
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

FERENČEV ZBORNIK

Letnik XXXVII

Ljubljana 1997

Številka 2

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredila:

dr. Zdenko Čepič, mag. Damijan Guštin

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica)
mag. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), mag. Boris Mlakar,
dr. Janko Prunk

Prevajalci: Andrej Turk, Marko Turk, Marta Biber,
dr. Matjaž Klemenčič - angleščina, Irena Kuštrin - nemščina,
Vera Mažgon, Daniela Milotti-Bertoni - italijanščina; lektorica: Marjetka Kastelic

Oprema: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Izdaja

Inštitut za novejšo zgodovino
SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Založil

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za znanost
in tehnologijo Republike Slovenije

Računalniški prelom: MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk

Grafika - M s.p.

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Redakcija zaključena 15. septembra 1997

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415 - 142/92 mb. z dne 2. 3. 1992 štejejo
Prispevki za novejšo zgodovino za proizvod, od katerega se plačuje 5% davek na promet proizvodov na
osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

Kazalo

CONTENTS - TABLE DES MATIERES - INHALT

Predgovor urednika	9
Sedemdeset let dr. Toneta Ferenca	11
Milan Ževart, Oris raziskovalne dejavnosti dr. Toneta Ferenca	15
UDK 001.891 Ferenc T.	
Jasna Fischer, Štirideset let dr. Toneta Ferenca na Inštitutu za novejšo zgodovino	29
UDK 001.891 Ferenc T. "1959/1997"	
Zdravko Klanjšček, Prof. dr. Tone Ferenc in vojaško zgodovinopisje v Sloveniji	35
UDK 930.1:929 Ferenc T.	
Aleš Gabrič, Ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja	43
UDK 061.6 IZDG "1959"	
Franc Rozman, Odmev celjskega gimnazijskega vprašanja leta 1895 v slovenskem tisku	59
UDK 373.5 (497.4 Celje) "1895"	
France Kresal, Sto let razvoja kolektivnih pogodb na Slovenskem	65
UDK 331.106.24 (497.4) "1890/1990"	
Dušan Nečak, Fritz Valjevec in Südost-Institut v Münchnu	79
UDK 001.891 Valjevec F. + 061.6 Südost-Institut	
Elio Apih, Nenavadna frazeologija neke slovenske slovnice (1918)	89
UDK 811.163.6:323(436)"1918"	
Miroslav Stiplovšek, Ukinitvev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929	89
UDK 342.26 (497.4) "1929"	
Janko Prunk, Idejnopolitični nazor Edvarda Kardelja v okviru evropskega socializma	105
UDK 141.826:Kardelj E.	
Jože Pirjevec, Sklep sekretariata Izvršnega komiteja Komunistične internacionale št. 688 z dne 15. septembra 1940	117
UDK 329.15(497.1:47+57)"1940"	

Milica Kacin-Wohinz, Ob 'abesinski' vojni	123
UDK 940.5 (450=163.6) "1935/36"	
Marjan Linasi, Nacistična oblast na Koroškem 1938-1945 in njena politika do Slovencev	141
UDK 940.533.6(436.5=863)	
Risto Stojanovič, O nekaterih značilnostih protinacističnega odpora koroških Slovencev v letih 1938-1945	163
UDK 355.425 (497.4-17) "1938/45"	
Metka Fujs, Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju	175
UDK 940.533.6 (497.4-18)	
Bojan Godeša, Odmevi o razmerah v Prekmurju v prvih mesecih madžarske okupacije v ljubljanskem legalnem dnevem časopisu	187
UDK 940.533.6 (497.4-18) "1941"	
Ivan Križnar, Značilnosti gospodarstva radovljiškega okrožja v prvih dveh letih nemške okupacije	195
UDK 338.245 (497.4 Radovljica) "1941/43"	
Marjan Žnidarič, Tovarna letalskih motorjev v Mariboru (1941-1945)	213
UDK 338.245 (497.4 Maribor) "1941/45"	
Wolfgang Neugebauer, Avstrijci in nacionalsocializem: žrtve ali storilci? O odnosu do odpora in kolaboracije	225
UDK 321.64 (436)	
Božo Repe, Baltiške države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo	235
UDK 940.533.6 (474:497.4)	
Czesław Madajczyk, Razhajanja glede okupacijske politike v prvi polovici leta 1943	247
UDK 940.533.6 (4-11)"1943"	
Damijan Guštin, Katyn v tisku na Slovenskem 1943-1945	257
UDK 940.547 (470 Katyn)	
Janko Pleterski, Zgodovina in delo pravnikov	273
UDK 342.395 (497.4) SNOO "1941"	
Marija Oblak-Čarni, Arhivsko gradivo narodnoosvobodilnega boja 1941 - 1945 in njegova strokovna obdelava	283
UDK 930.253 (497.4) ARS	
Vida Deželak-Barič, Med formalno, emocionalno in zavestno pripadnostjo Komunistični partiji Slovenije v času okupacije	291

UDK 329.15 (497.4)"1941/45"	
Ferdo Gestrin, Nesreča ali naklepni umor	301
UDK 447.994 (497.4)"1943/45":347.994	
Teodoro Sala, Zaton politike fašizma na Balkanu	319
UDK 321.64(497)"1943"	
Boris Mlakar, Goriška sredina	325
UDK 940.53 (497.4-15 Gorica)	
Slavica Plahuta, Partizanska izdajateljska dejavnost na Primorskem pred kapitulacijo Italije	335
UDK 955.4/5 (497.4-15)"1941/43"	
Metka Gombač, Pomen in vloga študijskega odseka pri Pokrajinskem narodnoosvobodilnem odboru za Slovensko primorje in Trst 1945-1946	351
UDK 061.6:341-222 (497.4-15)"1945/46"	
Nevenka Troha, Optanti za italijansko državljanstvo z območja priključenega Sloveniji leta 1947	359
UDK 325.2 (497.1=50)"1947"	
Giampaolo Valdevit, Zavezniki in odporništvo v severovzhodni Italiji	371
UDK 355.425(450)"1943/1945":940.533	
Dušan Biber, Pastir brez črede. Dr. Ivan Šubašič in OSS Shepherd Project ...	383
UDK 940.548.5(73)OSS:Šubašič	
Matjaž Klemenčič, Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno	399
UDK 327 (73:497.1)"1945/..."	
Rozina Švent, Maj 1945 - nekateri so izbrali drugačno 'svobodo'	413
UDK 323.272 (497.4)"1945":930	
Anka Vidovič-Miklavčič, Prispevek k zgodovini ljutomerskega okraja v letih 1935-1941	427
UDK323 (497.4)"1935/41"	
Drago Novak, Volitve v ljutomerskem okraju v letih 1945 in 1946	437
UDK 442.82 (497.4 Ljutomer)"1945/46"	
Zdenko Čepič, Zakonske osnove racionirane preskrbe v Jugoslaviji 1945-1948	451
UDK 330.342.15 (497.1)"1945/48"	

Predgovor urednika

Nič ni neobičajnega, da sodelavci in prijatelji ob življenjskem jubileju kolega, ki je s svojim znanstvenim delom odločilno prispeval h kvalitetnemu dvigu našega zgodovinske vede in vedenja o naši preteklosti pripravijo in izdajo zbornik, v katerem ne le počastijo jubilaranta z zapisi o njem, marveč s svojimi prispevki dodajo nove kamenčke v mozaik spoznanj, s katerimi se je jubilarant ukvarjal v svojem delu. Ob sedemdesetletnici prof. dr. Toneta Ferenc se je tako uredništvo Prispevkov za novejšo zgodovino, znanstvene revije Inštituta za novejšo zgodovino, na katerem je jubilarant preživel domala celotno svoje poklicno delovanje, odločilo, da pripravi posebno številko, v kateri smo želeli na enem mestu združiti tematiko, ki jo je in jo še preučuje jubilarant. Namen je bil spodbuditi različne avtorje, da prispevajo čim več novega o času druge svetovne vojne na Slovenskem, pa tudi širše. Menim, da nam je to uspelo.

K sodelovanju smo povabili vse, ki so bili in so neposredno povezani z raziskovalnim in pedagoškim delom jubilaranta, magistrante in doktorante, katerim je bil mentor, dolgoletne kolege z Inštituta ter oddelka za zgodovino Filozofske fakultete, pa tudi iz tujine (Italije, Avstrije, Poljske). Razen le redkih so se vsi pobudi uredništva odzvali. Tako smo dobili 38 prispevkov - razprav, v katerih so avtorji obdelali predvsem tematiko, ki je zaznamovala Ferencovo znanstveno delo (okupacijski sistemi in okupatorjeva raznarodovalna politika vključno z okupatorjevim nasiljem, razvoj narodnoosvobodilnega gibanja, posebej na Primorskem, delovanje ljudske oblasti v času vojne in partizanske vojske s poudarkom na zaključnih operacijah in koncu druge svetovne vojne), nekateri pa so posegli tudi v dobo pred prvo svetovno vojno in med obema svetovnima vojnama, v teme, ki so jim raziskovalno najbližje, ki pa tudi prispevajo k širšemu razumevanju kompleksnega dogajanja v času druge svetovne vojne.

Zbornik, posvečen sedemdesetletnici dr. Toneta Ferenc je predvsem zbornik o obdobju in problematiki, kateri je jubilarant posvetil svoje življenjsko delo - zgodovini druge svetovne vojne. Tako sta dva prispevka v neposredni zvezi z osebnostjo in delom Toneta Ferenc; prvi govori o njegovi raziskovalni dejavnosti, drugi pa o njegovem delu na Inštitutu za novejšo zgodovino, kateremu je bil razen krajšega obdobja zvest vse od njegove ustanovitve. Morda bo kdo pogošal Ferencovo resnično obširno bibliografijo. Uredništvo se je odločilo, da je ne ponatiskuje, saj je do leta 1988 dostopna v skupni bibliografiji izdani ob 30-letnici Inštituta, nato pa v vsakoletni številki Prispevkov za novejšo zgodovino.

Razprave so razvrščene kronološko in problemsko; tako so na začetku prispevki iz obdobja pred drugo svetovno vojno, nato pa sledijo prispevki, ki govorijo o okupacijski politiki in okupatorjevih raznarodovalnih ukrepih v posameznih slovenskih pokrajinah in tudi zunaj Slovenije. Tem sledijo prispevki, ki obravnavajo politične razsežnosti druge svetovne vojne, predvsem narodnoosvobodilnega gibanja, pri čemer tvorijo posebno skupino razprave iz zgodovine Primorske tega obdobja, ki ji je dr. Ferenc v svojem delu dal viden poudarek. Politični dimenziji druge svetovne vojne sledi problematika iz mednarodnih in diplomatskih odnosov tega časa. Na koncu sta dve razpravi iz zgodovine Ferencove ožje domovine, rojstne Prekije oziroma Ljutomera ter prispevek o preskrbi, čemur se jubilarant posveča v svojih novejših raziskavah.

Ta zvezek Prispevkov za novejšo zgodovino, lahko ga upravičeno imenujemo Ferencov zbornik, objavljamo kot drugo redno številko Prispevkov za leto 1997. Poleg rednega letnega sofinanciranja znanstvenega periodičnih publikacij s strani Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije je njegov izid v veliki meri materialno podprl Inštitut za novejšo zgodovino. Ob zahvali Inštitutu, ki je s svojo gmočno pomočjo v resnici šele omogočil izid Ferencovega zbornika, seveda velja zahvala tudi vsem avtorjem, ki so se prijazno odzvali na prošnjo uredništva po sodelovanju.

Glavni urednik
dr. Zdenko Čepič

Sedemdeset let dr. Toneta Ferenca

Tone (Anton) Ferenc se je rodil v Veržeju kot prvorojeni sin očetu Antonu, kmetu, in materi Mariji, sestri skladatelja Slavka Osterca, 6. decembra 1927. Prvih pet razredov osnovne šole je obiskoval v rojstnem kraju (1934-1939), nato pa je nadaljeval šolanje na gimnaziji v Murski Soboti, vendar ga je moral zaradi vojne in madžarske okupacije Prekmurja prekiniti. Vojna leta je preživel doma in je pomagal staršem na kmetiji, saj ga nacionalno zavedni starši niso hoteli dali v nemške šole. Po koncu vojne so še ne polnoletnega vpoklicali na služenje dveletnega vojaškega roka v Jugoslovansko armado, kjer je končal tudi podoficirsko šolo. Leta 1947 se je odločil za nadaljevanje šolanja ter opravil privatni izpit za tretji in četrti razreda gimnazije ter malo maturo, tako da je lahko nadaljeval z rednim šolanjem na višji gimnaziji v Murski Soboti, kjer je leta 1951 maturiral.

Jesen 1951 se je vpisal na študij zgodovine na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze. Študij je kljub zavzetemu delovanju v Zvezi študentov na fakulteti - bil je predsednik Združenja ZŠJ filozofske fakultete - končal v rednem roku. Novembra 1956 je diplomiral (za diplomsko nalogo *Šesta sovražna ofenziva v Sloveniji* je dobil študentsko Prešernovo nagrado), že nasledni mesec pa se je kot arhivar zaposlil v arhivu Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani "z nalogo, da bo znanstveno urejeval določene mu arhive in raziskoval zadeve zgodovinskega značaja". V tem času (julija 1956) se je poročil in z ženo Bredo imata sina Mitjo.

Že v času študija je sodeloval pri redakciji Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Ta 'učna doba' je nedvomno zaznamovala njegovo znanstveno in strokovno delovanje v kasnejših letih, saj je med slovenskimi zgodovinarji najbrž tisti, ki je zbral, uredil ter pripravil za tisk največje število virov.

Že začetki arhivskega dela, ko je dobil nalogo zbrati gradivo potrebno za obrambo na sodni obravnavi v Italiji obtoženih borcev Briško-beneškega odreda, so oblikovali "njegov smisel za zbiranje, ureditev, obvladovanje in kombiniranje podatkov, značilen za vse njegovo kasnejše delo," je upravičeno zapisala jubilarntova kolegica Marija Oblak-Čarni pred desetimi leti v reviji Arhivi. Ferenc je bil eden najmarljivejših pri urejanju fondov narodnoosvobodilnega gibanja in tudi okupatorjevega gradiva, ki jih je hranil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, danes pa ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Strokovni izpit za arhivarja je opravil aprila 1959, deset let kasneje je postal arhivski svetovalec, 1974 višji arhivist in leta 1976 arhivski svetnik.

Kaj kmalu pa so ga dokumenti, ki jih je urejal, zanimali bolj po svoji pričevalnosti, tako da je že po letu dni dela na medtem ustanovljenem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, postal znanstveni sodelavec in vodja raziskovalnega oddelka (1962-1964). Leta 1965 je zaradi nesoglasij z nekaterimi kolegi in takratnim ravnateljem odšel z Inštituta v Muzej ljudske revolucije na delovno mesto arhivarja. Urejal je bogato fototeko in s svojim poznavanjem obdobja druge svetovne vojne in narodnoosvobodilnega boja ter udeležencev le-tega razrešil ter dokumentiral mnoge fotografije. To delo je opravljal do leta 1968.

V tem času (20. marca 1965) je uspešno zagovarjal na filozofsko-zgodovinski fakulteti Univerze v Beogradu disertacijo *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*. Po mnenju članov komisije je bila ena najboljših, kar jih je bilo dotedaj branjenih na tej fakulteti. V tem obdobju je napisal še monografijo *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* ter pripravil za tisk disertacijo. Za oba raziskovalna dosežka je dobil leta 1969 nagrado Sklada Borisa Kidriča. V kasnejših letih je za ti monografiji ter druge dosežke s področja zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem prejel še vrsto nagrad: še eno nagrado Sklada Borisa Kidriča (1977), štiri nagrade Vstaje slovenskega naroda (1968, 1969, 1977, 1981), dve Kajuhovi nagradi (1976, 1984), dve nagradi Osvobodilne fronte (1968, 1969) in nagrado 4. julij (1977).

Ko se je jubilant ponovno zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, je prevzel vodenje arhiva, kar je opravljal do leta 1975. Hkrati je bil od leta 1971 tudi ravnatelj Inštituta, prvi iz vrst inštitutovih znanstvenih delavcev. Pod njegovim ravnanjem se je začela dokončno oblikovati znanstveno raziskovalna podoba Inštituta. Junija 1971 je bil na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze izvoljen v naziv višji znanstveni sodelavec, pet let kasneje pa v naziv znanstveni svetnik. Za rednega profesorja za zgodovino novejših dob je bil izvoljen aprila 1981, ko je začel predavati na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani zgodovino druge svetovne vojne in narodnoosvobodilnega boja. Predaval je do leta 1995.

Na Inštitutu, leta 1989 preimenovanem v Inštitut za novejšo zgodovino, je bil zaposlen do začetka leta 1997, ko se je upokojil.

V zadnjih dveh desetletjih je svoje delo in veliko znanje vtikal v Enciklopedijo Slovenije, kjer je bil med tistimi, ki so pripravljali geslovník, je vseskozi urednik za obdobje druge svetovne vojne, predvsem pa avtor mnogih in pomembnih gesel. Kot predsednik ali član je sodeloval v delu mnogih uredništev in izdajateljskih svetov, tako strokovnih revij (Zgodovinski časopis, Kronika, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Arhivi, Borec), kot zbornikov in izdaj virov (Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Jesen 1942, Zbrana dela Josipa Broza-Tita, Boris Kidrič, Zbrana dela, Edvard Kardelj, Zbrana dela, Zgodovina ZKJ, Slovenski biografski leksikon, Enciklopedija druge svetovne vojne).

Ob svojem večplastnem znanstvenem in strokovnem delu je velik del svoje življenske energije namenil tudi stanovskim organizacijam slovenskih zgodovinarjev in arhivistov; bil je predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo 1974-1976, podpredsednik Arhivskega društva za Slovenijo 1988-1994 in predsednik jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne 1980-1985. Za svoje strokovno in "družbenopolitično" delo je bil odlikovan z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki (1966), redom republike s srebrnim vencem (1979) in redom dela z rdečo zvezdo (1987).

Bibliografija dr. Toneta Ferenca

Prispevki za novejšo zgodovino letno objavljajo bibliografijo inštitutovih sodelavcev. Bibliografija dr. Toneta Ferenca je objavljena v:

Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, št. 1 (Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Biobibliografija), str. 49-77

Prispevki za novejšo zgodovino, XXX, 1990, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXI, 1991, št. 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1994, št. 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 1

Za leta 1993-1997 je popolna bibliografija dr. Toneta Ferenca dostopna tudi na računalniku v knjižnično informacijskem sistemu COBISS.

Milan Ževart

Oris raziskovalne dejavnosti dr. Toneta Ferenca

V tem prispevku, ki ga pišem pred življenjskim jubilejem znanstvenega svétnika, rednega univerzitetnega profesorja in arhivskega svétnika dr. Toneta Ferenca in ki sovpada s štiridesetletnico objave njegove prve znanstvene razprave, bom predstavil Ferenca predvsem kot raziskovalca in opozoril na dejavnost, ki je v najtesnejši zvezi z njegovim znanstvenim delom na področju zgodovine.

Kljub temu da sem večino Ferencéevih del sproti prebiral in o nekaterih napisal tudi recenzije in ocene ter s Ferencem sodeloval pri nekaj delih, dvomim, ali bom lahko v tem prispevku dovolj celovito in tehtno prikazal rezultate njegovega raziskovalnega dela in njihov pomen za slovensko zgodovino. Pisanje o Ferencéevem delu je težavno predvsem zaradi velikega obsega njegovega dela in velikega števila njegovih objav. Ferenc sodi med tiste slovenske zgodovinarje, ki so največ ustvarili, oziroma ki imajo najbogatejšo bibliografijo. Po podatkih, ki so objavljeni v bibliografijah sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja oziroma Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, v Prispevkih za novejšo zgodovino (dalje PNZ) in v Ferencévi bibliografiji za leto 1966, Ferencéva bibliografija obsega 646 enot. Ferencéva bibliografija obsega številne samostojne publikacije, znanstvene razprave, strokovne članke, objave virov, poročila in ocene ter druge prispevke. Ob navedenem številu bibliografskih enot pa je treba upoštevati še to, da je bil Ferenc član uredniških odborov znanstvenih in strokovnih časopisov ter samostojnih publikacij oziroma zbornikov. Pri Ferencéevih objavah ne gre le za njihov velik obseg, ampak tudi za kakovost. Zato bom več pisal o Ferencéevih najpomembnejših delih, za ilustracijo njegovega opusa pa navedel le še nekaj prispevkov. Tisti, ki bi hoteli več podatkov o Ferencéevih objavah, bodo morali podatke poiskati v navedenih bibliografijah.

Ferenca ni pritegovala bolj abstraktna ali teoretična problematika zgodovino-pisja, je pa kar dosti govoril in pisal o problematiki, stanju in perspektivah slovenskega zgodovino-pisja za obdobje 1941-1945 in pri tem v raznih obdobjih ocenjeval njegove rezultate, pomanjkljivosti in nakazoval bodoče naloge. Oktobra 1986 je v uvodni besedi pri razpravi o slovenskem zgodovino-pisju v Tolminu povedal, da se ni treba sramovati tega, kar je bilo opravljeno pri raziskovanju okupacije in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem in pri objavljanju virov za to obdobje. Upoštevajoč vse pisanje o narodnoosvobodilnem boju pa je opozoril na nesorazmerje med kvantiteto in kvaliteto do tedaj objavljenih prispevkov. Navedel je slabosti raznih del in med drugim pretirano povzdigovanje skupin in posameznikov in veliko prizanesljivost pri obravnavi napak, ki jih je zagrešila partizanska stran. Zagovarjal je potrebo po raziskovanju na krajevni in pokrajinski ravni in na ravni "vrhunske politične in diplomatske dejavnosti" (*Zgodovino-pisje na Slovenskem danes. Okrogla miza v Tolminu*, 2. 10. 1986. *Problemi in diskusija. Zgodovinski časopis - dalje ZČ - 1987, št. 1*). Sodeloval je z drugimi vidnimi slovenskimi zgodovinarji pri razpravi o vprašanju koncepta zgodovino-pisja (*Anthropos*, 1977. *Vprašanje o konceptu stroke - zgodovine. Podlaga za razpravo na Filozofski fakulteti v Ljubljani*). Ferenc je svoj odnos do zgodovine in dela zgodovinarjev ter še

zlasti zgodovinopisja Slovencev za obdobje 1941-1945 pojasnil v več razgovorih z zgodovinarji in novinarji. Pri tem je razložil svoje poglede na možnosti zgodovinske znanosti pri ugotavljanju resnice o preteklosti glede na stanje virov, zlasti virov prve roke in primarnih virov, z ozirom na sposobnost zgodovinarja pri spraševanju in kritični presoji virov in povezave zgodovinarjeve raziskave s celotno družbeno stvarnostjo ter ločevanja pomembnega od manj pomembnega. Poudaril je tudi, da ni nepomembna časovna odmaknjenost v odnosu do dogajanj, ki jih zgodovinar obravnava, in s tem v zvezi povedal tudi tole: "Sam zase priznam, da kot žrtev 2. svetovne vojne oziroma nacistične okupacije, ki mi je prekinila študij in me kot tako imenovanega Schutzangehörige obsodila na poveljno sterilizacijo, ne morem gledati na okupacijo tako ravnodušno kot morda šele po vojni rojeni zgodovinar. Sem namreč pripadnik naroda, ki so ga okupatorji obsodili na smrt." (*Slovenci med 2. svetovno vojno. Zadnje besedo bo imela zgodovina. Svobodna misel.*, 12. 4. 1966, št. 7 str. 19). Sicer pa je Ferenčevo ocenjevanje pozitivnih rezultatov NOB in tudi njegovih napak razvidno iz njegovih del in med drugim tudi iz znanstvenega poročila *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955*, katerega soavtor je bil (*Ljubljana 1995*). Ob svoji 65-letnici je Ferenc v razgovoru z mag. Dragom Novakom odpor proti okupatorjem ocenil za "legalno in legitimno dejanje" in čas narodnoosvobodilnega boja za pomembno obdobje slovenske zgodovine, a dodal, da mora biti njegova podoba čim bolj resnična (*Zgodovina v šoli*, 1992, št. 3, str. 48-49).

Svoj pogled na delo zgodovinarja je Ferenc na kratko označil tudi takole: "Zgodovinar ni dušebrižnik, ni tožilec, ne odvetnik, temveč iskalec resnice, ki so mu podlaga zgodovinski viri." S tem v zvezi je tudi njegova trditev, da zgodovinar ne more biti moralist in da njegova naloga ni obtoževati ali zagovarjati dejanj njihovih tvorcev, temveč ugotavljati dejstva z vzroki in posledicami. Omeniti velja tudi, da se Ferenc ne strinja z znano oznako zgodovine kot učiteljice življenja. Če ne upoštevamo napredka znanosti in tehnike oziroma civilizacije nasploh, ki so se izpopolnjevale skozi stoletja, upoštevamo pa to, kar se je dogajalo še v 20. stoletju, se lahko s Ferencem strinjamo. Strinjamo se lahko s tem, kar je Ferenc v neki drugi zvezi prosto po Shakespearu citiral: "Zlo koti se iz zla brez nehanja", kar je tudi naslov enega od njegovih razgovorov z novinarji (*Večer*, 27. 8. 1992, št. 8).

Navedli smo nekaj Ferenčevih presoj slovenskega zgodovinopisja za obdobje 2. svetovne vojne in nekaj njegovih opredelitev vloge zgodovinarja. Pomembno pa je predvsem Ferenčevo znanstveno raziskovanje, pomembni so rezultati tega raziskovanja. Vsekakor tako številna in kakovostna dela, kot jih je doslej objavil dr. Ferenc, nastanejo le, če avtorju ni žal ne truda ne časa, če raziskuje temeljito in če dela z dobro metodo ter če svoje teme obravnava s poznavanjem širšega okvira dogajanj. Potreben je seveda tudi talent.

Osnovna značilnost Ferenčevega raziskovanja in pisanja pa je v tem, da temelji na vztrajnem in sistematičnem zbiranju virov, na obvladovanju velikih količin zgodovinskega gradiva ter na skrbnem in kritičnem pretresu virov. Leta 1987 je Ferenc povedal, da za vsako svojo monografijo zbira gradivo nekaj let, tudi deset ali več let, in to po vseh mogočih arhivskih in drugih ustanovah. Povedal je, da bi šel po gradivo tudi v pekel, če ga tam ne bi prej skurili. Izjavil je: "Če je podoba, ki sem jo naslikal jaz, popolnejša in natančnejša, je to predvsem rezultat širšega zbiranja zgodovinskih virov in tudi moje nagnjenosti k čim popolnejši ponazoritvi

dogajanj" (*Narodnoosvobodilni boj na rešetih. Komunist*, 18. 9. 1987, št. 38, str. 8-9). Vire za svoje raziskave je Ferenc zbiral osebno tudi v mnogih tujih arhivih - v Zagrebu, Beogradu, Moskvi, Varšavi, Berlinu, Potsdamu, Bonnu, Koblenzu, Münchnu, Rimu, Londonu in Washingtonu.

Velika večina Ferencovih del obravnava obdobje 1941-1945 na Slovenskem. V že omenjenem razgovoru ob svoji 65-letnici je Ferenc izjavil, da je že pred diplomo sklenil, da se bo posvečal raziskovanju najnovejše zgodovine, in to predvsem zgodovine 2. svetovne vojne na Slovenskem od 1941-1945. Temu obdobju je ostal zvest. S tem v zvezi velja omeniti, da je Ferenc prvi slovenski zgodovinar, ki je doktoriral s temo iz obdobja 1941-1945, in to v Beogradu leta 1965. S svojimi raziskavami pa je Ferenc segel tudi v obdobje pred leto 1941 in v obdobje neposredno po koncu 2. svetovne vojne v Evropi. Pri posegih v čas pred letom 1941 je obravnaval predvsem teme, ki so povezane z dogajanjem na Slovenskem v času okupacije in odpora proti njej in še zlasti v zvezi s svojimi obravnavami okupacije in nacistične raznarodovalne politike na Slovenskem. Med drugim je v svoji monografiji o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji od 62. do 131. strani obravnaval ponemčevanje slovenskega ozemlja skozi stoletja. Objavil je tudi razpravo *Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji 1940. leta* (ZČ, 1975, št. 3-4, str. 219-246). Med Ferencovimi objavami virov je tudi poročilo o razmerah na Kočevskem spomladi 1939, ki ga je našel v arhivskem fondu nemškega konzulata Ljubljana, v Političnem arhivu nemškega zunanega ministrstva v Bonnu (ZČ, 1994, št. 1). S knjigo *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940* (Ljubljana, 1977) je prav tako posegel v čas pred aprilom 1941. Pri tej knjigi gre za kar obsežno pisanje o tigrovcih (280 strani), ki pa po izidu ni dobila priznanja, ki sem ga podpisani predlagali. Za čas po kapitulaciji Nemčije Ferenc preučuje usodo domačih nasprotnikov komunistov, Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega boja po njihovem umiku iz Slovenije. Velja tudi omeniti, da je Ferenc dogajanja na Slovenskem v času okupacije in osvobodilnega boja obravnaval v povezavi s širšimi dogajanjem.

Pri raziskovanju obdobja druge svetovne vojne na Slovenskem se je Ferenc posebej posvečal preučevanju okupacijskih sistemov in raznarodovanju Slovencev v času okupacije, partizanske oblasti in uprave ter graditvi slovenske državnosti med vojno, dosti pa je pisal tudi o vojaških dogajanjih oziroma o vojskovanju partizanov in okupatorjev na Slovenskem. S tem v zvezi so ga zanimala tudi vprašanja kolaboracije. Veliko je pisal tudi o zločinih okupatorjev na Slovenskem v njihovem boju proti osvobodilnemu gibanju. Sicer pa je bila nacistična raznarodovalna politika kot celota, ki jo je Ferenc temeljito obravnaval, velik zločin. Bil je prvi in pravzaprav edini zgodovinar, ki je napisal razpravo o nacistični "evtanaziji" v Sloveniji 1941, oziroma o ubijanju duševno bolnih in onemoglih ljudi in pri tem na začetku razprave prikazal nacistično evtanazijo v Nemčiji. Ugotovil je, da so nacisti od maja do junija 1941 usmrtili okoli 583 oseb iz slovenske Štajerske (*Prispevki za zgodovino delavskega gibanja - odslej PZDG*, 1975-1976, št. 1-2). Poleg Ferencove obravnave o nacistični evtanaziji za območje slovenske Štajerske najdemo v literaturi le še omembe o usodi duševno bolnih in onemoglih oseb iz Mežiške doline in območja Dravograda.

Če upoštevamo dosedanje Ferencovo raziskovanje slovenske zgodovine v letih 1941-1945, je treba najprej predstaviti njegovo preučevanje okupacijskih sistemov

in raznarodovalne politike v Sloveniji. Gre za temi, ki sta med seboj najtesneje povezani. Prva Ferenčeva razprava o nacističnem okupacijskem sistemu v Sloveniji je bila objavljena v francoščini (*Le système d'occupation des nazis en Slovenie 1941-1945*, v: *Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945*, Belgrade 1963). Predvsem nemški okupacijski sistem v tistem delu Slovenije, ki si ga je Nemčija prisvojila aprila 1941, je Ferenc obravnaval v širšem okviru, in to v primerjavi z okupacijskimi sistemi in ponemčevalnimi ukrepi v tistih deželah, ki jih je Nemčija zasedla od leta 1938 naprej, in to predvsem v primerjavi z ravnanjem nacistov v vzhodnih francoskih pokrajinah, na Češkem, Poljskem in v okupiranih predelih Sovjetske zveze. Tudi tega prikaza okupacijskih sistemov in nacističnih raznarodovalnih priadevanj Ferenc ni napisal le na osnovi literature, ampak je opravil tudi obsežno raziskovalno delo s preučevanjem virov. Največ je Ferenc pisal o okupacijskem sistemu in ponemčevalnih ukrepih nacistov na slovenskem Štajerskem, Gorenjskem in Koroškem južno od senžermenske meje. V zvezi s tem je treba najprej spregovoriti o temeljnem delu, o Ferenčevi monografiji z naslovom *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945* (Maribor, 1968, 857 str.). Ta monografija sodi med najpomembnejše Ferenčeve knjige. Lahko bi rekli, da je za zgodovino Slovencev v času okupacije najpomembnejše Ferenčevo delo. Upoštevati je namreč treba, da smo imeli pred to monografijo bolj malo razprav o temi, ki jo Ferenc v omenjeni knjigi obravnava, in da pred njo ni bilo celovite obravnave navedene teme. Gre za delo, ki razširja in pogloblja že načete probleme in hkrati popravlja marsikaj, kar je bilo že prej objavljeno. Ko sem pred izidom monografije kot recenzent poročal o njej, sem skušal dokazati, da gre za izredno temeljito in kakovostno delo, kar so po izidu knjige objavljena poročila in ocene potrdila.

Ko sem prebiral monografijo, so name napravili velik vtis avtorjeva temeljitost pri zbiranju in pretresu virov in širokopoteznost zasnove monografije, ki temelji na obsežnosti virov, ki jih je avtor poiskal v domačih in tujih arhivih. O tem priča tudi znanstveni aparat, ki ima kar 1934 opomb, številne opombe navajajo okoli 30 ali še več virov. Opombe pričajo tudi o tem, da je avtor pozorno preučil vso ustrezno literaturo, ki je bila na voljo. Dejstvo je, da o tem, kar vsebuje Ferenčeva monografija, niso kasnejše obravnave v ničemer spremenile bistva prikazov in ugotovitev v Ferenčevi monografiji, ki je leta 1979 izšla tudi v prevodu z naslovom *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*. Za ilustracijo temeljitosti Ferenčeve obravnave naj navedem to, da vsaj do leta 1979 z nemške strani ni nihče tako izčrpno obravnaval preselitve kočevskih Nemcev 1941-1942, kot je to storil Ferenc v omenjeni monografiji, četudi so v zahodni Nemčiji že pisali doktorsko disertacijo o tej temi.

V zvezi s knjigo o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji je le treba omeniti, da je Ferenc za zbornik *Izgnanci* napisal obsežen prispevek z naslovom *Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno* (Ljubljana 1993, str. 19-107) in v njem obravnaval tudi vrnitev izgnancev v domovino.

Ferenc je preučeval tudi okupacijski sistem v tistem delu Slovenije, ki ga je aprila 1941 dobila fašistična Italija in ga preuredila v Ljubljansko pokrajino. Za poznavanje italijanske okupacije v Ljubljanski pokrajini je pomembna predvsem njegova obsežna razprava o italijanskem okupacijskem sistemu v Ljubljanski pokrajini v zborniku *Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942*, ki ga na kratko

predstavljamo pri prikazu Ferencovih objav virov. O okupaciji osrednjega in zahodnega dela Slovenije je Ferenc pisal tudi v svoji prvi monografiji o kapitulaciji Italije in narodnoosvobodilni borbi jeseni 1943 in v razpravi *Ustanovitev operacijske zone "Jadransko Primorje" jeseni 1943* (ZČ, 1965-1966) ter še v drugih prispevkih.

Precejšen del Ferencove bibliografije obsegajo dela, ki obravnavajo okupacijske sisteme in raznarodovalne ukrepe okupatorjev na Slovenskem in so bila objavljena doma, številna pa tudi v tujini. V teh delih je Ferenc dokazal za slovenski narod zelo pomembna dejstva. Naj navedemo nekatere njegove ugotovitve o okupacijskih sistemih in raznarodovanju.

Vsi trije okupatorji, ki so aprila 1941 zasedli Slovenijo, so nameravali uničiti slovenski narod kot etnično enoto. S tem v zvezi sta bili osnovni značilnosti okupacije Slovenije aneksionizem in raznarodovanje, a tudi temeljito razkosanje slovenskega narodnega ozemlja na več upravnih enot. Ena od značilnosti okupacije je bilo tudi neupoštevanje tedaj veljavnega mednarodnega vojnega prava in kruto nasilje okupatorjev. Najhitreje je hotel opraviti etnocid nad Slovenci nemški okupator, in to z množičnim izganjanjem Slovencev, množično naselitvijo Nemcev na slovenska tla ter s ponemčevanjem Slovencev, ki so še ostali v domovini. Glavna naloga nemške civilne uprave na Spodnjem Štajerskem, Gorenjskem in Koroškem je bila ponemčenje teh dežel. Nacisti v nobeni od drugih dežel, ki jih je zasedla Nemčija, niso nameravali izgnati tolikšnega dela prebivalstva kot iz Gorenjske, Štajerske, Mežiške doline in območja Dravograda, in to kar v petih mesecih 1941. leta. Nameravali so izgnati vsakega tretjega Slovenca. Zaradi vojno gospodarskih razlogov, prometnih ovir in zaradi oboroženega odpora slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov ter še zaradi drugih razlogov izгона Slovencev v tako velikem obsegu med vojno niso mogli uresničiti. Zaradi izгона in pobegov pred izgonom pa je moralo na omenjenem območju zapustiti svoje domove okoli 80.000 Slovencev, kar pomeni, da je bil v primerjavi z deportacijami v drugih po Nemčiji okupiranih deželah, izgnan največji odstotek ljudi - okoli 10%. Viri, ki jih je našel Ferenc, dokazujejo, da bi nacisti, če bi zmagali, nadaljevali z izgoni Slovencev v vzhodno Evropo in opravili bolj množično nemško kolonizacijo na Slovenskem, kot so jo lahko med vojno. Narodnoosvobodilni boj je oviral, preprečeval in marsikje za daljši ali krajši čas onemogočil raznarodovalne ukrepe okupatorjev in uničeval že dosežene rezultate raznarodovalnih prizadevanj.

V svojih delih o okupacijskih sistemih Ferenc obravnava tudi prizadevanje okupatorjev, da bi za svoje vojne potrebe izkoristili čim več ljudskih sil in gmotnih sredstev in s tem v zvezi je Ferenc med prvimi pisal o prisilni nemški mobilizaciji Slovencev ter o njej objavil več dokumentov.

Drugi sklop Ferencove bibliografije so monografije, razprave in drugi prispevki o odporu proti okupatorjem na Slovenskem. V tem sklopu predstavlja posebno vsebinsko enoto obravnava partizanske uprave in oblasti ter graditev slovenske državnosti med vojno. Pri obravnavi osvobodilnega boja gre za dela, ki obravnavajo celotno slovensko ozemlje, posamezne pokrajine, manjša območja in posamezne kraje.

Če upoštevamo Ferencove knjige, ki imajo značaj monografij in sodijo v omenjeni vsebinski sklop Ferencovih del, imajo le-te nekaj nad 3100 strani. Če bi upoštevali vse samostojne publikacije, in to tiste, katerih avtor je bil Ferenc in

tiste, pri katerih je bil soavtor, ter razprave, bi bilo število strani Ferenčevih del o odporu proti okupatorjem precej večje. To so monografije o kapitulaciji Italije in narodnoosvobodilni borbi jeseni 1943, o Primorski pred vseljudsko vstajo jeseni 1943 in prve tri knjige monografije *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945*, o katerih bomo na kratko spregovorili. Če bi navedenim monografijam prišteli še knjigo o nacistični raznarodovalni politiki, ki tudi vsebuje podatke o NOB in okupatorjevih ukrepih proti njemu, potem imajo Ferenčeve monografije nekaj manj kot 4000 strani. Te podatke smo navedli zato, da si lažje predstavljamo, kako veliko delo je opravil, če upoštevamo, da besedila temeljijo na neutrudnem iskanju in preučevanju virov.

Pri prikazu Ferenčevih monografij o političnih in vojaških dogajanjih na Slovenskem 1941-1945 se moramo najprej ustaviti pri njegovi prvi monografiji *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943 (Maribor 1967, 726 str.)*. O tej svoji knjigi je Ferenc v Uvodu zapisal, da v marsičem še ni zgodovinska sinteza obravnavanega obdobja, temveč bolj razprava o posameznih pomembnih dogodkih v Sloveniji ob kapitulaciji Italije in takoj po njej, in to zaradi pomanjkanja ustreznih virov in ker ob njeni pripravi del ohranjenega gradiva še ni bil dostopen in ker tedaj še ni bilo na voljo izčrpnih razprav o narodnoosvobodilnem boju za obdobje pred kapitulacijo Italije oziroma za obdobje od spomladi do jeseni 1943. V omenjenem Uvodu je Ferenc tudi zapisal, da marsikaterega dogodka tedaj, ko je pisal monografijo, še ni bilo mogoče zanesljivo ovrednotiti.

V zvezi z navedeno Ferenčevo oznako svoje knjige velja omeniti, da poročila in ocene obravnavano knjigo ocenjujejo kot tehtno monografijo, črnogorski zgodovinar dr. Vlado Strugar pa je v svoji oceni velike monografije Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945 Ferenčevo monografijo o kapitulaciji Italije in narodnoosvobodilni borbi jeseni 1943 prištel med pet najpomembnejših knjig o vojni in revoluciji v Jugoslaviji in tem dodal še monografijo, ki jo je ocenjeval (*Jugoslovenski istorijski časopis*, leto 1977, št. 1-2). Pri monografiji, ki jo je Strugar ocenjeval in je doživela tri izdaje (Ljubljana, 1976, 1977 in 1978) je Ferenc sodeloval kot recenzent, kot član uredniškega odbora in kot avtor dela besedila, in to o zasedbi in razkosanju slovenskega ozemlja aprila 1941, o okupacijskih sistemih v Sloveniji, o raznarodovalnih ukrepih okupatorjev, o kapitulaciji Italije, razoroževanju italijanske vojske, nastanku velikega osvobojenega ozemlja na Dolenjskem, Notranjskem in Primorskem in o vojaških in političnih dogajanjih jeseni 1943 in v tem okviru o drugem zasedanju Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije in Slovincih (skupaj okoli 129 strani). Eno od resnih ocen o obravnavani Ferenčevi monografiji je napisal zgodovinar Lojze Penič. Povedal je, da je dr. Ferenc v marsičem dopolnil in popravil dotedanje obravnave narodnoosvobodilnega boja tega obdobja in marsikaj prikazal v novi luči, hkrati pa navedel nekaj manj pomembnih vsebinskih spodrseljajev, ki jih je po ocenjevalčevem mnenju avtor monografije prevzel po napačnih podatkih v virih in dotedanji literaturi (*Dialogi*, 4 (1968), 9, str. 474-477). Tudi v knjigi o kapitulaciji Italije in narodnoosvobodilni borbi jeseni 1943 je Ferenc zlasti s prvim poglavjem o zlomu osi Rim-Berlin prikazal širši okvir dogajanj na Slovenskem. V drugem poglavju z naslovom Narodnoosvobodilno gibanje v Sloveniji pred kapitulacijo Italije pa je navedel tisto, kar je bilo pomembno za razumevanje dogajanj neposredno pred omenjeno kapitulacijo.

Obdobje, ki ga Ferenc obravnava v svoji monografiji o kapitulaciji Italije in NOB jeseni 1943, je bila tudi tema njegove diplomske naloge na Filozofski fakulteti v Ljubljani leta 1956, za katero je prejel študentsko Prešernovo nagrado. Marsikaj, kar je Ferenc obravnaval v omenjeni knjigi, je v svojih delih kasneje še poglobil in natančno pojasnil; med drugim v drugi knjigi monografije o ljudski oblasti na Slovenskem 1941-1945. Usodo oboroženih pripadnikov formacij osvobodilnemu boju nasprotnega tabora, t.i. belogardistov in četnikov, ki so jih partizani ujeli jeseni 1943, pa še preučuje.

Kot v mnogih razpravah in več svojih knjigah Ferenc obravnava celotno slovensko etnično ozemlje tudi v prvih treh knjigah monografije z naslovom *Ljudska oblast na Slovenskem*, če izvzamemo Prekmurje, ki pa ga bo vsekakor zajel v naslednjih knjigah omenjene monografije. Prva knjiga s podnaslovom *Država v državi*, je izšla leta 1987, druga knjiga s podnaslovom *Narod si bo pisal sodbo sam* leta 1985, tretja knjiga s podnaslovom *Mi volimo* pa leta 1991, četrta in peta knjiga naj bi po avtorjevi zasnovi obravnavali partizansko samoupravo na raznih področjih in priprave za prevzem oblasti in prevzem oblasti na slovenskem ozemlju, kar pomeni, da ne bosta obravnavali tistih ukrepov za prevzem oblasti, ki jih obravnavajo že objavljene knjige monografije. V zvezi z naslovom monografije naj spomnimo na to, da je bila med vojno najbolj pogosta oznaka oblasti, ki se je rojevala med vojno, narodna oblast. Tako se je tedaj označevala večina organov te oblasti in predvsem narodnoosvobodilni odbori. Upoštevati pa je treba tudi to, da so dalj časa kot narodnoosvobodilni odbori opravljali nekatere oblastne funkcije v večji ali manjši meri odbori Osvobodilne fronte in da so volitve narodnoosvobodilnih odborov ponekod, na primer na Štajerskem, v precejšnji meri pomenile nepotrebno trošenje energij osvobodilnega gibanja, saj so lahko tam in še na nekaterih območjih narodnoosvobodilni odbori delovali le krajši čas. Pripomnili bi lahko tudi to, da je marsikaj potekalo mimo organov ljudske oblasti in to zlasti na območju blizu vodstva osvobodilnega gibanja. Organi ljudske oblasti niso bili načrtovani in uvedeni le zaradi potreb osvobodilnega gibanja med vojno, ampak tudi zaradi povojne ureditve. Tako lahko sklepamo tudi po Ferencem razpravljanju o partizanski upravi in oblasti.

Na kratko bi vsebino doslej objavljenih treh knjig lahko opredelili z ugotovitvijo, da Ferenc v njih obravnava organe partizanske oblasti na vseh nivojih ter njihovo rojevanje in dejavnost, graditev slovenske državnosti med vojno in s tem v zvezi odnose med slovenskim osvobodilnim gibanjem in jugoslovanskim vodstvom tega gibanja ter bistvene posebnosti nastajanja nove oblasti na Slovenskem v primerjavi z njihovim razvojem in razvojem in delovanjem v drugih predelih Jugoslavije. Tudi pri knjigah o ljudski oblasti moramo povedati, da jih je Ferenc na široko zasnoval oziroma da je upošteval tista širša dogajanja, ki so vplivala na plime in oseke delovanja partizanske oblasti, ki se je ob okupatorjevi in kolaboracionistični uveljavljala v času vojne. Tako je Ferenc v prvi knjigi upošteval, da sta lahko nova oblast in uprava nastajali le iz organizacij Osvobodilne fronte slovenskega naroda, ki je s svojimi odbori pokrila slovensko ozemlje; zato je najprej opisal njeno ustanovitev, njeno organizacijsko strukturo in njen program. V drugem poglavju prve knjige, v kateri obravnava partizansko oblast od spomladi do jeseni 1942, je imel avtor dve možnosti, in sicer da gre *in medias res* ter po kratkem uvodu o nastanku osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini začne obravnavati

delovanje organov partizanske oblasti na tem območju ali pa da temeljiteje prikaže tudi nastanek od okupatorjev osvobojenega ozemlja. Ferenc se je odločil za drugo možnost in ni obravnaval le partizanske oblasti, ampak tudi vojaška dogajanja, ki so povzročila umik okupatorja iz velikega dela Ljubljanske pokrajine in uničenje osvobojenega ozemlja. Tako smo s tretjim poglavjem prve knjige dobili najbolj celovito obravnavo velike italijanske ofenzive na Notranjskem in Dolenjskem leta 1942. Avtor je vsekakor ravnal tako, kot je, zaradi tesne povezanosti vojaških in političnih dogajanj oziroma vpliva vojaških operacij na delovanje partizanske oblasti in uprave in zaradi tega, ker mu je pritegnitev dotlej neuporabljenih virov omogočala pomembno dopolnitev in tudi popravke dotedanje literature. Sicer pa je Ferenc v uvodni besedi v prvi knjigi zapisal: "Razvoj ljudske oblasti in slovenske državnosti sem skušal uokviriti v pregled vojaških in političnih razmer, ki so razvoj pospeševale ali ovirale." V tretji knjigi s podnaslovom *Mi volimo* je Ferenc med drugim izredno natančno obravnaval volitve krajevnih in višjih narodnoosvobodilnih odborov od spomladi do jeseni 1944 in ugotovil, da so v tem času izvolili več kot 867 krajevnih in 31 okrajnih narodnoosvobodilnih odborov, 7 okrožnih izvršilnih odborov, na Primorskem pa tudi pokrajinski narodnoosvobodilni odbor, in to tudi zaradi zunanjepolitičnih razlogov oziroma zaradi priključitve slovenskega Primorja matični domovini. Natančno je Ferenc prikazal tudi usposabljanje kadrov za delovanje partizanske oblasti in uprave. V večji meri kot v prvi in drugi knjigi monografije o ljudski oblasti Ferenc v tretji knjigi navaja oziroma citira izbrane odlomke iz poročil, zapisov in pričevanj.

V zvezi s prvo knjigo obravnavane monografije je treba povedati še tole. Ferenc je veliko pisal o zločinih okupatorjev na Slovenskem. V prvi knjigi monografije o ljudski oblasti 1941-1945 pa je opisal hude napake in celo zločine partizanske strani na Dolenjskem in Notranjskem leta 1942. Šlo je za t.i. vojvodstvo in samovoljo nekaterih partizanskih poveljnikov in drugih funkcionarjev, za njihov ravnodušen odnos do ljudi, sektaštvo, neutemeljene usmrtitve včasih popolnoma nedolžnih ljudi in krute načine njihovih usmrtitev. Ferenc ugotavlja, da je vodstvo NOB prepozno in ne dovolj ostro nastopilo proti tem za narodnoosvobodilni boj zelo škodljivim pojavom.

Naj besedo o treh knjigah monografije o ljudski oblasti zaključimo z ugotovitvijo, da so te knjige dale podobo velike organiziranosti osvobodilnega boja na Slovenskem. Pomembna je tudi ugotovitev, da je bila med vojno priznana suverenost slovenskega naroda s pravico do samoodločbe.

Ferenc je veliko pisal o NOB na Primorskem. Leta 1983 je izšlo njegovo najobsežnejše delo o osvobodilnem boju primorskih Slovencev, in to monografija *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada* (Ljubljana 1983). Prvotno je Ferenc nameraval napisati monografijo o obeh Gregorčičevih brigadah, in to o 5. in 17. brigadi. Nato pa je zasnovo monografije spremenil oziroma razširil. To je storil zato, ker je šlo pri ustanovitvi 5. SNOUB oziroma Gregorčičeve brigade za prvo primorsko brigado in ker je bil osnova za njeno ustanovitev Južnoprimorski odred, a tudi zaradi novih virov, ki jih je zbral. Tako je nastala monografija, ki vsebuje pregled osvobodilnega boja primorskih Slovencev do pozne jeseni 1942 in bogato zgodovino tega boja v prvih mesecih leta 1943 ter temeljito zgodovino v naslovu monografije navedenih parti-

zanskih enot. Gre torej za delo, ki je in bo ostalo eno temeljnih del o osvobodilnem boju na Primorskem.

Ferenc že dolgo zbira gradivo za knjigo o sklepnih vojaških operacijah na Slovenskem 1945 in o drugih z njimi povezanih dogajanjih pred koncem vojne v Evropi in po kapitulaciji Nemčije. Prvo od svojih razprav o tej temi, ki so jim sledile še druge, pa je objavil že leta 1960 (*Zaključne operacije za osvoboditev naše domovine. Kronika, 1960, št. 2, str. 65-80*). To temo je obravnaval tudi v samostojni brošuri *Osvoboditev severovzhodne Slovenije in poslednji boj na Poljani (Ljubljana 1985)* in v nekaj poročilih na posvetovanjih. V zvezi s Ferencčevimi obravnavami sklepnih operacij oziroma po Ferencu naj navedemo, da se je ob koncu vojne na Slovenskem znašlo osem armad iz štirih vojska. Vse slovenske pokrajine razen Prekmurja pa je osvobodila Jugoslovanska armada.

Ferenci vedno bolj priteguje problematika gospodarstva v času okupacije Slovenije 1941-1945. O tem pričata tudi razpravi iz leta 1996 o problemu raziskovanja gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno (*Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 649-655*), v kateri je osvetlil predvsem stanje virov za problematiko gospodarstva, in temeljita razprava o gradnji tovarne glinice in aluminija v Strnišču med drugo svetovno vojno (*Časopis za zgodovino in narodopisje - ČZN - 1996, št. 2, str. 26-56*). Sicer pa je Ferenc vprašanja gospodarstva obravnaval že prej, med drugim partizansko gospodarstvo v omenjenih knjigah monografije o ljudski oblasti. O gospodarstvu v Ljubljanski pokrajini pa je pisal v že omenjeni razpravi o italijanskem okupacijskem sistemu v zborniku *Fašisti brez krinke. V tujini je objavil razpravo o kmetijstvu in prehranjevanju v Sloveniji 1941-1945 (Österreichische Osthefte, Wien, 1989, str. 56-87)*.

Poleg obravnav širših tem je Ferenc objavil mnogo prispevkov o okupaciji in NOB v posameznih slovenskih pokrajinah, na manjših območjih in posameznih krajih. Veliko pozornost je posvetil dogajanjem na Primorskem oziroma osvobodilnemu boju primorskih Slovencev in med drugim napisal pregled tega boja od njegovih začetkov do osvoboditve (*Tone Ferenc, Milica Kacin-Wohinz, Tone Zorn: Slovenci v zamejstvu. Pregled zgodovine 1918-1945. Ljubljana 1974*). Prvi Ferencčevi objavljeni razpravi obravnavata *Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo in njegovo delo (Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, 1957)* in splošno ljudsko vstajo v slovenskem Primorju septembra 1943 (*Borec, 1958, št. 9*). Tema prispevkoma so sledile številne razprave in članki o odporu primorskih Slovencev proti italijanski oblasti in nemškemu okupatorju in o sodelovanju slovenskega in hrvaškega osvobodilnega boja v Istri. S Primorsko v zvezi je tudi Ferencovo preučevanje in pisanje o odnosih med slovenskim narodnoosvobodilnim bojem in italijanskim odporniškim gibanjem in s tem v zvezi o vlogi nacionalnega vprašanja v teh odnosih. Ko je Ferenc zbral 21 svojih že objavljenih prispevkov o zločinih okupatorjev na Slovenskem in o drugih temah in jih združil v knjigo z naslovom *Satan, njegovo delo in smrt (Ljubljana, 1979, 490 str.)*, je vanjo vključil 12 takih prispevkov, ki obravnavajo Primorsko in slovensko Istro. Najobsežnejše Ferencovo delo oziroma monografijo o osvobodilnem boju primorskih Slovencev smo že navedli. Primorska je močno zastopana tudi v njegovih monografijah o kapitulaciji Italije in narodnoosvobodilni borbi jeseni 1943 in o ljudski oblasti. Omenimo naj še, da je Ferenc pisal tudi o koncentracijskem

taborišču Rižarna v Trstu in kot izvedenec pričeval na sodnem procesu o zločinih in zločincih.

Že iz monografij, ki smo jih na kratko prikazali, je razvidno, da je Ferenc veliko pisal o dogajanjih v tistih slovenskih pokrajinah, ki si jih je aprila 1941 prisvojila Nemčija, in to največ o okupacijskem sistemu in raznarodovalni politiki. Ferenčeva bibliografija obsega mnogo razprav, strokovnih člankov in objav virov za omenjeno območje Slovenije. Z razpravo *Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu* (PZDG, 1974, št. 1-2) je Ferenc razširil in poglobil dotedanje vedenje o navedeni temi in potrdil, da so bile nemirne razmere na Gorenjskem, oziroma odpor Slovencev proti okupatorju glavni in tudi odločilni razlog za to, da so nacisti opustili formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k svojemu rajhu. Ferenc so zanimala značilnosti in posebnosti osvobodilnega boja na Gorenjskem (ZČ, 1977, št. 1-2, str. 119-131). Skupaj z M. Ževartom je obravnaval značilnosti in posebnosti fašistične okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem oziroma na območju okupatorjeve upravne tvorbe Spodnja Štajerska (ČZN, 1979, št. 1-2, str. 448-461). Številni so njegovi prispevki o Gorenjski. Med drugim je obravnaval vstajo na Gorenjskem leta 1941, napisal več prispevkov o dražgoški bitki in okupatorjevih zločinih na Gorenjskem, o ljudski oblasti v kamniškem okrožju leta 1944 in o polomu nacističnih raznarodovalnih prizadevanj na tem območju.

Število Ferenčevih prispevkov o slovenski Štajerski oziroma o območju okupatorjeve tvorbe Spodnja Štajerska je zelo veliko. Med prvimi razpravami, ki jih je Ferenc objavil, dve obravnavata Štajersko, in to razprava *Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem* (*Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, II, 1958, str. 81-156*) in razprava *Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo* (PZDG, 1960, št. 1, str. 69-124). Tu seveda ne moremo navesti niti vseh najpomembnejših Ferenčevih prispevkov o Štajerski v letih 1941-1945 in zato naj za ilustracijo navedemo le, da je napisal temeljit pregled narodnoosvobodilnega boja na območju Krškega, ki je bil objavljen v zborniku *Krško skozi čas 1477-1977* (Krško, 1977, str. 457-564). V zborniku *Med Bočem in Bohorjem* (1984, str. 247-278) je njegov prispevek o okupaciji na Kozjanskem. Objavil je tudi razpravo o nemški okupaciji Dravske doline in Pohorja (ČZN, 1990, št. 1).

Pri obravnavi Štajerske Ferenc ni pozabil na svojo ožjo domovino Prlekijo. Skupaj z Marjanom Žnidaričem je v samostojni publikaciji objavil *Pregled NOB na ljutomerskem območju* (Maribor 1979). V zborniku župnije Sv. Janeza Krstnika v Ljutomeru (Ljutomer 1990) je objavil prispevek *Pod nemško okupacijo*. V prvi številki Zgodovinskih listov za leto 1996, ki jih izdaja Zgodovinsko društvo Ljutomer, je s komentarjem objavil orožniško poročilo o okupatorjevem vdoru v uporniško organizacijo v Prlekiji v jeseni 1941. Kratko, a tehtno oznako osvobodilnega boja v Prlekiji je Ferenc prikazal s spremno besedo v knjigi Draga Novaka Prlekija 1941-1945 (Ljubljana 1987).

Že iz tega, kar smo navedli o Ferenčevih monografijah in kar bomo še omenili pri Ferenčevih objavah virov, je razvidno, da je Ferenc v skladu s pomenom vojaških in političnih dogajanj v Ljubljani, na Dolenjskem in Notranjskem pri svojem preučevanju posvetil veliko pozornost navedenemu območju ter o njem objavil veliko razprav in člankov. Tu naj omenimo le Ferenčeve obravnave o Ljubljani v

letih 1941-1945. Napisal je pregled narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani (*Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Kronika, 1984, str. 403-437*), objavil obsežno razpravo o okupatorjevih racijah v Ljubljani leta 1942 (*Kronika 1981, št. 2, str. 183-228*) in obravnaval nemškega okupatorja v Ljubljani (*Ljubljana v ilegali, IV. knjiga, Ljubljana 1970*). Predvsem v zvezi s ponemčevalnimi ukrepi in sklepnimi operacijami je Ferenc pisal in objavljale vire o zamejski Koroški. Pisal je tudi o okupaciji Prekmurja in odporu proti njej ter objavil nekaj dokumentov o NOB v Prekmurju leta 1941. Kdor je doslej resno preučeval dogajanja v posameznih predelih Slovenije, ni mogel mimo Ferencovih del in tudi v bodoče jih bodo raziskovalci morali upoštevati.

Svoje raziskovalno in arhivistično delo je Ferenc, ki je leta 1959 opravil tudi strokovni izpit za arhivista, povezoval z obravnavami stanja, urejenosti in dostopnosti arhivskega gradiva za omenjeno obdobje in o tem objavil več prispevkov. Med drugim je objavil prispevek o arhivu tedanjega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, ki je sedaj dislocirana enota II Arhiva Republike Slovenije (*PZDG, 1960, št. 1*). Predstavil je *Gradivo za zgodovino narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem v arhivih zunaj Slovenije (Arhivi, 1978, št. 1)* in objavil prispevek *Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo (Arhivi, 1979, št. 1-2)*. Obravnaval je objavljanje virov za zgodovino NOB v Sloveniji (*Kronika, 1969, št. 2*). Ocenil je zbornik *Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski ter drugo in tretjo razširjeno in dopolnjeno izdajo tega zbornika z naslovom Poslovilna pisma žrtev za svobodo*. Ocenjeval je tudi objave spominskih virov in med drugim knjigo Bogdana Osolnika *Z ljubeznijo skozi kruti čas ter analiziral vrednost Kocbekovih dnevnikov iz obdobja 1941-1945 kot zgodovinskih virov*.

Predvsem pa se je Ferenc uveljavil z objavljanjem virov. Od slovenskih zgodovinarjev se je največ ukvarjal z objavami virov za obdobje 1941-1945, objavil pa je tudi več virov za obdobje pred letom 1941.

Ferenc je sodeloval pri temeljnih izdajah virov o okupaciji in osvobodilnem boju na Slovenskem in med drugim pri najobsežnejši izdaji virov za omenjeno obdobje pri *VI. delu Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov*, v katerem so objavljeni dokumenti o vojni na Slovenskem. Pri slovenski izdaji omenjenega zbornika je bil član uredniškega odbora od 5. do vključno 15. knjige, pri petih od teh je bil odgovorni urednik. Sodeloval je tudi pri jugoslovanski izdaji tega zbornika. S sodelavci je pripravil prve tri knjige zbornika *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (Ljubljana 1964, 1966)*. Prav tako je s sodelavci pripravil zbornik virov *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča (Ljubljana 1963)*. Bil je član uredniškega odbora treh doslej izdanih knjig *Zbornika fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941-1945 (Ljubljana, 1959, 1961, 1963)*. Druga izdaja prve knjige je izšla 1966). Bil je glavni urednik slovenske izdaje *Titovih zbranih del za obdobje 1941-1945* in urednik zbranih del Edvarda Kardelja. Pripravil je zbrana dela Borisa Kidriča iz obdobja 1941-1945.

Če ne bi upoštevali prvotnega namena in časa priprav prvih knjig že omenjenega Zbornika dokumentov in podatkov, ko še marsikaj ni bilo preučeno in ko tudi vsi pomembni dokumenti še niso bili evidentirani, bi lahko tudi prvim knjigam VI. dela omenjenega zbornika očitali razne pomanjkljivosti. Navedli bi lahko tudi pripombe k omenjenemu Zborniku fotografskih dokumentov in še

nekaterim drugim objavam virov. Pri zborniku virov, ki jih je Ferenc pripravil sam, pa je zgledno upošteval načela znanstvene izdaje virov, kar pri nekaterih objavah virov za obdobje 1941-1945 ni bilo vedno upoštevano (glej med drugim: Milan Ževart, Objavljanje poslovnih pisem žrtev za svobodo. Borec 1990, št. 5-6, str. 718-725). Najpomembnejši objavi virov, ki jih je pripravil Ferenc, sta vsekakor zbornika *Quellen zur nationalsozialistischen Etnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945. Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945 (715 str.)* in *Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942 (518 str.)*. Navedena zbornika je izdala mariborska Založba Obzorja v svoji zbirki Documenta et studia historiae recentioris leta 1980 in 1987.

Kot je zbornik virov o nacistični raznarodovalni politiki najpomembnejša edicija virov o nemškem okupacijskem sistemu na Slovenskem in o nacistični raznarodovalni politiki, je zbornik *Fašisti brez krinke* najpomembnejši zbornik virov o italijanskem okupacijskem sistemu v Ljubljanski pokrajini. Navedena zbornika med drugim omogočata primerjavo nemškega okupacijskega sistema z italijanskim in kažeta na njune skupne značilnosti, a tudi na razlike ter potrjujeta dejstvo, da je bil končni cilj obeh okupatorjev glede usode Slovencev enak.

V zborniku virov o nacistični raznarodovalni politiki je Ferenc objavil 323 virov iz naših in tujih arhivov ter iz nemških uradnih listov in drugih službenih publikacij ter časnikov. Dokumente, ki so v zborniku objavljeni, hrani 16 arhivov; v Sloveniji največ arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor in dislocirana enota II Arhiva Republike Slovenije, v tujini pa Zvezni arhiv v Koblenzu. V zborniku so viri o nemškem okupacijskem sistemu v Sloveniji in nacistični raznarodovalni politiki. Kot smo že zapisali, je oboje med seboj tesno povezano. Na začetku pa je objavljenih 9 dokumentov oziroma spomenic o nemških imperialističnih pretenzijah v Sloveniji iz leta 1940. V zborniku je največ virov takih, ki pričajo o nacistični raznarodovalni politiki na Štajerskem, Gorenjskem in Koroškem južno od senžermenske meje, a v zborniku so tudi viri o raznarodovalnih ukrepih v zamejski Koroški in o nemškem okupacijskem sistemu ter njegovih namenih v tistih slovenskih pokrajinah, ki jih je po kapitulacije Italije zasedla Nemčija. V zborniku je tudi 17 dokumentov o krutih ukrepih in zločinih nemškega okupatorja v boju proti osvobodilnemu gibanju, ki so tudi bili povezani z nacistično raznarodovalno politiko. Razen petih v zborniku objavljenih virov so vsi neposredno nemškega izvora. Velika večina objavljenih virov je torej nastala pri načrtovalcih in izvajalcih nacistične raznarodovalne politike.

Tudi zbornik *Fašisti brez krinke* je Ferenc pripravil z njemu lastno natančnostjo in na osnovi poznavanja okupacijskega sistema tistega dela Slovenije, ki ga je Hitler aprila 1941 prisodil fašistični Italiji. Dokumente v tem zborniku je zaradi lažje in širše uporabe objavil v slovenščini, leta 1994 pa je izšel s Ferenčevo razpravo in dokumenti v italijanščini, torej so tudi dokumenti v zborniku *Fašisti brez krinke* objavljeni v izvirnem jeziku. Prevod je izdal Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja z naslovom *La provincia 'italiana'. Documenti 1941-1942*. V omenjenem zborniku je Ferenc objavil 109 dokumentov, ki so nastali od 12. aprila 1941 do 30. decembra 1942. V zborniku *Fašisti brez krinke* so predvsem dokumenti, ki do tedaj niso bili objavljeni. Ni pa Ferenc vključil dokumentov, ki so nastali pred kapitulacijo Italije v letu 1943, in to zato, ker ni bilo na voljo takih dokumentov, ki bi bistveno dopolnili podobo italijanskega

okupacijskega sistema v Ljubljanski pokrajini, nekateri zanimivejši pa so bili že prej objavljeni. V opombah k objavljenim dokumentom, ki jih je prek tisoč, je Ferenc opozoril še na druge dokumente in navedel tudi odlomke iz njih.

Preveč prostora bi vzelo, če bi naštevali vse Ferenčeve objave virov od 1961. do konca leta 1996. Oris Ferenčevega objavljanja virov naj zaključimo z ugotovitvijo, da jih je objavljaj najboljši poznavalec arhivskega gradiva za zgodovino okupacije in odpora proti njej na Slovenskem.

Pomembno vlogo opravlja Ferenc kot urednik za zgodovino pri Enciklopediji Slovenije, in to za obdobje 1941-1945. Kot poznavalec piscev o tem obdobju je bistveno soodločal pri izbiri avtorjev za posamezna gesla ter pred objavo preverjal njihova besedila. Od vseh sodelujočih piscev prispevkov za obdobje 1941-1945 za Enciklopedijo Slovenije je napisal največ prispevkov. Ker smo že pri omembi njegovega dela pri Enciklopediji Slovenije, lahko navedemo še, da je Ferenc skupaj z M. Ževartom uredil slovensko izdajo *Enciklopedije druge svetovne vojne 1939-1945* (Ljubljana, 1982). Gre za prevod Encyklopedie de la Guerre 1939-1945, ki je leta 1977 izšla v Belgiji. Urednika sta imela možnost, da sta to enciklopedijo dopolnila z novimi gesli in opozorila na kar pomembne pomanjkljivosti in tudi netočnosti v izvirniku ter jih nekaj odpravila s popravki, dopolnitvami in delnim spreminjanjem besedila posameznih gesel ter hkrati opozorila na slabosti, ki so ostale tudi v slovenski izdaji. Ferenc je za slovensko izdajo napisal besedilo za nekaj nad 20 gesel.

Precej dela je Ferenc opravil pri recenzijah monografij in drugih del pred njihovo objavo. Njegove recenzije odlikujejo temeljitost in priznavanje dobrih strani ocenjevanih del, če pa je bilo treba, je Ferenc v svojih poročilih prispeval tehtne pripombe in predloge za izboljšanje besedil. Svoje pripombe je navedel jasno in brez ovinkov.

Ferenc je bil ves čas dejaven na več področjih. Pomemben je tudi njegov prispevek k muzejskim predstavitev obdobja 1941-1945. Uredil je več občasnih muzejskih in arhivskih razstav in sodeloval z več slovenskimi muzeji, ki obravnavajo novejšo zgodovino. Vedno je bil pripravljen pomagati s svojim znanjem in z nasveti muzejskim delavcem. Posebej je treba omeniti Ferenčevo postavitev velike in vsebinsko bogate razstave oziroma Muzeja slovenskih izgnancev, za katerega je zbral gradivo ter napisal scenarij in vodnik po razstavi (*Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici*. Maribor 1971, ponatis 1979). Ta razstava je sedaj bistveni sestavni del Muzeja političnih zapornikov, internirancev in izgnancev Slovenije v Brestanici.

Tisti, ki bo celovito obravnaval Ferenčevo delo, bo moral veliko prostora nameniti njegovemu udejstvovanju na pedagoškem področju. Leta 1975 je začel na Filozofski fakulteti v Ljubljani sodelovati pri podiplomskem študiju. Aprila 1981 ga je svet omenjene fakultete izvolil za rednega profesorja za zgodovino novejše dobe in od tedaj naprej do leta 1976 je predaval in opravljal seminarsko delo na Filozofski fakulteti. Za njegova predavanja, vodenje seminarjev in mentorsko delo velja, da v veliki meri temeljijo na lastnem raziskovalnem delu. Ferenc je imel več predavanj za študente in tudi za univerzitetne učitelje na več univerzah v tujini.

Poleg raziskovalnega dela je Ferenc kot zgodovinar opravljal razne funkcije. Naj navedemo le, da je bil dve leti predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo in tudi predsednik njegove sekcije za sodobno zgodovino. Z referati je sodeloval na številnih zborovanjih slovenskih in jugoslovanskih zgodovinarjev.

Leta 1979 ga je Jugoslovanski komite za zgodovino 2. svetovne vojne izvolil za svojega predsednika. To dolžnost je opravljal do leta 1984. V tem času je bil tudi član Mednarodnega komiteja za zgodovino 2. svetovne vojne. V zvezi s Ferenčevim delovanjem v omenjenem Mednarodnem komiteju moramo navesti še to, da se je Ferenc močno uveljavil v mednarodnih znanstvenih krogih zgodovinarjev in da je od slovenskih zgodovinarjev 2. svetovne vojne imel doslej največ referatov in razprav na mednarodnih znanstvenih posvetovanjih, kongresih in okroglih mizah in da je objavil za obdobje 1941-1945 največ razprav v tujih znanstvenih in strokovnih glasilih. Z objavljanjem svojih prispevkov v tujini in z objavo virov v zbornikih o nacistični raznarodovalni politiki in italijansko izdajo zbornika Fašisti brez krinke je največ opravil pri seznanjanju zgodovinarjev in tudi širših krogov v tujini z dogajanjem v Sloveniji. V zvezi s Ferenčevo vlogo pri seznanjanju tujine s slovensko zgodovino 1941-1945 je treba povedati še tole: kljub naši obsežni literaturi o okupaciji in odporu proti njej na Slovenskem ter o nasilju in zločinih fašističnih okupatorjev pri nas, med katero so tudi kvalitetna dela, je bilo to v tujini bolj malo znano in v zgodovinskih delih ni bilo dovolj upoštevano. Ferenc je veliko storil, da se je vedenje o dogajanjih na Slovenskem v letih 1941-1945 povečalo tudi zunaj Slovenije.

Tone Ferenc je v gimnaziji razmišljal o raznih poklicih (profesor matematike, diplomat). Za slovensko zgodovinopisje je zelo dobro, da se je odločil za študij zgodovine.

Milan Ževart

EIN UMRIS DER FORSCHUNGSARBEIT VON TONE FERENC

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Wissenschafts- und Archivrat, der ordentliche Universitätsprofessor Tone Ferenc zählt zu jenen slowenischen Historikern, die die umfangreichste Bibliographie vorweisen können. Seine ersten Abhandlungen wurden im Jahre 1957 und sein erstes Buch in 1967 veröffentlicht. Anfang 1997 umfaßte seine Bibliographie 646 Einheiten, davon zahlreicher wissenschaftliche Abhandlungen und Fachaufsätze, Veröffentlichungen der Quellen, Berichte, Rezensionen und andere Beiträge. Weiters muß berücksichtigt werden, daß Tone Ferenc Mitglied zahlreichen Redaktionsausschüssen von wissenschaftlichen und Fachzeitschriften, sowie auch selbständigen Publikationen war. Nur seine vier umfangreichsten Bücher, bzw. Monographien von denen eine noch nicht beendet ist, und die zwei bedeutendsten Quellenpublikationen bringen es auf über 5100 Seiten. Dabei geht es bei seiner Arbeit nicht so sehr um den Umfang, sondern viel mehr um die Bedeutung, die sie für die slowenische Geschichte des zweiten Weltkrieges hat. Besonders wichtig für die Slowenen sind die Resultate seiner Forschung der Okkupationssysteme und der Entnazionalisierungspolitik auf dem slowenischen Gebiet zwischen 1941-1945.

Das Hauptmerkmal der Forschung und des Schreibens von Tone Ferenc liegt darin, daß sie auf außerordentlich ausdauerndem und systematischem Sammeln der Quellen und Bearbeitung umfangreicher Geschichtsmaterialien basieren. Die meisten seiner Arbeiten befassen sich mit der Zeit zwischen 1941-1945 in Slowenien, bzw. mit der Okkupation und dem Kampf gegen die Besatzer. Das Geschehen auf dem slowenischen Gebiet betrachtete er immer als Teil eines breiteren Kontextes. Dabei schöpfte er nicht nur aus der Fachliteratur, sondern leistete auch umfangreiche Forschungsarbeit. In seinen Arbeiten über den zweiten Weltkrieg in Slowenien befaßte er sich sowohl mit dem ganzen ethnischen Gebiet, als auch mit einzelnen Provinzen und kleineren Gebieten. Als der beste Kenner des Archivmaterials über die Geschichte der Besatzung und des Widerstands in Slowenien, erledigte Ferenc die größte Arbeit mit der wissenschaftlichen Publikation der Quellen für den Zeitraum 1941-1945; dazu veröffentlichte er auch mehrere Quellen, die sich mit der Zeit vor April 1941 befassen und solche, die für die Erforschung der Geschehnisse nach April 1941 von Bedeutung sind.

Neben seiner umfangreichen wissenschaftlichen Arbeit war Ferenc auch auf anderen Gebieten tätig, die mit seiner Grundtätigkeit im Zusammenhang stehen. Bedeutend ist unter anderem sein Beitrag zu den Museumsausstellungen über die Zeit zwischen 1941-1945. Auch für seine pädagogische Tätigkeit gilt es, daß sie größtenteils auf seiner Forschungsarbeit beruht.

Ferenc hat sich auch international einen Namen als Historiker gemacht. Von allen slowenischen Historikern, die sich mit dem zweiten Weltkrieg befassen, nahm er mit seinen Referaten und Beiträgen an den internationalen wissenschaftlichen Treffen am häufigsten teil. Zwischen den Jahren 1979-1984 war er der Vorsitzende des ehemaligen jugoslawischen Komitees und Mitglied des Internationalen Komitees für die Geschichte des zweiten Weltkrieges. Die Arbeiten von Tone Ferenc sind aus der Behandlung des zweiten Weltkrieges in Slowenien nicht wegzudenken.

Jasna Fischer

Štirideset let dr. Toneta Ferenca na Inštitutu za novejšo zgodovino

Mogoče bo kdo, ki dobro pozna kolego Ferenca, pomislil, da z naslovom pretiravam. Formalne napake so tri. Prva je še najmanjša, namreč da Inštitut za novejšo zgodovino nosi to ime šele deveto leto. Res je tudi, da je pokojninska leta začel zbirati v Muzeju narodne osvoboditve Slovenije. Gotovo smo tudi vsi, ki ga bolje poznamo, kdaj poslušali njegovo pripovedovanje o dobrih treh letih 'izgnanstva' v drugi polovici šestdesetih let z inštituta v Muzej ljudske revolucije Slovenije. Kljub vsemu mislim, da je naslov kar pravi: dr. Tone Ferenc je poleg kolegice dr. Milice Kacin-Wohinz raziskovalec inštituta z najdaljšo delovno dobo na našem inštitutu.

Po diplomu iz obče in narodne zgodovine na takratni Prirodoslovno-matematično-filozofski fakulteti v Ljubljani se je decembra 1956 zaposlil kot arhivar pripravnik v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani. Pripravnštvo je končal z uspešno opravljenim arhivskim izpitom aprila 1959. Prepričana sem, da prva zaposlitev, če je le približno tisto, kar si med študijem predstavljaš, ko razmišljaš o svoji bodoči poklicni poti, določa človekovo delovno usmeritev za vso delovno dobo. Tonetu Ferencu jo je gotovo. Vsem njegovim kolegom je dobro znana njegova ljubezen do arhivov in njegova neizmerna energija za pregledovanje novih in novih arhivskih fondov in gradiv.

Poleti 1959 je Izvršni svet Ljudske republike Slovenije ustanovil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. V njem so se zbrali v glavnem sodelavci zgodovinskega oddelka CK ZKS in Muzeja narodne osvoboditve Slovenije, med njimi tudi Tone Ferenc. Zanimiva je obrazložitev prvega direktorja novoustanovljenega inštituta Dušana Bravničarja v odločbi o zaposlitvi kot arhivarja I. vrste, ki jo je Tone Ferenc dobil na novem delovnem mestu: "Z ustanovitvijo Inštituta za zgodovino delavskega gibanja smo vključili tudi Muzej NO in prevzeli uslužbenca Toneta Ferenca." Neužitna uradniška latovščina očitno ni zmotila trmastega Prleka na začrtani raziskovalni poti ali kot je zapisal njegov prijatelj dr. Dušan Biber ob njegovi šestdesetletnici: "Tako se je začela strma, včasih tudi ovinkasta in valovita pot navzgor mladega raziskovalca, ki je vedel, kaj hoče, in ki se ni branil nobenega dela." Že naslednje leto ga je svet inštituta povišal in mu podelil naziv znanstveni sodelavec. Sam je sicer na pobudo direktorja zaprosil za naziv višji strokovni sodelavec - odločbo pa je dobil šele čez nekaj mesecev zaradi zapletov, ker ni izpolnjeval enega od zahtevanih pogojev - ni še imel doktorata znanosti. Dr. Ivo Juvančič in dr. Janko Jeri pa sta menila, da naziv kljub vsemu lahko dobi zaradi kvalitete svojih znanstvenih objav, saj sta dvakrat v svojih ocenah zapisala, da "objavljena in znana dela presegajo zahteve stroke - arhivistike in prehajajo na znanstveno področje". Kolikor poznam kolego Ferenca, mislim, da mu je ta zaplet dal dodatno vzpodbudo, da je napisal disertacijo *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, jo leta 1965 uspešno obranil na beograjski univerzi in si pridobil akademski naslov doktorja zgodovinskih znanosti. Tako se je pridružil dvema doktorjema znanosti, znanstveno formiranima še zunaj inštituta, dr. Francetu Škerlu in

dr. Jožetu Šornu. S sintagmo današnjega znanstvenega jezika bi lahko rekli, da so postali trdo jedro odlične raziskovalne skupine na inštitutu, okoli katere se je začela potrebna kadrovska prenova mladega raziskovalnega kolektiva, ki si je želel predvsem znanstvene in ne več politične promocije. Spremembi uredbe o ustanovitvi inštituta, ki je določala, da je inštitut znanstveni zavod, je sledila najprej organizacijska sprememba leta 1962, ko je Muzej narodne osvoboditve, do tedaj notranja organizacijska enota inštituta, postal spet samostojna muzejska ustanova z novim imenom Muzej ljudske revolucije, obenem pa se je začela načrtna kadrovska in programska prenova zavoda, v prvem desetletju dela inštituta resda še opotekajoča se, v drugem desetletju pa se je dokončno uveljavila in trdno zasedla. Odločitev za znanstveno in strokovno usposabljanje lastnega znanstvenega kadra je zrasla na zdravih znanstvenih ambicijah inštitutovih delavcev in postala stalnica dolgoročne kadrovske politike inštituta. Trdno se je držimo še danes. Svoj pošten delež je temu dodal tudi dr. Tone Ferenc. Politični repi, ki tudi danes včasih še opletajo po inštitutu, češ da je središče neobjektivnega, ideološko obarvanega zgodovinopisja, so zato zelo krivični, potrditve in dokaze iščejo predaleč v preteklosti.

Leta 1961 je Tone Ferenc prevzel prvo v vrsti vodstvenih funkcij na inštitutu, ki jih je v naslednjih desetletjih opravljal še vrsto. Postal je vodja temeljne organizacijske enote II. zgodovinskega oddelka. Mislim, da danes, ko ocenjujemo življenjsko delo dr. Ferenc na našem inštitutu, ni več pomembno, da bi podrobneje raziskovala, zakaj je bil avgusta leta 1964 s tega položaja razrešen. Razrešen je bil tudi članstva v tričlanski delegaciji inštituta pri konzorciju Fotografski dokumenti o boju KPS. Spor je bil dovolj globok in oster, da je aprila naslednje leto odpovedal delovno razmerje in se ponovno zaposlil v Muzeju ljudske revolucije Slovenije kot arhivar v organizacijski enoti dokumentacijska služba. Tam je ostal do oktobra 1968. Novembra se je vrnil na inštitut na delovno mesto višjega raziskovalca - vodje arhiva. Na tem delovnem mestu je postal naslednje leto arhivski svetovalec za delo na gradivu politične zgodovine novejšee dobe, leta 1974 pa višji arhivist. Arhiv je vodil vse do leta 1975.

Z vrnitvijo na inštitut se je za dr. Ferenc začelo najbolj uspešno desetletje, če ga ocenjujemo z znanstvenimi nazivi, ki si jih je pridobil, nagradami, ki so mu jih podelili in odgovornimi funkcijami, ki jih je opravljal. Najpomembnejše ne samo zanj osebno, ampak tudi za kolektiv, v katerem je delal, je gotovo imenovanje za ravnatelja inštituta maja 1971. S tem imenovanjem se je končala doba prvih dvanajstih let delovanja inštituta, ko so ga vodili ravnatelji iz vrst politikov, ki so hočeš nočeš morali zagotavljati pravilno politično linijo v tem delu slovenskega zgodovinopisja. Z dr. Ferencem je inštitut dobil za ravnatelja zgodovinarja, strokovnjaka iz kolektiva. Vsi, ki smo mu sledili, smo nadaljevali njegovo začeto delo, zavezano pravilom naše stroke. Ko se danes spominjam tega časa - bila sem mlada asistentka začetnica - moram posebej poudariti izredno veliko avtoriteto, ki jo je imel, včasih je vzbujal že kar pravi strah. Še dolga leta, ko že ni bil več naš ravnatelj, je imel navado, da je z dvignjenim kazalcem pogosto začenjal svoj nagovor: "Ko sem bil še jaz ravnatelj..." in vsi smo ga zbrano poslušali, mlajši so se le nekoliko čudili, dokler se niso privadili. Ničkolikokrat sem pomislila v prvih letih svojega direktorskega mandata, kako lahko je pravzaprav bilo kolegi Ferencu, saj je bila njegova avtoriteta vedno brez vprašaja, odločitve brez ugovorov. Pa mu ni bilo lahko. To dokazuje tudi dejstvo, da mandata ni želel ponoviti nikoli več.

Razlogi za to niso pomembni in gotovo jih je bilo več, res pa je, da je mogoče spregledal dejstvo, da v znanstvenem kolektivu, kjer smo preživljali dneve in mesece in leta skupaj, napetosti niso bile majhne in ravnatelj je vedno najbolj priročen strelovod za vse težave, delovne in tudi osebne. To velja še danes. Znanstveno raziskovalno delo je takoj v začetku njegovega mandata začel voditi štiričlanski kolegij, v katerem sta bila dva člana zunaj kolektiva, eden od dveh notranjih pa je bil tudi dr. Ferenc. Uresničevati je začel koncept programske širitve raziskovalnega dela, ki je predvidel za čas po letu 1918 raziskovanje politične, gospodarske, družbene in kulturne zgodovine slovenskega naroda v celoti na vsem njegovem etničnem ozemlju, do konca prve svetovne vojne pa predvsem delavsko gibanje, pač v skladu z dogovorom o delitvi raziskovalnega dela z zgodovinskim inštitutom na SAZU. V letih 1973 in 1974 sta bila pripravljena dva dolgoročna raziskovalna načrta, začet pa tretji. Načrti *Zgodovina Slovencev 1918-1945*, *Zgodovina delavskega gibanja od začetkov do leta 1918 ter Zgodovina Slovencev 1945-1976* so bili zastavljeni široko: napisati nekaj deset tematskih monografij in pregledov posameznih obdobj ter urejati in zbirati zgodovinsko dokumentacijo s končnim ciljem napisati znanstveno sintezo zgodovinskega razvoja delavskega gibanja do leta 1918, za obdobje od konca prve svetovne vojne pa razvoja slovenskega naroda na vsem njegovem narodnem ozemlju. Če smo še pred leti ugotavljali, da je potekalo uresničevanje teh raziskovalnih načrtov počasneje, kot smo si sami želeli, pa danes delo pri pisanju zgodovine Slovencev v 20. stoletju poteka uspešneje, kot smo upali. V temelje za to najbolj ambiciozno delo inštitutovih raziskovalcev je vgrajeno veliko dela, znanja in energije dr. Toneta Ferenca.

Ne pred prevzemom mandata ravnatelja inštituta ne po njegovem izteku se kolega Ferenc ni nikoli izogibal prevzeti posamezne dolžnosti, ki jih terja življenje v znanstvenem kolektivu, pa z raziskovalnim delom nimajo neposredne povezave. Tako je bil prvič predsednik inštitutovega sveta v letih 1969-1970, nato ponovno v letih 1976-1978 in 1984-1986. Med leti 1992 in 1996 je predsedoval upravnemu odboru inštituta. Ob imenovanju dr. Milice Kacin-Wohinz za direktorico inštituta leta 1979 ji je, žal samo eno leto, pomagal voditi inštitut kot vodja znanstveno raziskovalne enote.

Ob intenzivnem upravljalnem delu pri vodenju inštituta, znanstveno raziskovalne enote in arhiva pa je tekla nemoteno tudi znanstvena kariera dr. Toneta Ferenca. Vsi, ki smo soočeni z razpetostjo med tem in raziskovalnim delom, vemo, koliko energije je treba, da delo, ki vsako zase terja celega človeka, lahko uspešno usklajujemo. Bibliografija dr. Ferenca v teh letih ni nič manjša kot pred in po mandatu ravnatelja. Nobenih težav ni imel več pri izvolitvah v višje znanstvene nazive. Leta 1970 je Filozofsko fakulteto v Ljubljani zaprosil za ponovno izvolitev v naziv znanstvenega sodelavca, oziroma da mu prizna ta naziv glede na to, da mu ga je prvič podelil še svet inštituta in potrdil svet za znanost SR Slovenije. Ugledna komisija, ki so jo sestavljali akademika Fran Zwitter in Bogo Grafenauer ter dr. Janko Pleterski, je predlagala, da mu glede na njegov znanstveni opus priznajo višji naziv, naziv višjega znanstvenega sodelavca. Ker so formalizmi vedno zelo močni, je moral še enkrat zaprositi za višji naziv in ga je leta 1971 tudi brez težav dobil. Čez pet let ni imel nobenih težav pri izvolitvi v najvišji znanstveni naziv znanstvenega svetnika, čeprav je tokrat, pač zaradi vseh izkušenj, v svoji vlogi previdno

zaprošil za ponovno izvolitev v naziv višjega znanstvenega sodelavca ali izvolitev v višji naziv znanstvenega svetnika. Istega leta mu je Skupnost arhivov Slovenije podelila še najvišji arhivski naziv arhivskega svetnika. Leta 1981 je bil na Filozofski fakulteti izvoljen tudi za rednega profesorja za zgodovino novejših dobe, ponovna izvolitev v ta naziv je bila opravljena še leta 1987. Že leta 1975 je namreč začel sodelovati pri študiju tretje stopnje na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete kot konzultant za zgodovino narodnoosvobodilnega boja, občasno pa je predaval študentom zgodovine na univerzah v Ljubljani, Italiji in Salzburgu. Leta 1981 je začel redno predavati zgodovino druge svetovne vojne in NOB v Jugoslaviji na Filozofski fakulteti v Ljubljani in to delo opravljal vse do leta 1995.

V vseh spisih o dr. Ferencu, pa naj gre za strokovna poročila posameznih komisij za njegove znanstvene izvolitve ali dosedanje jubilejne zapise, so pisci vedno zapisali, kako obsežna, bogata je njegova bibliografija in poudarjali, da so njegova znanstvena in strokovna dela pisana na podlagi njegovega neutrudnega zbiralnega dela v domačih in tujih arhivih. Vem, da samo ponavljam, vendar se mi zdi kljub temu potrebno znova omeniti, da je dr. Tone Ferenc danes najboljši poznavalec obdobja druge svetovne vojne na Slovenskem in širše ter dokumentarnega gradiva, ki nam ga je ta čas zapustil. To njegovo znanje nam je na razpolago v knjigah, znanstvenih in strokovnih člankih, objavah virov, ocenah, biografijah, poljudnih sestavkih, sestavkih za enciklopedije in leksikone, pripravah razstav - najpomembnejša je gotovo ureditev Muzeja slovenskih izgnancev v Brestanici, da drugih tematskih razstav ne naštevam, v scenarijih za šolske filme in televizijske oddaje in intervjujih. Vsekakor je njegova bibliografija vredna vsega spoštovanja, ne vem, ali ima kateri slovenski zgodovinar tako veliko število objav. Do upokojitve v prvih dneh letošnjega januarja je štela že 649 enot. Da mi ne bi kdo očital, da sem v zanosu prevelike hvale, pač zaradi slavnostnega trenutka, nekoliko nekritična, naj poudarim, da je dr. Ferenc objavil sam ali v soavtorstvu 22 samostojnih knjig in prek 150 izvirnih znanstvenih razprav in člankov. Glede na to, da nisem strokovnjak za raziskovalno področje dr. Ferenca, ne morem meritorno oceniti znanstvene vrednosti njegovega dela. To bodo storili bolj kompetentni od mene. Ne dvomim pa, da bo laskava.

Če gledamo raziskovalno delo dr. Toneta Ferenca predvsem skozi inštitutska očala, potem ne moremo mimo njegovega izredno dragocenega prispevka pri uredniškem delu, bodisi, da ga ocenjujemo skozi urednikovanje pri inštitutovi reviji *Prispevki za novejšo zgodovino*, bodisi pri vrsti edicij virov, ki smo jih pripravljali v inštitutu ali druge ustanove. Uredniško delo ni samo zbiranje arhivskega dokumentarnega gradiva, pomembne so odločitve pri izboru objavljenih dokumentov ter priprava vsega kritičnega aparata, ki izdajo virov mora spremljati, če zgodovinar hoče, da bo znanstveno kritična in s tem tudi verodostojna in zanesljiva. Pri tem delu je prišlo do polne veljave Ferenčevo neprekosljivo poznavanje arhivskega gradiva v domačih in tujih arhivih. Ni nezanemarljiv njegov izvrsten spomin, spremljan z izredno sistematičnostjo dela. Oral je ledino skupaj s kolegi v Muzeju narodne osvoboditve in na inštitutu pri pripravi štirih pomembnih izdaj virov. Med leti 1959 in 1966 je sodeloval pri pripravi treh delov II. knjige *Zbornika fotografij iz delavskega gibanja in dejavnosti komunistične partije na Slovenskem 1941-1945*. Bil je član uredniškega odbora treh knjig *Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji* za čas od marca 1941 do oktobra 1942,

ki so izšle leta 1964 in 1966 ter leta 1963 izšle publikacije *Jesen 1942* s podnaslovom Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Bil je odgovorni urednik šestih knjig edicije *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI. del*, ki so izšle med leti 1960 in 1964 ter član uredništva dveh knjig Zbornika dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu jugoslovanskih naroda, tom VI., ki so izšle leta 1973 in 1975. Za nekatere so danes te publikacije kronski dokaz neobjektivnega zgodovinopisja. Odgovorim jim lahko z zapisom Spomenke Hribar iz Nove revije leta 1989: "Dolomitsko izjavo v kontekstu boljše logike je mogoče *zadovoljivo* (podčrtala J.F.) utemeljiti na Dokumentih ljudske revolucije v Sloveniji, na katere se tudi opiram v tej analizi, ki jo bom objavila v nekaj zaokroženih člankih v Novi reviji." Tudi drugi avtorji pogosto uporabljajo Dokumente ljudske revolucije in *Jesen 1942*, da bi dokazali prevlado revolucije nad uporom okupatorju med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Če bi bili ti zbirki virov pripravljene res tako neobjektivno, ne verjamem, da bi v njih lahko našli dokaze za svoje teze. Posebej zato lahko obžalujem, da je propadel projekt objave zbranih del Edvarda Kardelja. Dr. Ferenc je vodil skupino, ki je pripravila tri od štirih načrtovanih knjig za čas druge svetovne vojne. Mogoče bi bila politična razprava danes v Sloveniji bolj argumentirana, saj bi imeli na voljo vse Kardeljeve tekste, nastale med njo. Dokumenti pač govorijo sami, brez tolikokrat očitanih spornih zgodovinarjevih interpretacij. Objektivno presojo omogočijo samo objektivno predstavljena historična gradiva vseh v konflikte vpletenih strani.

Naj si na koncu dovolim biti še malo osebna. Moje skoraj trideset let dolgo sobivanje s kolego Tonetom Ferencem v inštitutovem kolektivu je bilo zelo pestro. Dr. Ferenc je bil moj drugi ravnatelj. Prvega, Bogdana Osolnika, se manj spominjam, saj se je, ko sem prišla na inštitut, že počasi vračal v politiko. Bil je zahteven ravnatelj, nič si nismo mogli zmišljevati, kaj bomo delali. Tako smo morali trije mladi asistenti ugrizniti v delo in končati delno že pripravljen zbornik *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem 1919-1921*. Kako je negodoval kolega Rozman, ko je moral prevzeti urejanje vključno s kolacioniranjem dokumentov za Prekmurje v madžarščini! Sama sem morala s kolegom Prunkom prevzeti odgovorno uredništvo. Nič ni pomagalo, delo je moralo biti opravljeno. Eksplozivna kolerična značaja, kot jih s kolegom Ferencem pač imava, sva se pogosto težko ujela. K sreči ne znava kuhati mule, nesoglasja so bila dovolj hitro pozabljena. Posebej pa sem mu hvaležna zadnja leta, ko vodim inštitut, saj je raziskovalec, na katerega sem se v stiski vedno lahko obrnila po pomoč. Zanesljivo mi je ni odklonil, pa naj sem ga prosila za sodelovanje pri načrtovanju inštitutovih raziskovalnih programov ali koncipiranja odgovorov na razne uradne dopise ali za nagovore ob novem letu in slavnostne govore ob jubilejih kolegov v inštitutu. In ne nazadnje, ne smem pozabiti njegove izredne gostoljubnosti, ki jo je ob raznih prilikah pokazal ne samo meni, ampak tudi drugim kolegom na inštitutu.

Načrtov ima danes kolega Ferenc še veliko in energije kot deset ali več let mlajši. Želim in upam, da jih bo uspel vse uresničiti.

Jasna Fischer

FORTY YEARS OF DR. TONE FERENC AT THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

S u m m a r y

The work of the historian prof. dr. Tone Ferenc is closely connected with the activity of the Institute for contemporary history, although after his diploma in general and national history in December 1956 he first got employed at the Museum of National Liberation in Ljubljana. In April 1959 he concluded his probation period with a successful passing of archival exam. When the Institute for the History of Labour Movement was established in the summer of 1959, it gathered within it mainly the co-workers of the history department of the Central Committee of the Communists Party of Slovenia (CCCPS) and of the Museum of National Liberation, including dr. Ferenc. He held many executive offices at the institute. In 1961 he became the head of the history department; in August 1964 he was released from this position and in April 1965 returned to the Museum of National Liberation to work as an archivist in the Documentation Service. He remained there until October 1968 and then came back to the institute, taking over the position of the head of the archives. He headed the archives until 1975. His coming back to the institute was the beginning of dr. Ferenc's most successful decade if judged by scientific titles he acquired, awards he received and responsible functions he took over. In May 1971 he was appointed principal as the first from the ranks of experts (up until then principals were selected from the ranks of politicians). He was an exacting principal. Right from the start of his mandate a four member collegiate body began to conduct the scientific research, a member of which was also dr. Ferenc. He started carrying out the concept of research programme expansion. In 1973 and 1974 two long-term research projects were made out and a third one was in preparation (History of labour movement from its beginnings to 1918, History of Slovenes from 1918-1945, History of Slovenes from 1945-1976). Ferenc never avoided taking over various administrative duties which had no direct relation to scientific work. Thus he became the president of the Institute Council during 1969-1970 and again between 1976-1978 and the chairman of the Administrative Board of the Institute from 1992 to 1996. The course of his professional career was not disturbed by the intensive administrative work of running the institute, the scientific research unit and the archives. In 1981 he was elected full professor of contemporary history at the Faculty of Philosophy and began lecturing regularly on history of World War II and National Liberation War. And not least, he made a significant contribution with his editorial work for the institute's review "Contributions to Contemporary History" and by publishing numerous sources for the institute and other scientific and technical institutions.

Zdravko Klanjšček

Prof. dr. Tone Ferenc in vojaško zgodovino- pisje v Sloveniji

Zgodovinska revija, ki je posvečena sedemdesetletnemu jubileju in več kot štirim desetletjem bogate ustvarjalne dejavnosti zgodovinarja druge svetovne vojne in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem univ. prof. dr. Toneta Ferenca, bi nikakor ne smela biti brez orisa vojaško zgodovino-
pisne dejavnosti. Njegovo delo je bilo namreč ves čas v precejšnji meri tudi njen del, vojaška zgodovina narodnoosvobodilnega boja, ki ji je sam posvečal zelo veliko naporov, pa je brez dvoma integralna sestavina tematike zgodovine druge svetovne vojne in splošne zgodovine obdobja 1941-1945 na Slovenskem. Prof. dr. Ferenc je s svojimi deli in s svojo dejavnostjo močno vplival na tem ožjem zgodovino-
pisnem področju na druge avtorje, ki so se lotevali te tematike, jim tudi osebno pomagal in jih spodbujal.

Obravnava, kakršna je zasnovana v tej številki Prispevkov za novejšo zgodovino, je hkrati tudi vabljava priložnost, da poskušamo prikazati vojaško zgodovino-
pisje o drugi svetovni vojni na Slovenskem kolikor je mogoče celovito in z vidika širših časovnih razsežnosti. Več kot štiridesetletni časovni okvir nam daje tudi možnost, da njegov razvoj nekoliko bolj kritično vrednotimo in da značilnosti posameznih obdobjev razvoja tudi ocenimo.

Vojaško zgodovino-
pisje je bilo v drugi polovici narodnoosvobodilne vojne že močno prisotno. Že ustanovitev Znanstvenega inštituta pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte slovenskega naroda 12. januarja 1944, ki je bil dober mesec dni kasneje pri predsedstvu Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta, je vsebovala široko zasnovano zamisel prihodnje znanstvene dejavnosti, v kateri je bila sestavni del vojaška zgodovina osvobodilnega boja. Znanstveni inštitut je namreč med drugim imel tudi nalogo, da pripravi arhivsko gradivo in znanstvene izsledke ter da "po znanstveni poti posreduje izkušnje narodno osvobodilne borbe znanosti sami".¹ Od marca 1944 je zbiral po dva izvoda sleherne publikacije, ki so jo izdali organi osvobodilnega gibanja, kasneje pa tudi arhivsko gradivo sploh. Ti napori so bili osnova organiziranega dela, ki je sledilo ob in po osvoboditvi, ko sta bila ustanovljena Inštitut narodnega osvobojenja in Muzej narodne osvoboditve. Slednji je kasneje združeval obe dejavnosti.

Najbrž bi lahko z gotovostjo trdili, da sta bila prva vojaška zgodovinarja, ki sta se lotevala širših vprašanj narodnega osvobodilnega boja, Dušan Kveder-Tomaž Poljanec in Jaka Avšič-Branko Hrast, oba znamenita generala narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Kveder je za Slovenski zbornik 1945 napisal vojaško zgodovinsko razpravo *Prva tri obdobja narodne osvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije*,² Avšič pa že prej brošuro *Naš prvi pohod v Slovensko Benečijo*,³ kar je v omenjenem zborniku povzel v članku *Prvo oznanilo beneškim Slovincem*.⁴

¹ Fran Zwitter: Naš Znanstveni inštitut. *Slovenski zbornik 1945*. Ljubljana 1945, str. 316.

² *Slovenski zbornik 1945*, str. 457-473.

³ Brošuro je izdal Glavni štab NOV in POS že leta 1944.

⁴ *Slovenski zbornik 1945*, str. 516-521.

Slovenski zbornik 1945 je objavil tudi obsežen *Pregled važnejših dogodkov v letih 1941-1945*, ki sta ga v Znanstvenem inštitutu pri predsedstvu SNOS pripravila kasnejša sodelavca prej omenjenih ustanov Janko Jarc in Jože Krall.⁵

Muzej narodne osvoboditve, ki je imel svoj sedež najprej v skromnih prostorih nasproti današnjega Ljubljanskega festivala, v Križankah, se je v prvih povojnih letih posvetil predvsem zbiranju arhivskega gradiva iz časov osvobodilnega boja. Pri tem je bil zelo uspešen najbrž prav zaradi pravočasno organizirane dejavnosti že med vojno. Ohranjeno arhivsko gradivo partizanskih enot, organov Osvobodilne fronte slovenskega naroda ter enot okupatorjev in njihovih pomagačev je bilo namreč res zelo bogato v primerjavi s količino gradiva, ki so ga mogli zbrati v drugih republikah Jugoslavije.⁶ Ceni se, da je bilo v skupni količini ohranjeno okrog sedem milijonov dokumentov. Po drugi plati pa najbrž ta ogromna količina virov ni mogla nikakor biti niti do današnjih dni v celoti izkoriščena ali vsaj podrobneje pregledana.

Tako široka dejavnost, ki je hkrati odražala značilnosti časa, pa je kmalu terjala preselitev Muzeja v večje prostore. Tako se je Muzej 'začasno' preselil v Cekinov grad na obrobju parka Tivoli. Tedaj je bilo vsem sodelavcem rečeno, da bo to le kratkotrajna lokacija. Začasnost pa traja vse do danes, ko je Muzej za novejšo zgodovino, ostal na istem mestu, kajti vse pobude v nadaljnjih desetletjih, da bi dobil bolj ustrezne prostore, so bile odložene ali pa so se razblinile.

Slovenska vojaška zgodovina narodnega osvobodilnega boja pa je v letu 1951 dobila širšo pomoč, do katere je prišlo pravzaprav zaradi spopada jugoslovanskega osvobodilnega in revolucionarnega boja s stalinsko politiko podrejanja držav v vzhodnem bloku. Da bi dokazali, kakšna je bila vloga Jugoslavije v vojni proti silam Osi, je Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske armade začel leta 1949 izdajati obsežno zbirko knjig *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov*. Nekateri načrtovani deli te edicije so bili tematske narave, vsaki od republik pa je bil namenjen poseben del.⁷

Šesti del *Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov* je bil namenjen Sloveniji. Imel naj bi šest knjig izbranih dokumentov, opremljenih z ustreznimi opombami. Vsak zvezek naj bi vseboval tudi dokumente okupatorjevih enot in poveljstev.

Ker je Slovenija že med vojno začela zbirati arhivsko gradivo po smernicah Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS, leta 1951 pa so tedaj to, že ogromno gradivo vestno urejevali v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani in tudi na lokalni ravni, je bila tedaj zavržena zahteva Vojaškega zgodovinskega inštituta, naj ta prevzame vojaško arhivsko gradivo. Prenesli naj bi ga v Beograd, da bi ga lahko urejevali centralistično. Razen političnih razlogov, ki so onemogočali uresničitev takšne zahteve, je k temu prispevalo tudi dejstvo, da je v primerjavi z arhivskimi fondi, ohranjenimi v drugih jugoslovanskih republikah, bilo slovenskega gradiva res veliko, njegova uporaba pa zaradi jezikovnih razlik in oddaljenosti Slovenije izredno

⁵ Prav tam, str. 697-767.

⁶ Mnogo dokumentov, ki so bili zakopani ali na kak drug način skriti med okupacijo, pa ni bilo več mogoče najti. Avtor tega članka je leta 1951 sodeloval v akciji, v kateri naj bi z vojaškimi minodetektorji odkrili arhiv, ki ga je dalo zakopati glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet v pozni pomladi leta 1942, preden je odšlo iz Ljubljane na svobodno ozemlje, vendar akcija ni bila uspešna.

⁷ Zanimiva je bila razvrstitev tematike: prvi del je bil namenjen Srbiji, drugi del vrhovnemu štabu NOV in POJ, tretji del Črni gori, četrti Bosni in Hercegovini, peti pa Hrvaški, šesti del je bil slovenski, sedmi pa namenjen Makedoniji.

težavna.⁸

Po ukinitvi slovenskih partizanskih enot in glavnega štaba leta 1945 bi uresničitev takšne zahteve imela hude in daljnosežne posledice, saj bi pomenila zmanjševanje, če že ne postopno ukinjanje spomina na narodnoosvobodilni boj. Vojaško zgodovinopisje bi bilo dolgoročno močno ovirano, morda pa se ne bi moglo niti razvijati.

Ker ni bila uresničena premestitev vojaškega arhivskega gradiva v Beograd, na vsak način pa je bilo treba izdati tudi šesti del Zbornika, so sklenili, da bo urednik slovenskega dela Zbornika deloval v Ljubljani pri Muzeju narodne osvoboditve. Svoje delo je začel leta 1951.⁹

V soglasju z ustreznimi republiškimi vodstvenimi organi je bil kmalu ustanovljen tudi skupni uredniški odbor pod predsedstvom Ivana Regenta, v katerem so bili iz Ljubljane univ. prof. dr. Metod Mikuž, Vlado Kozak in Franček Saje iz komisije za zgodovino pri Centralnem komiteju KPS, prof. Janez Kramar, ravnatelj Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani ter Jože Bertonec in Jože Šiška. V uredniškem odboru so bili iz Vojaškega zgodovinskega inštituta načelnik inštituta polkovnik Stevo Maoduš, načelnik oddelka Zbornik dokumentov NOV podpolkovnik Jovan Vujošević in urednik slovenskega dela Zbornika major Zdravko Klanjšček.¹⁰

Prva knjiga je izšla že naslednje leto v srbohrvaščini (5.000 izvodov) in slovenščini (2.000 izvodov) v založbi Vojaškega zgodovinskega inštituta. Ta knjiga je bila tiskana še enkrat v slovenščini leta 1965 v založbi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Naslednje, 2., 3. in 4. knjigo, je v enaki nakladi založila v slovenščini Državna založba Slovenije. Vojaški zgodovinski inštitut je financiral tisk v obeh jezikih vključno s 4. knjigo, ki je izšla leta 1958. Vsebovala je izbrane dokumente do konca leta 1942.

Izhajanje Zbornika v slovenskem jeziku ni bilo načelno pravilno le s stališč o enakopravnosti narodov Jugoslavije, ki jih je bilo zakoličilo Drugo zasedanje AVNOJ, marveč je bilo edino pravilno z znanstvenega stališča, kajti za zgodovino so odločilni predvsem izvorniki.

Prve štiri in nekoliko še peta knjiga, ki je v slovenščini izšla dve leti kasneje, so bile vsebinsko sestavljene tako, da so bili v celoti vidni cilji osvobodilnega gibanja, razen boja proti okupatorjem tudi krepitev Osvobodilne fronte slovenskega naroda kot njegove bojne organizacije, ter širjenje osvobodilnega boja na vsem slovenskem ozemlju kot bojnega dela naporov za uresničenje Združene Slovenije.

Nato pa je prišlo do sprememb. V Ljubljani se je od Muzeja narodne osvoboditve ločil novoustanovljen Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Beograd pa je že prej, ko je prišel za načelnika Vojaškega zgodovinskega inštituta general Velimir Terzić, namesto Klanjščka postavil za urednico majorko Vido Markičevo. Kasneje so, da bi pospešili pripravo novih zvezkov, prišli še trije uredniki, podpolkovnik Ivan Ferlež, major Jože Čertalič in podpolkovnik Jože

⁸ Kasneje so sklenili najpomembnejše gradivo posneti na filme. Posebna tehnična ekipa je v poznih petdesetih letih to delo opravljala več mesecev.

⁹ Za urednika VI. dela Zbornika sem bil postavljen po nekajmesečnem delu v Vojaškem zgodovinskem inštitutu. Sprejet sem bil za sodelavca, ko sem se prostovoljno javil na razpisani natečaj. Javil sem se predvsem zato, ker sem menil, da bom s tem mogel kaj prispevati k uresnitvi ciljev osvobodilnega boja in h krepitevi ugleda Slovenije v Jugoslaviji.

¹⁰ *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov*, del VI., knjiga 1.

Novak. Ni bilo več skupnega uredniškega odbora in ni bilo več sofinanciranja slovenske izdaje Zbornika.

Ko so za tisk urejali 4. in pripravljali naslednje knjige Zbornika, je pri delu honorarno sodeloval študent zgodovine Tone Ferenc. Pridno je pomagal v obsežnem delu, ki ga je bilo treba opraviti. Skupina je namreč morala pregledati več sto tisoč dokumentov in prepise primerjati z izvirnikom. Kmalu je diplomiral. Takoj se je vključil v delo v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani.

V peti slovenski knjigi Zbornika (januar-april 1943), ki je izšla leta 1960, je že navedeno, da sta bila v uredniškem odboru iz Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, ustanovljenega leto dni pred tem, Tone Ferenc in Franček Saje, drugi so bili iz skupine Vojaškega zgodovinskega inštituta v Ljubljani, urednika Ivan Ferlež in Vida Markičeva, ter polkovnik Fabijan Trgo kot odgovorni urednik iz centrale v Beogradu. Naklada se je zmanjšala na 1000 izvodov v slovenščini in 2000 v srbohrvaščini.

Toda s 6. knjigo (1961) se je kot izdajatelj in založnik slovenske izdaje pojavljal le še Inštitut za zgodovino delavskega gibanja iz Ljubljane. Vedno močnejša je bila težnja, ki so jo zastopali vodilni v Beogradu, naj Zbornik objavlja le vojaško operativne dokumente in da naj bodo to le najvažnejši med njimi, kar je pomenilo opuščanje prejšnje smeri uredniškega dela.

Kot urednik slovenske izdaje je v petih knjigah (od 7. do vključno 11. zvezka, ki je izšel leta 1964) naveden Tone Ferenc, vendar je glede izbora dokumentov od srbohrvaške izdaje nekoliko različen le 7. zvezek. Med uredniki sta navedena sodelavca Inštituta za zgodovino delavskega gibanja Slavka Gorjanova in Miroslav Luštek. Iz 12. zvezka, ki je izšel leta 1965, pa je razvidno, da je razen nove moči iz Vojaškega zgodovinskega inštituta majorja Jožeta Čertaliča pri slovenski izdaji poleg Slavke Gorjanove namesto pokojnega Luška sodelovala Zdenka Preatoni.

S 13. zvezkom Zbornika, ki je izšel leta 1969, je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja prenehal biti založnik zbirke. Ker so prav tedaj nastale težave glede izdajanja zgodovinopisnih knjig, je na pobudo ljubiteljev zgodovine narodnoosvobodilnega boja, zlasti pa neutrudnega organizatorja tradicij NOB Milka Štolfe, nastala založba Partizanska knjiga, ki je prevzela izdajanje zbirke od 14. do 17. knjige. Slednja je izšla šele leta 1986. Slovenska izdaja Zbornika je torej časovno vedno bolj zaostajala za srbohrvaško, ki je bila leta 1975 že zaključena.

V omenjenih zvezkih so kot uredniki slovenske izdaje navedeni iz Vojaškega zgodovinskega inštituta podpolkovnica Vida Markičeva, major Jože Čertalič in podpolkovnik Jože Novak, iz Inštituta za zgodovino delavskega gibanja pa že prej omenjeni sodelavki Slavka Gorjanova in Zdenka Preatoni.

Čeprav je minilo že 45 let od izdaje prvega zvezka, slovenska izdaja vseh zvezkov Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem še vedno ni dokončana. Z namenom, da bi odpravili zamujeno priložnost in sramotno pomanjkljivost, ki je huda zlasti z znanstvenega stališča, je Obramboslovni raziskovalni center pri Inštitutu za družbene vede Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani sprejel mojo pobudo, naj bi to pomembno zbirko dokumentov slovenske vojaške zgodovine zaključili. Ob izredni zavzetosti vodje centra prof. dr. Antona Grizolda, prizadevnosti nekdanjega urednika rezervnega polkovnika Jožeta Novaka, korektorjev in urednikov Bojana Berlingarja in Leona Smerajca, tehničnega urednika generalmajorja Lada Kocijana ter drugih, ki so -

večinoma brez denarnih nagrad - pomagali, je uspelo v letu 1995 izdati 18. zvezek Zbornika, izšel pa je tudi zadnji 19. zvezek.¹¹

V poslednjem 19. zvezku Zbornika v slovenščini so objavljeni tudi dokumenti slovenskih enot, ki so jih bili vključili v 4. zvezek XII. dela Zbornika, ki objavlja dokumentarno gradivo 4. armade JA v bojih za osvoboditev Slovenskega primorja in Trsta.

Druga velika naloga slovenskega vojaškega zgodovinopisja, pri kateri je tvorno sodeloval dr. Ferenc, je bila široko zasnovana vojaška zgodovina narodnoosvobodilnega boja, ki je dobila naslov *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945* in ki je nastala ob sodelovanju skupine Vojaškega zgodovinskega inštituta v Ljubljani in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja iz Ljubljane. Predsednik uredniškega odbora je bil Bogdan Osolnik, ravnatelj Inštituta, člani pa dr. Tone Ferenc, vodja njegovega raziskovalnega oddelka, dr. Metod Mikuž, profesor zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in dr. Julij Titl. Iz Vojaškega zgodovinskega inštituta v Beogradu (VZI) so bili člani odbora polkovnik Zdravko Klanjšček, odgovorni urednik monografije, polkovnik Ivan Ferlež in podpolkovnik Jože Novak, urednika Zbornika dokumentov in podatkov o NOV na Slovenskem, ter generalpodpolkovnik Fabijan Trgo, načelnik oddelka NOB v Vojaškem zgodovinskem inštitutu. V uredniškem odboru so bili še znani partizanski poveljniki in politični aktivisti Boris Čižmek, Albert Jakopič, Rado Pehaček in Lidija Šentjurc.

Urednik monografije je v soglasju z uredniškim odborom kot avtorje pritegnil tudi druge zgodovinarje, vendar je največji del rokopisa (štiri petine) pripravila skupina raziskovalcev VZI. K sodelovanju so bili povabljeni predvsem tisti avtorji, ki so že raziskali kako temeljno vprašanje iz tematike monografije. Med njimi je imel največji delež prav dr. Ferenc, ki je že napisal veliko tehtnih del iz zgodovine NOB. Od 1.035 tiskanih strani velikega formata osnovnega besedila monografije je prispeval 125 strani, ali več kot 8% besedila. Naj še poudarim, da sta bila pred končnim izidom recenzenta monografije univ. prof. dr. Metod Mikuž in dr. Tone Ferenc.¹²

Kljub velikemu obsegu je monografija o NOV na Slovenskem bila kmalu razgrabljena. Dosegla je tri izdaje, skupna naklada pa je bila 17.000 izvodov. Beograd ni hotel sprejeti pobude, da bi jo prevedli v srbohrvaščino, češ da je preobsežna. Njen skrajšani povzetek je nato izšel leta 1984 kot posebna knjiga pod naslovom Zdravko Klanjšček, *Narodnoosvobodilaški rat u Sloveniji 1941-1945*. Ta povzetek je pet let kasneje izdala založba Partizanska knjiga tudi v slovenščini. Knjiga je dobila naslov *Pregled narodnoosvobodilne vojne 1941-1945 na Slovenskem*.

Kmalu po sprejetju zasnove monografije o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem sta Vojaški zgodovinski inštitut in vojaška založba Vojno delo sprožila široko akcijo za pripravo rokopisov stotih jugoslovanskih partizanskih brigad. V okvirih takšnega načrta se je slovenska skupina raziskovalcev vojaške zgodovine dogovorila z več kot desetimi avtorji, naj pripravijo rokopise. Z njimi so bile sklenjene pogodbe in določeni roki, do katerih naj jih končajo. Toda v začetku leta 1965 sta pobudnika tega načrta nenadoma odpovedala vse pogodbe, češ da avtorji ne izpolnjujejo pogodbenih rokov.

¹¹ *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem*, knjiga 1/18, Boji na Slovenskem 1945. Ljubljana 1995; *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem*, knjiga 1/19, Boji na Slovenskem 1945. Ljubljana 1997.

¹² *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945*, str. 1146-1148.

Precej piscev je bilo pred zaključkom svojih naporov. Zgodovinski odbor komisije za razvijanje tradicij pri predsedstvu republiškega odbora Zveze združenj borcev NOV Slovenije, ki se je kasneje preimenoval v komisijo za zgodovino, je sklenil nadaljevati začetno delo. Prepričan je bil, da ni prav tako ravnati s prizadevnimi avtorji, med katerimi mnogi tudi niso bili večji, kako se je treba lotiti takšnih zahtevnih nalog. Prva knjiga je izšla že decembra 1965. To je bila monografija plodovitega, že pokojnega vojaškega zgodovinarja Stanka Petelina-Vojka *Osvoboditev Slovenskega primorja*. Recenzent tega prvenca zbirke, ki je dobila ime Knjižnica NOV in POS, je bil Tone Ferenc.

S to knjigo je komisija za zgodovino začela uresničevati obsežen načrt oblikovanja slovenskih vojaško zgodovinskih monografij. Pripravila je ambiciozen program, ki je imel dva dela. V prvem so bile monografije o bojnih poteh partizanskih enot, predvsem brigad in odredov. Drugi del je bil zamišljen kot problemski. V njem sta bili kmalu tudi dve znameniti Ferenčevi monografiji *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*, ki je izšla v Mariboru leta 1967, in *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941-1945*, objavljena v naslednjem letu prav tako v Mariboru.

Program komisije za zgodovino so tvorno podprli zgodovinarji, med njimi dr. Tone Ferenc, ki je postal tudi njen član. Komisija je delovala ob pomoči mentorjev in recenzentov, na sejah, ki jih je imela tri do štiri na leto, pa je razpravljala o izvajanju svojega programa, ob soglasju avtorjev določala mentorje in recenzente ter na podlagi njihovih izčrpnih poročil in razprave sprejemala dela v program oziroma priporočala druge ukrepe.

Komisija za zgodovino je dosledno zastopala strokovno in objektivno neoporečna stališča glede pisanja del. Od avtorjev je terjala, da uporabljajo vire in jim je vsestransko po svojih močeh pomagala. Zveza združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja je podpirala delo komisije za zgodovino. Zlasti njeni odbori skupnosti nekdanjih borcev in kasneje tudi skupnosti nekdanjih aktivistov, ki so jih sprva organizirali pri SZDL, kasneje pa so bili pri Zvezi, so veliko storili pri pripravi rokopisov in tudi glede izida posameznih monografij.

Ves čas svojega delovanja, ki traja že dvaintrideset let, je komisija za zgodovino dosledno zahtevala in branila stališče, naj bodo vse raziskave zasnovane na virih, brez propagandističnega pristopa in z vso potrebno kritičnostjo. Recenzenti in mentorji, ki jim je zaupala delo z avtorji, so bili člani komisije ali iz vrst uveljavljenih zgodovinarjev in zgodovinopiscev. Z namenom, da bi piscem, ki niso imeli dovolj izkušenj glede pisanja vojaško zgodovinskih knjig, olajšala delo, je komisija pripravila brošurico, ki jo je imenovala *Programska in metodološka načela za pripravo knjig Knjižnice NOV in POS*. Sprejela jih je na seji 22. februarja 1968 na osnovi predloga, ki ga je pripravil predsednik komisije. Štiri leta kasneje, 10. decembra 1972, ko so že stekle tudi priprave rokopisov za njeno drugo zbirko knjig z naslovom *Knjižnica Osvobodilne fronte*, pa je sprejela brošurico z naslovom *Pregledni orisi narodnoosvobodilnega boja na območjih Slovenije (Problematika in nekaj napotil)*. Napisali so jo dr. Tone Ferenc, dr. Miroslav Stiplovšek in prof. Milan Ževart. Tudi ta je bila zasnovana na enakih stališčih.

Do konca leta 1996 je imela komisija 92 sej; v zbirko Knjižnica NOV in POS je sprejela 89 knjig, v Knjižnico Osvobodilne fronte 20 del, v Malo knjižnico NOV in POS 6 knjižic, skupaj 115. Od sprejetih niso mogle iziti do konca leta le štiri. V

zaključni pripravi za sprejem rokopisov so še štiri besedila, nadaljnje tri naslove pa je komisija sprejela v svoj program in začela tudi postopek za njihov sprejem.

Dr. Ferenc je kot član komisije in ugledni raziskovalec zgodovinskega obdobja NOB koristno in neposredno vplival na delo komisije in mnogih avtorjev knjig, ki jih je komisija sprejela v svoje zbirke. V komisiji se je zavzemal za čim širšo in čim temeljitejšo obravnavo virov in dogajanj, za objektivnost v njihovem prikazovanju, brez propagandističnega pristopa, se pravi, za čim bolj strokovno in vsestransko prikazovanje in čim širše zbiranje podatkov. Za določene teme in avtorje je bilo zlasti pomembno zbiranje izjav udeležencev, nekdanjih borcev in aktivistov osvobodilnega gibanja, kajti enote narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov kot tudi organi Osvobodilne fronte ponekod zaradi razmer sploh niso mogli imeti pisnega gradiva, ali pa je bilo uničeno, izgubljeno oziroma so ga okupator in njegovi pomagači uspeli zapleniti.

Ob tesnem sodelovanju z udeleženci narodnoosvobodilnega boja in s skupnostjo nekdanjih borcev je tako nastajala njegova knjiga *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943 - Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada* (Ljubljana 1983), pa tudi tri obsežne knjige *Ljudska oblast na Slovenskem*, 1. del *Država v državi* (1987), 2. del *Narod si bo pisal sodbo sam* (1985) in 3. del *Mi volimo* (1991). Te knjige so tehtno dopolnilo podobe narodnoosvobodilnega boja, vsebujejo pa tudi vojaško zgodovinske opise, kot na primer, oris italijanske ofenzive v Ljubljanski pokrajini poleti in jeseni 1942.

Kadar je presodil, da nek avtor resno dela na svoji zastavljeni temi in da je pripravljen slediti njegovim navodilom, mu je rad pomagal. Če ga je komisija ob njegovem soglasju določila za mentorja ali recenzenta, je svojo obljubo odgovorno in vestno opravil. Piscu je bil pripravljen pomagati tudi med nastajanjem besedila in ne samo z neko več ali manj splošno oceno. Tak odnos je imel tudi do drugih ustvarjalcev vojaško zgodovinskih besedil in tudi tistih, ki niso nastajala na pobudo komisije za zgodovino. Nekatera takšna dela ji je tudi sam predlagal in jih je nato komisija sprejela v svoj program. Pripombe in opozorila, ki so mu jih posamezniki dali na njegova besedila, je sprejemal in jih je tudi upošteval, predvsem tedaj, kadar so bila tehtna in so ga prepričala.

Poudariti pa vsekakor tudi moramo, da se je dr. Tone Ferenc posvečal problematiki druge svetovne vojne na našem prostoru vsestransko in z različnih vidikov. Seznam njegovih del, ki je izredno velik, nas o tem nedvomno prepriča.

Med njimi je treba posebej omeniti knjigo, ki ji je dal naslov *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940* (1977), ki je prvič nekoliko širše prikazala protifašistično dejavnost organizacije TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka) v slovenski javnosti.

K tako širokemu seznamu mu je pomagalo nekaj lastnosti, ki jih moramo vsekakor podčrtati tudi v povezavi z vojaško zgodovino. To so v prvi vrsti njegova pridnost in delavnost, natančnost in sistematičnost pri zbiranju gradiva ter širina zajemanja problemov, ki jih je obravnaval. Če k tem lastnostim prištejemo še izreden osebni spomin, ki ga je krepila tudi volja, da svojemu med drugo svetovno vojno trpečemu, povsod poniževanemu in razkosanemu slovenskemu narodu in tudi svetu prikaže zgodovinska dejstva in tako pripomore k njegovi zavesti o preteklosti in tudi vednosti za prihodnost, je njegova osebnost v osnovi očrtana.

V teku desetletij svojega dela je izkoristil sleherno priložnost, da je vestno

zbiral gradivo doma in tudi v tujih arhivih, za kar mnogi niso imeli možnosti ali pa jim te niso bile dane. Toda le človek, ki si je razvil prej omenjene lastnosti, je takšno zbrano gradivo lahko tudi uspešno izkoriščal.

Prof. dr. Tone Ferenc je dosegel najvišjo stopnjo kot zgodovinar raziskovalec in kot pedagog za obdobje druge svetovne vojne na Slovenskem.

Zdravko Klanjšček

PROFESSOR TONE FERENC AND MILITARY HISTORY IN SLOVENIA

S u m m a r y

Professor Tone Ferenc's seventieth anniversary and more than four decades of fruitful professional work as a historian seem an appropriate occasion for a wider presentation of his prolific military historiography. His work presents an important contribution to the military history of the struggle for national liberation during the Second World War in Slovenia.

Military historiographers were very active already during the National Liberation War. Their activities, which became the basis for military history, were planned by the Scientific Institute of the Slovenian National Liberation Council. The Institute is credited for the preservation of an extensive archive material essential for any subsequent research work.

The collection of material was continued by the Museum of National Liberation. As a student, Tone Ferenc participated in the publication of Volume 6 of the *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (Miscellany of the Documents and Data on the National Liberation War of the Yugoslav Peoples)* which was dedicated to Slovenia. The request by the Institute for Military History (IMH) from Belgrade, to take over the military archive material was refused. The IMH published the first four volumes of the Miscellany also in Slovene. Later, when the publishing of the miscellany was taken over by the Institute for the History of the Workers' Movement, Ferenc was the editor of Volumes 7 to 11 in Slovene. After the elapse of forty-five years since the first Slovenian publication of the Miscellany, the latest, Volume 19, is finally in print.

Another huge task for military historiography was the preparation of a comprehensive monography entitled *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945 (National Liberation War in Slovenia 1941-1945)*. Ferenc, who was a member of the editorial board, contributed to the monography 125 of the total of 1035 pages of text. He was also its reviewer, together with Professor Metod Mikuž.

After the publishing programme of brigade monographies had been discontinued at federal level in 1965, this was continued by the Commission for History at the Republic Committee of the League of the National Liberation War Veterans of Slovenia (ZZB NOVS). Ferenc, who was also a member of the Commission, reviewed the first book *Osvoboditev Slovenskega primorja (The Liberation of the Slovenian Littoral)* by Stanko Petelin - Vojko.

The series *Knjižnica NOV in POS (The Library of the National Liberation War and the Slovenian Partisan Detachments)* showed combat routes of partisan brigades and detachments. The second part dealt with related questions. Two of Ferenc's well-known books, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943 (Capitulation of Italy and the National Liberation War in Slovenia in Autumn 1943)* and *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941-1945 (The Nazi Denationalization Policy in Slovenia 1941-1945)* were published with this programme.

After the inauguration of *The library of the National Liberation War* series, Dr Tone Ferenc, Dr Miroslav Stiplovec and Dr Milan Ževart wrote the brochure *Pregledni orisi narodnoosvobodilnega boja na območjih Slovenije; Problematika in nekaj napotil (An Outline Review of the National Liberation War on the Slovenian Territory; The Problematics and Some Guidelines)*. By the end of 1996, 89 books were published in the *Library of the National Liberation War and Slovenian Partisan Resistance* series, bringing the total to 115. Dr Ferenc kept creative professional contacts with various committees of the Second World War veterans and activists. As a result of their cooperation the books *Primorska pred vseljidsko vstajo (Slovenian Littoral prior to the 1943 General Popular Uprising)*, were written as well as three volumes of the monography *Ljudska oblast na Slovenskem (People's Power in Slovenia)*.

His dedication to the Second World War related topics was multifaceted. Mention should also be made of his book *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940 (Actions by the TIGR (Trieste - Istria - Gorizia - Rijeka) Organisation in Austria and Italy in Spring 1940)*.

Dr Tone Ferenc can be considered the highest authority, as a historian, researcher and pedagogue, for the Second World War in Slovenia.

Aleš Gabrič

Ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja

Novembra 1959 so pristojni organi prejeli prvo obširnejše poročilo novega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (IZDG), ustanovljenega pred nekaj meseci.¹ Dolgoletna prizadevanja na poti za "bolj ustrezno" (ideologiji vladajoče stranke) obravnavanje zgodovinskih vprašanj so tako začela dobivati vse bolj zaokroženo podobo. Sekretar centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije Miha Marinko in predsednik Izvršnega sveta Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije Boris Kraigher sta se seznanila s težavami v prvem obdobju še precej bolehnega otroka.

Ustanovitev in začetki delovanja IZDG so bili za slovenske partijske ideologe vsekakor spodbuden rezultat političnih prizadevanj zadnjih let, toda navedbe v poročilu prvega direktorja Inštituta Dušana Bravničarja niso bile ravno tako spodbudne, saj so zastavljale celo vrsto odprtih vprašanj in niso nudile pretiranih vzrokov za odpiranje šampanjca. Inštitut, ki naj bi zapolnil vrzeli in popravil "napake" zgodovinopisja, ki so jih zagrešili "nemarksistični" zgodovinarji, se je že na prvih korakih soočil s težavami, s kakršnimi se srečuje vsaka nova ustanova: s prostorskimi, kadrovskimi in finančnimi. Nedorečeni so bili številni odprti problemi, npr. koga zaposlovati - strokovnjake ali politično preverjen kader; kdo naj jih vodi - "nemarksistični" strokovnjaki ali marksistični nestrokovnjaki; kako naj bodo zastavljene naloge - po širokih strokovnih ali ožjih ideoloških kriterijih. Da pa bi razumeli, kako se sploh lahko ob ustanavljanju znanstvene ustanove zastavljajo takšna vprašanja, se je treba vrniti nekaj let nazaj.

O raziskovanju novejših zgodovine so partijski ideologi že pred leti izrekli več povsem nedvoumnih smernic, ki so obšle obstoječe raziskovalne ustanove, saj njihovi kadri niso bili najbolj po okusu načrtovalcev znanstvenega inštituta za proučevanje novejših zgodovine. Takšen inštitut ne bi smel nastati v okviru univerze, saj je vodilne komuniste že novembra 1952 Josip Broz-Tito opozoril, da so te zaradi *"ljudi s starim pojmovanjem, ki več škodujejo, kakor koristijo"*, politično zelo sumljive ustanove: *"Ponekod, kot n. pr. na univerzah, se posamezni profesorji močno upirajo novim socialističnim, oziroma marksističnim pojmovanjem v pouku. Skušajo še nadalje vrvati stare pojme in tako ovirajo pravilni razvoj naše socialistične kulture."* Seveda, je dodal Tito, ne bi smeli zavreči vseh znanstvenih dosežkov pre-

¹ V preteklih letih je bilo objavljenih že več člankov o Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja. Ob 25-letnici ustanovitve Znanstvenega inštituta in 10-letnici ustanovitve IZDG je potekalo 24. in 25. novembra 1969 posvetovanje o problemih zgodovinopisja novejših dobe. Celoten potek je bil objavljen v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja (PZDG), 1970, št. 1-2, str. 147-302. Zlasti glej referata: Bogdan Osolnik: *10 let dela Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in njegovo mesto v slovenskem zgodovinopisju* (str. 163-176) in France Škerl: *Vloga in naloge pri raziskovanju novejših slovenske zgodovine* (str. 179-191).

Glej še: Tone Ferenc: *Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani* (Ob dvajsetletnici). Ljubljana 1979. Jasna Fischer: *25 let dela Inštituta za zgodovino delavskega gibanja*. PZDG. 1984, št. 1-2, str. 5-10. Jasna Fischer: *Trideset let dela Inštituta za zgodovino delavskega gibanja*. Prispevki za novejšo zgodovino, 1989, št. 1, str. 5-15.

teklosti: "Nasprotno, mi nadaljujemo socialistično kulturo prav na teh pozitivnih

pridobitvah s tem, da jih plemenitimo z znanstvenimi pridobitvami marksizma s področja družbenega razvoja. Zavreči moramo samo tisto, kar ne spada v novi družbeni sistem, kar je moralo umreti s starim družbenim sistemom, kar zavira nadaljnji razvoj."²

Kaj naj bi take posplošene ocene konkretno pomenile za slovensko historiografijo je že leto pred omenjenimi Titovimi besedami razlagal vodilni slovenski partijski kulturniški ideolog Boris Zihlerl. Na zborovanju slovenskih zgodovinarjev 4. maja 1951 v Ljubljani je poudaril: "Povsem naravno je, da problematika, ki sta jo postavili osvobodilna vojna in poveljna socialistična graditev v naši deželi, tudi pri poklicnih zgodovinarjih budi vse večje zanimanje za metodo zgodovinskega raziskovanja, ki je povezana z imeni Marxa in Engelsa."³ Čeprav so zgodovinski materializem kot metodo uporabljali že številni pisci pred vojno, je Zihlerl menil, da marksistična miselnost pri zgodovinarjih še vedno ni bila dovolj prisotna, posledica pa so bile nekatere jasno vidne napake slovenskega zgodovinarstva. Večina Zihlerlovih ocen je bila ideološke narave in le redke so bile bolj strokovnega značaja. Omejevanje problematike na politično zgodovinarstvo je bilo po njegovem mnenju posledica vpliva nemškega zgodovinarstva v zadnjih dveh stoletjih, kar je skušal pojasniti s t.i. partijnostjo oziroma družbeno pogojenostjo znanstvenikovega dela. Po Zihlerlovem mnenju naj bi družbeni oziri in interesi zgodovinarju v razredni družbi zastirali poglede na predmet njegovega dela. V bodočnosti, ko naj ne bi bilo družbene delitve na razrede in ko ne bo vladajočega razreda, pa bodo zgodovinarjem dani pogoji za povsem objektivno vrednotenje preteklosti. Zihlerl je probleme slovenskega zgodovinarstva ocenjeval skozi ozka ideološka očala. Med praktičnimi problemi, ki so nastali iz tovrstnih "napak", je na prvem mestu omenil "zamaknjenost v srednji vek, beg od 'preklete aktualnosti'." To bi lahko bila posledica nezainteresiranosti zgodovinarja za probleme sodobnosti, "ali pa se za njimi skriva zavestna težnja reakcionarnih vladajočih plasti, odvrniti pogled od življenjskih vprašanj sodobnosti; s pomočjo zgodovinske vede želijo utemeljiti načelno nespremenljivost obstoječega družbenega sistema in veljavnost njegovih zakonov v vseh časih, kar si zlasti prizadevata sodobni pozitivizem in neoromantizem v buržoaznem zgodovinarstvu." Korak naprej od takšnega stanja, "skladno povezavo problemov starejše in novejše slovenske zgodovine je našla šele predvojna marksistična publicistika" in s tem "pokazala na občutno vrzel v vsem slovenskem zgodovinarstvu". Ukinitve enostranskosti, kot jo je imenoval Zihlerl, ni pomenila, da ne bi smeli več proučevati srednjeveške zgodovine, toda ob pokrivanju njenih belih lis naj bi več pozornosti namenili zadnjim stoletjem, zlasti v zgodovinarstvu praktično neobdelanemu obdobju med obema svetovnjima vojnama in osvobodilno vojno.⁴

Po omembi še nekaterih odprtih vprašanj proučevanja slovenske zgodovine je Zihlerl ob koncu omenil še metodo raziskovalnega dela. Pri pojasnjevanju dialektične metode zgodovinskega materializma so mu bila stalno v mislih in besedah

² Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo. VI. kongres Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije). Ljubljana 1952, str. 91.

³ Boris Zihlerl: *Zbrana dela, peta knjiga*. Ljubljana 1989, str. 57.

⁴ Prav tam, str. 64-65.

imena Marxa, Engelsa in Lenina. Kako so besede vodilnega ideologa kulturne in takratnega ministra za znanost in kulturo vplivale na prisotne zgodovinarje v času, ko plodno demokratično razpravljanje ni bilo najbolj v modi, si lahko predstavlja vsak sam. Vsekakor je bil Ziherlov napotek, kakšna naj bodo pota znanosti, dovolj jasen: *"Zato mislim, da bo tudi za nas bolje, če pustimo marksizmu, naj v naši socialistični republiki uveljavlja svojo moč predvsem v plodni diskusiji in polemiki, ob obravnavanju konkretnih zgodovinskih problemov. To bo najbolj v prid njegovi končni zmagi v naši znanosti in v prid znanosti sami."*⁵

Te besede je Ziherl izrekel pred širšim strokovnim avditorijem, zato v njih ni omenjal konkretnih grešnikov in v naštevanju napak ni bil preveč oster. Precej drugače je govoril v ožjih krogih s partijskimi sodelavci, ki so nadzirali kulturniško sfero. V teh krogih so v naslednjih letih zgodovino in zgodovinarje ocenjevali kot ideološki problem. Pogosto je bila zgodovina na dnevnem redu v sklopu vprašanj, ki jih je odprla šolska reforma, na katero so se začeli intenzivno pripravljati sredi petdesetih let. V tem procesu je začela zgodovina kot celota izgubljati veljavo na račun sociologije, ki so ji partijski ideologi pripisovali večjo veljavo in pomen pri širjenju marksističnega pogleda na svet.

V samem raziskovanju preteklosti so ideologi prednost dajali novejši zgodovini. Na sestanku aktiva komunistov-zgodovinarjev pri ideološki komisiji CK ZKJ v začetku leta 1956, od Slovencev so se je udeležili Metod Mikuž, Jože Hainz in Franček Saje, so močno poudarili tudi problem proučevanja novejše zgodovine, brez katere ni mogoče "pravilno" razumeti narodnoosvobodilnega boja. Tudi na univerzitetnem študiju naj bi bilo preveč starejše zgodovine, ki *"jo predavajo brez vsakršne povezave s sedanostjo ali pa se pri dobronamernih profesorjih aktualizira bolj ali manj s posplošenimi marksističnimi frazami."* Na srednjih šolah naj bi bilo poučevanje novejše zgodovine preveč "apolitično", zlasti zgodovina narodnoosvobodilne borbe pa se je omejevala zgolj na naštevanje datumov in ofenziv. Slovenija je bila pohvaljena vsaj s tem, da se je med vsemi univerzami zgodovina zadnje vojne poučevala le na ljubljanski, a je bila ta na vseh stopnjah šolanja *"na splošno na nižjem nivoju kot pouk druge zgodovine."*⁶

Tudi v razpravah o osrednjem jugoslovanskem zgodovinskem časopisu je aktiv komunistov-zgodovinarjev menil, da naj bi imel *"v prvi vrsti nalogo, da obdelava novejšo zgodovino jugoslovanskih narodov in da razčisti v zvezi s tem nekatere načelna vprašanja naše zgodovine."* Predlagali so tudi ustanovitev jugoslovanskega centra za zgodovinske raziskave, ki naj bi povezal vse ustanove, ki se bavijo s proučevanjem novejše zgodovine, saj bi s tem zagotovili solidno idejno vodstvo tovrstnih raziskav.⁷

Ob različnih priložnostih so partijski ideologi že nakazali nekatere osnovne smernice pri ustanavljanju bodočega inštituta za preučevanje novejše zgodovine. "Lokacijsko" bi ga morali čim bolj ločiti od univerze oziroma oddelka za zgodovino Filozofske fakultete in zgodovinskega inštituta Slovenske akademije znanosti in umetnosti. V poročilu (iz konca 1958 ali začetka 1959) ideološke komisije CK ZKS, to je tedaj vodil Boris Ziherl, so npr. kot najbolj problematične

⁵ Prav tam, str. 67.

⁶ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje ARS I), fond centralnega komiteja ZKS III (CK ZKS III), šk. 76; Izvod iz zapisnika sestanka aktiva komunista-istoričara, 1. 2. 1956.

⁷ ARS I, CK ZKS III, šk. 76; Izvod iz zapisnika sestanka aktiva komunista-istoričara, 1. 6. 1956.

katedre na univerzi, gledano s političnega zornega kota, naštete prav zgodovina, literarna zgodovina in umetnostna zgodovina.⁸ Nekaj mlajša, iz oktobra 1959, je zabeležka Janeza Vipotnika, Zihelovega naslednika na mestu predsednika ideološke komisije CK ZKS, o problematiki SAZU, češ da "*predstavlja danes SAZU trojni problem: politični, moralni in znanstven.*" Ker naj bi delo potekalo po "privatnih" kanalih, "*ni nobene garancije, da potekajo dela res v duhu modernih, kaj šele marksističnih principov. (...) Ponekod je torej situacija takšna, da je SAZU nosilec konservativnih tendenc v znanosti.*" Predvsem bi bilo potrebno, po Vipotnikovem mnenju, na novo doreči naloge Akademije za humanistične in t.i. nacionalne znanosti.⁹

Tudi kader iz obeh ustanov je bil po mnenju ideologov "politično nezanesljiv", čeprav so se lahko nanj vsaj strokovno zanesli in so mu npr. priznavali velike zasluge v boju za meje. Tako se je npr. Lojze Ude že med vojno zavzemal za nekaj nezaslišanega, za pomiritev med OF in protirevolucionarnim taborom, po vojni pa se je zameril ideologom s svojimi ocenami tigrovskega in komunističnega protifašizma na Primorskem. In profesorji zgodovine na univerzi? So morda politiki desetletje po vojni že pozabili, da je Milko Kos, ob osvoboditvi rektor univerze, nasprotoval političnim čistkam na univerzi v prvih povojnih mesecih in zato interveniral celo pri tedanjem ministru za prosveto? Toliko manj so mogli pozabiti, da je Fran Zwitter, v letih 1952-1954 zadnji rektor s Filozofske fakultete, odločno in javno nasprotoval predlogom visokošolske reforme, ki so izhajali iz političnih vrst in da je zavrnil ponujeno mu mesto urednika snujočega se osrednjega jugoslovanskega zgodovinskega časopisa. Bogo Grafenauer pa je bil kot krščanski socialist večkrat omenjen v poročilih notranje uprave, ko je ta nadzirala delo Edvarda Kocbeka in njegovega kroga.

V ocenjevanju najuglednejših slovenskih zgodovinarjev je Boris Zihelr politično-ideološke poglede pripeljal že do take skrajnosti, da jih je začel svetovnonazorsko označevati že kar po predmetu njihovih raziskav: "*Od tod pojav, da so danes za raziskovanje novejših zgodovine zainteresirani predvsem zgodovinarji marksisti, zgodovinarji, ki pripadajo naprednim družbenim silam. Njim se ni treba bati odkrivanja zgodovinskih arhivov novejšega časa. Narobe, zainteresirani so, da do dna raziščejo vso fiziognomijo naših političnih strank, vse odnose med temi strankami, vso njihovo politiko in ekonomsko osnovo te politike, da nam dajo celotno sliko naše novejših zgodovine, da bi Slovenci, zlasti v sedanjem obdobju oblikovanja, čim bolj spoznali sami sebe in svojo neposredno preteklost.*"

Lahko rečemo, da so za zgodovino srednjega veka zavzeti predvsem znanstveniki konservativne miselnosti tudi še zato, ker je zgodovina srednjega veka zgodovina dobe, v kateri je neomajno vladal religiozni nazor, ker so problemi te dobe povezani s Cerkvijo in njeno ideologijo. Tako je tudi na področju umetnostne zgodovine. Opažamo lahko, da je mnogo bolj v ospredju zgodovina srednjeveške gotike, kot pa umetnost antike, renesanse in vseh tistih razdobij, ko je bil na vzponu človek in napredne družbene sile tistega časa.

⁸ ARS I, CK ZKS III, šk. 77; Problemi za diskusijo o delu z inteligenco.

⁹ ARS, fond Izvršnega sveta LRS - Kabinet predsednika Kraigherja (dalje IS-KPK), f. 20, dok. 111/59.

Že ta konkretni primer dokazuje pomen svetovnega nazora raziskovalca za izbiro predmeta raziskovanja."¹⁰

Iz poudarjanja takšne soodvisnosti ni bil predolg korak do "spoznanja", da lahko

znanstvenik marksističnega svetovnega nazora pripomore k razvoju marksizma in seveda tudi nosilec marksistične misli (torej tistih, ki so na oblasti) pri nas: *"Važno je, da svetovni nazor služi znanstveniku in umetniku za doseg njegovih specifičnih, znanstvenih in umetniških smotrov. Kot marksisti in komunisti smo močno zainteresirani, da znanstveniki in umetniki dosegajo svoje specifične cilje. Smo predstavniki delavskega razreda, katerega zgodovinsko poslanstvo je, da likvidira razrede in razredno družbo, in zato hočemo spoznati resnično stanje. K temu sta poklicana tudi znanstvenik in umetnik. Ni samo naš marksistični nazor pomočnik sodobne umetnosti in znanosti, ampak sta znanost in umetnost tudi naša pomočnika.*"¹¹

Upoštevaajoč takšna naziranja vodilnega partijskega kadra za kulturno sfero lažje razumemo težave, s katerimi se je v prvih letih srečeval IZDG. Če hočemo poiskati njegove korenine, jih zatorej ni smiselno iskati po strokovnih ustanovah, saj jih tam ne bomo našli. Pozornost moramo v večji meri posvetiti vladajočim političnim organizacijam, zlasti njihovim komisijam za nadziranje kulturnega področja. V preišljevanjih partijskih ideologov je bil bodoči inštitut zamišljen predvsem kot partijska ustanova s strogo zamejenimi cilji, ki naj bi bolj kot znanstvenim namenom služili marksistični ideologiji in potrebam vladajoče stranke. Vlado Kozak je tako npr. septembra 1952, v času najbolj zaostrenih odnosov med državo in rimsko katoliško cerkvijo, času primerno poudaril "protiklerikalno" potrebo po poučevanju noveše zgodovine in filozofije, saj *"z zgodovinskim razvojem utemeljen pogled lahko odstranjuje verske komplekse pri versko vzgojeni mladini."* V nekem pogovoru pa mu je, kot je zapisal Kozak, znanec iz profesorskih vrst omenil, *"da bi se pri bodočem Institutu partijske zgodovine formiral tudi znanstveni oddelek za borbo proti klerikalizmu."*¹²

Kako bi lahko zgodovinopisje služilo potrebam vladajoče oligarhije, je ravno v tistem času pokazala knjiga Frančka Sajeta Belogardizem. Njena izdaja je bila usklajena s "protiklerikalnim bojem" pred prekinitvijo diplomatskih stikov med Jugoslavijo in Vatikanom in z aktivnostjo notranje uprave pri iskanju "narodnih sovražnikov", zlasti z aretacijo in nato sodnim procesom proti Jakobu Šolarju.¹³

Po pregledanih arhivskih dokumentih sodeč so povsem konkretno o inštitutu za novejšo zgodovino vodilni politiki prvič razmišljali spomladi 1954. Na CK ZKJ v Beogradu so 1. marca 1954 predstavniki zgodovinskih oddelkov in muzejev NOB razpravljali o ureditvi arhivov NOB in ugotavljali, da ti še niso urejeni, *"kar onemogoča znanstveno obdelavo zgodovine ljudske revolucije."* Za reševanje slovenskih težav je nato CK ZKS 15. aprila 1954 pripravil posvetovanje, ki so se

¹⁰ Boris Zihlerl: O vlogi svetovnega nazora v znanosti in umetnosti. *Sodobna pedagogika*, IX, 1958, št. 8, str. 221.

¹¹ Prav tam, str. 226.

¹² ARS, fond Republiške konference SZDL Slovenije (dalje RK SZDLS), f. 20, nenaslovljen tekst; podpisan Vlado Kozak, 10. 9. 1952.

¹³ Jera Vodušek Starič: Poskus reprize dolomitske izjave. *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana 1996, str. 111.

ga udeležili predstavniki Muzeja narodne osvoboditve, Zgodovinskega arhiva CK ZKS, Osrednjega državnega arhiva Slovenije in arhiva pri Sekretariatu za notranje zadeve in predlagali, kako bi uredili arhive za novejšo zgodovino. Menili so, da bi problem najhitreje rešili tako, da bi ustanovili "*institut za politično zgodovino Slovenije*", ki bi ga vodil posebni organ Predsedstva SZDL Slovenije, "*Svet za politično zgodovinski institut Slovenije*". Skrbel bi za koordinacijo dela med arhivi, za specializirane knjižnice in muzeje s tega področja in s štipendijami poskrbel za strokovni in tehnični kader: "*Ko bi bile opravljene vse tehnične in kadrovske priprave, naj bi se ustanovil Institut za politično zgodovino Slovenije.*"¹⁴

Predsedstvu SZDL Slovenije je zamisel 17. junija 1954 razložila Vida Tomšič. Predlagala je ustanovitev Sveta, ki bi ga morali krepko finančno podpreti, da bi lahko poskrbel za ureditev arhivov in nabavo strokovne literature. Nato je omenila še njegove pristojnosti: "*Ta svet bi bil začasni organ z namenom, da bi v par letih prišli do inštituta za politično zgodovino Slovenije, ki bi obsegal več oddelkov, in sicer en oddelek bi bil partijski, drugi oddelek muzej, tretji oddelek politična knjižnica itd. To bi bil inštitut za novejšo politično zgodovino Slovenije, ki bi po enotnih in znanstvenih kriterijih urejal in hranil material. Svet sam ne bi bil izvrševalec nalog, temveč bi bil predvsem tisti organ, ki bi dajal smer tej politiki nastajanja tega inštituta, poleg tega pa bi moral reševati še tudi kadrovska in materialna vprašanja tistih inštitucij, ki se s temi materiali ukvarjajo.*"¹⁵

V razpravi so odprli tudi vprašanje, katero obdobje polpretekle zgodovine naj bi sodilo v področje delovanja Sveta (oziroma v perspektivi bodočega inštituta). Do predloga Vide Tomšič, da bi v ta okvir sodilo vse obdobje od leta 1860 dalje, je bil nekoliko skeptičen Josip Vidmar, a je nato Boris Kraigher zakoličil še bolj oddaljeno letnico: "*(...) glede delokroga je težko postavljati mejo. Toda če se že postavlja, bi (...) bilo to 1848. leto.*"¹⁶

Svet ni zaživel in zamisli na ustanovitev inštituta so začasno zamrle. Komisije pri Predsedstvu SZDL Slovenije niso nikoli imele takšne moči kot leta 1952 ukinjeni agitpropovski aparat komunistične stranke, ki so se ga vodilni ideologi z nostalgijo spominjali že nekaj let po njegovi ukinitvi. Da bi zapolnili "vrzel", so leta 1956 ustanovili Ideološko komisijo pri CK ZKS, v nekaj naslednjih letih pa še druge komisije, s katerimi naj bi vodili in nadzirali delo na kulturnem področju. Ker se komisije pri Predsedstvu SZDL Slovenije niso najbolj politično obnesle, so morali tudi nadaljnji koraki pri ustanavljanju inštituta počakati na čas, ko se je struktura partijske organizacije prilagodila novim načelom uspešnega cenzurnega aparata.

Ideja ustanovitve inštituta je znova oživela čez nekaj let, ko je šolska reforma že kazala svoje oblike in ko so potekali ostri konflikti med oblastjo in ljubljansko univerzo. V tem času se je z nalogami, ki naj bi jih opravljal bodoči znanstveni inštitut, ukvarjal Zgodovinski arhiv CK ZKS. Že v njegovem delovanju so bile vidne tudi zasnove nalog inštituta: zgodovina Komunistične partije Slovenije, pisanje člankov ob spominskih obletnicah, pisanje gesel za Enciklopedijo Jugoslavije, nabi-

¹⁴ ARS, RK SZDLS, šk. 20, Predlog za ustanovitev Sveta za politično zgodovinski institut Slovenije pri Predsedstvu SZDLS.

¹⁵ ARS, RK SZDLS, šk. 26, seja Predsedstva SZDLS, 17. 6. 1954, str. 36.

¹⁶ Prav tam, str. 37.

ranje arhivskega gradiva iz novejšega obdobja, pri čemer je imelo pomembno mesto pisanje spominov borcev in aktivistov narodnoosvobodilne vojne.

Potrebe za ustanovitev novega zgodovinskega inštituta so, ob že omenjenih ideološko-političnih, nakazovali še številni drugi primeri. S šolsko reformo je bilo predvidenih za novejšo zgodovino več ur pouka, a je zanjo primanjkovalo temeljne literature, ki bi omogočala pisanje učbenikov. K temu je seveda pripomoglo tudi dejstvo, da na univerzi in akademiji tem problemom niso posvečali zadostne pozornosti. Z zgodovino osvobodilne vojne se je takrat ubadal tudi Vojaškozgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade v Beogradu, toda med njim in njegovimi slovenskimi sodelavci je prihajalo do kratkih stikov, saj so v beograjski centrali osvobodilno dejavnost prilagajali neki posplošeni šabloni. Pri tem pa niso upoštevali kritik Slovencev, predvsem iz Zgodovinskega arhiva CK ZKS, da je upor v Sloveniji potekal bistveno drugače kot na jugu države in da niso pasivne oblike odpora nič manj pomembne od oboroženega boja.

Druga težava v odnosih z Vojaškozgodovinskim inštitutom se je dotikala arhivske problematike. Slovensko osvobodilno gibanje je že med vojno poskrbelo za arhiviranje gradiva, ki ga je ustvarilo. V Beogradu so po vojni želeli združiti gradivo odporniških gibanj iz vseh republik in nekatere so to gradivo tudi poslale Vojaškozgodovinskemu inštitutu. V Ljubljani tako v strokovnih kot v političnih krogih temu niso bili naklonjeni in so soglašali, da je treba poskrbeti, da gradivo ostane v Sloveniji in se primerno arhivira. Inštitut z bogatim arhivom, ki bi ga imeli raziskovalci pri roki, je bil lahko zelo močan argument v pogajanjih z Beogradom, zakaj jim ne morejo predati gradiva iz zadnje vojne.

Ustanovitev inštituta so nadalje narekoval nekatere povsem praktične potrebe. Vodstvo Zveze komunistov je v težnji po nadaljnji demokratizaciji družbe težilo k urejanju razmer in pravni regulaciji vsakršnega delovanja. Financiranje precejšnjega dela družboslovnega raziskovalnega dela, ki je takrat potekalo v okviru Zgodovinskega oddelka pri CK ZKS, Študijske knjižnice pri Predsedstvu SZDL Slovenije in Muzeja narodne osvoboditve, pa ni potekalo po urejenih legalnih poteh. Pri prvih dveh je bilo poleg tega profesionalno zaposlenih veliko ljudi, toda ZK je v tem času že kazala interes za zmanjševanje profesionalnega aparata stranke.

Ustanavljanje inštituta za novejšo zgodovino ni bila nikakršna slovenska posebnost, saj so se s tem problemom ob koncu petdesetih let ubadali CK-ji vseh republiških partij, na CK ZKJ v Beogradu pa so razmišljali tudi o ustanovitvi zveznega inštituta. Posamezne republike so sprva okrepile arhive, ki naj bi se raziskovalno ukvarjali tudi z novejšo zgodovino, v Sloveniji pa so se zaposleni v Zgodovinskem oddelku CK ZKS in Muzeju narodne osvoboditve bolj ogreli za drugo možnost, za ustanovitev znanstvenega inštituta za proučevanje delavskega gibanja, ki bi imel v svoji sestavi tudi bogat arhiv in knjižnico.¹⁷

Takšno zasnovo je zagovarjal tudi Zgodovinski oddelk CK ZKS, ki je vodil priprave na ustanovitev inštituta. Junija 1958 je pristojnim posredoval *Utemeljitev za ustanovitev Inštituta za novejšo politično zgodovino Slovencev (oziroma: Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in KP na Slovenskem)*. Na papirju sta bila to-

¹⁷ ARS I, CK ZKS III, šk. 9, Priprave za ustanovitev ..., priloga k Seji organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS, 19. 12. 1958.

rej zapisana dva predloga poimenovanja inštituta, v katerem se je zrcalilo tudi dvoje zamejitev delovnih nalog. Ustanovitev inštituta naj bi narekovala "*nujnost sistematičnega znanstvenega proučevanja in raziskovanja novejših političnih zgodovine Slovencev, zlasti delavskega gibanja, KP, ljudske revolucije na Slovenskem ter socialistične graditve v LRS, kakor tudi razvoja meščanskih strank in ekonomike na Slovenskem, zlasti zato, ker so bila doslej ta področja kljub njihovi pomembnosti zanemarjena*". Poleg tega so našli še več povsem praktičnih razlogov, kot je nujnost ustanovitve enotnega centra za izvrševanje omenjenih nalog in nujnost združitve manjših sorodnih ustanov in posameznikov, knjižnic, arhivov, laboratorija ipd. Na inštitutu naj bi zaposlili kadre iz Zgodovinskega arhiva CK ZKS, Muzeja

narodne osvoboditve, Politične knjižnice pri Predsedstvu SZDL Slovenije ter še nekatere posameznike z drugih ustanov. Prostorski problem bi lahko po mnenju predlagateljev rešili tako, da bi inštitutu odstopili prostore "*sedanje Ljudske skupščine*", ko bi se ta preselila v novo stavbo. S tem bi lahko rešili tudi akutni problem Državnega arhiva Slovenije, saj bi Inštitut prevzel del gradiva za zadnje stoletje, ki je bil zaradi neurejenosti za raziskovalce nedostopen.¹⁸

Sredi leta 1958 sta bila torej sestavljena dva predloga ustanovitvenega odloka. Po prvem, ki je imel širšo zasnovo, naj bi ustanovili Inštitut za novejšo politično zgodovino Slovencev, po drugem, ožjem, pa Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Komunistične partije na Slovenskem. Razlika med obema predlogoma je bila seveda v delovnem področju raziskovanja, saj naj bi po širšem konceptu inštitutski delavci posebej raziskovali tudi "*meščanske politične stranke*" in pa "*gospodarski razvoj v novejši dobi na Slovenskem*". V ožjem predlogu pa je bilo na prvem mestu proučevanje delavskega gibanja in delovanje Komunistične stranke, ostala zgodovina pa bi služila le lažjemu razumevanju, po mnenju partijskih ideologov temeljnemu problemu novejšega razvoja.¹⁹

Že do konca leta so predlagatelji opustili širši koncept proučevanja celovitosti razvoja in v poročilu Zgodovinskega arhiva CK ZKS iz decembra 1958, ki je bilo gradivo za sejo organizacijskega sekretariata CK ZKS, je bil naveden le še Inštitut za proučevanje delavskega gibanja. Sestavljali bi ga zgodovinski, arhivski in konservatorski oddelek, referent za založništvo, foto odsek in obči odsek. Do formalne ustanovitve inštituta naj bi vlada zagotovila "*potrebna sredstva, ki bi bila dana direktno CK ZKS*", za začasnega odredbodajalca pa naj bi imenovali Dušana Bravničarja. Predlagatelji tudi niso pozabili opozoriti, kako ohraniti nadzor nad inštitutom tudi potem, ko bi zaživel kot samostojna znanstvena ustanova: "*Istočasno bi opozorili tudi na nujno potrebno formiranje Zgodovinske komisije pri CK ZKS, na katero bi se obračali po nasvete in pomoč. Analogne komisije so pri CK ZKJ in ostalih centralnih komitejih republik. Zgodovinsko komisijo pri CK ZKS bi moral voditi eden izmed članov Izvršnega komiteja CK ZKS. Ta naj ne bi obravnavala*

¹⁸ ARS I, CK ZKS III, šk. 9, Utemeljitev za ustanovitev ..., Priloga k seji organizacijsko političnega sekretariata CK ZKS, 19. 12. 1958.

¹⁹ ARS I, CK ZKS III, šk. 9, Osnutek uredbe o ustanovitvi ..., Priloga k seji organizacijsko političnega sekretariata CK ZKS, 19. 12. 1958.

samo probleme v zvezi z zgodovino delavskega gibanja, temveč tudi z idejno platjo pouka zgodovine v celotnem sistemu našega šolstva."²⁰

S temi predlogi je Dušan Bravničar seznanil slovenski partijski vrh 19. decembra 1958. Organizacijski sekretariat je predloge v glavnem potrdil. Manjšo spremembo je napravil med drugim v imenu bodočega inštituta, saj so sklenili: *"Inštitut naj se imenuje: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem."*²¹

V nadaljnjem procesu ustanavljanja sta odpadli zadnji dve besedi, toda bistveno je, da je politični vrh potrdil "ožjo" delovno zasnovo inštituta. Zataknilo se je pri sklepu seje, da naj bi bil predsednik Zgodovinske komisije CK ZKS Boris Ziherl. Do tega ni prišlo, saj je Ziherl v tem času vodil priprave na ustanovitev Inštituta za

sociologijo, ki je nastajal v partijskih strukturah vzporedno z IZDG. Ustanovitev IZDG je bila tako ena redkih akcij vladajoče stranke v kulturni sferi, pri kateri ni bil močnejše angažiran vodilni slovenski partijski kulturniški ideolog Boris Ziherl.

To je tudi nekoliko zavleklo ustanovitev Zgodovinske komisije CK ZKS in centrala v Beogradu je 10. februarja 1959 opozorila CK ZKS, naj z njeno ustanovitvijo pohitijo, saj so jo do takrat ustanovili že pri večini republiških CK-jev.²² Slovenska partija je to zadevo odložila na čas oblikovanja novega strankinega vodstva po IV. kongresu ZKS.

Iz priprav na ustanovitev sta na daleč razvidni dve pomanjkljivosti, ki sta spremljali inštitut še po formalni ustanovitvi. Največja je bila odsotnost kakršnegakoli razmišljanja o strokovnih problemih in želje po sodelovanju priznanih zgodovinarjev. Zavestno odvrčanje inštituta, da bi se v delovanju naslonil na univerzo ali akademijo, je bilo le nadaljevanje že pred leti začrtane politike, da marksistični inštitut ne sme podlegati logiki "nemarksističnih" ali celo "klerikalnih" strokovnjakov. Zato niti ne preseneča podatek, da si politiki ob ustanavljanju inštituta sploh niso zastavili vprašanj v zvezi z znanstvenimi ali strokovnimi kvalifikacijami ljudi, ki naj bi jih zaposlili; s tem so se soočili šele potem, ko je IZDG že naredil prve neobgljene korake.

Prav tako v pripravah na ustanovitev Inštituta ni sodeloval resorni vladni organ, Svet za znanost Ljudske republike Slovenije, ki mu je tedaj predsednikoval dr. Joža Vilfan. Oblastna struktura se je seznanila s predlogi šele, ko so bili ti že precej podrobno zakoličeni in je bil manevrski prostor za spremembe zožen na minimum. Še preden je Svet za znanost prejel predlog ustanovitve IZDG, je bilo že določeno njegovo ime, delovno področje, kadri, ki naj bi jih prevzeli iz obstoječih ustanov (večina brez strokovnih kvalifikacij), prostor, ki naj bi ga inštitut dobil, in tudi ime prvega direktorja. Manjkalo je le še žig in podpis pristojnega vladnega organa.

Svet za znanost tako ni imel skorajda nikakršnega vpliva na oblikovanje inštituta. Poleg tega se sej sveta sploh ni udeleževal dr. Fran Zwitter, torej tisti član sveta, ki bi lahko po svojih strokovnih sposobnostih dodal najbolj kritične pri-

²⁰ ARS I, CK ZKS III, šk. 9, Priprave za ustanovitev ..., Priloga k seji organizacijsko političnega sekretariata CK ZKS, 19. 12. 1958.

²¹ ARS I, CK ZKS III, šk. 9, zapisnik seje Organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS, 19. 12. 1958.

²² ARS I, CK ZKS III, š. 78, Zabeleška o nekim pitanjima iz rada Komisija za istoriju i istorijskih arhiva, 10. 6. 1959.

pombe na osnutek uredbe o ustanovitvi. Ko so se člani Sveta za znanost 17. junija 1959 zbrali na svoji redni seji, na dnevnem redu ni bilo zabeleženo, da naj bi razpravljali tudi o ustanovitvi IZDG, niti niso dobili za to potrebnega gradiva. Šele na seji so se seznanili, da "Inštitut za proučevanje zgodovine delavskega gibanja pri CK ZKS prosi za priznanje statusa znanstvenega zavoda." Ker večini verjetno sploh ni bilo jasno, o čem naj bi razpravljali, je Svet za znanost sklenil: "Ker material ni bil predložen svetnikom, pooblašča Svet za znanost komisijo za družbene vede, da ugotovi, ali Inštitut izpolnjuje pogoje v smislu 16. člena zakona o znanstvenih zavodih. Če bo mnenje komisije pozitivno in če Svet za znanost ne bo imel pred septembrom naslednje seje, mu ta vnaprej priznava status znanstvenega zavoda."²³

Rečeno drugače: uredba o ustanovitvi inštituta je bila sprejeta brez potrebne razprave na resornem ministrstvu in po pravno "šibkejši" poti, kot je to veljalo pri ustanavljanju drugih znanstvenih inštitutov.

Da je kljub temu treba ločevati med partijsko politično šolo in ustanovami, ki

imajo priznan status samostojnih raziskovalnih ustanov, je partijski vrh naslednji dan po seji Sveta za znanost dovolj jasno opozoril predsednik vlade Boris Kraigher. Na seji Izvršnega komiteja CK ZKS so 18. junija 1959 obravnavali predlog resolucije, ki naj bi jo sprejeli na IV. kongresu ZKS. Po Kraigherjevem mnenju so bile v predlogu preveč natančno določene smernice za delo inštitutom, ki naj bi jim pristojno ministrstvo dodelilo status raziskovalnih ustanov. Diktiranje nalog raziskovalnim inštitutom s kongresno resolucijo vladajoče stranke bi prizadeti posamezniki lahko označili kot grobo ždanovstvo. Zato je poudaril: "Nikakor ne smemo v resoluciji navajati oziroma diktirati značaj in formo posameznim inštitutom. To ne velja samo za Institut za sociologijo, marveč tudi za Politično šolo in za Institut za proučevanje slovenskega delavskega gibanja. Morda bi to postavili tako, da bolj kritično ugotavljamo pomanjkanje znanstvenih organov oziroma znanstvenega dela na tem področju - pri tem pa ugotovili, da je za reševanje takih nalog potrebno, da se na njih angažirajo taki in taki inštituti poleg drugih, ker nikakor ne smemo ustvariti mišljenja, da so ostali inštituti s formiranjem teh treh osvobojeni teh nalog."²⁴

Kraigherjeva intervencija je deloma vplivala na besedilo resolucije, ki je bila manj ždanovska kot prvotni predlog resolucije. Na kongresu, ki je bil od 23. do 25. junija 1959 v Ljubljani, je novosti v družboslovju in humanistiki v koreferatu o kulturni politiki omenil Boris Zihlerl: "Veliko oviro v izvajanju socialistične kulturne politike in posebej v idejno-političnem izobraževanju komunistov predstavlja pomanjkanje visokokvalificiranih marksističnih kadrov v posameznih družbenih vedah, marksističnih zgodovinarjev, ekonomistov, sociologov, psihologov, pedagogov. Oblikovanju takšnih kadrov kakor tudi idejno-političnemu dviganju odgovornih partijskih kadrov, zlasti okrajnih in republiških, naj bi v naši republiki služile predvsem tri ustanove: ustrezno reorganizirana in razširjena republiška politična šola, dalje Inštitut za proučevanje zgodovine slovenskega delavskega gibanja, ki naj izpolni občutno vrzel v dosedanem slovenskem zgodovinopisju in uveljavi delavsko gibanje, njegov razvoj in njegove dosedanje

²³ Objave, X, 1. 11. 1959, št. 3, str. 7.

²⁴ ARS I, CK ZKS III, š. 8, zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 18. 6. 1959, str. 8.

rezultate kot glavni problem novejše zgodovine, tako naše domače kot svetovne, in končno Inštitut za sociologijo, namenjen predvsem potrebam univerze in višjih šol, poglobljanju vzgojnega in raziskovalnega dela na področju družbenih ved, poleg tega pa tudi načrtnemu, sistematičnemu delu na izdajanju klasične marksistične literature."²⁵

S tem da so bile v dolgoveznih referatih le redke stvari imenovane s pravim imenom, je dobilo ustanavljanje omenjenih treh ustanov še poseben politični pečat. Poleg tega so o njih razpravljali tudi v komisiji za ideološka vprašanja, v kongresni resoluciji pa so poudarili, da morajo posvetiti posebno pozornost "vzgoji naših marksističnih zgodovinarjev, ekonomistov, sociologov, psihologov, pedagogov" in dodali: "Kot takšni centri morajo predvsem rasti republiška politična šola, ki naj dobi potrebno materialno in kadrovsko osnovo ter se razširi na dvoletno študijsko dobo, inštitut za sociologijo pri ljubljanski univerzi in pa inštitut za proučevanje zgodovine slovenskega delavskega gibanja, ki naj obenem z zgodovinsko komisijo pri CK ZKS izpolnita občutno vrzel v dosedanem pouku zgodovine in uveljavita delavsko gibanje, njegov razvoj in njegove dosedanje rezultate kot glavni problem novejše zgodovine, tako svetovne kakor tudi naše domače. Vse te in podobne usta-

nove morajo postati tudi pomembna gibalna naše družbeno-politične publicistike in načelne marksistične kritike, o katerih je treba reči, da nas njuno sedanje stanje, kakor se izraža v našem periodičnem in dnevnem tisku, nikakor ne more zadovoljiti."²⁶

Da nastajajoči inštituti ne bi krenili s politično načrtane poti, naj bi poskrbele nove komisije pri CK ZKS, ustanovljene 2. julija 1959, na prvi seji Izvršnega komiteja CK ZKS po kongresu. Center za marksistično izobraževanje kadrov (CMIK) naj bi spremljal problematiko politične šole in Inštituta za sociologijo ter družboslovne publicistike, njegov predsednik pa je postal France Perovšek. Imenovali so tudi Zgodovinsko komisijo CK ZKS, ki je nadzirala prva leta delovanja IZDG. Vodil jo je Vlado Krivic, člani pa so bili še prvi direktor Inštituta Dušan Bravničar ter Marijan Dermastia, Branko Babič, Pavle Žaucer, Matija Maležič in Marjan Britovšek.²⁷ Slednji je bil med vso sedmerico edini zgodovinar.

Že Kraigherjev poseg v kongresno resolucijo je pokazal na različna stališča v slovenskem partijskem vrhu, na nasprotja med "bolj trdo" partijsko in "mehkejšo" oblastno linijo. Prva, ki jo je v kulturni sferi vedno najglasneje zagovarjal Boris Zihlerl, med njimi pa so bili tudi predlagatelji ustanovitve IZDG iz vrst Zgodovinskega arhiva CK ZKS, je skušala ne le nadzirati, temveč tudi bolj neposredno voditi inštitute za družboslovne in humanistične študije, medtem ko je druga, ki sta jo zagovarjala predsednik vlade Boris Kraigher in 'minister' za znanost Joža Vilfan, vsaj na zunaj poudarjala samostojnost znanstvenih zavodov. Ob tem je treba upoštevati še medsebojna nasprotovanja ali nesoglasja med posameznimi partijskimi veljaki, ki so se izražala tudi v odnosu do drugih odprtih političnih vprašanj.

²⁵ Četrti kongres Zveze komunistov Slovenije. Ljubljana 1959, str. 191.

²⁶ Prav tam, str. 243-244.

²⁷ ARS I, CK ZKS III, šk. 14, zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 2. 7. 1959.

Različnost stališč do delovanja IZDG v najvišjih političnih krogih je zaznal tudi prvi direktor inštituta Dušan Bravničar: *"Inštitut čuti v stremljenju, da razvija svojo dejavnost danes pravzaprav dva koncepta, in sicer: (sklicujemo se na sejo organizacijskega sekretariata CK ZKS, na razgovore z organizacijskim sekretarjem CK ZKS (Ivanom Mačkom, op.p.) in tudi na zaključke IV. kongresa ZKS) to se pravi na koncept večine članov našega političnega vodstva, ki široko odpira perspektive razvoja našemu inštitutu, in pa koncept naših najvišjih oblastnih organov (sklicujemo se v glavnem na razgovore s tov. Borisom Kraigherjem in tov. dr. Jože Vilfanom), ki gledajo na inštitut pravzaprav s stališča združitve dveh ustanov in v dosedanjem nadaljevanju dela teh dveh združenih ustanov z enakimi materialnimi in finančnimi sredstvi."*²⁸

Razlika ni bila toliko v pogledih na potrebnost ali ustreznost zasnovanost inštituta, temveč v vprašanju njegovega pravno-formalnega delovanja. *"Široke perspektive"*, ki naj bi jih podpirale visoke politične osebnosti, je treba razumeti predvsem kot povzdigovanje inštituta na visoko mesto v znanstveni strukturi, ki mu zaradi strokovne šibkosti v takratnem času dejansko ni pripadalo. V nasprotju s tem so predstavniki oblastnih struktur zatrjevali, da se mora vsak inštitut, ki hoče imeti status znanstvenega zavoda, podrežati veljavnim akademskim načelom. Tega pa v vodilnih strukturah novih "marksističnih" znanstvenih ustanov, IZDG, Inštitutu za sociologijo in snujoči se Visoki politični šoli niso bili najbolj veseli, saj jih je izobrazbena šibkost zaposlenih uvrščala na rep znanstvenih ustanov.

Te dileme se niso pojavljale zgolj ob ustanavljanju IZDG, temveč tudi pri drugih dveh omenjenih marksističnih ustanovah. France Perovšek, vodja CMIK, je v spominih zapisal, da je npr. Boris Zihlerl nasprotoval preoblikovanju partijske politične šole v samostojno visokošolsko ustanovo: *"Po njegovem mnenju naj bi zadostovalo, če bi organizirali višjo politično šolo CK ZKS in zanjo načrtno izbirali slušatelje. Ko je postalo očitno, da bo Visoka šola z zakonom vključena v slovenski visokošolski sistem, se je s to odločitvijo sprijaznil ter se tudi vključil v začetno jedro njenih profesorjev."*²⁹

Različna stališča ob načrtovanju marksističnih ustanov med partijskimi liderji, ki so jim botrovali tudi osebni odnosi, je Perovšek opisal tudi v načinu, kako je predlog ustanovitve formalno samostojne visoke šole za politične vede sprejel takratni slovenski 'premier': *"Predsednik Izvršnega sveta Slovenije Boris Kraigher se je prav tako strinjal z našo zasnovo Visoke šole. Živo se še spominjam pogovora, ki sem ga imel z njim, preden je pristal na ta projekt. Prepričal ga je argument, da ne gre za šolo, ki naj bi vzgajala prakticistične aktiviste in potencialne ideološke dogmatike, marveč za svetovljansko ustanovo, ki bo v slovenski prostor vnesla fakultetno raven študija političnih ved, katere bodo oprte na vse veje družbenih znanosti. Bolj zares kot v šali je B. Kraigher nato vprašal nekako takole: 'Torej to ne bo Mačkova šola?!'"*³⁰

Dva tedna po sprejetju resolucije kongresa ZKS, v kateri so začrtali smernice za delo inštituta, in teden dni po imenovanju Zgodovinske komisije CK ZKS, ki naj bi budno spremljala vsak njegov korak, je IZDG tudi formalno zaživel. Že vrstni

²⁸ ARS, IS-KPK, f. 20, dok. 117/59, str. 6.

²⁹ France Perovšek: *Moja resnica*. Ljubljana 1995, str. 274.

³⁰ Prav tam.

red sprejemanja odločitev je torej dal ustanovitvi Inštituta svojevrsten politični pomen. Predsednik vlade Boris Kraigher je 10. julija 1959 podpisal uredbo o ustanovitvi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Vanj so vključili Muzej narodne osvoboditve in Zgodovinski arhiv CK ZKS. Naloga IZDG je bila, da *"znanstveno proučuje delavsko gibanje, delovanje Komunistične partije in ljudsko revolucijo na slovenskem ozemlju ter socialistično graditev v LR Sloveniji."* V ta namen naj bi zbiral in urejal arhivsko in spominsko gradivo ter muzealije, izdajal znanstveno in strokovno literaturo, prirejal razstave, sodeloval s sorodnimi ustanovami itd. Sestav sveta inštituta je kazal, kdo naj bi imel glavno besedo v načrtovanju dela, saj je vanj CK ZKS delegiral štiri člane, univerzitetni svet dva, po enega pa še Zveza borcev in Zveza sindikatov. Koliko članov naj bi delegirala vlada in koliko naj bi jih izvolili inštitutski delavci, naj bi določili s pravili inštituta, do njihove potrditve pa naj bi oba imenovala po štiri člane sveta.³¹

Z ustanovitvijo IZDG (in ostalih dveh znanstvenih ustanov) je ZKS dobila ustanove, ki naj bi propagirale njen svetovni nazor. Ker so bile ustanovljene v času zaostrenih odnosov med oblastjo in ljubljansko univerzo, zlasti Filozofsko fakulteto, so bili na teh ustanovah do sodelovanja z njimi precej zadržani. Celotna akcija je bila tako nekakšen politični odgovor ZK na "slabo" (ideološko neustrezno - op. p.) delo zgodovinske stroke na obstoječih ustanovah, univerzi in akademiji. Da so se tisti, ki bi morali biti po eni (akademsko strokovni) plati kolegi, po drugi (politični) pa ideološki nasprotniki, včasih tudi "postrani" gledali, ni presenetljivo.

Glede na označevanje "antiklerikalizma" kot ene od osnovnih nalog marksističnih ustanov, je treba dodati še politično začrtano nasprotje do znanstvene ustanove, kjer se je šolala katoliška inteligenca, torej do Teološke fakultete, ki od leta 1952 ni bila več članica Univerze. Čeprav naj bi bile to po predmetu raziskovalnega dela diametralno nasprotne ustanove, pa so vseeno imele nekaj skupnih značilnosti, ki so jih skupno ločevale od Filozofske fakultete. Na novih treh ustanovah je bil tako kot na Teološki fakulteti predmet raziskovanja določen ozko svetovnonazorsko, vzgajali naj bi kader s povsem določenim pogledom na svet in tudi za zaposlene na vseh teh ustanovah se je ob izbiri zahteval natančno določen pogled na svet oziroma "moralno-politične kvalitete", kot so temu rekli v nekem ne preveč oddaljenem obdobju.

V že omenjenem poročilu, ki ga je prvi direktor IZDG Dušan Bravničar novembra 1959 poslal pristojnim organom, so zabeležene vse dileme, s katerimi se je Inštitut srečeval pri svojih prvih korakih. Bravničar je že v spremnem dopisu jasno povedal, da se pri znotrajpartijskih dilemah nagiba k stališčem, ki so bolj zagovarjala ostro partijsko kontrolo, saj je v spremnem dopisu Borisu Kraigherju napisal, da *"je vodstvo Inštituta izrazilo željo, da bi se tekoča vprašanja in sploh vprašanje razvoja Inštituta najprej reševalo v okviru CK in šele potem v okviru oblastnih organov."*³² To je vodstvo inštituta dovolj jasno nakazalo že s tem, da je poročilo 18. novembra najprej poslalo Mihi Marinku na CK ZKS, šele pet dni kasneje pa kopijo poročila še podpisniku ustanovitvenega odloka Borisu Kraigherju.

³¹ Uradni list Ljudske republike Slovenije, št. 23, 23. 7. 1959, str. 217-218.

³² ARS, IS-KPK, f. 20, dok. 117/59.

Oglejmo si le tiste dele poročila, ki nas ob problematiki znanstvenega raziskovanja novejšje zgodovine najbolj zanimajo, torej zgodovinski oddelek. Že na začetku poročila je zgovorno rečeno, zakaj inštitut še ne more misliti na močnejšo raziskovalno dejavnost: "*Glavna pomanjkljivost, da zgodovinskega oddelka praktično danes še ne moremo postaviti, je ta, da nima formalno priznanih znanstvenih in strokovnih sodelavcev. Po členu 77 zakona o znanstvenih zavodih, odstavek 4, ima nekaj kadrov inštituta možnost, da se jim prizna status znanstvenih sodelavcev (n.pr. Franček Saje kot znanstveni, še več kot strokovni sodelavcev), a dejstvo je, da ima inštitut od 8 rednih sodelavcev samo dvoje mladih na univerzi diplomiranih zgodovinarjev (to sta bila Milica Kacin in Tone Ferenc, op.p.), vsi drugi so diplomanti drugih fakultet ali samo Višje pedagoške šole ali pa samo starejši partijski in partizanski kadri brez formalne najvišje izobrazbe, ki so se eni več, drugi manj priučili strokovnemu delu na tem zgodovinsko raziskovalnem področju. Manjka nam nekaj zgodovinarjev-marksistov - znanstvenih delavcev, ki jih trenutno tudi ne moremo kje iskati. Stanje naše univerze in Akademije znanosti in umetnosti je zaenkrat tako (Kos, Grafenauer, Zwitter, Mikuž), da se lahko na enega ali drugega od teh navedenih znanstvenih delavcev delno strokovno opremo, marksistov med njimi pa ni. Izmed ostalih priznanih znanstvenih delavcev iz stroke novejšje zgodovine sta na primer Kermavner Dušan in Škerl France (eden je sicer marksist, drugi je krščanski socialist), ki ju pa politično ne bi bilo oportuno postaviti kakorkoli na čelo raziskovalnega dela našega inštituta. Lahko bi ju pa uporabili kot zunanja sodelavca. Vodstvo inštituta bo moralo najti elastične oblike, kako koristiti obstoječe slovenske znanstvene kadre iz področja zgodovine in forsirano vzgajati svoj lastni mlajši znanstveni naraščaj. To bo trajalo pa najmanj 6 do 10 let.*"³³

Po orisu problematike arhivskega oddelka, Muzeja narodne osvoboditve, knjižnice in konservatorskega oddelka, se je Bravničar spet vrnil k vprašanju, kako najti izhod iz zapletene kadrovske situacije, kajti osebje na inštitutu je "*zbrano od vseh vetrov z vsemi mogočimi osnovnimi poklici. Ta kader je pač inštitut podedoval in z njim mora pač računati.*" Problem bo s prevedbami v znanstvene nazive, je dodal Bravničar, saj večina ne izpolnjuje pogojev; po eni strani so se morali ozirati na partizanske in politične kadre, po drugi skrbeti za nujno dvigovanje znanstvenega nivoja inštituta: "*Vsa gori omenjena kadrovska vprašanj bo inštitut zelo težko reševal samo v okviru obstoječih predpisov in prosi pomoč CK pri njihovem reševanju.*"³⁴

Naslednja težava je bilo finančno vprašanje, saj inštitut v prvem letu obstoja še ni imel zagotovljenega proračunskega financiranja: "*Ravno tako je treba omeniti, da se Muzej NO z rednimi budžetskimi sredstvi ne bi mogel razviti do tiste stopnje, v kateri je sedaj, če ne bi uprava muzeja, predvsem po osebni zaslugi njenega predsednika tov. dr. Marjana Dermastia, organizirala krepka dodatna sredstva, ki pa nikakor niso bila organizirana popolnoma zakonito. S takim nezakonitim načinom organiziranja dodatnih sredstev danes prvič zaradi predpisov ni niti več mogoče in drugič smatramo, da je to nepravilno.*"³⁵

Bravničar je zatem omenil še prostorski in "ostale" probleme, zaradi katerih IZDG kot samostojna znanstvena ustanova ni mogel resneje konkurirati sorodnim

³³ Prav tam.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

inštitucijam, ter zaprosil za pomoč vodstvo komunistične stranke: "Vodstvo inštituta je še pred ustanovitvijo inštituta predvidevalo te težave in predlagalo CK ZKS, da bi zlasti v začetni fazi, dokler se ne bi inštitut docela organiziral in postavil na lastne noge, ostal vsaj začasno pod okriljem Centralnega komiteja CK ZKS in da bi se šele po 2, 3 letih osamosvojil. To omenjamo radi tega, ker želimo, da bi bila procedura s strani oblastnih in administrativnih organov sicer v okviru zakonitih predpisov v tej prvi fazi, ki jo lahko imenujemo organiziranje in razvijanje inštituta, kar najbolj širokogrudna." Niti najmanj nas, po vsem rečenem, ne more presenetiti dejstvo, da se je vodstvo Inštituta za takšno pomoč obrnilo na CK ZKS in ne na vladne organe, saj - kot je zapisano na koncu Bravničarjevega poročila - se IZDG "s svojim delovnim področjem tesno povezuje s splošno politično dejavnostjo Zveze komunistov Slovenije in smatra, da je naš Inštitut za zgodovino delavskega gibanja bolj povezan z ZKS kakor ostali znanstveni inštituti."³⁶

V prvem obširnejšem poročilu IZDG so tudi prvič omenjene težave, s katerimi se je ta srečal v začetnih letih delovanja. Te so se nato vlekly še precej let,³⁷ številne pa so bile posledica dejstva, da je ustanavljanje inštituta potekalo praktično brez strokovne javnosti zgolj v političnih strukturah. Tudi po ustanovitvi so o težavah IZDG razpravljali predvsem v političnih krogih, zlasti seveda v Zgodovinski komisiji CK ZKS, toda ni trajalo dolgo, da so se morali tudi tam soočiti s "krutim" dejstvom, da je bil Inštitut ustanovljen kot znanstveni zavod in da se mora, če hoče uspevati, prilagajati predpisom, veljavnim za tovrstne ustanove.

Že na prvi seji Zgodovinske komisije CK ZKS, 12. decembra 1959, se večina ni strinjala z mnenjem direktorja IZDG Dušana Bravničarja, ki je naloge komisije zastavil zelo na široko: "Mnenja sem, da spada celotno zgodovinsko področje pod politično analizo, pod politično spremljanje, pod politično pomoč, ki je povezana tudi s kontrolo, to se pravi, da mora naša komisija spremljati vse in se prav tako ukvarjati z umetnostno zgodovino, kjer smo ugotovili ostanke klerikalnih pozicij. Prav tako spada pod naše področje Zavod za zaščito spomenikov, prav tako tudi etnografija, za katero je tipično, da je povezana s klerikalizmom. Naša naloga je tudi, da s političnimi ukrepi zagotovimo, da pride na to stolico naš kader, zgodovinarji marksisti."³⁸

Več članov komisije je menilo, da bi tovrstno problematiko pustili v domeni Ideološke komisije CK ZKS, sami pa bi se ožje omejili na zgodovinopisje in bi pazili, kot je dejal Vlado Krivic, "da pregledamo predhodno pred izidom važne publikacije iz področja delavskega gibanja, Partije, OF in popravimo eventualne napake, ki se pojavijo. Tako je na primer Škerl, ki je pisal o zgodovini partizanstva v Sloveniji, napravil grobe napake, isto velja za Mikuževo knjigo."³⁹ Zanimivo je bilo tudi Bravničarjevo razmišljanje, da bi "moral kadri iz inštituta za proučevanje delavskega gibanja iti skozi inštitut za sociologijo," kar je bilo seveda nadaljevanje politike, da mora biti IZDG čim bolj ločen od zgodovinskega oddelka na Filozofski fakulteti.⁴⁰

³⁶ Prav tam.

³⁷ Glej v literaturi, navedeni pod opombo št. 1.

³⁸ ARS I, CK ZKS III, š. 78, zapisnik 1. seje Zgodovinske komisije CK ZKS, 12. 12. 1959, str. 2.

³⁹ Prav tam, str. 4.

⁴⁰ Prav tam, str. 8.

Takšna razmišljanja so ponovili tudi na drugi seji Zgodovinske komisije CK ZKS 13. januarja 1960, ki je bila posvečena problematiki IZDG. Toda že dejstvo, da so na seji preiščevali, da brez sodelovanja z zgodovinsko stolicco na Filozofski fakulteti pri izobraževanju kadrov ne bo šlo, da izločevanje proučevanja delavskega gibanja iz splošnega razvoja strokovno ni utemeljeno, in tudi pripombe, da nekatere podrobnosti iz gradiva pravzaprav ne sodijo na sejo te komisije, temveč na sejo sveta inštituta,⁴¹ so bili korak k spoznanju, da znanstveni zavod, ustanovljen z uredbo vlade, le ni isto kot partijska strokovna služba.

Vsaka podobna ideja na kulturnem področju, ki nastane zgolj kot sad politične volje, se slej ko prej izrodi. To se je sčasoma zgodilo tudi z IZDG. Namesto "naših ljudi" so začeli zaposlovati diplomirane zgodovinarje in jih šolali na tretji stopnji študija, ti pa so začeli proučevati tudi kaj drugega kot zgolj delavsko gibanje - in podoba inštituta se je spremenila davno pred tem, ko je bil leta 1989 preimenovan v Inštitut za novejšo zgodovino.

V letih po ustanovitvi IZDG so pogosto omenjali, da je inštitut prek Muzeja narodne osvoboditve eden od naslednikov partizanskega Znanstvenega inštituta, ustanovljenega leta 1944.⁴² Podobno se na primer Inštitut za narodnostna vprašanja sklicuje na nasledstvo Manjšinskega inštituta, ustanovljenega leta 1925.⁴³ Toda takšno neposredno iskanje korenin je lahko zelo sporno. Kajti le ena ali morda nekaj skupnih potez po mojem mnenju še niso zadosten argument za ugotavljanje neposredne kontinuitete. Sklicevanje na tradicijo je ena zadeva, neposredna kontinuiteta pa nekaj povsem drugega. Zato bi se bilo verjetno v takšnih primerih umestneje navezovati na tradicijo.

IZDG je nastal v svojem času, v sebi lastnih razmerah, na osnovi sebi lastnih želja in potreb. Ni nastal kot inštitut s preoblikovanjem že obstoječe znanstvene ustanove, temveč kot povsem nov pojav, ki je resda pritegnil tudi že obstoječe ustanove ali njihove dele, ki so imeli sorodne naloge kot nato IZDG. Toda dejstvo je, da je bil temelj zabetoniran na novo. Zato je bolje govoriti, da je nastal na tradiciji Znanstvenega inštituta, ne pa kot njegov neposredni dedič.

Aleš Gabrič

FOUNDING THE INSTITUTE FOR THE HISTORY OF THE WORKERS' MOVEMENT

S u m m a r y

The Institute for the History of the Workers' Movement (IHWM) was founded in 1959. The preparations for its foundation were carried out exclusively at the level of political structures without involving the scientific profession. The Institute was intended to be a Marxist institution which would correct the "errors" committed by non-Marxist historians from the University of Ljubljana and the Academy of Science in their study of the past. The idea of such an institute, first conceived by the political circles in the mid-Fifties, materialised in 1958 and 1959, at a time when the relationship between the state authorities and the University of Ljubljana was particularly strained. With the foundation of the IHWM in such circumstances, the ruling regime intended to strengthen the role of Marxist doctrine in the humanities and shift the focus of historical research to more recent periods, especially to the history of the workers' movement.

⁴¹ ARS I, CK ZKS III, š. 166, zapisnik 2. seje Zgodovinske komisije CK ZKS, 13. 1. 1960.

⁴² Glej npr. prispevek Bogdana Osolnika, naveden v opombi št. 1.

⁴³ Glej Janez Stergar: *Sedem desetletij ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja*. Ljubljana 1995.

The Institute was founded immediately after a League of Communists of Slovenia congress at which the Commission for History was set up with the task to direct and control the Institute's activities. The ideologists from the apparatus of the LCS, not only had an exclusive say in the founding of the Institute but also planned its activities without any reference to scientific issues. However, they soon realised, that, as a scientific institution, the IHWM had to abide by the rules governing such institutions and could not pursue only the interests of the ruling party.

Franc Rozman

Odmev celjskega gimnazijskega vprašanja leta 1895 v slovenskem tisku

Vprašanje celjskih šolskih vzporednic in z njim sprožen padec vlade kneza Alfreda von Windischgraetza je v slovenskem tisku vzbudilo številne odmeve, ki jih slovensko zgodovinopisje doslej še ni podrobneje obravnavalo. Ob redko katerem vprašanju je bil slovenski tisk različnih političnih usmeritev tako novit kot tukaj, saj si nobena stranka ni mogla privoščiti, da ne bi bila za nekaj, kar je bilo v prid narodnim koristim in rečemo lahko, da takšnega namena tudi nobena ni imela. Ta ugotovitev seveda ne velja za tisti politični del, ki je predstavljal nemške prebivalce na Slovenskem.

Težišče obravnave je na odmevih v listih *Slovenski gospodar*, *Slovenec*, *Novice*, *Domovina*, *Slovenski narod*, *Südsteirische Post* in *Zgodnja Danica*. Kot splošna ugotovitev lahko velja, da so listi celjsko vprašanje relativno dobro pokrivali, če se izrazim z današnjim novinarskim žargonom. Razlike so bolj ali manj v količini informacij, ki so nastale bodisi zaradi dejstva, da so dnevniki imeli več prostora kot tedniki in pa glede na okolje in publiko, ki ji je bil časnik prvenstveno namenjen. Svoji strankarski pripadnosti pa so tudi ostali zvesti in tu lahko vidimo, da so bila poročila ali komentarji črpani na podlagi strankarsko podobnih ali istih časnikov in so izhajali iz določene strankine taktike in usmeritve. Kjerkoli se je le dalo, zato niso pozabili omeniti odstopanj drugih strank, drobnih malenkosti, trenutnih taktiziranj v strankinih konstelacijah in podobno. Več podrobnosti in drobnih vesti je bilo namenjenih bralcem v Celju ali na Štajerskem, v drugih pokrajinah današnje Slovenije pa je bilo tega gotovo manj in je bila večja pozornost usmerjena k načelnim stvarem. Ob tem vprašanju pa ni šlo samo za načelni spopad za celjske vzporednice ali proti njim, saj o tem so si bili vsi slovenski listi enotni, da jih Slovenci upravičeno zahtevajo in jih imajo dobiti, pač pa je šlo tudi za poseganje v strankarsko tkivo, v bodoče politične igrice ob naslednjih sklepanjih o bodoči vladni koaliciji in povezavah parlamentarnih klubov in poslancev. Pomembno se mi zdi podčrtati, da se v nekaterih komentarjih že takoj po padcu Windischgraetzove vlade zazna spoznanje, ki se je kasneje izkazalo kot točno, namreč to, da je ta padec vlade pomenil konec nekega obdobja in da se bo nadaljnje parlamentarno življenje odvijalo čisto drugače, da bo sporazumevanja vse manj, nacionalna nasprotja pa da bodo še bolj prišla do izraza.

Bleiweisove *Novice*, ki so še vedno obžalovale, da je Taaffejeva vlada padla, so že v uvodnem članku za novo leto 1895 povedale, da v letu 1894 Slovenci nismo dosegli veliko in poudarile, da bi v narodnem oziru veliko več kot obnovljena kranjska gimnazija pomenile slovenske paralelke v Celju, katerih še vedno zastonj pričakujemo in je jako dvomljivo ako dosežemo slovensko gimnazijo v Celju. Ob tem so tudi podčrtale, da je minister Madejski jasno povedal, "da se slovenska gimnazija osnuje jedino zato, ker jo je prejšnja vlada obljubila. Zaradi tega je popolnoma smešno, če se naši koaliranci skušajo ponašati s to gimnazijo. Celjsko

gimnazijo so pa priboriti dolžni že zaradi tega, ker so vrgli vlado o kateri so gotovo vedeli, da osnuje paralelko v Celju."¹

Od januarja do začetka aprila 1895 so spodnještajerske občine naslavljale na državni zbor posebne peticije v podporo celjski gimnaziji. *Slovenski gospodar* je ob prvem seznamu peticij tudi sporočal, da se peticije ne smejo poslati na Dunaj direktno, pač pa na državnozborskega poslanca Miho Vošnjaka, ki jih bo osebno odnesel na Dunaj. Kot prve so te peticije poslale občine: Celje-okolica, Dobrna, Škofja vas, Šentjur ob južni železnici, Griže, Gotovlje, Kalobje, Št. Martin v Rožni dolini, Nova cerkev, Št. Pavel, Velika Pirešica, Višnja vas, Petrovče, Šentjur na Taboru, Tolsti vrh, Lubnica, Tepina, trg Šmarje pri Jelšah, Šmarje-okolica, Ponikva, itd., skupaj 58 občinskih zastopov, nato še Gornji Grad in Mozirje; 14. februarja še 21, med njimi tudi katoliško politično društvo na Slatini, 21. februarja še 4, 28. februarja nadaljnjih 17, 7. marca spet 4 (Planinska vas, Št. Vid, Loka in Golobinjak pri Planini), 21. marca še 9 (Marija Gradec, Buččevci, Sv. Križ na Murskem polju, Vučja ves pri Ljutomeru, Jarenina, Senovo, Raste, Zagorje, Breze) in 11. aprila še zadnje štiri občine (Vučja ves, Slamnjak, Presika, Škofja ves), skupaj 117 občinskih zastopov. Ali je to dokončno število in kaj se je s temi peticijami potem zgodilo, v Slovenskem gospodarju kasneje ne zasledimo nobene vesti.²

To zbiranje peticij se je dogajalo med dvema glavnima dogodkoma, ki jima je časopisje namenjalo največjo pozornost v prvi polovici leta 1895. Najprej je bil to odhod slovenskih poslancev (8 brez virilista) iz štajerskega deželnege zboru, potem pa čez nekaj mesecev budžetska debata in padec Windischgraetzove vlade. Izstop slovenskih deželnozborskih poslancev je *Slovenski gospodar* pospremil s posebno izjavo, naslovljeno Rojaki, ki je izšla kot uvodnik in izstop je ta list vseskozi tudi brezkompromisno podpiral.³ Nekoliko drugače je o tem poročal časnik *Novice*, ki so izstop izrabile za napad na Klun - Povšetovo smer v Katoliško narodni stranki in zato izrabile Kienzlov predlog v štajerskem deželnem zboru, v katerem je nastopil proti celjski gimnaziji. *Novice* pravijo, da od nemških liberalcev kaj drugega tudi niso pričakovale, vendar pa je pomembno, da so ta predlog podpirali vsi nemški liberalci, ki so zavezniki Kluna in njegovih tovarišev. "Ne bi si mislili, da se bo tako hitro pokazalo kako se gospod Klun moti, ko hvali liberalce, zato je tudi storil vse, da je padla Taaffejeva vlada, to pa so storili zato, ker so se bali, da ob razširjanju volilne pravice, kar je nameravala Taffejeva vlada, ne bi bili več izvoljeni." Vsa odgovornost pade torej na slovenske koalirance, je komentar zaostрил avtor v *Novicah*.⁴ Klun, Povše in tovariši bi se morali postaviti na vzvišenejšo stališče, tako so pa konservativci brez vsakih zagotovil šli v ogenj po kostanj za nemške liberalce in sedaj vidimo posledice te skrajno lahkomišelnih in škodljivih politik. Zato smo pač radovedni, če se bodo še našli ljudje na Kranjskem, ki bodo taki politiki slavo peli. S Kienzlovo resolucijo so se nemški konservativci postavili naravnost proti gimnaziji v Celju, naj skušajo njihovi listi stvar še tako olepšati in naj razni zagovorniki koalicije še tako zagotavljajo, da je omenjena resolucija pridobitev

¹ *Novice*, 4. 1. 1895, št. 1.

² *Slovenski gospodar*, 31. 1. 1895, št. 5, str. 44 (tam o Vošnjaku); 14. 2. 1895, št. 7, str. 62; 28. 2. 1895, št. 9, str. 78; 21. 3. 1895, št. 12, str. 115; *Domovina*, 5. 2. 1895, št. 4; 25. 2. 1895, št. 6.

³ *Slovenski gospodar*, 14. 2. 1895, št. 7, str. 55.

⁴ *Novice*, 15. 2. 1895, št. 7, str. 62-64.

Slovencev.⁵ Tudi *Novice* so objavile oklic volilcem z naslovom *Rojaki slovenskih štajerskih deželnozborskih poslancev* in njihovo dejanje podprle ter zaključile članek z besedami, da mnoge zaupnice, ki prihajajo k poslancem iz občin, potrjujejo, da narod odobrava njih odločni korak in upamo, da bode to navajalo slovenske poslance, da se ne bodo dali zapeljati od lepih besed, temveč izstopili iz koalicije, ako se Slovincem gimnazija v Celju ne dovoli in da bodo znali prav ceniti vrednost prijateljstva z nemško konservativno stranko.⁶ Čez nekaj dni so *Novice* ponovno izrazile svojo nostalgijo po Taaffejevi vladi, ter so zapisale, da Slovenci ne moremo računati na odločno podporo konservativnega kluba, ker ta predvsem gleda, da se z levičarji pogodi glede volilne reforme. Zaradi malenkosti kakršna pa je gimnazija v Celju, pa pač ne bo spravljal koalicije v nevarnost. Vidi se, kako žalostne posledice rodi lahkomišljena politika naših koalirancev, ki so vrgli grofa Taaffeja, ne da bi si poprej od nove vlade in koalicije kaj zagotovili. Pa vsaj vemo ob kakšnem času so bili gospodom slovenski interesi malo mar, ko so čutili, da bi po Taaffejevi volilni reformi njih mandati utegnili priti v nevarnost.⁷

Izstop slovenskih štajerskih deželnozborskih poslancev je na terenu zbudil veliko pritrjevanje in razni listi so dobili številne brzojavke in pisne izjave v podporo temu dejanju. Sami poslanci so organizirali tudi nekaj shodov, kjer so pojasnjevali razmere in utemeljevali svoj izstop. Med večjimi takšnimi shodi je bil tisti v Lenartu konec februarja 1895, na katerem so govorili poslanci Robič, Radaj in Gregorec. *Slovenski narod* je obširno poročal o odmevih v avstrijskem časopisju in posebej citira *Arbeiter Zeitung*, ki je v imenu socialnodemokratske stranke popolnoma podprla slovenski izstop in zapisala, da se je čudno pokazala nižja kultura Nemcev. *Slovenski narod* je ocenil, da se je spet pokazala nesposobnost koalicije preprečiti narodnostne in politične boje, ta korak je nov dokaz, da je koalicija res načelno nasprotna slovenskim narodnim težnjam in da postopa agresivno zoper slovensko posest, kajti obvezno obljubo Taaffejeve vlade, da ustanovi v Celju paralelko, je tudi neke vrste posest, katero bi morali nemški koaliranci respektirati. Z izstopom slovenskih poslancev iz štajerskega deželnega zbora je dobila koalicija hud udarec, zakaj ta izstop dokazuje, da je prav najmočnejši element v koaliciji najmanj miroljuben in spravljiv, da z levičarji in nacionalci nemške barve slovenski poslanci ne morejo drugače shajati, kakor da jim žrtvujejo interese slovenskega naroda.⁸ V drugem članku, ki je podpisan s psevdonimom Dixi, pa pisec nemške nacionalce poimenuje z moabitskim Bileamom, ki so Slovincem trikratno koristili: naši poslanci so iz mehkih opurtunistov postali trdi radikalci, drugi blagoslov je, da so spoznali, da v štajerskem deželnem zboru nimajo kaj iskati, tretji je logična posledica dogodkov, da mora priti do združene Slovenije z narodnim deželnim zborom v Ljubljani, ki bo v okviru avstrijske države pod habsburškim žezlom.⁹

Kot posebnost navajam članek iz *Novic*, ki pravi, da je neko češko društvo dalo oklic za nabiranje darov za ustanovitev češke gimnazije za Slovence v Celju. Gimnazija bi imela vseh 8 razredov in pripravljalni razred, učni jezik pa bi bil češki. To

⁵ Prav tam.

⁶ *Novice*, 22. 2. 1895, št. 8, str. 72-74.

⁷ *Novice*, 21. 6. 1895, št. 25, str. 240-241, Kriza in 28. 6. 1895 št. 26, str. 253-255; uvodnik Staro in novo ministrstvo, tudi 12. 7. 1895, št. 28, str. 273-274; uvodnik Kaj storiti?

⁸ *Slovenski narod*, 11. 2. 1895, št. 34.

⁹ *Slovenski narod*, 21. 2. 1895, št. 43.

idejo v članku zavrača, ker da bi bili slovenski dijaki z učenjem nemščine, češčine in slovenščine preobloženi in pravi, da se ideje ne bodo uresničile, kakor se niso uresničile ideje o skupnem slovenskem jeziku.¹⁰

Sredi junija 1895 so časniki spet začeli na veliko priobčevati članke o celjski gimnaziji, kajti začela se je debata o proračunu in o postavki 1500 goldinarjev za celjske vzporednice. Serijo člankov je začela notica, da so svetli cesar graškemu županu dr. Portugallu rekli, da ne razume levičarskega odpora glede Celja in da se jim zdi popolnoma neosnovan.¹¹ Člankarji so ugibali, kako bodo posamezni klubi glasovali, posebno za Poljake se je zdelo, da se ne ve, kako se bodo odločili. Poljski študentje v Gradcu so poslali poziv, naj glasujejo za vzporednice. Glavni govori za in proti so bili obširno navajani, predvsem seveda tisti za, kot npr. Robiča, pa Klunov in Kalteneggerjev, ki so se mu še posebej zahvalili, da je bil za gimnazijo in njegov govor pospremili z izjavo, da bo z zlatimi črkami zapisan v slovenski zgodovini. Ko se je vse srečno izteklo, je zbor zaupnikov v Celju 23. junija izrekel zahvalo vsem, ki so pripomogli, da je v proračunskem odseku bila sprejeta celjska gimnazija, posebej pa Windischgraetzu, grofu Hohenwartu in bivšemu ministru Madejskemu. Ob padcu vlade pravzaprav nihče ni obžaloval Windischgraetzove vlade, *Novice* so zapisale, da je prišla na krmilo z znamenitim Hohenwartovim govorom 24. oktobra 1893, ki so ga konservativni in liberalni krogi smatrali za kvintesenco državniške modrosti, *Novice* pa so že tedaj zaznale fevdalni duh, ki je vel iz njega, ki se je bal vsakega razširjanja političnih pravic za nižje sloje. Slovani nimajo povoda žalovati za Windischgraetzovo vlado, naj pride kar koli. Naša narodna bilanca je bila popolnoma pasivna. Ta vlada je bila tako odvisna od Nemcev, da ni mogla ničesar storiti za Slovence, ko bi tudi hotela. Zdaj pa Slovenci upajo, da se svoboda ne bo tako kratila kot se je pod Windischgraetzom, ki ni bil prijatelj nobenega svobodnega gibanja.¹²

Celjska liberalna *Domovina* je že zaradi kraja, v katerem je izhajala, pisala zelo obširno o vprašanju celjskih vzporednic. Številni uvodniki so bralcem komentirali napeto in do konca ne povsem jasno vprašanje, kako se bo debata v državnem zboru in s tem tudi usoda vlade razpletla. Za svoje politično prepričanje je list skušal iztržiti čimveč tudi iz včasih obotavljivega obnašanja štajerskih konservativcev v štajerskem deželnem zboru, na primer, ko je graški konservativec Karlon predlagal, da naj vlada o uvedbi paralelk vpraša deželni šolski svet in so ta predlog nemški konservativci skupaj z liberalci in nacionalci podprli.¹³ *Domovina* je poudarjala, da je od decembrske ustave 1867 minilo že 27 let in to ustavo, ki je razglasila enakopravnost narodov, je ustvarila "na sramoto resničnemu svobodoljubju 'liberalno' se imenujoča stranka v Avstriji, ki se zdaj brani na vso moč uresničiti to postavo, ker s tem mora gospodstvo te nenasitljive stranke pasti na vekomaj." Zdaj naj bi se pokazalo, koliko se je ustava vkoreninila v pravni zavesti ljudstva.¹⁴ *Domovina* je nastopila tudi proti nemškemu predlogu o slovenski gimnaziji v Žalcu, s katero bi potisnili Slovence na rob dogajanja in v Celju ohranili trdno nemško jedro, ki je že začinjalo slabeti. Ob tem je posebno ostro nastopila proti stališču, da naj bi bila nemška gimnazija v Celju nekakšna nemška posest in se spraševala,

¹⁰ *Novice*, 21. 6. 1895, št. 25, str. 245.

¹¹ *Slovenski gospodar*, 20. 6. 1895, št. 5, str. 222.

¹² *Novice*, 28. 6. 1895 št. 36, str. 253-255.

¹³ *Slovenski gospodar*, 25. 7. 1895, št. 31, str. 266.

¹⁴ *Novice*, 2. 8. 1895, št. 31, str. 303-306.

kako da se ta ista stranka ni postavila na isto stališče ob uvedbi slovenskih vzporednic na gimnaziji v Mariboru, ki se razvijajo zelo uspešno.¹⁵ Konec koalicije je *Domovina* konec junija 1895 pospremila z obširnimi uvodnikom, ki se je začel z besedami *Končano, koalicija v razvalinah* in večino komentarja namenila nemškemu liberalcem, ki da so stalno ribarili v kalnem, nato pa konservativce dolžili, da koalicijo podirajo. Znano je, kako so se obnašali ob priliki primorskih dvojezičnih napisov in pomagali Italijanom, davčno in volilno reformo so hoteli izkoristiti samo zase, a pravica se je maščevala nad njimi in jih vrgla iz koalicije, kakor izvrže morje iz sebe neljubo stvar. "Pa če drugega ne, eno dobro je imela koalicija. Mislilo se je že, da se je nekdanja znana sebična, lažiliberalna stranka poboljšala, da se je naučila tekom mnogih desetletij prenašati pravico, a koalicija nam je dala dokaz, da je levica ostala zagrizena sebičnica in sovražnica pravičnosti in pravednosti napram slovanskemu državljanškemu življu. Pokazalo se je, da ne more biti v Avstriji zaveznica levice nobena vlada, koja hoče hoditi po edini pravi in rešilni poti, po poti pravičnosti proti vsem narodom države."¹⁶ Ko je bila v državnem zboru pri poimenskem glasovanju s 173 proti 143 glasovom izglasovana slovensko-nemška nižja gimnazija v Celju, je *Domovina* to dejanje pospremila z evforičnim uvodnikom *Zmaga pravice*, ki ga končuje z vznesenimi besedami: "Nestrpno je pričakovalo slovensko ljudstvo vsega Spodnjega Štajerja odločitve te za nas dokaj važne zadeve. In ko je prišlo poročilo, da je državna zbornica na Dunaji dala pravici zmago, zagromeli so topiči po vsem Spodnjem Štajerji, prižigali se kresi, ljudstvo se je zbiralo in klicalo pravičnim možem slava, vekovita slava!, ki so iz prepričanja glasovali za to, da se da pol milijonu štajerskih Slovencev na njih zemlji vsaj trohico te pravice, kakor jo ima v obilici par tisoč narejenih Nemcev. Vse laži, vse žuganje ni nič pomagalo. Danes jih tepe laž, te domišljave renegate in nemške liberalce. Ljudstvo, slovensko ljudstvo se veseli in ves Spodnji Štajer sprevideva, da pravica še ni popolno izumrla. Laž jih tepe, da bode ljudstvo nasprotovalo temu. Gromenje topičev na vsih gričih, lepo slovensko petje okrog Celja in v Savinjski dolini naj jim bode dokaz, da tu prebiva slovenski rod in naj bode tudi celjskim uskokom poziv, da naj se povrnejo med svoje rodne brate, povrnejo k svoji slovenski materi, ker pravica zmaguje in bode popolno zmagala."¹⁷

Še istega dne, 20. julija 1895, ko je bil pri tretjem branju dokončno sprejet državni proračun, je nemško omizje gostilne Pri zamorcu zbralo prvi prispevek 27 goldinarjev za gradnjo nemškega dijaškega doma, 24. julija 1895 pa je celjski občinski odbor na izredni seji sklenil urediti nemški dijaški dom.¹⁸ Onemogli bes nekaterih prenapetih nemških nacionalcev se je kazal v takšnih kuriozumih kot je ta, ko je na Dunaju nekdo svetoval, naj se ime Kaltenegger rabi kot najhujša psovka, v Mariboru pa je nekdanji Celjan predlagal isto ime kar za pljuvalnik, ker je poslanec Andreas Kaltenegger v štajerskem deželnem zboru glede celjskih vzporednic zastopal slovensko stališče.¹⁹

¹⁵ *Domovina*, 25. 2. 1895, št. 6.

¹⁶ *Domovina*, 5. 3. 1895, št. 7.

¹⁷ *Domovina*, 15. 5. 1895, št. 14.

¹⁸ *Domovina*, 25. 6. 1895, št. 18.

¹⁹ *Domovina*, 15. 7. 1895, št. 20.

V Mariboru, v nemščini izhajajoča za slovenščine nevešče bralce, da bi se seznanili s slovenskimi pogledi na dogajanja v državi, *Südsteirische Post*, ki je zastopala slovenske interese, je večino prostora o celjskem vprašanju namenila objavljanju in komentiranju poročil o tej tematiki v drugih časnikih monarhije. Opozarjala je na narodnostne razmere v Celju in okolici ter na Štajerskem sploh in s tem utemeljevala slovenske zahteve,²⁰ natančno je beležila pogajanja v Hohentwartovemu klubu in pri tem bila na stališču, da je Hohentwart tista ključna osebnost, od katere je odvisna tudi usoda Windischgraetzove vlade.²¹ S povzemanjem in komentiranjem stališč različnih nemško pisanih listov v monarhiji je *Südsteirische Post* gotovo opravljala koristno delo, seveda predvsem za tiste, ki so imeli navado brati različne liste in tako spremljati politične debate z različnih vidikov, ne le iz zornega kota stranke ali lista, ki so mu intimno pripadali.

10. julija 1895 je bila celjska gimnazija ob koncu parlamentarnega zasedanja že sprejeta. Precej je poročil o prizadevanjih in shodih Nemcev v Celju in Mariboru ter drugod, da bi preokrenili zadevo v svoj prid. Tudi poznejša žena poslanca Karla Wolfa Elfrieda Stepišnek, tedaj stara 16 let, je poslala ministru Madejskemu izjavo v imenu Celjank proti šolam.²² Kot protiutež slovenske gimnazije, pa so Nemci v Celju sklenili zgraditi Nemško hišo in dijaško zavetišče. Proti Nemški hiši se Slovenci niso oglašali, pač pa je bilo čutiti nekaj strahu, da bi zavetišče nudilo zavetje revnim slovenskim dijakom in jih tako spravilo na nemško stran. Zapisali so, da je napačno stališče celjskih Nemcev, ko nameravajo zgraditi hišo le z nemškim denarjem, odklanjajo pa židovskega, ker menda v Celju ne vedo, koliko se imajo Nemci v Avstriji zahvaliti židovskemu denarju. Konec septembra 1895 so bili znani rezultati vpisovanja v gimnazijo, ko se je v prvi razred vpisalo 112 učencev, v nemškega pa le 20, v nemško pripravljalnico pa samo 6. Komentar je bil, da se prejasno vidi, da je celjsko nemštvo le umetno, da teh Nemcev še toliko ni, da bi mogli s svojimi otroki gimnazijo napolniti. Vidi se, da je že sedaj nemška gimnazija v resni nevarnosti, kajti odločilni krogi se bodo začeli vpraševati, če je sploh potrebna. Pokazalo se je, kako neupravičena je bila želja graških Nemcev, da se celjski Nemci odškodujejo za celjsko gimnazijo z nemško realko. Kje bi pač dobili učence za to. Zaključim s komentarjem *Novic* o koncu burnega poletja, ko je zapisal, da bo drugo leto le malokdo spominjal Celjanov. Ves krik je bil umetno napravljen in se bo zlasti po državobornih volitvah vse zopet pozabilo. S požrtvovalnostjo se avstrijski Nemci ne odlikujejo. Zato Slovenci nimamo strahu. Zjedinjena levica se ne bo več toliko brigala za Celje in nemški liberalci bodo vse pustili naravnemu teku.²³

Franc Rozman

DAS ECHO DER GYMNASIALFRAGE CELJE IM JAHRE 1895 IN DER SLOWENISCHEN PRESSE

Zusammenfassung

²⁰ Janez Cvirn: Thomas Fürstbaum - Kronika mesta Celja 1892-1907, prvi del. *Celjski zbornik* 1990, Celje 1990, str. 237.

²¹ Domovina, 25. 7. 1895, št. 21.

²² Südsteirische Post, 23. 2. 1895, št. 16.

²³ Prav tam.

Die Abhandlung aufgrund von Berichten in den politisch unterschiedlich orientierten Zeitungen Slovenec (Der Slowene), Slovenski narod (Das Slowenische Volk), Novice (Nachrichten), Domovina (Die Heimat), Danica (Der Morgenstern) und Südsteirische Post befaßt sich mit dem Zeitungsecho auf die damalige erregte Diskussion über die Finanzierung von slowenischen Gymnasialklassen in Celje, die schließlich zu dem Fall der Regierung Windischgrätz führte, und auch zu einem bedeutenden Wendepunkt in der österreichischen Innenpolitik wurde. Im Einklang mit den Orientierungen der damaligen slowenischen politischen Parteien waren die Zeitungsberichte unterschiedlich nuanciert. Vor allem wurden sie der Befürwortung slowenischer Forderungen gewidmet, sie machten aber auch auf die zunehmend nationalistische Gesinnung der deutschen Parteien aufmerksam. Aus Kommentaren sind auch die Gegensätze zwischen verschiedenen politischen Strömungen ersichtlich.

France Kresal

Sto let razvoja kolektivnih pogodb na Slovenskem

Vlogo države v urejanju delovnih odnosov lahko razdelimo v tri faze. V prvi fazi je skušala država vzdrževati t.i. socialni mir zgolj z represivnimi ukrepi. Druga faza ukrepov države obsega omejitve izkoriščanja z natančnim določanjem vseh delovnih pogojev z obrtnimi redi in z uvedbo socialnega zavarovanja ter delavske zakonodaje in ustanov delavske zaščite (inšpekcije dela, bolniške blagajne, borze dela, delavske zbornice). S tretjo fazo intervencij je država reagirala na povečan vpliv delavskih sindikatov pri urejanju delovnih razmer s pomočjo splošnih kolektivnih pogodb, veljavnih za vse delavstvo. V tej fazi država ni več samo štela delavstva kot šibkejšega partnerja v odnosu do delodajalca, pač pa po svoji presoji določala pravice in dolžnosti obeh partnerjev pri delovnem razmerju. Država je posredovala in razsojala v sporih glede kolektivnih pogodb, jih sama izdajala, določala tudi minimalne mezde.

Delavsko vprašanje¹ je dobilo pomen socialnega vprašanja šele v drugi polovici 19. stoletja, ko si je delavstvo ustanovilo svoje razrednoboje organizacije, to je delavske sindikate in delavske stranke in ko je s pomočjo teh organizacij v svojih sporih z delodajalci in njihovimi organizacijami in z državnimi organi začelo nastopati kot organizirana celota. S tem je bilo spremenjeno razmerje družbenih sil. Svoje temeljne naloge, da s svojim aparatom vzdržuje določeno ravnotežje med nasprotujočima si razredoma - t.i. socialni mir - država ni mogla več izvajati z enostranskim uporabljanjem nasilnih ukrepov. Nastopila je doba pogajanj in dajanja koncesij delavskemu razredu v obliki socialne zakonodaje in drugih socialnopolitičnih ukrepov. Kolektivne pogodbe pa so se iz sredstev delavskega boja razvile v pomemben vir delovnega prava, ki so postale avtonomen, splošen, pismen sporazum med delavsko strokovno organizacijo - sindikatom in delodajalcem ali ustreznim združenjem delodajalcev o splošnih delovnih pogojih, pravicah in dolžnostih iz delovnega razmerja ter medsebojnih pravicah in dolžnostih pogodbenih strank, katerih učinek je bil v normativnem delu za udeležence neposreden in prisilnopraven. Predstavniki delojemalcev in delodajalcev so lahko mimo določb delavske zakonodaje z medsebojnimi pogajanjmi dogovorili v kolektivni pogodbi za delavce ugodnejše in naprednejše delovne pogoje in večje pravice, kot jih je določala delavska zaščitna zakonodaja - tem ugodnejše, čim močnejši in aktivnejši je bil sindikat. Kolektivne pogodbe so se prvotno sklepale za posamezno podjetje ali samo ožji krog podjetij in so bile rezultat posamezne delavske akcije, stavke, v katerih so zapisali in natančno določili dosežene uspehe (dolžina delovnega časa, višina mezd, počitki med delom in podobno) in pogoje sporazuma ob prenehanju delavske akcije. Čim širši krog so kolektivne pogodbe zajemale, tem večjo veljavo so delavske pridobitve v njih dobivale in se v splošnih kolektivnih pogodbah takorekoč uzakonjale. Mnoge

¹ France Kresal: Nekateri načini delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem do leta 1922. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje PZDG), XIII, 1973, str. 3-52.

delavskozaščitne določbe iz kolektivnih pogodb so sčasoma obogatile delovno-pravno zakonodajo.²

Kolektivne pogodbe bi lahko bile učinkovita bližnjica k boljši in večji delavski zaščiti, kot jo nudi delavska zakonodaja, ker so bolj gibke in takoj sledijo doseženim uspehom delavskih akcij. Seveda pa bi morale biti njihovo sklepanje svobodno in neodvisno. To velja tudi za čas t.i. tranzicije. Velike težave pa povzročajo še neurejena in nepopolna sistemska zakonodaja s celotnega socialnega področja, gospodarske in politične razmere na tem področju, slaba sindikalna organiziranost in popolna odsotnost lastnih izkušenj na tem področju celih 50 let. Izredno razvito in razvejano sindikalno gibanje na Slovenskem se je namreč že v drugi polovici tridesetih let usmerjalo v politično gibanje, ki je med NOB in po osvoboditvi povsem prevladalo ali pa prenehalo s sindikalnim delovanjem. Delavske zbornice kot strokovne ustanove za interesno predstavništvo delavstva so bile ukinjene, prav tako razvejane ustanove delavskih zaupnikov in januarja 1946 so enotni sindikati Jugoslavije sklenili, da se preneha sklepanje kolektivnih pogodb. Vse to je prenehalo, ker se delovni odnos ni več štél za dvostranski. Kolektivne pogodbe so delovna razmerja urejale le še v zasebnem sektorju; vendar so te kolektivne pogodbe izgubile večino klasičnih značilnosti (prostovoljnost sklepanja, avtonomija strank glede vsebine). Večina delavstva je bila v družbenem sektorju in njih število je zelo hitro naraščalo. V petinštiridesetih letih se je povečalo za pet do šestkrat. Gospodarske organizacije so se združevale v gospodarske zbornice,³ da bi skupaj pospeševale delo in poslovanje, usklajevale posebne, skupne in splošne družbene interese, se dogovarjale o samoupravnem urejanju vseh družbenoekonomskih odnosov - tudi delavskih. Ker delovni odnos ni bil dvostranski, ni bilo nobene potrebe po ustanavljanju asociacij, ki bi zastopale samo delavske interese. Nov republiški zakon iz leta 1990 pa je opredelil Gospodarsko zbornico Slovenije⁴ kot samostojno strokovnoposlovno organizacijo podjetij gospodarske dejavnosti. Namen zbornice je bil razvijanje tržnega gospodarstva in svobodnega podjetništva. Med pristojnostmi, ki jih je dajal zakon, je bilo tudi sklepanje kolektivnih pogodb na delodajalski strani. Gospodarska zbornica ni zastopala več tudi delavskih interesov. Leta 1990 je izšel tudi Zakon o delovnih razmerjih,⁵ ki je delovni odnos spet opredelil kot dvostranski, uvedel kolektivne pogodbe za podrobnejše urejanje delovnih razmerij, nekaj malega in nedorečenega določil za delovanje sindikalnih poverjenikov in njihovo zaščito, ne da bi upošteval, da na delojemalski strani ni bilo obvezne strokovne asociacije, ki bi zastopala interese delavstva. Tako je zakon objektivno postavil delojemalsko stran delovnega odnosa v neenakopraven položaj. Na delodajalski strani se je ob sklepanju kolektivnih pogodb pogajala gospodarska zbornica, asociacija z obveznim članstvom in ustrezno materialno osnovo, na delojemalski strani pa, ki je materialno tudi sicer v podrejenem položaju in zato potrebna posebne zaščite, sindikalne organizacije brez obveznega članstva in ustrezne materialne osnove. Delavska zbornica kot interesna

² F. Kresal: Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. PZDG, VIII-IX, 1968-1969, št. 1-2, str. 103-190. Razprava vsebuje prikaz virov in literature.

³ UL SRS, št. 21/1978, Zakon o združevanju organizacij združenega dela v splošna združenja in gospodarske zbornice.

⁴ UL RS št. 14/1990, Zakon o Gospodarski zbornici Slovenije.

⁵ UL RS št. 4/1990, Zakon o delovnih razmerjih.

predstavnica delavstva s svojo strokovno službo in lastnimi materialnimi sredstvi, rednimi zadostnimi dohodki in avtonomno samoupravo, bi morala biti znova ustanovljena. Delojemalska stran bi z njo tudi lažje prišla do zakonodajne pobude s področja delavske zakonodaje. V delavski zbornici bi imele strokovno in materialno oporo vse sindikalne organizacije pa tudi delavski zaupniki, ki bi jih kazalo ponovno uvesti.

Potrebna bi bila čimprejšnja izgradnja nove delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite. Pri tem bi bilo koristno izhajati tudi iz dejstva, da ni treba pri vsaki stvari začeti iz nič, da bi morali upoštevati izkušnje lastnega stoletnega razvoja delavske zakonodaje in ustanov delavske zaščite, pozitivne izkušnje 40-letnega razvoja delavskega samoupravljanja in sodobne dosežke v svetu, predvsem v Evropi in v državah, ki bi jim delovno-pravno lahko sledili.

Delavska zakonodaja do 1918

V boju za delavske pravice je bilo slovensko delavstvo del evropskega delavskega gibanja in sicer do leta 1918 v okviru avstrijskega, potem pa jugoslovanskega državnega okvira do leta 1941, ko je bil ta razvoj nasilno prekinjen. Ta prekinitev je bila časovno in vsebinsko tako velika, da si moramo za spoznavanje lastnega razvoja pomagati z zgodovino.

Prvi delavskozaščitni ukrep v Avstriji je bil sprejet leta 1842 in je omejil čezmerno izkoriščanje otroške delovne sile; omejil je dolžino njihovega delovnega časa na 12 ur dnevno in v načelu prepovedal nočno delo otrok.⁶ Splošni obrtni red⁷ iz leta 1859 je vpeljal skoraj popolno obrtno svobodo. Delovne pogoje je urejal na individualno-pravni osnovi, kot da sta oba partnerja enakopravna, kar pa dejansko ni bilo res. Razen splošnega obrtnega reda so urejali delovne pogoje za nekatere posamezne gospodarske veje še drugi zakoni. Najpomembnejši med njimi je bil rudarski zakon⁸ iz leta 1854, ki je med drugim urejal tudi odnose lastnikov rudnikov do delavcev in uradnikov; zlasti so tu pomembne določbe o bratovskih skladnicah. Na politične pravice delavcev sta se nanašala zakona iz leta 1867⁹ in 1870,¹⁰ po katerih je bila zagotovljena združevalna in zborovalna svoboda, in so lahko ustanavljali delavskoizobraževalna društva, politične organizacije in delavske strokovne organizacije - sindikate.

⁶ Dr. Alois Brussatti: *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Standestaat*. Wien 1965, str. 154-157. Avtor je na straneh 141 do 161 objavil pregled avstrijskih zakonov o gospodarski politiki do leta 1938; na straneh 154 do 157 je navedel zakone o socialni politiki in pomembnejše socialnopolitične ukrepe.

⁷ Reichgesetzblatt Nr. 227, Wien 1859 (dalje RGBl. 227/1859). Prim. *Die Gewerbeordnung vom 20. Dezember 1859*. Mit allen nachträglichen Verordnungen bis ende September 1875 und mit alphabetischen Register. Wien 1875; *Die Gewerbeordnung nebst einschlagigen Gesetzen und Verordnungen. Erlautert aus den Materialien und der Rechtsprechung von dr. Leo Geller*. Wien 1884; *Der Gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung*. Herausgegeben von dr. Stefan Kircht. Brunn 1898.

⁸ RGBl. 146/1854. Splošni rudarski zakon z dne 23. 5. 1854 je v devetem poglavju v paragrafih 200-209 urejal odnose lastnikov rudnikov do delavcev in uradnikov, v desetem poglavju pa v paragrafih 210-214 bratovske skladnice.

⁹ RGBl. 134/1867, Zakon z dne 15. 11. 1867.

¹⁰ RGBl. 43/1870, Zakon z dne 7. 4. 1870.

Z novelo obrtnega reda so bili leta 1883 osnovani obrtni inšpektorati,¹¹ ki so skrbeli za osnovno delavsko zaščito v socialno-higienskem pogledu. Odslej se je uspešno razvijala in uveljavljala inšpekcija dela.

Za razvoj delavske zaščite je bila najpomembnejša novela Splošnega obrtnega reda¹² iz leta 1885. To je bila prva kompleksna kodifikacija delavske zaščite v avstrijski delavski zakonodaji. Prvič je bil z zakonom omejen delovni čas za tovarniške delavce; znašal je 11 ur. Med delom je moralo biti 1 uro počitka. Prepovedano je bilo zaposlovanje otrok do starosti 14 let in omejeno zaposlovanje otrok od 14. do 16. leta starosti ter žensk na težkih, zdravju škodljivih delovnih mestih in pri nočnem delu. Vsak lastnik podjetja je bil dolžan vzdrževati delovne prostore, stroje, orodje in naprave tako, da niso bile nevarne življenju in zdravju delavcev. Delavcem niso smeli dajati za stanovanja takih prostorov, ki bi bili zdravju škodljivi. Mezde so se morale obračunavati in izplačevati tedensko v gotovini. Truck sistem je bil prepovedan. Vsi delavci so morali imeti delavske knjižice, kamor so vpisovali delovna razmerja. Odpovedni rok je bil 14 dni. Podrobno so bili navedeni razlogi, zaradi katerih je lahko podjetnik odpustil delavca brez odpovednega roka (hujša kršitev), ali pa je lahko delavec takoj zapustil delo. Delavec sicer ni smel prekiniti delovnega razmerja pred potekom odpovednega roka. Predčasna zapustitev dela se je štela za kazniv prekršek. Gospodar je imel pravico delavca s pomočjo oblasti prisiliti k vrnitvi na delo. Stavke so bile po koalicijskem zakonu iz leta 1870 sicer dopustne, pravno neveljavne pa bi bile vse pogodbe, ki bi bile sklenjene pod pritiskom stavke ali izprtja. Vsako podjetje je moralo voditi knjigo svojih delavcev. Delovni red pa je moral vsebovati vse pogoje dela in razporeditev delavcev na delovna mesta. Pravilno izvajanje teh določb so nadzirale inšpekcije dela.

Nezgodno zavarovanje delavcev¹³ je vpeljal zakon iz leta 1887, naslednje leto je bilo uvedeno bolniško zavarovanje.¹⁴ Bolniško zavarovanje so izvajale bolniške blagajne, ki jih je bilo več vrst. Bile so okrajne, obratne, združne in društvene bolniške blagajne. Denarna sredstva so prispevali delavci in delodajalci; 2/3 zneskov so morali prispevati delavci, 1/3 pa delodajalci; vendar prispevki delavcev niso smeli presežati 3% njihovih mezd.

Socialno zavarovanje delavcev za onemoglost, starost in smrt (pokojninsko zavarovanje) ni bilo splošno uvedeno, ne v Avstriji, ne v Ogrski. Pokojninsko zavarovanje so imeli le rudarji v okviru bratovskih skladnic od leta 1854, železničarji od leta 1844 ter nameščenci od leta 1906.¹⁵ V okviru Avstro-Ogrske je bil sistem delavske zaščite z glavnem izdelan.

Razvoj delavske zakonodaje v okviru stare Jugoslavije

Po nastanku Jugoslavije leta 1918 je Slovenija nadaljevala svoj razvoj delavske zakonodaje, v marsikaterem elementu pa je morala počakati ali ga začeti znova v

¹¹ RGBL. 117/1883, Zakon z dne 17. 6. 1883.

¹² RGBL. 22/1885. Zakon o noveli obrtnega reda z dne 8. 3. 1885 je spremenil in dopolnil šesto poglavje splošnega obrtnega reda, ki je obravnavalo pomožno obrtno osebje. Med pomožno obrtno osebje so uvrščali vajence, pomočnike, tovarniške delavce in pomožne nižje uslužbenice.

¹³ RGBL. 1/1888, Zakon z dne 28. 12. 1887.

¹⁴ RGBL. 33/1888, Zakon z dne 30. 3. 1888.

¹⁵ RGBL. 1/1907, Zakon z dne 26. 12. 1906. F. Kresal: Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji. ZČ, 1970, št. 3-4, str. 209-245.

okviru enotne jugoslovanske delavske zakonodaje in ustanov delavske zaščite. Najpomembnejša zakonodaja je bila sprejeta v letih 1921 in 1922: Zakon o inšpekciji dela,¹⁶ Zakon o zaščiti delavcev¹⁷ in Zakon o zavarovanju delavcev.¹⁸ Še pred tem je bil uveden 8-urni delavnik;¹⁹ v Sloveniji že 30. decembra 1918, v vsej Jugoslaviji pa 12. septembra 1919.

Obseg pravic se ni bistveno povečal, položaj delavstva ne izboljšal. Posledice vojne in težave ob izgradnji nove države so tudi delavstvo težko pritiskale. Materialne stiske, revščina in revolucionarne razmere ob koncu prve svetovne vojne in po njej so zahtevale nekatere takojšnje rešitve pred sprejetjem sistemske delavske zakonodaje. Tako je bilo začasno urejeno podpiranje brezposelnih in posredovanje dela, najnujnejša stanovanjska zaščita, začasna rešitev izplačevanja pokojnin in reorganizacija delavskega zavarovanja, sprejeta je bila uredba o delavskih zaupnikih in delavski zbornici. Del tega je sprejela že Narodna vlada Države Slovencev, Hrvatov in Srbov še pred združitvijo v Kraljevino SHS, del pa deželna vlada za Slovenijo. Uredbe o delavski zaščiti so sprejemali tudi v drugih pokrajinah bivše Avstro-Ogrske, v Srbiji je veljal Zakon o radnjama iz leta 1910, ki pa se v glavnem ni izvajal, v Črni gori ni bilo nič, prav tako ne v Makedoniji.²⁰ Neenotnost je veljala tudi še po sprejetju enotne delavske zakonodaje. Tako se je enotno bolniško zavarovanje začelo izvajati v vsej državi šele leta 1925, pokojninsko 1937, Delavska zbornica v Skopju je bila ustanovljena šele 1936, v Črni gori pa sploh ne.

Kolektivne pogodbe so se v Sloveniji sklepale ves čas, čeprav jih je v Jugoslaviji opredelil šele Zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922. Obravnaval jih je tudi Obrtni zakon²¹ iz leta 1931 in končno še Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in rabsodništvu²² iz leta 1937, ki je dala državi močna pooblastila za poseganje v delovni odnos z možnostjo oktroiranja kolektivnih pogodb. To se sicer ni zgodilo, čeprav so leta 1938 bile take težnje v sklopu zahtev, da bi Jugoras prevzel upravo vseh delavskih ustanov, ob krnitvi avtonomij delavskih zbornic, odlogov volitev zanje in končno zamenjave izvoljenih članov delavskih zbornic z imenovanimi člani. Tarifni del kolektivnih pogodb pa je bil vedno bolj pod vplivom državno določenih minimalnih mezd in od leta 1940 korigiranih z draginjskimi dokladami. Med vojno za razvoj kolektivnih pogodb ni bilo pogojev. Po osvoboditvi so bili poskusi obnove tega razvoja, a se ni prav dobro vedelo kako v novih razmerah, ko je oblast v rokah delavcev, dokler niso januarja 1946 enotni sindikati sklenili, da se

¹⁶ Službene novine (dalje SN) 69/9; UL 39/1922, Zakon o inšpekciji dela z dne 30. 12. 1921.

¹⁷ SN 139/1922; UL 82/1922, Zakon o zaščiti delavcev z dne 28. 2. 1922.

¹⁸ SN 117/1922; UL 62/1922, Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. 5. 1922.

¹⁹ UL 248/1919, Naredba narodne vlada SHS v Ljubljani z dne 30. 12. 1918; UL 154/1919, Uredba o delovnem času v industrijskih, rudarskih, trgovskih in prometnih podjetjih z dne 12. 9. 1919.

²⁰ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. 5. 1922 je v čl. 211 določal, da se sme izvajanje tega zakona v posameznih delih odložiti z odločbo ministrskega sveta do 1. 7. 1925. To je bilo dejansko izvedeno na področju bivše kraljevine Srbije in Črne gore. Pokojninsko zavarovanje nameščencev je bilo obvezno samo na področju Slovenije in Dalmacije, v drugih pokrajinah pa je bilo neobvezno; obvezno je postalo za vse delavce šele od 1. 9. 1937. Uredba o delavskih zbornicah z dne 21. 5. 1919 je urejala ustanavljanje delavskih zbornic samo v pokrajinah zunaj bivše kraljevine Srbije. Za področje bivše kraljevine Srbije so glede delavskih zbornic ostale še naprej v veljavi določbe srbskega obrtnega zakona z dne 29. 6. 1910, ki jih pa niso izvajali.

²¹ SN 262/1931; SL 76/1931, Zakon o obrtnih z dne 9. 11. 1931.

²² SL 15/1937; SN 33/1937 in SN 34/1937 (popravki).

preneha s sklepanjem kolektivnih pogodb. Kolektivne pogodbe so se ohranile samo še v privatnem sektorju, njihovo sklepanje pa ni bilo več svobodno in neodvisno.

Primeri kolektivnih pogodb in delavske zaščite nekaterih evropskih držav do druge svetovne vojne

Literatura o kolektivnih pogodbah²³ omenja, da so bile prve kolektivne pogodbe tarifna pogodba mizarjev za Ženevski kanton iz leta 1857, tiskarjev v Saint Gallenu iz leta 1861 in leipziških tiskarjev iz leta 1873. Sklepati so jih začeli v drugi polovici 19. stoletja najprej v Švici in Nemčiji; na prelomu stoletja je bilo uveljavljeno že v vsej Evropi in do prve svetovne vojne tudi že zelo razširjeno. Razvoj kolektivnih pogodb ni bil povsod enako hiter in močan. Po poročilih avstrijske strokovne (sindikalne) komisije je bilo do leta 1905 v Avstriji sklenjenih le 20 kolektivnih pogodb, leta 1906 pa že 448. Na Kranjskem so bile podpisane 3 kolektivne pogodbe, na Koroškem 5 in na Štajerskem 21. Te pogodbe so veljale za 12.647 obratov z 218.000 delavci. Sklepanje kolektivnih pogodb pa ni bilo lahko. Podjetniki so se branili ugoditi kolektivnim zahtevam delavstva in od 448 sklenjenih kolektivnih pogodb jih je bilo samo 192 sklenjenih na miren način, 237 šele po večkratnih stankah in 19 po delnih stankah. Kolektivnih pogodb je bilo največ sklenjenih tam, kjer so bile močne strokovne organizacije. Centralna strokovna komisija je kot najpomembnejši in najmočnejši sindikat takrat štela 457.000 članov. Slovenske dežele so bile slabo sindikalno organizirane. Na Kranjskem je bilo samo 6,86% delavcev sindikalno organiziranih, v celi Štajerski pa 17%. Največ kolektivnih pogodb so sklenili kovinarji in strojni delavci, nato pa živilski, oblačilni, gradbeni, tekstilni, lesni in usnjarski delavci. Kolektivne pogodbe so določale dolžino delovnega časa in so ga za 90% delavcev skrajšale na 9 do 10 ur na dan, delavske mezde so povečale za okrog 10%, mnoge so priznale sindikalnim organizacijam v podjetju, da zastopajo interese delavcev v odnosu do podjetnikov. Takemu razvoju je sledila tudi delavska zakonodaja. Leta 1907 je izšla novela obrtnega reda,²⁴ ki je urejala pravno osnovo za sklepanje kolektivnih pogodb do prve svetovne vojne.

Tak razvoj delavske zakonodaje je bil tudi v drugih evropskih državah. Uvedene so bile inšpekcije dela, da bi se ta zakonodaja tudi v resnici izvajala in pravilno uporabljala. V Angliji je bila inšpekcija dela ustanovljena že leta 1833, v Prusiji 1869, na Danskem 1873, v Franciji 1874, v Švici 1877, v Avstriji 1883 in v ogrski polovici habsburške monarhije 1893. Sledilo je bolniško, nezgodno in ponekod tudi pokojninsko zavarovanje delavcev. Začelo se je z nezgodnim in bolniškim zavarovanjem v Nemčiji 1883, v Avstriji 1887, v Italiji 1889, v Angliji 1897 in v Franciji 1898. Starostno zavarovanje je bilo uvedeno 1911 v Franciji in Angliji, na Norveškem in Švedskem 1913, a to je bilo že splošno zavarovanje za vse državljane.²⁵

V letih do prve svetovne vojne je bilo sklepanje kolektivnih pogodb že povsod uveljavljeno. Analiza sklepanja kolektivnih pogodb kaže, da je bilo brez stank sklenjenih več kolektivnih pogodb tam, kjer je bil večji delež sindikalno organiziranih delavcev. Na Norveškem na primer, kjer je bilo 86% delavcev sindikalno organi-

²³ Tobias Emil Wild: *Die Entwicklung des Gesamtarbeitsvertragsrechts*. Inaugural-Disertation, Zürich 1985.

²⁴ RGBI. 26/1907, Novela splošnega obrtnega reda z dne 5. 2. 1907.

²⁵ Glej op. 1, str. 14-15.

ziranih, je bilo leta 1909 74% kolektivnih pogodb sklenjenih brez stavke.²⁶ Kolektivne pogodbe so povsod urejale delovne pogoje za vedno večji del delavstva, zlasti po prvi svetovni vojni.

Takemu razvoju urejanja delovnih pogojev je sledil tretji poseg države v urejanje delovnih odnosov. Če sta bila prva dva usmerjena predvsem v delno zaščito delojemalca kot šibkejše strani ob sklepanju individualnih delovnih pogodb s podjetnikom, tretji poseg ni bil več. Sama je začela normirati vse delovne odnose in splošne delovne pogoje. Najprej je prevzela nase posredovanje v sporih glede kolektivnih pogodb, nato je take spore razsojala in končno po določenem postopku sama izdajala kolektivne pogodbe ali pa razglašala najpristojnejše kolektivne pogodbe za splošno obvezne (oktroirane kolektivne pogodbe - Avstrija 1919, Nemčija 1923, Jugoslavija 1937) in predpisovala minimalne mezde.²⁷

Nadaljnji razvoj je šel v dve smeri. V totalitarnih, fašističnih in nacional-socialističnih državnih režimih ni bilo več svobode sindikalnega delovanja in kolektivne pogodbe so izginile s področja urejanja delovnih razmerij. V državah t.i. zahodne demokracije so se delavski sindikati združevali v velike in močne konfederacije, ki so ob vedno močnejšem posredovanju državne oblasti sklepale kolektivne pogodbe s podjetniškimi združenji.

V Italiji je bila s *Carta del lavoro* z dne 30. aprila 1927 razglašena korporativna ureditev sindikatov kot temeljno načelo fašističnega socialnega in gospodarskega reda. Ta ureditev se je odražala v dvotirnosti delavskih in podjetniških sindikatov, ki so sklepali kolektivne pogodbe in jih tudi sami izdajali. Sindikati so v višjih organizacijskih stopnjah prehajali v državne organe, v korporacije, ki so bile ustanovljene z zakonom z dne 5. februarja 1934. Sindikati so bili celice, iz katerih je bila zgrajena korporativna država. Svoboda delavskih akcij je bila omejena; delavske stavke so bile prepovedane, prav tako pa tudi lockouti (samovoljna ustavitve proizvodnje in odpuščanje delavcev).²⁸

²⁶ *Internationaler Bericht über die Gewerkschaftsbewegung*. Herausgegeben von dem internationalen Sekretar der gewerkschaftlichen Landeszentralen. Berlin 1911.

²⁷ Stojan Baijić: *Delovno pravo*. Ljubljana 1936, str. 157-158; Nikola Tintić: *Osnovi radnog prava*. Zagreb 1955, str. 219-220; Aleksander Baltić: *Osnovi radnog prava Jugoslavije*. Beograd 1961, str. 91. Problem kolektivnih pogodb je obravnavala posebej številna literatura: Nikola Tintić: *Razvoj kolektivnog ugovora u Jugoslaviji*. Zagreb 1951 (v doktorski disertaciji je obdelan razvoj in pravna priroda kolektivnih pogodb pri nas od začetka razvoja do leta 1950); Stojan Baijić: Uredba o minimalnih mezdah, kolektivnih pogodbah, poravnavanju in razsodništvu. Slovenski pravnik, št. 3-4, Ljubljana 1937, str. 49; isti, Kršitev kolektivne pogodbe. Radniška zaščita, Zagreb 1932, str. 555; isti, Kolektivni ugovor po novom Zakonu o radnjama. Pravosudje, Beograd 1932, str. 296; isti, Minimalne mezde in kolektivne pogodbe. Misel in delo, Ljubljana 1936, str. 270; isti, Razrešitev kolektivne pogodbe. Slovenski pravnik, LII, Ljubljana 1938, str. 155; Drag, Janković, Živko Topalović, Joža Bohinjec: Kolektivne pogodbe. *Spomenica III. kongresa pravnikov*, Zagreb 1927, str. 117, 133, 140; Drag, Janković: O kolektivnim ugovorima. Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1921, str. 399; isti, Pravna priroda sindikalnog najemnog ugovora. Problemi gradjanskog prava. Beograd 1926; B.Adžija: Kolektivni radni ugovor. Radniška zaščita. Zagreb 1928, str. 393-398; B. Blagojević: Odnos kolektivnih ugovora i pojedinačnih ugovora o radu. Branič, Beograd 1934, knj. XXII, str. 501; Dj. Grčević: Kolektivni ugovor sa stanovišta Zakona o radnjama. Radniška zaščita, Zagreb 1932, str. 312; M. Konstantinović: O kolektivnim ugovorima. Naša stvarnost, Beograd 1936, št. 12; B. Krekić: Kolektivni radni ugovor. Socialni arhiv, Beograd 1937, str. 6372; I. Kun: *Kolektivni ugovor u teoriji i praksi*. Zagreb 1940; B. D. Petrović: Pojam i dejstvo kolektivnog ugovora u jugoslovenskom civilnom pravu. Pravosudje, Beograd 1934, str. 531; I. Politeo: *Radno pravo*. Zagreb 1934; E. Sladović: Radno pravo i kolektivni ugovor kao njegovo vrelo. Radniška zaščita, Zagreb 1931, str. 296.

²⁸ S. Baijić: *Delovno pravo* (Splošni del). Ljubljana 1936, str. 25, op.; Mirko G. Vratović: Korporativna država u Italiji. Socialni arhiv, Beograd 1940, str. 127-138; Mario Krmpotić: Osnovni socialni

V Nemčiji je nacionalni socializem uničil delavske sindikate in svobodo delavskih akcij. Težišče urejanja delovnih odnosov je prenesel na obratno organizacijo, delodajalce in državo. Nemški nacionalni socializem je videl v obratu gospodarsko in socialno enoto; v njej naj delajo podjetnik kot vodja obrata ter delavci in nameščenci skupno za pospeševanje obratnega namena in v občo korist naroda in države. Obrat (podjetje), ki mu načeluje lastnik kot vodja, naj bi bil vključen v organsko zgrajeno nemško gospodarstvo. Zakon o ureditvi nacionalnega dela z dne 20. januarja 1934 ni priznaval ne razredov ne razrednega boja. Zaradi te negacije po njegovem ni moglo biti različnih razrednih interesov, niti razrednih sporov in zaradi tega niti kolektivnih pogodb, ker ni bilo potrebe po njih. Vse odnose med delavcem in podjetnikom so urejali s stališča objektivnega ocenjevanja višjih interesov državne skupnosti. Idejo nasprotujočih si interesov je zamenjala ideja skupnosti interesov. Zaposlitve ni narekoval več zasebni interes posameznikov (tako delavcev kot podjetnikov), marveč državni interes. Odvisnega dela ni ustanavljala več pogodba (niti individualna delovna pogodba niti kolektivna), temveč odlok oblasti.²⁹

Kolektivne pogodbe v obdobju stare Jugoslavije

V zakonodaji stare Jugoslavije se kolektivne pogodbe prvič omenjajo v Zakonu o zaščiti delavcev³⁰ z dne 28. februarja 1922, bolj podrobne določbe o njih pa je prinesel šele zakon o obratih³¹ z dne 5. novembra 1931. Na slovenskem ozemlju je bilo sklepanje kolektivnih pogodb regulirano že z avstrijskim zakonom iz leta 1907³² in je bilo pri nas ob nastanku nove države sklepanje kolektivnih pogodb že splošno znano in uveljavljeno, tako kot sredstvo delavskega boja kot sredstvo za reguliranje delovnih odnosov. Sklepale so jih delavske strokovne organizacije ob posredovanju delavske zbornice, inšpekcije dela in obratnih delavskih zaupnikov; registrirale in hranile so jih delavske zbornice. V arhivih teh ustanov je ohranjenih za leta 1920-1923 27 kolektivnih pogodb, za leta 1923-1931 15 in od leta 1931 dalje 76 kolektivnih pogodb.³³

Vsebina teh kolektivnih pogodb je bila odvisna od vrste delavskih akcij, ali je šlo za sklenitev okvirne kolektivne pogodbe, ki naj bi šele uredila vse delovne odnose med delavci in delodajalci, ali za izboljšanje že sklenjene kolektivne pogodbe, za ureditev ali izboljšanje mezd, za izboljšanje drugih delovnih pogojev itd. Kolektivna pogodba je imela dva dela: normativni del in obligacijski del. Normativni del je obsegal splošne delovne pogoje: določbe o dolžini delovnega časa, o nadurnem delu, o praznikih, o mezdnih sistemih, o načinu izplačevanja zaslužkov in odtegljajih, o naravnih dajatvah (stanovanje, hrana, konsum), o višini mezd in mezdni tarifi, o nadomestilu zaslužka zaradi bolezni in drugih zadržkov od dela, o

zakoni nacionalsocializma i fašizma. (zakon o ureditvi kolektivnih delovnih odnosov z dne 3. aprila 1936). Socialni arhiv, Beograd 1940, str. 302-316.

²⁹ S. Bajič: Novo nemško delovno pravo. Slovenski pravnik, Ljubljana 1935, str. 280; Mario Krmpotič: Osnovni socialni zakoni nacionalsocializma i fašizma. Socialni arhiv, Beograd 1940, str. 302-316. Reichsgesetzblatt, Berlin 1934, str. 45, Zakon o ureditvi nacionalnega dela z dne 20. 1. 1934.

³⁰ Glej op. 17.

³¹ Glej op. 21.

³² RGBl. 26/1907; Novela obrtnega reda z dne 5. 2. 1907.

³³ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), fond JSZ, fasc. 5, 6; fond Inšpekcija dela v Ljubljani, fasc. 3, 4; fond Delavska zbornica v Ljubljani, fasc. 27, 31, 40, 52, fond Inšpekcija dela v Ljubljani, fasc. 3, 5, 6.

dopustih, o družinskih in drugih dokladah, o zdravstveni zaščiti, higienski in varnostni ureditvi obratnih prostorov, o položaju vajencev, o sprejemanju na delo in odpuščanju delavcev ob pomanjkanju dela, o delavskih zaupnikih in rabsodišču ob delovnih sporih in drugo. Zelo pogosto so v kolektivnih pogodbah tudi določbe, da podjetje priznava delavsko strokovno organizacijo in da delavcev zaradi članstva v tej organizaciji ne bo preganjalo.

Nadaljnjo in podrobno zakonodajo o sklepanju kolektivnih pogodb je prinesla Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in rabsodništvu³⁴ z dne 12. februarja 1937. Ta uredba je svobodo delavskih akcij precej omejila. Delavske strokovne (sindikalne) organizacije so bile sicer še priznane kot stranke za sklepanje kolektivnih pogodb na delavski strani, pri obveznem pomirjevalnem postopku in pri fakultativnem rabsodniškem postopku pa je že odločalo skupno zastopstvo delavcev, delodajalcev in državnih oblasti. Poleg tega si je država prilastila pravico, da v določenih pogojih sama izdaja kolektivne pogodbe, katerih norme so bile obvezne za vse delavce in delodajalce obravnavanega podjetja ali stroke. Določbe navedene uredbe z dne 12. februarja 1937 kažejo zelo odkrito težnjo po korporacijskem urejanju delovnih odnosov. Pri tem moramo upoštevati še prizadevanje države za okrepitev režimskih Jugorasovih delavskih sindikatov (zlasti v letu 1938), ki naj bi po zgledu italijanskih državnih sindikatov postali edini zastopnik delavstva. Na kongresu Jugorasa (Jugoslovanski radnički sindikati) 17. aprila 1938 v Beogradu, katerega se je udeležila tudi slovenska Zveza združenih delavcev, sta nastopila s svojimi izvajanji tudi ministrski predsednik Milan Stojadinović (ki so ga v parlamentu napadli, da uvaja osebno diktaturo in fašizem) in njegov minister za socialno politiko Dragiša Cvetković. Kongresna resolucija je zahtevala:

1. da se vsa socialna politika vlade izvaja samo prek Jugorasa;
2. da se ustanove delavske zaščite (delavske zbornice, borze dela, OUZD) izročijo Jugorasu;
3. da se v obratih onemogoči delovanje delavskih strokovnih organizacij, ki so članice internacionalnih zvez (URSSJ, JSZ). Jugoras naj bi postal torej edina priznana delavska strokovna (sindikalna) organizacija v državi.

Če sedaj upoštevamo ta dva elementa, to je pravice, ki si jih je z navedeno uredbo prilastila država glede urejanja delovnih odnosov in njeno prizadevanje, da bi Jugoras postal edina državno priznana delavska strokovna (sindikalna) organizacija, vidimo, da je šel razvoj v smeri uvajanja korporacijskega urejanja delovnih odnosov po zgledu italijanskega fašizma. Vendar je bil ta razvoj zaustavljen; predvsem zaradi vedno močnejše akcijske enotnosti delavstva in naraščanja moči delavskega razreda.

Kolektivne pogodbe in določanje minimalnih mezd

Razjasniti moramo še medsebojne odnose pojmov kolektivna pogodba - minimalne mezde.³⁵ Kolektivno pogodbo smo že opredelili kot pismeni sporazum med

³⁴ Glej op. 22.

³⁵ S. Bajič: *Delovno pravo* (Splošni del). Ljubljana 1936, str. 174; isti, Zakon o minimalnih mezdah. Misel in delo, Ljubljana 1934, str. 5; isti, Minimalne mezde in kolektivne pogodbe. Misel in delo, Ljubljana 1936, str. 270; Problemi naše socialne politike (ekspoze Dragiša Cvetkovića, ministra socialne politike in narodnega zdravja v narodni skupščini ob proračunski debati za leto 1936/37). Socialni arhiv,

delavsko strokovno (sindikalno) organizacijo in podjetnikom (ali skupino podjetnikov) za ureditev pogojev dela, pravic in dolžnosti iz delovnega odnosa. Ker je bila mezdna tarifa navadno najvažnejši del kolektivne pogodbe in je bila pogosto tudi vzrok za začetek delavske akcije in sklenitev kolektivne pogodbe, se je ta imenovala včasih tudi tarifna pogodba; v Nemčiji se je imenovala Tarifvertrag. Naš izraz je povzet po avstrijski (Kollektivvertrag) in romanski terminologiji za kolektivne pogodbe (contrat collectif, contratto collettivo).

Minimalne mezde se imenujejo najnižje plače, ki jih je določala upravna oblast. Nimajo torej nič skupnega s kolektivnimi pogodbami, ki jih je sklepalo delavstvo s podjetniki. Določanje minimalnih mezd je tipičen primer poseganja državnih oblasti v urejanje delovnih odnosov. Zahteve za določanje minimalnih mezd so prihajale tako s strani delavstva kot s strani delodajalcev. Delavstvo je zahtevalo določitev minimalnih mezd ob pojavih splošnega in stalnega zniževanja mezd v nekem daljšem obdobju, da bi si s tem zavarovalo življenjsko eksistenco in da njegovih sil ne bi angažirali obrambni boji in bi se lahko posvetilo bolj ofenzivnim akcijam za izboljšanje položaja. Podjetniki pa so zahtevali uvedbo minimalnih mezd zaradi konkurenčnih razlogov, da jim industrija v manj razvitih predelih ne bi mogla konkurirati z izkoriščanjem zelo poceni delovne sile.³⁶

Našteli bomo nekaj akcij za normiranje minimalnih mezd, ki so končno privedle do sprejetja uredbe o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, pomirjevanju in rabsodništvu z dne 12. februarja 1937. Teh akcij je bilo kar precej.

Dne 7. maja 1933 so na delavskem shodu v Mariboru sprejeli ostro resolucijo proti brezposelnosti in nizkim mezdam,³⁷ 21. junija pa je Strokovna komisija naslovila na državo in javne ustanove apel, naj sprejmejo izredne ukrepe za omilitev brezposelnosti in socialne bede, zniževanje mezd pa naj se ustavi na eksistenčnem minimumu.³⁸ Dne 31. avgusta 1933 je dal pobudo za zakonsko določitev enotnih minimalnih mezd tudi mariborski industrialec Hutter. Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani je izvedla anketo o tem problemu. Večina podjetnikov temu predlogu ni nasprotovala, pač pa so bila mnenja močno deljena glede višine minimalnih mezd, skoraj vsi pa so zahtevali enotne minimalne mezde za vso državo.³⁹

II, Beograd 1936, str. 1-8; B. Petrović: Minimalne nadnice i metodi odredjivanja ovih nadnica. Socialni arhiv, leto II, Beograd 1936, str. 41-85; Bogdan Krekić: Povodom prednacrtu Uredbe o minimalnim nadnicama, kolektivnim ugovorima, mirenju i presudjivanju u sporovima iz radnih odnosa. Socialni arhiv, II, Beograd 1936, str. 107-109; B. Petrović: Uredba o utvrdjivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži. Socialni arhiv, III, Beograd 1937, str. 7-13; Bogdan Krekić: Uredba o minimalnim nadnicama. Socialni arhiv, III, Beograd 1937, str. 13-22; isti, Kolektivni radni ugovori - njihov postanak i značaj. Socialni arhiv, III, Beograd 1937, str. 63-72; isti, Radnička nadnica kao privredni socialni i kulturni faktor - Razmatranja u prilog donošenju Zakona o minimalnoj nadnici. Beograd 1934; isti, Za zakon o minimalnim nadnicama. Ujedinjeni sindikati, št. 1-2, Beograd 1935, str. 1-6; Veljko Petrović: Zakon o minimalnoj nadnici. Radnička zaštita, št. 10-11, Zagreb 1935, str. 514-519; Benko Artur Grado: Prinos k pitanju uzakonjenja minimalnih nadnica i plata. Radnička zaštita, Zagreb 1935, št. 1, str. 15-28, št. 2, str. 47-57; Filip Uratnik: Zaštita radničke nadnice. Ujedinjeni sindikati, Beograd 1936, št. 1-3, str. 20-26; *Anketa o radniškim nadnicama i zarada u industriji*. Izdala Trgovinsko industrijska komora u Zagrebu (napisala Vladimir Arko, predsednik industrijskega odseka trgovinske zbornice v Zagrebu in Benko Artur Grado, statistik revije Indeks). Zagreb 1935.

³⁶ ARS, fond Zbornica TOI, fasc. 222; minimalne mezde; fasc. 299; zapisniki sej industrijskega odseka.

³⁷ Delavec, 10. 5. 1933.

³⁸ Delavec, 25. 6. 1933.

³⁹ ARS, fond Zbornica TOI, fasc. 222.

Delavska zbornica je zastopala mnenje, naj bi spadalo reguliranje mezd v pristojnost mezdnih inšpektoratov na sedežih delavskih zbornic, ki bi jih sestavljali trije stalni člani in zastopnika spornih strank. Predsednika inšpektorata bi imenoval minister socialne politike oziroma ban, druga dva stalna člana prav tako, le da enega na predlog Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, drugega pa na predlog Delavske zbornice. Delavske strokovne organizacije in tudi politične so ta osnutek ostro zavrnil, nekatere celotni osnutek v načelu, druge posamezne določbe. Delavske strokovne organizacije so videle v osnutku nevarnost, da bi bile izločene od sklepanja kolektivnih pogodb in reguliranja mezd in drugih delavskih razmer delavstva.

Delavske strokovne organizacije so zahtevale le zakonsko določitev minimalnih mezd, pod nivo katerih mezde v nobenem primeru ne bi smele pasti, vso ostalo ureditev mezd in zviševanje mezd in skal pa naj prepuste akcijam močnih delavskih strokovnih organizacij, ker slabotne delavske organizacije ne bi mogle uveljavljati še tako dobre zakonodaje o minimalnih mezdah.

Odločno in dosledno so se predlogu za enotno zakonsko ureditev delovnih pogojev upirali predstavniki industrije s področja industrijske zbornice v Beogradu, češ da ima industrija na severu države ugodnejše produkcijske razmere: cenen (največ tuj) kapital, poceni električno energijo, cenejši premog, urejene ceste in železnice ter izkušeno industrijsko delavstvo.

To je bilo res. Po statistiki industrije Kraljevine Jugoslavije, ki pa ne vključuje rudarstva, monopola in državnih železnic, je bilo do leta 1938 v Sloveniji in na Hrvaškem investiranega v eno delovno mesto okrog 35.000 din kapitala, vrednost proizvodnje tega delovnega mesta pa je znašala 65.000 dinarjev, v drugih predelih pa je bilo v eno delovno mesto investiranega 48.000 din kapitala in je dajalo le 39.000 din vrednosti proizvodnje; ali v odstotkih izraženo je prišlo na Slovenijo 17% vsega v to industrijo investiranega kapitala in 26,59% vrednosti proizvodnje, na Hrvaško 30% kapitala in 37,15% proizvodnje, na vse druge predele pa 53% v to industrijo investiranega kapitala in le 36,26% vrednosti jugoslovanske industrijske proizvodnje.⁴⁰ In še drugače povedano: mezde so predstavljale na severu države neprimerno nižji odstotek proizvodnih stroškov kot v zaostalih področjih. Zato za prve zvišanje mezd ne bi predstavljalo tolikšne obremenitve proizvodnih stroškov kot za druge. Podjetniki so tako politični in mezdni boj za višje minimalne mezde spreminjali v konkurenčni boj.

Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in rzsodišču

Val stavkovnih in mezd in gibanj v letu 1935 je prisilil tudi vlado, da čimprej nekaj stori za regulacijo nevzdržnih mezd in delovnih razmer. Že konec leta 1935 je ministrstvo socialne politike na osnovi pooblastil finančnega zakona pripravilo prednačrt uredbe o določanju minimalnih mezd, obveznem sklepanju kolektivnih pogodb, pomirjevanju in rzsodništvu. Po tem načrtu bi se mezde določale avtonomno po banovinah in v okviru banovin še po strokah. Določali bi jih odbori za določanje minimalnih mezd pri banski upravi. Te odbore bi sestavljali:

⁴⁰ *Statistika industrije kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeća*. Izdalo Ministarstvo trgovine i industrije, Beograd 1941.

predstavnik oblasti kot predsednik odbora in po 3 do 5 podjetnikov in zastopnikov delavcev. Pri določanju minimalnih mezd bi morali ti odbori upoštevati minimalne življenjske potrebe delavcev, kakor tudi možnost plačevanja s strani podjetnikov.⁴¹

Sklepanje kolektivnih pogodb bi bilo obvezno za vsa podjetja z več kot 10 zaposlenimi delavci in nameščenci. Kot stranke za sklepanje kolektivnih pogodb s posameznimi podjetji so bili na delavski strani priznani delavski zaupniki, le ob sklepanju kolektivnih pogodb za vso stroko so bile kot stranke priznane delavske strokovne (sindikalne) organizacije. Ker se je večina kolektivnih pogodb sklepala s posameznimi podjetji, bi bile po tem prednačrtu uredbe delavske strokovne organizacije praktično odrinjene od sklepanja kolektivnih pogodb. Kolektivne pogodbe naj bi postale javno pravno sredstvo za urejanje vseh medsebojnih odnosov med delavci in delodajalci, ne pa sredstvo delavskega boja v rokah delavskih sindikalnih organizacij.

Določbe o pomirjevalnem postopku so za primer, če stranke ob sklepanju kolektivnih pogodb ne bi bile složne, predvidele pomirjevalni postopek pred odbori za pomirjenje, ki bi bili pri srezih, banovinah in ministrstvu za socialno politiko. Sestavljeni bi bili paritetno, enako kot odbori za določanje minimalnih mezd. V primeru neuspešnega pomirjevalnega postopka bi problem reševal razsodniški odbor pri banski upravi ali ministrstvu socialne politike, ki bi bil ustanovljen po enakih načelih kot prejšnji odbori: zastopniki delojemalcev, zastopniki delodajalcev in zastopnik državne oblasti kot predsednik odbora. Sklep razsodniškega odbora bi bil obvezen za vse sprte stranke. Pred pomirjevalnim postopkom in med postopkom pomirjevanja in razsodništva bi bila vsaka prekinitve dela prepovedana in kazniva, tako s strani delavcev (stavke), kot s strani podjetnikov (lockout). Za vsa državna, banovinska in občinska podjetja, kakor tudi za vsa podjetja in ustanove večjega javnega interesa, kot prometna in rudarska podjetja, podjetja za proizvodnjo plina in elektrike, vodovodna podjetja in podjetja za prehrano prebivalstva bi bil razsodniški postopek obvezen. Obvezen bi postal tudi za vsa podjetja, če bi stranke za to izrazile željo pri pomirjevalnem postopku.⁴²

Temu predlogu so nasprotovali tako podjetniki na severu, ker ni upošteval enotnega normiranja mezd za vso državo, kot tudi Delavska zbornica, ki je med tem svoja stališča do zakona o minimalnih mezdah spremenila pod pritiskom delavskih strokovnih organizacij in številnih mezdnih in stavkovnih akcij. Delavska zbornica je zahtevala popravke osnutka v temle smislu: predpis o minimalnih mezdah naj predpiše višino mezde, pod katero mezde odraslih in izučenih delavcev v podjetju ne smejo pasti. Ta predpis naj ne normira cele skale, temveč le spodnjo mejo, od katere naprej se sme stopnjevanje mezd začeti. Ta meja naj ustreza najnujnejšim stroškom za preživljanje delavca. Vsa druga določila zakona o minimalnih mezdah bi morala odpasti. Načrt je skušal rešiti s pomočjo organov državne oblasti tudi normiranje cele tarifne skale, ki bi jo v primeru spora med podjetji in delavci ob obveznem sklepanju kolektivnih pogodb določala razsodišča. Stavka, izraz delavske

⁴¹ ARS, fond Zbornica TOI, fasc. 222; Socialni arhiv, II, Beograd 1936, št. 4-5, str. 61-85.

⁴² Prav tam.

samoobrambe, bi bila praktično prepovedana, delavskim strokovnim organizacijam pa vzeto glavno področje dela.

Zahteva po uzakonitvi minimalnih delavskih mezd je končno prišla v finančni zakon za leta 1936/37. V moči tega zakona je dobil minister za socialno politiko pooblastilo, da lahko po odobritvi ministrskega sveta in po posvetovanju z delavskimi in podjetniškimi zbornicami z uredbo predpiše minimalne mezde v zvezi z obveznim sklepanjem kolektivnih pogodb, pomirjevanjem in razsodništvom in da lahko odreja stranke za sklepanje kolektivnih pogodb.⁴³ Uredba je izšla 12. februarja 1937 in v moči te odredbe je 31. julija ban dravske banovine določil minimalne mezde. V času poravnalnega postopka, ki je bil obvezen in ga je na prvi stopnji vodilo pristojno okrajno glavarstvo, sta bila vsaka stavka in seveda izprtje (lockout) prepovedana in kazniva. Poravnalni postopek je bil lahko zelo dolg in ga je bilo možno tudi zavlačevati. Če pa bi sprti stranki prepustili rešitev spora razsodniškemu odboru, je bil sklep razsodišča brezpogojno obvezen za obe strani in delavstvo v nobenem primeru ne bi smelo stavkati še ves čas veljavnosti sklepa, ki je dobil vlogo kolektivne pogodbe, to je najmanj 6 mesecev. Razsodniški odbor so sestavljali član, ki ga je imenoval ban, in najmanj po dva zastopnika vsake stranke. Za delavce državnih, banovinskih in občinskih podjetij je bil arbitražni postopek obvezen in med tem ča-som niso imeli pravice do stavke. Kršitev te uredbe, npr. stavka pred in med pomirjevalnim postopkom, ali nespoštovanje odločbe razsodniškega odbora, je bila kazniva. Vsak delavec, ki bi v navedenem času stavkal, bi bil kaznovan z denarno kaznijo od 100 do 500 din (petdnevna do enomesečna mezda nekvalificiranega delavca) ali z zaporom do 30 dni.

Sklepanje kolektivnih pogodb ni bilo splošno obvezno, razen če so to želele stranke same, ali posebni interesi. Kot stranke za sklepanje kolektivnih pogodb na delavski strani je uredba morala še naprej priznati delavske strokovne organizacije, delavski zaupniki pa so lahko pri sklepanju samo sodelovali. Ostala pa je določba o obveznem pomirjevalnem postopku in prepovedi vsake prekinitve dela ob tem času.

Skušajmo odgovoriti na vprašanje, zakaj so prihajale akcije za uredbo o minimalnih mezdah od vseh strani v letih 1933, 1934 in zakaj je bila sprejeta šele leta 1937 in to ne taka, kakršno so želeli pobudniki. Analiza razmer kaže, da so mezde rasle, ko se je število zaposlenih večalo, in padale, ko se je manjšalo. Delavske akcije pa so bile v ofenzivi v času dobre gospodarske konjunktore in v defenzivi v času krize in slabe konjunktore. Tako pade začetek akcij za določitev minimalnih mezd in urejanje slabih delavskih razmer v leti 1933 in 1934. V letih 1935 in 1936 je delavstvo z valom stavk in mezdnih gibanj že v ofenzivi za izboljšanje položaja.⁴⁴

Gospodarska kriza v letih 1930-1934 je pospešila racionalizacijo in modernizacijo industrije, ki pa je bila za večino industrije precej draga, zato je v letih velike brezposelnosti mnogim malim podjetnikom uspelo tudi z minimalnim kapitalom konkurirati večjim podjetjem prav z zaposlitvijo delavcev iz vrst

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Poročila o stavkah v delavskem in meščanskem časopisju, posebej še: Ujedinjeni sindikati, december 1936, Beograd; Sodobnost, Ljubljana 1938, št. 1-2, str. 53-60; Sobota, 1938, št. 9; Ljubljanski zvon LVII, 1937: št. 7-8, str. 395-396; št. 11-12, str. 596-600; *Poročilo o strokovnem in upravnem delu JSZ*. Ljubljana 1938, 1939, 1940; ARS II, fond Delavske zbornice, fasc. 1, 8, 16, 32, 39, 42; ARS II, fond Inšpekcija dela, fasc. 2; ARS, fond Inšpekcije dela, fasc. 3, 5, 6.

brezposelnih in z izredno nizkimi mezdami. Od tu izhaja zahteva industrije po poenotenju minimalnih mezd.

Če bi bila uredba o minimalnih mezdah izšla še v času, ko je bila dana pobuda zanj, bi bila za delavstvo ugodna, ker bi zaustavila zniževanje mezd še v času splošnega padanja cen. Vendar se vladi ni mudilo z zakonskim določanjem mezd in je to storila šele leta 1937, ko so se cene in mezde že obrnile navzgor. Tako je izdala uredbu o minimalnih mezdah skupaj s še drugimi določili, ki kažejo odkrito težnjo po korporacijskem urejanju mezd in vseh drugih delavskih vprašanj. Po izidu uredbe se število sklenjenih kolektivnih pogodb ni bistveno povečalo.

Ta uredba je prinesla novo kvaliteto v sklepanje kolektivnih pogodb. V tarifnem delu niso bile kolektivne pogodbe več povsem avtonomne. Uredba z določenimi minimalnimi mezdami je dobila značaj oktroirane okvirne kolektivne pogodbe, saj je natančno določala tudi izplačevanje raznih dodatkov in prejemkov v naravi (tovarniško stanovanje, kurjava in razsvetljava v njem, hrana pri delodajalcu). Posebnih koristi delavstvo od tega ni imelo, ker je bilo z minimalnimi mezdami izhodišče prenizko postavljeno, rastoča inflacija pred drugo svetovno vojno je naredila svoje, tudi novo določanje minimalnih mezd leta 1940 in tudi za posamezne stroke posebno določanje mezd ni bilo zadostno in je bilo treba mezde korigirati z draginjskimi dokladi. Avtonomne kolektivne pogodbe so bile boljše rešitev.

Kolektivne pogodbe in njih določbe niso bile nekaj statičnega za ves čas veljavnosti. Medsebojne obveznosti je navadno prekršila ob ugodnem trenutku tista stran, ki se je čutila močnejšo, ali je bila v to prisiljena. Dokler kolektivne pogodbe niso bile pravno sredstvo, ampak sredstvo delavskega boja in dokler so delavske strokovne organizacije imele svobodo delavskih akcij, so bile zaradi naraščanja moči in pomena delavskega razreda instrument, ki je ravno zaradi svojega nenehnega razvoja ugodno vplival na napredek delavske zaščitne zakonodaje. Prav zaradi svojega nenehnega razvoja so za delavstvo imele kolektivne pogodbe prednost pred prisilnimi normami o delovnih pogojih, ki so jih predpisovale državne oblasti.

France Kresal

HUNDERT JAHRE DER ENTWICKLUNG VON KOLLEKTIVVERTRÄGEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Kollektivvertrag ist ein autonomer, schriftlicher Vertrag zwischen der Arbeiterorganisation - der Gewerkschaft und dem Arbeitgeber oder der entsprechendem Arbeitgebervereinigung über die allgemeinen Arbeitsbedingungen, Rechte und Pflichten, die aus dem Arbeitsverhältnis hervorgehen, sowie über die gegenseitigen Rechte und Pflichten der Vertragsparteien. Ursprünglich wurden die Kollektivverträge als Resultat einzelner Aktionen der Arbeiter, bzw. Streike, nur für ein Unternehmen oder einen engeren Kreis der Unternehmen beschlossen. Darin wurden die Erfolge, die man erzielt hatte, genau festgelegt (die Länge der Arbeitszeit, die Höhe des Lohns, die Erholungspausen während der Arbeit und ähnliches), sowie die Bedingungen für die Beendung der Aktion (des Streiks). Zahlreiche Arbeiterschutzbestimmungen der Kollektivverträge wurden allmählich in die arbeitsrechtliche Gesetzgebung aufgenommen. Die ersten Kollektivverträge wurden in der Schweiz und in Deutschland in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts abgeschlossen; bis zu der Jahrhundertende hatten sie sich in ganz Europa durchgesetzt und bis zum ersten Weltkrieg auch schon ziemlich verbreitet. Die Entwicklung der Kollektivverträge war nicht überall gleich schnell und gleich intensiv.

Kollektivverträge regelten Arbeitsbedingungen für einen immer größeren Teil der Arbeiterschaft; vor allem nach dem ersten Weltkrieg wurden sie zunehmend zu allgemeinen Kollektivverträgen. Die Staats-

politik schloß sich einer derartigen Regelung von Arbeitsbedingungen an. Der Staat begann sich mit der Normierung der Arbeitsverhältnisse und Arbeitsbedingungen zu befassen. Zuerst übernahm er die Übermittlung bei den aus den Kollektivverträgen ausgehenden Streitigkeiten, später wurden diese von ihm entschieden und schließlich gab der Staat nach einem bestimmten Verfahren selbst Kollektivverträge heraus oder verkündete die zuständigen Kollektivverträge als allgemeine Pflicht (oktroiierte Kollektivverträge - Österreich 1919, Deutschland 1923, Jugoslawien 1937) und bestimmte den Minimallohn.

Weitere Entwicklung verlief in zwei Richtungen. In den totalitären, faschistischen und nationalsozialistischen Staatsregimen gab es keine freie Gewerkschaftstätigkeit mehr und Kollektivverträge sind aus dem Bereich der Regelung von Arbeitsverhältnissen verschwunden. In den Staaten der so genannten westlichen Demokratien schlossen sich die Gewerkschaften zu großen und starken Konföderationen zusammen, die bei zunehmender Beteiligung des Staates Kollektivverträge mit Unternehmensvereinigungen beschlossen.

Die jugoslawische Bestimmung über Kollektivverträge und Minimallöhne aus dem Jahr 1937 brachte eine neue Qualität in diesen Bereich. In dem Tarifteil waren Kollektivverträge nicht mehr ganz autonom. Die Bestimmung über Minimallöhne bekam den Charakter des oktroyierten Kollektivvertrags, da sie auch die Auszahlung verschiedener Zulagen und Naturalbezüge (Werkwohnung mit Heizung und Beleuchtung, das Essen bei dem Arbeitgeber) genau festlegte. Das ergab keine Vorteile für die Arbeiter, weil die Minimallöhne zu niedrig bemessen waren.

In der Nachkriegsgesellschaftsordnung Jugoslawiens gab es keine Grundlage für Kollektivverträge mehr, da das Arbeitsverhältnis nicht mehr als ein doppelseitiges Verhältnis empfunden wurde; die Arbeiter haben die Macht ergriffen und waren daher keine Arbeitnehmer mehr. Die Einheitliche Gewerkschaft der Arbeiter und Angestellten Jugoslawiens hat deshalb im Januar 1946 beschlossen, keine Kollektivverträge mehr abzuschließen. Lediglich für die Arbeitnehmer im privaten Sektor wurden Kollektivverträge weiterhin angewendet; sie verloren aber die meisten ihrer klassischen Merkmale (Freiwilligkeit des Beitritts, Autonomie der Parteien im Bezug auf den Inhalt, usw.). In Slowenien begann im Jahre 1990 eine neue Entwicklung der Kollektivverträge.

Dušan Nečak

Fritz Valjavec in Südost-Institut v Münchnu

Kadar govorimo o nemškem raziskovanju jugovzhoda Evrope (Südost Forschung), ne moremo mimo dveh imen: dr. Fritz Valjavec (1909-1960) in Südost-Institut v Münchnu (1930-). Fritz Valjavec in Südost-Institut sta dolgo dajala ton temu raziskovanju. Še danes pomenijo delo Fritza Valjavca in stvaritve ter fondi Südost-Instituta enega najpomembnejših virov za spoznavanje te problematike. Manj znano pa je, da sta se oba ukvarjala tudi s slovensko problematiko in da je dr. Fritz Valjavec, predvsem kot utemeljitelj in glavni urednik revije *Südost-Forschungen*, v času od 1935 do konca druge svetovne vojne, navezal kar nekaj stikov z najvidnejšimi slovenskimi izobraženci, med njimi z vsemi najvidnejšimi tedanjimi zgodovinarji, ki so delovali na Slovenskem: Milkom Kosom, Ljudmilom Hauptmanom, Nikolo Radojčičem in Balduinom Sario. O tem priča korespondenca, ki jo hrani Südost-Institut in bo kmalu predstavljena tudi slovenski javnosti.

Südost-Institut München¹

Med sorodnimi inštitucijami, ki se ukvarjajo z raziskovanjem jugovzhodne Evrope, ima münchenski inštitut najdaljšo znanstveno tradicijo. Ustanovljen je bil 23. junija 1930 in je strukturno in formalnopravno ostal v bistvu nespremenjen vse do danes. Predzadnji direktor inštituta prof. dr. Mathias Bernath² in tisti, ki je leta 1960 nasledil Fritza Valjavca ter ga vodil več kot trideset let, je inštitut zelo visoko cenil. V enem od svojih spisov je celo menil, da je dejavnost inštituta ustvarila pojem "raziskovanje jugovzhodne Evrope" (Südosteuropaforschung). Zapisal je: "Dejavnost Südost-Instituta je utemeljena v prepričanju, da je nujno samostojno raziskovanje jugovzhodne Evrope in to tako, da je vanj zajet ves jugovzhodnoevropski podkontinent. Če se je v mednarodni strokovni javnosti ustalil pojem "Südosteuropa" kot prostorski pojem in kot predmet interdisciplinarnega regionalnega raziskovanja, je to nenazadnje pripisati delovanju inštituta in njegovih voditeljev - predvsem, življenjskemu delu kulturnega zgodovinarja Fritza Valjavca (1909-1960), ki ga je v celoti posvetil Südost-Institutu in temeljnim, pojmovnoteoretskim predelom geografa Fritza Machatscheka (1876-1957)."³

Zato moremo posebej poudariti, da je raziskovalna politika inštituta dajala in daje prednost obravnavanju celotnega prostora jugovzhodne Evrope. Ta obsega ozemlja Albanije, Bolgarije, Grčije, Jugoslavije, Romunije, Turčije in Madžarske. Prostor raziskujejo predvsem z vidika zgodovine, kulturologije in etnologije. Posebno raziskovalno pozornost pa posvečajo tudi sodobnim državnim, gospodarskim in družbenim problemom jugovzhodne Evrope. Že četrta generacija raz-

¹ Natančneje je dejavnost tega inštituta popisana v člankih: Mathias Bernath: Das Südost-Institut. *Südost-Institut München 1930-1990, Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*. Oldenburg München 1990; Karl Nehring: Geschichte des Südost-Instituts, prav tam.

² Prof. dr. Mathias Bernath, zgodovinar, doma iz romunskega Banata. Specialist za razvojne procese prednacionalnih etničnih in socialnih skupin v nacionalne organizacije. Njegovo temeljno delo je: *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, 1972.

³ Mathias Bernath: Das Südost-Institut. *Südost-Institut München 1930-1990*, str. 13.

iskovalcev pri raziskovanju teh problemov tesno sodeluje s strokovnjaki in inštitucijami tako v deželah jugovzhodne Evrope, kot tudi s tistimi na zahodu.

Inštitut ima danes dva raziskovalna oddelka. Enega za zgodovino, vodi ga dr. Karl Nehring, in enega za raziskovanje sodobnosti (Gegenwartsforschung), vodi ga dr. Franz-Lothar Altman. Kadrovsko si je inštitut prvič opomogel v začetku šestdesetih let. V zvezi z jugoslovansko-slovensko problematiko je bila pomembna nastavitev dr. Gertrude Krallert-Sattler za vodjo knjižnice (1962, avtorica znamenite in doslej najpopolnejše bibliografije o problematiki beguncev in izgnancev, zlasti Volksdeutscherjev: *Kommentierte Bibliographie zum Flüchtlings- und Vertriebenenproblem in der Bundesrepublik Deutschland, in Österreich und in der Schweiz*, Wien 1989) in Dorotheje Kiefer za "deželno referentko" (Länderreferentin, 1962) za Jugoslavijo. Za slovenske zgodovinarje je zanimivo, da je do leta 1968 kot urednik "Südost-Forschungen" honorarno deloval na inštitutu tudi prof. dr. Balduin Saria.

Ob koncu sedemdesetih let se je kadrovsko izpopolnjevanje nadaljevalo, predvsem zaradi povečanega zanimanja politike za regijo in znanstveno raziskovanje s tega področja. Nemško zunanje ministrstvo je leta 1977 odobrilo sredstva za delo oddelka za raziskovanje sodobnosti (Abteilung für Gegenwartsforschung) in za obe njegovi publikacijski zbirki "Südosteuropa" in "Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas". Od tedaj dalje je inštitut izdelave mnogih analiz sodobnega dogajanja v jugovzhodne Evropi letno usklajeval z nemškim zunanjim ministrom.⁴ Finančno je bila mogoča kadrovska razširitev z referenti za Albanijo in Bolgarijo ter Madžarsko. Opomogli pa so si tudi z administrativnimi močmi. Konec sedemdesetih in začetek osemdesetih let pa je pomenil tudi generacijsko menjavo. Med raziskovalci, pomembnimi za naše področje, je treba omeniti tudi slovenskim zgodovinarjem dobro znanega, Jensa Reuterja (strokovnjaka za narodnostno problematiko, predvsem za jugoslovanske Albance), ki je leta 1977 zamenjal jugoslovansko referentko Dorothejo Kiefer, in vodjo knjižnice dr. Gerharda Seewanna, ki je leta 1980 zamenjal dr. Gertrude Krallert-Sattler (avstrijski Štajerc, strokovnjak za "volksdeutschersko" problematiko, zlasti na Madžarskem). Ena od pomembnih karakteristik te mlajše generacije je, da niso obremenjeni s stigmo nacistične preteklosti in da po pravilu ne izvirajo več iz dežel jugovzhodne Evrope. So pa študirali na univerzah teh dežel.

Glavno težišče raziskovalne dejavnosti inštituta se kljub permanentnemu razširjevanju raziskovalnega področja v bistvu ni spremenil. Rezultate svojih in tujih raziskovanj objavljajo v publikacijah pet vrst. Malo raziskovalnih inštitucij bi lahko našli, ki izdajajo tolikšno število znanstvene periodike, kot jo izdaja Südost-Institut. Do začetka devetdesetih let so izdali že 220 zvezkov teh publikacij. Zgodovinsko-kulturološke razprave je mogoče najti v reviji *Südost-Forschungen*;⁵

⁴ Nehring, n. d., str. 29.

⁵ Bibliografija prispevkov iz te revije je objavljena v Südost-Forschungen, Register zu Band 1-50, Hrsg.: Edgar Hösch u. Karl Nening, München 1993. Bibliografija za to revijo, za vse revije našete v nadaljevanju ter bibliografije sodelavcev inštituta in njegovega takratnega direktorja Mathiasa Bernartha, pa najdemo tudi v Südosteuropa-Bibliographie, Ergänzungsband 2, *Südost-Institut München 1930-1990, Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*, str. 33-300. Tu je natisnjen tudi seznam znanstvenih prireditev inštituta od leta 1982 dalje ter statut ustanove (Satzung der Stiftung für wissenschaftliche Südosteuropaforschung).

mesečno izhaja revija *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung*,⁶ v kateri prevladujejo prispevki o aktualnih dogajanjih na področju jugovzhodne Evrope, posebej v Albaniji, Bolgariji, Jugoslaviji, Romuniji in Madžarski, priložnostno pa tudi o Grčiji in Turčiji. Zbirka knjig *Südosteuropäische Arbeiten*⁷ (izšlo nad 90 monografij) je posvečena pretežno samostojnim zgodovinskim delom, izdaja virov in priročnikov za zgodovino jugovzhodne Evrope. Poleg te zbirke inštitut izdaja še *Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas*, ki objavlja dela z aktualno jugovzhodnoevropsko tematiko. Dela izhajajo v broširani obliki, v obsegu med 100 in 500 tiskanimi stranmi. Obravnavajo vprašanja političnega, gospodarskega, socialnega in kulturnega razvoja v državah jugovzhodne Evrope. Do leta 1990 je izšlo 29 zvezkov. Tekoče pa izdaja Südost-Institut tudi *Südosteuropa-Bibliographie*". Do začetka devetdesetih let je izšlo šest zvezkov bibliografije in dva dopolnilna zvezka. Gre za edino standardizirano mednarodno bibliografijo o jugovzhodnoevropski problematiki s prispevki o in iz Albanije, Bolgarije, Jugoslavije, Romunije, Slovaške, Madžarske in jugovzhodne Evrope kot regije. Bibliografija nudi celovito sliko mednarodnega raziskovanja jugovzhodne Evrope s področja vseh družboslovnih in humanističnih ved, posebej historičnih disciplin v časovnem razponu od prihoda Slovanov in Madžarov (6.-9. st.) do danes.

Inštitut se seveda ukvarja tudi z različnimi znanstvenimi projekti s področja svojega raziskovanja, izdeluje ekspertize za različne naročnike in pripravlja predavanja ter znanstvena srečanja. Vredna posebne omembe je edinstvena strokovna knjižnica inštituta, ki sodi med najboljše na svojem področju. Vsebuje okoli 80.000 enot, od tega 38.000 monografij, 63% knjižničnega fonda je v jezikih narodov jugovzhodne Evrope. Zbirka zemljevidov šteje 2400 samostojnih listov in 1200 enot mikrofilmskega gradiva, zbirka tekočih revij in časnikov pa obsega 1000 enot. V knjižnici zbirajo predvsem dela s področja splošne etnologije (domoznanstva; Landeskunde), zgodovine, politike, gospodarstva, družbe in kulture v državah: Albaniji, Bolgariji, Jugoslaviji, Romuniji, Slovaški in Madžarski. Tu so tudi dela, ki zadevajo tri zgodovinske imperije: bizantinskega, osmanskega in habsburškega. Grčija, Turčija in Ciper so v knjižnici zastopani v prvi vrsti z deli, v katerih so opisani odnosi teh treh držav s prej naštetimi državami jugovzhodne Evrope.

Sodelavci inštituta, ki gojijo tesne stike z univerzo v Münchnu, so posebej ponosni na dva raziskovalno/izdajateljska projekta, ki so ju mogli uresničiti s pomočjo in podporo Deutsche Forschungsgemeinschaft. Gre za Biographische Lexikon zur Geschichte Südosteuropas in za komentirano Historische Bücherkunde Südosteuropa. Obe izdaji veljata za temelj nastajajoče publikacije Handbuch der Geschichte Südosteuropas.

⁶ To ime nosi revija od leta 1982. Od 1952-1982 pa je imela revija ime *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa*.

⁷ Zbirka se je ob nastanku leta 1933 imenovala *Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbairische Heimatforschung in Passau*. Od leta 1937 dalje (od 16. zvezka) pri izdajanju ne sodeluje več passauski inštitut. Od leta 1939 (od 19. zvezka), po anšlusu Avstrije in 'rešitvi' južnotirolskega vprašanja, dobi zbirka ime *Veröffentlichungen des Südost-Instituts*. Leta 1942 (od 26. zvezka) pa nosi zbirka današnje ime *Südosteuropäische Arbeiten*.

Iz zgodovine inštituta

Raziskovalna dejavnost in usmerjenost inštituta, njen knjižnični fond in velik del ekspertiz, ki so jih sodelavci inštituta izdelali tudi za najvišje (zahodno)nemške državne organe npr. za zunanje ministrstvo, postavlja Südost-Institut iz Münchna med tiste evropske znanstvene inštitucije, ki bi morale biti srž zanimanja vsaj slovenske zgodovinske znanosti.

Z malce pretiravanja bi lahko rekli, da je bil münchenski inštitut ustanovljen tudi zato, da bi se ukvarjal s problematiko, ki zadeva slovensko etnično-državno ozemlje. V maju leta 1928 je namreč nemško notranje ministrstvo sprožilo iniciativo, ki je pripeljala do ustanovitve inštituta. Poslanik svobodne bavarske države v Berlinu je namreč takrat poročal v München, da namerava državna vlada (Reichsregierung) oblikovati poseben "Grenzschutzfond" (Fond za varovanje meja oz. obmejnih področij), ki bo imel na voljo milijon mark. Od tega denarja naj bi bilo 100.000 mark namenjenih ustanovitvi znanstvenega inštituta v Münchnu. Analogno k *Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung* v Leipzigu, *Ost-europa-Institutu* v Wroclawu/Breslau in nekaterim drugim podobnim inštitucijam v vzhodni Prusiji, Schleswig-Holsteinu in Gdansku/Danzigu, naj bi se tudi v Münchnu ustanovil samostojni znanstveni inštitut za "Erforschung des Volks- und Kulturbodens an der Südostgrenze/raziskovanje narodnega in kulturnega ozemlja na jugovzhodni meji". Zgodovinar prof. dr. Karl Alexander von Müller je sprejel zadolžitev, da bo v naslednjih letih ustanovil in vodil tako ustanovo. Zanj je predlagal ime "Institut für Erforschung des Volks- und Kulturbodens im Süden und Südosten", saj je predvideval, da se bo delokrog inštituta razširil tudi na oddaljena področja, predvsem na Koroško in Štajersko. Nemško notranje ministrstvo pa tega imena ni sprejelo. Preveč naj bi bilo namreč podobno imenu leipziškega inštituta. V ustanovitveno listino z dne 23. junija 1930 so tako zapisali ime samostojne in javne ustanove *Stiftung zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten* s sedežem v Münchnu. V isti listini je bil zapisan tudi namen ustanovitve inštituta. Ta naj bi bil: "... znanstveno raziskovanje temeljev narodnosti in kulture na južnih in jugovzhodnih delih nemškega jezikovnega prostora" ("...wissenschaftliche Erforschung der Grundlagen des Volkstums und der Kultur im südlichen und südöstlichen Teil des deutschen Sprachgebietes.")⁸ Geopolitična lega slovenskega etničnega in današnjega državnega ozemlja zavzema središčno mesto področja raziskovanja. Blizu središča političnega in znanstvenega zanimanja pa je bilo to ozemlje tudi zaradi nemških narodnopolitičnih razlogov. Naši kraji so namreč najjužnejša meja sklenjenega nemškega naselitvenega prostora, saj so bili v historičnih deželah Koroški, Štajerski in Kranjski poleg Slovencev avtohtono naseljeni tudi Nemci.

Inštitut je imel (ima) dva vodstvena organa. Prvi je "Stiftungsrat" (Svet ustanove), drugi pa "Stiftungsratsausschuß" (Odbor sveta ustanove). V svetu ustanove so poleg predstavnikov najpomembnejših bavarskih in nemških državnih političnih oblasti (bavarsko ministrstvo za pouk in kulturo, bavarsko zunanje ministrstvo, nemško državno notranje ministrstvo), ki so poleg direktorja sestavljali Odbor sveta ustanove, sodelovali tudi predstavniki različnih znanstvenih disciplin. Na prvi seji Sveta ustanove je bil potrjen za vodjo inštituta Karl Alexander von Müller.

⁸ Karl Nehring: Geschichte des Südost-Institus. *Südost-Institut München 1930-1990*, str. 21.

Ustanova je dobila 75.000 mark ustanovitvenega kapitala, 25.000 mark pa je bilo namenjeno za materialne stroške ureditve inštituta. Obresti od ustanovitvene glavnice ter različne druge javne in zasebne donacije so predstavljale denar, s katerim je inštitut izvajal svojo raziskovalno dejavnost.

Leta 1931 je inštitut dobil lepe prostore v palači Wittelsbachov (Wittelsbacher Palais). Že takrat se je udomačila skrajšana oblika njegovega imena "Südost-Institut". Svoje delo je inštitut začel najprej s predavanji na univerzi v Münchnu, nadaljeval pa ga je z obdelavo južnotiroolskih župnijskih knjig in srednjeveških urbarjev passauske škofije. Kljub pomanjkanju denarja sta bila tedaj nastavljena dva sodelavca dr. Kurt Trampler in dr. Bruno Schweitzer.

Z nastopom nacizma leta 1933 se je sicer skladno s političnimi spremembami spremenila tudi sestava organov inštituta, njegova dejavnost pa je ostala nespremenjena. Le iz Wittelsbachove palače, ki jo je zasedla nacistična politična policija, so se morali izseliti. Vselili so se v prostore na Schellingstraße 2.

V leto prihoda nacistov na oblast (1933) sodi tudi prva znanstvena objava Südost-Instituta. Izdali so knjigo "Die Passauer Erbare".

Prav v tem času se je raziskovalna in izdajateljska pozornost inštituta (zbirke Südosteuropäische Arbeiten) usmerila k tematiki, povezani z našimi kraji - k zgodovini in kulturni zgodovini Nemcev na področjih bivše avstro-ogrske monarhije. Do leta 1944 je ta izdajateljska usmerjenost zbirke ostala nespremenjena. V njej so izšle monografije, pomembne tudi za slovensko zgodovino, npr. *Doris Kraft: Das untersteirische Drauland. Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg*, Band 10, 1935; *Hugo Suetter: Der Nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897*, Band 12, 1936 ali *Fritz Valjavec: Bartholomäus Kopitars Briefwechsel. I. Teil. Kopitars Briefwechsel mit Karl Georg Romy*, Band 30, 1942; *Günter Glauert: Siedlungsgeographie von Oberkrain*, Band 43, 1943.

Fritz Valjavec in Südost-Institut

Že kmalu po ustanovitvi, leta 1934, se je na inštitutu rodila ideja o izdajanju zgodovinske revije. Uresničenje te ideje pa je tesno povezano z imenom Fritza Valjavca. Ko sta septembra leta 1935 prenehala z delom sodelavca dr. Trampler in dr. Schweizer, je bil s 1. oktobrom 1935 nastavljen dr. Fritz Valjavec, ki mu je Svet ustanove poveril nalogo, da ustanovi inštitutsko revijo "Südostdeutsche Forschungen".

Od leta 1935 si razvoja münchenskega inštituta ni mogoče predstavljati brez vpliva Fritza Valjavca. Življenjska pot Fritza Valjavca je bila zelo razgibana, pa tudi malo skrivnostna, saj ni povsem jasno, odkod njegov slovensko (hrvaško?) zvoneči priimek. Ustni viri vedo povedati, da bojda izvira iz Trsta in da je zares slovenski.

Valjavec se je rodil 26. maja 1909 na Dunaju. V osnovno in deloma srednjo šolo pa je hodil v banatskem Vršču (Vršac/Werschetz), odkoder je bila njegova mati. Njegov oče je bil avstrijski državni uradnik in po njem je Fritz Valjavec dobil avstrijsko državljanstvo. Njegov kronist Karl Avgust Fischer je celo zapisal, da je bil Valjavec po izvoru in vzgoji Staroavstrijec (Altösterreicher). Po razpadu Avstro-Ogrske se je leta 1919 njegova mati preselila v Budimpešto ter vzela s seboj tudi sina in hčer. Valjavec je zato tekoče govoril madžarsko, čeprav ni hodil v

madžarske šole. V Budimpešti se je namreč vpisal v srednjo šolo nemške kolonije (reichdeutsche Oberschule) v madžarskem glavnem mestu. V tej šoli je bil od leta 1923 do 1930, kjer je tudi maturiral. V času njegovega bivanja v Budimpešti sta nanj močno vplivala dva najpomembnejša voditelja madžarskega nemštva: Jakob Bleyer in in Edmund Steinacker. Lahko rečemo, da je zlasti prvi determiniral njegovo nadaljnjo strokovno življenjsko pot, ga usmeril na zgodovinarsko pot in na pot raziskovanja problematike madžarskega nemštva.

V zimskem semestru leta 1930 se je Valjavec vpisal na Münchensko univerzo, kjer je študiral zgodovino, za katero ga je navdušil Bleyer. Tudi doktorska disertacija, s katero je leta 1934 zaključil študij, je nastala po nasvetu Jakoba Bleyerja: *Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*. Dve leti kasneje je njegova disertacija izšla v zbirki "Südost-europäische Arbeiten".

Nalogo, oblikovati inštitutsko revijo, ki mu jo je naložil Svet inštituta, je Valjavec uresničil že v prvem letu svojega delovanja. Leta 1936 je izšel prvi zvezek *Süddeutsche Forschungen*. V njem je Valjavec napisal tudi članek "Wege und Wandlungen deutscher Südostforschungen", ki velja za programsko usmeritev revije. V raziskovalne okvire letno izhajajoče revije je postavil zgodovino habsburških nasledstvenih držav in zgodovino Nemcev v teh državah. Na ta način so se naši kraji spet znašli med pomembnimi objekti raziskovanja. Na drugi strani pa naj bi takšen koncept omilil agresivnost nemške 'kulturtregerke' ideologije, kar naj bi odpiralo poti dialoga z vsemi znanstveniki jugovzhodne Evrope. Tak koncept je Valjavec začel uresničevati že v prvem zvezku. V njem je namreč objavil tudi prispevke madžarskih in romunskih avtorjev. Še bolj jasno pa je svoj koncept izrazil od petega zvezka dalje (1940), ko je tudi spremenil ime reviji v današnje *Südost-Forschungen*.

V letu izida prvega zvezka inštitutske revije (1936) je prišlo tudi do spremembe v vodstvu inštituta. Zgodovinarja von Müllerja, ki je postal predsednik bavarske akademije znanosti, je zamenjal geograf dr. Friedrich Machatschek (1936-1951). Ta je Valjavca še bolj kot doslej vključil v vodenje inštituta. Ne samo da je imel na skrbi inštitutske izdaje, leta 1937 je postal še poslovodja inštituta (Geschäftsführer) in leta 1943 namestnik direktorja. Poleg tega se je Valjavec leta 1938 habilitiral na Münchenski univerzi s habilitacijsko temo, ki mu jo je v budimpeštanskih časih tudi svetoval Bleyer in za katero je zbiral gradivo ves čas študija: *Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten*. Leta 1940 je sprejel še dodatno zaposlitev profesorja za jugovzhodnoevropsko zgodovino in domoznanstvo (Landeskunde) na Friedrich-Wilhelmovi univerzi v Berlinu.

Aprila 1944 je stavbo, v kateri je deloval inštitut, zadela bomba. Velik del gradiva inštituta je bil uničen. Zato je tudi skoraj nemogoče rekonstruirati zgodovino inštituta za čas med leti 1940-1944 po originalnih, inštitutskih dokumentih. Na ta način ostaja tudi v mnogočem zastrt odgovor na vprašanje, koliko je nacizem v vojnem času in na svojem vrhuncu vplival na delo inštituta in njegovo vodstvo. V uradnih publikacijah inštituta je najti trditve, da se je nacionalsocialistična oblast le enkrat samkrat neposredno vmešala v delo inštituta. To naj bi se zgodilo 28. maja 1938, ko je nemško zunanje ministrstvo s pismom prepovedalo ukvarjanje z zgodovino Južne Tirolske. Po srečanju Hitler-Mussolini naj bi bila namreč "tema

Južna Tirolska" zaključena in za vsako nadaljnje ukvarjanje s to problematiko je bila zagrožena intervencija Gestapa.⁹

Ne glede na to pa je mogoče reči, da je bil nacionalsocialistični čas inštitutu in njegovemu vodstvu, z Valjavcem vred, naklonjen. Njegovo delo je bilo za naciste koristno in potrebno, zato ga niso na noben način preprečevali, omejevali ali ovi-rali, zlasti v času vojne ne. Dodelitev profesure Fritzu Valjavcu na berlinski Fri-edrich-Wilhelmovi univerzi je zagotovo pomenila izraz naklonjenosti nacistov in priznanje njegovemu narodnopolitičnemu delu. Valjavec je že takrat, še bolj pa po vojni, veljal za eksperta za vprašanja jugovzhodne Evrope, posebej za Jugoslavijo. O tem pričajo ohranjene zelo raznovrstne ekspertize z jugoslovansko-slovensko tematiko, namenjene političnim oblastem, predvsem nemškemu zunanjemu mi-nistrstvu.¹⁰

Res je sicer, da zavezniška okupacijska oblast po vojni ni zanikala pravnih osnov Südost-Instituta in da tudi niso postavljali pod vprašaj publikacij inštituta, pa vendar je mogel inštitut ponovno zaživeti {ele leta 1951. Za oživitev dela inštituta in njegovo formalizacijo je zagotovo najbolj zaslužen Fritz Valjavec. Za-vezniška oblast je 26. julija 1951 dovolila konstituiranje Sveta ustanove (Stiftungs-rat). Ustanova je delovala pod imenom "Studiengruppe Südost", v začetku v prostorih Valjavčevega stanovanja. Sredstva ustanove so se zaradi denarne reforme skrčila na 3500 mark, dejavnost inštituta pa je financirala bavarska vlada. Vodja inštituta je postal, potem ko se je vodstvu odpovedal Friedrich Machatschek, bivši predsednik Sveta ustanove Karl Avgust Fischer (1951-1955). Poleg Valjavca, ki je bil namestnik vodje inštituta, je mogla biti nastavljena samo še tajnica inštituta.

Prelomno leto za Valjavca in za inštitut pa je bilo leto 1955/1956. Novo vod-stvo Sveta ustanove, ki ga je januarja 1955 prevzel Ludwig Müller, je imenovalo Valjavca za vodjo inštituta (1955-1960). S 1. septembrom 1956 pa se je inštitut vselil tudi v nove prostore v vili na Güllstrasse 7, kjer je njegov sedež še danes.

⁹ Karl Nehring, n. d., str. 24.

¹⁰ Zadevna dejavnost Fritza Valjavca je bila zelo obsežna. V letih od 1953 do 1955 je v Političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva (PAAA) v Bonnu najti celo vrsto obsežnih in natančnih ekspertiz z jugoslovansko tematiko - od strokovnih do "obveščevalnih" poročil. "Obveščevalna" je skoraj izključno pripravljala Valjavčeva "Studiengruppe Südost". Izdelal je npr. ekspertizi z naslovoma: *Das Problem Bosnien-Herzegowina* (23 gosto tipkanih strani, 1953); *Was ist Titoismus?* (15 strani, 1953); oceno knjige Harryja Hodginsona: *West and East of Tito*, London 1952 (1953); *Die Albaner im jugoslawischen Staatsgebiet (Kosovo und Metohija - Stand November 1953)*; leta 1954 je med drugim podpisal "obveščevalno" ekspertizo z naslovom - *Jugoslawische Agentenwerbung unter Slowenen Österreichs*, pa tudi ekspertizo - *Die Moslems Bosniens und der Herzegowina - gestern und heute* (21 strani, poslano tudi nemški ambasadi v Beograd). V istem arhivu pa so ohranjena tudi obširna in natančna (preko 10 tipkanih strani) besedila z njegovim podpisom, o dejavnosti jugoslovanske, posebej srbske in hrvaške emigracije v ZRN. Slovenska emigracija pa je omenjena v poročilu: *Serbische und slowenische Emigration gegen kroatisch-albanische Zusammenarbeit* (14. 1. 1955), v katerem povzema nek članek iz emigrantskega lista Klic Triglava (4. 10. 1954). Leta 1955 najdemo izpod njegovega peresa tudi nekaj deset strani obsežno študijo o srbski pravoslavni cerkvi: *Die serbische orthodoxe Kirche in heutiger Zeit* (64 strani) in kratek zapis *Vereinigung der Kämpfer der Ehemaligen Kgl. jugoslawischen Armee zum Minderheitenproblem in einem befreiten Jugoslawien* (4 strani). Valjavec je bil v tem času vodja "Studiengruppe Südost", s sedežem v Münchenu. Najprej na Kaiser - Ludwigplatz, 1/II, kjer je Valjavec stanoval, kasneje pa na Ludwigsstrasse 14, Rückgebäude I. Politisches Archiv des Aussenwertigen Amtes (dalje PAAA), Abt. 2, fasc. 26, Band 34, Jugoslawien, 19. 12. 1950 - 31. 12. 1955; PAAA, Abt. 3, Fasc. 14, (Band 285), Jugoslawien 11. 1. 1955 - 31. 12. 1955; fasc. 13, (Band 282), Jugoslawien, 24. 11. 1950 - 31. 12. 1955; PAAA, Abt. 3, Fasc. 12, Band 20 (Band 283), Jugoslawien, 20. 6. 1951 - 31. 12. 1955.

Znanstvena dejavnost inštituta se je po obnovi delovanja 1951, usmerila na nadaljevanje izhajanja revije "Südost - Forschungen", katere 11. zvezek je izšel že leta 1952. Istega leta je Fritzu Valjavcu uspelo, tudi zaradi potrebe spremljati bistveno spremenjene ideološko-politične okoliščine v jugovzhodni Evropi, oblikovati mesečnik z aktualnimi novicami s tega področja - *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa*. Paralelno k temu je inštitut leta 1957 začel izdajati še zbirko *Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas*, v kateri so objavljali monografske študije in zbornike s sodobno tematiko s tega prostora. Vmes, leta 1956, pa je začela izhajati tudi priročna zbirka *Südosteuropa-Bibliographie*.

Poleg izdajateljske dejavnosti se je inštitut zaradi finančnega preživetja, usmeril tudi v izdelavo ekspertiz za potrebe sodišča. Inštitutske finance so se nekoliko izboljšale, ko je leta 1959 Valjavec dobil profesuro na državnoznanski fakulteti Münchenske univerze (Staatswissenschaftliche Fakultät). S sredstvi, ki jih je na ta način sprostil, so lahko za določen čas nastavili dva nova sodelavca: Hansa Hartla za sodobna dogajanja v jugovzhodni Evropi in zgodovinarja dr. Felixa von Schroederja za zgodovino jugovzhodne Evrope.

Raziskovanje jugovzhodnoevropske problematike je bilo po drugi svetovni vojni zaradi spremenjenih političnih okoliščin v tem delu sveta in tragične izkušnje prebivalstva teh dežel z nemškim nacizmom dolgo časa močno oteženo. Intenzivnosti sodelovanja med inštitutom in raziskovalci iz jugovzhodne Evrope po vojni ni mogoče primerjati s tisto pred vojno. K izgubi zaupanja je prispevala tudi hladna vojna, pa tudi domača znanstvena in politična javnost ni bila posebej naklonjena tovrstnemu regionalnemu raziskovanju. Fritz Valjavec je moral vložiti veliko dela in energije, da je inštitut ponovno zaživel.

Eno pomembnih novosti v njegovi raziskovalni dejavnosti pa je pomenila usoda pobeglih in izgnanih "Volksdeutscherjev" iz držav jugovzhodne Evrope. Ti so v stotisočih preplavili Nemčijo. Da bi ti ljudje mogli tudi v izgnanstvu gojiti svojo intelektualno dediščino (patrimoine intellectuel), je Valjavec pod okriljem Südost-Institutu ustanovil "Südostdeutsche Kulturwerk". Naslednje leto (1952) je osnoval še "Südosteuropa-Gesellschaft", kot mesto srečevanja nemških beguncev in izgnancev, ter organizacijo za posredovanje dialoga s predstavniki javnega življenja jugovzhodne Evrope. Dve leti pred smrtjo, leta 1958 pa je ustanovil tudi "Südostdeutsche Historische Kommission", katere cilj je znanstveno ukvarjanje z zgodovino Nemcev v jugovzhodni Evropi. Vse tri organizacije delujejo še danes.

V novih političnih okoliščinah po drugi svetovni vojni, doma in v tujini, je bilo treba misliti tudi na spremembo poudarkov delokroga, zapisanih v ustanovni listini. Valjavec je leta 1956 v novi listini ustanove (Stiftungskunde) formuliral nove naloge ustanove in ji spremenil tudi ime. Dobila je nekoliko tautološko ime "Ustanova za znanstveno jugovzhodnoevropsko raziskovanje/Stiftung für wissenschaftliche Südosteuropaforschung". Temeljni cilj, zapisan ob ustanovitvi leta 1936 - "raziskovanje nemštva/Erforschung des Deutschtums", je bil v novi listini ustanove nadomeščen s "pospešenim ukvarjanjem z zgodovino in sedanostjo narodov in držav jugovzhodne Evrope/die intensivierte Beschäftigung mit der Geschichte und Gegenwart der Völker und Staaten Südosteuropas". Nemški raziskovalci so mnenja, da so se šele po teh spremembah začeli polagoma

razgrajevati obojestranski predsodki in nezaupanje ter se obnavljati dialog med znanstveniki jugovzhodne Evrope in inštitutom.¹¹

Svojih dosežkov Fritz Valjavec ni dolgo užival. Nenadoma je umrl leta 1960 in za njegovega naslednika je bil soglasno izvoljen zgodovinar, strokovnjak predvsem za romunsko zgodovino (habilitiral se je z delom: *Die Integrationspolitik Wiens als Faktor der rumänischen Nationsbildung*) dr. Mathias Bernath. Ta je inštitut vodil več kot trideset let. Pod njegovim vodstvom se je inštitut personalno in kvalitativno razvil do obsega, ki ga poznamo danes. Leta 1971 je dr. Bernath postal profesor za zgodovino jugovzhodne Evrope na Svobodni univerzi v Berlinu. Od tedaj dalje je vodil inštitut nepoklicno. Operativno vodstvo sta prevzela oba vodja oddelkov, ki sta namestnika vodje inštituta. Tak način delovanja se je ohranil do danes, ko inštitut vodi zgodovinar, univ. prof. dr. Edgar Hösch.

Dušan Nečak

FRITZ VALJAVEC AND THE SÜDOST INSTITUT IN MUNICH

S u m m a r y

This paper for the first time in Slovene historiography presents in greater detail the life and work of one of the most important German researchers of problems regarding southeastern Europe. Yet, dr. Fritz Valjavec was not only an excellent connoisseur of the history of SE Europe and particularly of Yugoslavia between the mid-thirties and the mid-fifties of this century, but was also a planner of such research. He is rightfully considered by German science as one of the founders of the Southeastern institute in Munich. He was also the initiator and the founder of the most important German scientific review for the study of SE Europe, the "Sudost-Forschung". Also, some important Slovene scientists, such as Milko Kos, Fran Ramovs, Joze Glonar and others had contacts with him and with the review.

The second part of the paper deals with the development and activities of the Sudost Institut. The contents of various reviews published by the institute are separately presented: the Sudost-Forschungen, Sudosteuropa, Zeitschrift für Gegenwartsforschung, Sudosteuropäische Arbeiten, Sudosteuropa-Bibliographie and Untersuchungen zur Gegenwartskunde Sudosteuropas.

The historical development of the institute and its simultaneous administrative division are particularly described. The basis of institute's research characteristics and the contents of a vast library, are also at least indicated. The library contains all fundamental works, required for the study of SE Europe.

The paper particularly emphasizes the politico-scientific role of Valjavec and his institute in the research of SE Europe. Since the establishment in the mid-thirties Valjavec and his institute have played an important role in development of German southeastern policy. Namely, Valjavec and his institute had, beside the scientific research throughout the entire existence of the institute, conducted expert valuation work for the German politics, except immediately after the War, when the institute was not operating due to stigmatization with Nazism.

¹¹ Nehring, nav. d., str. 26.

Elio Apih

Nenavadna frazeologija neke slovenske slovnice (1918)

Pred mnogimi leti sem kupil rabljeno *Teoretično in praktično slovnico slovenskega jezika*, avtorja dr. Bruna Guyona, ki je v drugi izdaji izšla pri založniku Hoepli v Milanu leta 1918; bila je lepo vezana knjiga iz znamenite in spoštljive zbirke priročnikov Manuali Hoepli. V predgovoru je pisalo, da je to prva slovenska slovnica, ki je namenjena Italijanom. Zame je bil to eden izmed poskusov, od katerih ni nobeden uspel, da bi osvojil slovenski jezik, toda to je že druga zgodba.

Guyonovo besedilo je, poleg svojega vsebinskega pomena in slovničnih zaslug, v katere se ne bi spuščal (čeprav tudi pri laiku vzbudijo občutek resnega pristopa visoke znanstvene ravni), postalo edinstven dokument nekega ključnega trenutka v zgodovini odnosov med Italijani in Slovenci.

Nimam podatkov o avtorju, prav tako ne o delu (nisem imel možnosti, da bi opravil pravo raziskavo). Lahko navedem samo nekaj podatkov, ki jih sam Guyon omenja v predgovorih obeh izdaj "Slovnice", ki sta natisnjena v uvodu k tekstu iz leta 1918. Avtor izraža naklonjenost do slovenskega ljudstva in njegove kulture, ki jo dobro pozna, in nas seznanja s tem, da se posveča raziskavi o slovenski toponomastiki v vzhodni Furlaniji. Študijo mu je svetoval veliki goriški jezikoslovec G. I. Ascoli; tako zvedo, da je bil Guyon profesor v klasičnih šolah ter da je leta 1901 prebival v Milanu, leta 1916 v Neaplju in leta 1917 v Špetru Slovenov (San Pietro al Natisone).

Zanimivo je tako branje obeh predgovorov, kakor tudi njuna primerjava. Prvo je živa skica pomembnih vidikov slovenske kulture: *"Slovenščino govori okrog dva milijona prebivalcev (...) Več stoletij slovensko ljudstvo ni pomenilo ničesar na političnem področju, njegov jezik se je seveda zelo pozno razvil (...) Nima tiste privlačnosti, ki danes bogati druge bratske slovanske jezike (...) Prednost slovenskega in srbohrvaškega jezika pa je v tem, da ta dva jezika predstavljata s fonetičnega vidika najbolj dinamičen razvoj, ki doživi najmehkejšo obliko v vsej družini teh jezikov ter sta najpopolnejša manifestacija prvobitnega etničnega duha (...) to je pristen in uglajen izraz slovanske nadarjenosti pri ustvarjanju njene epopeje (...) Na tej strani Julijcev v Furlaniji govori slovenščino še okrog štirideset tisoč prebivalcev. (...) Imena slovanskih krajev po Furlaniji in delno v Venetu so posledica davne jezikovne razvejanosti. Tudi nove slovanske generacije se začnejo takoj po uveljavitvi nacionalističnega principa dvigovati proti vrhu, h kateremu teži mednarodni etični duh, ki preveva svet."*

Predgovor k drugi izdaji dejansko sestavljata dva zapisa iz leta 1916 oziroma 1917. V prvem Guyon nasplošno seznanja, da *"sem samo v praktičnem delu povečal pregled najbolj potrebnih besed, ki ustrezajo sedanjemu trenutku."* V drugem predgovoru, ki je nastal septembra 1917, samo mesec dni pred kobariško bitko (Kobarid je blizu Špetra Slovenov), se avtor opravičuje zaradi dodatne zamude pri izdaji knjige, do katere je prišlo zaradi težav pri tiskanju.

Prav "potrebe sedanjega trenutka", ki je čas prve svetovne vojne, naredijo iz te slovnice edinstven zgodovinski dokument, kot sem navedel že na začetku; te potrebe so še posebej razvidne na desetih straneh (od strani 228 do 238) "Skupnih dialogov", to je iz "besednjaka", ki je skupen vsem slovnici in ga sestavljajo vrste stavkov, ki so razdeljeni po tematikah (na cesti, v restavraciji, v trgovini, itd.), s katerimi lahko, kdor ne pozna slovnice jezika, tudi izrazi svoje potrebe in zanimanje, ter na ta način napreduje v osvajanju tega jezika. Lahko po slovensko reče, na primer: "Želim vam dober tek", "Izražam vam svojo zahvalo", "Rad bi blago za svojo obleko", in tako dalje.

Nato pa se ton in stil, ki ju predlaga in priporoča ta slovnica, korenito spremenita. Naj navedem kratek povzetek kot primer (medtem ko bralca vabim, naj si za popolno sliko prebere pripis k temu zapisu): "*Naš poslanec skrbi za svoje posle, le redko se spomne na nas*", "*Se ti ne zdi sumljiva tista oseba?*", "*Moramo ga aretirati, izprašati, vkleniti v lisice (...)* Obdolženca so v odsotnosti obsodili na smrt s streljanjem. (...)" "*Pravijo, da avstrijska vlada in nekateri duhovniki, proavstrijski fanatiki, ščitijo in pomagajo tem potepuhom*", "*Vi ste goljufali, ste prevarali (...)* Vaši tovariši so podle živali (...) niso vredni, da živijo na tej zemlji", "*On je nasilen, prepirljiv, lažnivec, prevarant, pohlepen, oderuški (...)*".

Ko tako prelistavamo te "Skupne dialoge", od začetka dalje, kot bi bili gledališko delo, dobimo zanimiv občutek, da gre za osebo, ki stopi v slovenski svet in ga prehodi z radovednostjo in spoštljivostjo ter se seznanja z vprašanji in okoliščinami iz vsakdanjega življenja; nato ta ista oseba povsem nenadoma, kot bi presekal, začne divje in z ihto dolžiti kateregakoli Slovenca, ki mu pride pod roko. Pri tem grozi in sumniči do onemoglosti, je nevarno sovražna in povsod vidi skoraj izključno resnične in možne delinkvente.

To je torej "prilaganje", primerno novim časom, o katerem je govora v drugem predgovoru. Zdi se precej logično pomisliti, da ga je od založnika ali neposredno od Guyona zahtevala italijanska oblast na zasedenih ozemljih v prvih dveh letih vojne na soški fronti. Negotova oblast, ki ni bila pripravljena znajti se na slovenskem ozemlju, sumničava in brez poznavanja jezika teh krajev, ki je, ne povsem neopravičeno, v pravkar podjarmljenih Slovencih videla prepričane nasprotnike Italije, torej proavstrijce. Ta slovenski odnos je bil zgodovinska resnica, o tem nam govori Taras Kermauner v inteligentnem in iskrenem zapisu v tržaški dvojezični reviji *Most* (št. 52, 1979, str. 457-459): "Poprečni Slovenec - skoraj vsak - je sovražil Italijane zmagovalce, pred in med vojno. (...) To sovrašтво (...) je imelo različne vzroke: stara, večletna in načrtovana avstrijska propaganda, po kateri je bilo treba Italijane imeti za manjvredne; najnižja in umazana dela (...) so pogosto opravljali furlanski delavci. (...) Z ozirom na Italijane smo uspevali pridobivati prostor v družbi. (...) Hrupnost Italijanov se nam je zdela neokusna, otroški značaj (...) Šele po drugi svetovni vojni (...) smo odkrili prednosti naravnega obnašanja."

Arhivov milanskega založnika Hoeplija ni več. Morda bi kaj našli, če bi opravili nadaljnje raziskave druge. Zato se to zdi edino razumno tolmačenje te edinstvene in osupljive frazeologije, ki naj bi jo uporabljala okupacijska oblast in za katero - tudi to je treba poudariti - je značilno, da se manifestira kot izključno represiven in preteč odnos. Stavkov, ki bi izražali spoštovanje do človeka, pozivali k prijateljstvu, sodelovanju, medsebojnemu razumevanju, h kulturnemu, če že ne

političnemu razumevanju, sploh ni. To je videti kot najtežji vidik pričevanja, ki nam ga nudi slovnica Bruna Guyona o težkem trenutku, v katerem odnosi med Italijani in Slovenci prestopijo okvir večnacionalne habsburške države, ki so jo bogatila posredovanja, s katerimi so lahko zajezili težnje po politični premoči. Začenja se težko iskanje novega ravnotežja, ki naj bi bilo kompatibilno z nezadržno in egocentrično stvarnostjo nacionalne države. Bil je to grd začetek zelo težke poti.

Prevedla Vera Mažgon

Elio Apih

IL SINGOLARE DI UNA GRAMMATICA DELLA LINGUA SLOVENA (1918)

S i n o s s i

La sé conda edizione della "Grammatica teoretico = pratica della lingua slovena" del dott. Bruno Guyon (edizione Hoepli, Milano 1918) è caratterizzata dall'inserzione, nel frasario, di un ampio numero di proposizioni offensive e ostili alla popolazione slovena. Il fatto è da addebitarsi, presuibilmente, ad esigenze delle autorità di occupazione italiane nei territori conquistati nei primi di guerra sul fronte dell'Isonzo, ed alla loro preoccupazione per l'ordine pubblico e la percepibile ostilito della popolazione. Siamo insomma in presenza di un prontuario lessicale repressivo e colpisce l'assenza, in esso, di espressioni rivolte a promuovere rapporti costruttivi. Un brutto preludio per un difficile avvenire.

Miroslav Stiplovšek

Ukinitev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929

Uvedba diktature kralja Aleksandra in njegovi državnopravni ukrepi leta 1929 so bili z ukinitvijo samouprav ljubljanske in mariborske oblasti ter oblikovanjem Dravske banovine in njene kraljevske banske uprave velika prelomnica v položaju Slovenije v jugoslovanski državi med vojnoma, saj se je na eni strani boj za njeno avtonomijo vrnil na začetek, na drugi strani pa je bila večina 'jugoslovanskega' dela slovenskega etničnega ozemlja spet združena v eni upravni enoti. Tako je v prvem letu diktature monarh z razveljavitvijo zakonodaje o oblastnih samoupravah in uvedbo banske uprave za izvajanje nalog občne uprave in dotedanje samouprave razblinil pričakovanja, ki jih je izrazila skupna seja skupščine ljubljanske oblasti in oblastnega odbora mariborske oblasti 29. oktobra 1928 v Ljubljani ob desetletnici ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, o čim večji razširitvi pristojnosti oblastnih samouprav. Ob tem poudarjeni veliki narodni cilj o združitvi obeh slovenskih oblasti z oblikovanjem Dravske banovine torej ni bil uresničen v funkciji uspešnejšega delovanja samouprave oziroma krepitve avtonomije, kot so želeli in upali oblastni poslanci na svečanosti ob državnem jubileju.¹

Med zakoni, s katerimi je kralj Aleksander ob uvedbi diktature ukinil vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino, osredotočil vso oblast, tudi zakonodajno, v svojih rokah ter omejil demokratične svoboščine, je 6. januarja 1929 izdal tudi Zakon o izpremembi zakonov o občinskih in oblastnih samoupravah,² s katerim je razpustil izvoljene občinske uprave in oblastne samoupravne organe ter določil: "Veliki župani postavijo v svojih oblasteh komisarje, ki bodo nadalje vodili vse posle dosedanjih oblastnih skupščin in oblastni odborov, ki se s tem zakonom razpuščajo." Napoved, da bo podrobnejše odredbe za delovanje oblastnih komisarjev izdal minister za notranje zadeve, je general Petar Živković, hkrati tudi predsednik ministrskega sveta, izpolnil 20. januarja 1929.³ Dobili so nalogo, da opravljajo vse pristojnosti razpuščenih oblastnih skupščin in oblastnih odborov "kot organ velikega župana pod njega nadzorstvom in po njega navodilih in naredbah." Pripravljanje oblastnih uredb, pravilnikov in odločb, ki so jih imeli pravico sprejemati na sejah dotedanji samoupravni organi, je uredba določala kot pristojnost kolegiju strokovnih samoupravnih in državnih referentov. Izdajanje vseh oblastnih uredb in pravilnikov pa je bilo pridržano velikemu županu ob komisarjevem sopodpisu, slednji pa je lahko izdajal le odločbe s predhodno odobritvijo velikega župana. Ta je imel pravico sam ali preko svojih referentov "v vsakem času pregledati poslovanje komisarja, njegovih organov in vseh oblastnih naprav." S temi določili so se že dotlej velike pristojnosti velikih županov kot najvišjih političnih predstavnikov osrednje vlade v oblasteh na področju samouprave še razširile v popolni nadzor nad njenimi ostanki, ki so jih predstavljali oblastni komisarji in samoupravni admini-

¹ Arhiv Republike Slovenije, fond 92: Oblastni odbor ljubljanske oblasti (dalje ARS, 92-LO), fasc. 33; stenogramski zapisnik 12. redne seje II. zasedanja skupščine ljubljanske oblasti 29. 10. 1928.

² Uradni list (UL) ljubljanske in mariborske oblasti št. 4, 11. 1. 1929, zakon št. 13.

³ Prav tam, št. 9, 26. 1. 1929, uredba o poslovanju komisarjev oblastnih samouprav, št. 37.

strativni aparat. Za izvajanje gospodarskih, finančnih, zdravstvenih, socialnih in kulturnoprosvetnih nalog dotedanjih samouprav v obeh slovenskih oblasteh pa sta bili pomembni določili, da se ohranja upravna dvotirnost, torej da poleg uradov velikih županov še nadalje delujejo tudi posebni samoupravni uradi po navodilih oblastnih komisarjev, pri čemer naj bi se zmanjšalo število samoupravnih uradnikov na najnujnejšo mero, in da ostanejo v veljavi že sprejeti oblastni proračuni za leto 1929 s spremembami glede na novo državnoopravno stanje.⁴

To svojo temeljno nalogo sta oblastni skupščini ljubljanske in mariborske oblasti izpolnili na svojem III. zasedanju, ki se je začelo s kraljevim ukazom 5. novembra 1928 in na njem sprejeta oblastna proračuna sta še izboljšala gmotne pogoje za izvajanje samoupravnih nalog. Oba proračuna sta bila v primerjavi z dohodki in izdatki za leto 1928 višja za nad 40%. Ljubljanska oblastna skupščina je sprejela uredbo glede oblastnega proračuna za leto 1929 na 6. seji 19. novembra 1928. Že 11. decembra je proračun z malenkostnim znižanjem potrdil minister za finance in sicer v višini 69,639.206 din ob uravnoveženih dohodkih in izdatkih.⁵ Mariborska oblastna skupščina je sprejela uredbo glede proračuna za leto 1929 na četrti seji 9. novembra 1928 in sicer je določila izdatke v višini 62,296.187 din, dohodki so bili višji za 455.000 din, minister za finance pa je proračun z malenkostnimi spremembami pri finančnih virih potrdil 18. decembra.⁶

Nagla ministrska sankcija obeh proračunov z nepomembnimi popravki je posledica dejstva, da je bila Slovenska ljudska stranka (SLS) tedaj vladna stranka, njen voditelj dr. Anton Korošec pa ministrski predsednik. Kljub temu njeni funkcionarji niso uspeli pridobiti iz državnega proračuna ustreznih sredstev za izvajanje samoupravnih nalog in upravljanje zavodov, prenesenih na obe oblasti iz pristojnosti posameznih ministrstev. Tako sta za kritje izdatkov za leto 1929 dobili iz državnega proračuna dotacije, ki so bile nižje od petine proračunskih dohodkov, vse druge izdatke pa sta morali kriti z razpisom dodatnih davkov in pristojbin ter z dohodki od ustanov in posestev, ki sta jih upravljali.⁷ Opozicija v obeh oblastnih skupščinah (poslanci Samostojne demokratske stranke- (SDS), Slovenske kmetske stranke in Socialistične stranke, v Mariboru tudi Hrvaške seljačke stranke) je poleg strankarske pristranosti SLS, ki je imela absolutno večino v obeh oblastnih skupščinah ter vse vodilne funkcije v njunih predsedstvih in oblastnih odborih, pri financiranju posameznih dejavnosti in ustanov, posebej kritizirala dodatne obdavčitve že tako preobremenjenih slovenskih davkoplačevalcev ob dejstvu, da so se v državni proračun stekale tudi nekdanje deželne doklade. Na te kritike in ugotovitve, da ima ljubljanska oblastna samouprava med vsemi 33 oblastmi v državi najvišji proračun, pa so funkcionarji SLS odgovarjali, da bodo vsa zbrana sredstva uporabili za razvoj dejavnosti in izboljšanje položaja ustanov na območju

⁴ Glede na to so bile znižane postavke za poslovanje oblastnih skupščin in oblastnih odborov (dnevnice, nagrade voljenim funkcionarjem) ter je ostala obremenjena le s plačo oblastnih komisarjev in stroški za poslovanje njegovih uradov.

⁵ Samouprava, Uradni list Ljubljanske in Mariborske oblasti, št. 1, 1. 1. 1929.

⁶ Prav tam, št. 2, 15. 1. 1929.

⁷ Proračun ljubljanske oblastne samouprave je dobil iz državnih dotacij le 19,2% dohodkov, od oblastnih posestev in ustanov 7,635.500 din, kar 30,640.000 din pa od oblastnih davkov in taks. Proračun mariborske oblastne samouprave je dobil iz državnih dotacij 19,5% dohodkov, 25,593.526 din od oblastne imovine in zavodov, največ od zdravilišč Rogaška Slatina in Dobrna, ter 22,726.000 din od oblastnih davkov in taks. Oba proračuna sta imela tudi nekaj izrednih dohodkov.

oblasti.⁸ Glede na to, da so imeli oblastni komisarji po razpustu oblastnih odborov predvsem nalogo, da izvajajo določila in usmeritve proračuna za leto 1929, naj še navedemo, da sta ljubljanska in mariborska oblastna skupščina namenili največ sredstev za javna dela in vzdrževanje javnih zgradb, za zdravstvo, kmetijstvo in socialno skrbstvo, precej skromna sredstva pa sta določili za pospeševanje obrti in trgovine ter za šolstvo in prosveto.⁹

Diktatura kralja Aleksandra je prekinila intenzivno delovanje samoupravnih organov obeh slovenskih oblasti. Oblastni skupščini sta se po sprejemu proračunov z večino glasov na zadnjih sejah posvetili izvajanju naredbodajnih nalog, skrb za ureditev perečih problemov oziroma obravnavo predlogov oblastnih poslancev pa sta prepustili svojim odsekom in oblastnima odboroma. Ta dva sta se sestala še v začetku leta 1929.¹⁰ Veliki župan ljubljanske oblasti dr. Fran Vodopivec je imenoval za oblastnega komisarja dr. Marka Natlačena, mariborski veliki župan dr. Fran Schaubach pa dr. Josipa Leskovarja. Za nadaljnje izvajanje načrtovanih dejavnosti obeh slovenskih samouprav so bila pomembna predvsem dejstva, da sta komisarski funkciji prevzela dotedanja predsednika oblastnih skupščin in odborov, ki sta bila tako kot oba velika župana iz vrst formalno prepovedane SLS, njen predsednik dr. Anton Korošec je bil kot edini strankarski voditelj tudi v osrednji vladi, in da so v Sloveniji še naprej delovali neokrnjeni samoupravni uradi, ki so se prav v letu pred diktaturo kadrovske okrepili. Kot zanimivost naj navedemo, da je do jeseni 1929 še nadalje izhajal tudi skupni uradni list oziroma glasilo obeh oblasti Samouprava. Oblastna komisarja sta preko svojih uradov skrbela za izvajanje socialnoekonomskih in kulturnoprosvetnih zadev ter poslovanje oblastnih ustanov v skladu z visokima proračunoma za leto 1929 in to vse do uvedbe banovin. Pozitivni rezultati prizadevanj oblastnih samouprav za reševanje in napredek pomembnih življenjskih zadev v 'jugoslovanski' Sloveniji, kljub strankarskemu izrabljanju in dejstvu, da je moralo nositi nova davčna bremena za njihovo financiranje prebivalstvo samo, pa so se kazali tudi po ustanovitvi Dravske banovine. Osrednja vlada je veljavnost potrjenih zadnjih oblastnih proračunov podaljšala do 31. marca 1930,¹¹ banu pa sta bila nato tudi izhodišče za oblikovanje banovinskega proračuna.

⁸ V proračunski razpravi je poslanec opozicijske Slovenske kmetijske stranke ing. Franc Zupančič navedel podatek, da znaša v Sloveniji davčna obremenitev 1035 din na prebivalca, v Srbiji pa le 407 din. Na njegovo ugotovitev, da od nekdanjih deželnih davkov in doklad "dejansko živi Beograd", pa so predstavniki SLS odgovarjali, da so za takšen "greh" krivi centralistični liberalci (Stenografski zapisnik 4. seje III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 16. 11. 1928). Stenografski zapisniki sedmih sej ljubljanske oblastne skupščine od 5. do 21. 11. 1928 so v ARS 92-LO, fasc. 33, za šest sej mariborske oblastne skupščine od 5. 11. do 1. 12. 1928 pa so zapisniki v ARS, fond Oblastni odbor mariborske oblasti (dalje 93-MO), fasc. 10.

⁹ V proračunu ljubljanske oblastne samouprave je bilo določenih za zdravstvo 38% izdatkov, za javna dela in zgradbe 19,9%, za pospeševanje kmetijstva, asanacijo vasi in kmetijsko šolstvo 17,2%, za socialno skrbstvo 8,6%, za prosveto in šolstvo 3% in za obrt in trgovino 2,8%. V proračunu mariborske oblastne samouprave je bilo največ sredstev namenjenih za javna dela in zgradbe, posebej za zdravilišči Rogaška Slatina in Dobrna, in sicer 40,4%, za zdravstvo 27,2%, za kmetijstvo 10,4%, za socialno skrbstvo 2,4%, za šolstvo in prosveto 1,5% in za obrt in trgovino 1,2%. Druge izdatke sta proračuna namenila za stroške poslovanja oblastnih samouprav in samoupravnih uradov ter za plačilo anuitet.

¹⁰ ARS, 92-LO, fasc. 34, zapisnik 98. seje ljubljanskega oblastnega odbora 3. 1. 1929; 93-MO, fasc. 12, zapisnik 53. seje mariborskega oblastnega odbora 4. 1. 1929.

¹¹ Uradni list Dravske banovine (dalje ULDB), št. 112, 8. 11. 1929, uredba št. 447.

Temeljni ukrep diktature za udejanjenje pglavitnega cilja o nacionalni in upravni enotnosti države je bil Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja, ki ga je kralj Aleksander izdal 3. oktobra 1929.¹² Poleg same šestojanuarske razglasitve je bil ta zakon, s katerim je bila država preimenovana v Kraljevino Jugoslavijo in upravno razdeljena na banovine, "najpomembnejše in najbolj 'vrhunsko' politično dejanje diktature..."¹³ Ime Jugoslavija je ob popolni prepovedi vseh nacionalnih institucionalnih simbolov dotedanjega zgodovinskega razvoja in državnega prava pomenilo opustitev kompromisnega nacionalnega unitarizma in njegovo zamenjavo z integralnim jugoslovanstvom. Oblikovanje devetih banovin ter posebne upravne enote za Beograd je diktatorski režim utemeljeval z neučinkovitostjo dotedanje velike administrativne razcepljenosti na 33 oblasti ter z gospodarsko, geografsko in prometno zaokroženostjo novih največjih upravnih enot. V prizadevanjih za krepitev državnega centralizma in nacionalnega unitarizma je bil cilj tega velikega administrativnega preosnovanja razbitje nacionalnih oziroma zgodovinskih enot, kar se je kazalo tudi v poimenovanju banovin po rekah z izjemo Primorske banovine. Medtem ko so skoraj vse banovine delile etnična ozemlja in skupine, pa sta bili delno izjemi Vardarska banovina, v največji meri pa Dravska banovina, kar naj bi bila nagrada dr. Korošču za sodelovanje v šestojanuarski vladi.¹⁴ Zanj je zakon določil, da obsega ozemlje od državne meje proti Italiji, Avstriji in Madžarski do vzhodne oziroma južne meje srezov Lendava, Ljutomer, Ptuj, Šmarje, Brežice, Krško, Novo mesto, Kočevje in Čabar. Dravska banovina je torej združevala ves 'jugoslovanski' del Slovenije z izjemo Bele krajine, ki je bila do leta 1931 v Savski banovini.¹⁵ Po tej spremembi je Dravska banovina obsegala 15.809,29 km² ali 6,43% državnega ozemlja z 1.144.298 prebivalci, od teh 94,18% Slovencev, ali 8,21% prebivalcev v državi.¹⁶ Dravska banovina "se je z jugoslovansko Slovenijo ujemala le dejansko, pravno pa je s svojim nazivom skušala zanikati ali vsaj zbrisati njen obstoj."¹⁷

Zakon je hkrati z določitvijo območij banovin navedel tudi temeljne pristojnosti bana kot najvišjega državnega organa oziroma predstavnika vlade v njih oziroma kot izvrševalca drugostopenjske upravopolitične oblasti.¹⁸ Imenoval ga je monarh na predlog ministra za notranje zadeve ob soglasju predsednika ministrskega sveta. Najvišjo politično in občo upravno oblast ter nadzor nad samoupravo izvaja s pomočjo vseh podrejenih uradov občne uprave. Nadzira vsa nižja javna oblastva (sreska in občinska) in organe, rešuje pritožbe na njihove upravne akte, iz svoje pristojnosti kot oblastni organ druge stopnje pa lahko izdaja naredbe in odločbe. Svoje naloge

¹² Prav tam, št. 100, 9. 10. 1929, zakon št. 339.

¹³ Janko Pleterski: *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana 1986, str. 231.

¹⁴ *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955*. Ljubljana 1995, str. 14.

¹⁵ Dne 28. avgusta 1931 sta bili Dravski banovini priključena sreza Metlika in Črnomelj, iz nje pa izločen srez Čabar ter pripojen Savski banovini s sedežem v Zagrebu. Med obema banovinama pa je prišlo še do nekaj manjših korektur z dodelitvijo Štrigove, Razkrižja ter občine Radatovići Dravski banovini, ki so ji odvzeli občine Osilnica, Drava in Draga (Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine (dalje SLDB), št. 53, 10. 9. 1931, zakon št. 339).

¹⁶ *Splošni pregled dravske banovine*. Ljubljana 1939, str. 3.

¹⁷ Sergij Vilfan: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1961, str. 428.

¹⁸ Razširitev pristojnosti na prvi upravni stopnji in njihovo osredotočenje pri sreskih načelnikih je uredil že Zakon o notranji upravi 19. 9. 1929 (UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 76, 23. 7. 1929, zakon št. 313). Pod njegovim nadzorstvom pa so občine opravljale prenesene zadeve občne uprave in samoupravne pristojnosti.

na gospodarskem, socialnem in kulturnoprosvetnem področju ter glede javne varnosti opravlja pod vrhovnim nadzorstvom in po navodilih resornih ministrstev, neposredno pa je bil vezan na notranje ministrstvo. To je tudi dobilo nalogo, da v dveh mesecih organizira delovanje banskih uprav. S prehodnimi uredbami je bil tudi ukinjen Zakon o oblastni in sreski samoupravi iz leta 1922. Spremenjeni zakon o notranji upravi 9. oktobra je določal, da se banovo upravno območje imenuje banovina, urad pa kraljevska banska uprava, s tem v zvezi pa so bila tudi formalno ukinjena velika županstva in oblasti.¹⁹ Glede na način imenovanja banov ter njihovo podrejenost najvišjim državnim organom se je zanje uveljavila ocena, da "so, praktično, bili kraljevi uradniki v pogojih skrajne centralizacije oblasti."²⁰

Preimenovanje države in njeno novo upravno razdelitev sta pozdravila tako katoliški kot liberalni politični tabor, toda glede na svoje državnopravne programe z različnimi poudarki in pričakovanji, kar je odsevalo v komentarjih v *Slovencu* in *Jutru*. Osrednje glasilo bivše SLS je poudarilo, da slovenski narod pozdravlja nov jugoslovanski naziv države, "kakor tudi njeno srečno upravno razdelitev", kar naj bi bila uresničitev ustavnega načrta Jugoslovanskega (poslanskega) kluba iz februarja 1921. Posebno zadovoljstvo je Slovenec izrazil nad oblikovanjem Dravske banovine, v kateri "je slovenski narod skoraj v celoti združen. (...) Meja, ki je dozdej proti naravi ločila Slovence v dve oblasti, je po novem zakonu odpravljena, tako da so naše narodne sile zdaj združene za kulturno in gospodarsko delo v korist jugoslovanske življenjske zajednice v naši državi. To Slovenci posebno radostno pozdravljamo, pri čemer smo prepričani, da bodo Belokranjci, ki so se po utemeljitvi zakona morali iz razlogov gospodarske gravitacije od dravske banovine ločiti, ostali z nami slejkoprej v zvezi kulturne skupnosti." Tako kot večkrat v življenju, so se morale "zahteve srca" umakniti brezizjemnemu principu. Vzneseo je še poudaril: "Naša prva slovenska banovina pa tudi predstavlja gospodarsko celoto z vsemi življenjskimi pogoji. (...) Banovina, v kateri smo eno, pa je nacionalna jugoslovanska tvorba, bo dejanska in simbolična vez med nami samimi, kakor med nami in našimi rodnimi brati..." zunaj meja Jugoslavije.²¹

Osrednje glasilo bivše SDS pa je pozdravilo zlasti zgodovinski pomen in značaj preimenovanja države, ki ga vsi "nacionalni ljudje z iskrenim veseljem pozdravljajo" kot prelom s preteklostjo in kot "viden znak nove dobe"²² ter uveljavitev načel šestojanuarskega proglasa. Dotedanji naziv države Kraljevina SHS je bil znak, "da je konservativnost zmagala nad unitaristično idejo" in je pomenila "reakcionarno koncesijo preteklosti." Sedaj pa se je uveljavilo "jugoslovansko ime v onem smislu in pomenu, kakor ga je zahtevala vsa naša nacionalna javnost v času velike osvobodilne borbe. To je afirmacija enotnosti državnega naroda "poglavitno težnjo, "da se popolnoma odstranijo razlike" med njegovimi sestavnimi deli. Tudi novo razdelitev države je smatralo za dosledno uveljavitev unitarističnih zahtev in načel po oblikovanju upravnih enot glede na geografske, gospodarske in prometne kriterije ter sposobnosti za uspešno izvajanje adiministrativnih nalog.

¹⁹ ULDB, št. 104, 19. 10. 1929, zakon št. 417.

²⁰ Branko Petranović, Momčilo Zečević: *Jugoslovanski federalizam. Ideje i stvarnost*. Tematski zbornik dokumenata, prvi tom 1914-1943, Beograd 1987, str. 304.

²¹ Slovenec, 5. 10. 1929, št. 227, in 6. 10. 1929, št. 228.

²² Jutro, 5. 10. 1929, št. 233.

Zato je bil "srez Črnomelj prideljen savski banovini, ker je prirodno navezan na Karlovec, ki je isto tako pripadal savski banovini. Srez Čabar, ki je po svojih zvezah navezan na sever, pa je pripadel dravski banovini." Tudi "dalekosežno" administrativno decentralizacijo pristojnosti na banovine²³ je ocenil kot uveljavitev programa unitaristično - centralističnega liberalnega tabora.²⁴ Tudi Slovenec je poudaril, da so široke pristojnosti banovin razbremenitev osrednjih oblasti, kar omogoča novemu upravnemu aparatu, da bo "bolj prožen in gibčen ter prilagojen miselnosti osobitostim in gospodarskim potrebam naroda." Ban pa ima tako velik vpliv na gospodarski in socialni razvoj banovine, ki "jo trdno veže z državno celoto, dajajoč razmaha vsem prirodnim narodnim in kulturnim silam njenega prebivalstva." Ob tem je izrazil še pričakovanje: "Novi zakon pa tudi da slutiti, da se bo širše samoupravno življenje provinc moglo v novi obliki polagoma vnovič, seveda tudi v novem duhu plodonosno razviti, čeprav so po letu 1922 uzakonjene oblastne in sreske samouprave prenehale."²⁵

Že Uredba o ugotovitvi imovine, načinu uprave in budžetiranju banovin in o likvidaciji imovinskih razmerij dosedanjih sreskih in oblastnih samouprav 23. oktobra,²⁶ dokončno pa Zakon o banski upravi 7. novembra 1929²⁷ pa sta pokazala, da so bile iluzije po obnovitvi samouprav povsem nerealne. Uredba je predpisala način financiranja banovin in upravljanja njihove imovine ter določila rok za prevzem dotedanje oblastne in sreske imovine ter za prerazporeditev uslužbencev samouprav v urade kraljevske banske uprave do konca leta 1929. Zakon o banski upravi pa je podrobno določil njeno organiziranost in razdelitev na oddelke, odseke in referate ter vsakemu podrobno določil pristojnosti,²⁸ prav tako tudi pomočniku bana, načelnikom oddelkov in šefom odsekov, vse višje uradnike pa je imenoval kralj. Posebej je razčlenil tudi banove pristojnosti glede banovinskega proračuna in gospodarstva, torej glede banovinskega področja njegovega delovanja za zadeve in zavode, ki so dotlej sodili v pristojnost oblastnih samouprav. Banovina je bila glede banovinskega področja pravna oseba in kot tako jo je tudi predstavljal ban. Imel je nalogo, da upravlja banovinsko premoženje po načelu rentabilnosti, za pokrivanje izdatkov za banovinsko področje pa so se smele pobirati različne doklade, pristojbine in samostojni davki ter uporabiti dohodke od banovinskih podjetij. Banovinski proračun je sestavljal ban, potrjeval pa ga je minister za finance. Ban pa je smel na osnovi potrjenega banovinskega proračuna ustanavljati in podpirati zavode in ustanove ter financirati različne zadeve, pomembne za razvoj in napredek banovine. Ban je lahko izdajal tudi pravilnike za poslovanje zavodov in ustanov banovinskega področja ter odredbe o upravljanju imovine banovine in občin, vendar je moral za to dobiti odobritev ministra za notranje zadeve oziroma resornih ministrstev. Ban je tudi za zadeve banske občne uprave pripravljaj predlog višine sredstev iz državnega proračuna, ki so bila

²³ Jutro, 4. 10. 1929, št. 232.

²⁴ Glej Jurij Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929*. Ljubljana 1996.

²⁵ Slovenec, 5. 10. 1929, št. 227.

²⁶ ULDB, št. 112, 8. 11. 1929, uredba št. 447.

²⁷ UL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 1, 20. 11. 1929, zakon št. 1.

²⁸ Zakon je navedel vse zadeve za posamezne resorne oddelke, ki so jih morali izvajati ali voditi nad njimi nadzor ter tudi podrobno naštel zakonske predpise, katerih izvajanje je prenešeno na banovine tako s področja občne uprave kot ukinjene oblastne samouprave.

potrebna za izvajanje teh nalog in za zadeve, ki jih banovina ni mogla pokriti iz lastnih finančnih virov. Poudarimo naj, da so si osrednje oblasti, tudi preko nadzora glavne kontrole, pridržale vse odločujoče pravice pri določanju gmotne osnove za delovanje banske uprave tako pri izpolnjevanju nalog občne uprave kot posebnih banovinskih nalog na gospodarskem, gradbenem, socialnem, zdravstvenem, kulturnem in šolskem področju. Zakon o banski upravi je določal tudi ustanovitev banskega sveta kot banovega posvetovalnega organa. Tako je bila z zakonom uveljavljena le administrativna decentralizacija, manj primerno označena kot upravna dekoncentracija, ob popolnem nadzoru osrednjih oblasti, ne pa tudi druge vrste decentralizacija "ona po samoupravi."²⁹ Banska uprava je dejansko pomenila "člen v popolnoma enotirnem (enotnem) sistemu strogo hierarhične lestvice državnih organov."³⁰ Prizadevanja za samoupravo oziroma avtonomijo so se tako vrnila na začetek.

Jutro je nad takšno upravno ureditvijo izrazilo zadovoljstvo in ugotovilo, da bo novi banski upravni aparat obsežnejši, kot so bili uradi velikih županov, ker poleg njihovih pristojnosti "prevzema tudi še dobršen del dosedanjih ministrskih poslov" ter ukinjenih oblastnih samouprav, kar bo omogočilo tudi racionalizacijo in poenotenje uprave, oblikovanje banskega sveta pa je ocenilo kot "neposredno zvezo banske uprave z narodom."³¹

Kralj Aleksander je 9. oktobra 1929 imenoval za bana Dravske banovine univ. prof. ing. Dušana Serneca, nekdanjega ministra iz bivše SLS, za njegovega pomočnika pa dva dni kasneje pravnik dr. Otmarja Pirkmajerja, bivšega velikega župana iz liberalnega tabora, ki sta po enomesečnih pripravah 11. novembra prevzela svoje posle. Ob začetku delovanja banske uprave je ban v nagovoru njenemu uradništvu poudaril, da mu bo pri izvajanju nalog vodilo dosledno izvajanje zakonov, zlasti mu bosta usmeritev kraljevi akt z dne 6. januarja in zakon z dne 3. oktobra 1929, ter absolutna nepristranost glede na nekdanje strankarstvo. Podban je v svojem govoru poudaril, da se z veliko upravno reformo država vključuje v evropske procese pri iskanju najboljših rešitev upravne organizacije in delovanja. Temeljne značilnosti nove banske uprave so zlasti naslednje: njena racionalnost, poudarjena gospodarska in kulturna vloga, uveljavitev stremljenj po dekoncentraciji poslov "s centrale na nižje upravne inštanice" in njihovo osredotočenje v močnih lokalnih upravah pod enim šefom, ki je dolžan skrbeti za skladen razvoj posameznih področij in harmonično delovanje vseh uradov. Še posebej je poudaril združitev pristojnosti za občno upravo in samoupravne zadeve v rokah bana: "Upravne funkcije, do sedaj deljene v državne in samoupravne, se nerazdružljivo spajajo v izvrševanju tako, da je uprava samo ena in usmerjena, da čuva državne in lokalne interese. Ona se pojavlja deljena samo v pogledu stroškov v zvezi z upravnim delovanjem. Ti se krijejo sedaj prvenstveno iz državnih sredstev, a kolikor gre za saturiranje lokalnih interesov področja banovine, iz sredstev, ki se črpajo iz tega področja. S tem prehajamo iz dvotirnega upravnega sistema na enotirni, kateri nam daje možnost cenejše in skladnejše uprave."³² Dr.

²⁹ Henrik Steska: *Organizacija državne uprave*. Ljubljana 1937, str. 42-43.

³⁰ Sergij Vilfan: *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 472; isti: *Uvod v pravno zgodovino*. Ljubljana 1991, str. 131.

³¹ Jutro, 9. 11. 1929, št. 263.

³² Slovenec, 12. 11. 1929, št. 258; Jutro, 12. 11. 1929, št. 265.

Pirkmajer je značilnosti banske uprave analiziral tudi v anketi beograjskega lista *Vreme*. V njej je znova poudaril osredotočenje vseh pristojnosti v rokah bana "po birokratskem sistemu" in da "kolegijalno reševanje po pravilu ne obstoji," saj imajo konference načelnikov banskih uradov in zasedanja banskih svetov le posvetovalni značaj. Kot enega najtežjih problemov upravnega preosnovanja pa je navedel zagotovitev finančnih virov za izvajanje nalog banovinskega delokroga, ki so jih doslej upravljale oblastne samouprave. Prav njihovi proračuni naj bi bili izhodišče za oblikovanje banovinskega finančnega sistema, ki naj bi bil rešen s posebnim zakonom o samoupravnih financah. To problematiko je nujno treba rešiti za ustvaritev trdnih temeljev za delovanje banskih uprav, v nasprotnem primeru pa bi prišlo do "najjačje reperkusije za ves gospodarski in splošni napredek v banovini."³³

Slovenec je ob začetku delovanja banske uprave poudaril, da vse prebivalstvo pričakuje od novih banovin kot močnih gospodarskih enot zaradi njihovega velikega delokroga, ozemeljskega obsega in sredstev v primerjavi z bivšimi oblastni oziroma velikimi županstvi, predvsem gospodarski napredek. Na tem področju je opozoril zlasti na naloge pri razvoju elektrifikacije in izgradnji cestnega omrežja, za kar so postavili temelje že bivši samoupravni organi.³⁴ Jutro pa je ob dogodku "historičnega značaja" pozdravilo predvsem prenos pristojnosti ukinjenih oblastnih samouprav na banske uprave. Tako je bilo po njegovi oceni odpravljeno "tudi pravo leglo partizanstva (strankarstva, op. p.), ki se je bilo brezvestno polastilo mnogih samoupravnih institucij, tako da so te ponekod bile strankarski izvršilni odbori, katerim je zakon izročil javne blagajne." Ta ugotovitev je bila namenjena predvsem absolutni oblastni dominaciji SLS v obeh slovenskih oblasteh, pri čemer je Jutro zlobno pripomnilo, da bo tudi redukcija dotedanjih samoupravnih uradnikov ob odpravi upravne dvotirnosti prizadela "izključno le bivše pristaše ene same od nekdanjih strank v dotični oblasti," torej v Sloveniji privrženca SLS. Zato je tudi iz programskega banovega govora še posebej poudarilo njegovo izjavo o strankarski nepristranosti nove banske uprave, ki bo morala izvajati številne naloge na gospodarskem in socialnem področju. Ob tem je še posebej poudaril upravno strokovnost svojega privrženca dr. Pirkmajerja, s katerim je ban dobil sposobnega pomočnika.³⁵

Skrajno nasprotujoče si ocene o uspešnosti delovanja in pomenu oblastnih samouprav so se nato pokazale ob predaji poslov obeh oblastnih komisarjev funkcionarjem kraljevske banske uprave 15. novembra 1929. Na poslovilni slovesnosti od uradništva ljubljanskih samoupravnih uradov je dr. Natlačen poudaril, da so se v Sloveniji izgradnje samouprave lotili "z vso ljubeznijo in s fanatično vnemo in vztrajnostjo" ter odgovornostjo za afirmacijo njene ideje. Zato so izpolnili pričakovanja in uspehi delovanja samouprav "so se kmalu pokazali in sicer v tolikšni meri, da so celo oni, ki so sprva gledali na nas s skepso ali celo s prezirom, začeli presojsati naše delo s spoštovanjem." Izrazil pa je obžalovanje, da se v mnogih delih države izvoljeni nosilci samouprave "niso enako zavedali svoje odgovornosti pred narodom in zgodovino. Zato je prišlo, kar je v interesu državne integritete, državnega edinstva in ugleda moralo priti," torej do ukinitve oblastnih samouprav in

³³ Jutro, 14. 11. 1929, št. 267.

³⁴ Slovenec, 12. 11. 1929, št. 258.

³⁵ Jutro, 12. 11. 1929, št. 265.

upravnopolitičnega preosnovanja. Slovenec pa je v obsežnem članku o velikih uspehih slovenskih samouprav po uvodni ugotovitvi, da zaradi njihovega kratkega obstoja ni bilo mogoče uresničiti marsikaterega pomembnega načrta in da je pomenilo vsako leto njihovega dela "kar viden napredek", poudaril, da se je oblastna samouprava na vseh področjih uveljavila "v taki meri, da bo objektivni zgodovinar moral priznati predstaviteljem oblastne samouprave veliko umevanje za gospodarski napredek naroda in izredno vnemo..." od konstituiranja oblastnih skupščin 23. februarja 1927 do likvidacije samouprav. V ilustracijo uspešnega delovanja obeh slovenskih samouprav je navedel številne konkretne podatke o dosežkih pri izpolnjevanju vseh njenih nalog, tudi obseg porabljenih finančnih sredstev, pri čemer je samoupravi ljubljanske oblasti olajšalo delovanje pozitivno delo bivše kranjske deželne samouprave.³⁶

Tudi Jutro je moralo priznati, da se je "tu in tam nekaj pozitivnega ustvarilo", kar pa po njegovi oceni še zdaleč ne more odtehtati negativnih posledic strankarstva. Dobro zamišljene oblastne samouprave so se sprevrgle "v premnogih krajih v partizanske sovjete," kar je spodkopalo zaupanje v objektivnost javne uprave. V nekaterih oblasteh so proračunske postavke oblikovali kot prave dispozicijske fonde in jih uporabili za utrjevanje moči strankarskih vodstev in za podpiranje političnih privržencev, iz njih so "s polnimi rokami zajemale razne strankarske institucije." To se je dogajalo brez sleherne kontrole, kajti politični nasprotniki so bili izključeni od sodelovanja pri upravljanju in iz uradniškega aparata. "Ta sistem je zanesel v široke ljudske množice novo razdvojenost ter je stalno netil strasti sovraštva..." Zaradi teh dejstev je bila po sodbi Jutra bilanca oblastnih samouprav "več kakor klavrna" in njihova ukinitvev nujna. Nasprotno z Natlačenovim stališčem, da so zanjo krivi v drugih delih države, pa je list SDS ugotavljal, da do nje "nikakor ni prišlo 'brez naše krivde' in 'naravno' ne brez 'naših' krivcev,"³⁷ torej strankarske politike SLS v oblastnih samoupravah. Na liberalne očitke o strankarstvu je odgovoril na poslovilni slovesnosti mariborski oblastni komisar dr. Leskovar: "Pri vršenju našega dela nismo poznali nobene politike. Naša politika je bila samo delo za javni blagor, od našega dela so imeli korist vsi sloji prebivalstva ne glede na politično pripadnost."³⁸

Ob teh povsem različnih podobah slovenske oblastne samouprave in strankarskem obračunavanju naj ugotovimo, da jo je SLS dejansko izrabila za oblastno dominacijo v Sloveniji in da ni prepustila nobene vodilne funkcije v njej opoziciji, pa tudi njene uspehe je marsikdaj pretirano poudarjala zaradi opravičevanja svoje pragmatične politike vladne stranke. Napake in izrabljanje oblastnih vzvodov, ki so jih liberalci očiteli katoliškemu političnemu taboru, pa veljajo tudi za obdobja vladavine SDS v Sloveniji, s to bistveno razliko, da so velika sredstva tudi iz oblastnih proračunov omogočala večje finančno privilegiranje strankarskih organizacij ustanov in funkcionarjev. Toda večina sredstev oblastnih proračunov je bila porabljena za financiranje dejavnosti, objektov in ustanov, pomembnih za splošni napredek vse Slovenije, medtem ko je bilo v obdobju centralističnih režimov urejanje številnih zadev, ki so jih opravljale oblastne samouprave, slabo in neustrezno, posamezne probleme pa so šele te začele načrtno reševati (npr. izgradnjo cestnega

³⁶ Slovenec, 16. 11. 1929, št. 262.

³⁷ Jutro, 17. 11. 1929, št. 270.

³⁸ Slovenec, 17. 11. 1929, št. 262.

omrežja, zdravstveno službo³⁹ itd). Ne glede na tudi potrebno kritično oceno napak in zlorabe slovenskih oblastnih samouprav, pa je treba poudariti njihovo dolgoročno posredno učinkovanje, saj so se bani Dravske banovine pri urejanju t.i. prenesenih samoupravnih zadev in oblikovanju proračuna za njihovo financiranje⁴⁰ uporabili izkušnje oblastnih samouprav.

Ban ing. Serbec je v okviru kraljevske banske uprave Dravske banovine za opravljanje svojih nalog nato organiziral osem oddelkov: 1. Obči oddelek s sekretariatom in personalnim odsekom, z glavno pisarno in posebnim referatom za elektrifikacijo, med njegove naloge pa je sodilo tudi izdajanje uradnega lista; 2. Upravni oddelek s tremi odseki: za občo upravo, za javno varnost in za samouprave, je opravljal predvsem naloge s področja ministrstev za notranje zadeve in za pravosodje; 3. Kmetijski oddelek s štirimi odseki: za poljedelstvo in živinorejo, za veterinarstvo, za agrarnopravne posle oziroma agrarno reformo, za gozdarstvo in urejanje hudournikov; 4. Prosvetni oddelek z odsekoma za osnovne šole in za različne srednje šole; 5. Tehnični oddelek z odseki za mostove, ceste in železnice, za hidrotehnična dela ter za arhitektonske in elektrostrojne posle; 6. Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje z odsekoma za navedeni področji, vanj pa sta bila vključena tudi inšpekcija dela in izseljeniški referat; 7. Finančni oddelek z odseki za banovinske davščine, za proračun in za računovodstvo; 8. Oddelek za trgovino, obrt in industrijo z oddelkom za to področje, medtem ko je rudarske zadeve opravljal rudarsko glavarstvo. Birokratski sistem odločanja bana je bil le skromno omiljen z nekaterimi posvetovalnimi organi (banovinskim šolskim odborom, banovinskim odborom za strokovne nadaljevalne šole, banskim sanitetnim svetom, banovinskim odborom za javna dela), najpomembnejšo vlogo pa je imel banski svet.⁴¹ Njegova sestava je bila zakonsko določena 24. marca 1930. V banskem svetu so morali biti s po enim predstavnikom zastopani vsi srezi (okrajji), mesta z najmanj 3000 prebivalci so imela prav tako pravico do enega predstavnika, nato pa se je število predstavnikov povečevalo glede na številčno stanje in mesta z nad 50.000 prebivalci so imela pravico do štirih banskih svetnikov.⁴²

³⁹ Obe oblasti samoupravi sta za javna dela in zgradbe ter zdravstvo namenili največ sredstev. Iz poročil ob njuni likvidaciji (Slovenec, 16. 11. 1929, št. 262 in 17. 11. 1929, št. 263) se vidi, da sta obe samoupravi prevzeli cestno omrežje in objekte v zelo slabem stanju. Ljubljanska oblastna samouprava je samo za vzdrževanje cest dala nad deset milijonov din, še več sredstev pa za izgradnjo novih cest in mostov, rešila je vprašanje cestarske službe, v Ljubljani pa je obnovila tudi več javnih zgradb. Mariborska oblastna samouprava je izvedla na cestah 14 velikih vzdrževalnih del in zgradila 10 novih cest, skoraj šest milijonov pa je dala za regulacije rek in melioracije. Obe samoupravi pa sta na novo organizirali zdravstveno službo na deželi in poskrbeli za povečanje števila zdravstvenih okrožij ter za ureditev babiške službe, vse zdravstveno osebje pa sta tudi plačevali. V javnih bolnišnicah, ki sta jih prav tako prevzeli "deloma v skrajno zanemarjenem stanju," sta poskrbeli za nujne naložbe v adaptacije prostorov in izboljšanje opreme ter za kadrovske okrepitve, vsem sta dajali tudi subvencije za zdravljenje siromašnih bolnikov ter poskrbeli za njuno normalno delovanje s pokritjem starih dolgov. Na obeh področjih so se razmere v primerjavi z dotedanjim financiranjem iz osrednjega proračuna bistveno izboljšale.

⁴⁰ To se vidi tudi iz Uredbe glede banovinskega proračuna za leto 1930/1931 (ULDB, št. 44, 29. 3. 1930, uredba št. 203).

⁴¹ Podrobnejši podatki o organiziranosti banske uprave: dr. Lovro Bogataj: Uprava dravske banovine. *Krajevni leksikon dravske banovine*. Ljubljana 1937, str. 1-8; Dragotin Trstenjak: Uprava v Sloveniji. *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana 1939, str. 112-114, 119; Miroslav Stiplovšek: Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1929-1941. Arhivi XIX, 1996, št. 1-2, str. 39-50.

⁴² ULDB, št. 45, 31. 3. 1930, zakon št. 208.

V skladu z zakonskimi pooblastili je minister za notranje zadeve in predsednik vlade Petar Živković 3. junija 1930 izdal Pravilnik o organizaciji in delu banskih svetov,⁴³ s katerim je podrobno opredelil njihovo zgolj posvetovalno funkcijo. Poglavitna naloga banskih svetov je bila dajanje pripomb in mnenj k banovemu predlogu banovinskega proračuna glede gospodarskih, socialnih in kulturnoprosvetnih dejavnosti in ustanov, z vidika potreb srezov in mest, ki so jih zastopali, pa tudi širše za vse območje banovine, niso pa smeli o proračunu sklepati. Ban je njihove predloge glede ukrepov za napredek kmetijstva, delovanja različnih kmetijskih in živinorejskih ustanov, kmetijskega šolstva, upravljanja nedržavnih gozdov, vzdrževanja in ustanavljanja banovinskih zdravstvenih in socialnih ustanov, vzdrževanja in gradenj cestnega in železniškega omrežja ter drugih komunalnih objektov, posebej tudi šolskih poslopij, razvoja strokovnega šolstva ter podpiranja delovanja Sokola, kulturnoprosvetnih in humanitarnih društev, po lastni presoji lahko upošteval glede na nujnost in finančne zmogljivosti banovine pri končnem oblikovanju banovinskega proračuna, ki je bil nato odvisen še od potrditve ministra za finance. Toda to pravico so lahko izrabili le na sejah banskega sveta, sicer pa se niso smeli vmešavati v delovanje banske uprave, niti vplivati na njene odločitve, prav tako pa jim je bilo tudi prepovedano posredovanje pri njej. Banski svet se je na redno zasedanje sestajal le enkrat letno ob proračunski razpravi in je smel zasedati največ 15 dni, njegovi člani pa so se ga morali obvezno udeleževati. Ban pa je po pooblastilu ministra za notranje zadeve lahko za reševanje posebnih, zlasti finančnih zadev, skliceval banski svet tudi na kratka izredna zasedanja. Seje banskega sveta je vodil ban, ki je lahko tudi omejil pravico banskih svetnikov do razprave. Minister za notranje zadeve je na banov predlog imenoval prvi banski svet Dravske banovine 3. julija 1930,⁴⁴ ki se je sestel na prvo zasedanje 20. januarja 1931. Pred njegovo prvo sejo je minister Živković še s posebno okrožnico omejil njegove posvetovalne pristojnosti. Prepovedal mu je predhodno načelno razpravo o proračunu in dovolil le obravnavo posameznih proračunskih postavk.⁴⁵

Takšna skrajna omejitev posvetovalnih pristojnosti banskega sveta kot edinega telesa, preko katerega so predstavniki prebivalstva lahko izražali svoja stališča do razvoja in upravljanja banovine, je pomenila veliko nazadovanje v primerjavi z oblastnimi samoupravami in je vrnila avtonomistična prizadevanja na izhodišče. Čeprav v Sloveniji s pristojnostmi samouprav avtonomistični krogi v prizadevanjih za široko zakonodajno in izvršilno samostojnost slovenske državne enote še zdaleč niso bili zadovoljni, ker je bila njihova dejavnost podrejena različnim oblikam potrjevanja in nadzora osrednjih oblasti in velikih županov, pa so imele izvoljene oblastne skupščine vendarle pravico sprejemati oblastne proračune in izvajati naredbodajne funkcije za njej poverjene zadeve in ustanove, za izvajanje njenih

⁴³ SLDB, št. 19, 20. 8. 1930.

⁴⁴ Prvi banski svet je sestavljalo 24 predstavnikov srezov in 16 predstavnikov mest. Po politični pripadnosti je bil sestavljen pluralno. Najpomembnejši osebnosti v njem sta bila bivša ministra in vodilna strankarska funkcionarja dr. Fran Kulovec (SLS) in dr. Albert Kramer (SDS), iz socialističnega tabora je bil imenovan za banskega svetnika Rudolf Golouh. Najvidnejši predstavnik gospodarskih krogov je bil generalni tajnik KID dr. Maks Obersnel, banski svetnik je bil tudi avtonomist Albin Prepeluh, kar 17 banskih svetnikov pa je hkrati opravljalo tudi funkcijo občinskih županov (SLDB, št. 15, 30. 7. 1930, imenovanje št. 75).

⁴⁵ ARS, fond Banskega sveta Dravske banovine, fasc. 1, gradivo 1. zasedanja banskega sveta januarja 1931.

sklepov pa so skrbeli prav tako izvoljeni oblastni odbori in lastni samoupravni uradi. Začetek delovanja banskega sveta je bilo sklepno dejanje uresničevanja državnopravne reforme, ki je za vsa trideseta leta uveljavila sistem upravljanja banovin. Ta se tudi po ponovni uvedbi samouprav za banovine z oktroyirano oziroma septembrsko ustavo leta 1931 ni spremenil (z izjemo Banovine Hrvaške leta 1939), ker nobena vlada ni hotela pripraviti izvedbene zakonodaje za izvolitev in delovanje banovinskih skupščin in odborov. Toda imenovani banski svet Dravske banovine je kmalu začel vse odločneje zahtevati povečanje svojih pristojnosti in v praktičnem delovanju postajal vedno bolj tehten dejavnik pri reševanju zadev, pomembnih za njen socialnoekonomski in kulturnoprosvetni napredek. Ta ugotovitev velja predvsem za drugo polovico tridesetih let, ko so se na specifičen način spet povrnile razmere iz časa delovanja oblastnih samouprav.⁴⁶ Tedaj je življenje v Sloveniji ponovno "dejansko potekalo avtonomno, po slovensko, vendar ni imelo prav nobene zakonske osnove."⁴⁷ Prav to dejstvo pa je tudi bistvena razlika v primerjavi z obdobjem delovanja obeh slovenskih oblastnih samouprav v obdobju 1927-1928, kajti tedaj sta v praksi širili zagotovljene zakonske osnove za svoje delovanje.

Na prelomu dvajsetih in tridesetih let so bili v času viška diktature kralja Aleksandra postavljeni zakonski temelji za upravljanje Dravske banovine oziroma 'jugoslovanskega' dela Slovenije za ves čas do aprilske vojne leta 1941, katere si je raznoliko slovensko avtonomistično - federalistično gibanje zaman prizadevalo spremeniti in priboriti Sloveniji tudi formalnopravno v čim večji meri samostojen položaj v Kraljevini Jugoslaviji.

Miroslav Stiplovšek

THE ABOLITION OF AUTONOMOUS DISTRICTS AND THE INSTITUTION OF THE BAN'S
ADMINISTRATION OF DRAVSKA BANOVINI IN 1929

S u m m a r y

The administrative measures, introduced by King Alexander after the imposition of his dictatorship in 1929, by means of which the Autonomous Districts of Ljubljana and Maribor were abolished and substituted with *Dravska banovina* (Ban's Province) and its Royal Ban's Administration, spelled a major turning point in the position of Slovenia within the Kingdom of Yugoslavia. As well as reuniting most of the Slovene lands in Yugoslavia under a single administrative unit, this brought its struggle for autonomy back to the starting point.

After the dissolution of the District Assemblies and Committees, on January 6, 1929, two former leading District officials were appointed as Commissioners for the Ljubljana and Maribor Autonomous Districts, where they had to perform their duties under the direction and supervision of Grand Mayors. Thanks to the continuity in leadership, the endorsement of substantial district budgets for 1929, as had been proposed at the final sessions of Ljubljana and Maribor District Assemblies, and an unimpaired function of special self-governing offices, Slovenia was, even in the first year of the dictatorship, able to deal with economic, social and cultural issues in accordance with the guidelines drawn by the former Autonomous Districts. The law dividing Yugoslavia into *banovine* (Ban's provinces) and defining general administrative powers of bans, which became effective in Autumn 1929, inaugurated a new stage in the administrative development of the state. The Royal Ban's Administration of *Dravska*

⁴⁶ Miroslav Stiplovšek: Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927-1928) in banskem svetu Dravske banovine (1931-1941). *Slovenci in država*, zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU 9. - 11. novembra 1994, Ljubljana 1995, str. 185-194.

⁴⁷ Janko Prunk: Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji. *Slovenci in država*, str. 140.

banovina began functioning in mid-November 1929, after both District Commissioners handed over the affairs to the Ban and a one-track administrative system was reinstated. After the demise of the last remnants of autonomy, the Slovene People's Party assessed the performance the Ljubljana and Maribor Autonomous Districts as an important contribution to the social, economic, cultural and educational promotion of Slovenia, and as being more successful than all other 31 districts of the kingdom. Ban's rigid, bureaucratic system of decision-making was only slightly moderated with the formation of the Ban's Council. Although its role grew somewhat stronger in the Thirties, it remained throughout only a counselling body. In any case, the provisions of the 1931 *octroi* constitution providing for the introduction of autonomous districts at the level of ban's provinces were never implemented.

Janko Prunk

Idejnopolitični nazor Edvarda Kardelja v okviru evropskega socializma

Za časa svojega življenja in še desetletje po njem, do propada socialističnega sistema je Edvard Kardelj (1910-1979) v svoji samopredstavi, pa tudi v ocenah zgodovinarjev in politologov veljal za revolucionarja komunista. Ker pa je bil znan le en sam izvajani komunizem - leninistično boljševiški, je *ipso facto* Kardelj veljal za leninista, kar se je zdelo vsem komunistom po Evropi največja odlika. Ko danes nekateri socialistično revolucijo, izvedeno v narodnoosvobodilnem boju, zanikajo, zanikajo s tem tudi revolucionarno držo Edvarda Kardelja. Ničesar nočejo vedeti o njegovi leninistični usmeritvi, medtem ko je zanje oznaka boljševik zmerljivka in žalitev za komuniste in E. Kardelja. Vsaka kritična in objektivna analiza in ocena zgodovinarja ali politologa pa lahko da precej jasno oceno o Kardeljevi idejno politični usmeritvi. Na voljo je zelo veliko virov vsake vrste, zelo veliko je primarnih in za razjasnitev tega vprašanja prav prvovrstnih.

Edvard Kardelj se je že v prvem svojem pomembnejšem publicističnem delu *Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje* (1933), ki ga je kot kritiko Vidmarjeve knjižice *Kulturni problem slovenstva* objavil v obsežnih nadaljevanjih v komunistični reviji *Književnost*, pokazal kot izrazito teoretično podkovan in ideološko jasno opredeljen komunist. Že s to prvo razpravo si je zaslužil sloves vodilnega slovenskega komunističnega ideologa po letu 1932, ki se ga je držal do njegove smrti. Že tu je pokazal, da trdno verjame v revolucionarno marksistično-leninistično ideologijo, v njeno pojmovanje in razlago zgodovine, v zakonitost družbenega razvoja, ki ga ta ideologija zagovarja, to je v nezmotljivi socialno-ekonomski determinizem vseh bistvenih družbenih in zgodovinskih pojavov, tudi naroda.

Že v tej svoji prvi razpravi je pokazal svojevrstno odliko, ki jo je izkazoval v publicističnem delu vse življenje. Izredno dobro je obvladal dialektiko in njeno metodo v analiziranju in pojasnjevanju družbeno-političnih pojavov. Zato je njegova publicistika vedno vzbujala vtis velike poglobljenosti, prožnosti in kljub zavezanosti splošnim marksistično revolucionarnim načelom prilagojenost slovenskim in jugoslovanskim problemom, ki jih je obravnavala. To gibčnost in prilagojenost obstoječi domači stvarnosti so mnogi Kardeljevi občudovalci razglašali kot vrlino produktivnega revolucionarnega marksizma-leninizma.

Nekateri povsem pravilno trdijo, da je šele Kardelj s svojimi spisi od leta 1932 dejansko v Sloveniji uveljavil metodo historičnega materializma.

V svoji razpravi je Kardelj narod definiral zelo raztegljivo z nekaj bistvenimi elementi, kot: "*Narod je zgodovinsko nastala edinica jezika, teritorija, ekonomske povezanosti in kulture. Za njegovo označbo je vselej nujna eksistenca vseh štirih znakov.*"¹

Ta definicija je zelo sproščena in verjetno najbolj primerno opredeljuje zgodovinsko entiteto, ki jo imenujemo narod. Kardelj je to svojo prvo definicijo naroda v poznejših delih malo spremenil, dopolnil in jo bolj približal leninistični.

¹ *Književnost*, I, 1933, str. 79.

Ukvarjanje z narodnim vprašanjem je bilo za Kardelja ena izmed njegovih preokupacij vse življenje, pri kateri je razmišljal in pisal o teoretičnih posplošitvah, kakor tudi o analizi konkretne stvarnosti razvoja nekega naroda (*Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*).

Leta 1933 je Kardelj napisal tudi več analitičnih člankov o raznih družbeno-političnih in idejnih pojavih, ki dobro odražajo njegovo revolucionarno marksistično stališče.

Spomladi 1933 je napisal članek *Železna peta*, ki je bil posvečen analizi fašizma in nacionalsocializma. V njem popolnoma povzema tedaj veljavno komunistično oceno fašizma in sovražno stališče do socialne demokracije.

*"Meščanska demokracija je bila le lupina, oblika meščanske družbe v nekem stadiju nje ekonomsko-socialnega razvoja. Danes zamenjuje lupino druga: fašizem. Očividno torej ta forma bolje odgovarja vladajočemu razredu meščanske družbe na tej novi stopnji nje razvoja. Tisti, ki gledajo v fašizmu slučajno zablodo človeške zgodovine, so očitno izgubili kompas in orientacijo v današnji družbi. Če slišimo npr. socialdemokrate govoriti o fašizmu, kot o nečem kar ne izhaja iz družbenega položaja, marveč je na neki nerazumljiv način od zunaj prišlo v družbo, potem moramo o njih reči, da so popolnoma zapustili tla materialističnega zgodovinskega naziranja, po katerem so vsa pomembna (-za nepomembne nam ne gre-) politična dejstva razložljiva iz ekonomsko-socialne strukture (ustroja) družbe. Zapustiti tla materialističnega zgodovinskega naziranja pa pomeni izgubiti zgodovinsko, družbeno, politično orientacijo, postati slep. In s slepoto je bila udarjena nemška meščanska demokracija, katere steber je v glavnem tvorila socialdemokracija, še včeraj služkinja v Nemčiji vladajočega razreda..."*²

In malo naprej v članku še tale zanimivo formulirana obsodba socialdemokratskih predstav: *"Poseben nauk pa uči nemški politični razvoj socialdemokratske vernike meščanske demokracije, ki so le-to proglasili za tisto obliko, v kateri je meščanska družba, plutokracija že tako rekoč "ukročena", da se v njej nahaja v neizbežni defenzivi, češ da demokracija pomeni diskusijo (tako je definiral Masaryk) in da more biti rezultat te diskusije le eden, namreč postopno ukinjanje meščanske družbe, plutokracije in postopno vraščanje v socialistično družbo."*³ Takšni pogledi in iz njih izhajajoča politika ostre konfrontacije komunistov s socialdemokrati je slabila delavsko gibanje in moč sil, ki so se zavzemale za socializem in demokracijo.

Naslednje leto je še nekajkrat s takega ozkega razredno revolucionarnega, nekako šablonskega stališča ocenjeval fašizem, demokracijo in antifašizem. V članku *Metode antifašistične borbe* je zapisal zelo vprašljivo oceno: *"Če bi bil proletarijat dovolj močan, bi zaustavil prehod iz demokracije v fašizem, toda ne v svrhu, da bi branil meščansko demokracijo! Od fašizma ni več vrnitve v demokracijo, odtod je pot samo naprej - v proletarsko bodočnost... Ali je torej fašizem nasprotje demokracije? Ne - to sta le dve zaporedni politični obliki vlade buržoazije, pri čemer je druga izzvana od poostrenega razrednega boja in drugih*

² Književnost, I, 1933, str. 150.

³ Književnost, I, 1933, str. 158.

razdiralnih sil v kapitalističnem sistemu. O diametralnem nasprotju med "demokracijo" in fašizmom ne more biti niti govora."⁴

Takšne predstave o meščanski demokraciji, ki da je le prikrita oblika meščanske diktature, je tedaj imela Kominterna in z njo vred slovenski komunisti. Zanje je bila edina prava demokracija delavska oziroma proletarska, o čemer so govorili na svojih sestankih in pisali v svojem ilegalnem tisku.⁵

Isto leto je napisal tudi obsežno kritiko socioekonomskega dela Za nov družabni red katoliškega sociologa in ekonomista Andreja Gosarja. Gosar, v tem času že popolnoma oddaljen od razrednega krščanskega socializma, pri katerem so vztrajali vsi ostali nekdanji njegovi krščansko socialistični tovariši, je v svoji knjigi zagovarjal nekakšno "krščansko stanovsko ureditev, v kateri je upošteval realno funkcijo kapitala".

Kardelj si je izbral to Gosarjevo delo, da je z Gosarjem že drugič prekrizal svoje ideološko in polemično nabrušeno pero.⁶ Kardelj je zelo pronicljivo sprevidel vso težo problema, s katerim se je soočil Gosar. Takole je orisal Gosarjevo socialno filozofsko stališče: "*Na eni strani postavlja (Gosar) kot brezpogojno načelo, da mora krščansko socialni nazor izhajati iz moralnih principov, ki jih predpisuje katoliška cerkev, ter zavzema s tem skrajno idealistično in metafizično stališče o pojmovanju notranjih gonilnih sil družbenega napredka, na drugi strani pa mora ugotoviti dejstvo, da v današnji družbi ti principi ne veljajo, ter da se današnja družba uravnava predvsem po gospodarskih t.j. materialnih vidikih. (...) Nastane torej protislovje: v teoriji je Gosar idealist, v praksi materialist. Ta boj med idealistom in materialistom se bije skozi vso knjigo. (...) Dr. Gosar ga poskuša sicer prikriti z nekim krščanskim dualizmom, toda mu ne uspe. Posledica te negotovosti je, da se mora naposled zateči k nasilnim sredstvom: država naj bi z žandarmerijo in policijo prisilila nepokorneže k spoštovanju krščanskih načel pravičnosti. Toda s to zahtevo smo že pri novem protislovju. Kdo bo nositelj te sile? Kdo je država? Ali dela država izjemo in je ona vodena od "moralnih in socialnih načel"? Ali ni povsem jasno, da imajo gospodarsko najmočnejše plasti nanjo vpliv?"⁷*

Kardelj nato razlaga, od kod takšno Gosarjevo stališče. "*Dr. Gosar je torej najprej filozof, potem šele sociolog. Družbenih pojavov ni proučeval v njihovi resnični vzročni povezanosti, temveč je sociološka in politično-gospodarska spoznanja utesnil v nekaj krščansko-moralistični sistem.*"⁸

Na osnovi povedanega dobi Kardelj priložnost utrditi svojo shematično marksistično predstavo: "*V življenju in gibanju človeške družbe je bilo vedno na prvem mestu vprašanje človeških življenjskih potreb. Večje potrebe so prisilile človeka, da je zviševal produktivnost svojega dela, da je razvil tehniko in da se je prilagodil novim produkcijskim razmeram. V tem prilagajanju na način zadovoljevanja življenjskih potreb, ki se neprestano menja, kakor se pač neprestano menjajo potrebe same, leži gonilna sila človeške družbe. To prilagajanje se seveda ne vrši glad-*

⁴ Književnost, II, 1934, str. 282-283; Edvard Kardelj: *Zbrana dela*, knjiga 1. Ljubljana 1989, str. 247-258.

⁵ Glej Lilijana Trampuž: O proletarski demokraciji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXIII, 1993, 1-2, str. 77-86.

⁶ Prvič je to storil že leta 1933 s člankom Dr. Andrej Gosar proti Karlu Marxu. *Književnost*, I, 1933, str. 379-388.

⁷ Ljubljanski zvon, LIV, 1934, str. 343.

⁸ Prav tam.

ko, brez pretresljajev, kajti stara politična miselna oblika se upira razvoju materialnih produktivskih sil. V tem boju med "starim" in "novim" pa nastajajo novi "socialni in etični" vidiki. Zategadelj pa ti vidiki niso absolutni in večni, kakor trdi Gosar, marveč le relativni in zgodovinsko opredeljeni."⁹

Ob koncu leta 1934 je Kardelj zapustil Slovenijo za dobri dve leti. Živel je v Moskvi, kjer je predaval zgodovino delavskega gibanja na komunistični "univerzi narodnih manjšin zahoda". Iz tega obdobja nimamo njegovih pomembnejših teoretičnih člankov. To je bilo obdobje ljudske fronte, s katere strategijo in taktiko je bil nedvomno dobro seznanjen. Na prošnjo organizacijskega sekretarja CK KPJ Josipa Broza-Tita so ga februarja 1937 pustili iz Moskve na delo v Slovenijo, kjer se je pojavila med nekaterimi slovenskimi komunisti zahteva po neposredni organizacijski povezavi med PK KPJ za Slovenijo in Kominterno, kar bi lahko pomenilo nekako osamosvojitve slovenskih komunistov. Tito je poslal Kardelja, da ta problem razreši z ustanovitvijo na videz organizacijsko samostojne KPS, dejansko pa še naprej vključene in podrejene enotni KPJ. Od tod za nadaljnjih štirideset let Kardeljevo priseganje na Jugoslavijo.

Na poti iz Moskve v domovino se je Kardelj ustavil na Dunaju in v Parizu, kjer je skupaj s članom CK KPJ Prežihovim Vorancem zasnoval manifest KPS za ustanovni kongres. Temu manifestu, ki je postal znan kot čebinski, je dal končno obliko nedvomno Kardelj, kar se da ugotoviti iz stila.¹⁰ Manifest je tako eden najboljših Kardeljevih tekstov, tako po stilu in po vsebini, kjer je prišla najbolj do izraza demokratična ljudskofrontna usmeritev, v kateri ni moč najti leninističnih elementov. V manifestu so zapisane takšne narodne demokratične ideje, ki jih je leta 1937 lahko sprejel vsak resnični demokrat. Zavzel se je za povezavo vseh narodno čutečih in demokratičnih sil slovenskega naroda za boj proti fašizmu in nacizmu, ki sta največja sovražnika slovenskega naroda, ker mu grozita z novim še bolj usodnim razkosanjem. Ostro je kritiziral dotedanje centralistične in unitaristične jugoslovanske režime in njihove sodelavce v Sloveniji. Zahteval je preoblikovanje Jugoslavije v federacijo, katere ena enota bi bila Slovenija. Zapisal je izredno pomembno izjavo o idejni in verski tolerantnosti komunistov: "*Sleherni borec za svobodo slovenskega naroda, a v prvi vrsti komunist, spoštuje versko prepričanje svojega sobojevnika; kajti tisti, ki v tem trenutku, ko gre za obstoj slovenskega naroda, seje s tem vprašanjem razdor med slovenskim ljudstvom, izdaja interese slovenskega naroda.*"¹¹

Proti koncu manifesta še znamenito zagotovilo: "*Prvi Ustanovni kongres komunistične stranke Slovenije manifestira trdno voljo slovenskih komunistov, dati na razpolago svojemu ljudstvu vse svoje sile, ter izraža njihovo neomajno zvestobo slovenskemu narodu. S tem pa slovenski komunisti nikakor niso oslabili svoje povezanosti in čvrste enotnosti z bratskimi komunističnimi vrstami ostalih narodov Jugoslavije.*"¹²

⁹ Ljubljanski zvon, LIV, 1934, str. 345.

¹⁰ Janko Prunk: Mesto ustanovnega manifesta KPS med slovenskimi narodnimi programi. *Izročilo Čebin*. Ljubljana 1987, str. 196-204.

¹¹ *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*. Ljubljana 1977, str. 278.

¹² Prav tam.

S tem ljudskofrontnim programom, ki nikjer ni omenjal posebnih komunističnih pogledov in namer, si je KPS med Slovenci ustvarila precej simpatizerjev in z njimi uspela 1941 začeti protiokupatorski boj.¹³

Toda ob tem lepem ljudskofrontnem programu se E. Kardelj ni odpovedal svoji

osnovni komunistični nameri, komunistični revoluciji. O tem je govor v pismu, ki so ga po ustanovnem kongresu poslali Izvršnemu odboru Kominterne in v katerem so zapisali: *"Komunisti Slovenije so ponosni na svoj proletarski generalni štab, ki oživetvarja v sebi vse, kar je najboljšega dal svetovni proletariat in zvesti učenci proletarskih genijev Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina, kakor tudi junaški sodrugi Georgij Dimitrov in ki mu tvorijo politično zakladnico take izkušnje, kakor so izkušnje K.S. Sovjetske zveze (boljševikov), one stranke, ki je na čelu ljudskih množic na eni šestini zemeljske oble uničila vsako izkoriščanje človeka po človeku in ustvarila socializem ter razvila nevidene globine prave ljudske demokracije."*¹⁴

Za Kardelja je v naslednjih letih značilna politična in ideološka dvojnost. V nekaterih svojih teoretičnih delih in političnih akcijah je široko demokratično ljudskofronten brez omenjanja posebnih komunističnih ciljev, v drugih zopet poudarjeno razredno-revolucionaren - boljševiški. Nedvomen primer za prvo je njegovo veliko in sijajno publicistično delo *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* iz začetka leta 1939. Primer za drugo pa je na primer njegov polemični članek pod psevdonimom Šestak proti skupini levih kulturnih delavcev na čelu s Krležo v tako imenovanem spopadu na književni levici.¹⁵

Takšna neskladnost med zagotavljanjem zavezanosti demokratičnim protifašističnim prizadevanjem na eni strani in posebnim ciljem komunističnega gibanja na drugi strani je izrazito prišla do izraza v Kardeljevi izjavi na 5. državni konferenci KPJ, oktobra 1940 v Zagrebu. Konferenca je potekala, ko je druga svetovna vojna trajala že leto dni, ko je bila Sovjetska zveza še vedno s prijateljsko pogodbo povezana z nacistično Nemčijo in ko je bila politika bivše ljudske fronte zamrznjena.

V razpravi o političnem ravnanju KPJ ob morebitni agresiji fašističnih sil na Jugoslavijo je Kardelj izjavil: *"U slučaju fašistične invazije ne treba se upuštati u "ako-ili" več postaviti pitanje principiuelno. Bude li borba za odbranu Jugoslavije napredna - što ćemo oceniti - borićemo se i tuči buržoaziju zato što se ne bori dovoljno dosledno."*¹⁶

In še: *"Pitanje odbrane uopšte: ako to bude u interesu revolucije i SSSR-a - s toga ugla se gleda, jer mi smo principiuelno za istinsku odbranu nezavisnosti naroda, ali ne postavljamo pitanje abstraktno bez rezerve. Radi današnje osnovne perspektive i opasnosti od strane osovine mi danas ne postavljamo zadatak revolucionarnog defetizma."*¹⁷

¹³ Isto kot opomba 10.

¹⁴ *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*. Ljubljana 1977, str. 280.

¹⁵ Stanko Lasić: *Sukob na književni lijevici 1928-1952*. Zagreb 1970. Lasić domneva, da je bil soavtor tega članka v dogmatski boljševiški maniri tudi Edvard Kardelj.

¹⁶ Peta zemaljska konferenca KPJ. *Izvori za istoriju SKJ*, serija A/I/10, Beograd 1980, str. 204.

¹⁷ Prav tam.

Nasprotje med zelo demokratičnimi in razredno revolucionarnimi pogledi in ravnanjem je prišlo do izraza predvsem v času narodnoosvobodilnega boja in revolucije v drugi svetovni vojni.

Tako je na primer avgusta 1941, ko se je utrjevala Osvobodilna fronta in začel oborožen partizanski boj, Kardelj v glasilu KPS Delu objavil članek *Za osvobodilno fronto slovenskega naroda*, v katerem je poudaril, da je ena izmed glavnih nalog OF, ki edina more zagotoviti zmago, "*medsebojna lojalnost vseh skupin, ki sodelujejo v OF.*"¹⁸

Toda istočasno je napravil potezo, ki ni bila v skladu z lojalnostjo do drugih skupin. Sredi avgusta je brez vednosti Izvršnega odbora OF, ki je bil najvišje operativno politično telo OF, ustanovil iz najbolj zvestega komunističnega kadra Varnostno obveščevalno službo, namenjeno za boj proti okupatorju pa tudi proti njegovim sodelavcem v slovenskem narodu. VOS je bila nekaj časa podrejena samo organizacijskemu sekretarju CK KPS. Vodila jo je posebna komisija, ki je po svojih komunističnih kriterijih odločala, kdo so okupatorjevi sodelavci in narodni izdajalci in jim sama sodila.

Kardelj je bil poleg Borisa Kidriča tisti, ki je v prvih dveh letih vojne najbolj odločilno usmerjal narodnoosvobodilni boj in revolucijo. Pri tem je neomahljivo zastopal suvereno pravico slovenskega naroda do samoodločbe in poudarjal "*vlogo delavskega razreda in njegovo zgodovinsko vlogo pri nacionalni in socialni osvoboditvi slovenskega naroda.*"

Bil je tisti, ki je najbolj jasno spoznal zgodovinsko priložnost, da si delavski razred in njegova avantgarda v danih razmerah narodnoosvobodilnega boja zagotovita vodilno vlogo v slovenskem narodu in obračunata z razrednim sovražnikom. Zato je tako ostro nastopil proti kontrarevoluciji in njeni oboroženi formaciji, beli gardi. Proti tej je imel med slovenskimi patrioti lahko propagandno delo. Zaradi njene najzgodnejše kolaboracije z okupatorjem jo je razglašal za narodno izdajalsko.

V pozivih partizanskim komandantom je poudarjal najodločnejši boj zoper njo, do popolnega uničenja. Iz takega poudarjenega razrednega stališča izhaja tudi njegova formulacija v tajnem pismu partizanskemu komandantu Ivanu Mačku, v jeseni 1942, v katerem ukazuje: "*Belo gardo uničujte neusmiljeno. Ne oklevajte in ne popuščajte. Pri tem seveda zapeljane kmete, ki se najprej vdajo in oddajo orožje, izpuščajte, toda tiste, ki se bodo borili, postreljajte. (...) Duhovne v četah vse postreljajte. Prav tako oficirje, intelektualce itd., ter zlasti kulake in kulaške sinove. Revnim in srednjim kmetom ter delavcem tolmačite 'kaj delajo'.*"¹⁹

Kardelj je bil v vodstvu OF tisti, ki je skupaj s Kidričem v začetku leta 1943 pritiskal na dve zavezniški politični skupini v IOOF - krščanske socialiste in sokole, naj se odrečejo svoji organizaciji, svojemu kadru aktivistov in nameri, da bi kdajkoli ustanovili svoje stranke, to je svoji idejno politični identiteti, ter zahteval, da pisno priznajo vodilno vlogo KPS v Osvobodilni fronti. Dolomitska izjava, ki je 1. marca potrdila vse te komunistične zahteve, je še z eno formulacijo potrdila, da so slovenski komunisti zvesto na boljševiškem stališču. Zapisala je, da bo Osvobodilna fronta gradila bodočo napredno družbo po vzoru sovjetske.²⁰

¹⁸ *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, knjiga I. Ljubljana 1962, dok. 23, str. 74.

¹⁹ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I., osebni arhiv Edvarda Kardelja.

²⁰ *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, knjiga VI, Ljubljana 1981, dok. 3, str. 15.

Na Kočevskem zboru odposlancev, ki je pomenil vrh suverenih narodnoosvobodilnih prizadevanj in uspehov v času narodnoosvobodilnega boja, je imel Edvard Kardelj glavni referat. V njem je poudaril pomen borbene energije slovenskih ljudskih množic in subjektivne zasluge KPS in zaveznikov, "slovenskih patriotov in demokratov", ki so se z njo povezali v Osvobodilno fronto. Zatrdil je, da bo zmaga nacionalne svobode tudi zmaga demokratične ljudske oblasti. Povedal pa je še, da slovenski narod stopa v bodočo Jugoslavijo po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe. O federativni ureditvi bodoče Jugoslavije ne more nobenega

dvoma več in v njej bo slovenski narod predstavljal posebno federativno enoto, kjer bo sam svoj gospodar.²¹

Kardelj je bil tisti, ki je v okviru Komunistične partije Slovenije premišljal in objavljala bistvene njene usmeritve o slovenskem narodnem vprašanju in slovenski državnosti. Eno takšnih njegovih dejanj je tudi predlog *Izjave o potrditvi dela slovenske delegacije na II. zasedanju AVNOJ*, ki jo je predlagal na I. zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta 19. in 20. februarja 1944 v Črnomlju. Deklaracija je še enkrat poudarila slovensko narodno suverenost v okviru federativne Jugoslavije in da je Slovenija vanjo vstopila prostovoljno: "*Slovenski narod se je združil z narodi Srbije, Hrvaške, Makedonije, Črne Gore in Bosne in Hercegovine v enotni državni skupnosti, v federativni Jugoslaviji, zgrajeni na načelih resnične ljudske demokracije in narodne enakopravnosti, svobodno po lastni volji na temelju pravice vsakega naroda do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, pa tudi združitve z drugimi narodi.*"²²

V istem obdobju, to je konec februarja ali v začetku marca 1944, je Kardelj jasno in nedvoumno razložil svoje, to je komunistično stališče, o strategiji in taktiki KPS v času narodnoosvobodilnega boja. To je storil v vrsti predavanj za slušatelje partijske šole na Rogu. Njegovo predavanje je zapisal Zoran Polič in objavljeno je bilo v ciklostirani brošuri z naslovom *Strategija in taktika osvobodilne borbe*.²³

Kardelj je v svojem predavanju izhajal iz leninističnega pojmovanja strategije in taktike v revoluciji, kar je sam takole opredelil: "*V dobi imperializma postane proletarska revolucija neizbežna in sicer nastopi najprej na najšibkejši točki imperializma. V tej dobi sta razvila Lenin in Stalin nauk o strategiji in taktiki do vrhunca.*"²⁴

Kardelj je v predavanju izčrpno razložil komunistične sovjetske izkušnje in izkušnje iz evropske in domače ljudske fronte, nato pa analiziral in ocenjeval vlogo KPJ in KPS v dotedanjem NOB. V predavanju je pokazal Kardelj temeljito poznavanje problematike in veliko dialektično večino pri razlaganju svojih tez.

²¹ *Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju*. Ljubljana 1953, str. 66-77.

²² Makso Šnuderl: *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*. Ljubljana 1949, str. 153.

²³ Kardeljevo predavanje, ki je ohranjeno tudi v izvorniku je komparativno z brošuro objavila Vida Deželak-Barič pod naslovom *Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev* v *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXV, 1995, str. 137-162. Deželakova je zapisala, da se partija "končnemu cilju (revoluciji, op. J. P.) ni nikoli odrekla, le svoje delovanje je prilagajala trenutnim bolj ali manj (ne)ugodnim okoliščinam, se v skladu s tem odzivala na izzive časa, ustvarjala zaveznitva in jih tudi razbijala." (str. 137).

²⁴ Prav tam, str. 142.

Osupljiva je njegova odkritost in izvirnost pri razmišljanju in pri ocenjevanju, ki se mnogokrat odlepi od leninistične šablone, podaja drzne, samostojne ocene, ki jih sicer poskuša prikazati kot leninistične.

Zanimiva je ocena o vlogi KPS v začetni dobi okupacije, ki jo KPS pozneje v taki obliki ni ponavljala: *"Po okupaciji razlikujemo dve osnovni etapi v naši narodnoosvobodilni borbi. Prva etapa obsega razdobje do napada na SZ, druga etapa pa razdobje po napadu. Z oboroženo akcijo, ki smo jo pripravljali že v prvi etapi, smo pričeli z napadom na SZ. To dejstvo nam mnogi očitajo in skušajo ravno s tem prikazati, da je bila naša borba izključno komunistična in vezana na ukaz iz Moskve. Mi priznamo in celo poudarjamo, da smo pričeli z oboroženo akcijo šele ob napadu Nemčije na SZ, toda ne zato, ker prej ni bilo ukaza, temveč izključno le zato, ker niso bili podani objektivni pogoji za oborožen upor. Če bi pozvali na oborožen upor že v prvi etapi, bi bili vezani izključno le nase, ker ni bilo nobene realne moči, na katero bi se lahko naslonili. V tem času bi bila možna samo naslonitev na Anglijo. Toda ta naslonitev bi bila samo potrditev stremljenj reakcije, ki se je hotela nasloniti na zapadne imperialistične sile. (...) Če pa smo se hoteli resnično boriti za napredek, smo nujno morali čakati na silo, ki bo izključila reakcionarne elemente."*²⁵

Še bolj zanimiva in v idejnopolitičnem pogledu svojska je ocena o trenutnem političnem položaju KPS in perspektivah revolucije: *"Po vsem značaju naše borbe lahko ugotovimo, da doživljamo danes demokratično in proletarsko revolucijo. Trenutno smo v okviru buržoazne revolucije, zavzemamo pa položaje, ki bodo omogočili takojšen prehod v proletarsko revolucijo. Ugotoviti pa moramo, da ima naša borba sploh svoj poseben značaj, tako da ne moremo govoriti o buržoazno demokratični revoluciji v njenem pravem obsegu. Če pogledamo uspehe, ki smo jih v naši borbi dosegli, vidimo, da so le delno izpolnjeni cilji buržoazno demokratične revolucije. (...) Ustvarili pa smo s svojo borbo novo enotnost proletariata in osvobodilnega gibanja, ki bo omogočala na gotovi stopnji rešitev vseh tistih zahtev, ki jih postavlja buržoazno demokratična revolucija, in bomo istočasno lahko na nov način pristopili k izvedbi proletarske revolucije. Pri tem moramo ugotoviti zanimivost, ki jo nosi s seboj osvobodilna borba. Smo namreč v položaju, ko ni nujen revolucionarni prehod, temveč je mogoča za izvedbo ciljev proletarske revolucije reformistična pot (položaj je približno enak, kakor je bil v Sovjetski zvezi, februarja 1917, ko je tudi Lenin dopuščal možnost reformističnega preraščanja v proletarsko revolucijo.) V sedanjem stanju borbe je važno, da je proletarijat zavzel komandne pozicije. Tako mu bo omogočeno reševati vsa vprašanja tudi v obliki reform (ki pa bodo imele revolucionarni značaj). Pri tem pa ne smemo misliti, da lahko enostavno kopiramo oblike borbe, kakor se je razvijala v Sovjetski zvezi. Zunanja oblika sprememb bo gotovo drugačna, kot pa je bila revolucija v SZ."*²⁶

Kljub takšnemu zatrjevanju je po osvoboditvi KPJ pri graditvi nove socialistične družbe ubrala pot precej vernega kopiranja sovjetskega modela: to je bilo uzakonjeno v ustavi FLRJ, sprejeti 31. januarja 1946. Predsednik komisije, ki je pripravila to ustavo, je bil Edvard Kardelj.

²⁵ Prav tam, str. 155-156.

²⁶ Prav tam, str. 148.

Ob sprejemanju ustave pa je Kardelj pokazal tudi veliko občutljivost za tisto normo mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji, ki je bila dogovorjena na II. zasedanju AVNOJ in z njegovo deklaracijo v začetku leta 1944. Ker je iz prvega ustavnega osnutka izpadla pravica narodov do odcepitve od jugoslovanske federacije, je Kardelj zahteval, da je bila pred sprejetjem vrnjena v ustavni predlog.²⁷

Kardelj je postal po vojni glavni idejni usmerjevalec družbeno-političnega sistema v Jugoslaviji. O tem je pisal številne članke, imel poleg Josipa Broza Tita na sejah CK in KPJ in na kongresih glavno besedo o tem vprašanju. Dokumentov, iz katerih je mogoče razbrati smer njegovega razmišljanja in ukrepanja, je veliko. In to razmišljanje in ukrepanje je šlo do konca leta 1949 v smer posnemanja sovjetskega sistema, z dvema pomembnima jugoslovanskima posebnostima. V jugoslo-

vanskem socializmu so bili za razliko od sovjetskega s kolektivizacijo proizvodnih sredstev bolj postopni in zmerni, predvsem v kmetijstvu so pustili v zasebni lasti malo in srednjo kmečko posest, ki je predstavljala kar okrog 85 odstotkov zemljiške posesti. Druga posebnost je bila Ljudska fronta - v Sloveniji Osvobodilna fronta - množična organizacija - transmisija KP pri uveljavljanju socialističnih družbenih odnosov, ki je blažila trdo enopartijsko komunistično vladavino in s pritegovanjem širših nekomunističnih množic v politično delo ustvarjala malo večjo demokratičnost.

Najbolj sta se posnemanju sovjetskega sistema politika KPJ in Kardelj približala po prelomu z Informbirojem, na V. kongresu KPJ avgusta 1948 in v poldrugem letu, ki je sledilo.²⁸ Po kongresu so v javnosti močneje poudarili vodilno vlogo KP, manj govorili o ljudski fronti in poskusili kolektivizirati kmetijstvo.

Toda ob koncu leta 1949 je bil Kardelj tisti, ki je s skupino somišljenikov v politbiroju CK KPJ prišel do zaključka, da je treba v socialnoekonomskem odnosu jugoslovanske družbe odpreti nove izvirne poti. Bil je med idejnimi očeti delavskega samoupravljanja, za kar je pridobil tudi Tita.

V naslednjih letih do jeseni 1953 je bil med tistimi v jugoslovanskem partijskem vodstvu, ki so se najbolj zavzemali za razvoj delavskega samoupravljanja, za uveljavljanje pravne in politične varnosti v družbi, to je za neke vrste demokratizacijo. Toda ob dejanskem primeru Edvarda Kocbeka, ki je v Sloveniji leta 1951 kritiziral ideološki monopol partije in njen politični voluntarizem, premalo svobode in preveliko posnemanje SZ, se je Kardelj postavil po robu z vso ostrino in avtoriteto.

Na 6. kongresu KPJ, novembra 1952 v Zagrebu, kjer se je zdelo, da bo jugoslovanska partija krenila po neki leninizmu alternativni poti, je o potrebi in pomenu delavskega samoupravljanja, kot edinemu pravemu temelju socialistične demokracije govoril Edvard Kardelj. Iz njegovega govora je bilo mogoče zaznati, da misli samoupravljanje uveljaviti tudi zunaj neposrednega proizvodnega okolja. Govoril je o spremembi same vloge KP v socialistični graditvi, ko se mora spremeniti le v idejno politično usmerjevalko, se razmejiti z neposrednimi oblastnimi organi in se iz stranke spremeniti v zvezo.²⁹ Vse to je pri mnogih članih, predvsem intelektualcih budilo upanje v nove, res demokratične poti in horizonte socializma.

²⁷ Janko Prunk: *Slovenski narodni vzpon*. Ljubljana 1992, str. 385.

²⁸ Na kongresu je Kardelj z drugimi komunisti vred zagotavljal zvestobo.

²⁹ *Šesti kongres KPJ*. Ljubljana 1952, str. 159-160.

Hkrati pa je kongresna ocena oktobrske revolucije in marksizma-leninizma, kot temeljnih vodil "delavskega razreda in socializma", imela v sebi varovalko pred opuščanjem leninistične ideologije.

Ta dilema se je pokazala leto dni po kongresu, ko je eden najvišjih voditeljev ZKJ Milovan Djilas začel objavljati svojo kritično analizo jugoslovanskega družbenega razvoja, vloge ZKJ in morale njenih funkcionarjev. Ugotavljal je, da se je avantgardna vloga ZKJ, kakor je postavljena, izčrpala, da se ZK in njeni funkcionarji birokratizirajo, oddaljujejo od interesov delavskega razreda in delovnih ljudi. Predlagal je, da se v jugoslovanski družbi ustanovi poleg ZK še ena socialistična stranka (morda iz Socialistične zveze delovnega ljudstva), ki bo zagovarjala alternativno socialdemokratsko pot v socializmu. To je bil zares prvi leninizmu alternativni koncept socializma, ki ga je kdajkoli predlagal kak komunist na oblasti.

Z njim se je odpirala Jugoslaviji zgodovinska priložnost velikega inovativnega prispevka v razvoju socializma.

Vedelo se je, da je bil na samem začetku Djilasu blizu Boris Kidrič, ki pa je že spomladi 1953 umrl. Nekaj časa se je mislilo, da Djilasove koncepte, ki so se nekako zgledovali po zahodnoevropskem socialdemokratskem socializmu, podpira tudi vodilni ideolog Edvard Kardelj.

Toda Kardelj se je pridružil Titu, ki ni tvegala takšnega drznega demokratičnega poskusa, ki bi se odpovedal enopartijskemu sistemu. Na seji CK ZKJ, januarja 1954 je Kardelj imel celo glavni referat v obračunu z Djilasom.

V referatu je ocenil, da se je Djilas popolnoma oddaljil od znanstvenega socializma, da je dokončno izgubil vero v zgodovinsko vlogo in ustvarjalno moč delavskega razreda ter da je postal mešanica revizionizma Bernsteinovega tipa in zmedenega sodobnega drobnoburžoaznega anarhista. Samo še en korak je treba, pa bo postal odkrit sovražnik naše revolucije in njenih pridobitev.³⁰

Ta vtis o trdnem leninističnem stališču je poskušal Kardelj omiliti še isto leto v jeseni ob svojem obisku v Oslu pri norveški socialnodemokratski stranki. V intervjuju za norveški dnevnik je izjavil, da poskuša ZKJ najti nek nov model socialistične poti med sovjetskim in zahodnoevropskim socialdemokratskim.

V programu ZKJ za 7. kongres, aprila 1958, ki ga je precej odločilno oblikoval Edvard Kardelj, je bilo vseskozi opaziti to naklonjenost: distanciranje od sovjetskega modela v mnogih segmentih družbenoekonomskega in političnega sistema, po drugi strani pa vztrajanje pri osnovnih leninističnih principih: ideološki monopol, enopartijski sistem, princip demokratičnega centralizma v ZK in voluntarizem v socialni in gospodarski sferi ter zavračanje socialdemokratskega reformizma. Program je kazal popolno nerazumevanje bistveno spremenjenih družbenopolitičnih razmer v zahodni družbi in za spremenjeno vlogo delavskega položaja in njegove vloge v njej.

Kardelj je bil tisti, ki je na kongresu predlagal in razložil novi program. V svojem referatu, ki je bil spet poln dialektične ideološke telovadbe, je izjavil tudi: "*Mi se ne odrekamo ideološkemu boju in kritiki oportunitizma, reformizma in dog-*

³⁰ Borba 18. 1. 1954.

matizma. Samo po sebi je razumljivo, da smo solidarni z vsemi komunističnimi partijami v vseh vprašanjih, ki se nanašajo na obrambo in razvoj socializma in družbenega napredka, na krepitev delavskega gibanja in na utrjevanje miru. V tem pogledu je ZKJ zmeraj zvesta veliki revolucionarni ideji proletarskega internacionalizma. Z drugimi marksističnimi strankami nas veže tudi ideologija marksizma-leninizma."³¹

V novi ustavi leta 1963, ki je prinesla državi celo atribut socialistična, ki jo je kot predsednik komisije odločilno oblikoval Kardelj in je pomenila razmah ideologije samoupravnega socializma, je bilo opaziti novost pri širokem pojmovanju delovnega ljudstva kot nosilca družbenega napredka in bolj poredko in pretehtano uporabo termina delavski razred, kar bi lahko nekoga, ki bi izvajal semantično strukturalno analizo besedila, pripeljalo do daljnosežnih zaključkov. Po drugi strani pa je ustava uzakonjala poseben privilegiran ustavni položaj avantgarde delavskega razreda ZKJ.

Kardeljevo leninistično stališče do idejnega in socialnega razvoja je prišlo do izraza še leta 1969 v ideološko-političnem obračunu s tako imenovanim liberalizmom v ZKS, poosebljenem v Stanetu Kavčiču. Kardelj je svoje poglede razgrnil v kritiki predloga resolucije za 6. kongres ZKS, decembra 1968. Kardelj je sestavljalcem resolucije priporočil, naj potisnejo naprej kvalificiranega delavca in si prizadevajo, da bo imel položaj "delovne inteligence"; menil je, da je še velika potreba, da se notranja nasprotja obvladujejo z družbenim pritiskom - to je s sklicevanjem na delavski razred, katerega del je tudi inteligenca, ni pa njegova dominantna sila.³²

V naslednjem desetletju se je Kardelj še dvakrat pokazal kot ujetnik leninistične družbene predstave, po kateri ni mogoč družbeni napredek brez monopolne politične avantgarde ZK, tudi v družbi, ki je že tako daleč razvila samoupravni socializem. To sta bila ustava leta 1974 in njegov najbolj vseobsežen program socialističnih samoupravnih družbenih odnosov Zakon o združenem delu (1976), ki pa je bil kljub dejanski vpeljavi v prakso tudi najbolj utopičen projekt, zavezan eshatologiji o osvobojenem delavcu svobodno združenem v delu. Sistem ni nikoli mogel zaživeti kot si je zamislil njegov ideolog, pokazal se je celo za gospodarsko in politično izredno neučinkovit sistem.

Leto dni po tem zakonu je Kardelj napisal svoje zadnje pomembno delo *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. V njem je načenjal nekatera vprašanja tako novatorsko, da bi za nekatere elemente mogli dobrohotno reči, da so izstopala iz leninističnega vzorca. Najbolj je to veljalo za zgoščeni odstavek v uvodu h knjigi: "*Sreče človeku ne more dati niti država niti sistem niti politična partija. Srečo si lahko človek ustvari samo sam. Avantgardne sile socializma in socialistična družba imajo potemtakem lahko samo en cilj - da glede na možnosti danega zgodovinskega trenutka ustvarjajo razmere, v katerih bo človek kar najbolj svoboden pri takšnem osebnem izražanju in ustvarjanju, da bo lahko -*

³¹ Sedmi kongres ZKJ. Ljubljana 1958, str. 258.

³² Božo Repe: *Liberalizem v Sloveniji*. Ljubljana 1992, str. 69.

*na podlagi družbene lastnine proizvajalnih sredstev - svobodno delal in ustvarjal za svojo srečo."*³³

Kardelj je umrl na višku svoje veljave in slave. Toda že kmalu po njegovi smrti je začel njegov sistem kazati kriznost in neučinkovitost. Desetletje po njegovi smrti je njegov sistem v Jugoslaviji doživel kolaps, istočasno pa tudi ves sistem socializma. ZKS je opustila leninistična načela idejne in politične prevlade in pristala na pluralistično politično demokracijo, v Sloveniji pa so se uveljavile nekomunistične in protikomunistične sile. Za zgodovino in za zgodovinarje bo ostala uganka, kakšno stališče do takšnega razvoja bi zavzel Kardelj, če bi bil živ.

Janko Prunk

POLITICAL VIEW OF EDVARD KARDELJ WITHIN THE FRAMEWORK
OF EUROPEAN SOCIALISM

OF

S u m m a r y

Edvard Kardelj (1910-1979), a politician and theoretician of Yugoslav communism, influenced the development of European socialism. The analysis of Kardelj's writing, preserved both in original printed form and in archive material, and of his political conduct during all three periods (before the World War II, during it and in the postwar socialist Yugoslavia) shows that throughout his life he remained true to the revolutionary Marxism of Leninist type. The latter laid emphasis on revolutionary ideology of absolute liberating social role of working class, on significance of its avant-garde - the Communist Party, on democratic centralism, on monopoly of revolutionary Marxist ideology in socialist society and on one-party system. Kardelj had a profound theoretical knowledge, a keen sense for dialectical use of arguments and also a great talent for publicism.

All of his life Kardelj was intensely interested in the national question for which he sought theoretical substantiations and practical solutions from a Marxist standpoint. This was one of his most important contributions to European thought on national question.

In his political thinking he, on one hand, aggravated the Marxist-Leninist views and, on the other, concealed them and emphasized only general democratic and socialist-humanistic standpoints, all depending on political situation and politico-strategic needs of Communist party. The author hypothesizes that, in his final work "Courses of development of socialist self-managing political system" (*Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, 1977) Kardelj withdrew from Leninist paradigm.

³³ Edvard Kardelj: *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana 1977, str. 9.

Jože Pirjevec

Sklep sekretariata Izvršnega komiteja Komunistične internacionale št. 688, z dne 15. septembra 1940

V petem zvezku Zbranih del Josipa Broza Tita se v kronologiji za obdobje med začetkom septembra 1939 in začetkom oktobra 1940 nahaja naslednji zapis: "Prva polovica septembra - V Zagrebu se je Tito sestal z N. Petrovičem in mu dal naloge, ki jih je treba opraviti v Kominterni v zvezi s V. konferenco KPJ. Seznanil ga je s stanjem v Partiji; obvestil, da so bile uspešno opravljene vse nacionalne in pokrajinske konference, da so izvoljeni delegati, da je zrasel kader profesionalnih revolucionarjev. Med izpolnjevanjem te Titove naloge je N. Petrovič (okoli 10. septembra) napisal obsežno poročilo, o katerem so razpravljali na razširjeni seji sekretariata IKKI (oktobra 1940)".¹

Zadnji podatek ni povsem točen. Dr. Nikola Petrovič, strojni inženir, ki je bil pred začetkom druge svetovne vojne član agitpropa KP KPJ za Srbijo, obenem pa, kot je videti, Titov zaupni kurir, je sredi septembra res prišel v Moskvo in tam sekretariatu IKKI sporočil po Titovem nalogu nekaj ustno zastavljenih vprašanj. O njih pa njegovi člani - Wilhelm Pieck, Ercoli (Palmiro Togliatti), Klement Gottwald, Georgi Dimitrov - niso razpravljali šele dober mesec kasneje, temveč že 15. septembra 1940. Protokol omenjene seje, oziroma sklep, ki so ga poslali tovarišu Walterju, to je Titu, je shranjen v arhivu Tretje internacionale v Moskvi in je po svoje zanimiv, saj meče novo luč na dogajanje znotraj KPJ nekaj mesecev pred Hitlerjevim in Mussolinijevim napadom na Jugoslavijo.²

Iz odgovorov je mogoče jasno razbrati, kakšna so bila ustna vprašanja, ki jih je Tito posredoval prek N. Petroviča in kakšna so bila torej poglobljena težišča njegove politične linije jeseni 1940. Po uspehih nacionalnih in pokrajinskih konferencah, ki so se v prejšnjih mesecih razvile po vsej Jugoslaviji, je generalni sekretar KPJ oblikoval ambiciozni načrt, da v ilegali skliče V. kongres partije in s tem zaključi tisto dolgo obdobje notranje neurejenosti in nedemokratičnosti, ki ga je preživljala KPJ, ker od dresdenskega kongresa leta 1928 ni mogla delovati v skladu s svojim statutom. Očitno je Tito potreboval kongres tudi zato, da bi z njim utrdil svoj položaj generalnega sekretarja, saj na to mesto ni bil izvoljen, temveč imenovan po odločbi Moskve, s tem pa tudi obvaruje partijo pred razpustitvijo, ki ji je še vedno grozila. O kongresu je s svojimi sodelavci razpravljal že maja 1940 v Beogradu, vendar je IKKI, ko je bil o tem obveščen, priporočil, naj se namesto njega skliče raje partijska konferenca.³ Kljub temu pa je Tito vztrajal in naslednjega septembra še enkrat zastavil vprašanje o organizaciji kongresa. Na seji 15. septembra pa je sekretariat IKKI sprejel sklep, da se je treba "*zaradi resne nevarnosti policijske intervencije v tak kongres (obiskalo bi ga okrog 100*

¹ Josip Broz Tito: *Zbrano delo*, knjiga V. Ljubljana 1979, str. 283.

² Rossiskij centr hranjenja i izučeniya dokumentov novejšej istorii (RCHIDNI), Moskva, fond 495, opis 19, delo 1325.

³ Josip Broz Tito, n. d., str. 275.

delegatov), in nevarnosti aretacije vseh vodilnih tovarišev, naj se sklicu partijskega kongresa začasno odpove. Področne partijske konference, področne konference mladinske organizacije ter osrednja konferenca mladinske organizacije, ki so vse potekale brez policijskih intervencij, nas ne smejo zapeljati k neprevidnosti. Partija mora kar največjo pozornost posvečati ohranjanju konspiracije in poklicati na odgovornost vsakega tovariša, ki bi prekršil njena pravila. V primeru, da se na partijski konferenci kakšno pomembno vprašanje ni razrešilo, naj to stori Centralni komite KPJ v sporazumu s sekretariatom izvršnega komiteja Komunistične internacionale. To še posebej velja za sestavljanje ali dopolnjevanje Centralnega komiteja KPJ."⁴

Drugo vprašanje, s katerim se je Tito obrnil na Moskvo, se je nanašalo na sindikalno organizacijo delavstva. Po sklenitvi sporazuma Molotov-Ribbentrop avgusta 1939, se je odnos med komunisti in socialdemokrati močno skalil znotraj skupnega sindikalnega gibanja (Ursovi sindikati), ki mu je obenem stregel po življenju vladajoči režim Cvetković-Maček. V teh razmerah je vodstvo KPJ menilo, da bi bilo v tovarnah primerno oblikovati delavske aktive, ki bi zajeli "Zavedne in aktivne delavce vseh sindikatov (...) in tudi neorganizirane" in naj bi postali "pod vodstvom komunistov in prek njih povezani v enotno gibanje."⁵ Temu načrtu pa se je IKKI odločno postavil po robu: "Poziv partije k ustanavljanju tovarniških aktivov", je zapisano v protokolu z dne 15. septembra, "ki naj bi zaradi grozeče prepovedi razrednih sindikatov že vnaprej veljali za nadomestek sindikatov, ima lahko za posledico oslabitev mobilizacije delavcev za obrambo razrednih sindikatov in bi lahko vladi olajšali prepoved sindikatov. Že ime tovarniški aktiv ni pravilno izbrano, ker ustvarja predstavo o obstoju elitne skupine v tovarni in s tem otežuje vključitev vseh delavcev v skupen boj."⁶

Prav tako odklonilen je bil odnos IKKI do Titove ideje, da bi partija ustanovila oborožene enote, ki naj bi branile delavske demonstracije pred napadi policije in pri tem menil: "Partija se mora energično zoperstaviti prizadevanjem in ukrepom, ki odpirajo vrata provokacijam in ki ne ščitijo demonstracij, pač pa jih ogrožajo. Najbolj učinkovit ukrep za zaščito demonstracij je njihova temeljita priprava, tako da se ob njihovi množičnosti in odločnosti za boj razblini vsak reakcionarni napad. Glede na naraščajočo reakcijo in policijske provokacije naj bo partija pozorna na to, da se demonstracije ne izvajajo po naključju, ob vsaki stavki in brez kontrole, pač pa le zaradi pomembnih vzrokov, takrat pa morajo izhajati iz tovarn ter biti dobro pripravljene in množične."⁷

Iz povedanega je očitno, da so člani sekretariata IKKI zoperstavljali Titovi revolucionarni gorečnosti poudarjeno skepso, ki je dobila svoj vrh v naslednjem, četrtem odgovoru. Iz njega je mogoče sklepati, da je Tito videl razmere, ki so se oblikovale v Jugoslaviji po sporazumu Cvetković-Maček, kot zrele za revolucijo in je zato spraševal Moskvo, ali ne bi bilo primerno vlade strmoglaviti in vzpostaviti ljudsko oblast. Po njegovem je država v resni nevarnosti, da jo Nemčija in Italija razdelita na svoja protektorata ob soglasju delov jugoslovanske buržoazije in vlade,

⁴ RCHIDNI, n. d.

⁵ Josip Broz Tito, n. d., str. XV.

⁶ RCHIDNI, n. d.

⁷ Prav tam.

podobno kot se je to zgodilo leta 1938 z Avstrijo, oziroma 1939 s Češko in Slovaško. Izhajajoč iz tega prepričanja, je menil, da bi bilo treba izrabiti močno zaostritev razrednih nasprotij v državi, organizirati razredni boj in ustvariti resnično ljudsko vlado delavcev in kmetov, zmožno voditi oboroženo obrambo proti podjarmljenju jugoslovanskih narodov. IKKI ni zanikal, da bi razmere v Jugoslaviji ne bile nadvse napete, vendar se ni strinjal s Titovo revolucionarno zagnanostjo: *"Situacija v Jugoslaviji brez dvoma kaže na močno zaostritev razrednih nasprotij in razrednega boja. Vprašanja, ki jih postavlja vodstvo partije pa kažejo na napačno sklepanje partije glede njenih nalog v dani situaciji, ter da v partiji obstajajo tendence, ki podcenjujejo moč nasprotnika in precenjujejo moč KPJ. Kakor je treba pozdraviti uspehe, ki jih je partija dosegla pri večanju svojega članstva, krepitevi svojih notranjih vrst, pa tudi pri krepitevi svoje mladinske organizacije in večanju vpliva pri industrijskih delavcih, pa je to ne sme zavesti k precenjevanju svoje moči, na kar očitno kaže postavljeno vprašanje. V Jugoslaviji manjkajo še vsi pogoji, ki bi dovoljevali zahtevo po strmoglavljenju vlade in vzpostavitvi prave vlade delavcev in kmetov, kar bi v tej situaciji pomenilo vzpostavitev diktature proletariata. Vpliv partije dosega le razmeroma majhen del delavstva, na vasi pa je še zelo skromen. Tudi dosedanjih uspehov partija ni znala organizacijsko utemeljiti pri množicah. Pri svoji oceni situacije in pri postavljanju vprašanj se partija v glavnem naslanja na razpoloženje množic pa tudi vojakov in celo nekaterih oficirjev, ki izražajo nezadovoljstvo zaradi politike vlade in meščanskih strank in svojo simpatijo do Sovjetske zveze. Tega razpoloženja nikakor ne gre podcenjevati; ob nadaljnjem zaostrovanju situacije zaradi razvoja imperialistične vojne bodo še naraščala in ustvarjala ugodna tla za organizacijo boja množic. Postavitev takega akcijskega gesla bi partijo izolirala od velikih delov delovnega ljudstva, posebno še od kmetov in obrtnikov, ki jih je vsekakor možno pridobiti za boj proti vladajočemu režimu in za neodvisnost narodov Jugoslavije, vendar še niso pripravljeni za boj za proletarsko diktaturo. Tako geslo bi bilo lahko služilo tudi kot povod za vmešavanje tujih imperialističnih sil v notranje razmere Jugoslavije, da bi tako nasproti buržoaziji lahko nastopili kot rešitelji pred boljševizmom. Ravnanje partije v smislu tega gesla bi pomenilo povesti prve vrste delavskega razreda v boj, v katerem bi bili povsem očitno poraženi, tako s strani domačih reakcionarnih sil, pa tudi ob podpori tujih vojaških. Tako geslo tudi nič ne upošteva mednarodnega položaja in položaja na Balkanu, kot ga je ustvarila imperialistična vojna. Partija se mora tudi resno postaviti po robu špekulacijam o pomoči sovjetske Rdeče armade v taki avanturi."*⁸

Ta odločen 'njet', ki je kronal vrsto prvih treh, je moral delovati na Tita kot hladna prha, saj je povsem nakazal, da v Moskvi nimajo razumevanja za njegov revolucionarni srbež, še več, da gledajo na njegovo preobrazbo Partije, na katero je bil tako ponosen, precej skeptično. V bistvu je omenjeni odgovor že napovedal tisto razhajanje med IKKI oziroma vrhovnim kremeljskim vodstvom in KPJ, ki se je vleklo od srede junija 1941 do konca vojne in je izviralo iz prepričanja Tita in njegovih, da bo mogoče v enem zamahu udejaniti osvobodilni boj in socialistično revolucijo.

Septembra 1940 sekretariat IKKI še ni upošteval možnosti spopada med SZ in Hitlerjevo Nemčijo kot neizbežno nevarnost, zato je tudi vztrajal v svoji tra-

⁸ Prav tam.

dicionalni oceni dogajanja v zahodni Evropi in na Balkanu. V prepričanju, da gre za vojno med imperialističnimi silami, iz katere bo kot končna zmagovalka izšla socialistična ideja, je od Tita zahteval, da skrbi predvsem za krepitev Partije v jugoslovanski stvarnosti. *"Sedanja situacija zahteva od KPJ kar najodločnejšo mobilizacijo delovnih množic za boj za konkretno materialno izboljšanje življenja delavcev, kmetov, obrtnikov, intelektualcev. Stavkovno gibanje delavskih množic je treba kar najmočnejše podpreti, ne da bi bila ob tem vsaka stavka povezana z demonstracijami. Nujno potrebno je v organiziran boj množic v večji meri vključevati tudi mladino in ženske, zato mora partija bolj kot doslej postavljati v ospredje njihove zahteve. Z vso močjo je treba tudi širiti delovanje partije po vaseh, saj je podpora kmečkih množic bistven dejavnik boja delavskih sil in ustvarjanja predpogojev za splošen množičen razredni boj. S tem je tesno povezan tudi boj za mir in proti imperialistični vojni, proti kapitulantskim težnjam birokracije nasproti imperialističnim silam in proti potiskanju jugoslovanskih narodov v vojno."*⁹

Ob poudarjanju, da je treba mobilizirati množice, Pieck, Dimitrov, Ercoli in Gottwald vendarle niso spregovorili, v kakšni nevarnosti je obstoj Jugoslavije, saj je bila vkleščena med Nemčijo in Italijo, obenem pa objekt v igri britanskih tajnih služb. V tem položaju se jim ni zdelo nemogoče, da bi država zaradi zunanjega pritiska pa tudi zaradi notranje neenotnosti ne razpadla in postala plen sosednjih imperialističnih sil. Prepričani so bili, da ni računati na sporazum med Hrvati in Srbi, ki ga je utelešala vlada Cvetković-Maček, in da bosta v primeru nevarnosti hrvaška in slovenska buržoazija skušali iskati sogovornika v Nemcih, srbska pa v Italijanih (ali Britancih). Izhajajoč iz te ocene, ki je grozila, da bo Jugoslavija razpadla na "protektorate", kar bi utrdilo vpliv Osi na Balkanu, ogrožalo pa koristi SZ v tem prostoru, so Titu sporočali: *"Pod geslom neodvisnosti narodov Jugoslavije, njihove pravice do samoodločbe in medsebojne podpore v boju proti vsakršnemu vsiljevanju je treba v množicah, pa tudi v meščanskih krogih razviti močno agitacijo proti kapitulantskim tendencam v delih buržoazije in vlade v zvezi z razdelitvenimi načrti nemškega in italijanskega imperializma. Partija sicer ne postavlja za geslo obrambe meja sedanje jugoslovanske države in kot izolirana sila tudi ne bo nastopila proti oboroženemu napadu tujih imperialističnih sil, mora pa podpirati prizadevanja v ljudstvu, meščanstvu in v vojski, ki so usmerjena k organizaciji vojaškega odpora. Na ta način bo povečala odpor proti kapitulantskim težnjam in povečala možnosti za oborožen odpor. Če pa bi le prišlo do razdelitve jugoslovanske države na nemške in italijanske protektorate brez oboroženega odpora, mora partija organizirati množice za boj proti izdaji jugoslovanske buržoazije in proti vsiljenim ukrepom tujih imperialističnih sil."*¹⁰

Na podlagi te analize je sekretariat IKKI začrtal tudi politično linijo, ki naj bi jo partija udejanila, če bi se zgodilo najhujše: *"Partija mora upoštevati, da te sile razdelitev Jugoslavije vodijo z obljubo posameznim jugoslovanskim narodom, da jim bodo ustvarile možnosti za nacionalno samostojnost. Partija mora zato ob vsakem vsiljevanju tujih sil toliko intenzivneje poudarjati potrebo po medsebojni podpori jugoslovanskih narodov in mednarodni solidarnosti delovnih ljudi. Kar največjega pomena za organizacijo boja za nacionalno svobodo in neodvisnost jugoslo-*

⁹ Prav tam,

¹⁰ Prav tam.

vanskih narodov je popularizacija mirovne politike Sovjetske zveze, socialističnih ukrepov sovjetske vlade v osvobojenih deželah (Besarabija, Severna Bukovina, za-

hodna Ukrajina, zahodna Belorusija, Litva, Latvija in Estonija) in uresničitev socializma v Sovjetski zvezi, da bi se na ta način simpatije, ki obstajajo do Sovjetske zveze med delovnimi množicami še povečale in pripeljale do odločnega boja za prijateljstvo in najtesnejšo povezavo narodov Jugoslavije s Sovjetsko zvezo."¹¹

Takšno razmišljanje spominja na obvezno propagando Kominterne, obenem pa se vsiljuje tudi misel, da v zgodnji jeseni 1940 v Moskvi niso bili povsem prepričani v trdnost zaveznitva z Nemci. Prav zaradi svojega širjenja v balkanski in baltski prostor je SZ neposredno trčila ob postojanke Nemčije, ki je z zahoda silila na isto območje. To pa je pomenilo, da si je treba med narodi, živečimi v državah, kjer se križata sovjetski in nacistični vpliv, v pričakovanju možnega spopada zagotoviti simpatizerje in soborce. V ta namen je IKKI znova posegla po ideji ljudske fronte in svetovala vodstvu KPJ: "Da bi za skupen boj lahko združila kar najširše množice, naj partija razmisli o smotrnosti priprave bojnih programov za posamezna nacionalna področja in za vso Jugoslavijo s konkretnimi političnimi, gospodarskimi in nacionalnimi zahtevami. Partija naj uporabi vse možnosti sodelovanja - čeprav le glede posameznih vprašanj in za določen čas - z opozicijskimi elementi in opozicijskimi skupinami malomeščanskih strank, pa tudi s socialdemokrati, da bi tako razširila in okrepila bojno fronto proti reakciji, v prid zahtevam množic po obrambi neodvisnosti jugoslovanskih narodov. KPJ se mora z vso energijo pripravljati na naloge, ki so ji postavljene v tej resni situaciji in se usposobiti za izpolnjevanje vodilne vloge delovnih množic Jugoslavije. Pri tem mora dobro paziti na spremembe, do katerih lahko in bo prišlo - deloma zaradi imperialistične vojne, deloma zaradi sprememb v reakcionarnem taboru, in ustrezno prilagoditi svoje trenutne zahteve in taktiko. Kar največjega pomena je nadaljnja organizacijska krepitev partije in mladine ter marksistično-leninistično šolanje njenega kadra; nadalje vzgoja članov partije, še posebno večjega števila delavcev, ki so šele v zadnjem času prišli k stranki. Partija mora s široko agitacijo stalno širiti krog svojih simpatizerjev."¹²

Protokol št. 688 je imel odločilne posledice na politiko KPJ v naslednjih mesecih. V svojem uvodnem referatu na 5. konferenci KPJ, ki je bila od 19. do 23. oktobra v predmestju Zagreba, se je Tito povsem naslonil nanj tako v oceni notranje jugoslovanske politike, mednarodnih razmer in SZ, kot v programu, ki ga je začrtal za nadaljnje organizacijsko delovanje jugoslovanskih komunistov. Zamolčal je seveda tisti del protokola, ki je bil kritičen do njegovih revolucionarnih predlogov, pa tudi zaključni odstavek, v katerem je poziv k obnovitvi ljudske fronte.¹³ Ta pa je bil vključen v sklepno resolucijo konference kot rezultat njenih razprav in dela. V resnici je njen poziv k organiziranju najširših ljudskih množic in k navezovanju stikov z različnimi organizacijami in političnimi osebnostmi, ki bi bile pripravljene sodelovati s komunisti, slonel na ukazu iz Moskve. V resoluciji 5. konference še ni namigov na možnost skupnega oboroženega boja, saj za javno razpravo

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam.

¹³ Josip Broz Tito: *Zbrano delo*, knjiga VI. Ljubljana 1980, str. 14-38.

o tem razmere še niso bile zrele.¹⁴ Dejstvo pa, da je to možnost protokol št. 688 predvidel in tudi narekoval KPJ, kako naj ravna v takšnem primeru, daje sklepom sekretariata IKKI pomen, ki presega politične razmere jeseni leta 1940 in že napoveduje način partijskega delovanja po napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941. V njih je nedvomno mogoče videti že osnutek Protiimperialistične (oziroma osvobodilne) Fronte slovenskega naroda pa tudi že odločitev KPJ za oboroženo vstajo proti nacističnim okupatorjem.

Jože Pirjevec

RESOLUTION NO. 688 OF THE SECRETARIAT OF THE EXECUTIVE COMMITTEE OF THE
COMMUNIST INTERNATIONAL FROM SEPTEMBER 15, 1940

S u m m a r y

In September 1940 the Secretary-general of the Communist Party of Yugoslavia, Josip Broz-Tito - in the document from the Russian archive for the study of documents of most recent history referred to as Walter - asked the Secretariat of the Executive Committee of the Communist International, through Nikola Petrović, a few questions regarding the further direction and activity of CPY. The first question i.e. answer concerned the intended convening of a Party congress which the ECCI advised against "due to the threat of police intervention". The second Tito's question to the Secretariat related to syndical organization of working class. The third one was about formation of armed units for protecting demonstrations against police and was also rejected. The Secretariat opposed Tito's revolutionary fervour also on the matter of overthrowing the government and establishing a people's government. The protocol says: "There are as yet no conditions fulfilled in Yugoslavia to necessitate overthrowing of the government and establishment of a true government of workers and peasants." This answer was already an announcement of parting between the ECCI and CPY leadership which became evident during the war. In September 1940 the Secretariat of ECCI still wasn't considering the possibility of armed conflict between the Soviet Union and Hitler's Germany and insisted on its assessment that the war taking place in Europe was an imperialistic one. They were, however, aware of the possibility that Yugoslavia would, in case of war, disintegrate into "protectorates". In that case the Croatian and Slovene bourgeoisie would seek collaboration with Germans and the Serbian with Italians. Thus Tito was told: "Under the slogan of nations of Yugoslavia, their right of self-determination and mutual support in the struggle against any imposition, you must promote a strong agitation among masses and also among the middle-classes against capitulatory tendencies in relation to partitionist purposes of German and Italian imperialism. He was advised to form a people's front which would link together all "progressive" forces under the guidance of communists. The protocol No. 688 from September 15, 1940, which was signed by W. Pieck, P. Togliatti, K. Gottwald and G. Dimitrov, had a decisive effect on the policy of CPY in the following months.

¹⁴ Prav tam, str. 47-67.

Milica Kacin Wohinz

Ob 'abesinski' vojni

Italijanska historiografija doslej ni posvečala večje pozornosti raziskavam vojaške zgodovine in odnosu fašizma do vojske v obdobju med dvema svetovnima vojnama. In vendar je v tem obdobju fašistična Italija imela kar tri pomembne vojaške intervencije: dokončno okupacijo vzhodne Somalije ter pacifikacija ali rekonkvista uporniške Cirenaike v Libiji v letih 1927-1931, napad ter osvojitve Abesinije-Etiopije v letih 1935-1936 in takoj za tem neuradna udeležba, skupaj z nacistično Nemčijo, na Francovi strani v španski državljanski vojni. Italijanski vojaški zgodovini se posveča zlasti Giorgio Rochat, ki je med drugim objavil razprave o italijanski vojski od prve svetovne vojne do Mussolinija, o Mussoliniju in oboroženih silah, o italijanskem kolonializmu, o vlogi oboroženih sil v fašističnem režimu in druge.¹

Z osvojitvijo Etiopije in njeno aneksijo je Italija postala 'imperij'. Njena imperialistična ekspanzija se je realizirala precej pozno, tedaj ko so bila najbogatejša ozemlja v Afriki in Aziji že osvojena in spremenjena v kolonije najmočnejših evropskih držav. Šele po ustanovitvi enotne države, sredi 19. stoletja, se je Italija poskušala povzpeti med velesile z osvajanjem kolonij. Toda, medtem ko je bil kolonializem velesil povezan z njihovim ekonomskim vzponom in širjenjem trga, je Italija v njem iskala rešitev svojih notranjih gospodarskih kriz; vodilni italijanski razred je namreč videl vsaj začasen izhod iz teh kriz v zunanji ekspanziji. Tako so bile osvojene leta 1889 Eritreja, leta 1890 Somalija, leta 1912 Libija in leta 1936 Etiopija. V zadnjo fazo italijanskega - fašističnega imperializma spadata še aneksija Albanije in osvajanje Jadrana oziroma Mediterana v drugi svetovni vojni, z aneksijo Ljubljanske pokrajine, dela Dalmacije, Gorskega Kotarja in Hrvatskega primorja, dela Črne gore in večjega dela Kosova in Metohije. S porazom Italije v drugi svetovni vojni je njen imperij propadel, le Somalija je ostala pod italijansko upravo do leta 1960.

Etiopija, tedaj imenovana Abesinija, je bila povezana z Italijo od leta 1889 s pogodbo "Ucciali", ki je dajala Italiji določene pravice na njenem ozemlju. Člen 17 te pogodbe pa je bil interpretiran dvoumno; Italija je sodila, da prepušča njeni vladi diplomatsko zastopstvo Etiopije, le-ta pa je določilo drugače interpretirala in se je v zunanji politiki obnašala neodvisno. Temu je sledila prva etiopska vojna, 1895-1896, v kateri je bila Italija poražena in Etiopija je postala popolnoma neodvisna. Drugo vojno je sprožil incident pri Ual-Ual, ko naj bi etiopske oborožene sile 5. decembra 1934 napadle oddelek italijanske vojske. Incident je izrabil Mussolini za napad na Etiopijo, ki pa ga je že prej načrtoval. Dne 3. oktobra 1935 je italijanska vojska pod poveljstvom generala Emilia De Bona (novembra ga je nasledil general Pietro Badoglio), prekoračila mejo in zavzela Aduo. Po nekaj zmagovitih bitkah in begu cesarja - neguša Haila Salasija (vrnil se je v Etiopijo leta 1941), je 5. maja 1936 padla prestolnica Adis Abeba. Proglašen je bil italijanski imperij - "Impero d'Italia",

¹ Giorgio Rochat: *Militari e politici nella preparazione della campagna d'Etiopia (1932-1936)*. Zgodovino italijanske vojne v Etiopiji sta obsežneje opisala Giovanni Del Boca: *La guerra d'Abissinia* Milano 1965 ter Mario Giovana: *L'avventura fascista in Etiopia* (Teti editore).

kralj Vittorio Emanuele II. je postal "Imperatore d'Italia". Etiopija, Eritreja in Somalija so bile odtelej enotna italijanska kolonija: Africa Orientale Italiana - AOI.

Osvajanju Etiopije je najbolj nasprotovala Anglija, ki je imela na istem območju svoje kolonije in je obvladovala Sredozemlje, kjer je nastala ob napadu velika napetost. Anglija je takoj zahtevala sankcije proti Italiji in celo gospodarsko blokado. Društvo narodov ji je ugodilo in prvič v svoji zgodovini uporabilo 16. člen lastnega pakta o sankcijah proti državi članici, ki bi napovedala vojno v pogojih, prepovedanih v istem paktu. Dvainpetdeset držav je sprejelo sklep o sankcijah in ga tudi izvajalo, med njimi Jugoslavija; odklonile so ga le Avstrija, Madžarska, Albanija in Paragvaj. Sankcije so bile omejene na gospodarsko in finančno izmenjavo. Prepovedano je bilo izvažati v Italijo vojni material in surovine za vojno industrijo, odklonjena so bila posojila italijanski vladi in medsebojna pomoč. Ravnanje držav je nadzoroval posebni odbor, vendar so bile sankcije neučinkovite, mnoge države so kršile pravila, ker so prizadevala tudi njihovo zunanjo trgovino. Po aneksiji Etiopije k Italiji so bile preklicane.² Kljub omejenosti in kršenju določil so gospodarske sankcije Italiji vendarle povzročale precejšnje težave, prisiljena je bila uvesti globalno politiko avtarkije.

Oceno libijske in etiopske vojne je dal Rochat: "Bili sta lahki in zanesljivi vojni, odločala je izjemna nadmoč v moštvu in orožju in neomejeno razpolaganje s sredstvi; bilo je malo izgub in mnogo odlikovanj, povrhu pa še podpora velikanske publicitetne kampanje ter učinkovitega ljudskega konsenza. Vendar se je treba spomniti še drugega obraza teh vojn, tragične količine masakrov, uporabe strupenih plinov, trpljenje, prizadejano prebivalstvu in predvsem leta krvavih operacij za uničenje gverile. (...) Dolga in brutalna represija abesinske gverile med leti 1936 in 1940 se razen v obsegu, lahko meri z ameriško vojno v Vietnamu glede uporabe modernih sredstev (...), brutalnosti operacij (...), nerazumevanje vzrokov ljudskega odpora (...), rasističnega prezira do Afričanov." Italijansko zatiranje v Etiopiji ni uspelo premagati ljudskega odpora, kljub temu da ta ni imel nikakršne zunanje pomoči. Med leti 1936 in 1941 so bile v rokah partizanov cele pokrajine. Ko je leta 1940 Anglija, ki je že bila v vojni z Italijo, poslala gverilcem pomoč, je nad večjim delom Etiopije prenehala italijanska oblast. "Protigverila v vzhodni Afriki ostaja ena od najbolj temnih strani italijanske vojaške zgodovine (...) Fašistična propaganda je, čez vsakršno mero kredibilnosti, poveljevala lahke zmage v letih 1935-1936 in prikriila razočaranja poznejših procesov zatiranja. Oborožene sile so zato stopale nasproti svetovni vojni z avreolo moči, ki je temeljila na 'bluffu' in goljufiji, čemur so podlegali tudi tisti, ki so dobro poznali povsem drugačno stvarnost."³ Po oceni Enza Santarellija pa italijanska osvojitvev Etiopije ni bila toliko posledica italijanske želje ali potrebe po koloniji, kolikor želja po uvrstitvi Italije med velike sile. Čeprav je fašizem tedaj dobil maksimalni ljudski konsenz, podprla ga je tudi katoliška cerkev, so se pokazala prva resna ekonomska, socialna in politična nasprotja v notranjosti države.⁴

² Za splošne podatke primerjaj *Dizionario storico politico italiano*, razna gesla.

³ Giorgio Rochat: *L'Esercito e il fascismo. Fascismo e società italiana*. Piccola biblioteca Einaudi, Torino, 1973, str. 113-115.

⁴ Enzo Santarelli: *L'espansionismo imperialistico del 1920-1940*. Storia della Società italiana, La dattatura fascista, 22. Teti Editore, Milano, 1983, str. 392-393.

Kako je abesinska vojna vplivala na razvoj odnosov med Jugoslavijo in Italijo, ki so se prav ta čas, po dolgih letih napetosti, napadalnosti in celo grozeče italijanske vojaške agresije, začeli tajati. Prvi znak je bila zamenjava veleposlanika v Beogradu Carla Gallija z Guidom Violo januarja 1935. Iz njegovega poročila italijanskemu zunanjemu ministrstvu o odnosih med državama v letu 1935 zvemo, da so bili med 8. oktobrom in sredino decembra 1934 ti odnosi na najbolj kritični točki zaradi umora kralja Aleksandra v Marseillu. Jugoslavija je pod pritiskom Anglije in Francije dušila izražanje antiitalijanstva in zvrčala krivdo za umor na Madžarsko. Ko pa je Viola izročil januarja 1935 akreditive jugoslovanskemu princu regentu, je po naročilu Mussolinija ponudil italijansko prijateljstvo in sodelovanje, kar je jugoslovanski tisk z navdušenjem pozdravil: "Jadran združuje in ne ločuje dveh dežel," je zapisalo dotlej najbolj protiitalijansko usmerjeno beograjsko *Vreme*, ki odslej ni štedilo besed za poveličevanje Mussolinija. Beograjska vlada je bila bolj realna in je Violovo izjavo sprejela samo kot izhodišče za normalizacijo odnosov. Nov predsednik vlade, od poletja 1935, Milan Stojadinović je dobre medsebojne namene še poglobil. Posledice so se pokazale v recipročnem izvozu-uvozu nekaterih časopisov, kar je bilo pomembno predvsem za jugoslovansko manjšino v Italiji. Tisku sta vladi zapovedali, da je prenehal s kampanjo proti sosednji državi. Od konca septembra do srede oktobra sta vladi izmenjali seznama vprašanj, ki bi jih morali državi rešiti. Za Jugoslavijo je bilo najpomembnejše vprašanje hrvaških ustašev, ki so se zatekli pod streho Italije. Rešitev tega vprašanja je bila predpogoj za popolno razčiščenje odnosov med državama.

Najbolj pomembna pa je bila Stojadinovićeve izjava 9. avgusta 1935, da bo Jugoslavija v primeru italijansko - etiopske vojne ostala nevtralna. To je potrdil kongres Male antante na Bledu 29. in 30. avgusta. Mussolini je zato 20. septembra 1935 naročil veleposlaniku Violi, naj predsedniku Stojadinoviću pove: "che ho notato con soddisfazione contegno obiettivo tenuto dalla Jugoslavia nei riguardi questione abissina e aggiunga che io sono sempre disposto a prendere in esame - allo scopo di migliorarli - l'insieme dei rapporti italo-jugoslavi."⁵ V pripravah na vojno v Etiopiji je Italija očitno poskušala pridobiti prijateljstvo in podporo celo tiste Jugoslavije, kateri je od leta 1926, kljub tedaj še veljavni pogodbi o pristrčnem sodelovanju, grozila z razbitjem.

Vojna v Etiopiji je kljub vsemu zamrznila ugoden razvoj odnosov med državama in odložila njuno sporazumevanje do srede leta 1936. Jugoslavija je namreč pristala na popolno izvajanje sankcij, kljub temu da so prizadele njeno lastno zunanjo trgovino. Bila je na tretjem mestu v menjavi blaga z Italijo, za Nemčijo in Avstrijo. Po podatkih dnevnika *Slovenec* oktobra 1935 je uvoz iz Italije leta 1935 padel v primerjavi z letom 1934 z 52,1 na 46,8 milijonov lir, izvoz v Italijo pa s 33,4 na 31,0 milijonov lir.⁶ Jugoslavija je izvajala sklep o sankcijah iz naslednjih razlogov: spoštovanje pakta Društva narodov in načela kolektivne varnosti; pritisk

⁵ Archivio diplomatico storico del Ministero degli affari esteri, Rapporti Italo-jugoslavi, Affari politici (dalje ADSME, AP, Jug.), 1935, b. 57. Poročilo Virole 31. 12. 1935 in Mussolinijeva brzojavka 20. 9. 1935, v prevodu: "z zadovoljstvom sem sprejel objektivno obnašanje Jugoslavije glede abesinske zadeve in dodajte, da sem jaz vedno pripravljen presoditi celotne italijansko-jugoslovanske odnose, z namenom, da bi jih izboljšali."

⁶ *Slovenec*, 15. 10. 1935.

Anglije; prepričanje, da Italija, zavzeta v Afriki, ne bo več mogla vplivati na mir v Podonavju; strah Jugoslavije, da bo izolirana ob naraščajoči moči Nemčije ter možnem državnem udaru v Avstriji; upanje, da bo sankcionistična politika pomenila presedan za madžarske revizionistične nevarnosti, deloma pa tudi "zaradi našega omahovanja v zvezi z nenehnim dokazovanjem jugoslovanskih želja po lojalnem in dolgotrajnem sporazumu. (...) Tako je ob zaključku leta jugoslovanska zunanja politika do nas razprta med potrebo, da izpolni ženevske obveznosti in da se ne upre odkrito angleškim pritiskom ter, na drugi strani, med željo, da ne bi nepopravljivo kompromitirala odnosov z Italijo, posebej z vidika bodočnosti in stalne skrbi, da bi se ji za vedno zaprl italijanski trg." Tako je ocenil položaj veleposlanik Viola in opozoril italijansko vlado, naj bo pripravljena sprejeti jugoslovansko ponovno iniciativo po "slavnem koncu našega afriškega podviga".⁷

Kako so se sankcije konkretno izrazile v Sloveniji zvezo tudi iz poročila italijanskega generalnega konzula v Ljubljani Nataleja z dne 19. novembra 1935: ljubljanske banke od prejšnjega dne dalje zavračajo menice, ki so plačljive v Italiji; vrednost italijanskih vrednostnih papirjev je močno padla; v Slovenijo prihajajo mnogi trgovci iz Italije in drugih sosednih držav z namenom kupovati blago in ga tihotapati v Italijo, pred začetkom veljavnosti sankcij, 18. novembrom, je bilo poslano v Italijo prek Postojne mnogo železniških vagonov jugoslovanskega blaga, italijansko blago pa je bilo ustavljeno na meji.⁸

Skrb Jugoslavije, da ne bi škodovala začetnim sporazumevanjem z močno sosedo, je razvidna iz dejstva, da je dosledno spoštovala dogovor o lojalnosti tiska. Ljubljanski dnevnik *Slovenec* je npr. poročal o poteku vojne brez lastnih interpretacij ali komentarjev; če si jih je včasih privoščil, je nastopila cenzura. *Ponedeljski Slovenec*, ki je stalno poročal o dogajanju "Od Soče čez Zilo" pa je o Primorski prinašal le nepolitične vsakdanje novice, med katerimi jih je bilo prav malo posvečenih življenju in razpoloženju ljudi med vojno, vpoklicanim možem na abesinsko fronto, brez komentarjev je poročal o draginji, nabiralnih akcijah zlata, padlih v Afriki, fašistični propagandi itd. Nekaj več podatkov o tem najdemo v tedniku hrvaške in slovenske emigracije *Istra*. Iz tega sklepamo, da se je Jugoslavija rigorozno držala obljube o utišanju tiska, ki je dobro desetletje ostro rovaril proti Italiji. Na zborovanju Radikalne zajednice Jugoslavije 10. maja 1936 v Ljubljani naj bi, po poročilu italijanskega veleposlanika v Beogradu, dr. Korošec rekel o italijansko-abesinski vojni naslednje: "Vso dobo vojne v Afriki se je naše javno mnenje držalo popolnoma rezervirano in korektno in moramo priznati, tudi italijansko javno mnenje do nas je bilo podobno. Želimo, da se tudi v bodoče obdrže med državama dobri in korektni sosedski odnosi." Te besede, dodaja veleposlanik Viola, imajo poseben pomen spričo njegovih čustev, ki so bila vedno ostro protitalijanska, v zvezi z italijansko dejavnostjo za razbijanje Jugoslavije pa obremenjena s stalno skrbjo.⁹

Nekoliko drugače se je obnašalo liberalno *Jutro*. Že februarja 1935 je *Mariborski večernik Jutra* v članku "Slovenci in Hrvatje v abesinski klavnici", opozarjal svet, da bodo le-te poslali v prvo linijo, proti čemur da že protestira italijanska protifašistična emigracija v Parizu, ko opozarja abesinsko vlado, naj bo na to

⁷ ADSME, AP, Jug., 1935, b. 57.

⁸ ADSME, AP, Jug., 1935, b. 54.

⁹ ADSME, AP, Jug., 1936, b. 77.

pozorna, naj slovanske ujetnike obranava drugače kot italijanske in naj v ta namen najame posebne tolmače. Vlada v Addis Abebi naj bi torej ustanovila poseben oddelek, ki bi skrbel za propagando in pomiritev vojakov neitalijanske narodnosti.¹⁰

Glasilo Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine Istra si je pomagalo tako, da je protivojno in protifašistično propagando opravljalo s ponatisi člankov, izjav, dokumentov iz italijanskega protifašističnega tiska, ki je izhajal v emigraciji, predvsem v Franciji. V Istri zato najdemo take naslove: "Talijanski antifašizam i Julijska krajina", "Talijanski antifašizam zove jugoslovensku emigraciju na saradnju u ovom odlučnom momentu", "Poruka talijanskih antifašista Istri", "Talijanski antifašisti okupljeni u Ženevi, protiv rata u Abesiniji", "Kongres Talijana u inostranstvu protiv fašizma i abesinskog rata" in podobno. Zaradi močne italijanske antifašistične propagande se je Komunistična partija Italije obrnila prav na časopis Istro, da bi ustvarjala zaveznitva, ljudsko fronto za boj vojni in fašizmu. V začetku mobilizacije v Italiji je Istra zapisala, da pobirajo zlasti slovenske in hrvaške fante, ki se bodo morali "klati za tuje interese z ljudstvom, ki jim ni nič žalega storilo" in da država vabi prostovoljce na delo v afriških kolonijah, k gradnji cest, da bi se znebila čimveč "drugorodcev". Plačuje jim 25 lir dnevno.¹¹

Zaradi pomanjkljivih virov še ni možen prikaz celovitega življenja primorskih Slovencev v času abesinske vojne. Srečali so se z vojnimi razmerami že šest let prej kot ostali Slovenci v Jugoslaviji, posebej specifično pa je dejstvo, da so morali sodelovati v agresiji na etiopski narod na strani tistega agresorja, ki je njih same podredil, nekaj let zatem pa še jugoslovanske Slovence. Najbolje bi o teh doživetjih najbrž povedali sami udeleženci te vojne, tisti, ki so šli v puščavo s puškami na ramah in tisti, ki so ostali doma, če so še med živimi. Osnovno podobo življenja primorskih Slovencev med to vojno avanturo pa dobimo tudi iz 'paberkov', ki jih najdemo v dnevnem časopisju, v dokumentih italijanskih oblastnih organov in drugih arhivskih ali spominskih virih, čeprav so fragmentarni in težko preverljivi.

Prvo je vprašanje mobilizacije mož za etiopsko vojno. Italija je mobilizirala vse leto 1935; poleg letnika, ki je bil na vrsti za nabor tudi vojaške obveznike od letnika 1901 do 1914. Fašistični funkcionarji in drugi patrioti so vstopali prostovoljno. Med drugimi je marca 1936 odšel na vojno, ko se je že nagibala h koncu, sekretar fašistične stranke - PNF, "federale" tržaške pokrajine Carlo Perusino, ki ga poznamo predvsem po načrtih za raznaroditev Slovencev in Hrvatov.¹² Nadomestil ga je dotedanji podsekretar, nam še bolj znani Emilio Grazioli, ki je postal tržaški "federale" oktobra 1936. Za Perusinom je odšel tudi koprski fašistični sekretar Almericogna, "znan po svojih svoječasnih kazenskih ekspedicijah po Istri".¹³

Po podatkih iz Slovenca je bilo oktobra 1939 v Italiji pod orožjem 1,200.000 mož, od tega v Etiopiji 300.000.¹⁴ Novembra je poročevalec iz Port Saida sporočal, da je šlo skozi Sueški prekop 12 transportnih ladij s 13.000 "svezih italijanskih čet" in

¹⁰ ADSME, AP, Jug., 1935, b. 54.

¹¹ Istra, 1. 3. 1935.

¹² M. Kacin-Wohinz: Fašistični programi raznarodovanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XV-XVI, 1975-1976, št. 1-2, str. 157-167.

¹³ Ponedeljski Slovenec, 24. 2. 1936.

¹⁴ Slovenec, 24. 11. 1935.

35.000 tonami živeža in bojnega materiala. V nasprotni smeri naj bi plulo 10 italijanskih parnikov z 9476 ranjenci.¹⁵ To so številke v tedanjem tisku, ki bodo preverljive le s podrobnejšo raziskavo italijanskih virov. Po istih virih je 17. oktobra odšel iz Gorice 23. pešpolk, v katerem je bilo 24 univerzitetnih študentov - prostovoljcev.

Po poročilih časopisa Istra je med odhodom slovenskih fantov na vojno prihajalo do demonstracij in incidentov. V začetku aprila 1935 naj bi 3000 slovenskih nabornikov v spremstvu svojcev ob korakanju skozi Gorico prepevalo prepovedane slovenske pesmi in vzklikalo "Dol s fašizmom", nekateri med njimi pa tudi "Heil Hitler"; spopadali so se fašisti, ko so reagirali na njihovo obnašanje. Odtlej naj bi oblasti vpoklicevale le posamično.¹⁶ Tudi partijski aktivist Albin Vodopivec je te dogodke potrdil v poročilu vodstvu KPI v Pariz in ocenjeval, da je srečanje ljudi ob naborih ustvarjalo "neke vrste skupnost (...) vezi, ki jih je težko definirati. (...) Nastaja neko protifašistično stanje, ki ga je mogoče takole specificirati: za nas zakon ne obstaja, svobodno uživamo življenje, vsa naša čustva izražamo s pesmijo."¹⁷

Koliko Slovencev je bilo poslanih na vojno v Etiopijo najbrž ne bomo nikoli zvedeli, saj tudi v italijanskih virih niso registrirani po narodnosti. V emigrantskem časopisu Istra piše, da jih je bilo do septembra mobiliziranih 12.000, pa tudi dodaja, da je vir nepreverjen.¹⁸ To ne pomeni, da so bili vsi poslani v Afriko, kljub temu se številka zdi pretirana. Slovenec pa je poročal: "Veliko slovenskih fantov, baje okoli 30%, je v 70., 81., 83. in 84., polku divizije 'Gavignana', ki se je borila pri Adui. Največje boje je imela divizija na poti čez reko Mareb in na strmih klancih pri Daro Takele ter pri zavzetju mesta Adu, kjer se je posebej odlikoval 84. polk. Koliko znašajo izgube še ni znano."¹⁹ Iz fašističnega glasila *Il Popolo di Trieste* zvemo, da je 3. januarja 1936 padla prva "camicia nera" - črna srajca iz Julijske krajine in sicer Fortunato Rasset iz Spodnje Idrije, pripadnik 62. legije MVSN (Milizia volontaria per la sicurezza dello Stato),²⁰ imenovane "Isonzo". Rasset je bil Slovenec. Dne 2. februarja 1936 so mu v Idriji slovesno odkrili spominsko ploščo. Na plošči je bilo zapisano, da je Rasset "potrdil italijanstvo, ker je padel za zopetno potrditev italijanstva heroične eritrejske zemlje ob reki Gededa. To potrjuje, da je moral nek abesinski oddelek vdreti na italijansko ozemlje, "dodaja Slovenec.²¹ Skupaj z Rassetom omenja italijanski fašistični časopis nekega Gateja iz Cerknega, poudarjajoč, da sta s svojo smrtjo v vrstah črnih srajc "dokazala, da se sme Italija zanašati tudi na zvestobo svojih novih državljanov... Oba sta bila navdušena fašista", dodaja Slovenec. Leopold Podgornik iz Čepovana pa je odšel v Afriko kot delavec s prvim septembrskim transportom in je tam umrl.²²

Po podatkih Slovenca so do marca 1936 padli: Anton Svetel iz Manč, Valentin Habe iz Vojskega nad Idrijo, Viktor Colja iz Gabrovice pri Komnu (vsak razred ljudske šole, ki so ga ti obiskovali, bo poimenovan po njih), Jožef Ivančič iz

¹⁵ Slovenec, 19. 11. 1935.

¹⁶ Istra, 25. 5. 1935.

¹⁷ Istituto Gramsci v Rimu, Arhiv KPI 1401, 22-25.

¹⁸ Istra, 20. 9. 1935.

¹⁹ Slovenec, 21. 10. 1935.

²⁰ *Il Popolo di Trieste*, 25. 1. 1936

²¹ Ponedeljski Slovenec, 3. 2. 1936.

²² Ponedeljski Slovenec, 17. 2. 1936; citat je vzet iz *Popolo di Trieste* 12. 2. 1936.

Matulj, Franc Grohar iz Doberdoba, Puc iz Škocijana ob Soči, Andrej Boltar iz Trsta,²³ Franc Bajt iz Ponikev pri Sv. Luciji, Jožef Božič iz Budanj, med zadnjimi pa še Jurij Kozma iz Pirana. Pri mašah zadušnicah oziroma komemoracijah je praviloma govoril pokrajinski prefekt.²⁴ V Abesiniji je umrl tudi Franc Likar iz Dolnje Otlice, bil je v kemični četi divizije Gavnana.²⁵ To so le tista imena, ki jih je zabeležil Slovenec, sicer pa je ugotavljal tudi, da izgube v Afriki niso bile velike. To razberemo iz govora tržaškega "federala", ki je ob neki slavnosti, tik pred koncem vojne, navedel 13 imen iz tržaške province. Iz goriške province naj bi jih bilo tudi približno toliko, "kakor vidimo smrtnih žrtev iz Primorja v Afriki, Hvala Bogu, ni veliko".²⁶ Po podatkih nemške agencije je od začetka vojne 3. oktobra do 31. decembra 1935 padlo vsega le 86 italijanskih vojakov, 14 je bilo pogrešanih, za boleznijo in nesrečami pa je umrlo 390 mož. Poleg vojske so namreč prihajali v Vzhodno Afriko, v zaledje fronte, tudi delavci prostovoljci, v istem času naj bi jih bilo, predvsem v sosednji Eritreji 61.000.²⁷ Med njimi je posebej kosila bolezen in smrt. Po italijanskih virih se je za delo v Vzhodno Afriko, posebej po osvojitvi Etiopije prijavljalo mnogo brezposelnih delavcev slovenske narodnosti in oblasti na Goriškem naj bi jim dajale prednost, pred italijanskimi prosilci, češ da so močni, navajeni težko delati, njihov odhod pa je bil tudi v skladu s politiko favoriziranja emigracije v korist poitalijančevanja drugorodcev. Oblasti so posebej vabile slovenske kmete, naj gredo kot koloni v afriške kolonije.

Iz Slovenca pa vzemo tudi, da se je v britansko kolonijo Kenijo zateklo okoli 400 dezerterjev, o čemer naj bi bil govor v angleškem parlamentu, med njimi naj bi bilo tudi nekaj Slovencev s Primorske in Nemcev z Južnega Tirola.²⁸ Da so bili prebegi tudi na abesinsko stran, priča primer Klementa Serga iz Matulj. Z letalom je prebegnil na etiopsko stran v Addis Abebo v samem začetku vojne, sprejet je bil pri cesarju Hajleju Salasiju. Po padcu Addis Abebe je bil prijet in vojaško sodišče ga je 28. julija 1936 obsodilo na smrt skupno s še tremi slovenskimi vojaki iz Postojne in oficirjem z Reke.²⁹

Drugo je vprašanje, kako so se slovenski možje in njihovo politično vodstvo odzvali na vpoklic na vojno. Kako zelo so se branili mobilizacije v vojsko, ki je šla v vojno zato, da bi podredila neki narod, tako kakor je podredila slovenskega in hrvaškega, povedo podatki o dezerterjih ali ubežnikih. V Jugoslaviji so jim pejorativno rekli "Abesinci". Tržaško politično vodstvo ilegalnega slovenskega narodnega gibanja se je sestalo prav z namenom, da ugotovi, kako naj se Slovenci obnašajo v tem primeru. Član tega vodstva Dorče Sardoč je v svojih spominih zapisal: "Potem je prišla abesinska vojna. Emigrantska organizacija je vrgla parolo na Primorsko, naj vsi tisti, ki bi bili vpoklicani, zbežijo čez mejo. Menil sem, da bodo vpoklicani letnik 1909 ali 1910 in kvečjemu 1911. Zračunal sem, da bi pri tem prišlo v poštev kakih dvesto Slovencev. (...) Dolgo smo razpravljali, ali naj ti fantje zbežijo ali naj gredo v vojsko. Trije iz odbora so sprejeli tezo emigrantske

²³ Ponedeljski Slovenec, 2. 3. 1936.

²⁴ Ponedeljski Slovenec, 23. 3. 1936.

²⁵ Ponedeljski Slovenec, 18. 5. 1936.

²⁶ Ponedeljski Slovenec, 20. 4. 1936.

²⁷ Ponedeljski Slovenec, 7. 1. 1936.

²⁸ Ponedeljski Slovenec, 24. 2. 1936.

²⁹ Istra, 4. 9. 1936; A. Nedog - M. Kacin-Wohinz: *Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine de-lauskega gibanja na Slovenskem 1930-1941*. Ljubljana 1967, str. 107.

organizacije, češ, kaj bodo hodili Slovenci in Hrvatje gradit imperij in umirat v Afriko. Sam pa sem gledal drugače na ta problem. 'Recimo, da jih bo šlo, vzemimo srednje število, tristo ali štiristo - koliko jih bo ubitih? (...) Vsi ne bodo padli (...) ker abesinska vojna verjetno ne bo tako huda, kot je bila svetovna. (...) Nekaj jih bo padlo, a tisti, ki (...) se bodo vrnili, se poročili in imeli bomo tristo slovenskih družin. Če gredo čez mejo, pa bodo dekleta ostala neporočena. Torej ne zgubimo samo tristo ali štiristo fantov, zgubimo štiristo mož in družin!' Hudičeva debata se je razvnela, saj ni bilo prijetno pošiljati fante v Abesinijo. Mnogi od njih so se (...) vrnili bolni in so zgodaj umrli, tudi brat moje poznejše žene. (...) Mnogim sem zdiral zobe kar po vrsti, ker niso imeli vitaminov in afriško podnebje je bilo strašno. (...) Po daljšem obotavljanju so me pooblastili, da grem v Ljubljano prepričevat organizacijo, naj spremeni svoje stališče. Naslednjo soboto sem šel v Ljubljano, sklical ljudi in jim razložil svoje mnenje. Kdor noče v vojsko, naj zbeži, ampak stališče organizacije naj bo, da ostanejo v Italiji."³⁰

Po podatkih, ki jih je poslal eden izmed voditeljev emigrantske organizacije Albert Rejec direkciji Komunistične partije Italije v Pariz, ko je z njo sklepal akcijski sporazum, je pribežalo v Jugoslavijo okoli 1000 mož. Vodstvo KPI, zanj Malipiero - Ruggero Grieco, je namreč v pismu Rejcu, oziroma tigrovskemu vodstvu v Ljubljano, 5. novembra 1935, prosilo za natančne podatke o dezertirjih, morebitnih intervjujih z njimi o tem, kako jim pomaga jugoslovanski Rdeči križ itd. Kajti italijanska partija je pripravljena posredovati pri italijanskih skrbstvenih organih, "da pripomoremo k naporom, ki so jih jugoslovanski prijatelji pripravljene posvetiti v pomoč italijanskim dezertirjem, večinoma iz Julijske krajine, katere smatramo za žrtve politike fašistične vlade." Takole so odgovorili "dragim prijateljem" "spoštovani prijatelji" iz Ljubljane, seveda v italijanščini: Glede na mobilizacijo v Jugoslaviji odgovarjamo samo deloma na vaša vprašanja o vojaških dezertirjih. Deljeni so na dve kategoriji: 1. Tisti, ki so dezertirali v uniformi, ali brez nje, naravnost iz vojašnic. S temi ravnajo jugoslovanske oblasti kot s pravimi dezertirji in jih konfinirajo v Donavsko banovino. Tam morajo sami poskrbeti za preživetje, ker so na kmetih, gibljejo se lahko le na omejenem območju. Število le-teh ne presega 50 mož. Njihovo življenje je težko, ker ne dobe dela. Ni res, kar pišejo nekateri časopisi, da jih pošiljajo v koncentracijska taborišča; žive ločeno po posameznih krajih, raje bi bili koncentrirani na enem mestu, kot prepuščeni samim sebi. 2. Tisti, ki se niso odzvali mobilizaciji in so zbežali, čim so zaznali to nevarnost, je po uradnih podatkih okrog 700, po naših okrog 1000. V Sloveniji jih je 500, na Hrvaškem 200, ostali so v drugih banovinah. Samo kakšnih 40 je italijanske narodnosti, večinoma so doma na obmejnem področju, tamkaj se namreč, skoraj nihče ni odzval mobilizaciji, "preprosto, vsa možka mladina je zbežala". Oblasti v Jugoslaviji jih imajo kar za begunce, omejujejo jim samo bivanje v krajih ob italijansko-jugoslovanski meji. Dobili so v oktobru majhno denarno podporo, preje in pozneje pa nič več. Nekateri so sporočili svojim prijateljem v Italijo, naj ne bežijo, naj gredo raje v Abesinijo, kakor da pridejo stradati v emigracijo. "Nevednost ljudi v Italiji glede tega, kaj bo v resnici afriška kampanja ter slabe novice prvih dezertirjev o življenju

³⁰ Dorče Sarđoć: *Tigrova sled, Pričevanje o uporih primorskih ljudi pod fašizmom*. Založništvo tržaškega tiska, Založba Lipa, 1983, str. 108-109.

v emigraciji je obdržalo večino mož v Italiji. Število pobeglih v Jugoslavijo pred mobilizacijo je bilo zelo pretirano. Pisali so o 2, 3 in celo štirih tisočih. Vse pretirano..."³¹

Po poročilu konfidenta italijanski ambasadi v Beogradu je pred 3. oktobrom zbežalo v Jugoslavijo vsega 632 mož, od tega jih je bilo 482 v Dravski banovini ali Sloveniji, 92 v Savski ali Hrvaški, v Donavski 20, posamezniki pa so bili v drugih banovinah. Med njimi so bili tudi Italijani iz notranosti države in iz Julijske krajine. Jugoslovanska vlada naj bi jim za prvo pomoč namenila 12.000 din, 347 je priskrbela delo. Dezerterji so bili razdeljeni na dve skupini: prva vezana na emigrantsko društvo Tabor v Ljubljani, druga na zagrebški društvi Prehrana in Istra; društva so priskrbela kuhinje in postelje - v Ljubljani 50, v Zagrebu 18. Sicer pa zvemo tudi iz italijanskih virov, da so bili mnogi dezerterji internirani, da jih domačini grdo gledajo in da delodajalci izkoriščajo njihovo težko stanje tako, da jih plačujejo zgolj s prehranjevanjem.³²

Dne 10. novembra 1935 je jugoslovanski minister za gozdove in rudnike Gojko Janković poslal okrožnico "Zbrinjavanje izbeglica iz Istre", v kateri sporoča raznim organom, da je število emigrantov zelo naraslo, da so vsa ministrstva podvzela hitro akcijo za njihovo preskrbo z zaposlovanjem v vladnih podjetjih in javnih delih, vendar ker to ne bo zadostovalo, naroča ministrstvo zasebnim podjetjem, naj priskočijo na pomoč. Begunci da so večinoma zemljiški delavci, kmetje, pa tudi svobodni poklici ter rokodelci: kovači, šoferji, mizarji, krovci itd. Naj torej v desetih dneh sestavijo spisek zasebnih podjetji, ki so pripravljena sprejeti ubežnike in po tem spisku jih bo ministrstvo razpošiljalo na delo. "Poduzeća u neposrednoj blizini granice nisu podesna. Ova se akcija ima izvesti strogo poverljivo, a ima se i sama poduzeća upozoriti na nužnu diskreciju po ovom pitanju."³³ Koliko je opozorilo o zaupnosti akcije veljalo, nam pove podatek, da je okrožnica bila poslana italijanskemu ministrstvu za zunanje zadeve hitro po njenem izidu.

Kako so se zaposleni ali nezaposleni ubežniki počutili v Jugoslaviji, pa pove še tole pismo, ki ga je zaplenila italijanska cenzura: "Če bi naši italijanski gospodarji poznali vtis, ki ga napravi Jugoslavija na vsakega, tudi na najboljše patriote, ki pridejo iz naših krajev (...) ne bi zavirali izselitve, kajti to bi bila najučinkovitejša akcija za raznaroditev."³⁴ Februarja 1936 je *L'Informateur italien*, bilten Internacionalnega komiteja za pomoč žrtvam italijanskega fašizma, katerega častni predsednik je bil Romain Rolland, podpredsednik pa Jean Richard Bloch, objavil novico, da so italijanske organizacije po iniciativi tega komiteja poslale 5000 frankov "kao svoj prvi prilog za pomaganje mnogobrojnih mladih Hrvata i Slovenaca koji su prebjegli u Jugoslaviju kako ne bi bili upućeni u Afriku. Internacionalni komitet za pomoč nastavlja sakupljanjem."³⁵ Dne 3. januarja 1936

³¹ Istituto A. Gramsci v Rimu, Arhiv KPI, sig. 1299-23 in sl. Obe pismi, z drugimi dokumenti v zvezi s pogajanjem med KPI in TIGR-om, sta objavljeni v M. Kacin-Wohinz: *Appunti sul movimento antifascista sloveno della Venezia Giulia*. Quaderni, vol. II, Centro di ricerche storiche - Rovigno, 1972, str. 428-430. V slovenskem prevodu so dokumenti objavljeni v M. Kacin-Wohinz: *Iz Arhiva Komunistične partije Italije o akcijskem paktu med KPI in Narodno-revolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov Julijske krajine*, december 1935- marec 1936. Goriški letnik 9, 1982, str. 109-122.

³² ADSME, AP, Jug., 1936, b. 74.

³³ ADSME, AP, Jug., 1935, b. 68.

³⁴ Archivio Centrale dello Stato, Ministero dell' Interno, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Affari Generali e Riservati (dalje ACS, PS, AGR), 1920-1945, C 1, b. 11.

³⁵ Istra, 21. 2. 1936.

so emigranti jugoslovanskih narodnosti v Ameriki ustanovili Združenje za obrambo Jugoslovanov v Italiji s sedežem v New Yorku. Njegov cilj je bil informiranje ameriške in svetovne javnosti o položaju v Julijski krajini in beguncev ter jim materialno in moralno pomagati. Po poročilu italijanskega generalnega konzula v New Yorku je odboru predsedoval Ilija Bratina. Odbor je ustanovil sklad s 100.000 dolarji, od katerega je 30% poslal v Beograd za emigrante, 25% je porabil za antiitalijansko propagando v ZDA, 25% pa za širjenje antifašističnega tiska v Italiji.³⁶ Italijanske oblasti so strogo kaznovale ljudi, ki so bili prijete pri ilegalnem prehodu čez mejo. Iz jugoslovanskega tiska zveemo za posamezne primere: Silvester Čopi iz Čezsoče, Jože Mlekuž iz Kala, Benjamin Gorkič iz Vrtojbe, Jože Erzetič iz Sv.Martina, so bili kaznovani z dvema mesecema zapora in 2000 lir denarne kazni.

Tretje in najpomembnejše vprašanje velja ljudem na Primorskem: kako so občutili vojno in kako so se obnašali. Vojne so se na neki način razveselili, beremo v nekaterih virih, saj so pričakovali poraz Italije, zmago Velike Britanije in kot posledico lastno nacionalno odrešitev. Med samo vojno pa je vendarle prevladala protivojna propaganda italijanske in svetovne levice, ki je ustvarjala ljudske fronte za boj proti vojni in fašizmu, širila jo je tudi organizacija TIGR, posebej pa so protivojno razpoloženje ustvarjale težke gospodarske razmere in izkušnje na fronti.

Italija je uvedla posebne vojne razmere v oskrbi prebivalstva, zlasti potem ko je Društvo narodov začelo izvajati sankcije. Med drugim so bile maksimirane cene živil, ki so v letu 1935 izredno hitro naraščale, omejena je bila prodaja določenih artiklov, oblasti so se trudile intenzivirati domačo pridelavo kmetijskih pridelkov, za pokrivanje stroškov vojne so organizirali akcije za zbiranje dragih kovin in surovin. Dopisnik Slovenca je oktobra poročal iz Rima, da se je mesto na zunaj le malo spremenilo, vse teče po normalnem tiru, nekoliko več je le vojaških uniform na cesti. Toda v mestne avtobuse so uvedli pogon na "gasogen", s kotli zadaj, tuja imena trgovin in drugih izveskov so spremenili v italijanska, odpravljajo predvsem angleške napise, "nobena dežela na svetu sedaj v Italiji ni tako osovražena kot Anglija", iz izložb so pobrali inozemsko blago, cene so se podvojile pri milu in bencinu, cene živilom pa postopoma rastejo, ljudje najtežje občutijo podražitev makaronov, od katerih Italijani žive, žene vpoklicanih vojakov ne dobivajo na dan niti 15 din podpore. Vlada je uvedla posebne ukrepe glede prodaje mesa, ker je bila odvisna od sedaj ustavljenega uvoza mesa, je poročal dalje dopisnik, omejila je prodajo na določene dneve v tednu, restavracijam pa je prepovedala streči pri enem obroku z dvema vrstama mesa. Dopisnik hudomušno dodaja, da vse to ne bo prizadelo Italijanov, saj itak jedo samo makarone. Vlada je za varčevanje energije pri razsvetljavi določila spremembo ure in delovnega urnika, zato, pravi dopisnik, je nočno življenje zamrlo, tujih turistov skorajda ni več.³⁷

Medsindikalni odbor v Gorici je z veljavo 19. oktobra 1935 določil maksimirane cene za večji del potrebščin, med drugim: telečje meso po 7,50 lir, goveje od 4,20 do 6 in svinjsko po 7 lir kg, maslo po 9,80 lir, najboljša moka 1,70, sladkor 6,05 lir, mleko 0,80 itd. Hkrati je bile v Trstu maksimirane cene: maslo po 11,60

³⁶ Istra, 14. 2. 1936; ADSME, AP, Jug., 1936, b. 74.

³⁷ Slovenec, 24. 11. 1935.

lir, sladkor po 6,20, mleko po 1 liro liter, goveje meso od 3,80 do 6 lir za kg itd.³⁸ Goriški prefekt Tommaso Ciampani je na zboru Trgovske in obrtne zbornice - tedaj preimenovane v Sosvet za korporativno gospodarstvo - takole opisal gospodarski položaj na Goriškem: Pokrajina bo občutila posledice sankcij predvsem zaradi ustavljenega uvoza živine in lesa iz Jugoslavije, deloma bosta to nadomestili Avstrija in Ogrska "predvsem pa moramo poskrbeti za kokošjerejo in rejo kuncev v vseh družinah (...) dvigniti moramo tudi pridelek oljnatih semen (...) v nadomestilo za olivno olje (...) primanjkljaj volne in bombaža moramo izenačiti z drugimi nitkastimi pridelki, bodisi rastlinskimi bodisi umetnimi kot so konoplje, lan, rayon. Gotovo ste že tudi čitali, da se že grade tovarne, v katerih se bo izdelovala volna iz posnetega mleka..." Skrbeti je treba tudi za dvig izvoza sadja in zelenjave v antisankcionistične države, je dodal, inozemski premog pa bo treba nadomestiti z domačim iz Raše.³⁹

Že od začetka vojne se je začela akcija za zbiranje zlata za delno kritje stroškov vojne. Časopisi so vabili prostovoljce s parolo: "Darovati zlato državi je radost". Odziv je bil velik, so pisali italijanski časopisi. Bogati "kar tekmujejo kdo se bo bolj izkazal. Častniki, športniki in drugi poklanjajo svoja zlata in srebrna odlikovanja na oltar domovine. Val darežljivosti je zajel tudi katoliške kroge. (...) Tudi goriški nadškof Margotti se je oglasil. Poslal je pokrajinskemu tajniku kot dar za zlato zbirko zlato verižico za naprsni križec in vatikanski zlatnik. Svoj dar je pospremil s pismom, v katerem pravi da mu njegovo osebno uboštvo ne dopušča, da bi za drago domovino storil, kar njegovo srce po pravici želi. (...) Ker nima zlata poklanja lastne molitve in molitve, ki se v vsej nadškofiji dvigajo dnevno k Bogu za Italijo in njene junaške vojake." Poleg zlata in srebra so zbirali v vsej državi tudi staro železo, jeklo, kotlovinu, cunje itd. Na sedežih provincijskih vodstev fašistične stranke so bili odprti posebni uradi za sprejemanje prostovoljnih prispevkov, razen tega pa so fašistični zastopniki in miličniki z vozovi hodili od hiše do hiše in pobirali vse od kraja. Zlato je "Banco d'Italia" pretapljala v denar. Po podatkih italijanskih časopisov so bili "ljudje neprekosljivi v požrtvovalni dobroti: vsi se hočejo do kraja boriti za zmago Italije", je poročal Slovenec.⁴⁰ Mesto Gorica je podarilo skladu zlato medaljo, ki jo je dobilo zaradi "mučeništva in zasluga" v prvi svetovni vojni.⁴¹

Najbolj je ostala v spominu ljudem oddaja poročnih prstanov, proglašena kot "Giornata della fede", ki pa ni bila samo prostovoljna, saj so bili ljudje politično nadzorovani in vsaj eden od zakoncev je oddal prstan, da ga je drugi lahko prikrikl. Slovenec piše, da "menda kmalu ne bo nobenega poročenca več, ki ne bi bil žrtvoval svojega prstana". V zameno so dobivali železne obročke, ki so jih slavnostno blagoslavljali duhovniki, v Gorici pa tudi nadškof Margotti.⁴²

Na Goriškem naj bi fašistična organizacija po podatkih Slovenca nabrala v mesecu decembru 26.300 kg zlata, 15.231 zlatih prstanov, kar se poročevalcu zdi zelo skromno, in 227.950 kg srebra.⁴³ Ti podatki so zagotovo močno pretirani ali zgrešeni, saj iz italijanskega časopisa Popolo di Trieste zvemo za bolj realne rezul-

³⁸ Ponedeljski Slovenec, 21. 10. 1935; 28. 10. 1935.

³⁹ Ponedeljski Slovenec, 9. 12. 1935.

⁴⁰ Ponedeljski Slovenec, 23. 12. 1935.

⁴¹ Ponedeljski Slovenec, 30. 12. 1935.

⁴² Ponedeljski Slovenec, 7. 1. 1936.

⁴³ Ponedeljski Slovenec, 13. 1. 1936.

tate in sicer, da je Trst do konca leta 1935 oddal 310 kg zlata, 950 kg srebra, 550 ton železa, 45 kvintalov bombaža, 1030 kg bronca, 12 kvintalov bakra in 60 kvintalov mešanih metalov.⁴⁴

Zmago v Etiopiji in proglasitev "Rimskega imperija" je blagoslovila Cerkev z obveznimi slavnostnimi mašami in zvonjenjem. Goriški nadškof Margotti je pel *Te Deum* 8. maja v Gorici, poveličeval zmago in Duceja ter odredil vsem župnijam Goriške, da opravijo slavnost. Za kolektivno poslušanje Mussolinijevega govora po radiu v Gorici ob zavzetju Addis Abebe naj bi bilo "mobiliziranih" 160.000 ljudi, po hribih so goreli kresovi. V Trstu se je slovesnosti - adunate - na Trgu UnitÉ udeležilo okoli 50.000 ljudi, slovesno mašo in patriotičen govor je imel škof Luigi Fogar pri sv. Justu.⁴⁵ Kolikšna je bila propaganda med vojno in po njej v fašističnih glasilih, literaturi, prireditvah ni težko sklepati. Opera Nazionale Balilla je predpisala učencem osnovnih šol molitev: "(...) Bog, Gospod naš, ščitite našo drago domovino in naše vojake v Vzhodni Afriki, ki obenem z zastavami rimske kulture prinašajo tem krajem luč Kristusovega križa."⁴⁶ Otroci so v šoli prepevali: "Facetta nera bell' Abissina, aspetta, aspetta che giÉ l'ora s'avvicina quando saremo vicino a te, noi ti daremo un' altra legge e un altro re."⁴⁷

Iz fragmentov in posameznih podatkov v dokumentih italijanskih oblasti si lahko ustvarimo podobo o obnašanju ljudi med vojno v Etiopiji. Prijave konfidentov govore o nezadovoljstvu, kritikah, žalitvah, političnem defetizmu, namenskem izzivanju in torej tudi o pogumu, ki ga prej ni bilo. Iz seznamov konfiniranih iz teh let zvemo, da so bili mnogi obsojeni na 1 do 5 let konfinacije, ker so poskusili zbežati pred mobilizacijo, drugi ker so jim pomagali, nekateri zaradi defetizma, kritike priprav na vojno, protivojnih manifestacij in propagande, prepevanja slovenskih pa tudi žaljivih pesmi, vzklikov ("Viva l'Inghilterra, qui c'e' la fame"; za vzklika "Porco Mussolini", "Schifosa Italia" 5 let konfinacije) itd. Pogosti so bili skrunjenje fašističnih emblemov, zidni napisi, izobešanje slovanskih zastav, letaki. Med javnim prenosom Mussolinijevega govora ob napadu na Etiopijo 3. oktobra 1935 so tigrovci v Knežaku prekinili električni tok, preprečili poslušanje zvočnikov in onemogočili "adunato". Storilcev takih dejanj praviloma niso odkrili. Posamezniki so bili prijavljeni kvesturi, zaslišani in obsojeni na različne kazni od svarila, opomina in konfinacije do zaporov. Iz goriške province je bilo od maja 1935 do maja 1936 konfiniranih 50 oseb, v veliki večini slovenske narodnosti, iz tržaške 71, med njimi mnogi Italijani, iz reške 22 in iz puljske 32, večinoma Hrvatov.⁴⁸

Mnogo je bilo prijav duhovnikov, češ da niso naročili zvonjenja ali se niso udeležili zborovanj ob napadu 3. oktobra 1935 in ob zmagi 5. maja 1936, ali so odklonili slavnostno mašo, ali niso hoteli blagosloviti železnih prstanov itd. Najbrž ni slučaj, da je prav decembra 1935 neznani dobro informirani konfident, očitno iz visokih cerkvenih krogov, poslal Ministrstvu za notranje zadeve obtožbo in seznam vseh slovenskih duhovnikov goriške nadškofije z osnovnimi podatki in kratko politično karakteristiko. V spremnem dopisu pravi, da se že dolgo zanima

⁴⁴ Il Popolo di Trieste, 1. 1. 1936.

⁴⁵ Ponedeljski Slovenec, 11. 5. 1936.

⁴⁶ Slovenec, 20. 1. 1936.

⁴⁷ "Črn obrazek, lepa Abesinka, počakaj saj se že bliža ura, ko se ti bomo približali in ti dali nov zakon in novega kralja." Po spominu avtorice.

⁴⁸ A. Dal Pont - S. Carolini: *L' Italia al confino*, II. La Pietra, Milano 1983.

za ta problem, ki je eden od najtežjih in najbolj nujnih. "Vse antiitalijansko in antifašistično gibanje v coni: ves gnev drugorodnega prebivalstva, ki se vsak dan bolj stopnjuje in občuti: ves slavizem, ki prevladuje in dnevno narašča na Goriškem, je delo duhovnikov. Nekateri neumorno delujejo za spodbujanje slovanskega iredentističnega gibanja. (...) Številni duhovniki se posvečajo dejavni in lokavi hujskajoči propagandi na vsem obmejnem in gorskem območju vzdržujoč organizacijo ali organizacije tajnih pseudo-kulturnih krožkov, krožkov, ki imajo en sam namen: ohraniti živ slavizem, tendenciozno srbofilski, med množico in opogumljati sovraštvo ter odpor proti Italiji. Skoraj vsi duhovniki, ki uče v semeniških opravljajo metodično in vztrajno protiitalijansko delo, z vnaprej določenim namenom vzgojiti vedno nove slovanske duhovnike, s slovanskimi in antifašističnimi čustvi, tako da bo tzv. 'skrb za duše' v drugorodnih vaseh vedno delo znanih duhovnikov, vzgojenih v posebnem vzdušju, sovražnem Italiji. Na desetine in desetine je duhovnikov, ki so že bili politični konfiniranci ali že kaznovani z opozorilom ali svarilom, in namesto, da bi jih odstranili iz cone, so ostali v službi v slovanskih, znano najbolj sovražnih centrih, kjer skupaj s prebivalstvom pripravljajo tisto čemur odkrito pravijo 'pot maščevanja'. (...) Prav danes (15. december 1935) se je zgodil nov dogodek, ki me je prisilil poročati: solkanski dekan je danes zjutraj odklonil blagoslovitev železnih prstanov, ki jih je treba izročiti darovalcem zlatih rink..." To spremno obtožujoče pismo in seznam duhovnikov je notranje ministrstvo razmnožilo in poslalo Generalni direkciji za kulte ter goriškemu prefektu, ki je odgovoril z nekaterimi dodatnimi, tudi zanikujočimi podatki.⁴⁹

Pomemben dogodek, ki sovпада z vojno in v zvezi z njo snujočo se ljudsko fronto se je zgodil na Tržaškem, ko so za Božič decembra 1935 ilegalno organizirani tržaški narodnjaški mladeniči obdarovali revne družine na Krasu. Medtem ko so bili ljudje pri polnočnici, so v vaseh Prosek, Kontovel, Opčine, Bane, Orlek, Bazovica in Dolina položili pred vhodna vrata okoli 80 majhnih zavojev, v vsakem so bili čevlji, obleka, majica za otroke, sladkarije in knjige. Vse skupaj je bilo ocenjeno od italijanske kvesture na 1500 lir vrednosti. Knjige so bile natisnjene v Ljubljani, razen "Barčice", ki jo je izdala leta 1933 Goriška Mohorjeva družba, a je ni smela razpečavati. Po poročilu kvesture gre za "novo iredentistično propagando, ki je tembolj presenetljiva zaradi dolge dobe neaktivnosti", razložena pa je z zadnjimi besedami poslanice, ki je bila priložena v zavoju in sicer: "Zunaj rjovejo zverine, ki napadajo naš dom, da bi ga porušili... Toda tu notri je toplo in je tako svetlo kot malokdaj doslej." Ta "svetla luč", komentira poročevalec, pomeni upanje, ki ga je v slovanskih politikantih prebudil abesinski podvig. Pričakujejo zavezništvo Jugoslavije z Anglijo, poraz Italije in odrešitev Primorske in Istre. Za novo leto pa sta bili izobešeni še zastavici s slovanskimi barvami pri Barkovljah in Malem Repnu, ponekod pa razširjeni letaki: "V kratkem bo ves Jadran jugoslovanski". Navkljub molku ljudi, nekateri so zavoje hitro odnesli karabinjerjem, drugi samo knjige, tretji so vse tihoma obdržali, je policija odkrila organizacijo z obdarovalci in jih 18 aretirala. Priznali so krivdo. Organizatorji so bili Roman Pahor, Alojz Ferluga, Stanislav Sosič ter Vladimir Turina, ki so bili že prej "aktivni iredentisti". Denar za darila so zbrali pri ljudeh, sicer pa so se

⁴⁹ ACS, PS, AGR, 1903-1949, K2, fasc. K-13.

mladeniči sestajali tudi zato, da so brali tigrovski časopis Svoboda. Pri vojaku Danilu Stubelu, ki se je vračal z dopusta na fronto v Etiopijo, je policija našla več letakov, ki naj bi jih tamkaj delil slovenskim vojakom. Pri Romanu Pahorju pa so našli tudi članek o učinku sankcij v Italiji, s podpisom "Igor", namenjen za ljubljanski časopis Glas naroda, podoben članek so našli tudi pri Turini za Jutro.⁵⁰ Petnajst udeležencev obdarovalne akcije, oproščen je bil mladoletni Vid Vremec, je bilo obsojenih 10. februarja 1936 na 2 do 5 let konfinacije. Roman Pahor pa je bil posebej obsojen 12. februarja, skupaj s Ivanom Ruplom in Giovannijem Woditzko; dolžili so jih "antifašistične dejavnosti".

Primer stroge kazni in hudih posledic, tudi zaradi vojne v Etiopiji, je zadeval Andreja Manfredo iz Kobarida, ki se je komajda vrnil iz zapora, kamor ga je Posebno sodišče za zaščito države poslalo že na prvem tržaškem procesu, septembra 1930. Ponovno je bil prijet in obsojen od istega sodišča leta 1937 na 7 let in pol zapora, ker je poleg protifašistične in komunistične propagande dal odstraniti zastavo, ki je bila izobešena ob zavzetju Addis Abebe. Manfreda je umrl v zaporu.⁵¹ Sicer pa beremo v Slovencu, da je med vojno "ravnanje italijanskih oblasti s slovenskim oziroma hrvaškim prebivalstvom Julijske krajine (...), v primeri s prejšnjimi časi v političnem oziru bolj prijazno, tako da ima ljudstvo, ki mora itak nositi težke gospodarske žrtve, mir vsaj pred šikanami v političnem pogledu".⁵²

Odnos primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov do vojne v Etiopiji, kakor se je pokazal ob odhodu mobiliziranih in v emigrantskem časopisu, je spodbudil Komunistično partijo Italije, da je povabila oktobra 1935 v glasilu UnitÉ "vse privržence osvoboditve Julijske krajine, vse borce za svobodo Slovanov, da se združijo z nami, da marširajo z nami proti fašizmu. (...) Globoke razlike nas ločujejo od programa julijskih nacionalistov. Toda s temi strankami nas v tem trenutku veže skupen cilj boja proti vojni v Afriki in proti fašizmu. Torej lahko korakamo skupno v interesu Italijanov in Slovanov". V januarju pa je komunistična *L'Idea* popolare objavila še članek "Due parole all'Istra" z ugotovitvijo, da emigracija v Jugoslaviji z glasilom Istra končno išče zaveznike med italijanskimi antifašisti, zato naj pristopi k ljudski fronti, h kateri so "revolucionarni nacionalisti Julijske krajine že pristopili". Urednik Istre Tone Peruško je že 4. oktobra 1935, namreč v uvodniku Historijski momenat opisal blok, ki se ustvarja v Evropi ob napadu na Etiopijo in aktivnost italijanskih antifašistov v emigraciji. Na vprašanje, kako naj se slovenska in hrvaška emigracija v Jugoslaviji obnaša, je odgovoril, da si mora začrtati enako linijo: boj proti fašizmu.

K ljudski fronti je pristopila narodnjaška ilegalna organizacija TIGR, ki se je prav z namenom pogajanja s KPI predstavila kot Narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov Julijske krajine. Njeno vodstvo je bilo tedaj v Jugoslaviji, od tu se je dopisovalo s partijskim vodstvom v Parizu. Besedilo pakta je bilo sprejeto 15. decembra 1935: Patto di unitÉ d'azione tra il Partito comunista d'Italia e il Movimento nazionale rivoluzionario degli sloveni e croati della Venezia Giulia". Stranki sta se obvezali delovati enotno za "obrambo zatiranih narodnosti, za njihovo osvo-

⁵⁰ Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije, 2024 - ZA, inv. 245, Kvestura Trst. Citati so prevedeni iz italijanščine, originalna slovenska besedila niso znana.

⁵¹ *Aula IV*, ZTT, 1970, str. 53.

⁵² Ponedeljski Slovenec, 24. 2. 1936.

boditev izpod italijanskega imperialističnega pritiska in za boj proti fašizmu in vojni". Narodni revolucionarji - tigrovcji (pakt so podpisali Albert Rejec, Danilo Zelen in Just Godnič) so se obvezali ustvarjati ljudsko fronto vseh plasti slovenskega in hrvaškega prebivalstva v Julijski krajini, "na osnovi enotnega boja za narodne zahteve, proti vojni in fašizmu". Že marca 1936 so izdali prvo številko ciklostiliranega glasila *Ljudska fronta*, ki je skupaj s Svobodo širil protifašistično propagando.⁵³

Svoboda je že v začetku leta 1935 opozarjala s člankom "Roparski pohod Mussolinija" na italijanski imperializem, za katerega bodo padali tudi Slovenci in tirolski Nemci, zato naj vojaki dezertirajo z orožjem, z dokumenti, z vojaškimi informacijami in zagotavljala, da TIGR širi svoj boj tudi na pravice slovenskih in hrvaških delavcev v Afriki ter pozdravlja "boj italijanskega delavca proti fašizmu". Ob napadu je s člankom "3. oktober 1935 in mi", poleg opisov uničujoče situacije v Italiji vabila ljudi, da ne smejo "udano čakati, da bo prišla osvoboditev sama od sebe", naj se pridružijo italijanski revoluciji, naj vstopajo v revolucionarno organizacijo TIGR, ki se pripravlja, da izrabi priložnost za osvoboditev. 3. oktober je torej proglasila za začetek priprav na obračun z mobilizacijo vseh revolucionarnih sil. Ljudska fronta je marca 1936 s člankom "Mir-kruh-svoboda!" širila protivojno propagando, zahtevala, naj se slovenski vojaki vrnejo iz Afrike, ker to ni vojna za njihov kruh, saj je gospodarski položaj vedno težji, draginja pa vedno večja. "Vojna v Afriki je popolnoma zavožena", če bi se pa, "kar je popolnoma izključeno, zmagoslavno končala, ne more ne fašizmu, ne Italiji, ne italijanskemu narodu, še najmanj pa našemu ljudstvu prinesiti kaj dobrega". Svoboda ni spremenila tona, tudi potem ne, ko je vojna "zmagoslavno končala"; objavila je članke s podcenjevanjem in omalovaževanjem njenih rezultatov in posledic. O narodni manjšini je zapisala, da se bodo zanjo časi še poslabšali, vendar ne sme obupati, ker fašizmu je usojen propad, vojna v Afriki je bila samo injekcija za podaljšanje njegovega življenja. Ljudstvo naj se zanese na revolucionarno organizacijo, ki je že sklenila zaveznitvo z drugimi protifašističnimi silami in zmaga je lahko samo naša.⁵⁴

Na vprašanje, kakšne so bile za primorske Slovence posledice abesinske vojne, bi bil najbrž najprimernejši odgovor: takšne, kakor za vse prebivalstvo Italije, vsaj kar zadeva gospodarsko področje, ki si je po vzpostavitvi normalnih odnosov s sankcionističnimi državami hitro opomoglo. Bistvena sprememba za Italijo in Julijsko krajino pa je bila v nadaljnji militarizaciji države, v udeležbi Italije s prostovoljci v španski državljanski vojni, ki je začela takoj po zmagi v Etiopiji, in to na obeh straneh, ter na pripravah na širši svetovni spopad. Gospodarsko je Julijska krajina pridobila, kot so poročali provincijski prefekti leta 1937, tako da je ohranjala in razvijala intenzivnost kmetijstva, razvoju tržaške trgovine je posebej koristil uvoz poceni kave iz Etiopije, tekstilni industriji nov trg v Afriki. "V pospešenem tempu deluje barvarnica v Gorici, tovarna poljedeljskih strojev v Batujah, tekstilna tovarna v Podgori, lesna industrija, industrija pohištva in cementa Salonit" (tovarna cementa v Anhovem). Režim cen se je zaostрил zaradi

⁵³ M. Kacin Wohinz: Ljudskofrontno povezovanje Slovencev v Italiji. *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*. Ljubljana 1977, str. 135-154.

⁵⁴ Ljudska fronta, Glasilo narodno revolucionarne org. Julijske krajine, marec 1936. Svoboda, Glasilo revolucionarne organizacije Julijske krajine, VII, št. 2; VIII, št. 14; IX, št. 1 in 10.

devalvacije lire, denarni obtok se je povečal zaradi višje produkcije, povečanih dohodkov posestev ter pošiljk delavskih prihrankov iz Abesinije. S tem se je tudi brezposelnost zmanjšala, najnižja je bila prav med vojno v Etiopiji oziroma vse leto 1936. V Abesinijo je bilo leta 1936 poslanih okoli 800 delavcev iz Goriške pokrajine, nad 800 naj bi jih zaposlile ladjedelnice v Trziču, mnoge so vzeli premogovniki v Labinu in rudnik v Rajblju, veliko delavcev pa so zaposlovala tudi "obsežna vojaška dela na meji". Obsežnemu poročilu o gospodarstvu v Julijski krajini v letu 1936, povzetem po poročilih prefektov in gospodarskih funkcionarjev, je časopis Istra dodal le to, da je normalno, da iz njega veje optimizem, o slovenskem in hrvaškem kmetu pa je znano, da mu gre samo slabo. Raje bi vedeli, nadaljuje, "za število prodanih kmetij raznim bankam iz stare Italije, ki so potem nastanile svoje kolone na slovenski zemlji."⁵⁵

Za zgodovino slovenske manjšine bi bili pomembni podatki o zaposlovanju delavcev v kolonijah Vzhodne Afrike. Časopis Istra sklepa v sorazmerju s splošnimi podatki, ki jih je objavil italijanski statistični vestnik. Tako je število Slovencev in Hrvatov, navzočih v koloniji ob koncu posameznega meseca od januarja 1937 do junija 1938, v posebni tabeli le ocenjeno, ne pa stvarno. Gibalo naj bi se od 1651 v marcu 1937 na 523 v juniju 1938. V času od januarja 1936 do konca 1938 je umrlo v Vzhodni Afriki 44 delavcev iz Julijske krajine, sorazmerno temu skupnemu številu naj bi jih bilo 26 slovenske in hrvaške narodnosti. Te ocene so se piscu poročila zdele prenizke, kajti "verjetno je, da je slovanski živelj iz Julijske krajine v Vzhodni Afriki sorazmerno močnejše zastopan kot italijanski, saj so v prvem času naše brezposelne delavce naravnost silili v Abesinijo." Sicer pa skupnega števila odhodov ni lahko ugotoviti, ker so odhajali tjakaj začasno, se menjavali, po končani vojni so ostajali tam kot delavci tudi nekateri vojaki, med repatriiranimi pa je statistika štela tudi vojake. Po oceni Istre je v celoti odšlo na delo 4305 delavcev iz Julijske krajine in Zadra, od tega 2580 Slovencev in Hrvatov.⁵⁶ Iz Afrike so se možje, vojaki in delavci vračali oboleli za malarijo, zato da so bili prav kmalu spet mobilizirani, poslani večinoma v neoborožene kazenske "specialne bataljone", da so jih čimbolj oddaljili od bojnih polj. V časopisu Istra beremo, da so trije italijanski vojaki, med njimi dva Slovenca, pobegnili iz Francove vojske v Španiji in se pridružili rdečim, italijanskemu bataljonu Garibaldi, v katerem je bilo mnogo Primorcev. Slovenska dezertirja sta povedala "da sta bila že v Abesiniji, od koder so ju že poslali domov, a po dveh tednih sta morala zopet zdoma in bila sta odposlana kot 'prostovoljca' Francu na pomoč".⁵⁷

Poseben "primer primorskega Slovenca v Abesiniji" je primer Antona Ukmarja. Anton Ukmar - Tone, član italijanske komunistične partije, doma s Proseka, je leta 1930 zbežal pred aretacijo v Jugoslavijo, nato je v Franciji sodeloval pri CK KPI v komisiji za nacionalno vprašanje, medtem je bil tudi v Sovjetski zvezi, nato v španski državljanski vojni. Marca 1939 ga je francoska obveščevalna služba v sporazumu z vodstvom italijanske partije in etiopsko vlado v emigraciji poslala v zasedeno Etiopijo, skupno s tremi sodelavci in skupino etiopskih študentov, za inštruktorja abesinskim gverilskim enotam. Prevzel je operativno območje pokrajin Godžam in Gondor. Poleg vojaških inštrukcij za gverilsko vojskovanje si je zlasti

⁵⁵ Istra, 1937, št. 28.

⁵⁶ Istra, 1938, št. 36.

⁵⁷ Istra, 12. 2. 1937.

prizadeval organizirati protiitalijansko propagando in vplivati na domačine, da so zapuščali italijanske enote in se pridruževali gverilcem. Sicer pa je doživljal vse mogoče avanture, smrtno je zbolel za malarijo in se končno maja 1940 ilegalno vrnil v Francijo ter se pridružil tamkajšnjim partizanom. Po kapitulaciji Italije ga je vodstvo KPI poslalo organizirati italijanske partizanske enote, bil je komandant garibaldinskih brigad VI. cone severne Italije in osvoboditelj Genove, ki ga je proglasila za svojega častnega meščana, prejel je tudi zlato medaljo italijanskega od-porniškega gibanja.⁵⁸

Milica Kacin Wohinz

IN MARGINE ALLA 'GUERRA D'ABISSINIA'

Riassunto

A causa dell'aggressione dell'Italia all'Etiopia (allora Abissinia), dal 3 ottobre 1935 al 5 maggio 1936 furono interrotti i colloqui tra l'Italia e la Jugoslavia, paesi che, dopo lunghi anni di inimicizia, stavano riacciando i rapporti proprio dai primi mesi del 1935. La Jugoslavia fu costretta, anche se contro voglia, a mettere in pratica le sanzioni economiche contro l'Italia come aveva stabilito la Società delle Nazioni. Tuttavia il governo jugoslavo cercò di conservare le simpatie dell'Italia, eludendo le sanzioni, proibendo la propaganda antiitaliana sulla stampa e ostacolando l'attività delle organizzazioni degli emigrati dalla Venezia Giulia. Dopo la guerra le trattative furono riprese e portarono ad un accordo politico tra i due stati. La guerra aveva colpito in modo particolare le minoranze nazionali slovena e croata, che erano sottoposte ad una forte pressione snazionalizzatrice dal regime fascista. Circa 1000 uomini disertarono o fuggirono in Jugoslavia prima della mobilitazione, non desiderando combattere per sottomettere l'Etiopia ad uno stato da cui essi stessi erano oppressi. La maggior parte fu confinata dal governo jugoslavo con sovvenzioni minime, ma furono aiutati dalle organizzazioni degli emigrati in Jugoslavia e nell'America del Sud ed anche dalle organizzazioni antifasciste italiane in esilio. Coloro che furono costretti a partire per la guerra manifestarono pubblicamente per le vie di Gorizia le loro idee antimilitariste, nazionali slovene e antifasciste. Era convinzione diffusa che i soldati di nazionalità slovena e croata sarebbero stati i più esposti durante le operazioni di guerra. Per la maggior parte furono in forza nella divisione Gavignana che condusse strenue battaglie per Adua, ma non si registrarono molte vittime, anche perché la brutale aggressione non incontrò che una debole resistenza. Alcuni disertori, che trovarono rifugio tra le file etiopi, vennero condannati a morte dal tribunale militare italiano. L'invio di operai sloveni nella nuova colonia dell'Africa orientale era in accordo con i progetti di snazionalizzazione tendenti a far diminuire il numero degli allogeni in Italia.

La popolazione slovena e croata della Venezia Giulia fu colpita dalla guerra sul piano economico come tutto il resto della popolazione italiana. Molti generi di prima necessità vennero razionati, i prezzi salirono e furono massimalizzati, la mancanza d'importazione richiedeva un'economia autarchica, cui si dovette adattare anche l'agricoltura. Significative in tal senso le azioni di raccolta di materie prime e metalli: i coniugi sloveni furono costretti per motivi politici a sostituire le fedi d'oro con altre di ferro. Durante la guerra la pressione politica fu allentata, tuttavia continuarono le condanne per reati politici, soprattutto l'invio al confino per defezioni, propaganda antiitaliana e antifascista, per diserzione e fuga. Anche il clero sloveno ebbe una condotta di "resistenza", non partecipando alle celebrazioni dopo la vittoria. Sul Carso triestino la gioventù organizzò una distribuzione illegale di doni

⁵⁸ R. Bradaškaja: *Revolucionar Miro. Življenska zgodba Antona Ukmarja*. Trst 1981.

natalizi alle famiglie piŹ povere che ebbe come conseguenza l'invio al confino. Il Partito comunista italiano si servì dei sentimenti antimilitaristi e antifascisti delle persone che attendevano la sconfitta dell'Italia e l'annessione del Litorale e dell'Istria alla Jugoslavia per sancire un accordo operativo con il movimento di liberazione popolare illegale degli Sloveni e dei Croati della Venezia Giulia. Tra l'altro inviò nella colonia africana A. Ukmar, sloveno di Trieste, affinché organizzasse la guerriglia tra gli indigeni.

Marjan Linasi

Nacistična oblast na Koroškem 1938-1945 in njena politika do Slovencev

Uvod

Predmet naše razprave je nacistična oblast, njene strukture in nosilci ter njeni nameni in cilji. Naš namen torej ni govoriti o odporu proti nacizmu, ki predstavlja povsem drug problemski sklop, ampak izključno razgrniti naravo nacistične oblasti in njenih struktur, torej vse tisto, kar je ta oblast storila in kar bi bila tudi sicer storila, tudi če ne bi bilo odpora in torej ne bi bili potrebni povračilni ukrepi proti njegovim nosilcem. Obravnavano temo so številni pisci, ki se ukvarjajo z novejšo koroško zgodovino, doslej omenjali, navadno na začetku svojih razprav, ki so bile usmerjene na druge probleme. Najdlje pa je v obravnavi prav te problematike prišel za Koroško severno od senžermenske meje koroški zgodovinar in publicist dr. August Walzl,¹ za Koroško južno od nje, predvsem za Mežiško dolino in območje Dravograda pa v svojem temeljnem delu o tej problematiki na Slovenskem že dr. Tone Ferenc,² za njim pa, z dodatkom številnih lokalno zanimivih dejstev in dogodkov Bogdan Žolnir.³

Geografsko torej zajema razprava zgodovinsko deželo Koroško, z izjemo Karnalske doline, ki je po prvi svetovni vojni pripadla Italiji. V ostalem pa obravnava pretežno tisti del Koroške, kjer so živeli oziroma še živijo Slovenci. Na jugu in jugovzhodu je omejen s staro deželno mejo proti Gorenjski in Štajerski, ki se je pred drugo svetovno vojno in po njej večinoma pokrivala tudi z mejo med sosednjima državama (med vojno meje seveda ni bilo, se je pa pod nacistično vladavino močno povečal pomen deželni mejá), na severu in severovzhodu pa z jezikovno mejo proti strnjeno naseljenemu nemškemu prebivalstvu dežele, ki se je po srednjeveški kolonizaciji ustalila v 15. stoletju in je v času nacizma vsekakor še veljala. Ta je vzhodno od Šmohorja presekala Ziljsko dolino, nato je šla proti vzhodu na Dobrač in Osojske Ture ter prek Gosposvetskega polja in Svinške planine severno od Djekš, od tu pa navzdol do Drave pri Labotu. Koroška severno od senžermenske meje je na osnovi izida plebiscita 10. oktobra 1920 pripadla Republiki Avstriji in je 13. marca 1938 prešla pod nacistični tretji rajh. Koroška južno od senžermenske meje, ki je obsegala Mežiško dolino s širšim območjem Dravograda ter Jezersko, pa je po 10. septembru 1919 brez plebiscita pripadla Kraljevini SHS. Po 6. aprilu 1941 je nacistična Nemčija tudi ta del Koroške zasedla in na njem vzpostavila svojo okupacijsko oblast, formalnopravno priključila pa ga nikoli ni, kot tudi ne Štajerske in Gorenjske, čeprav je to večkrat nameravala storiti.

¹ August Walzl: "Als erster Gau...". *Entwicklungen und Strukturen des Nationalsozialismus in Kärnten*. Klagenfurt 1992 (dalje: Walzl, Als erster Gau).

² Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*. Maribor 1968, (dalje Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika).

³ Bogdan Žolnir, Mile Pavlin: *Protifašistični odpor. Koroška od začetka vstaje do konca leta 1943*. Ljubljana 1995, str. 15-34 (navajam: Žolnir-Pavlin, *Protifašistični odpor*).

Nemška zasedba ozemlja

A. Severno od senžermenske meje

Nacistična državnopravna teorija je uvrščala Avstrijo med popolnoma in brezpogojno nemška ozemlja, ki jih je treba takoj po zasedbi priključiti nemškemu rajhu. Kot razlog za zasedbo Avstrije je Hitler v govoru pred rajhstagom 20. februarja 1938 navedel zaščito nemških sonarodnjakov (Volksgenossen), ki da "si ne morejo sami zagotoviti človečanske, politične in svetovnonazorske svobode". Pod pritiskom domačih nacistov, spodbujenih od nemškega rajha, je avstrijski predsednik dr. Miklas 11. marca 1938 zaupal sestavo nove vlade nacistu dr. Arthurju Seyss-Inquartu, ki je takoj poklical v Avstrijo nemške čete, avstrijski vojski pa prepovedal vsakršen odpor; 12. marca so enote 8. nemške armade začele po načrtu, ne da bi naletele na odpor, zasedati Avstrijo, kar je trajalo do 17. marca. Del nemških enot se je nato po 24. marcu umaknil nazaj v Nemčijo, druge pa so ostale v Avstriji kot zasedbene enote. Avstrijska vojska je bila do jeseni tega leta postopoma vključena v nemško.

Nova avstrijska vlada je 13. marca 1938 izdala ustavni zakon, ki je določal, da je Avstrija dežela nemškega rajha, za 10. april pa je določil "svobodni in tajni referendum" vseh nad 20 let starih moških in ženskih Avstrijcev o ponovni združitvi z nemškim rajhom. Iste dne je objavil Hitler v Linzu zakon o ponovni združitvi Avstrije z nemškim rajhom, ki je vseboval že omenjeni avstrijski ustavni zakon, in določal, da do tedaj veljavno pravo ostane še naprej v veljavi, nemško državno pravo pa uvaja v Avstrijo Hitler sam ali pa od njega pooblaščen rajhovski minister. 15. marca je izšla uredba k zakonu o priključitvi, ki je določala, da je odgovorna oseba za priključitev nemški notranji minister, ki lahko prenese svoje posle tudi na nemškega opolnomočenca na Dunaju, ki mu lahko zaupa svoje posle tudi pooblaščenec za štiriletni plan. Tega dne je Hitler prvič objavil, kateri nemški zakoni začnejo veljati v Avstriji. Značilnost te prve priključitve je bila v tem, da so se rajhovski zakoni le počasi uvajali v sicer povsem priključeno Avstrijo in da je bil kljub priključitvi postavljen na Dunaju nemški opolnomočenec, ki je ostal na tem mestu še celo po izidu zakona o Vzhodni marki (Ostmark) 19. aprila 1939, do posebnega Hitlerjevega ukaza z dne 15. marca 1940 o prenehanju njegove službe in njegovega urada.⁴ Z zakonom o Ostmarki je bilo ime Avstrija izbrisano iz uradne rabe in nadomeščeno z izrazom Ostmarka. Razdeljena je bila na sedem dežel (Reichsgau), ki so bile neposredno podrejene Hitlerju in centralnim oblastem v Berlinu. Od leta 1942 se tudi ime Ostmarka ni več uporabljalo, ampak samo še imena sedmih dežel.⁵

B. Južno od senžermenske meje

Tudi za ta del Koroške so se nacisti začeli že zgodaj zanimati, saj je med nemškonacionalno usmerjenimi Korošci že ves čas od senžermenske pogodbe tlelo prepričanje, da je bilo to ozemlje po krivdi velesil krivično odtrgano od Koroške. V takem smislu sta razlagali zgodovinska dejstva tudi zaupni spomenici, ki ju je

⁴ Metod Mikuž: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu. Zgodovinski časopis (Kosov zbornik), 1952-53, str. 733-734.

⁵ Radomir Luža: *Der Widerstand in Österreich 1938-1945*. Wien 1985, str. 30 (dalje Luža, *Der Widerstand*).

pripravil deželni mejni urad (Gaugrenzlandamt) za Koroško pod vodstvom Aloisa Maier-Kaibitscha. Prva je bila datirana s 24. julijem 1940 in se je nanašala na Mežiško dolino in jeseniški trikotnik, druga pa z 21. avgustom 1941 in se je nanašala delno tudi na Jezersko.⁶

Dogodki v Jugoslaviji po beograjskem puču 27. marca 1941 niso ustrezali načrtom nacistične Nemčije, ki je želela čimprej končati italijansko - grško vojno, obvladati Balkanski polotok in grške otoke ter si zavarovati desni bok strateške razporeditve svojih sil, ki so se pripravljale na napad na Sovjetsko zvezo. V noči na 6. april so armade sil osi začele z vojaškimi operacijami na vseh jugoslovanskih mejah. Na severni meji so se v prostoru med Celovcem, Gradcem in Nagykanizšo za napad skoncentrirali 49. gorski in 51. ter 52. pehotni korpus, skupno 14 divizij iz sestava 2. nemške armade; prvi torej na ozemlju Koroške, druga dva pa na štajerskem ozemlju. 49. gorski korpus je pri Dravogradu prestopil Dravo, po manjših spopadih pa zavzel tudi mejne prehode Jezerski vrh, Ljubelj in Koren. Njegovo prodiranje je začasno ustavil 6. posadni polk jugoslovanske vojske, nakar je 8. aprila nadaljeval napade pri Dravogradu, 9. aprila pa mu je poveljstvo 2. armade ukazalo prodor proti Celju, kar je tudi izvedel in do noči 10. aprila skupaj z 51. pehotnim korpusom dosegel črto Šoštanj - Vitanje - Slov. Bistrica - Ptujška gora - mostišče pri Ormožu.⁷

Ob 7. uri zjutraj 6. aprila so nemška vojaška letala preletela Dravograd in spodnjo Mežiško dolino. Takoj po začetku sovražnosti so minerske enote jugoslovanske vojske zahodno od Prevalj razstrelile oba železniška predora, 7. aprila pa vse mostove na Dravi in Meži pri Dravogradu, mežiški rudarji pa so onesposobili tri rudniške elektrarne. Na utrjenih položajih nad dravograjsko železniško postajo so pokazali posebno junaštvo manjši oddelki graničarjev, orožnikov in skupina redne vojske; le-ti so uspešno zadrževali Nemce, ki so tako šele tri dni po prestopu meje lahko prodrli skozi dravograjska vrata in nato skozi Mislinjsko dolino v notranjost Slovenije. V spopadih 9. aprila je padlo 17 jugoslovanskih vojakov, več jih je bilo tudi ranjenih. Preostali graničarji in rezervisti so se umaknili na Pohorje, nato se je nemška kolona, ki je prišla 9. aprila iz Celovca v Dravograd, prepeljala po novozgrajenem pontonskem mostu prek Drave ter nadaljevala pot proti Slovenj Gradcu in Celju. Do manjših spopadov je prišlo tudi na drugih odsekih tega dela severne meje: v Dobrijah in Mežici. Mežiške utrdbe je ob začetku vojne zasedlo 40 jugoslovanskih vojakov. Ko je prišla 9. aprila predhodnica nemške vojske v Mežico, so bili v spopadu z njo štirje jugoslovanski vojaki mrtvi, padel pa je tudi po nesreči od Nemcev zadet domačin Rudolf Zimmerl, ki je odhitel na mejni prehod Holmec, da bi pozdravil nemško vojsko. Skupaj je v teh dneh na "mežiški fronti" padlo 26 jugoslovanskih vojakov.⁸

⁶ Tone Ferenc: *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945 / Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945*. Maribor 1980, dok. 3; Denkschriften des Gaugrenzlandamtes NSDAP in Kärnten, Das Miesstal und Das Dreieck von Assling, Klagenfurt, 24. Juli 1940; dok. 5, Denkschrift des Gaugrenzlandamtes NSDAP in Kärnten, Die ehemals österreichischen politischen Bezirke Radmannsdorf, Krainburg und Stein, Klagenfurt, 21.8. 1940.

⁷ *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945*. Ljubljana 1976, str. 37-42; Vlado Strugar: *Jugoslavija 1941-1945*. Ljubljana 1980, str. 7-15.

⁸ Žolnir-Pavlin, *Protifašistični odpor*, str. 15-25.

Uvedba nacistične oblasti in njenih struktur ter njihovi prvi ukrepi

A. Severno od senžermenske meje

Z anšlusom 13. marca 1938 je Koroška postala Gau Kärnten. Priključitev je dočakala kot gospodarsko nerazvita in za širše gospodarske tokove zaprta dežela. 13. julija 1938 so ji pripojili še okrajno glavarstvo Lienz, ki je dotlej spadalo h Tirolski.⁹ Ob nacističnem ljudskem štetju 17. maja 1939 so v Gau Kärnten naštel skupno 451.078 prebivalcev.¹⁰ Nekdanji politični okraji so postali okrožja (Landkreis). Dvojezično ozemlje Koroške je tako sodilo pod okrožja Wolfsberg, Velikovec, Celovec, Beljak in Šmohor. Celovec z okoliškimi občinami Sv. Martin, Št. Peter, Št. Rupert in Trnja Ves so bili izločeni kot posebno mestno okrožje (Stadtkreis), enako tudi Beljak. Pri občinah je ostalo stanje približno enako kot pred anšlusom, ko je na dvojezičnem ozemlju delovalo 92 občin, le občino Zg. Vesca so Nemci spojili z občino Bilčovs, občino Škocjan pa razdelili med sosednje občine; torej je bilo ob koncu nacistične vladavine na dvojezičnem ozemlju Koroške 90 občin.¹¹

Z anšlusom 13. marca 1938 se je na Koroškem severno od senžermenske meje (po 6. aprilu 1941 tudi južno od nje) začel vse bolj uveljavljati nacistični sistem, ki so mu že leta pred tem pripravljali pot domači nacisti (prav Koroško lahko označimo za pravo zibelko nacizma izven Nemčije; prve nacistične skupine so se pojavile vzporedno s tistimi v Nemčiji, v konkretnih koroških razmerah jih je podžigal prastrah pred južno sosedo). Na Koroškem južno od senžermenske meje so podobno vlogo opravljali pripadniki nemške narodne manjšine (folksdojčerji), organizirani v Švabsko-nemško kulturno zvezo (Kulturbund). Temeljne prvine tega sistema so bile skrajni nemški nacionalizem in nacionalni šovinizem, rasizem, totalitarizem, antisemitizem, pretirano poudarjanje vodje in drugo, skratka, mešanica idej, iztrganih iz konteksta nekaterih filozofskih sistemov in po svoje interpretiranih, tako da so bile vseč povprečnemu nemškemu človeku. Poudarjal je pomen in zgodovinsko vlogo nemške nacije, bil skrajno agresiven do drugih, predvsem slovanskih narodov, Judov in Romov. Svojo oblast so nacisti vzdrževali z nasiljem, propagando in socialno demagogijo.¹²

Vrsta zakonov in uredb, ki so jih postopoma uvedli v Avstrijo iz nacistične Nemčije, je povsem spremenila njeno notranje politično stanje. Takoj so bile prepovedane vse stranke, razen nacistične (NSDAP). Tudi zakon o štiriletnem planu si je povsem podredil avstrijsko gospodarstvo. Z dnevnim poveljem 13. marca 1938 je avstrijska armada postala del nemške vojske (Wermacht). Najprej je bila podrejena generalu Fedorju von Bocku, poveljniku prodirajoče 8. armade, 23. marca je sledila razdelitev med dva armadna korpusa z dvema vojnima okrožjema (XVII. s sedežem na Dunaju in XVIII. s sedežem v Salzburgu). Koroška je torej prišla pod XVIII. vojno okrožje. Oba armadna korpusa sta sestavljala 5. armadno skupino (poveljnik general Wilhelm List). V koroških garnizonih je prišlo povelje o prevedbi enot v nemško armado v noči od 13. na 14. marec v povezavi s

⁹ Walzl, *Als erster Gau*, str. 66-83.

¹⁰ Meldungen aus dem Reich 1938-1945, 18. 12. 1939, Minderheitenverhältnisse in Kärnten.

¹¹ Dr. Luka Sienčnik in dr. Bogo Grafenauer: *Slovenska Koroška, Seznam krajev in politično - upravna razdelitev*. Ljubljana 1945, str. 5-11 (dalje Sienčnik, Grafenauer, *Slovenska Koroška*).

¹² Dr. Metod Mikuž: Temeljne prvine fašizma kot zgodovinskega pojava. Referat na Koroških kulturnih dnevih nedatiran. Arhiv Koroškega pokrajinskega muzeja Slovenj Gradec (dalje AKPM).

takošnjo prisego. Izvedli so že dolgo pred tem načrtovan ukrep o odpustu in upokojitvi nezaželenih oficirjev; 13. marca je prišlo v Celovec prav iz Berlina tudi 20 gestapovskih uradnikov. SS-Obersturmführer dr. Isselhorst je na Koroškem prevzel varnostno direkcijo, SS-obersturmführer Nagele pa je postal njegov namestnik. Gestapo je že naslednji dan, 14. marca začel po vsej deželi s številnimi aretacijami; le-te so po ukazu gestapa zunaj Celovca in Beljaka izvajale tudi krajevne orožniške postaje. Pri aretiranih je šlo za uradnike Domovinske fronte (Vaterländische Front), uradnike, ki so bili zaradi svojega antinacističnega prepričanja pri novih oblasteh nezaželeni, posamezne pripadnike Heimwehra, prominentne osebnosti iz gospodarskega življenja, Jude in duhovnike. Bilo je tudi mnogo samovoljnih aretacij zunaj pripravljenih list in kategorij. Številna društva, združenja in organizacije so bile prepovedane, pisarne zasedene, blagajne in arhivi zaseženi. Tudi njihovi bančni računi so bili zaprti; slednje se je poleg organizacij, društev in združenj nanašalo tudi na koroške Jude. Na Koroško je kmalu po anšlusu prišlo tudi okrog 1000 uniformiranih policistov (zaščitna policija - Schutzpolizei, kratica Schupo), ki so bili večinoma razporejeni po dvojezičnem ozemlju kot okrepitev orožniških postaj in v nadzor nad njimi. Aretacije pa so na Koroškem (kot tudi drugod v Avstriji) po 20. marcu dosegle še večji obseg. Do sredine maja je bilo zaprtih na Koroškem najmanj 820 oseb, že pred 24. majem pa je krenil v Dachau prvi transport s 120 Avstrijci. Večina Korošcev je bila po aretaciji sicer izpuščena, vendar so se številni morali dnevno javljati na gestapu, kar je bilo povezano s številnimi šikanami, in bili pod stalnim nadzorom.

Dne 13. marca je bila oblikovana tudi nacistična koroška deželna vlada, ki ji je predsedoval dr. Wladimir Pawlowsky, ki je bil skupaj z nekaterimi člani prevzet iz stare vlade (1942 odstavljen). Vlada je bila sestavljena iz 14 deželnih uradov, od katerih je za usodo Slovencev najpomembnejši že omenjeni Deželni mejni urad (Gaugrenzlandamt), ki ga je vodil do konca vojne Alois Maier-Kaibitsch, glavni tajnik Koroškega Heimatdiensta (KHD), specializirane organizacije za zatiranje koroških Slovencev. Najpomembnejšo vlogo pa je vendarle imel gaulajter in državni namestnik za Koroško, torej vodilna oseba iz nacistične stranke. Na Koroškem je bil na to mesto kot prvi imenovan dr. Klausner, po njegovi smrti Franz Kutschera, ki je bil na tej funkciji vršilec dolžnosti, novembra 1941 pa dr. Friedrich Rainer, ki je to funkcijo opravljal do 7. maja 1945, ko je oblast izročil predstavnikom predvojnih meščanskih strank. Vseh sedem gaulajterjev je slovesno priseglo 24. julija 1938 v Celovcu. Podobno vlogo kot na deželni ravni gaulajterji so imeli v okrožjih okrožni vodje nacistične stranke (krajslajterji); poleg njih so v okrožjih oblastno funkcijo izvajali tudi deželni svetniki. Ravno nacistična stranka je na Koroškem z 242 krajevnimi skupinami, 3728 bloki, 945 celicami in z 10% vključenega prebivalstva dežele predstavljala najbolj organiziran in nevaren aparat in je imela Koroška med vsemi pokrajinami v nemškem rajhu največji odstotek članov nacistične stranke. Na podoben način kot NSDAP so bile organizirane tudi druge organizacije: Hitlerjeva mladina (HJ), Zveza nemških deklet (BDM), Nemška delavska fronta (DAF), NSV, NSKOV, NSKK in druge.¹³

¹³ Walzl, *Als erster Gau*, str. 66-83.

B. Južno od senžermenske meje

Potem ko je nemška vojska zasedla del Slovenije, ki ji je bil določen, je na zasedenem ozemlju, tako tudi na Koroškem južno od senžermenske meje nekaj časa veljala vojaška okupacijska uprava; tu in na Gorenjskem pod poveljstvom generala von Nagyja, ki je imel svoj štab na Bledu. Zasedbena oblast je brez potrdila jemala ljudem motorna kolesa, osebna in motorna vozila, pisalne stroje, preproge, obleke, knjige, pohištvo, blago, denar, zlatnino in druge vredne predmete. 14. aprila 1941 je Hitler izdal štiri odloke, s katerimi je na Štajerskem, kot tudi na Gorenjskem in na Koroškem južno od senžermenske meje uvedel sistem začasne civilne uprave, podoben sistem torej, kot ga je pred tem uvedel v Alzaciji, Loreni in Luksemburgu. Obstajal naj bi, dokler ne bi bilo ozemlje godno za priključitev k nemškemu rajhu. Gaulajterja in državnega namestnika v sosednji deželi, ki je že sodila pod nemški rajh, je določil za šefa civilne uprave. Na ozemlju, ki ga obravnavamo, je to vlogo prevzel Franz Kutschera, od novembra 1941 dalje pa dr. Friedrich Rainer. Bil je neposredno podrejen Hitlerju, glede utrjevanja nemštva tudi državnemu komisarju za utrjevanje nemštva (Heinrichu Himmlerju), glede vojne industrije pa pooblaščenca za štiriletni plan (Hermannu Göringu). Smel je podpisovati pravna določila, podrejeno je imel vso upravo in druga področja, razen pošte in železnic. Državne zakone je uvajal v pokrajino s posebnimi odredbami ali razglasi, ki jih je objavljajl v posebnem uradnem listu (*Verordnungs- und Amtsblatt für die besetzte Gebiete Kärntens und Krains*; tako se je namreč ozemlje Koroške južno od senžermenske meje in Gorenjske uradno imenovalo). Na Koroškem južno od senžermenske meje je prevzel svoje posle 15. aprila 1941. Svoj sedež je imel v hotelu Toplice na Bledu, 12. januarja 1942 pa je tedaj že novi šef civilne uprave Rainer prenesel sedež nazaj v Celovec.¹⁴

Še pred svojim prihodom na slovensko ozemlje sta si šefa civilne uprave (za Štajersko in za zasedena območja Koroške in Kranjske) postavila po okrajih politične komisarje, ki so imeli na območju okrožja enake pristojnosti kot šef civilne uprave. Mežiška dolina z območjem Dravograda je bila do 20. januarja 1942 samostojni okraj, nato so ga ukinili, območje Dravograda (vključno s Črnečami in Libeličami) so dodelili sosednjemu koroškemu okrožju Wolfsberg, območje Mežiške doline z občinami Guštanj, Prevalje, Mežica in Črna pa sosednjemu koroškemu okrožju Velikovec. Torej je bil ta del Koroške tesneje vključen v nemški rajh kot Jezersko in Gorenjska. Jezersko je bilo vključeno v kranjsko okrožje. Šefa civilne uprave sta razpustila jugoslovanske občinske odbore (Kutschera je to storil 25. junija 1941). Svoje politične komisarje sta pooblastila, da v občinah imenujejo župane ali občinske komisarje. Vsi organi nemške civilne uprave so poslovali izključno v nemškem jeziku, le odredbe so nekaj časa razglaševali tudi v slovenskem. V občinskih uradih, kjer so nacisti še nekaj časa obdržali nekaj slovenskih uradnikov, so strankam sicer dovolili govoriti slovensko, vloge in prošnje pa so morali pisati v nemščini.¹⁵ Politični komisar je nadziral izvajanje odredb po občinah. Izdajal je osebne in obrtne izkaznice, prometna dovoljenja, določal ljudi za prisilno delo, skrbel za ponemčenje slovenskih imen in

¹⁴ Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 139.

¹⁵ Prav tam, str. 171, op. 313 in 317.

priimkov ter krajevnih imen. Še pred uvedbo vojaške dolžnosti so občinski komisarji po zahtevi političnega komisarja prisilno rekrutirali moške prebivalce v pomožno policijsko službo, v vermanšaft in krajevno zaščito. Nemška civilna uprava je takoj po zasedbi odvzela cerkvi vodenje matičnih knjig. Pri občinah so ustanovili matične urade (Standesamt), ki so pričeli voditi knjigo rojstev, porok in umrlih. Začeli so sklepati civilne zakone. Izdajali so potrdila o prednikih zaradi ugotavljanja sorodstva (Ahnenpass). Začeli so z aretacijami najvidnejših Slovencev in s ponemčevalnimi ukrepi.¹⁶

Šef civilne uprave je 2. maja 1941 imenoval ukinitvenega komisarja za društva, organizacije in združenja; to je bil sprva Wilhelm Schick, že 24. maja pa ga je zamenjal Rudolf Thaller. Razpustil je vsa društva, razen društev za vzrejo konj, govedu, ovac in prašičev, in zaplenil njihovo premoženje.

Za razliko od Štajerske, kjer so Nemci ustanovili Štajersko domovinsko zvezo kot osrednjo politično organizacijo, so na zasedenih območjih Koroške in Kranjske ustanovili že na začetku NSDAP. Novi šef civilne uprave Rainer jo je uvedel 15. decembra 1941. Še naprej je obstajala tudi Koroška ljudska zveza (KVB) kot "neposredna organizacija stranke", ustanovljena 24. maja 1941. Ukinjeni so bili njeni uradi kot zvezno vodstvo in okrožna vodstva, zadeve dotedanjih okrožnih vodij KVB pa so prešle na okrožne vodje NSDAP. Na območjih krajevnih skupin KVB so ustanovili krajevne skupine ali "postojanke" NSDAP. Vodstvo politične dejavnosti je bilo torej izključno v rokah NSDAP.

V odredbi o ustanovitvi KVB 24. maja je bil izražen kot namen organizacije, da bi možje in žene na zasedenih območjih Koroške in Kranjske sodelovali pri izgradnji Nemčije. Moški, stari nad 18 let, bi v njej pridobili vojaško izobrazbo. Odredba je sovpadala s časom, ko so Nemci že izvajali aretacije in ko je mnogim ljudem grozil izgon. Začela se je kampanja za vpis prebivalstva v KVB, v kateri je bilo izrecno rečeno, da naj se prijavi vsakdo, ki želi ostati na zasedenem ozemlju in se obnašati lojalno do nemške države. Rezultat take kampanje je bil 97-odstotni vpis.¹⁷ Zveza je že prirejala svoja zborovanja - tudi v Mežiški dolini; tako zborovanje je bilo 19. septembra 1941 na Prevaljah, kjer je govoril njen vodja Wilhelm Schick, prisoten je bil tudi krajslajter Hans Grumm in drugi nacistični funkcionarji ter vsi občinski komisarji, vodje krajevnih skupin ter vodje celic vseh petih krajevnih skupin (Dravograd, Guštanj, Prevalje, Mežica in Črna). Vsi prisotni so prisegli zvestobo Koroški ljudski zvezi (KVB), zvezni vodja pa je 97 članom razdelil izkaznice in znak, 143 članom pa značke KVB.¹⁸

Ob ustanovitvi KVB je bila organizirana polvojaška organizacija (Wermansschaft, ki je zajela vse moške od 18. do 45. leta. To organizacijo je vodila SA skupina Südmark. Prvi nastop te formacije iz Mežiške doline in Dravograda je bil 24. avgusta 1941 na Prevaljah. Postrojenih je bilo 250 vermanov; igrale so štiri godbe. Zborovanje je vodil Standartenführer Hubert Welz. Vsi vermanski oddelki KVB dravograjskega okraja (šturmi - čete) so takrat tvorili vermansko štandarto (polk). Konec julija 1941 je bila v Grebinju ustanovljena šola za voditelje vojaških

¹⁶ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje ARS II, KUZOP), fasc. 903; Verordnungs- und Amtsblatt für die besetzte Gebiete Kärntens und Krains, 19. 2. 1942, št. 2/42 (dalje V-ABGKK).

¹⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 759-761.

¹⁸ Žolnir-Pavlin, *Protifašistični odpor*, str. 27.

oddelkov pri krajevnih skupinah iz Mežiške doline in Dravograda. Krajevna skupina Dravograd je poslala v tečaj 22 mož, iz Mežiške doline, ki je imela takrat 13 vojaških oddelkov, pa je šlo na tečaj 80 mož.

Nacistična stranka NSDAP je zelo zgodaj osnovala polvojaško organizacijo SA; le-ta se je delila v grupe, brigade, štandarte, šturme, trupe in šare. Območje Koroške južno od senžermenske meje, kot tudi Gorenjska, je sodilo pod 97. SA brigado v Celovcu. Ko je bil ukinjen vermanšaft, so njegove enote februarja 1942 preoblikovali v enote SA, ki jih je za območje Mežiške doline in Dravograda vodil Standartenführer Hubert Welz. Skupno je bilo takrat na tem območju 15 šturmov SA.¹⁹

Zelo dejavni sta bili organizaciji žensk (NS - Frauenschaft) in mladine (HJ - Hitlerjugend). Koroška ljudska zveza je članice te organizacije sklicala že sredi julija 1941, najprej na Prevaljah, nato v Guštanju in nato v Dravogradu. Na tem zborovanju je bilo prisotnih 350 žena, ker so jim Nemci v primeru neudeležbe grozili z izgonom.

Hitlerjevo mladino so začeli organizirati 6. avgusta 1941. Vanjo so vpisovali mladino od 10. do 18. leta, sprva načeloma neobvezno, 20. aprila 1943 pa je zakon o Hitlerjevi mladini začel veljati tudi na zasedenih območjih Koroške in Kranjske, torej je bilo vključevanje od tedaj dalje obvezno. Ženska mladina med 10. in 21. letom pa je morala delovati v Zvezi nemških deklet (BDM). Na taboru mladinskih vodij HJ za Mežiško dolino od 16. do 24. avgusta 1941 je bilo zbranih sto voditeljev in sto njihovih namestnikov. Namen obeh organizacij je bil ponemčevanje mladine ter vzgoja za nacionalsocializem. Hitlerjeva mladina je tudi na proslavah in javnih zborovanjih imela vedno pomembno vlogo.²⁰

Oborožene sile in represivni aparat, s katerim so nacisti vzdrževali svojo oblast na Koroškem

A. Severno od senžermenske meje

Vojska

Povedali smo že, da je Koroška sodila v XVIII. vojno okrožje, ki se je po 6. aprilu 1941 razširilo tudi na Štajersko in Gorenjsko, s tem pa tudi na Koroško južno od senžermenske meje. Glede vojnega letalstva je Koroška skupno s Štajersko pripadla 17. zračnemu območju (Luftgau), ustanovljenemu 1. julija 1938, ki je obsegalo tudi vse območje 17. vojnega okrožja in pozneje še dele češkomoravskega protektorata, poveljstvo pa je bilo na Dunaju. Pod njegovo pristojnost je sodila tudi protizračna obramba.²¹ V vseh upravnih okrožjih pa so bila okrožna vojaška poveljstva (Wehrbezirkskommando) in vojnoprijavni uradi (Wehrmeldeamt).

Na Koroškem je bilo do pojava partizanstva malo vojaških enot. 18. junija 1938 je tudi na območju Avstrije pričelo veljati nemško vojno pravo, septembra tega leta so bili prvi nabori, decembra pa se je pričelo šolanje rekrutov. Večino

¹⁹ ARS II, KUZOP, fasc. 923/I/4a in 923/I/2; Tone Ferenc: Vermanšaft v boju proti NOV na Štajerskem. Letopis muzeja NOV Slovenije, 1958, str. 81.

²⁰ Žolnir-Pavlin, *Protifašistični odpor*, str. 28.

²¹ Othmar Tuider: *Die Wehrkreise XVII und XVIII 1938-1945*. (Militärhistorische Schniftenreihe, 30. zvezek) Heeresgeschichtliches Museum / Militärwissenschaftliches Institut, Wien 1975 (dalje Tuider, *Die Wehrkreise*).

Korošcev so odpeljali drugam. Tipični koroški enoti, ki sta ostali na domačih tleh in imeli visok odstotek Korošcev - tudi Koroški Slovenci so služili v njiju - sta bila 139. polk

gorskih lovcev s štabom v Celovcu in 112. polk gorskega topništva s štabom v Beljaku. Oba sta sodila pod 188. divizijo, ki je imela svoj štab v Salzburgu; tam je bilo tudi njeno divizijsko sodišče.²² Poleg tega je bilo na Koroškem še več manjših vojaških enot, podrejenih prav tako štabu 188. divizije, ki so imele predvsem nalogo v čim krajšem času mobilizirati čimveč vojakov za fronto. Sredi leta 1943 je bilo na Koroškem šest čet deželnih strelcev, nadalje 20. četa mejne zaščite za zvezo s štabom v Celovcu ter bataljon deželnih strelcev št. 910 s štabom v Obere Vellach in z nalogo varovati taborišče vojnih ujetnikov. V jeseni 1943, ko je Italija kapitulirala, je šlo skozi Koroško v Italijo mnogo nemških enot (65. in 71. pehotna ter 24. tankovska divizija). Divizija 188 je bila v oktobru 1943 priključena 188. rezervni gorski diviziji, ki je kmalu nato odšla v Italijo; na območju XVIII. vojnega okrožja so ostale le nekatere mejne enote, ki so jih nato združili pod poveljstvo divizije 418. Ko je bilo novembra 1943 poveljstvo te divizije premeščeno v Salzburg, so v Celovcu namesto nje ustanovili štab divizije 438 za posebno uporabo (zu besondere Verwendung - z.b.V.) in mu podredili vse enote dotedanje divizije 418, ki so bile razmeščene na Koroškem (predvsem dotedanje enote deželnih strelcev in graničarske enote). Od večjih enot sta prišla pod njeno poveljstvo polka deželnih strelcev št. 184 (Kranj) in 18 (Celje), pod slednjega je sodil 611. bataljon deželnih strelcev s štabom v Velikovcu, 649. in 922. bataljon, ter XVIII. mejni odsek s štabom v Beljaku, razdeljen na mejne pododseke, pod njegovo poveljstvo pa je sodil tudi 721. bataljon deželnih strelcev. Glavne naloge teh enot so bile zavarovanje komunikacij, industrijskih obratov ter boj proti partizanom. Pripadniki teh enot so bili starejši letniki (1884-1905), slabše oboroženi in izurjeni. Sestavljali so jih v glavnem Avstrijci. S trajanjem vojne se je vidno slabšala njihova bojna morala. Julija 1944 je pod poveljstvo divizije prišel še 18. nadomestni šolski polk deželnih strelcev.²³ To so bile osnovne enote; seveda so zlasti z razvojem partizanstva dovažale v okrepitev nove iz drugih pokrajin, pa tudi znotraj Koroške so jih premeščali glede na nastale potrebe. Tako so v začetku aprila 1944 premestili 921. bataljon deželnih strelcev iz Kranja na območje Bistrice v Rožu.²⁴ S Tirolske je bila sredi leta 1944 premeščena v spodnjo Labotsko dolino 1. četa 136. nadomestnega bataljona gorskih lovcev. Spomladi 1945 se omenjajo na Koroškem še 139. nadomestna šolska četa gorskih lovcev za zvezo, 139. nadomestna in šolska četa tankovskih lovcev ter 139. pionirska nadomestna in šolska četa gorskih lovcev.

Posebej pomembno vlogo v boju proti partizanom na začetku svojega delovanja na Koroškem pa je imel 19. julija 1944 ustanovljen Treeckov polk gorskih lovcev, imenovan po poveljniku, polkovniku dr. Egonu von Treecku, nosilcu viteškega križa, izredno sposobnemu poveljniku, ki je februarja 1944 poveljeval skupnemu operativnemu štabu za boj proti XIV. partizanski udarni diviziji. Oktobra 1944 se

²² Walzl, *Als erster Gau*, str. 125-134.

²³ Josef Rausch: *Der Partisanenkampf in Kärnten im zweiten Weltkrieg*. Wien 1979, str. 21-24 (dalje Rausch, *Der Partisanenkampf*).

²⁴ Tuidler, *Die Wehrkreise*, str. 34.

je polk preimenoval v 18. rezervni polk gorskih lovcev. Kot rezerva poveljstva XVIII. vojnega okrožja je pretežno deloval na Štajerskem in je bil samo na zahtevo Rösenerjevega Operativnega štaba za uničevanje band (Führungsstab für die Bandenbekämpfung) sproščen za večje skupne akcije z drugimi nemškimi silami.²⁵ Ob ustanovitvi je bil štab polka v Celovcu; tu je bila tudi štabna četa z vodom protitankovskih topov, vodom za zvezo in kolesarskim vodom. Štab 1. bataljona je bil v Podgorju ob Klopinijskem jezeru, prav tako tudi 1. četa; 2. četa v Galiciji, 3. četa v Škocjanu in 4. (težka) četa v Rikarji Vesi. Štab 2. bataljona je bil v Dobrli Vesi, 5. četa v Sinči Vesi, 6. četa v Globasnici, 7. četa v Goselni Vesi in Žitari Vesi, 8. četa v Štebnu in Sv. Mihaelu. 3. bataljon je bil tedaj v Škofji Loki.²⁶

Poleg omenjenih vojaških enot so bile na Koroškem tudi enote Waffen - SS. Jeseni 1938 so začeli graditi novo vojašnico v Dhoušah (Lendorf) pri Celovcu, z 28 objekti. Od 22. januarja 1940 so v njej prebivale prve skupine SS polka Nordland, ki so ga ravno tedaj začeli ustanavljati. V Lendorfu so ustanovili 1. bataljon polka Nordland. Skupaj s polkoma Westland in Germania je sestavljala divizijo Nordland, pozneje 5. SS divizijo tankovskih lovcev Wiking. Kot naslednji je bil v Lendorfu ustanovljen SS pehotni nadomestni bataljon Westland, ki so mu okvirno moštvo predstavljali pripadniki SS s Koroške; v vseh naštetih enotah pa je bilo 50 odstotkov pripadnikov zelo mladih prostovoljcev iz Danske, Nizozemske in Norveške. V vojašnici Lendorf je delovala tudi podoficirska šola.²⁷

Končno je med enotami SS na Koroškem treba omeniti še SS-Totenkopfverbände, ki so varovali taborišče SS v Podljubelju. V prvih mesecih leta 1945 je tudi 14. SS grenadirski divizija Galizien premestila nekatere svoje enote in svoj lazaret na območje Velikovca.²⁸

Policija s svojimi pomožnimi formacijami

Policija se je v nemškem rajhu delila na upravno (Verwaltungspolizei), varnostno policijo in varnostno službo (Sipo in SD) ter redarstveno policijo (Ordnungspolizei - Orpo). Varnostna policija se je delila na tajno državno policijo (gestapo) in kriminalistično policijo (Kripo) zlasti z gestapom zelo podobne naloge pa je opravljala tudi varnostna služba (SD), redarstvena policija pa se je delila na zaščitno policijo in orožništvo. Obe veji sta bili od 1936 dalje podrejeni Državnemu vodji SS in šefu nemške policije Heinrichu Himmlerju. Neposredno koordinacijo nad njimi so vodili posamezni najvišji državni uradi za vsako vejo posebej; od leta 1939, ko je bil ustanovljen glavni državni varnostni urad (RSHA), pa je bila vsaka podveja podrejena ustreznemu uradu v okviru RSHA. Tako je bil za gestapo pristojen 4., za varnostno službo pa 3. urad RSHA. Na območju XVIII. vojnega okrožja (SS - Oberabschnitt Alpenland) je obe veji sprva usklajeval višji vodja SS in policije - do 15. maja 1941 Alfred Rodenbücher, nato do decembra 1941 dr. Gustav Adolf Scheel, od tedaj do konca vojne pa Ervin Rösener, ki je septembra 1943 ustanovil Operativni štab za uničevanje band (Führungsstab für die Bandenbekämpfung). Pod sabo je imel inšpektorja varnostne in inšpektorja redarstvene

²⁵ Rausch, *Der Partisanenkampf*, str. 17-18.

²⁶ ARS II, nemško gradivo, fasc. 205/I; Anlage zu Kriegstagebuch Nr. 1, 19. 7. 1944, Regiment Treeck, Gliederung des Regiments und zugewiesene Unterbringungsorte.

²⁷ Walz, *Als erster Gau*, str. 125-134.

²⁸ Tuidar, *Die Wehrkreise*, str. 46.

policije. Vse veje in podveje so bile na Koroškem v izpolnjevanju nalog odgovorne gaulajterju Rainerju, v strokovnem pogledu pa višjim policijskim organom. Gestapo, kriminalistična policija ter varnostna služba na nivoju vojnega okrožja oziroma nadodseka SS niso imele kakšnega nadrejenega organa, drugače pa je bilo z redar-

stveno policijo, ki je imela poveljnika redarstvene policije v XVIII. vojnem okrožju.²⁹

Gestapo:

Že 18. maja 1938 je Himmler ustanovil tudi gestapovsko centralo za Koroško, ki se je uradno imenovala Geheime Staatspolizei, Staatspolizeistelle Klagenfurt. Razdeljena je bila na tri oddelke: I. - Uprava in personal; II. - Odkrivanje in uničevanje nasprotnika (slednji se je delil na referate, in sicer po vrstah nasprotnika in njegovih možnih dejanjih: marksizem, cerkev, sekte, Judje, sabotaze, dezertacije, strankarske zadeve, manjšinske zadeve); III. - Špijonaža in zadeve mejne dežele. V prvi fazi so vse vodilne položaje v oddelkih zasedli Nemci. Delež Nemcev - navadnih uradnikov pa je bil naslednji: I -2/3, II. - več kot 2/3, III. - 1/3. Vzporedno so ustanovili tudi mejne policijske komisariate; tako kot v Nemčiji je namreč tudi v priključeni Avstriji mejno-policijske naloge prevzel gestapo. V Gau Kärnten so to bili Celovec, Beljak, Velikovec in Lienz. Naštetim komisariatom so bile podrejene mejne policijske postaje Silian, Plöcken, Thörl-Maglern, Podkloster, Koren, Področca, Ljubelj, Borovlje, Jezersko, Železna Kapla, Pliberk in Labot. Številčno stanje zaposlenih uradnikov gestapa na Koroškem je bilo naslednje: gestapovska centrala v prvi fazi 60 uradnikov, od tega 40 iz Nemčije, mejni policijski komisariati 15, vsaka postaja 8, skupno število vseh zaposlenih v gestapu za vse območje Gau Kärnten v prvi fazi 200 mož; pozneje se je osebje povečalo na 300 mož, in sicer zaradi povečanih nalog zasledovanja slovenske narodne manjšine, večjega angažiranja v cerkvenih in splošno nadzornih zadevah. Poleg varnostne službe je tudi gestapo razvil svojo vohunsko mrežo, in sicer z dvema vrstama vohunov; tistimi, ki so ta posel opravljali iz fanatizma in občutka pomembnosti in s plačanimi vohuni. V jeseni 1943 so zaradi številnih regrutacij pritegnili v delo gestapa številne zelo mlade ljudi, med njimi številne folksdojčerje. 28. avgusta 1944 je prek Dunaja prišla četa ukrajinskih in beloruskih prostovoljcev, ki so jo dali na voljo gestapovski centrali Celovec (Hiwi - Kompanie). Predvideli so jo za posebno zahtevne akcije v okolici Celovca. Prvi vodja gestapovske centrale je bil Isselhorst - do 15. junija 1938, nato dr. Ernst Weimann - do aprila 1941, nato do decembra 1943 dr. Christman, od tedaj do konca vojne pa Heinrich Berger (Dunajčan). Po napadu na Jugoslavijo je bil mejni policijski komisariat Velikovec, ker je postal nepotreben, ukinjen, namesto njega pa ustanovljena gestapovska izpostava Prevalje (pozneje premeščena v Dravograd). Že septembra 1941 je bil v okviru II. oddelka ustanovljen nov referat Nasprotnikova obveščevalna služba, podrejen neposredno vodji oddelka. Oddelek I je do konca vojne ostal bolj ali manj nespremenjen, II in III pa sta bila preoblikovana v nov oddelek in razdeljena ponovno na vrsto novih referatov; tako se je na primer s partizani ukvarjal tako imenovani Bandenreferat (IV - 1a2); vodil ga je Gracer, rojen v Ljubljani.

²⁹ Dr. Tone Ferenc: *Okupacijski sistemi v Sloveniji*. Visoka šola za politične vede v Ljubljani, seminar za aktualne probleme socializma (skripta) str. 19-23 (brez navedbe letnice izdaje).

Varnostna služba (SD):

je imela kot strankarska obveščevalna služba na Koroškem posebej dolgo tradicijo. Z nacističnim prevzemom oblasti se je njena vloga še posebej povečala. Organizirana je bila teritorialno - po deželah, ki so predstavljale odsek varnostne službe (SD - Abschnitt). Vodstveni organ v deželi je bil urad odseka varnostne

službe (SD - Abschnittstelle); za Koroško je imel sedež v Celovcu, podrejen je bil sprva nadodseku varnostne službe (SD - Oberabschnitt) Donau s sedežem na Dunaju, še pred koncem leta 1938 pa so ga podredili direktno RSHA v Berlinu (urad 3 - Nemški življenjski prostori). Vodja celovškega urada je bil sprva Lerch, nato Theo Bauer. Urad je bil razdeljen na štiri oddelke: Uprava in razpoloženje (Stimmung), Personal, Kultura, film, tisk, gospodarstvo, in Obramba. Urad je imel svoje izpostave, ki so bile spet razdeljene na vrsto referatov, ki so odgovarjali tistim v celovškem uradu. Izpostave so bile v Celovcu, Beljaku, Šentvidu ob Glini, Velikovcu, Šmohorju, Spittalu in Wolfsbergu. V vsaki krajevni skupini stranke je imela SD svojega zaupnika, ki je lahko bil vodja krajevne skupine ali pa tudi ne. Tako je ob gestapu tudi SD razvila svoj vzporedni in zelo razvejan vohunski sistem. Skupaj z gestapom in kriminalistično policijo je sestavljala tesen trikotnik. Niti med SD in gestapom so bile številne in nepregledne; vse, kar je zbrala SD, je šlo tudi na gestapo.³⁰

Kriminalistična policija (Kripo) je imela svoj sedež (Kriminalpolizeistelle) v Celovcu, izpostavo pa je imela še v Beljaku. V Celovcu je bil tudi sedež policijskega prezidija in policijskega direktorja ter komisije za umore, ki je prav tako sodila pod kriminalistično policijo.³¹

Redarstvena policija

Orožništvo s svojo pomožno formacijo Deželno stražo (Landwacht) je predstavljalo tisto oboroženo silo, ki je najbolj pokrivala ves teritorij in se, ko se je pojavilo osvobodilno gibanje, vsaj v začetni fazi najpogosteje spopadalo z njim. Najvišji organ orožništva na Koroškem je bil poveljnik orožništva pri državnem namestniku za Koroško, pod katerega je seveda sodilo tudi orožništvo v *Zasedenih deželah Koroške in Kranjske*. Najdlje je to funkcijo (do 27. junija 1944) opravljal polkovnik orožništva Rudolf Handl, za njim pa polkovnik orožništva Oemler. Na zahtevo Rainerja so pri poveljstvu orožništva za Koroško s 1. aprilom 1944 ustanovili akcijski štab za uničevanje band.³² Orožništvo se je nadalje delilo na orožniška glavarstva, ki so obsegala po več okrožij skupaj, orožniška okrožja, ki so se delila na orožniške oddelke, ki so obsegali po več postaj skupaj, in na orožniške postaje (Posten) s podružnicami (Zweigposten). Da bi zaustavil prodor partizanov čez bivšo senžermensko mejo, je Handl 29. maja 1943 razdelil Koroško med njo in Dravo na dva akcijska odseka (Einsatzabschnitt) s poveljstvom v Pliberku in Borovljah.³³ S 1. junijem 1944 je Handl omenjena dva odseka ukinitil, in sicer, kot je

³⁰ Walzl, *Als erster Gau*, str. 134-159.

³¹ ARS II, zbirka Orožništvo Slovenska Koroška (dalje OrKor), fasc. 58/I/2, nedatirani dokumenti iz leta 1943.

³² ARS II, OrKor, fasc. 60/II/4; dopis poveljnika orožništva pri državnem namestniku za Koroško glede ustanovitve akcijskega štaba, Celovec, 29. 3. 1944; glede Oemlerja glej Amtliche Verlautbarungen, 1. 7. 1944.

³³ ARS II, OrKor; ukaz poveljnika orožništva pri državnem namestniku za Koroško z dne 29. 5. 1943 o vzpostavitvi akcijskih odsekov ter navodila za boj proti partizanom.

sam ugotovil, zato ker je njun razlog obstoja minil; partizani so namreč svojo dejavnost razširili že daleč prek Drave. S tem dnem je uvedel tudi določene kadrovske zamenjave.³⁴ Število orožniških postaj se je spreminjalo, še bolj pa število orožnikov; tako je bilo 1. januarja 1945 številčno stanje orožniških uradov na

dvojezičnem ozemlju Koroške severno od senžermenske meje naslednje: orožniško poveljstvo v Celovcu, pet orožniških glavarstev (Wolfsberg, Velikovec, Celovec, Beljak, Šmohor), šestindvajset orožniških oddelkov in 86 orožniških postaj.³⁵

Alarmni oddelki, deželna straža, mestna straža so bile pomožne formacije orožništva. Alarmne oddelke je ukazal ustanoviti 31. avgusta 1942 poveljnik orožništva pri državnem namestniku za Koroško iz preostalega moškega prebivalstva, ki ni bilo mobilizirano v vojsko, in se je prostovoljno prijavilo. Januarja 1942 pa je Himmler odredil ustanovitev deželne oziroma mestne straže (Landwacht, Staatwacht), v katero so na Koroškem še 1942 prešli alarmni oddelki. Tako kot le-ti sta bili tudi ti dve formaciji sestavljeni iz starejših moških, oblečenih v civilne obleke, sodili so pod najbližjo orožniško postajo, ki jih je tudi po potrebi poklicala v akcijo, sicer pa so po posebnem razporedu orožniške postaje pomagali orožnikom pri opravljanju patrolne službe. V januarju 1945 je deželna oziroma mestna straža v celoti prešla v *Nemški Volkssturm*.³⁶

Zaščitna policija je bila enako uniformirana kot orožništvo in je delovala v mestih. Pod zaščitno policijo so sodile tri motorizirane orožniške rezervne čete, ki so v februarju 1942 prišle s Koroške na Gorenjsko. V začetku maja 1943 je bila orožniška rezervna motorizirana četa Alpenland 1 dodeljena poveljniku orožništva za boj proti partizanom v Mežiški dolini.

Ko govorimo o posebnih formacijah orožništva in policije, ne moremo mimo 13. SS *policijskega polka*, ki so ga aprila 1944 poslali iz zasedenega območja Sovjetske zveze na Koroško za boj proti partizanom, ker si je že v Sovjetski zvezi nabral tovrstne izkušnje, in je bil podrejen neposredno poveljniku redarstvene policije Alpenland. Štel je okrog 2000 mož, štab je imel v Borovljah; tu je bil tudi štab 2. bataljona; 1. bataljon je imel svoj štab v Železni Kapli, tretji pa v Pliberku. Poveljnik polka je bil polkovnik Hans Fleckner, ki je avgusta 1944 na osnovi Rösenerjevega povelja postal poveljnik "zaščitnega območja" za Koroško (Schutzgebiet) in pod njegovo poveljstvo so prišle vse orožniške, policijske in pomožne formacije.³⁷

Pomožne oborožene formacije za varovanje ozemlja

Pod tem izrazom pojmujeemo oddelke SS in SA, ki so jih ustanavljali pripadniki nacistične stranke in funkcionarji KVB, nadalje Volkssturm, ki ga je ustanovil Hitler 25. septembra 1944 iz preostalega moškega prebivalstva od 16 do 60 let, mejna carinska zaščita (Zollgrenzschutz), obratna straža (Werkschutz), prostovoljni oddelki Državne delovne službe (RAD). Izmed slednjih sta zlasti dva imela pomembno vlogo v boju s partizani: zaščitni vod RAD (Sicherungszug RAD)

³⁴ ARS II, OrKor, fasc. 60/II/4; ukaz poveljnika orožništva pri državnem namestniku za Koroško o spremembah v organizaciji orožništva na Koroškem, 31. 5. 1944.

³⁵ ARS II, OrKor, fasc. 51; seznam orožniških uradov (Dienststellenverzeichnis), 1. 1. 1945.

³⁶ Rausch, *Der Partisanenkampf*, str. 18-20.

³⁷ Prav tam.

iz Miklavčevega, in zaščitni vod RAD, ki je bil avgusta 1944 premeščen iz Kaplje ob Dravi na Jezersko sedlo z nalogo graditi bunkerje, in se je pri tem prav tako spopadel s partizani.³⁸

Vojaška protiobveščevalna služba

Pri poveljstvu XVIII. vojnega okrožja je bil ustanovljen tudi oddelek vojaške protiobveščevalne službe, imenovan Abwehrstelle (AST), ki je imel svojo izpostavo, imenovano AST - Nebenstelle tudi v Celovcu. Le-ta je nato razvijala lastno obveščevalno dejavnost, imela agente, ki so prav tako kot agenti gestapa in SD budno spremljali dogajanje in odkrivali vse, kar bi utegnilo škoditi interesom države in nacističnega sistema.³⁹

"Ljudsko sodišče" (Volksgerichtshof)

20. junija 1938 so bile v Avstrijo uvedene nemške določbe o izdajah (veleizdaja), in politično upiranje je bilo proglašeno za kaznivo dejanje. Z izbruhom vojne je vlada razširila okvire teh zakonov in izdala nove odredbe, ki so za nove politične prekrške uvedle hude kazni. Nanašale so se na prepoved poslušanja tujih radijskih postaj, občevanje z vojnimi ujetniki idr. Poleg rednih deželnih sodišč, pri katerih so bila novembra 1939 ustanovljena posebna politična sodišča, ki so se ukvarjala z manjšimi prestopki političnega značaja, je bilo ustanovljeno še specialno politično sodišče. Najtežje primere ilegalnega delovanja je obravnavalo tako imenovano "ljudsko sodišče" (Volksgerichtshof) v Berlinu. Včasih je to sodišče pošiljalo svoj sodni senat, ki mu je predsedoval dr. Freissler, tudi na Dunaj, v Graz in v Celovec (kot na primer aprila 1943, ko je 13 koroških Slovencev obsodilo na smrt).⁴⁰

B. Južno od senžermenske meje

Marsikaj, kar je bilo navedeno že zgoraj, je od 6. aprila 1941 veljalo tudi za območje južno od senžermenske meje. Navedli bomo le določene posebnosti.

Orožniške postaje v glavnih dolinskih središčih (Črna, Mežica, Prevalje, Guštanj, Dravograd, Libeliče), ki so bile že pred vojno, so s prihodom Nemcev postale nemške, le da so ponekod ostali v službi tudi slovenski orožniki. Moštvo se je seveda nenehno menjavalo. Izpostava celovške gestapovske centrale (Aussendienststelle) je bila sprva v Dravogradu, 15. julija 1941 so jo premestili v Prevalje, 21. februarja 1944 pa ponovno v Dravograd. Skupaj z alarmnimi oddelki (od oktobra 1942 dalje deželna straža), oboroženimi krajevnimi skupinami nacistične stranke, vodom SS v Mežici so bile do maja 1943 glavna oborožena sila za vzdrževanje okupacijske oblasti in za zatiranje prvih pojavov oboroženega odpora.⁴¹ Ko govorimo o orožnikih, moramo povedati, da je Mežiška dolina po oblikovanju akcijskih odsekov sodila pod akcijski odsek Pliberk, in da je bila novembra 1943

³⁸ Prav tam.

³⁹ August Walzl: *Gegen den Nationalsozialismus, Widerstand gegen die NS - Herrschaft in Kärnten, Slowenien und Friul*. Klagenfurt 1994, str. 69-71 (dalje Walzl, *Gegen den NS*).

⁴⁰ Luža, *Der Widerstand*, str. 30-34. Walzl, *Als erster Gau*, str. 151.

⁴¹ Marjan Linasi: Koroške partizanske enote str. 60-76. Neobjavljen tipkopolis.

po vedno pogostejših partizanskih akcijah ustanovljena bojna skupina Mežiška dolina. Orožniške postaje so morale v primeru alarma dati vsaka po enega častnika in sedem mož, ki so jih imeli že vnaprej na seznamu, ter dve brzostrelki, puške, ustrezno količino streliva ter vsakemu po eno ročno bombo. Po telefonskem pozivu so morali takoj priti na tisto postajo, na območju katere so se pojavili partizani.⁴²

Maja 1943 so pripeljali v Mežiško dolino, in sicer na zahtevo oborožitvene inšpekcije (Rüstungsinspektion) XVIII. vojnega okrožja 4. četo 611. bataljona deželnih strelcev, da bi pomagala varovati industrijske objekte. En vod so namestili v Mežici, štab in ostale vode pa v Guštanju. 15. novembra so četo odpeljali drugam, istočasno pa pripeljali 13. četo XVIII. mejnega odseka (graničarsko četo), ki so jo s štabom in vodom 60 mož namestili v Guštanju, vod s 45 možmi v Žerjavu, vod s 40 možmi pa v Črni. Pozneje so vod iste čete pripeljali tudi v Mežico. 6. januarja 1944 pa je prispela v Mežico 1. četa 922. bataljona deželnih strelcev z dvema oficirjema in 133 vojaki, ki je 27. aprila odšla. Poleti 1943 je bila v Mežiški dolini sočasno tudi orožniška rezervna motorizirana četa, ki je septembra odšla drugam. V Prevaljah se februarja 1944 prvič omenja vod 20. čete XVIII. mejnega odseka s podoficirjem in 20 možmi. 18. aprila je prispel na Koroško 13. SS policijski polk. 1. četo 3. bataljona z oficirjem in 130 policisti so namestili pri Rimskem vrelcu v Kotljah, četo tankovskih lovcev od maja 1944 dalje v Mežici (vod v Žerjavu), 2. četo 3. bataljona pa v Črni (od tega vod v Žerjavu). Naslednjih nekaj mesecev ni bilo nobene spremembe v tem pogledu. Novembra 1944 je prispel na Prevalje 3. bataljon 19. SS policijskega polka.⁴³

V jeseni 1944 so na Prevaljah ustanovili tudi četo Volkssturma; imela je 240 mož, v njej je bilo predvsem moštvo iz Prevalj, ne pa iz okolice. Poveljeval ji je učitelj Paul Roland. Moštvo se je močno protivilo služenju v njej in je moralo poveljstvo groziti z kaznimi.⁴⁴ Za Dravograd imamo podatke le iz sredine leta 1944, pa še te le na osnovi partizanskih obveščevalnih virov. Iz njih je razvidno, da je bila v gradu Buchenstein posadka 300 mož, z nalogo varovanja železniške proge (gotovo gre za kakšno enoto iz sestava divizije 438 za posebno uporabo). Nadalje je bila v Dravogradu takrat nameščena železniška zaščitna policija 25 mož, enota protiletalske zaščite, ki pa je odšla drugam, namesto nje pa je prišla enota 30 mož - minometalcev s šestimi lahкими minometi, z nalogo varovati trg, kolodvor in most čez Dravo. V trgu je bila še orožniška posadka 30 mož, enota 30 graničarjev in gestapovska izpostava (ki je prav tako imela svoje oboroženo moštvo in ga po potrebi pošiljala tudi v bojne naloge).⁴⁵

Na Jezerskem je delovala orožniška postaja, od 13. januarja 1945 dalje pa tudi postojanka gorenjskega domobranstva.⁴⁶

⁴² Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, VI. del, 8. knjiga, dok. 207; Navodilo vodje orožniškega akcijskega pododseka Prevalje 11. 11. 1943 za ustanovitev udarne skupine Mežiška dolina.

⁴³ AKPM, orožniška poročila iz Mežiške doline (originali v ARS II, zbirka OrKor).

⁴⁴ Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije (dalje AMNZ), fasc. 301-68, mapa 1/5; poročilo obveščevalne točke E/E, II. sektor, obveščevalnemu centru 11 - B, 21. 1. 1945.

⁴⁵ AMNZ, fasc. 301-76; poročilo obveščevalnega oddelka šaleško-mislinskega okrožja, 28. 7. 1944.

⁴⁶ Silvo Grgič: *Zločini okupatorjevih sodelavcev, 1. knjiga. Izven boja pobiti in na druge načine umorjeni, ranjeni in ujeti slovenski partizani*. Novo mesto 1995, str. 96.

Odnos nacistične oblasti do Slovencev in ukrepi proti Slovincem na Koroškem

A. Severno od senžermenske meje

Po anšlusu so vsi, ki so želeli čimprej iztrebiti koroške Slovence, dokončno dobili neomejene možnosti, da ta načrt uresničijo. V nasprotju s prejšnjo, avstrijsko državo, ki je vsaj načeloma priznavala manjšinska določila senžermenske mirovne pogodbe, čeprav jih nikoli ni dosledno uresničila, nemška država z nacističnim

sistemom ni imela nobenega obzira zlasti do Slovanov, saj si je prav na njihovem ozemlju iskala svoj "življenjski prostor." Toliko manj pa je trpela kakršnokoli sled o slovanskem življu znotraj svojih državnih mej. Če izvzamemo Lužiške Srbe, ki so že prej živeli v mejah nemške države in o katerih ne vemo mnogo, so koroški Slovenci izmed Slovanov prišli prvi pod udar nacizma. Še zlasti je obzir do koroških Slovencev minil z nemškim napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941. Pa vendar je na Koroškem že do tedaj izginilo vseh 67 dvojezičnih (utrakvističnih) šol, v katere je hodilo več kot 10.000 slovenskih otrok, ukinili so slovenski abecednik, uvedli gotico, odstranjevali slovenske napise, premeščali slovenske učitelje in druge ugledne slovenske izobražence, preprečevali slovenske kulturne prireditve. Stopnjevali so gospodarski pritisk na Slovence, uveljavili vindišarsko teorijo, ki je delila Slovence na Nemcem prijazne in Nemcem sovražne.⁴⁷

Meddržavna pogodba med Nemčijo in Italijo 21. oktobra 1939 je predvidela tudi optiranje nemškega prebivalstva iz Kanalske doline in Južne Tirolske v rajh, kar se je v naslednjih letih tudi izvajalo. Kot eno izmed območij naselitve predvsem Kanalcev so predvidevali tudi Koroško, od koder pa bi bilo treba najprej odstraniti Slovence. Za začetek so določili za izgon 200 slovenskih družin. Njihova določitev je bila zaupana gestapu, ki je poleg zaplenjenega gradiva jugoslovanskega konzulata v Celovcu in podatkov SD koristil tudi podatke, ki jih je 1938 zbral Kärntner Heimatbund (KHB). Tako so na končni seznam dali 1220 oseb, 14. in 15. aprila pa je 171. rezervni policijski bataljon, pripeljan iz Gorenjske, po vsej Koroški izvedel obsežno akcijo aretacij. Aretirance so sprva prepeljali v taborišče Volksdeutsche Mittelstelle v Žrelcu (Ebental) pri Celovcu, nato pa v podobna taborišča v Nemčiji odpeljali 917 oseb iz 187 slovenskih družin.⁴⁸ To je seveda precej manj, kot so Nemci prvotno načrtovali, namreč 20.000 do 50.000 oseb - torej vse, ki so se ob štetju maja 1939 vpisali kot osebe slovenske narodnosti (7715 oseb), narodnosti "windisch" (260 oseb), osebe, ki so navedle samo slovenski jezik kot materinski (14.088 oseb), slovenski v povezavi z nemščino (7613 oseb), materinščino "windisch" (8305 oseb), nemško v povezavi z "windisch" (13.173 oseb). O vzrokih, zakaj akcije niso speljali do konca, lahko ugibamo; razlogi so bili gotovo gospodarske in vojne narave. Vseeno pa se Nemci niso odpovedali "etničnemu čiščenju" južne Koroške, saj so v naslednjih letih mnogo ljudi odpeljali tudi v koncentracijska taborišča. Da pa so poskušali

⁴⁷ Tone Zorn: Priključitev Avstrije nacistični Nemčiji in koroški Slovenci. *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*. Celovec-Ljubljana 1984, str. 47-49.

⁴⁸ Valentin Sima: Die Vertreibung von Kärnten Slowenen 1942. *Vorgeschichte, Reaktion und Intervention von Wehrmachtstellen. Narodu in državi sovražni / Volks und Staatsfeindlich*. Celovec 1992, str. 133-209.

prebivalstvo povsem ponemčiti, pa ni treba posebej poudarjati, saj so v to akcijo vpregli ves svoj propagandni aparat, s ponemčevanjem pričeli že v otroških vrtcih, nadaljevali prek šolskega sistema, zapovedali uporabo nemščine v vsem javnem življenju, uporabljati nemščino pri bogoslužju pa od 29. maja 1941 prisilili tudi katoliško cerkev na Koroškem.⁴⁹

B. Južno od senžermenske meje

Že ob vdoru nemške vojske je območje južno od senžermenske meje dobivalo povsem nemško podobo, za kar so poskrbeli zlasti folksdojčerji, organizirani v Švabsko-nemško kulturno zvezo (Kulturbund). Ko se je nemška oblast ustoličila, je takoj začela z radikalnimi raznarodovalnimi ukrepi: ukinila slovenske šole, odpustila slovenske učitelje in uradnike, odstranila slovenska topografska imena in jih nadomestila z nemškimi, uvedla nemške šole in otroške vrtce, zamenjala latinico z gotico, prekrstila slovenska osebna imena v nemška, pobrala vse slovenske knjige iz javnih in zasebnih knjižnic in jih uničila, uvedla nemške jezikovne tečaje ter s propagandnimi plakati opozarjala prebivalstvo, naj govori nemško.⁵⁰

Že 11. aprila, ko Jugoslavija še ni kapitulirala, so Nemci že aretirali nekaj posameznikov; 17. aprila, na dan podpisa kapitulacije jugoslovanske vojske pa sta začela dva rasna ocenjevalca pregledovati prebivalstvo Mežiške doline in dravograjskega območja, kar sta končala 3. maja s pregledom 19.458 oseb. Izmed teh so jih 1923 naštel kot nemške narodnosti (okrog 10%), 16.410 kot "windisch", 1039 kot Slovence in 94 drugih. Izmed teh so jih 19.442 določili: 16.704 ostanejo, 2631 se jih izžene v Srbijo, na Hrvaško, v Bosno (izmed teh se jih 151 izvzame kot pomembno delovno silo v vojni industriji), 107 pa v Nemčijo.⁵¹ 24. maja so privedli v begunjske zapore 11 Romov iz Črne in jih nato izgnali v Srbijo. Konec junija in v začetku julija 1941 so aretirali in nato 7. julija iz zbirnega taborišča v Št. Vidu pri Ljubljani odpeljali v Srbijo in na Hrvaško 326 oseb iz Mežiške doline oziroma 2,22% prebivalstva, v prvi vrsti duhovnikov in učiteljev ter vseh, ki so se v dolino priselili po 1914.⁵² Iz Dravograda in okolice pa so 4. julija aretirali in odpeljali prav tako v Srbijo, na Hrvaško in v Bosno 25 družin in 15 posameznikov, skupaj 110 oseb.⁵³ Skupno torej 436 oseb; skupno s 151, za katere je vzrok neizgona naveden, je to sicer manj kot četrtina vseh, ki so bili določeni za izgon na Balkan; za tiste, ki so bili določeni za Nemčijo, nimamo podatkov, koliko jih je bilo dejansko izgnanih, o vzrokih za neizgon ostalih pa lahko le ugibamo; gotovo so igrale vlogo pri tem osebne intervencije, predvsem pa potreba po delovni sili v rudniku in železarni. Tako bi jih na primer samo iz

⁴⁹ Teodor Domej: O ponemčevanju južne Koroške v času nacizma in odmevi nanj (1938-1942). *Narodu in državi sovražni / Volks und Staatsfeindlich*, str. 210-231; France Filipič: Slovinci iz avstrijske Koroške v koncentracijskih taboriščih Tretjega rajha. Prav tam, str. 232-245.

⁵⁰ Žolnir, Pavlin, *Protifašistični odpor*, str. 15-31.

⁵¹ Tone Ferenc: Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXIV 1994, št. 2, str. 231-244.

⁵² Pavle Cesar, Alojz Krivograd: *Spominu žrtev iz Mežiške doline 1941-1945*. Ravne na Koroškem 1984, str. 6.

⁵³ *Dravograd: 1185-1985, 800 let*. Dravograd 1985, str. 50.

Mežice moralo biti izgnanih približno toliko, kot je bilo dejansko izgnanih iz vse Mežiške doline, vendar so jih dejansko izgnali le 53.⁵⁴ Kljub temu je izgon leta 1941 pomenil hud udarec za slovenski narod, tukajšnjim Slovencem je odprl oči in jih dokončno prepričal o pravi naravi nacističnega okupacijskega sistema, kar je imelo za posledico pozneje tudi precejšen uspeh osvobodilnega gibanja.

Drug tak zločin, ki so ga storili Nemci že takoj po svojem prihodu in ki je bil tipična posledica narave nacističnega sistema, je bilo odstranjevanje duševno in telesno prizadetih oseb. Tāke osebe so prav tako ugotovili na rasnih in političnih pregledih, nato so jih junija pobrali in jih odpeljali (v Hartheim pri Linzu) ter jih usmrtili. Natančno število ni znano.⁵⁵

Izkoriščanje gmotnih in človeških sil

A. Severno od senžermenske meje

Nemci so dodobra izkoristili materialne in človeške potenciale bivše Avstrije in s tem tudi Koroške, ki je bila že pred anšlusom gospodarsko sicer manj razvita, z malo industrijskimi obrati in malo zaposlenimi, vendar so se morali še ti preusmeriti na vojno proizvodnjo.

Za dobavo električne energije je skrbela firma KELAG (prej KÄWAG), ki je na novo zgradila elektrarni v Žvabeku in Labotu, 20-kilovatno transformatorsko postajo v Lassendorfu pri Celovcu ter daljnovode Lassendorf-Arnstein, Žvabek-Hessenberg, Lassendorf-Brückl in Lassendorf-Beljak, načrtovali pa so tudi izgradnjo daljnovoda od Beljaka na Gorenjsko.

Pliberska svinčena družba (BBU) je imela na Koroškem več rudnikov svinca in cinka, topilnic oziroma predelovalnic, nekaj manjših elektrarn in lastne gozdove. V letu 1941 so na južnem delu Svinške planine odprli blizu Pöllinga rudnik sljude, pomembnega materiala za oblaganje podmornic za zaščito pred nasprotnikovimi radarji. Od jeklarn je bila najpomembnejša KESTAG v Borovljah, ki je 1943 bila vključena v proizvodnjo tankov in goseničnih vlačilcev. Za vojno pomembni so bili tudi strojni obrati v Beljaku, Celovcu in Jezernici (Seebach), ki so proizvajali tudi granate ter letalske dele, nadalje puškarska družba Borovlje ter tovarna lovskih pušk Franc Sodia v istem kraju, pa tudi tovarna akumulatorjev v Bistrici v Rožu. Od kemičnih tovarn je bila gotovo najpomembnejša tovarna klora v Mostiču (Brückl), za nameravano proizvodnjo atomske bombe pa kemična tovarna v Treibachu z elektrolizo v Seebachu. Od tovarn za predelavo lesa je bila gotovo najpomembnejša tovarna ivernih plošč bratov Leitgeb v Sinči Vesi (Kühnsdorf), ki so jih uporabljali za gradnjo barak za fronto. Seveda je bilo še mnogo drugih tovarn. Na splošno je mogoče reči, da je bilo koroško gospodarstvo, kot tudi gospodarstvo na ozemlju Avstrije tedaj v porastu. V industriji in rudarstvu so poleg

⁵⁴ Štefan Lednik: *Mežica 1994: O podobi in preteklosti kraja ob njegovi 840-letnici*, str. 170-173. Med vzroki za neizgon omenja (morda je Mežica specifičen primer) takojšen prestop številnih vidnih funkcionarjev Sokola in JNS med vodilne nacistične sodelavce. Takemu ravnanju je po njegovem mnenju treba pripisati zanimivost, da od učiteljev mežiške osnovne šole, vseskozi velikih jugoslovanskih nacionalistov in funkcionarjev pri Sokolu ni bil izgnan nihče, iz meščanske šole pa le ravnatelj in nek mlajši profesor. Zaprt tudi ni bil iz Mežice noben član KPS.

⁵⁵ Glej op. 52 in 53.

domačega prebivalstva, ki je bilo, če ni bilo mobilizirano v vojsko, polno zaposleno, močno zaposlovali tudi tuje prisilne delavce, predvsem iz Poljske in Ukrajine in vojne ujetnike, po nekaterih cenitvah samo na Koroškem okrog 14.000. Mnogo le-teh so zaposlovali tudi na kmetih.⁵⁶

Eden izmed vidikov izkoriščanja gmotnih in človeških sil je tudi mobilizacija moškega prebivalstva v oborožene sile, predvsem v Weremacht in Waffen - SS, pa tudi v policijo in pomožne oborožene formacije. Kolikšen obseg je mobilizacija dejansko imela, bo treba šele ugotoviti. Avstrijski vojaški zgodovinar dr. Othmar Tuider ugotavlja, da je bilo samo v Wermacht in Waffen-SS mobiliziranih 20%

avstrijskega prebivalstva. Če torej upoštevamo število koroških Slovencev, kot je bilo ugotovljeno, seveda ne v čisti obliki, na popisu prebivalstva 1939, bi ta številka znašala med 9000 in 10.000. Če drži njegova ugotovitev, da je bilo tudi padlih približno 20 odstotkov mobiliziranih, bi ta številka znašala okrog 2000.⁵⁷ Če pa upoštevamo število koroških Slovencev, ugotovljeno na neuradnih štetjih, pa so te številke precej večje.

B. Južno od senžermenske meje

V Dravogradu pred vojno ni bilo nobene pomembnejše industrije, bil pa je pomembno stičišče štirih dolin in železniško ter cestno križišče. Leta 1941, kmalu po začetku okupacije so Nemci pričeli graditi hidroelektrarno. K delu so pritegnili precej domačinov, pa tudi prisilnih delavcev iz NDH ter vojnih ujetnikov, največ Rusov, pa tudi Jugoslovanov, Čehov, Francozov in Angležev. Za vse ostale, razen Rusov, so zgradili taborišče nad železniško postajo na Meži, Ruse pa so namerno oddaljili in jim postavili posebno taborišče ob vhodu v Črneče. Tam so na jesen postavili na hitro pet mračnih barak z zamreženimi okni in stražarskimi stolpi. 22. novembra so iz matičnega taborišča vojnih ujetnikov pripeljali 399 izstradanih Rusov, ki so zaradi naporov, podhranjenosti in bolezni množično umirali, v dveh mesecih več kot sto, do 18. julija 1942 197, v matično taborišče je bilo tedaj vrnjenih 98 ujetnikov, na delu so bili še 104, v začetku 1943 so to število dvignili na 214. Tega leta so jih preselili drugam, v predelano taborišče pa vselili 200 nemških vojakov, ki so varovali gradbišče in bili priganjači.⁵⁸

V Mežiški dolini sta bila dva obrata posebej pomembna za vojno industrijo: Srednjeevropski rudnik Mežica in Železarna Ravne. Mežiški rudnik je bil z letom 1941 vključen v družbo BBU. Tokrat je v njem skupno s topilnico svinca in cinka v Žerjavu delalo 1138 delavcev, konec leta 1943 1495, ob koncu vojne pa 1232. Nemci so mobilizirali v svojo vojsko le okrog 150 rudarjev, okrog 500 so jih mobilizirali partizani, zato je morala uprava rudnika pripeljati nekaj delovne sile od drugod ter zaposliti tudi precej žensk. Po letu 1943 so vozili rudo topit v Ziljico. Pri izkopu so se usmerili predvsem na bolj kakovostno rudo, zato je bil rudnik ob koncu vojne skoraj povsem izčrpan. Železarna Ravne je bila julija 1941 proglašena za oboroževalni obrat in je izdelovala torzijske vzmeti za tanke in topove in

⁵⁶ Stefan Karner: *Kärntens Wirtschaft 1938-1945, Unter besonderer Berücksichtigung der Rüstungsindustrie*, Mit einem Nachwort von Albert Speer. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Landeshauptstadt Klagenfurt, Band 2, Klagenfurt 1976.

⁵⁷ Othmar Tuider, *Die Wehrkreise*, str. 1 in 47.

⁵⁸ *Dravograd, 1185-1985, 800 let*, str. 54-55.

jeklene nosilce za letalska krila. Število delavcev je bilo na začetku vojne 450, 1942 600, ob koncu vojne pa 1065. Poleg domačinov so imeli za delo tudi prisilne delavce iz NDH, ki so jim zgradili samski dom, in prisilne delavke iz Rusije in Ukrajine. Tudi les, ki je pomembna naravna surovina Mežiške doline, so Nemci močno izkoriščali.⁵⁹

Tudi za Koroško južno od senžermenske meje velja, da so Nemci v primerjavi s Koroško severno od nje sicer dokaj pozno, a vendarle v začetku 1943 pričeli mobilizirati v svojo vojsko in v obvezno delovno službo. Mobilizacije v tem delu Koroške bodo predmet nadaljnjega preučevanja; za zdaj lahko rečemo le, da so Nemci zaradi pomanjkanja delovne sile v vojaško pomembni industriji in rudarstvu

zlasti v Mežiški dolini številne delavce dolgo časa držali doma in jih niso vpoklicali v vojsko, so jih pa zato vključevali v domače, pomožne oborožene formacije (SA, deželna straža, obratna straža, tudi enote SS). Kljub velikim potrebam v industriji pa so vendarle sčasoma mobilizirali tudi železniške delavce in mežiške rudarje; za slednje imamo podatek, da jih je bilo konec leta 1944 v nemški vojski okrog 150.⁶⁰

Koliko je bilo vseh nasilno mobiliziranih, za zdaj ne vemo. Imamo le podatek, do katerega je takoj po vojni prišla Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev in ki se zdi verjeten, vendar ne vemo, kako ga je ugotovila, nanaša pa se na ozemlje, ki ga danes pojmuje kot Koroško krajino (Mežiška, Mislinjska in zgornja Dravska dolina). Na vsem tem ozemlju naj bi bile prisilno mobilizirane 3303 osebe; gre za mobilizirance v nemško vojsko in tudi v pomožne formacije.⁶¹

Sklep

Nacistična vladavina je trajala na Koroškem severno od senžermenske meje približno sedem let in dva meseca, južno od nje pa nekoliko več kot štiri leta in mesec dni. Njeno obdobje se je končalo z vojaškim porazom nacistične Nemčije. Ne glede na to, da je bila, tudi na račun vojne proizvodnje, gospodarsko, pa tudi na nekaterih drugih področjih (socialnem, zlasti v odpravi brezposelnosti) dokaj uspešna, tudi na Koroškem ni zapustila za seboj ničesar, kar bi imelo trajno vrednost in kar bi bilo vredno ohranjati in razvijati; niti na gospodarskem, socialnem, kulturnem, prosvetnem področju, niti na področju medčloveških odnosov. Zapustila je le vojno razdejanje, ki tudi relativno mirni deželi Koroški ni prizaneslo, številne družine brez očetov ali celo brez obeh staršev, številne telesne in duševne invalide, množice razseljenih oseb, razrušeno infrastrukturo, negotovo prihodnost za preživele. Zapustila pa je (velja z Koroško, severno od senžermenske meje) tudi množico bivših nacistov, ki so v novih, 'demokratičnih' časih, nekaznovani in prebarvani nadaljevali svojo izključujočo politiko do koroških Slovencev.

⁵⁹ Ivan Mohorič: *Industrializacija Mežiške doline*. Maribor 1954, str. 27-29, 38-42, 66, 200-203; Karner, *Kärntens Wirtschaft 1938-1945*, str. 145-155, 175 in 207-209.

⁶⁰ AKPM, nemško gradivo, neoznačen fascikel, seznam rudarjev mežiškega rudnika - nemških vojakov, 27. 12. 1944.

⁶¹ ARS II, KUZOP, fasc. 867/IV; zbirni pregled vojne škode za okraj Slovenj Gradec.

 Marjan Linasi

 DIE NAZISTISCHE HERRSCHAFT IN KÄRNTEN UND IHRE SLOWENENPOLITIK ZWISCHEN
 1938-1945

 Zusammenfassung

Das Gebiet Kärntens nördlich der Saint Germain Grenze wurde am 13. März 1938 durch den Anschluß Österreichs an das Deutsche Reich zu Gau Kärnten. Kärnten war zu diesem Zeitpunkt ein unterentwickeltes und für großzügigere Wirtschaftsströmungen geschlossenes Land mit 451.078 Einwohnern; offiziellen Angaben nach zählten sich 45.000 davon zu dem slowenischen Sprach- und Nationalkreis. Zweisprachiges Gebiet Südkärntens gehörte zu den Landkreisen Wolfsberg, Völkermarkt, Klagenfurt, Villach und Hermagor, die in 90 Gemeinden unterteilt waren. Militärisch gehörte dieses Gebiet zu dem XVIII. Militärkreis und polizeilich zu dem SS Oberabschnitt Alpenland, beide mit dem Sitz in Salzburg. Nach der deutschen Besetzung Sloweniens erweiterte sich die Zuständigkeit dieser beiden Behörden über Untersteiermark, Gorenjska (Oberkrain) und Kärnten südlich der Saint Germain Grenze. Für die Zivilverwaltung in Kärnten war die Kärntner Landesregierung zuständig; die Hauptrolle darin hatte der Gauleiter und Statthalter für Kärnten, der sowohl über die Staats- als auch über die Parteimacht im Kreis verfügte. Gerade Kärnten, das als Wiege des Nazismus außerhalb Deutschlands galt, hatte von allen deutschen Ländern innerhalb des Reichs die höchste Mitgliederzahl der nationalsozialistischen Partei (10% der Bevölkerung). Ähnlich wie die nazistische Partei (NSDAP) waren andere Organisationen organisiert: HJ, BDM, DAF, NSKOV, NSKK, NS-Frauenschaft. Für öffentliche Ordnung, Entdeckung und Bekämpfung der inneren Feinde des Regimes und später für den Kampf gegen die Partisanen waren folgende Organisationen zuständig: die Schutzpolizei (Gendarmerie mit Land- und Stadtwache, Schutzpolizei), die Gestapo und die Kriminalpolizei, Sicherheitsdienst (SD) und Hilfsformationen (SA, Betriebsschutz, bewaffnete Einheiten der allgemeinen SS, HJ und andere), und seit April 1944, als Partisanentum stärker wurde, noch zusätzlich der 13. SS Polizeiregiment. Auf dem Gebiet Kärntens gab es auch zahlreiche deutsche Armee- und SS- Einheiten, die von Zeit zu Zeit für den Kampf gegen die Partisanen eingesetzt wurden. Alle oben erwähnten Formationen verfügten im Jahre 1944 über 12.000 Personen. Zu dem Repressiven Apparat muß auch der Volksgerichtshof, der auch in Celovec tagte, gezählt werden.

Nach dem Anschluß hatten in Kärnten die extrem Deutsch-nationalen Mächte freie Hände; sie wurden in das nazistische politische und Machtapparat eingeschlossen. Schon bis zu dem Angriff Deutschlands auf Jugoslawien, mit dem noch das letzte außenpolitische Hindernis beseitigt wurde, wurden alle 67 zweisprachige (ukravistische) Schulen so wie die slowenische Fibel abgeschafft, die gotische Schrift wurde eingeführt, die slowenischen Lehrer und andere Intellektuelle wurden versetzt, slowenische Veranstaltungen unterbunden; weiters steigerte man den wirtschaftlichen Druck auf die Slowenen und führte die sog. Windischtheorie ein, wonach es zwei Arten von Slowenen geben sollte, je nach dem, ob sie den Deutschen gegenüber freundlich oder feindlich gesinnt waren. Am 14. und 15. April 1942 wurden 1220 Slowenen von der Polizei festgenommen und in den Sammellager in Ebental (Žrelec) bei Klagenfurt gebracht; 917 davon wurden dann in verschiedene deutsche Lager weitergeschickt. Das war nur der Anfang einer seit langem geplanten, umfangreichen Aktion, die aber aus verschiedenen Gründen nicht durchgeführt wurde. Trotzdem verzichtete man nie auf die ethnische Säuberung Kärntens. In den folgenden Jahren wurde das ganze Verwaltungsapparat für die Germanisierung der Slowenen eingespannt; im öffentlichen Leben wurde der Gebrauch der deutschen Sprache befohlen; das galt auch für den Gottesdienst.

Die Nazis wußten sowohl das materielle als auch das menschliche Potential des Landes gut auszunutzen; die gesamte Industrie, sofern sie in Kärnten vorhanden war, wurde für die Kriegszwecke eingesetzt; etwa 14.000 Arbeiter, vorwiegend Polen und Ukrainer wurden ins Land gebracht. Schon seit 1938 gab es in Kärnten Mobilisierungen für die Armee.

Kärnten südlich der Saint Germain Grenze umfaßte Mežatal, Dravograd mit Hinterland und die Gemeinde Jezersko, zusammen etwa 19.700 Einwohner. Die letztere wurde am 1. August 1941 dem Bezirk Kranj angeschlossen; das Mežatal mit Dravograd blieb dagegen bis 20. Januar 1942 eine selbständige Gemeinde; danach wurde das Mežatal dem Kreis Völkermarkt und Dravograd dem Kreis Wolfsberg angeschlossen. Dieser Teil Kärntens wurde so enger an das Deutsche Reich geknüpft, formalrechtlich ist es jedoch nie zu dem Anschluß gekommen; sowohl dieses Gebiet als auch Gorenjska

wurden offiziell die "besetzten Gebiete von Kärntens und Krain" genannt. Nach der deutschen Besetzung wurden sofort zahlreiche nationalbewußte Menschen, vor allem Intellektuelle, von den Deutschen festgenommen und in die südlicheren Gebiete des ehemaligen Jugoslawiens, einige von ihnen aber auch nach Deutschland verbannt. Die Bevölkerung wurde je nach ihrer politischen Gesinnung und Rasse in drei Gruppen geteilt: vollberechtigte Bürger, Bürger auf Abruf und Schutzangehörige. Auch die hiesige Bevölkerung sollte so schnell wie möglich germanisiert werden; um dieses Ziel zu erreichen wurden sowohl das gesamte politische und Verwaltungsapparat eingesetzt als auch Kindergärten und Schulen. Man nutzte das menschliche Potential des Gebiets aus, das galt vor allem für das Mežatal, das sowohl über eine gut entwickelte Industrie, als auch über wichtige Bodenschätze (Blei, Zink und Holz) verfügte. Im Januar 1943 begann man mit der Mobilisierung der Männer; sie wurde aber nur im begrenzten Umfang durchgeführt, da man die Arbeitskräfte für die kriegswichtige Industrie brauchte. Zahlreiche Männer wurden dagegen in bewaffnete Formationen, vor allem SA, Landwache, Industrieschutz, usw. eingezogen. In allen Gemeindezentren gab es Gendarmeriewachen, seit Mitte 1943 aber auch Landeschützenbataillone und Grenzschutzeinheiten; dazu kam im April 1944 noch das 13. SS Polizeiregiment.

Die nazistische Herrschaft in Kärnten südlich der Saint Germain Grenze dauerte etwa sieben und südlich davon etwas über vier Jahre. Obwohl das Land auf Grund der Kriegsindustrie auf dem wirtschaftlichen und auch auf anderen Gebieten ziemlich erfolgreich war, blieb nichts, was einen dauerhaften Wert hätte, übrig, nichts, was man erhalten und weiterentwickeln könnte. In Kärnten nördlich der Saint Germain Grenze lies sie zahlreiche ehemalige Nazisten zurück, die unter neuen Bedingungen ihre Ausschließungspolitik gegenüber den Kärnter Slowenen fortführten.

Risto Stojanovič

O nekaterih značilnostih protinacističnega odpora koroških Slovencev v letih 1938-1945

Po koroškem plebiscitu (10. oktobra 1920), ki se je za slovenski narod neugodno končal, so se razmere za Slovence na Koroškem v Avstriji začele naglo slabšati. Na to je posebej vplivala nemška propaganda, ki je temeljila na pretvezi, da "koroška nevarnost ni samo koroška stvar, ampak je stvar vsega nemškega naroda",¹ s čimer je bila v bistvu izražena težnja po čim hitrejšem ponemčenju koroških Slovencev. Že nekaj mesecev po plebiscitu je bilo registriranih "150 uradnih in privatnih napadov na koroške Slovence, izgnanih 28 slovenskih duhovnikov, prestavljenih 30 duhovnikov, odpuščenih 58 narodno zavednih učiteljev idr."² V naslednjih letih se je pritisk nemškega nacionalizma in šovinizma še stopnjeval predvsem zaradi raznarodovalnega delovanja Kärntner Heimatbunda, ki ga je vodil Alois Maier-Kaibitsch (po 2. svetovni vojni obsojen kot vojni zločinec na dosmrtno ječo).³ Kärntner Heimatbund je s pozicij totalitarnega nacističnega režima permanentno nastopal proti Slovencem na Koroškem v Avstriji.⁴ Poleg tega so proti koroškim Slovencem nastopale še druge organizacije oziroma stranke, društva itd. kot Landbund, Deutscher Schulverein Südmark idr.⁵

Pod močnim vplivom omenjenih in drugih nemških združenj je Koroška postopoma spreminjala tudi svojo narodnostno podobo, saj so se predvsem na slovenskem jezikovnem območju začeli naseljevati Nemci; samo do leta 1933 se je doselilo 139 nemških družin, ki so dobile okrog 6500 ha zemlje, seveda na škodo Slovencev.⁶ Zaradi hudega pritiska, še posebej po anšlusu in izbruhu 2. svetovne vojne, so se mnogi koroški Slovenci odločili, da se ne bodo odzivali naboru v nemško vojsko ali pa so iz nje dezertirali, zapuščali svoje domove itd. Po nekaterih podatkih je v tem času zapustilo svoje domove in poiskalo varnost v gozdovih okrog 100 (t.i. zeleni kader), v Sloveniji oziroma Kraljevini Jugoslaviji pa okrog 400 koroških Slo-

¹ Bogo Grafenauer: Germanizacija treh Avstrij. *Koroški zbornik*. Ljubljana 1946, str. 265; glej tudi France Škerl: Koroška v narodnoosvobodilnem boju. *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*. Celovec-Ljubljana 1984, str. 50.

² Janez Stergar: Vprašanje koroških Slovencev v jugoslovansko-avstrijskih odnosih od plebiscita do anšlusa. *Slovenski vestnik (SV)*, 23. 5. 1986, št. 21, str. 5.

³ Tone Zorn: Proces proti Aloisu Maier-Kaibitschu. *Zgodovinski časopis (dalje ZČ)*, 1965-1966, str. 421-427.

⁴ Eden izmed viškov protislovenske propagande je bil ob pripravah na proslavo ob 10. obletnici koroškega plebiscita. Zlasti zaradi tega so se nekateri člani KPJ iz Slovenije s soglasjem CK KPJ (takrat je bil na Dunaju) dogovorili s predstavniki KPA v Celovcu, da bo KPA koroškim Slovencem javno priznala pravico do samoodločbe vključno z odcepitvijo od Avstrije. Na osnovi tega dogovora sta Johan (Hanzej) Kacianka v imenu KPA in France Klopčič v imenu KPJ sestavila spomenico o slovenskem vprašanju; Kacianka jo je 9. 10. 1930 prebral v Koroški deželni zbornici v Celovcu. (France Klopčič: *Neravnodušni državljan*. Ljubljana 1974, str. 118-121).

⁵ Tone Ferenc: Kärntner Heimatbund in njegovi voditelji v službi nacizma. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje PZDG)*, 1974, št. 1-2, str. 260; glej tudi Franc Petek: *Iz mojih spominov*. Borovlje 1979, str. 249; Arnold Suppan: Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo Jugoslavija-Avstrija (1918-1938). *ZČ*, 1989, št. 4, str. 589.

⁶ *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1979, str. 729; glej še Risto Stojanovič: Oris razmer na Koroškem v Avstriji v času po plebiscitu do začetka 2. svetovne vojne. *Koroški vestnik (dalje KV)*, 1995, št. 2, str. 11.

vencev.⁷ Tisti, ki so se umaknili v gozdove, so bili oboroženi, kar je pomenilo svojevrstno izražanje narodne zavesti in oborožen upor Hitlerjevemu režimu.⁸ Nacistični oblastniki so na Koroškem zagospodarili s terorjem; prepovedan je bil slovenski jezik na javnih mestih, v šolah, cerkvah, prepovedano delovanje Političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem, slovenska prosvetna oziroma kulturna društva, uprizarjanje slovenskih gledaliških iger in drugih kulturnih prireditev, ukinjene dvojezične šole, hranilnice, zadruge. Ponemčevanje je zajelo celo otroške vrtce in kmečke nadaljevalne šole.⁹ Leta 1940 je bilo zaradi namišljenega suma tihotapstva, podtikanja razstreliva na železnicah itd. aretiranih več koroških Slovencev; pozneje so nekatere izmed teh obsodili na smrt, druge pa na večletno ječo.¹⁰

Neugodne razmere po 1. svetovni vojni so bile tudi za Slovence v Kanalski dolini, kajti novonastala meja med Avstrijo in Italijo je onemogočila od prej utečene gospodarske in kulturne stike med Slovenci ob Zilji in Dravi ter Slovenci v Kanalski dolini. V naslednjih letih so bili številni kanalski Slovenci prisiljeni, da se zaradi gospodarskih, političnih in drugih vzrokov izselijo iz Kanalske doline in se naselijo tudi na Koroškem v Avstriji.¹¹

Koroški Slovenci v Mežiški dolini so bili po 1. svetovni vojni sicer v ugodnejših razmerah (Mežiška dolina je skupaj z občino Jezersko brez plebiscita pripadla Sloveniji oz. Kraljevini SHS), toda po anšlusu je nacistična nevarnost zagrozila tudi njim. Že sredi leta 1940 so nemški uradni krogi v Celovcu in Gradcu pripravili "spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji",¹² v katerih so bile izražene ozemeljske pretenzije tudi do priključitve Mežiške doline Koroški v Avstriji oziroma nemškemu rajhu. Nacistični krogi v tem času še niso imeli priložnosti, da bi te zahteve uresničili. To jim je z vojaštvom uspelo po 6. aprilu 1941.¹³ Že v začetku okupacije Mežiške doline oziroma slovenskega dela Koroške so nacistične oblasti pripravile ali dopolnile že prej pripravljene načrte za izgon več tisoč Slovencev v notranjost Nemčije, v Srbijo, na Hrvaško itd. Za izgon koroških Slovencev v Avstriji je značilno predvsem to, da je nacistični načrt med

⁷ Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, fasc. 161, m. B/IV-6; Dušan Pirjevec-Ahac: Koroški Slovenci u drugom svetskom ratu (tipkopis), str. 1 (dalje AINV, Pirjevec).

⁸ Olga Kastelic-Marjetka: *Kratek oris protifašističnega boja na Koroškem*. Zbornik Koroške, Ljubljana 1959, str. 37.

⁹ T. Ferenc, M. Kacin-Wohinz, T. Zorn: *Slovenci v zamejstvu, Pregled zgodovine 1918-1945*. Ljubljana 1974, str. 161, 166-169. T. Zorn: *Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki*. Koroški Slovenci v Avstriji, str. 49.

¹⁰ T. Ferenc: *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Ljubljana 1977, str. 27, 31-32, 34-35, 38-39, 41-42, 269-270.

¹¹ T. Zorn: Conrad F. Latour, Südtirol und die Achse Berlin-Rom 1938 bis 1945, Stuttgart 1963, PZDG, IV 1963, št. 1-2, str. 213; glej še Mile Pavlin: Prvi začetki v Kanalski dolini. Vestnik koroških partizanov (dalje VKP), 1973, št. 1, str. 66-68.

¹² T. Ferenc, M. Ževart: Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem. Časopis za zgodovino in narodopisje, (ČZN), 1979, št. 1-2, str. 449-450, kjer med drugim piše, da je bilo v eni od teh 'spomenic' predvideno, "da bi bila Koroška povečana s priključitvijo celotne Kranjske razen Krškega polja, ki bi bilo priključeno Štajerski, bi pa zato nekatere predele slovenske Štajerske (Mislinjsko, Šaleško ter Gornjo Savinjsko dolino) priključili Koroški." (Dalje: T. Ferenc, M. Ževart, Nekateri značilnosti fašistične okupacije in NOB na Štajerskem).

¹³ T. Ferenc: Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. ZČ, 1975, 3-4, str. 222, 245.

drugim določal, "da je treba izseliti okrog 50.000 koroških Slovencev ne le v notranjost Nemčije, ampak celo v Ukrajino."¹⁴

Največji pomen protinacističnega ali narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda na Koroškem je predvsem v tem, da je onemogočil oziroma preprečil ne le izvajanje načrtovanega množičnega izгона Slovencev s Koroškega, ampak še drugih načrtov genocidne nacistične raznarodovalne politike do Slovencev, ki jim je grozila, da popolnoma izginejo s Koroškega. V govoru, ki ga je imel A. Maier-Kaibitsch 10. julija 1942 v Celovcu pred vodilnimi koroškimi nacisti, je med drugim dejal, da mora severno od Karavank izginiti vse, kar je slovensko, tudi nagrobni napisi v slovenščini.¹⁵

Ena izmed značilnosti protinacističnega odpora koroških Slovencev v omenjenem času je ta, da je potekal v več fazah. V prvi so bila organizirana protestna zborovanja, po anšlusu in v začetku 2. svetovne vojne pa je sledila faza individualnih oblik aktivnega odpora, iz katerih se je v naslednjih fazah postopoma oblikovalo širše odporniško gibanje.¹⁶ V okviru individualnih oblik odpora proti nacizmu je treba še posebej omeniti, da so nekateri koroški Slovenci v letih 1938-1939 kljub življenjskim nevarnostim nudili zatočišče številnim češkim, poljskim in drugim beguncem (predvsem častnikom in podčastnikom) in jih po zaupnih zvezah spravljali na varno v Slovenijo, od koder so se le-ti nato vključevali v zavezniške vojaške formacije.¹⁷ V naslednjih fazah v letih 1941-1943 je protinacistični odpor koroških Slovencev postopoma prerasel v organiziran oborožen narodnoosvobodilni boj: že aprila 1941 so se v posameznih koroških gozdovih nahajali pripadniki t.i. zelenega kadra, nastajala so večja žarišča, ustanovljene enote NOV, organizacije in odbori OF itd., skratka oboroženi boj je zajel številna območja na vzhodu in zahodu Koroške. V letih 1944-1945 pa je narodnoosvobodilni boj na Koroškem dosegel najvišji vzpon s tem, ko se je razširil tudi severno od Drave, predvsem na Svinško planino in na Gure. Za čas krepitve narodnoosvobodilnega boja je pomembna tudi naslednja značilnost, ki je v nekaterih ozirih imela internacionalni pomen, tj. da so bili v enotah NOV na Koroškem poleg borcev iz vrst koroških Slovencev in Slovencev iz matice vključeni tudi pripadniki drugih narodov: Italijani, Francozi, Angleži, Američani, Rusi, Poljaki (rešeni prisilnega dela, vojnega ujetništva v Avstriji itd.), protinacistično usmerjeni Nemci in drugi.¹⁸

Oborožen narodnoosvobodilni boj Slovencev na Koroškem je v veliki meri (kot na Gorenjskem in slovenskem Štajerskem) vplival oziroma pripomogel, da je bila tudi Koroška (predvsem južno od Drave) v bistvu podobno kot Gorenjska in slovenska Štajerska odtrgana od nemškega 'reicha',¹⁹ kajti dejstvo je, da se je ob krepitvi narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem in Štajerskem od leta 1941

¹⁴ AINV, Pirjevec, str. 4; Škerl, n. d., str. 52.

¹⁵ T. Ferenc: *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945 / Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945*. Maribor 1980, str. 455.

¹⁶ B. Žolnir, M. Pavlin: *Protifašistični odpor, Koroška od začetka vstaje do konca leta 1943*. Celovec-Ljubljana 1994, str. 10; glej še Škerl, n. d., str. 52.

¹⁷ AINV, fasc. 161, m. B/IV-9; Lojze Ude: *Koroški Slovenci v boju za osvoboditev* (tipkopis).

¹⁸ Janez Wutte-Luc: *Zakaj spomeniki narodnoosvobodilne borbe. Koroški koledar* (dalje KK) 1984, Celovec 1984, str. 86-87 (dalje Wutte).

¹⁹ O problematiki priključitve Gorenjske in slovenske Štajerske v rajh glej T. Ferenc: *Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu*. PZDG, 1974, št. 1-2, str. 199-200.

dalje podobno krepil narodnoosvobodilni boj tudi v Mežiški dolini, Podjuni, Rožu, Ziljski dolini. Partizanske enote so namreč na osvobojenih in polosvobojenih ozemljih

Koroške kontrolirale teren, na katerem so bili ustanovljeni odbori OF, ti pa so v bistvu predstavljali novo (ljudsko) oblast; zato nacistična oblast tam ni imela posebnega vpliva, zlasti ne v letih 1944-1945.

Naslednja značilnost protinacističnega boja na Koroškem je ta, da se je zaradi raznarodovalnih ukrepov (ponemčevanje, izgoni, usmrtitve idr.) še bolj okrepila slovenska narodna zavest koroških Slovencev. Ob tem je treba poudariti, da so nacistični raznarodovalci prav na izkušnjah ob poskusih totalnega ponemčevanja koroških Slovencev postali previdnejši pri izvajanju ponemčevalnih ukrepov na Gorenjskem in slovenskem Štajerskem, saj so spoznali, da Slovencev v teh pokrajinah ni mogoče ponemčiti le v nekaj letih, kot so načrtovali, kljub temu da je bil ponemčen zunanji videz (npr. prepovedan slovenski jezik na javnih mestih, v šolah, uradih itd.).²⁰

Kljub mnogim sprejetim dejstvom o poteku in pomenu NOB, o številu borcev Slovencev in drugih narodnosti v enotah NOV, o širini in pomenu OF itd. na Koroškem v letih 1941-1945 pa je v zgodovinopisju²¹ vendarle mogoče zaslediti tudi neresnične oziroma neobjektivne trditve. Na takšno pisanje (npr. celovski novinar Ingomar Pust v vodilnem protislovenskem glasilu Kärntner Landmannschaft) lahko odgovorimo še z nekaterimi podatki oziroma dejstvi. Na osnovi zgodovinskih virov je nesporno, da so se v enote NOV na Koroškem vključevali borci iz številnih narodno zavednih krajev na Koroškem.²² Poleg tega je značilno, da je bilo v posameznih območjih Koroške (predvsem v letih 1944-1945) vključeno v OF ali pa je z njo simpatiziralo celo do 80% slovenskega prebivalstva, kar pomeni, da so bili ustvarjeni temeljni pogoji ne le za politično aktivnost organizacij OF oziroma KPS (SPŽZ, ZSM, SKOJ, DE idr.) na terenu, ampak hkrati tudi pogoji za bojno delovanje enot NOV in za delo t.i. partizanskih ustanov (partizanske tehnike, kurirske zveze, partizanska saniteta). Toda delovanje enot NOV, organizacij OF in partizanskih ustanov ni bilo niti malo lahko, saj je primanjkovalo orožja, streliva in drugega vojaškega materiala, oblačil, obutve, sanitetnega materiala ipd.; ob tem pa so bile nenehne hajke in zasede nemških oboroženih formacij, težave pa so povzročale tudi neugodne vremenske razmere; skoraj vse zime v času vojne so bile zelo ostre (v zimi 1943/44 je v nekaterih gorskih predelih Koroške bilo 3-4 m snega, temperatura pa je padla do -35 °C). Poleg tega so nastajali problemi tudi v zvezi s tem, kako ustrezno nadomestiti padle, ranjene, pogrešane oziroma ujete borce in politične delavce OF. Samo v letih 1942-1945 je

²⁰ T. Ferenc, M. Ževart: Nekateri značilnosti fašistične okupacije in NOB na Štajerskem, str. 450-451.

²¹ *Bibliografija narodnoosvobodilnega boja in fašističnega nasilja na Koroškem* (uredila Marija Suhodolčan). Koroška osrednja knjižnica dr. Franc Sušnik, Ravne na Koroškem 1985. Za čas od 1942 do 1985 je navedenih 6080 del o tej tematiki.

²² Ob iskanju ustreznih podatkov glede števila krajev na Koroškem od koder so se v enote NOV vključevali borci, sem med drugim ugotovil, da se je iz 90-100 koroških krajev oz. iz posameznih občin (vsi kraji niso zajeti) vključilo v koroške enote NOV 625 partizanov, od tega jih je bilo največ (235) iz ožjega in širšega območja Železne Kaple. (AINV, fasc. SO-48; Seznam partizanov na slovenskem Koroškem in seznam krajev, od koder so se rekrutirali partizani slovenske Koroške).

bilo zajetih in usmrčenih (v gestapovskih zaporih, koncentracijskih taboriščih) "nad 500 oseb (kurirji, politični delavci OF idr.)"²³ od tega števila je "samo pozimi 1944/45 padlo okoli 100 najaktivnejših političnih delavcev."²⁴

Ena izmed značilnosti je bila tudi ta, da kljub vzpostavljenim stikom OF oziroma KPS in Österreichische Freiheitsfront (ÖFF) oziroma KPA za vključevanje avstrijskih Nemcev v protinacistični boj na Koroškem pa množičnega odziva le-teh vendarle ni bilo; bilo je nekaj sodelovanj in sicer na območju posameznih krajev, kjer so člani ÖFF oziroma nekaterih odporiških skupin, predvsem v letih 1944-1945, nekoliko bolj vzdrževali stike s člani OF²⁵ in enotami NOV,²⁶ posamezni odbori Delavske enotnosti in protinacistično usmerjeni Nemci pa so prispevali tudi materialno pomoč.²⁷ Oporo pri tem so jim nudile organizacije OF oziroma enote NOV na Koroškem. Bili so primeri, da so nacistična sodišča zaradi sodelovanja s člani OF obsodile na smrt tudi nemško govoreče osebe; 6. januarja 1945 je sodišče v Celovcu sodilo t.i. skupini Käfer, v kateri so bili slovensko in nemško govoreči protinacisti iz okrajev Velikovec in Wolfsberg in jih 10 od 13 obsodilo na smrt.²⁸ Značilno je tudi to, da je bilo bolj proti koncu vojne ustanovljenih nekaj manjših avstrijskih vojaških enot (sestavljene iz vojakov, ki so bili zajeti oz. so se vdali slovenskim enotam NOV), ki so bile vključene v koroške enote NOV in so sodelovale v sklepnih vojaških operacijah proti nemški in kolaboracionistični vojski maja 1945 na Koroškem.²⁹ V Rožu se je od marca 1945 vključilo v enote Koroškega odreda (KO) 49 nemških vojakov, ki so ostali v odredu do konca vojne,³⁰ v 3. bataljonu KO pa je bilo ob koncu vojne od 350 borcev okoli 80 Avstrijcev oziroma Nemcev, ki so dezertirali iz nemške vojske in so bili kot četa s svojim četnim poveljstvom vključeni v bataljon.³¹

Ves čas protinacističnega boja na Koroškem sta vodstvu NOV in OF morali razreševati številne probleme (vojaško-organizacijske, materialno-tehnične), toda pomembno pri tem je to, da vendar niso bila brez ustrezne podpore. Enote NOV, organizacije OF, partizanske tehnike, bolnišnice idr. so se oskrbovale v glavnem na terenu, kjer so delovale; z zajetjem sovražnika, z zaplembami, manj z rekvizicijami,

²³ Karel Prušnik-Gašper: Politično gibanje OF na Koroškem 1942-1945. VKP, 1974, št. 2-3, str. 75; R. Stojanovič: O nekaterih problemih NOB na Koroškem ob prehodu iz leta 1943 v leto 1944. KV, 1995, št. 2, str. 37-45.

²⁴ Marjan Šturm, Feliks Wieser: 30 let ZSO na Koroškem. KK 1985, str. 33.

²⁵ Tončka Majcen: Zvestoba koroških ljudi-neprecenljiv delež v boju za svobodo. VKP, 1984, 3-4, str. 88-89.

²⁶ S slovenskimi partizani je vzdrževala stike odporiška skupina "Gaiswinkler" iz Salzkammersguta (Franc Burda: Od Donave do Drave in nazaj. VKP, 1988, št. 1-2, str. 49). Nekateri nemško govoreči protinacisti iz okolice Borovelj so imeli stike s protinacisti v Donawitzu, Leobnu in s slovenskimi člani OF oz. partizani v Boroveljskih Rutah in drugod; Janko Malle: Narodnoosvobodilna borba na Koroškem. Slovenski vestnik, 20. 4. 1979, št. 16, str. 7.

²⁷ Nekateri odbori DE v boroveljski puškarni so po tajnih zvezah pošiljali orožje partizanom; namestne dele za akumulatorje in baterije so dobivali iz tovarne "Jungfer" iz Bistrice v Rožu, (J. Malle, prav tam), katere lastnik ni bil član NSDAP, bil pa je nasprotnik partizanov. (AMNZ, fasc. 301-68, m. V, dok. A 404204).

²⁸ *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*, str. 242.

²⁹ AINV, fasc. 164; L. Ude: Predsedstvu NVS (tipkopis); glej še T. Zorn: Nova Jugoslavija in vprašanje severne meje 1943-1945. PZDG, VIII-IX 1968-1969, št. 1-2, str. 317.

³⁰ J. Malle: NOB na Koroškem, Vmesno poročilo o raziskavi Slovenskega znanstvenega inštituta na primeru Borovelj in okolice. VKP, 1979, št. 1-2, str. 39.

³¹ Albert Konečnik-Modras: Še v svobodi so padale žrtve borcev NOV na avstrijskem Koroškem. Koroški fužinar, 25. 4. 1978, št. 2, str. 56.

kajti prebivalstvo je prostovoljno nudilo prehrabene in druge potrebščine. Koroške enote NOV so dobivale izdatno pomoč od določenih enot NOV in POS, štaba 9. korpusa, IV. operativne cone (po odobritvi osrednjega vodstva OF oz. KPS, GŠ NOV in POS), v letih 1944-1945 pa so nekaj vojaškega in drugega materiala dobivale tudi od zaveznikov, t.j. od anglo-ameriške vojske.

Kot posebno značilnost v letu 1944 je treba omeniti prihod zavezniških vojaških misij³² na operativno območje koroških enot NOV. Te so prišle z nalogo spremljati potek partizanskih akcij, posredovanja oziroma nudenja pomoči pri dostavi zavezniškega vojaškega materiala in predvsem zaradi zbiranja obveščevalnih podatkov. To je v bistvu pomenilo ne le zavezniško priznanje protinacističnega boja koroških Slovencev, ampak tudi to, da je bil njihov osvobodilni boj za zaveznike pomemben in odmeven, kar velja še posebej za čas akcij in bojov enot Koroške grupe odredov (KGO) od aprila do septembra 1944.³³ Posebej pomembno je, da so bili boji in akcije v času KGO eden najvišjih vzponov koroškega partizanstva, saj so bile v tem času izvedene številne uspešne bojne akcije Zahodnokoroškega (ZKO) in Vzhodnokoroškega odreda (VKO) ter enot severno od Drave (na Gurah in Svinški planini). Svojevrsten paradoks je razpustitev KGO (septembra 1944) prav v času največjega razmaha narodnoosvobodilnega gibanja na Koroškem. Na srečo pa ukinitve KGO in z njo tudi ZKO in VKO ni zajela partizanskih enot severno od Drave, kar je bilo zelo pomembno za nadaljnji potek NOB na tem območju Koroške. Po reorganizaciji partizanske vojske je bila od oktobra 1944 do maja 1945 temeljna koroška enota NOV Koroški odred, ki je kljub različnim težavam izvedel do konca vojne številne akcije v vzhodnem in zahodnem delu Koroške ter severno od Drave.

Delež koroških Slovencev v protinacističnem odporu je bil razmeroma velik. Po nekaterih podatkih se je na Koroškem v letih 1941-1945 borilo proti nemškimi vojaškim formacijam nad 3500 partizanov. Koroške enote NOV so v tem času izvedle nad 600 različnih bojnih akcij, v katerih je padlo 3855, ujetih in razoroženih je bilo 3355 in ranjenih 1931 pripadnikov nemških oboroženih formacij; enote NOV na Koroškem so torej za stalno ali začasno izločile iz bojevanja 9141 pripadnikov teh enot. V napadih na komunikacije in razne objekte so koroški partizani prizadejali sovražniku tudi veliko materialno škodo; popolnoma so uničili 54 železniških in drugih mostov, 26 vlakovnih kompozicij, 3 železniške postaje, 3 vlečne gorske železnice, 3 rudnike, 7 žag z vsemi napravami, večje število električnih daljnovodov, 71 tovornih avtomobilov in drugih motornih vozil ter eno letalo. Poškodovali so nekaj elektrarn, večje število lokomotiv in vagonov, železniško postajo in tovarno akumulatorjev. V okrog 600 bojnih akcijah so enote

³² Večji zavezniški misiji pri KGO sta bili SPAM in CLOWDER. (ARS II, fond GŠ NOV in POS, fasc. 18/3/4). Več glej R. Stojanovič: Ob 50. obletnici delovanja zavezniških vojaških misij pri štabu 4. operativne cone ter pri enotah NOV in POS na Koroškem. KV, 1994, št. 1-2, str. 54-61; isti: Oris delovanja zavezniških vojaških misij pri koroških enotah NOV in POS v letih 1944-1945, Koroški fužinar, 1994, št. 2, str. 34-36; D. Biber: Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju. ZČ, XXVII, 1973, št. 1, str. 138; William Deakin: Jugoslovani in Avstrija 1943 - maj 1945. ZČ, XXXIII, 1979, št. 1, str. 107.

³³ Austrian American Tribune, časopis, ki je izhajal v New Yorku, je uvedel posebno rubriko 'Poročila s partizanske fronte'; v letu 1944 je pisal o akcijah slovenskih partizanov pri Trbižu, Železni Kapli, Slovenjem Plajberku, Dravogradu, Otoku ob Vrbskem jezeru, Šentandražu v Labotski dolini in drugih krajih. (Herbert Exenberger: Slovensko-avstrijska bojna skupnost raste. Boj slovenskih partizanov proti nacifašizmu v avstrijskem tisku in pregnanstvu. VKP, 1988, št. 1-2, str. 63).

NOV na Koroškem utrpele naslednje izgube: padlih 1080, ranjenih 710, ujetih oziroma pogrešanih 317 borcev; stalno ali začasno je bilo torej izločenih iz boja 2107 borcev.³⁴ Ob tem je treba opozoriti na naslednjo značilnost: čeprav so se enote NOV prebijale severno od Drave šele od spomladi 1944 (Drava ni bila le naravna ovira, ampak tudi močna nemška obrambna črta), so do maja 1945 na tem najbolj izpostavljenem bojišču izvedle okrog 75 bojnih akcij (samo na Svinški planini jih je Severni koroški bataljon (SKB) izvedel nad 60), v katerih so Nemci imeli okrog 350 mrtvih, od tega 270 v spopadih z SKB, 400 ranjenih (175 s SKB) in 125 ujetih (60 so jih ujeli borci SKB). Partizani so severno od Drave v tem času utrpeli naslednje izgube: okoli 120 padlih, v SKB 57 (na Svinški planini), večje število ranjenih (v SKB 28), precej borcev pa je bilo ujetih oziroma so bili pogrešani.³⁵

Omeniti velja še nekatere značilnosti. V času protinacističnega boja na Koroškem so enote NOV izbojevale nekaj pomembnih in odmevnih zmag; 25. avgusta 1942 ob Robežu pri Apačah, 3./4. aprila 1943 v Mežici, največja pa je bila 19.-24. avgusta 1944 pri Črni.³⁶ Prav na koroških tleh pa so od 12.-16. maja 1945 potekali zadnji vojaški spopadi v 2. svetovni vojni v Evropi (pri Dravogradu, na Poljani pri Prevaljah, na Libuški gmajni pri Pliberku); tod so dokončno kapitulirale enote nemške vojske iz armadne skupine E (za jugovzhod; poveljnik generalpolkovnik Alexander Löhr) in deli vojaštva kolaboracionistov (ustaši, četniki, slovenski domobranci),³⁷ ki so bili potem po velikih zapletih in diplomatskih posegih izročeni enotam JA.³⁸

Ob koncu vojne, še pred kapitulacijo Nemčije, so enote KO osvobodile oziroma zasedle številne kraje na Koroškem,³⁹ v sklepnih vojaških operacijah pa so njegove enote sodelovale tudi pri razoroževanju nemške in kolaboracionistične

³⁴ AINV, Pirjevec, str. 1-2.

³⁵ AINV, fasc. 161, m. B/IV-4; Roman Kogelnik-Vojnimir: Sovražne ofenzive severno od Drave (tipkopis); isti: Severni koroški bataljon. VKP, 1969, št. 8-9, str. 25; Kristijan Ribnikar-Feliks: Čez Dravo, v okolico Celovca. VKP, 1984, št. 1, str. 53.

³⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI/15, Ljubljana 1980, dok. 127; R. Stojanovič: Črna v NOB. Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, str. 159.

³⁷ Podatke o številu zajetih, ki se med seboj delno razlikujejo glej v: M. Ževart: *Narodno-osvobodilni boj v Šaleški dolini*. Ljubljana 1977, str. 624, op. 88; T. Ferenc: Zakaj se je druga svetovna vojna končala ravno na Koroškem? SV, 14. 6. 1985, str. 7; isti: Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije. Osvoboditev Slovenije 1945, Ljubljana 1977, str. 133; isti: Predaja nemške vojske iz jugovzhodne Evrope. Borec, 1986, št. 12, str. 815; isti: *Osvoboditev severovzhodne Slovenije in poslednji boj na Poljani*. Ljubljana 1985, str. 30; Franci Strle: *Veliki finale na Koroškem*. Ljubljana 1977, str. 251; R. Stojanovič: Sklepne operacije na Koroškem maja 1945. TV 15-Svobodna misel, 12.5. 1995, št. 9, str. 45-48; 26. 5. 1995, št. 10, str. 19-12; 9. 6. 1995, št. 11, str. 17-18; isti: Vojna se je končala. Med Peco in Pohorjem, 3, Ravne na Koroškem 1986, str. 132-133; D. Biber: Zavezniki niso naselili izdajalcem. Delo, 10. 11. 1984, št. 263, str. 18; Thomas M. Barker: *Socialni revolucionarji in tajni agenti, Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba*. Ljubljana 1991, str. 81; Igor Schellander: Zmaga je bila naša, a uživali so jo drugi. KK 1985, str. 55; August Walzl: *Kärnten 1945*. Klagenfurt 1985, str. 270; Ingomar Pust: *Titostern über Kärnten 1942-1945*. Klagenfurt 1984, str. 118, 138, 179. Število padlih in zajetih nemških in kolaboracionističnih vojakov v sklepnih operacijah na Koroškem maja 1945 ostaja še naprej odprto, ker ni na voljo dovolj relevantnih virov.

³⁸ Mark Wheeler: Beli orli in bela garda. Britanski vtisi o protikomunističnem uporu v Jugoslaviji. Borec, 1986, št. 12, str. 735.

³⁹ Josef Rausch: *Der Partisanenkampf in Kärnten im zweiten Weltkrieg*. Wien 1994, str. 81; Gojko Gornik-Iztok: Iz zgodovine Severnokoroškega bataljona. VKP, 1975, št. 3-4, str. 34; F. Strle: *Veliki finale na Koroškem*, str. 432.

vojske. Značilno pri tem je predvsem to, da so nekatere enote KO, in sicer pri Borovljah, "utrpele hude izgube".⁴⁰

S sklepnimi operacijami maja 1945 je bil končan štiriletni oborožen protinacistični boj koroških Slovencev, zajemal pa je prebivalstvo na območju zamejske Koroške, ki je merila okrog 2000 km² in na Koroškem v Sloveniji oziroma Mežiški dolini v izmeri 365 km². O tem, kakšne so bile razsežnosti tega boja, je na voljo podatek, da so bile nacistične vojaške oblasti prisiljene samo proti enotam NOV na Koroškem v Avstriji koncentrirati celo do 15.000 pripadnikov vojske, policije, orožništva, 'deželnih straž' (Landwache).⁴¹ Ob tem je treba posebej poudariti nekatere značilnosti nacističnih povračilnih ukrepov zlasti nad civilnim prebivalstvom, ki je zaradi brutalnosti pripadnikov nemških oboroženih formacij utrpelo velike človeške in gmotne izgube. Tako so bile zaradi izražanja slovenske narodne zavesti, sodelovanja z OF, nudenja pomoči partizanom, usmrčene kar celotne družine: 6 članov Sabodinove domačije v Libeličah (23. julija 1944), 7 članov Rakitnikove domačije na Breznici pri Prevaljah (28. novembra 1944), 11 članov pri Peršmanu v Podpenci pri Železni Kapli.⁴² V gestapovski izpostavi v Dravogradu je bilo po strahotnih mučenjih umorjenih na stotine slovenskih rodoljubov; njihovi množični grobovi so v okolici Dravograda, mnoge usmrčene pa so gestapovci vrgli kar v Dravo.⁴³ Številne politične delavce, člane OF oziroma zaupnike pa so gestapovci zapirali, mučili in umorili tudi v Celovcu, kjer je bilo od spomladi 1943 ves čas okoli 2000 oseb zaprtih zaradi suma sodelovanja s partizani.⁴⁴ Po nekaterih podatkih je bilo zaradi povračilnih ukrepov oziroma nacističnega terorja samo v Mežiški dolini v letih 1941-1945 umorjenih 653 oseb (606 moških, 47 žensk).⁴⁵ Zaradi tega je ostalo brez staršev oziroma skrbnikov 859 oseb (otrok, vdov in drugih rodbinskih članov). Za posledicami poškodb po mučenju, pretepanju itd. je bilo trajno ali delno invalidnih oziroma nezmožnih za delo okrog 320 oseb. Nacistični oblastniki so odvzeli prostost 3845 osebam: 2102 osebam s prisilno izselitvijo oziroma z izgonom (v internacijo, na prisilno delo), 1743 osebam pa s prisilno mobilizacijo. Poleg tega so pripadniki nacistične policije in orožništva požgali ali poškodovali 55 stavb, nasilno odvzeli 1340 glav živine, 155 kosov raznih poljedelskih strojev, 226 vozil (motornih koles, kmečkih vozov itd.). Narejena je bila tudi velika škoda na obdelovalnih površinah in v gozdovih. Skupna škoda, ki jo je prebivalstvo Mežiške doline utrpelo v letih 1941-1945, "je znašala 202,265.991 dinarjev (po vrednosti dinarja Kraljevine Jugoslavije v začetku aprila 1941)".⁴⁶

⁴⁰ T. Ferenčev: *Osvoboditev severovzhodne Slovenije in poslednji boj na Poljani*, str. 14; Franc Primožič-Marko celo trdi, da je bilo tedaj pri Borovljah (10.-11. 5. 1945) padlih in ranjenih nad 400 borcev iz Koroškega odreda in Bračičeve brigade. (AINV, fasc. 161, m. B/IV-14).

⁴¹ *Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes*. Celovec 1985, str. 97.

⁴² AINV, fasc. 169, m. B/IV-13b; Julij Felaher: Mežiška dolina obtožuje vojnega zločinca dr. Rainerja 653 umorov (tipkopis) (dalje AINV, Felaher); Zveza koroških partizanov je odprla Peršmanov spominski dom. VKP, 1982, št. 2, str. 59; Zvonko Gjurin: Peršmanova domačija - hiša slovenske Kalvarije v Korotanu. VKP, 1985, št. 3-4, str. 119; Mitja Šipek: Na Rakitnikovem pogorišču po 50-letih. KV, 1994, št. 1-2, str. 62; *Vodnik po partizanskih poteh*. Ljubljana 1978, str. 284.

⁴³ M. Ževart, Stane Terčak: *Poslovilna pisma na smrt obsojenih*. Maribor 1965, str. 14; M. Ževart: Dravograjski gestapovski zapori. Enciklopedija Slovenije 2, str. 327; R. Stojanovič: Dravograd med NOB. Prav tam, str. 326; Ivan Petrov: *Morišče Dravograd*. Dravograd 1985, str. 13.

⁴⁴ AINV, Pirjevec, str. 4.

⁴⁵ AINV, Felaher.

⁴⁶ Prav tam.

Slovensko civilno prebivalstvo na Koroškem v Avstriji je tudi utrpelo veliko človeško in materialno škodo: številne osebe so bile odpeljane v koncentracijska taborišča, zapore, na prisilno delo, domačije pa so jim oropali in požgali. Na voljo je podatek, da so nacisti samo v aprilu 1942 izgnali v razna preselitvena taborišča več kot 200 slovenskih družin z nad 900 osebami,⁴⁷ v naslednjih letih pa se je to število še povečalo. Nemajhen problem je nastal za tiste Slovence, ki so preživeli koncentracijska taborišča in zapore ter se vrnili na svoje domove, kajti v večini primerov so bila posestva opustošena oziroma izropana ali pa so na njih celo živeli bivši nacistični nameščenci. Celotna škoda, ki so jo utrpeli Slovenci na Koroškem v Avstriji v času nacizma,⁴⁸ "je znašala nad 3,300.000 šilingov".⁴⁹ Toda ob tem je značilno, da so Slovenci, ki so se vrnili na svoje domove, ob poravnavi škode dobili povrnjen znesek le v višini 1,500.000 šilingov, torej le slabo polovico, kar pa ni zadostovalo vsem upravičencem (do odškodnine) za obnovo živinskega fonda, nabavo živinske krme, gospodarskih strojev itd.⁵⁰

Bili pa so tudi drugi problemi. Ne le ob koncu vojne, ampak tudi še nekaj časa po njej so bile negotovosti predvsem glede osebne zaščite ljudi in imetja, kajti odbori OF, ki so bili odgovorni za prevzem oblasti, so bili nemalokrat brez moči, da bi stanje ustrezno normalizirali. Zaradi tega so bili člani oziroma aktivisti OF v številnih slovenskih krajih na Koroškem prisiljeni organizirati oborožene oddelke ('narodne straže') z nalogo, da zaščitijo prebivalstvo pred skrivajočimi se nemškimi in kolaboracionističnimi vojaki, vračajočimi se nacisti (iz notranjosti Nemčije in od drugod), da preprečujejo ropanje, morebitna osebna obračunavanja in druge oblike kriminala. Tako so med 5. in 9. majem 1945 ropali ustaši, 11. maja pa so v šolo pri Bistrici vdrli vojaki neke angleške enote in odnesli radijski aparat in druge stvari.⁵¹

V zvezi z umikom slovenskih enot NOV oziroma JA (po 21. maju 1945) s Koroške, (ukaz oziroma povelje za umik je po navodilu Tita izdal poveljnik 3. armade JA Kosta Nađ 19. maja 1945⁵²), je treba omeniti vsaj tri značilnosti: umik je moralno prizadel ves slovenski narod, zlasti še partizane; del prebivalstva in borcev je mislil, da so se enote JA umaknile le začasno; marsikdo od slovenskih prebivalcev iz Koroške je tedaj odšel v Slovenijo v upanju, da se bo v kratkem času vrnil, in sicer skupaj s tistimi enotami, ki so se umaknile po 21. maju 1945. To upanje se ni uresničilo, kajti britanske enote so zasedle tudi tista območja na Koroškem, ki so jih osvobodile enote NOV oziroma so bile prisotne v njih do 21. maja.⁵³ Kljub protinacističnemu boju na strani zaveznikov, velikim človeškim in gmotnim izgubam, upanju Slovencev, da bo Koroška po 2. svetovni vojni združena z matico Slovenijo, koroški plebiscit iz leta 1920 ni bil preklican in Koroška je ostala v

⁴⁷ M. Šturm: Ob 40-letnici izselitve koroških Slovencev ter prvega oboroženega spopada na Koroškem. VKP, 1982, št. 1, str. 20.

⁴⁸ Za vojno škodo, ki so jo utrpeli koroški Slovenci v Avstriji med 2. svetovno vojno, je delegacija FLRJ na pariški mirovni konferenci zahtevala od Avstrije "vojno odškodnino v višini 150 milijonov dolarjev". Mirko Boročnik: Od osvoboditve do državne pogodbe. KK 1985, str. 41.

⁴⁹ Tone Zorn: Proces proti Aloisu Maier-Kaibitschu. ZČ, XVIII, 1965-1966, str. 423.

⁵⁰ Julij Felaher: Vprašanje povračila imovine in povrnitve škode koroškim Slovencem, ki so bili v drugi svetovni vojni prisilno izseljeni, z vidika avstrijskega prava. Gospodarski koledar 1960, str. 59.

⁵¹ AZKPC, Milena Gröblacher, Pavla Apovnik: Pričevanja o medvojnem času (tipkopis).

⁵² Arhiv orožanih snaga Beograd, šk. 983, fasc. 3, dok. 7.

⁵³ AKPM, fasc. 54, 7, dok. 27, Alojz Mesarič: Izjava o medvojnem sodelovanju; Tonček Urschitz, Andrej Krainer: "Mislili smo, da smo le na začasnem umiku...". KK, 1985, str. 83-84.

državnem okviru Avstrije. Ponovna izguba Koroške je prinesla slovenskemu narodu hudo razočaranje še posebej zato, ker so jim izgubo povzročili zavezniki (Velika Britanija, ZDA in Sovjetska zveza), katerih interesi se niso ozirali na upravičene težnje slovenskega naroda po Združenji Sloveniji. Skratka, takšna odločitev zaveznikov glede Koroške ni bila dovolj utemeljena in ne povsem razumljiva; zaradi tega bo vprašanje ponovne izgube Koroške "še predmet akademskih razprav".⁵⁴

Svojevrstne priče protinacističnega boja koroških Slovencev so tudi številna grobišča, spomeniki in spominska obeležja v opomin in spomin na padle partizane in žrtve (nad 500 padlih partizanov in žrtev je samo v zamejski Koroški⁵⁵), nacističnega terorja na Koroškem v Avstriji, kjer je 51 partizanskih grobišč⁵⁶ ter Mežiški dolini, kjer pa je okrog 90 pomnikov.⁵⁷ Tudi tem pomnikom je treba posvečati nenehno skrb, ne pa jih vandalsko skruniti, kot se je zgodilo z grobnico padlih partizanov na Svinški planini v Šentrupertu pri Velikovcu, kjer so leta 1946 kmalu po pokopu padlih grobnico 'neznanci' razstrelili.⁵⁸ Spomeniki so bili postavljeni predvsem "da najtežji in najbolj pomembni izsek iz zgodovine slovenskega naroda na Koroškem ne bi šel v pozabo."⁵⁹ Ob tem je treba poudariti predvsem to, da se nikoli ne sme pozabiti nacifašistično obdobje, ki je prineslo gorje ne le Slovcem na Koroškem in v matici, ampak tudi drugim narodom in mnogim Nemcem v Nemčiji in v Avstriji. Hkrati je treba, kot velikokrat doslej, spomniti, da je prav protinacistični boj koroških Slovencev v Avstriji v veliki meri omogočil oziroma pripomogel tej državi, da je leta 1955 postala samostojna in nevtralna država.

Risto Stojanovič

ÜBER EINIGE MERKMALE DES ANTINAZISTISCHEN WIDERSTANDS KÄRNTNER
SLOWENEN IN DEN JAHREN 1938-1945

Z u s a m m e n f a s s u n g

Wegen starken Drucks des deutschen Nazismus nach dem Anschluß Österreichs, entschlossen sich viele Kärntner Slowenen sich der Musterung für die deutsche Armee zu entziehen oder aus der Armee zu desertieren. Viele verließen ihre Heime; etwa 100 davon wichen in die Wälder Kärntens aus, weitere 400 verließen österreichisches Kärnten und setzten sich nach Slowenien (Draubanschaft) ab. Dabei muß erwähnt werden, daß das Naziregime schon vor dem II. Weltkrieg die Anwendung slowenischer Sprache in Kärntens Schulen, Ämtern und anderen öffentlichen Bereichen unterbunden

⁵⁴ D. Biber: Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941-1945. ZČ, XXXIII, 1979, št. 1, str. 142; Franci Zwitter: Ob 40. obletnici zmage nad fašizmom. VKP, 1985, št. 1-2, str. 16; R. Stojanovič: Oris razmer v zamejski Koroški maja 1945 ob dokončni odločitvi o njenem statusu. KV, 1995, št. 1, str. 53-58; Slobodan Nešović: *Velika zarota, diplomatska igra okrog nove Jugoslavije*. Ljubljana 1978, str. 153.

⁵⁵ Pavle Žaucer-Matjaž: Ob štirideseti obletnici pomembnih dogodkov koroškega partizanstva. VKP, 1983, št. 3-4, str. 19; Pavle Cesar: Seznam padlih partizanov in žrtev nacizma v Mežiški dolini. *Spomeniki in znamenja NOB v Mežiški dolini*. Ravne na Koroškem 1990, str. 88-100.

⁵⁶ Boris Jesih: Padlim za svobodo - Den gefallenen für Freiheit. VKP, 1986, 3-4, str. 99.

⁵⁷ Miroslav Osojnik: V spomin in opomin. *Spomeniki in znamenja NOB v Mežiški dolini*, str. 82-87.

⁵⁸ J. Stergar: *Štiri poti med koroške Slovence*. Ljubljana 1994, str. 30; omenja še skrunitve partizanskega spomenika v Žrelcu leta 1971 in pri Robežu leta 1973. Glej še Erich Fein: *Die Steine reden*. Wien 1975, str. 13; M. Pavlin: Nova skrunitve grobov padlih. TV-15, 26.8. 1971, št. 35, str. 3.

⁵⁹ Wutte, nav. d., str. 85.

hatte. Auch die Tätigkeit slowenischer Kultur- und anderen Vereinen, Sparkassen und Genossenschaften war verboten.

Einigen Angaben nach wurde nach dem Beginn des zweiten Weltkriegs die Verbannung etwa 50.000 Kärntner Slowenen geplant; einige Tausend sollten noch aus dem Mežatal, bzw. aus dem jugoslawischen Teil Kärntens, verbannt werden. Die Bedeutung der Volksbefreiungsbewegung, bzw. des antinazistischen Kampfes in Kärnten liegt vor allem darin, daß trotz zahlreichen Verbannungen dieser nazistische Plan nicht in die Erfüllung gehen konnte.

Der Volksbefreiungskampf Kärntner Slowenen zwischen 1941-1945 wurde immer stärker; es wurden Partisaneneinheiten der NOV (Volksbefreiungsarmee) und POS (Partisanen Einheiten Sloweniens) sowie politische Organisationen der OF (Befreiungsfront) und der KPS (Kommunistischer Partei Sloweniens) gegründet; Kurierverbindungen, Partisanentechnik und Krankenhäuser wurden errichtet. Der antinazistische Kampf Kärntner Slowenen erreichte seinen Höhepunkt in den Jahren 1944-1945, als er auch die Gebiete nördlich der Drau, Gure und Svinška planina erfaßt hatte.

Partisaneneinheiten in Kärnten mußten zwischen 1941-1945 sehr hohe Verluste erleiden: 1080 Kämpfer fielen im Kampf, 710 wurden gefangen genommen und 317 vermißt. Deutsche nazistische Einheiten meldeten für die selbe Zeit 3855 gefallene, 3355 gefangen genommene und entwaffnete, sowie 1931 verwundete Personen. Im Zuge der Vergeltungsmaßnahmen mußte die Slowenische Bevölkerung in Kärnten in dieser Zeit neben zahlreichen menschlichen Opfer auch großen materiellen Schaden hinnehmen. Viele nationalbewußte Slowenen sind in den Gefängnissen der Gestapo (Dravograd, Klagenfurt) getötet, zahlreiche slowenische Gehöfte niedergebrannt, ganze Familien umgebracht worden. Dazu wurde auch großer Schaden an den Feldern und Wäldern verursacht.

Auf dem Gebiet Kärntens (bei Dravograd, in Poljane bei Prevalje, auf dem Feld von Libuše bei Pliberk) verliefen die letzten Kämpfe des zweiten Weltkriegs in Europa gegen die abziehende deutsche und kollaborationistische Armee (kroatische Ustascha und Landwehmänner, serbische und montenegrinische Tschetniks, slowenische Landwehmänner). Trotz des antinazistischen Kampfes Sloweniens an der Seite der Alliierten und der vielen Opfern, blieb die berechtigte Bestrebung Kärntner Slowenen nach der Vereinigung mit Slowenien, unerfüllt. Wegen Interessen der Großmächte ist Kärnten innerhalb des Staates Österreichs geblieben.

Metka Fujs

Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju

Proglas madžarskega regenta Miklosa Horthyja ter njegovo vojaško povelje o začetku vojne z Jugoslavijo, ki sta bila prebrana na izredni seji vlade 10. aprila 1941,¹ sta bila le zaključek prve faze nekega procesa, ki se je začel davno prej. Začel se je s trianonsko mirovno pogodbo leta 1920 ter potrditvijo v njej določenih meja nove madžarske države. Madžarska je prišla iz mirovnega procesa poražena v vojni, ponižana v svojem državnem ponosu, ki ga je stoletja gradila na svetoštetfanski krščanski tradiciji, ki s svojo vero, kulturo in močjo obvladuje velik prostor med Karpati in Jadranom in ponižana v svojem narodnem ponosu, ko je morala sprejeti dejstvo, da se je preko tri milijone Madžarov znašlo v mejah drugih držav kot narodna manjšina. "Ne, ne, nikoli..." je bil sestavni del gesel, pozivov, plakatov, letakov, političnih govorov, ki so spremljali te dogodke. Nikoli Madžarska ne bo pristala na takšne mirovne pogoje, nikoli ne bo sprejela, da jo okrnijo v njenih zgodovinskih mejah: "Bog je izbral Madžare, da tu za Karpati kraljujejo in ni je sile in je nikoli ne bo, ki bi to preprečila".²

Prekmurje je bilo znotraj meja nekdanje "velike zgodovinske domovine Madžarske" le majhen košček ozemlja z nekaj čez 90.000 prebivalci, od katerih je bilo okrog 15.000 Madžarov. V velikih političnih spremembah, ki so se dogajale, za Madžarsko pravzaprav zanemarljivo majhen del ozemlja ter politično in nacionalno veliko bolj pomemben za Slovenijo. Ob tem je vsekakor zanimivo ugotoviti, kdo je za njegovo pridobitev vložil več napora, kar pa seveda ni tema tega prispevka, saj je navsezadnje Prekmurje pripadlo Sloveniji. Koliko pa je ta v prihodnjih letih naredila za to, da ga čimbolj naveže na enoten slovenski narodni prostor in kako uspešna je bila, pa se je pokazalo v času okupacije.

Zanimivo je, da je bila promadžarska propaganda in nato vsa dejavnost za revizijo trianonske pogodbe v Prekmurju najbolj intenzivna v prvi polovici dvajsetih let in se je nato počasi umirjala, čeprav nikoli prenehala. V nasprotju s tem, kako so se odvijale politične razmere na Madžarskem. Tam je bil novembra 1921 v času mandata ministrskega predsednika Istvána Bethlena sprejet konsolidacijski program, ki je predvidel politično in gospodarsko vzpostavitev nove države in socialno pomiritev po izbruhu sovjetske revolucije in t.i. obdobju belega terorja. Strukturo nove države je potrdil XXII. zakon iz leta 1926, ki je na neki način ohranjal status tradicionalnih slojev, t.j. aristokracije (tej je XXXVI. zakon iz leta 1920 o agrarni reformi sicer odvzel nekaj privilegijev in zemlje) ter omogočal postopno rast srednjemu meščanskemu sloju in t.i. sloju malih posestnikov. Kdo bo politično odločal v državi, pa sta nazorno pokazala XXV. zakon iz leta 1920, t.i. numerus clausus, prvi antisemitski zakon v poveljni Evropi, ki je dovoljeval le

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XV, knjiga 1, O učešću Hortijeve Mađarske u napadu i okupaciji Jugoslavije 1941-1945, dok. 11 (dalje Zbornik dokumenata). Beograd, Budimpešta 1986, str. 31.

² Muraszombat és Vidéke (dalje MéV), XXXVI, 3. 10. 1942, št. 44, str. 5.

določenemu številu Judov vpis na fakultete³ in istega leta ustanovljeni Viteški red, ki je še posebej privilegiral oficirski vojaški kader zaradi njegovih zaslug v vojni.⁴ Moč vojske se je kazala v sami osebi velikega viteza in kraljevega namestnika v državi ali regenta, admirala Miklosa Horthyja.

Konsolidacija države na navedenih temeljih je dajala zagon iredentizmu, ki si je začel iskati zaveznikov. Ob 400-letnici mohačke bitke leta 1926 se je Horthy obrnil proti svojim južnim sosedom in ob omembi madžarskih in srbskih bojev proti Turkom govoril tudi o skupnih interesih obeh držav na tem prostoru. Vsekakor je bil madžarski interes predvsem povezava z Italijo in njenimi interesi na istem južnoslovanskem ozemlju. Obisk predsednika vlade leta 1927 v Rimu in podpisan sporazum o sodelovanju sta madžarsko zunanjo politiko močno orientirala proti Italiji. Mussolini, ki je v tem času še nabiral salonske fotografije po evropskih prestolnicah, pa je s svojimi zamislami dal novi zagon madžarskemu revizionizmu. Iz tega je zrastle Madžarska revizionistična liga, ki jo je vodil Ferenc Herzeg,⁵ njen član pa je bil tudi Sándor Mikola.⁶ Madžarska diplomacija je iskala politične podpore tudi v Nemčiji, vendar s strani weimarske republike, ki je takrat še ni zajela revizionistična vročica, ni bilo pravega odziva. Znotraj vladajoče stranke je politiko trde roke še posebej zagovarjal predstavnik vojaškega sloja Gyula Gömbös, ki je potem ko ga je predsednik vlade izrinil iz stranke, ustanovil lastno Madžarsko nacionalno neodvisno stranko (Magyar nemzeti Függetlenségi Párt), v tridesetih letih preimenovano v Nacionalno enotno stranko (Nemzeti Egység Párt). V naslednjih letih je postal vojaški državni sekretar in septembra 1932 predsednik vlade. Znana je njegova ugotovitev, da je dovolj, če ima država enega pametnega človeka.⁷ Z Gömbösem in regentom Horthyjem na čelu države je Madžarska stopila na pot fašistične diktature. V zunanji politiki pa se je usmerila na uresničevanje zamisli o interesnem povezovanju podonavskih držav in po Hitlerjevem imenovanju za kanclerja, na pristnejše sodelovanje z Nemčijo. Pronemško politiko je še odločneje utrdila leta 1936 imenovana nova vlada Kálmána Darányja. Neodvisno od tega pa je po Horthyjevem obisku na Poljskem, februarja 1938, nastala tudi ideja t.i. horizontalne osi: Varšava - Budimpešta - Beograd - Rim.⁸

Aktivnost madžarske diplomacije pri navezovanju stikov s sosednjimi državami je bila v tem obdobju povezana z ugotavljanjem vojaške moči posameznih držav in s statusom madžarske manjšine v njih, pri čemer so nenehno ponavljali, da se zavzemajo zgolj za enakopravne odnose med sosedi. Potem ko je mednarodna skupnost molče pristala na Anschluss, so tudi madžarski načrti o reviziji mirovne pogodbe dobili svojo realno osnovo, navdušenje nad nacionalsocializmom in sodelovanjem z Nemčijo pa več, predvsem mlajših, privržencev. Evropa in tudi Madžarska sta se pripravljali na vojno, kar se je ob politiki kazalo v močno povečanih proračunskih sredstvih za vojsko. Po novem vojaškem t.i. györskem programu, sprejetem

³ Madžarska je imela že iz leta 1894 XXI. zakon o sklepanju zakonskih zvez ter o potrebnih ukrepih zaščite rase v zvezi s tem, ki je bil osnova nekaterim antisemitskim uredbam iz obdobja druge svetovne vojne.

⁴ Bertényi Iván - Gyapay Gábor: *Magyarország rövid története*. Budapest 1995, str. 520-523.

⁵ Bertényi - Gyapay, n. d., str. 524

⁶ Ludvik Gyergyek: Mikola Sándor. Enciklopedija Slovenije 7, str. 137.

⁷ Bertényi - Gyapay, n. d., str. 532.

⁸ Bertényi - Gyapay, n. d., str. 541.

marca 1938, naj bi Madžarska razvoju vojske v naslednjih petih letih namenila milijardo pengöv. V isti čas sodi tudi še en antisemitski zakon, zakon številka XV, s katerim je bila Judom omejena prisotnost v duhovnem in javnem življenju države na 20%, leta 1939 pa še dopolnilni zakon številka IV, ki je ta delež omejil na 6%.⁹

Kljub lastni močno desno usmerjeni politiki in intenzivnemu koketiranju s fašističnimi režimi pa je Madžarska na zunaj nenehno poskušala ustvarjati vtis, da se obnaša zelo načelno in da so vse njene zunanjepolitične poteze tudi legalne. Horthy se je avgusta 1938 spretno izognil Hitlerjevemu povabilu, da Madžarska in Poljska sodelujeta z Nemčijo pri vojaški akciji na Češkoslovaškem, ker naj bi ga vezal mesec prej sklenjeni sporazum z malo antanto na Bledu. Prijateljstva z Nemčijo mu ni bilo treba ogroziti, ker je ta za svoje načrte dobila soglasje Anglije in Francije, madžarske ozemeljske apetite na severu pa je upošteval I. dunajski dogovor med Cianom in Ribbentropom, novembra 1938, ko je dobila dovoljenje, da si ponovno priključi tiste predele Češkoslovaške, kjer je živela madžarska manjšina. Zadeve so se potem odvijale skoraj tako kot dve leti kasneje z Jugoslavijo. Najprej sporazum z Nemčijo, potem razglasitev neodvisne države Slovaške in naslednji dan, 15. marca 1939, so madžarske čete zasedle Karpatsko Ukrajino. Telekijeva vlada je septembra 1939 odklonila nemško prošnjo za uporabo madžarskega ozemlja (Kassa) za zasedbo Poljske, obenem pa je razmišljala, kako bi v primeru, da Romunija sprejme sovjetski ultimatum, lahko uresničila zasedbo Erdélyja. Privid legalnosti ji je omogočil avgusta 1940 podpisani II. dunajski sporazum, s katerim je Madžarska pridobila severni Erdély s prek dvema milijonoma prebivalcev.

Uspešno zavezništvo, s katerim si je že pridobila velik del v Trianonu izgubljenega ozemlja, je bilo kronano s pristopom Madžarske k Trojnemu paktu, 20. novembra 1940. Decembra je sledil podpis pogodbe o večnem prijateljstvu z Jugoslavijo,¹⁰ ki pa je nehal veljati skoraj istočasno, kot je bil objavljen. Horthy se je na ozemeljske zahteve do Jugoslavije skliceval v svojem pismu Hitlerju 28. marca 1941, češ da jih nikoli niso tajili in da so zajete v 2. členu sporazuma med državama,¹¹ kjer pa piše le, da se bosta državi dogovarjali o vprašanih medsebojnih interesov. 30. marca 1941 sta se v Budimpešti sestala poveljnika generalštabov Friedrich von Paulus in Henrik Werth ter se dogovorila o podrobnostih napada na Jugoslavijo, pri čemer naj bi Madžarska ponudila predvsem prosti prehod nemškimi enotam prek svojega ozemlja. Horthyu in predvsem vojaškemu delu oblasti se ni zdelo več potrebno skrivati svojih interesov, medtem ko je ministrski predsednik Pál Teleki menil, da bi Madžarska morala vztrajati na legalni poti, kot je na neki način tudi doslej. Torej, zasedba da, vendar le v primeru, da Jugoslavija neha obstajati in se bo pojavila potreba po zaščiti madžarske manjšine, oziroma bodo območja, kjer živi manjšina, po nemškem napadu ostala nikogaršnja zemlja. Zagovorniki takojšnje zasedbe so začeli nato producirati številna poročila o zlorabah madžarske manjšine, madžarska vlada je Nemcem zagotovila uporabo svojega ozemlja, Teleki pa je

⁹ Vsi zakoni so bili objavljeni ali v uradnem listu Budapesti Közlöny ali v uradnih zbirkah zakonov: Országos Törvénytár (izhaja od 1867), Törvények Gyűjtemény (izhajal od 1865 do 1942) in Corpus Juris Hungarici (izbor zakonov, izhaja od 1875). Uredbe so bile prav tako objavljene v uradnem listu in v zbirki državnih uredb: Magyarországi Rendeletek Tára (izhaja od 1867).

¹⁰ II. Törvénycikk, Országos Törvénytár, 28. 2. 1941; *Zbornik dokumenata*, dok. 1, str. 11-12.

¹¹ *Zbornik dokumenata*, dok. 3, str. 15-16.

menil, da si zaradi prekršitve jugoslovansko-madžarske pogodbe dostojanstvo lahko ohrani le tako, da si vzame življenje.¹² Njegova država pa je na koncu tudi to izpeljala tako, da se je zdelo legalno, saj je z razglasitvijo Neodvisne države Hrvatske Jugoslavija formalno nehala obstajati, s tem pa so formalno prenehali veljati tudi vsi sporazumi s to državo. 11. aprila 1941 so enote 3. madžarske armade zasedle severne predele Jugoslavije, 16. aprila pa so na svečanosti v Murski Soboti od Nemcev prevzeli tudi upravo nad Prekmurjem. V okviru nemške uprave so ostali le štirje kraji ob zahodni meji s prepričljivo nemško večino prebivalstva: Fikšinci, Kramarovci, Ocinje in Rottenberg (del Serdice). Vojaška uprava, ki je bila uvedena na celotnem ozemlju t.i. južnih pokrajin (Délvidék), t.j. jugoslovanskega ozemlja pod madžarsko okupacijo, je temeljila na Ukazu poveljnika generalštaba o uvedbi vojaške uprave na okupiranem jugoslovanskem ozemlju iz 11. aprila 1941.¹³

Vojaška uprava je bila organizirana tako, da je pomenila vmesni korak k popolni vključitvi zasedenih ozemelj v madžarsko administrativno razdelitev z namenom čimprejšnje vzpostavitve stanja pred koncem oktobra 1918. Tudi Prekmurje je bilo takoj razdeljeno na dva okraja pod upravo okrajnih vojaško-upravnih poveljstev, ki sta bili neposredno sicer podrejni Poveljstvu vojaško-upravne skupine južne armade,¹⁴ vendar sta lendavski in soboški okraj že od začetka okupacije na neki način delovala kot sestavni del Zalske in Železne županije. Formalno je bila uprava torej v rokah vojske, vendar sta županijski upravi v Szombathelyu in Zalaegerszegu začeli pripravljati kadre za prevzem civilne uprave in drugih pomembnejših funkcij v okrajih in na neki način že organizirali politično, gospodarsko in družbeno življenje. Prvi okvirni seznam 68 zanesljivih oseb oziroma tistih, ki bi jih nova uprava začasno lahko uporabila za določene službe v soboškem okraju, je bil pripravljen med 18. in 24. aprilom 1941.¹⁵ O koordiniranem delu pa nam priča tudi redna korespondenca med županovim uradom v Szombathelyu s soboškim okrajnim vojaškim poveljstvom oziroma s polkovnikom Józsefom Radványjem kot njegovim poveljnikom.¹⁶ Prve seje županijske skupščine po zasedbi, 19. maja 1941, so se udeležili tudi predstavniki soboškega okraja: József Radvány, poznejši okrajni glavar dr. József Olajos, soboški župan Nándor Hartner, evangeličanski senjor István Kovács, katoliški dekan József Krantz, tovarnar Josip Benko, lekarnar dr. Gyula Bölcs, trgovec Ferenc Kühár, posestnik József Kühár, kraljevi notar dr. Miklós Pinter in predsednik obrtne zadruga István Szukits. Delegacija je bila zelo tople pozdravljena, za pozdrave pa sta se posebej zahvalila Hartner, ki je govoril o "pravih čustvih vendskega ljudstva, ki ne želi biti narod niti manjšina ampak Madžar pri molitvi in delu" in senjor Kovács, ki je opisoval "radost vendskega ljudstva, da se je po dolgem trpljenju osvobodilo in povrnilo v svojo tisočletno domovino".¹⁷ Še v

¹² Zbornik dokumenata, dok. 6, str. 22.

¹³ Zbornik dokumenata, dok. 14, str. 44-49.

¹⁴ Metka Fujs: Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju. Kronika, 1991, št. 1-2, str. 65.

¹⁵ Vas Vármegye Törvényhatósági Bizottságanak Közgyűlési Jegyzőkönyv 1941, str. 214; enak seznam z 67 imeni je v Vas Vármegye főispánja iratok, közigazgatási iratok IX., Vasmegeyi levéltár Szombathely.

¹⁶ Vas Vármegye főispánja iratok (élnöki iratok, közigazgatási iratok) 1941, Vasmegeyi levéltár Szombathely.

¹⁷ MéV, XXXV, 24. 5. 1941, št. 1, str. 6. Časopis Muraszombat és Vidéke je veliko člankov prinašal v obeh jezikih, torej v madžarskem in v t.i. vendskem, ki je bil pravzaprav zelo deformiran prekmurski jezik z madžarskim črkopisom. Vsebinsko in jezikovno analizo člankov v časopisu je pri-

času trajanja vojaške uprave je bila sprejeta tudi uredba o upravi na ponovno zasedenih južnih območjih, ki je ta ozemlja začasno vključila v administrativno razdelitev Madžarske, tako da so se ozemeljsko razširile posamezne županije, razdelitev okrajev in notariatov v njih pa je do uvedbe civilne uprave prevzel minister za notranje zadeve.¹⁸ Proces vključevanja zasedenega ozemlja v županije je legalizirala 15. avgusta 1941 uvedena civilna uprava, zaključil pa madžarski parlament 16. decembra 1941, s sprejetjem zakona o ponovni priključitvi zasedenih južnih območij k Madžarski sveti kroni in o njegovi združitvi z državo, ki je bil objavljen 31. decembra istega leta.¹⁹

S priključitvijo Prekmurja k državi, ki ji je pripadalo več stoletij in iz katere se je tako težko izvilo v nekem za Slovence srečnem političnem trenutku pred 22 leti, se je zaključilo neko obdobje vzporednega razvoja različnih narodnih, verskih in političnih skupin, katerih medsebojna toleranca je bila le navidezna in je z okupacijo pokazala svojo pravo podobo. Podoba, ki jo je kazalo Prekmurje ob zasedbi je v mnogih pogledih opredelila okupacijsko oblast. Zanesljivo pa bi bila ta v svojih namenih veliko uspešnejša kot je bila, če ne bi ohranjala mnogih že vidnih in zdavnaj preživelih stereotipov o tem prostoru, ki so imeli svoje korenine še v 19. stoletju in se zaradi svojega fašističnega značaja ne bi odrekla nekaterim, ki so ji bili dolga desetletja skoraj brezpogojno zvesti.

V Prekmurju je bilo kar nekaj skupin, ki so naklonjeno ali vsaj pogojno naklonjeno sprejele novo oblast. Najprej in predvsem je bila to madžarska narodna skupnost, ki je predstavljala okrog 17% vsega prekmurskega prebivalstva in se je po trianonski razmejitvi prvič po dolgem tisočletju znašla v vlogi manjšine. Vsi poskusi, da bi bil v krajih z madžarskim prebivalstvom izveden plebiscit ali, da bi se zaradi številnih promadžarskih akcij razmejitvena komisija odločila drugače, kot se je, so bili zaman. Sprijazniti se je bilo treba z novo mejo, kot so se Slovenci sprijaznili z delitvijo svojega etničnega ozemlja med Prekmurje in Porabje. Sprijazniti se pa ni bilo enostavno, saj je bila nova država do tega obmejnega prostora zelo nezaupljiva, še več, njene poteze so bile včasih tako nerazumljive, da so povzročale revolt tudi med Slovenci. Ena takšnih potez je bila zamisel o poselitvi - sicer zelo gosto poseljenih - obmejnih predelov v okolici Dolnje Lendave s kolonisti iz Primorske in Istre, ki jih je pregnala rapalska pogodba, z namenom "izboljšanja narodnostne sestave obmejnih predelov". To je obenem pomenilo, da tukaj živeče avtohtono madžarsko prebivalstvo, ki je bilo enako revno kot slovensko, ni moglo dobiti veleposestniške zemlje, ki je zapadla pod agrarno reformo, še več, dodeljevanje zemlje prebivalcem tuje narodnosti je bilo z dvema uredbama ministrstva za kmetijstvo iz leta 1921 in 1922 prepovedano.²⁰ Zaradi narodnega nezaupanja, ki se je tako le poglobljalo, je nesporni voditelj prekmurskih Slovencev in večkratni narodni poslanec Jožef Klekl v jugoslovanskem parlamentu, poleg tega da je v okviru avtonomističnega programa SLS zahteval avtonomne pravice Prekmurcev zaradi nekaterih zgodovinskih in kulturnih posebnosti, zahteval tudi

pravila Suzana Szabo-Pahič: Časopisje v Prekmurju 1941-1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1990, št. 1-2, str. 216-230.

¹⁸ 5440 M.E., Magyar Rendeletk Tára 1941, str. 1924.

¹⁹ XX. törvénycikk, Törvények Gyűjtemény 1941, str. 279.

²⁰ Metka Fujs: Obmejna kolonizacija v lendavskem okraju med obema vojnama. Separatio, posebna številka, 3. 7. 1991, str. 44-46.

pravice avtohtoni madžarski narodni skupnosti.²¹ Poleg tega, da je bila do določenega števila prebivalstva narodno in socialno krivična, pa je takšna politika nove države vendar imela tudi svojo razumljivo logiko. V pokrajini, ki je bila vendar zaradi svojih mnogih posebnosti narodno še vedno zelo občutljiva, so mnoge pomembne politične in gospodarske pozicije ohranjali Madžari. Dolnja Lendava je ves čas ostajala mesto z izrazito promadžarsko upravo, večina dolnjelendavskega kapitala je bila v judovskih rokah, ki pa so se sami striktno deklarirali za Madžare. Čeprav so bile narodne razmere v Murski Soboti nekoliko drugačne, je tudi tukaj z velikim delom kapitala upravljala Prekmurska banka, last Nándorja Hartnerja, ki je imel tudi svojo tiskarno, bil več let soboški župan in banski svetnik, obenem pa svojega promadžarskega prepričanja ni nikoli prikrival. Središče madžarskega družabnega življenja v Murski Soboti je bil leta 1924 ustanovljeni športni klub Mura, v pokrajini pa je legalno izhajalo kar nekaj, če že ne čisto promadžarskih pa s svojo vsebinsko usmerjenostjo izrazito protijugoslovanskih časopisov. To so bili Szabadság, Mőrszka krajina ali pozneje Muravidék, Naše novine z madžarskim dvojnikom Néplap, glasilo prekmurskih evangeličanov Dűsevni liszt in Murántul és Muraköz heti értesítője.²² Madžarsko prebivalstvo v Prekmurju je bilo torej zadovoljno z razvojem dogodkov leta 1941. Vznemirila jih je pravzaprav le začasna nemška zasedba, njihovo delegacijo, ki se je napotila v Budimpešto po odgovore, pa je pomiril regent Horthy z obljubo, da bo to območje kmalu priključeno k Madžarski.²³ Navdušenje, ki jih je zajelo 16. aprila, nam na ohranjenih fotografijah nazorno kaže množica zbranih ljudi z madžarskimi zastavami vzdolž lendavske glavne ulice.

Druga skupina, ki je bila zadovoljna z razvojem dogodkov, so bili pripadniki nemške narodne skupnosti, ostanek stare nemške kolonizacije iz 12. stoletja v krajih ob zahodni meji. Ti so v času delovanja razmejivne komisije sicer imeli nekaj političnih shodov, kjer so zahtevali priključitev k Avstriji, vendar se je vse kmalu poglelo. V začetku tridesetih let je sodelavec Volksbund für das Deutschtum im Ausland Helmut Carstanjen prepotoval tudi Prekmurje in za "zgodovinsko nemška tla" določil vse tiste občine, ki so imele po štetju iz leta 1880 5% nemškega prebivalstva ali vsaj 10 prebivalcev nemške narodnosti.²⁴ Na podlagi njegovega članka je Südostdeutsches Institut in Gaugrenzlandamt v Gradcu leta 1940 izdelal prve konkretne načrte o prihodnji ureditvi slovenske Štajerske in Prekmurja, v katerih je prvič postavljena zahteva po priključitvi velikega dela Prekmurja k rajhu. Priključitev se utemljuje s trditvijo, da so vzhodni deli Prekmurja madžarski, zahodni nemški, vmes pa živijo Prekmurci, del slovenskega naroda, ki ima zaradi posebnega zgodovinskega razvoja tudi posebno obliko in zato se na vzhodu nagiba k Madžarski, na zahodu pa k Nemčiji in jih je potemtakem tudi smiselno v smeri sever - jug razdeliti med ti dve državi.²⁵

Prekmurje je bilo izpostavljeno nemški propagandi predvsem prek številnih sezonskih delavcev, ki so delali v Nemčiji. S članstvom v Kulturbundu so si mnogi

²¹ Metka Fujs: Kleklov politični portret. *Kleklov simpozij v Rimu*. Celje 1995, str. 161.

²² Metka Fujs: Madžarska in nemška revizionistična dejavnost v Prekmurju med vojnama. Stopinje 1990, str. 61-65.

²³ Ivo Orešnik: *Pomniki NOB v Slovenskih goricah in Prekmurju*. Murska Sobota 1985, str. 290.

²⁴ Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941-1945*. Maribor 1968, str. 88.

²⁵ Prav tam, str. 110-113.

obetali možnost lažje zaposlitve in tako boljši socialni položaj. Po nekem podatku iz poročila okrajnega glavarstva v Murski Soboti je v začetku leta 1941 štel Kulturbund samo v Murski Soboti presenetljivo veliko število 232 članov, med katerimi je bilo le 17 rojenih Nemcev, ostali pa so bili v glavnem slovenski sezonski delavci.²⁶ Kronika župnije Sv. Jurij prav tako poroča o močni organizaciji Kulturbunda v obmejnih vaseh, saj naj bi bilo v njo jeseni 1941 včlanjenih 60% vseh prebivalcev Sotine, Serdice in Rogašovec,²⁷ domnevamo pa lahko, da je bil ta odstotek v čisto nemških vaseh še večji. Torej so tudi ti prebivalci Prekmurja aprila 1941 navdušeno pričakali Nemce, še bolj pa so bili zadovoljni prebivalci tistih krajev z nemškim prebivalstvom, ki so po sporazumu med državama pripadli rajhu. Nad dobro oboroženo nemško vojsko so bili vsaj prvi dan fascinirani tudi Sobočanci, te prevzetosti pa madžarski vojaki s kolesi in konjsko vprego, ki so prišli za njimi, niso mogli več obuditi. Privid moči in slave so zato skozi leta okupacije poskušali ustvarjati s številnimi praznovanji, svečanostmi, povorkami in paradami, z mnogo cvetja, zastav, svečanih uniform in ženskih toalet, z visoko donečimi, čustvenimi govori, polnimi domovinske ljubezni, ki pa nikakor niso mogli skriti, da so le privid - kulisa vojne.

Predvsem gospodarsko močna je bila tudi kar številna skupnost prekmurskih Judov. V pokrajini so se začeli naseljevati v drugi polovici 18. stoletja, predvsem iz madžarskega prostora. Antisemitizem, ki ga je v največji meri producirala katoliška duhovščina, tudi slovenska na prelomu stoletja, je imel poleg verskih vzrokov svoj izvor v močni navezi Judov in meščanskega liberalizma zaradi skupnega gospodarskega interesa. Vsekakor se prekmurski Judje zaradi mnogih slabihkušenj niso posebej politično opredeljevali. V obdobju stare Jugoslavije so se nekateri zaradi varnejšega življenja tudi odločili za prestop v evangeličansko veroizpoved. Za to so se odločali zaradi njene večje verske tolerantnosti. Kadar so se opredeljevali po narodnosti, so se mnogi odločali za Madžare ali za Nemce, pač glede na to, od kod so prihajali oziroma kje so imeli svoje sorodstvo. Kljub nekaterim antisemitskim zakonom se ob začetku okupacije Madžarska prekmurskemu judovskemu prebivalstvu ni zdela nič bolj protijudovska, kot je bila Jugoslavija. Nekoliko strahu je povzročila prehodna nemška zasedba in divjanje kulturbundovcev, ki so vdiral v njihova stanovanja in trgovine. Z madžarsko zasedbo pa so se razmere umirile, s še nekaj antisemitskimi zakoni in uredbami so jih sicer skoraj popolnoma umaknili s ključnih gospodarskih in družbenih pozicij v državi, vendar madžarska vlada ni nikoli pristala na nenehne nemške zahteve po internaciji madžarskih Judov. Ministrski predsednik Miklos Kállay je Nemcem odgovarjal, da je Madžarska z zakoni, ki jih je sprejela, naredila vse in da ostrejših ukrepov ne namerava sprejeti, ker za to nima ne tehničnih in ne ostalih možnosti.²⁸ Soboški župan, poslanec in predsednik enote vladne Stranke madžarskega življa (Magyar Elet Párt) Nándor Hartner pa je to komentiral tako: "Milijon Židov predstavlja tuje telo na državnem telesu Madžarske. Po nečloveški poti se jih ne da odstraniti, se pa zato morajo do konca vojne zadovoljiti s takšnimi ukrepi. Prav tako pa stranka ne more nobenemu obljubiti paradiza, tudi po koncu

²⁶ Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, Arhiv sreskega načelstva I/260.

²⁷ Župnijski urad Sv. Jurij, Kronika župnije Sv. Jurij od leta 1893.

²⁸ Zbornik dokumenata, str. 354.

vojne ne."²⁹ Razmere so se katastrofalno spremenile šele po nemški zasedbi, marca 1944. Vlada je takrat sprejela številne nove uredbe, s katerimi so bile Judom popolnoma odvzete osnovne državljanske in človeške pravice, minister za notranje zadeve pa je 7. aprila 1944 objavil posebno uredbo o deportacijah v koncentracijska taborišča.³⁰ Kmalu se je tudi v Prekmurju začela razprodaja judovske zemlje, trgovin in ostale imovine. Največja skupina je bila deportirana 16. aprila 1944 prek Nagykanize v Auschwitz. Življenje je izgubilo 387 prekmurskih Judov.³¹ Tudi močna judovska skupnost v Prekmurju leta 1941 torej ni predstavljala kakšne ovire novi okupacijski upravi. Zgodovinsko so bili veliko bolj povezani z madžarskim prostorom, kot so se lahko kdajkoli navezali na slovenskega, antisemitizem je našel svoje domovanje povsod in morda jim je madžarski v svoji blažji obliki predstavljal zaščito pred tistim hujšim, ki je grozil in jih na koncu tudi uničil.

Dve najštevilnejši verski skupnosti v Prekmurju sta bili katoliška in evangeličanska. Medtem ko so evangeličanski duhovniki in pisci 18. stoletja odločilno vplivali na oblikovanje narodne identitete prekmurskih Slovencev, se je že v času prebujanja narodov v 19. stoletju pokazalo, da verskega interesa niso znali povezati tudi z narodnim. Medtem ko so katoličani navezovali vedno več stikov s sonarodnjaki na drugi strani Mure in na ta način v času največje madžarizacije ohranjali svoj narodni značaj, so se evangeličani zaradi verske drugačnosti vedno bolj zapirali v svojo lastno skupnost. Njeno mesto so videli znotraj madžarske države, med svojimi sobraty po veri kot Vendi, Vendslovenci ali Staroslovenci, drugačni znotraj države, vendar tudi drugačni od štajerskih ali kranjskih Slovencev. Svojo identiteto naj bi ohranili s pisanjem v vedno bolj arhaičnem prekmurskem jeziku z madžarskim črkopisom in uvajanjem vrste novih izmaličenih izrazov, ki niso bili ne prekmurski in ne madžarski. Oni v združitvi Prekmurja z Jugoslavijo niso videli nobene svetle perspektive, bili so odrezani od tradicionalnega ogrskega duhovnega in kulturnega zaledja, osamljeni na robu katoliške Slovenije.³² Vsekakor je bila to predvsem opredelitev evangeličanske duhovščine kot dejanska opredelitev vernikov. Skupnost pa se je v novi državi začela počutiti bolj domače, ko je vlada končno leta 1930 izdala zakon o evangeličanskih krščanskih cerkvah, kralj pa je istega leta potrdil tudi ustavo Evangeličanske cerkve augsburške veroizpovedi, organizirane v samostojni škofiji s sedežem v Zagrebu. Z ustavo so evangeličani dobili pravico, da verouk v šolah učijo v bogoslužnem jeziku, torej v prekmurščini, kar je bila tudi njihova najosnovnejša zahteva.³³ Madžarsko zasedbo Prekmurja je vsaj tisti del evangeličanskih duhovnikov, ki se je izobraževal na Madžarskem in prek svojih tiskov ves čas med vojnami tudi deloval promadžarsko, gotovo sprejel naklonjeno. Tembolj, ker je bil sam senyor István Kovács pred prevratom 1919 podpredsednik raznarodovalnega Madžarskega prosvetnega društva za Vendsko krajino (Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület) in se je med predstavniki soboškega

²⁹ MěV, XXXVI, 20. 11. 1942, št. 48, str. 3.

³⁰ MěV, XXXVI, 7. 4. 1944, št. 15, str. 2.

³¹ Jože Janež, Miro Štubel, Joško Brumen: *Umirali so v boju za svobodo*. Murska Sobota 1968.

³² Metka Fujs: Politično opredeljevanje prekmurskih evangeličanov med vojnami. *Evangeličanski koledar 1993*, str. 64.

³³ Prav tam, str. 67.

okraja tudi udeležil, kot je bilo že omenjeno, prvega zasedanja županijske skupščine v Szombathelyu.

Med katoličani je bila slovenska narodna zavest veliko bolj prisotna, saj so imeli prek Mohorjevih knjig, prek rednih stikov s štajerskimi duhovniki in narodnimi buditelji veliko več priložnosti seznanjanja. Obenem pa so tudi domači katoliški duhovniki, zbrani okrog Franca Ivanocyja, storili veliko, da bi na prelomu stoletja, takrat še znotraj Ogrske uresničili svoj narodni program, ki je pomenil s pastoracijo, knjigami in časopisi v domačem jeziku ohraniti slovenski značaj tega prostora in s tem tudi njegov verski značaj, proti vedno bolj agresivnemu madžarskemu liberalizmu.³⁴ Politični stiki med Slovenci z obeh strani Mure so v prevratnem obdobju izoblikovali tudi odločitev Slovencev na Madžarskem za Jugoslavijo. Ta pa se je potem, ko je prevzela upravo v tem obmejnem, politično in narodno zelo občutljivem prostoru, obnašala zelo nespretno. Največ nasprotij pa je povzročalo skoraj revolucionarno uvajanje slovenskega knjižnega jezika ter slabo in počasno reševanje nakopičenih socialnih problemov. Jožef Klekl kot osrednja politična osebnost v pokrajini je v spoznanju, da Prekmurje potrebuje le nekoliko drugačen odnos oblasti, ki bo upoštevala njegove posebnosti, zagovarjal njegovo avtonomijo ter kljub nasprotovanju mlajših kolegov in sodelavcev vztrajno ohranjal prekmurski jezik v svojih časopisih. Prekmurski Slovenci pa so kljub vsem težavam v medvojnih letih utrdili svoj narodni značaj in ko so se madžarske oblasti obrnile nanje kot na svoje nekdanje sobrate, jih je večina sprejela, če ne sovražno, pa vsaj z velikim nezaupanjem. Slovensko zavedni katoliški duhovniki pa so se zaradi svojega medvojnega delovanja kmalu znašli v nemilosti in so jih večino po policijskih zaslišanjih premestili v različne župnije na Madžarskem. Ob tem je treba povedati, da ves čas trajanja vojne ni prišlo do nobenega konflikta med domačimi katoliškimi duhovniki in organizatorji oziroma sodelavci odporniškega gibanja, kljub njihovim ideološkim razlikam. Konflikt so prinesli tisti, ki so z delegacijo SNOS in za njo po aprilu 1945 prišli v pokrajino, prevzeli v njej vse pomembnejše politične funkcije, domačine pa obtožili madžaronstva in "nesposobnosti za odločno revolucionarno akcijo". Prve volitve v ustavodajno skupščino so pokazale, kaj so si ljudje o tem mislili.³⁵

Prekmurski Slovenci, ali natančneje tisti, ki so sami ali pa njihovi predniki živeli v pokrajini pred 31. oktobrom 1918, so bili tista kategorija prebivalstva, h kateri je nova madžarska uprava usmerila največ svoje pozornosti. Predvidevali so namreč, da je to avtohtono prebivalstvo še ohranilo spomin na nekdanje čase in je zato komaj dočakalo vrnitev v naročje "tisočletne svetoš Stefanske matere" in da predstavlja izničenje učinkov jugoslovanske propagande in izobraževanja le marginalni problem, glede na to "kam čutita duša in srce". Kako sta čutila duša in srce, so ob tolikšni samozagledanosti ter narodnem egoizmu in ignorantstvu, ki so ga še preveč dobro poznali, prekmurski Slovenci že enkrat pokazali. Toda 19. stoletje je rodilo toliko različnih narodnih gesel in definicij, da se te menda še celo 20. stoletje ne bodo izčrpale.

³⁴ Metka Fujs: Oblikovanje narodne identitete pri prekmurskih in porabskih Slovencih. *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Lipica 1996, str. 213.

³⁵ Martin Štajner: Volitve v konstituantno 11. 11. 1945 v Prekmurju. Zbornik soboškega muzeja 4, Murska Sobota 1995, str. 111-126.

Tako tudi vprašanje narodnega izvora prekmurskih Slovencev. Teorije, ki so se ob tem razvile, so imele krajšo ali daljšo dobo trajanja, glede pač na dejstvo, koliko so se v nekem obdobju uspele ujeti v ritem in interes aktualne politike. Poleg stališča, da je tukaj živeče ljudstvo po svojem izvoru in jeziku del enotnega slovenskega naroda, je imelo posebno mesto v zgodovini tega prostora prepričanje, da so njegovi prebivalci Vendi. Starodavno ljudstvo keltskega izvora, ki se je v času močne slovanske poselitve poslovanilo, z vključitvijo v madžarsko civilno in cerkveno upravo in s tem tudi v madžarski kulturni prostor pa se je pomadžarilo oziroma madžarski kulturni vpliv sprejelo za sestavni del svoje kulture.³⁶ Ta teorija je znotraj različnih madžarskih političnih krogov in interesov vedno našla svojo uporabno vrednost, tako ponovno tudi leta 1941. Zanimivo je, kako je skozi leta okupacije doživljala svoj podoben razvoj kot že enkrat pred prevratom. O Vendih, Vandalih ali Venedih je bilo že pred Mikolovo knjižico o vendstvu v preteklosti in danes,³⁷ ki je vse to strnila v enotno teorijo, kar nekaj razprav, ki jih je madžarska politika spretno izrabljala ali producirala, dokler ni takratni soboški župan dr. Sömen leta 1918 vzkliknil "Ni Vendov - so samo Madžari"³⁸ in je nato soboški shod sodu izbil dno, Slovenci pa so se prvič javno opredelili za Jugoslavijo. Za Prekmurce se je zasedba poleg dobrodošlic, kakor je bila tista županova: "Počutite se po domače kakor stoletja pred tem",³⁹ prijaznih govorov o njihovem značaju in številnih svečanosti, ki pa so bile namenjene časti "osvoboditeljev", začela s ponovnim teoretiziranjem o njihovem narodnem izvoru,⁴⁰ dokler ni bilo ponovno takratnemu soboškemu županu Hartnerju počasi že vsega dovolj in je zaključil: "Ni Vendov - so samo Madžari."⁴¹

Propaganda, velik poudarek na osnovnem izobraževanju, t.j. madžarskega jezika in kulture, ali na t.i. preusmeritvenih tečajih, ponovna zamenjava krajevnih in drugih topografskih imen, ostrejša vojaška in policijska kontrola, vse to se je zdelo v času, ko se je drugje vojskovalo, uničevalo in ubijalo, neznatno. In temu primerno se je odzvala tudi večina Prekmurcev, živeli in delali so po sebi lastni mirni logiki preživetja, nemška, francoska, slavonska ali vojvodinska posestva pa so ob sezonskih delih ponovno zamenjali z madžarskimi. Dokler ni začela vojna tudi od njih terjati večjih žrtev. Madžarsko državljanstvo je pomenilo tudi obvezno služenje vojske. Že vojaška uprava je za potrebe naborov opravila popise prebivalstva. Prvi nabor pa je v Prekmurju potekal od 25. avgusta do 15. septembra 1941 in je bil povezan z vstopom Madžarske v vojno proti Sovjetski zvezi. Po obisku Ribbentropa, von Keitla in Ciana februarja 1942 v Budimpešti in njihovih zahtev po večjem madžarskem angažiranju na vzhodni fronti se je začela oblikovati 2. armada. Po njenem katastrofalnem porazu na Donu pozimi naslednje leto, ko je padlo, bilo ranjenih ali zajetih okrog 130.000 vojakov, med njimi zanesljivo tudi Prekmurcev, si je Madžarska zelo prizadevala, da bi njena vojska ostajala znotraj madžarskega zasedbenega območja. Nemški zavezniki ter vedno

³⁶ V op. 34 nav. delo, str. 206-207.

³⁷ Mikola Sándor: *Vendség múltja és jelene*. Budapest 1928.

³⁸ Miroslav Kokolj, Bela Horvat: *Prekmursko šolstvo*. Murska Sobota 1977, str. 272.

³⁹ *MéV*, XXXV, 4. 7. 1941, št. 7, str. 4.

⁴⁰ Potrebno je le prelistati lokalni časopis *Muraszombat és Vidéke*, v katerem se prispevki na to temo kar vrstijo, obsežnejšo razpravo pod naslovom "Vend - szloven" pe je pripravil tudi neznani avtor v: *Nas kalendár*. Budapest 1943, str. 53-57.

⁴¹ *MéV*, XXXVII, 17. 12. 1943, št. 15, str. 1.

težji položaj na bojiščih pa so silili v pogostejše vpoklice vedno mlajših fantov. Po nemški zasedbi so popisovali moške prebivalce od 16. do 60. leta starosti, neborce ter delno nesposobne, pa tudi dijake od 12. do 16. leta. Težke bitke pri Kolomei so povečale tudi število beguncev in skrivačev. Ministrski predsednik Ferenc Szalasi je 18. oktobra 1944 razglasil splošno mobilizacijo, ki je bila decembra razširjena na skoraj vse prebivalstvo.⁴² Čeprav je bila za dezertiranje in skrivanje zagrožena smrtna kazen, je vendarle bilo vedno manj ljudi pripravljenih umirati na bojiščih. Zgodbe o skrivanju pred madžarskimi orožniki pa so še danes sestavni del mnogih spominov in družinskih pogovorov. Zanesljivih podatkov, koliko prebivalcev Prekmurja je izgubilo življenje v madžarski vojski, še nimamo.

Za madžarsko okupacijsko upravo so bili najbolj nezanesljiva skupina prebivalcev med vojnama v Prekmurju naseljeni Slovenci: uradniki, učitelji in primorski kolonisti ter tista manjša skupina domačih levo usmerjenih izobražencev, ki so jih kot komuniste preganjale že jugoslovanske oblasti. Razen redkih, predvsem učiteljev, ki so lahko dokazali, da v času Jugoslavije niso nikoli delovali protimadžarsko in so opravili njim namenjene izobraževalne tečaje, je za ostale iz prve skupine veljalo, da se morajo izseliti. Prisilno izseljevanje je bilo povezano z že omenjenim ukazom o delovanju oblasti v izrednih razmerah, ki je opredeljeval odnos do neavtohtonega prebivalstva zasedenih pokrajin in je, kljub svoji prvotni začasnosti, veljal ves čas okupacije.⁴³ Dobro pa se je dopolnjeval tudi z uredbo o reviziji jugoslovanske agrarne reforme,⁴⁴ s čimer se je začelo razlašanje kolonistov v Bački in Baranji, leta 1942 pa tudi v Prekmurju; 22. in 23. junija 1942 je bilo tako iz kolonij primorskih naseljencev v okolici Dolnje Lendave v taborišče Sárvár interniranih 589 ljudi.⁴⁵

Iz te skupine pa jih je bilo že v času prvih poskusov organiziranja odpora poleti 1941 veliko aretiranih in zaslšanih. Za kazensko preganjanje na področju Prekmurja je bilo v času trajanja vojaške uprave pristojno vojaško sodišče 3. korpusa v Szombathelyu. Ne glede na to, da so pozneje del kazenskega sodstva prevzela civilna okrajna sodišča, pa je zakonodaja določala uporabo vojaških zakonov, ko je šlo za prepovedana zbiranja, navajanje k izvedbi krivičnega vojaškega dejanja, neprijavljanje nelojalnosti in sodelovanje pri skrivanju vojaških dezertirjev in beguncev.⁴⁶ Svojevrstno vlogo pa je imelo tudi posebno sodišče generalštaba, imenovano tudi leteče sodišče, ki je sodilo v primerih nelojalnosti, ko obtoženi ni bil ujet na delu ali ni priznal krivde.⁴⁷ Naivnost in neprevidnost na eni strani, na drugi pa učinkovita policija in sodstvo je povzročilo razpad odporniškega gibanja v Prekmurju že v prvem letu okupacije, ko je bilo poleg nekaj ubitih, aretiranih okoli

⁴² MěV, XXXVIII, 22. 12. 1944, št. 52, str. 2.

⁴³ Glej op. 17. Ta ukaz se je v bistvu nanašal na uredbo, ki je bila objavljena 2. 9. 1939 in je veljala za Erdély. Njena veljavnost je bila najprej podaljšana 29. 8. 1941 (6320 M.E., Magyar Rendeletek Tára, 1941, str. 2119) in nato še večkrat.

⁴⁴ 5280 M.E., Magyar Rendeletek Tára 1941, str. 1865.

⁴⁵ Pokrajinski muzej Murska Sobota, kopija seznama interniranih v taborišču Sárvár, narejenega 30. 10. 1942.

⁴⁶ 4850 M.E., Magyar Rendeletek Tára 1941, str. 1839 in 4870 M.E. (prav tam), str. 1841.

⁴⁷ Pojem krivičnega dejanja t.i. nelojalnosti z režimom je temeljil na dveh zakonih, enem iz leta 1921 in drugem iz leta 1930 in je omogočal zelo široke možnosti obračunavanja s političnimi nasprotniki. V letu 1941 je ta zakona dopolnilo oz. opredelilo posamezne člene kar nekaj uredb, kot npr.: 2730 M.E., Magyar Rendeletek Tára 1941, str. 1007, 2750 M.E. (prav tam), str. 1008 in 7650 M.E. (prav tam), str. 3350.

130 ljudi, v poznejših letih pa vsaj še dvakrat toliko, od katerih se iz različnih zaporov mnogi niso vrnili. Vsi poznejši poskusi organiziranja partizanskega odpora so v naslednjih letih zato prihajali od zunaj iz štajerske strani in so naleteli na večji odziv šele proti koncu vojne, ko se je pravzaprav že vedelo, kdo bo v vojni zmagal oziroma, kdo bo poražen.

Prekmurje je v medvojnih letih jugoslovanske uprave dobilo veliko bolj slovensko podobo, kot jo je imelo kdajkoli prej. Ne gre namreč pozabiti, da tukaj pred letom 1919 ni bilo nobene organizirane narodne politične skupine ali kakorkoli organiziranega narodnega gibanja. Življenje na političnem in gospodarskem obrobju ter narodna in verska mešanost po sta ustvarila svojevrstno formulo preživetja. Radi jo imenujemo tolerantnost, umetniki jo označujejo kot širino panonske duše, gre pa predvsem za sprejemanje objektivnega. Takšen je izgledal tudi odnos do madžarske zasedbe, nekakšen *déja vu*. Za Madžare pa je bil ta prostor tako ali tako zgodovinsko njihova 'lastnina', treba je bilo le najti pravo formulo, kako si ga ponovno pridobiti. Mešanje tovrstnih zvarkov je bilo in je sila pomembna nacionalna zadeva vseh, ki se imajo za velike zgodovinske narode, imuni pa nismo niti ostali.

Metka Fujs

AUSGANGSPUNKTE DER UNGARISCHEN OKKUPATIONSPOLITIK IN PREKMURJE

Z u s a m m e n f a s s u n g

Bis 1919, als es mit Genehmigung der Friedenskonferenz durch Jugoslawische Armee besetzt wurde, hatte Prekmurje dem ungarischen Königreich angehört. Nachdem Ungarn aus dem ersten Weltkrieg nicht nur als Verlierer, sondern auch territorial verkleinert, mit zahlreicher Volksminderheit außerhalb seiner Grenzen ausgegangen war, konnte es sich nie mit den Beschlüssen der Friedenskonferenz nach dem ersten Weltkrieg abfinden. Die Politik der Zwischenkriegszeit wurde daher gänzlich den Bestrebungen für die Revision des Trianon Friedensvertrag gewidmet. Dabei suchte sich Ungarn bei den neuen faschistischen und nazistischen Regimen in Italien und Deutschland seine Verbündete. Dieses Bündnis verstanden die Ungarn erfolgreich einzulösen; durch internationale Schiedsverfahren gelang es ihnen in den Jahren 1939 und 1940 die meisten verlorenen Gebiete zurückzugewinnen; all das wurde durch den Beitritt zu dem Dreimächtepakt gekrönt. Der Abschluß dieses Prozesses war die Mitwirkung Ungarns bei dem Angriff Deutschlands auf Jugoslawien und die Besetzung von Prekmurje, wo die ungarische Militärverwaltung am 15. August 1941 durch eine zivile ersetzt wurde.

Ungarische Okkupationspolitik in Prekmurje wurde durch einige wichtige Tatsachen bestimmt, die sich auf die Volks- und Religionsstruktur des Landes bezogen. Vor allem muß erwähnt werden, daß 17% der Bevölkerung der ungarischen Volksgemeinschaft angehört hatte, die auch am meisten zufrieden mit der Entwicklung der Ereignisse war. Auch die in den Dörfern an der Westgrenze lebenden Angehörigen der deutschen Volksgruppe waren zufrieden, da sie dem dritten Reich angegliedert wurden. In Prekmurje gab es auch eine starke Judengemeinschaft, dessen Angehörige sich in der Zwischenkriegszeit vorwiegend als Ungarn deklarierten, weil die meisten von ihnen aus Ungarn gekommen waren. Unter mehreren schlechten Optionen wählten sie lieber die ungarische Version von Antisemitismus, als auf die deutsche angewiesen zu sein, die sie dann schließlich, nach der deutschen Besetzung von Ungarn auch zerstörte. Ein Viertel der Bevölkerung von Prekmurje waren Protestanten, dessen Geistliche sich nur sehr schwer an das Leben im gänzlich katholischen Slowenien angewöhnt hatten und deshalb ziemlich wohlwollend die erneute Vereinigung mit dem konfessionell gemischten ungarischen Staat akzeptierten. Ganz anders war das Verhalten der slowenischen katholischen Pfarrer, die national bewußter waren. Nach einigen Polizeiverhören wurden sie in verschiedene Pfarren im Inneren von Ungarn versetzt.

Eine Besonderheit stellt das Verhalten der ungarischen Okkupationsmächte gegenüber der autochthonen Bevölkerung in Prekmurje dar; es solle noch die Erinnerung an das tausendjährige

Zusammenleben im gemeinsamen Staat lebendig sein. Mit der Durchsetzung der Theorie über ein besonderes Volk, die Venden, die aber keine Gemeinsamkeit mit den Slowenen aufzeigen sollen, könne es gelingen, sie wieder für sich zu gewinnen. Die entsprechende Propaganda und das Schulwesen sollten dazu beitragen. Zu den am wenigsten Zuverlässigen zählten die in der Zwischenkriegszeit zugewanderten slowenischen Beamten, Lehrer und die Kolonisten aus Primorska (Küstenland), sowie eine Gruppe jüngerer, links orientierter Intellektueller, die schon in Slowenien ausgebildet worden waren. Mit Verhaftungen, Todesurteilen, Zwangsumsiedlungen und Internierungen wurden diese Menschen schon am Anfang des Krieges am stärksten getroffen.

In den 22 Jahren, in denen Prekmurje dem jugoslawischen Staat angehörte, gewann dieses Land eine viel stärkere slowenische Prägung, als die ungarischen Behörden vermuten konnten. Ganz abgesehen von der militärischen Niederlage der revisionistischen Politik, war der Prozeß der Wiederintegration daher erfolglos.

Bojan Godeša

Odmevi o razmerah v Prekmurju v prvih mesecih madžarske okupacije v ljubljanskem legalnem dnevnom časopisju

I.

Slovenski predvojni tisk v Ljubljanski pokrajini, kjer se je v času po okupaciji Slovenije do kapitulacije Italije slovenstvo edino še lahko javno manifestiralo, z redkimi izjemami ni bil prepovedan in ukinjen. Ob mnogoštevilnih ilegalnih tiskovinah, ki so jih izdajali zastopniki najrazličnejših medvojnih političnih in idejnih izbir, je tako izhajalo tudi legalno, to je od okupatorja dovoljeno, slovensko časopisje. To je bilo seveda uradno podrejeno italijanski cenzuri. Izvajal jo je poseben cenzurni urad pod vodstvom Umberta Urbanija, sicer znanega poznavalca in prevajalca slovenske literature, ki se je tudi rad družil s slovenskimi kulturnimi delavci. Kakšne so bile tedaj razmere, slikovito opisuje Ruda Jurčec v svojih spominih *Skozi luči in sence*: "Po našem nadstropju se je širilo brezdelje. Pri obeh listih (Slovenec in Slovenski dom - op. p.) ni bil nikdo odpuščen; za kolikor toliko svobodno pisanje nam je bila na razpolago samo ena stran, dokler nam nam proti koncu leta niso dovolili štiri strani."¹ Kljub nadzoru in 'utesnjenosti' in kljub razkosanju slovenskega nacionalnega ozemlja, pa so ljubljanski dnevnikarji vseeno prinašali celo vrsto vesti tudi o življenju v slovenskih krajih izven Ljubljanske pokrajine. Bilo pa je bilo tudi precej poročil o razmerah v drugih jugoslovanskih pokrajinah (predvsem Hrvaški in Srbiji, deloma tudi Bosni).

II.

Kako so Prekmurci doživeli in kaj se je dogajalo v Prekmurju na dan napada sil Osi na Jugoslavijo 6. aprila 1941, je zelo verodostojno in izčrpno poročalo Jutro 8. maja 1941: "Cvetna nedelja je bila lepa, sončna, zrak je dišal po svežem zelenju, po cvetočih črešnjah. Po cestah med njivami so hiteli ljudje k maši. Zvonovi so praznično zvonili. V cerkvah so duhovniki blagoslavljali butare in ljudje so molili za mir. A ljudje se še niso utegnili vrniti od pozne maše, ko je v zraku že završalo. - Beograd so bombardirali! Ljudje so se prestrašili. Začutili so dim v zraku - dim po smodniku. In potem se je vse razvijalo z bliskovito naglico: od Gornje Radgone se je slišalo streljanje. Pribežal je vojak s čepico v roki in zaklical ljudem nekaj napol razumljivih besed. Razumeli so en sam vzklík: - Naši se umikajo!... In poročilo je šlo od ust do ust, iz vasi v vas, od Sobote do Lendave, od Dokležovja na Muri do Turdkove tam daleč v hribih. Vsa pokrajina je začutila oster piš vetra, nedeljsko razpoloženje je namah ugasnilo. Ljudje so govorili. Slišale so se najbolj neverjetne govorice. Pravili so, da je v Radgoni neka ženska ubila dva nemška vojaka, potem so ubili tudi njo. Da je Ljubljana porušena in v plamenih. Med govoricami, ki so jih ljudje ponavljali drug za drugim, ne da bi vedeli, ali naj jim verjamejo ali ne, je padel strahovit pok. Petanjski most, najlepši most med vsemi na vsem Štajerskem

¹ Ruda Jurčec: *Skozi luči in sence* (1914-1958), III. del (1935-1941). Buenos Aires 1969, str. 371.

in Prekmurskem, je zletel v zrak. Prišlo je vojaštvo in se umikalo dalje. In nad Prekmurje so pribrnela letala, izvidniška letala, ki so preteče grmela nad mirnimi prekmurskimi vasmimi in hitela dalje proti Muri. In že je šla od ust do ust govorica, da je nemško letalo padlo v Muro in so ga mlinarji pomagali reševati. Nemški vojaki so previdno šli dalje, ker niso vedeli, kako močan je nasprotnik. Prišli so do Sobote in so jo zavzeli brez odpora. Tu jim je zmanjkalo bencina in napredovanje se je ustavilo. A le za trenutek, kajti kmalu nato se je zemlja tresla pod težkimi avtomobili, ki so hiteli proti Beltincem. In preden je sonce zašlo, je bilo vse Prekmurje zavzeto.

Dan je bil dolg kakor večnost. Strašen dan, ko so ljudje čutili, kako se majejo temelji države... (...) In dan, dolg in poln dogodkov se je počasi nagnil proti večeru. Sonce je zahajalo onkraj prekmurske ravnine. Ljudje so zatemnili stanovanja. In padla je noč, prva nemirna noč v Prekmurju."²

Oris zasedanja Prekmurja in kratkotrajne nemške okupacije ter prihod madžarskega okupatorja je priobčil Slovenec 2. maja 1941. To je bila sploh prva obširnejša novica o novih razmerah v Prekmurju. V članku *Prekmurje pod madžarsko oblastjo* je pisalo: "Prekmurje je v 10 dneh menjalo tri gospodarje. Že na cvetno nedeljo zjutraj ob 8 so prišle prve izvidnice nemške vojske v Soboto. Sprejeli so jih župan, glavar in drugi predstavniki Sobote. Vojska, ki je prišla čez čas, je nato obvarovala Sobočane pred veliko nevarnostjo: množice okoličanov so namreč napadle nekatere židovske trgovine in stanovanja in jih oropale. Po odločni intervenciji nemške vojske je bil vzpostavljen red in zavarovana zasebna lastnina meščanov. Na hišah so zaplapolale rdeče zastave s kljukastim križem in kljub prvemu razburjenju se je Prekmurje kmalu vrnilo v normalno življenje pod novimi okolnostimi.

Po dogovoru med obema sosednjima zavezniškima državama pa je že teden kasneje nemška vojska odšla iz Prekmurja in ga prepustila madžarskim četam. Prevzem oblasti po madžarski četah je bil na glavnem trgu in je potekal v prav prisrčni slovesnosti. Na okrašeni tribuni so bili zbrani vojaški in civilni zastopniki z obeh strani. V imenu prekmurske javnosti so govorili župan g. Hartner, dekan g. Krantz in drugi. Na hišah in javnih poslopih so zavibrle madžarske rdeče-belo-zelene trobojnice in mnogi domačini so okrasili z njimi gumbnice na suknjah. V nemški upravi so ostale do konca preteklega tedna še nekatere obmejne vasi, ki pa so zdaj prešle pod madžarsko upravo, tako da je končno celo Prekmurje in Medmurje v starih mejah kakor pred svetovno vojno. (...)

Prekmurje je zdaj pod vojaško upravo, čije poveljnik je polkovnik g. Jožef Radvanyi, izobražen in ljubezniv predstavnik madžarske vojske, ki poleg petih drugih jezikov dobro obvlada hrvaški jezik in z veliko taktnostjo in obzirnostjo skrbi, da bo prehod v nove razmere čim manj prizadejal prebivalstvu. Tudi ostali častniki in civilni predstavniki, zlasti novi glavar g. dr. Olajs, grede prebivalstvu v vsakem oziru na roko, tako da si nova uprava takoj osvojila zaupanje vsega prebivalstva."³ Ob tej idilično opisani zamenjavi okupatorja in vzpostavitvi madžarske vojaške uprave v Prekmurju so bili v že omenjenem članku *Usoda Prekmurja* v Jutru prisotni tudi drugačni poudarki. Ti so se kazali predvsem v podtonih: "Teden dni po zasedbi pa so

² Jutro, XXVII, 8. 5. 1941, št. 109; Usoda Prekmurja.

³ Slovenec, LXIX, 2. 5. 1941, št. 102; Prekmurje pod madžarsko oblastjo.

se Nemci umaknili iz Prekmurja in ga prepustili Madžarom. Ljudje so brez teka používali velikonočni žegen. Na veliko soboto pač nikjer niso goreli kresovi. Velikonočna nedelja je bila tiha kakor velikonočni petek. V Lendavo in Soboto so prišli Madžari. Takoj so izdali oklic v madžarščini in v prekmurščini Štefana Kuzmiča. Prihajali so stari gospodarji Prekmurja, katerih veleposestva je agrarna reforma razdelila kmetom."⁴

III.

Težnja madžarskih okupacijskih oblasti po vzpostavitvi stanja pred prvo svetovno vojno, ko je bilo Prekmurje kot edina slovenska pokrajina v ogrski polovici habsburške monarhije, se je kazala na vseh področjih. Tako je o pretrganju prometnih poti med Prekmurjem in ostalimi slovenskimi kraji v prvih dneh okupacije pisal že potopisec v članku *Od Maribora do Ljutomera* v Jutru konec aprila 1941. V tej nasploh prvi omembi Prekmurja po napadu na Jugoslavijo, ki se ga sicer dotika le obrobno, je bilo med drugim zabeleženo tudi naslednje: "Sonce je že skoraj zahajalo, ko se je autobus ustavil v vasi ob Muri. Tisti, ki so bili namenjeni dalje proti Prekmurju, so tu izstopili. Potem so se napotili peš proti domovom onkraj Mure, dvajset, trideset in več kilometrov daleč." Opis prekmurskih razmer pa je zaključil z ugotovitvijo: "Onkraj vasi je šumela Mura, ki zdaj znova deli Štajersko od Prekmurja."⁵ Odrtranost Prekmurja od ostalih slovenskih pokrajin seveda ni bila le prometna, temveč je imela večpomenski značaj. Posebej je njen simbolni pomen razviden tudi v večkrat omenjenem članku *Usoda Prekmurja*, kjer je avtorica K. Š. začela nostalgичen opis razmer s povednim stavkom: "Most, po katerem je tekla železnica čez Muro in ki je vezal Prekmurje s Štajersko, leži zdrobljen v reki. Pokrajina je še tišja, odkar ni več slišati ropotanja vlakov, odkar na postajah to in onkraj Mure stoje prazni vagoni. Zdaj je čas, ko je po dvakrat na teden šel iz Murske Sobote transport sezonskih delavcev in pesem ljudi, ki jih je usoda leto za letom gnala na tuje, je zvenela za njimi. Letos ni transportov, letos hodijo ljudje peš do prve borze dela, v Ljutomer ali v Maribor, hodijo skrivaj in ponoči, iz vsake vasi, iz sleherne hiše."⁶

O takošnjem vzpostavljanju prometnih vezi Prekmurja z Madžarsko oziroma o obnovitvi tistih izpred leta 1918 je pisal že 2. maja 1941 Slovenec: "Promet je delno že vzpostavljen. Pri Hodošu je položen tir v dolžini 300 metrov in te dni je že pripeljal v Soboto motorni vlak iz Davidhaze, s katero je zdaj vzpostavljena dnevna zveza. Vlak vozi tudi do Beltincev, naprej pa ne, ker je železniški most čez Muro porušen. Promet oskrbujejo madžarski železničarji skupaj z delom domačega osebja."⁷

O novih povezavah in spremembah v Prekmurju govori tudi članek *Ko cveto v Prekmurju akacije...*: "Motorni vlak, ki vsak dan nekajkrat hiti skozi Prekmurje, se je ustavil. (...) Muraszombat - je napisano z velikimi črkami ime postaje na postajnem poslopju. Sprevodniki in železničarji, ki tekajo ob vlaku, govore madžarsko. Kostanji pred postajo cveto, s poslopja plapola madžarska zastava. (...) A vlak ni obrnjen proti zahodu, kakor lani, ne bo več ropotal proti Muri, skozi tihe obmurske vasi tja proti

⁴ Jutro, 8. 5. 1941, št. 109; Usoda Prekmurja.

⁵ Jutro, 25. 4. 1941, št. 98; Od Maribora do Ljutomera.

⁶ Jutro, 8. 5. 1941, št. 109; Usoda Prekmurja.

⁷ Slovenec 2. 5. 1941, št. 102; Prekmurje pod madžarsko oblastjo.

Mariboru ali Ljubljani. Njegov cilj je Sombathely, in tam se bodo poti ljudi, ki sede stisnjeni v vlaku, razdelile po vsej Madžarski."⁸ Novo usmerjenost je zgovorno odražal tudi naslov potopisa *Od Murske Sobote do Budimpešte* v Jutru 18. maja 1941, še bolj pa njegove uvodne besede: "Na cestah, ki vežejo Prekmurje z Madžarsko, so dvignili zapore. Na široki, tlakovani cesti, ki drži nad Lendavo do meje, poganja trava. Dolga leta ni bilo tu nobenega prometa, cesta je bila zaprta. Zdaj je zapora dvignjena in veliki avtobusi, polni potnikov, hitijo iz Lendave proti Veliki Kaniži."⁹

IV.

Z madžarsko okupacijo je prišlo do spremembe zunanje podobe in življenjskega ritma, kar je npr. razvidno iz članka *Prekmurje pod madžarsko oblastjo*: "Prihod madžarske vojske je močno razgibal soboške ulice, ki pa so zdaj dobile spet prejšnjo sliko. Nekaj trgovin je zaprtih, ker so trgovci prodali vse blago. Trafike so spet založene s tobakom, samo da so Drava, Zeta, Ibar itd. zamenjale Hunia, Levente, Memphis, Sport itd. iz madžarske monopolske režije. Do 29. t. m. mora biti zamenjan ves denar v penge, in sicer po kurzu 10 dinarjev za 1 pengö. Denar zamenjujejo vsi soboški denarni zavodi in po navalu sodeč, mora biti v Prekmurju precej denarja."¹⁰ Domneva o nemajhnih količinah denarja se je potrdila, tako da je Jutro v prvi polovici junija, ko je bila menjava zaključena, zapisalo: "V soboški denarnih zavodih ga je bilo zamenjanega za 50 milijonov, v lendavskem pa za 30 milijonov dinarjev. Nihče ni pričakoval, da imajo ljudje toliko denarja skritega. Tako je marsikdo, o katerem so mislili, da je siromak in je užival kmečko zaščito, zamenjal nad 100.000 din."¹¹

V člankih je bilo precej omemb o trenutnih življenjskih razmerah. Tako je bilo v sestavku *Ko cveto v Prekmurju akacije...* zapisano: "Tudi v trgovinah je ves dan živahen promet, dasi so že slabo založene, ker nekaj časa ni bilo nobenega dovoza. Dovolj pa imajo še sladkorja in ga, kakor pravijo, kupujejo po 12 dinarjev kilogram. Kave in čaja skoraj ne poznajo več, veliko pa je v zadnjem času povpraševanje po usnju za podplate, ki je že na karte."¹² Članek *Življenje v Prekmurju* pa je poročal: "Cene blagu so za 10% do 20% višje od prejšnjih. Meso in mast se še dobi, goveje je po 18 do 20 din kilogram, svinjsko po 24 do 28 din. Dovolj je še tudi slanine, ki je po 28 dinarjev, dočim je mast po 32 dinarjev. Jajca so po dinarju, mleko po 2 do 2,50. Kokoši prodajajo po 30 do 35 din kos. Prebivalci so morali prijaviti vso svojo živino in perutnino, klanje prašičev do 80 kg težkih je strogo prepovedano. Bela moka je še vedno po 9 dinarjev. V pekarnah imajo še vedno na razpolago vse vrste peciva in belega kruha. Krompir je po 1,50 do 2 dinarja. Nekoliko dražje so cigarete, vžigalice pa so po 75 par škatlica, v kateri se nahaja preko 100 žveplenk."¹³

V.

⁸ Jutro, 17. 5. 1941, št. 117; Ko cveto v Prekmurju akacije...

⁹ Jutro, 18. 5. 1941, št. 118; Od Murske Sobote do Budimpešte.

¹⁰ Slovenec, 2. 5. 1941, št. 102; Prekmurje pod madžarsko oblastjo.

¹¹ Jutro, 9. 6. 1941, št. 134; Kako je danes v Murski Soboti.

¹² Jutro, 17. 5. 1941, št. 117; Ko cveto v Prekmurju akacije...

¹³ Jutro, 29. 5. 1941, št. 126; Življenje v Prekmurju.

S ponovno vzpostavitvijo upravne ureditve izpred leta 1918 se je najbolj spremenila vloga Murske Sobotne. Tako je Jutro sredi maja 1941 zapisalo: "Okrožnega sodišča ni več, zato pa bo Murska Sobota dobila večjo vojaško posadko. Namesto Sobotne bo poslej bolje uspevala Lendava s povečanim okrajem."¹⁴ Jutro je konec maja 1941 znova pisalo: "Tudi Murska Sobota je postala tišja: Kmetje, ki so prihajali na okrožno sodišče, na pošto, na srez, po najrazličnejših drugih opravkih, zdaj ne prihajajo več, ker sodišče ne posluje, pošta je zaprta. (...) Že dolgo ljudje niso videli časopisov, po stenah kavarn in gostiln vise stare številke Gostilničarskega vestnika, nemški ali madžarski časopisi."¹⁵ Spremenjena vloge Murske Sobotne je bila vidna tudi drugače: "Ko se zmrači in v hišah prižgejo luči. Takrat zadoni iz kavarne, v kateri se zbirajo madžarski častniki, melanholična ciganska godba. Častniki prepevajo, kozarci se z žvenketom razbijajo ob zidu ali na tleh."¹⁶ Murska Sobota naj bi namreč, kot je poročalo Jutro, postala garnizijsko mesto.¹⁷

Posledice okupacije pa so kljub postopnosti bile vse bolj očitne, tako da je konec maja 1941 Jutro poročalo: "Počasi, bolj ali manj neopazno se vrše spremembe v življenju v Prekmurju. Kmetje, ki še prihajajo v Mursko Soboto, postajajo pred plakati, ki jih je madžarska oblast nalepila na javna poslopja, plakate z navodili, z opomini, s prepovedmi in zapovedmi. Na hiši sreskega načelstva visi velik dvojezični napis "Sziouna sodba" - preki sod - in pod velikim naslovom opomin: 'Šteri tou ne posluhne, gauge dosegnoti ma...'"¹⁸ Zaradi cenzure ljubljansko časopisje seveda ni moglo povsem odkrito pisati tudi o temnih plateg madžarske okupacije v Prekmurju, vendarle pa so v nekaterih pogledih (predvsem Jutro) prikazovali razmere v tako sivih tonih, da je bilo bistvo jasno tudi morebitnemu ne najbolj poučenemu bralcu. Tako na primer članek *Življenje v Prekmurju* piše: "Življenje v Prekmurju je postalo tišje. Po cestah je manj kolesarjev, po njivah dela manj ljudi kakor lani. Nebo je oblačno, ne more se zjasniti. (...) Malo ljudi hodi po njivah in še to so napol otroci ali starčki. Vse, kar je mladega in zdravega odhaja. Vsak dan odhajajo novi transporti. Tisti, ki so še ostali, se odpravljajo, da odidejo jutri, pojutrišnjem. Priključili se bodo armadi nemških tovarniških delavcev, povečali bodo vrste madžarskih sezoncev na grofovskih marofih. (...) Preko 3000 ljudi je odšlo v zadnjih dneh iz vseh vasi Prekmurja. Pogodbe, ki so jih sklenili z nemškimi delodajalci, jim določajo deseturni delavni dan, ženskam od 18 do 25 pf. na uro, moškim 25 do 36 pf. Njihova službena mesta so skoraj vsa v severni Nemčiji. Tisti pa, ki gredo na madžarske marofe, delajo od zore do mraka, za 12 do 16 pöngyjev na mesec (120 do 160 din), poleg tega dobijo meter žita, prosta stanovanja in hrano."¹⁹

Kako je vplivala okupacija na gospodarstvo, je govoril članek *Življenje v Prekmurju*: "Nove razmere so prinesle tudi nekaj gospodarskih pretresljajev. Tako bo najbrže moralo likvidirati Benkovo podjetje, ki bi brez zaledja težko shajalo, prav tako pa bodo morali prenehati z delom v tovarnah perila, kjer je bilo zaposlenih lepo število deklet iz murskosoboške okolice.

¹⁴ Jutro, 17. 5. 1941, št. 117; Ko cveto v Prekmurju akacije...

¹⁵ Jutro, 29. 5. 1941, št. 126; Življenje v Prekmurju.

¹⁶ Jutro, 17. 5. 1941, št. 117; Ko cveto v Prekmurju akacije...

¹⁷ Jutro, 23. 6. 1941, št. 145; Življenje v Murski Soboti in Prekmurju.

¹⁸ Jutro, 29. 5. 1941, št. 126; Življenje v Prekmurju.

¹⁹ Prav tam.

*Velika zaskrbljenost vlada med ljudmi, ki imajo agrarno zemljo. Govori se, da bodo morali tisti, ki nimajo izplačane in prepisane agrarne zemlje, odstopiti to zemljo njihovim predvojnim lastnikom. Prav tako vlada zaskrbljenost med primorskimi kolonisti, ki bodo najbrže morali zapustiti svoje hiše in polja in se izseliti iz Prekmurja. Prizadeti so tudi murski mlini, ki so mleli večji del za štajerske prebivalce, zdaj pa je ves promet med obema pokrajinama prekinjen."*²⁰

Spremembe so bile vidne tudi na športnem področju, zlasti pri še danes zelo priljubljenem nogometu. O tem je Jutro 9. junija 1941 pisalo: *"Zelo živahna je zdaj nogometna sezona v Murski Soboti. Vsako nedeljo je ob veliki udeležbi občinstva tekma med Muro in kakim sosednjim klubom. Otvoritvena tekma je bila med Muro in vojaško reprezentanco, ki jo je Mura izgubila 3:4. Ob tej priliki je bilo izrečenih mnogo govorov, nogometaši pa so položili prisegi. Proti reprezentanci Körmenda so enkrat zmagali, drugič pa izgubili, proti Szombathelyju pa so obakrat izgubili in sicer doma 3:7, v Szombathelyju pa 2:6."*²¹

VI.

Eno najpomembnejših področij, ki je z madžarsko okupacijo doživelo najbolj korenite spremembe, je bilo šolstvo. Zato so temu vprašanju v ljubljanskem časopisu tudi posvečali sorazmerno veliko pozornost. V članku *Prekmurje pod madžarsko oblastjo* je Slovenec 2. maja 1941 zapisal: *"Na gimnaziji je bilo zaključeno šolsko leto in učenci so prejeli šolska spričevala. Vsi lokalni činitelji so prepričani, da bo gimnazija ostala še naprej. Otroški vrtec je začel z delovanjem."* Jutro pa je na primer povzelo mnenje madžarskega tiska o pomenu in vlogi soboške gimnazije v bodočnosti: *"Madžarski list, ki je kmalu po okupaciji pisal o razmerah v Prekmurju in Soboti, je izjavil, da si Sobote ni mogoče zamišljati brez gimnazije. Upati je torej, da bo gimnazija ostala, vendar list predlaga, naj bi se madžarska literatura in zgodovina poučevali v madžarskem, vsi ostali predmeti pa v prekmurski slovenščini."*²²

Ta napoved se je tudi uresničila in v članku *Kako je danes v Murski Soboti* je pisalo: *"V šolah se je spet pričel pouk. Za učitelje so bili sprejeti samo v Prekmurju rojeni domačini, ki znajo tudi madžarski jezik. Pouk je omejen samo na nekatere praktične plati, kakor pač zahteva novi položaj. Učenci se uče pesmi in molitvic v madžarskem jeziku."*

Na gimnaziji ni pouka in bodo priznana spričevala, ki so bila izdana ob zaključku leta dne 9. aprila. Pač pa bo za osmošolce matura, ki jo bodo lahko delali v madžarskem ali pa v slovenskem jeziku in sicer iz matematike, nemščine ali francoščine in iz madžarske zgodovine in zemljepisa. Spraševali bodo novi profesorji, ki so že z 31. majem začeli pripravljati kandidate na izpit, in sicer matematiko prof. Pal Nemeth, ki je dozdej poučeval v Varaždinu, nemščino in zgodovino ter zemljepis pa evangeličanski kaplan g. Aladar Darvaš. K pripravljalnemu tečaju se je javilo okrog 30 maturantov. Tečaj je v učilnici trgovskega doma, matura pa bo v času med 15. in 30. junijem."

²⁰ Prav tam.

²¹ Jutro, 9. 6. 1941, št. 134; *Kako je danes v Murski Soboti*.

²² Jutro, 17. 5. 1941, št. 117; *Ko cveto v Prekmurju akacije...*

*Te dni je bilo tudi vpisovanje v prihodnje šolsko leto z namenom, da se dožene točno število učencev in se izberejo novi prostori za gimnazijo. Nekateri namreč predlagajo, naj bi bila gimnazija prihodnje leto v novem poslopju osnovne šole, ki se zdaj gradi. V prvi razred se je vpisalo samo 51 učencev, v drugega pa 80. Šolnina znaša na leto 1000 din."*²³

Bolj natančno pa je o številu vpisanih poročalo Jutro čez 14 dni v članku *Življenje v Murski soboti in Prekmurju*: "V začetku junija je bilo vpisovanje za prihodnje šolsko leto. Skupno se je vpisalo 498 učencev, in sicer v prvi razred 68, v drugi 93, v tretji 102, v četrti 76, v peti 52, v šesti 42, v sedmi 35, v osmi pa 30 učencev. Pri naknadnem vpisovanju se je vpisalo še nekaj novih, tako da bo zavod štel nad 500 učencev, 13 oddelkov in bo potreboval 21 do 22 učnih moči."²⁴

Precej ugodno možnost v tedanjih razmerah pa so madžarske okupacijske oblasti ponudile prekmurkim študentom, ki so dotlej v večini študirali v Ljubljani: "Dijakom z univerze so madžarske oblasti ponudile štipendije in jim priznale vse dosedanje izpite. Študije bodo lahko nadaljevali deloma v Budimpešti, deloma v Segedinu."²⁵

VII.

Tesno povezano s problemom šolstva in predvsem učiteljev in profesorjev pa je bilo celotno vprašanje tiste slovenske inteligence, ki se je naselila v Prekmurju po letu 1919. Tem t.i. prišlekom je madžarska okupacijska oblast vseskozi posvečala pozornost. Že prve dni, kot poroča Slovenec v članku *Prekmurje pod madžarsko oblastjo*, so: "G. ban. svetnika in župnika Klekla že takoj prve dni aretirali zaradi nekih govoric. Zdaj so ga Madžari odpeljali v Sombathely, kjer na intervencijo dekana g. Krantza uživa custodio honesto, dokler se zadeva ne pojasni. To je bila edina aretacija v Prekmurju. Drugače gre vse v lepem miru in obzirnosti."²⁶ Te vesti vendarle niso povsem ustrezale dejstvom, posebej še, glede t.i. prišlekov, med njimi so bili v glavnem izobraženci, ter primorskih kolonistov. Tako je Jutro pisalo: "Vsi uradniki, tudi domači, so ostali brez služb. Na pošti, na občini, povsod so madžarske oblasti zaposlile madžarsko uradništvo (...) Vsi župani in občinski tajniki bodo odstavljani in vojaške oblasti so postavile nove župane."²⁷ Zaradi takega postopanja se je del slovenskega izobraženstva bil prisiljen izseliti.²⁸

O izseljevanju slovenskih izobražencev iz Prekmurja v Ljubljansko pokrajino je posredno govoril že članek *Od Maribora do Ljutomera* objavljen v Jutru, 25. aprila 1941: "Postaja na Pragerskem je polna ljudi. Zdi se, da je vsa prekmurska inteligenca tu."²⁹ Bolj neposredno pa je bilo poročilo iz srede junija 1941: "Že takoj v začetku so vodstva vseh uradov prevzeli novi madžarski uradniki, v službi pa jih je ostalo tudi nekaj, ki so prišli sem po vojni in so se v Prekmurju poročili z domačinkami. Pravijo, da bo te sprejela v službo tudi civilna oblast, ki pride menda že sredi julija. Sicer se je mnogo uradnikov že izselilo iz Prekmurja, vendar pa jih je ostalo še precej, ker so

²³ Jutro, 9. 6. 1941, št. 134; Kako je danes v Murski Soboti.

²⁴ Jutro, 23. 6. 1941, št. 145; Življenje v Murski Soboti in Prekmurju.

²⁵ Jutro, 29. 5. 1941, št. 126; Življenje v Prekmurju.

²⁶ Slovenec, 2. 5. 1941, št. 102; Prekmurje pod madžarsko oblastjo.

²⁷ Jutro, 29. 5. 1941, št. 126; Življenje v Prekmurju.

²⁸ Podrobneje glej Bojan Godeša: *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana 1995, str. 108-117.

²⁹ Jutro, 25. 4. 1941, št. 98; Od Maribora do Ljutomera.

selitvene prilike dokaj neugodne. Na razpolago sta samo dva tovorna avtomobila, ki sta skoraj stalno v obratu, dokler seveda ne izrabita dovoljene količine bencina. Selitev z enim tovornim avtomobilom v Ljubljano stane okrog 6000 din.

Madžarske oblasti zelo taktno postopajo s takozvanimi 'prišleki' to je tistimi, ki so se po letu 1919 naselili v Prekmurju. Po spisku, ki je bil sestavljen prejšnji mesec, jih je samo v Murski Soboti nad 900. Zaradi sumnje in z izgovorom, da se nekateri zbirajo k političnim razgovorom v zasebna stanovanja in skušajo širiti nerazpoloženje proti obstoječemu redu, je bilo 29 ljudi, predvsem vsi odvetniki in sodniki, postavljenih pod policijsko nadzorstvo s tem, da ne smejo od desetih zvečer do 7. zjutraj zapustiti stanovanja in se morajo vsak dan ob 10. javiti na glavarstvu. Vendar pa je tudi izvajanje tega nadzorstva s strani oblasti zelo taktno in obzirno."³⁰

VIII.

Od slovenskih krajev so po številu prispevkov v ljubljanskem legalnem časopisju prednjačile novice s Spodnje Štajerske, Gorenjske in Goriške pokrajine, medtem ko so bile razmere v Prekmurju, od Ljubljane najbolj oddaljeni slovenski pokrajini, prikazane le v redkih člankih. Toda kljub njihovi relativni maloštevilnosti so bile prekmurske razmere opisane precej natančno in iz različnih zornih kotov. To velja predvsem za prve mesece okupacije, medtem ko se kasneje vesti iz Prekmurja le še izjemoma pojavljajo na straneh ljubljanskega časopisja.³¹ V celoti gledano časopisni članki kot vir bolj dopolnjujejo podobo o prekmurskih razmerah po okupaciji, kot pa da bi bistveno spreminjali naše dosedanje vedenje.

Bojan Godeša

DIE VERHÄLTNISSE IN PREKMURJE IN DEN ERSTEN MONATEN NACH DER UNGARISCHEN
BESETZUNG IN DEN BERICHTEN LEGALER TAGESZEITUNGEN IN
LJUBLJANA

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die slowenische Vorkriegspressen in der Provinz Ljubljana (Laibach) war der einzige Bereich, wo sich Slowenentum seit der Okkupation und bis zur Kapitulation Italiens öffentlich manifestieren durfte. Von wenigen Ausnahmen abgesehen wurde sie nicht verboten, bzw. aufgelöst. Trotz italienischer Aufsicht (es gab sogar eine Zensurbehörde) brachten die Ljubljanaer Zeitungen eine Reihe von Nachrichten aus dem Leben slowenischer Ortschaften außerhalb der Provinz Ljubljana. So brachten die Zeitungen auch Berichte über die Verhältnisse in den am weitesten entfernten slowenischen Land Prekmurje. Trotz relativ geringer Zahl Slowenen wurden die Verhältnisse ziemlich genau, und aus verschiedenen Gesichtspunkten heraus beschrieben. Das gilt vor allem für die ersten Monaten der Okkupation; später gab es auf den Seiten Ljubljanaer Zeitungen nur ausnahmsweise Berichte aus diesem Land. In verschiedenen Artikeln konnte man Nachrichten über die deutsche Besetzung von Prekmurje lesen, weiter über die Ankunft ungarischer Besetzer und ihren Maßnahmen auf dem politischen, militärischen, administrativ-territorialen, wirtschaftlichen, sozialen, kulturellen und sportlichen Gebiet, usw.. Generel gesehen geht es bei den Zeitungsartikeln vielmehr über die

³⁰ Jutro, 23. 6. 1941, št. 145; Življenje v Murski Soboti in Prekmurju.

³¹ Tako je bil npr. objavljen v Jutru 18. 12. 1941, št. 295, članek *Priključitev Bačke, Baranje, Prekmurja in Medjimurja k Madžarski*; podobno na primer tudi ob izidu katoliškega v prekmurskem narečju in v madžarskem pravopisu napisanega Kalendarja Srca Jezusovega zapisa v Slovincu, 15. 2. 1943 z naslovom Slovenska knjiga v ogrski Slovenski krajini in v Slovenskem domu, 27. 2. 1943 *Nasa knizsevnost med Murov i Rabov*.

Ergänzung des Bildes über die Verhältnisse in Prekmurje nach der Okkupation, als über eine wesentliche Veränderung unserer bisherigen Kenntnisse darüber.

Ivan Križnar

Značilnosti gospodarstva radovljiškega okrožja v prvih dveh letih nemške okupacije

Obravnava gospodarstva v radovljiškem okrožju od tuje zasedbe do spomladi 1943 bi terjala temeljito preučitev arhivskega gradiva vseh takratnih gospodarskih subjektov na tem območju, ki pa v celoti ni ohranjeno in meni dostopno. To otežuje tudi izredna številčnost in razdrobljenost proizvodnih, uslužnostnih, trgovskih, gostinskih in drugih gospodarskih obratov. Največja industrijska obrata sta bila železarna na Jesenicah in Javorniku z okrog 5000 delavci,¹ in bombažna predilnica in tkalnica v Trziču s 1163 delavci,² manjši pa tovarna Plamen z 240 kroparskimi in kamnogoriškimi kovači, tovarna verig v Lescah s 186 delovnimi močmi, tržiška tovarna usnja in čevljev, tovarna pletenin na Bledu s 50 zaposlenimi, leški tovarni nogavic in čokolade, opekarna v Dvorjah, manjše elektrarne med Žirovnico in Bohinjem, 3 večji mlinci s 37 mlinarji, 6 mlekarn, nekaj desetinj žag in skoraj tisoč drugih obrtnih obratov, 400 trgovin, okrog 270 gostišč ter skoraj 4 tisoč kmetijskih posestev.³ Zaradi tolikšnega števila gospodarskih obratov v močno razdrobljenem gospodarstvu, v katerem je začel okupator urejati socialne odnose z uvedbo korporativnega sistema v korist nemške nacionalne skupnosti, in le redkih ohranjenih dokumentov teh gospodarskih obratov, je za poglobljeno obravnavo preskopo odmerjen prostor, zato se omejujem na navedbo razmer in podatkov, zbranih v obsežnem arhivskem gradivu nemških okupacijskih organov, ki so v totalitarni državi usmerjali in nadzorovali celotno gospodarstvo.

Okupacijska uprava in njene naloge

Z namenom da bi Gorenjsko, ki je do konca prve svetovne vojne več kot tisoč let spadala v nemški državni, pravni, gospodarski in kulturni prostor, "rešili izpod oblasti Srbov,"⁴ so nemški napadalci med aprilsko vojno deželi z rušenjem prizanašali. Po zasedbi so potisnili italijansko vojsko do Ljubljane, nato pa si je civilna uprava prizadevala Gorenjsko čimprej ponemčiti in pripraviti za priključitev k Veliki Nemčiji. S tem namenom so okupacijski organi postopno uvajali nemško državnoopravno in vojnogospodarsko ureditev. Gospodarstvu so posvečali posebno pozornost ob spoznanju, da Gorenjci s svojimi proizvodnimi obrati ne zaostajajo tako močno za nemškimi, kot so v skladu s svojo rasno in šovinistično teorijo sprva ocenjevali. Zato so iz gospodarskih razlogov začasno opustili nameru, da bi polovico prebivalstva izgnali, množično naseljevanje nemških družin na domove slovenskih izseljencev na podeželju pa so preprečevali partizani.

¹ Ivan Mohorič: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, II. Boji za obstoj*, str. 422.

² Ivan Mohorič: *Zgodovinski akti industrije Trziča. 2, Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču. Nastanek, razvoj in delo, 1885-1960*. Trzič 1960.

³ Poročilo komisije urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu o pregledu okrajev poleti 1941 na zasedenem slovenskem ozemlju, fotokopije pri dr. Tonetu Ferencu.

⁴ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), fond Deželni svetnik v Radovljici (dalje DsR), f. 1057; poročilo gospodarskega odseka Deželnega svetnika v Radovljici 25. 3. 1943.

Z uvajanjem nemške ureditve je začel šef civilne uprave (v slovenskem prevodu uradnega lista je naveden kot načelnik) zasedenega ozemlja Koroške in Kranjske Franz Kutschera, ki je 24. aprila 1941 prevzel oblast od poveljstva nemških zasedbenih čet in si svoje urade uredil na Bledu. Določil je, da mora prebivalstvo v 24 urah izročiti orožnikom ali policistom orožje in druge vojaške predmete, ki jih je ob razsulu odvrгла jugoslovanska vojska; na zasedeno ozemlje ali z njega se sme potovati samo z njegovim dovoljenjem; odredil je, da se 1 nemška marka menja za 20 dinarjev. Tega dne je izdal tudi odredbo o zaplombi ljudstvu in državi nevarnega premoženja, ki jo je 7. maja 1941 dopolnil z določilom, da se bo o tem, kaj je šteti kot ljudstvu in državi nevarno premoženje, odločilo za vsak primer posebej. Tako premoženje po odvzetju z odločbo načelnika civilne uprave ne bo imelo pravnega naslednika. Za neupoštevanje svojih odločb je določil odvzem prostosti, v težjih primerih pa tudi smrtno kazen. Prvi ukrepi okupacijske uprave so veljali tudi ukinitvi jugoslovanskih organov oblasti, uprave, sodstva, političnih strank in društev ter zaplombi njihovega premoženja ob hkratnem vzpostavljanju okupacijskih organov z nemškim uradnim jezikom. Dne 7. maja je ukinil vse slovenske šole, okupacijski organi pa so začeli zapirati vplivne slovenske narodnjake, med njimi tudi nekatere duhovnike, drugi pa so zbežali na ozemlje, ki ga je zasedla fašistična Italija. Načelnik civilne uprave je tudi razglasil, da je mogoče blago "izvoziti" z zasedenega ozemlja ali nanj "uvoziti" samo z njegovim dovoljenjem. S 5. odredbo 2. maja 1941 je prepovedal brez dovoljenja političnega komisarja zapustiti delovno mesto, pa tudi iskati in najeti novo delovno moč. S 6. in 7. odredbo je prepovedal zvišanje cen blaga in obrtnih storitev ter določil, da mora biti na blagu označena cena, obrtniki pa morajo imeti v svojem obratu razobešen cenik svojih storitev. Določil je zaplembo vseh živil, krme, mila, prediva, čevljev in usnja, kovin in polizdelkov, strojev, strojnega olja, motornih vozil in gumijastih plaščev zanje ter dovolil prodajo bencina do 10 litrov samo lastnikom posebnih izkaznic; 24. maja je svojo odredbo dopolnil s podrobnim cenikom kmetijskih pridelkov, živine in obrtnih izdelkov ter storitev.⁵

Šef civilne uprave je posvečal posebno pozornost tudi upravni ureditvi. Razen Mežiške doline so v upravno enoto Südkärnten, od februarja 1942 imenovano Oberkrain, spadali še radovljiški, kranjski, škofjeloški, kamniški in litijski okraj; 1. avgusta je litijski in kamniški okraj združil v kamniško okrožje, 1. septembra pa škofjeloški okraj pridružil kranjskemu in ju preoblikoval v kranjsko okrožje, ki pa mu je odvzel obmejne občine Tržič, Sv. Ana, Sv. Katarina in Podbrezje ter jih vključil v radovljiško okrožje.⁶ Ta okrožja s približno 3130 km² ozemlja in 165.000 prebivalci so bila po preureditvi in združitvi nekaterih prejšnjih občin razdeljena na 78 občin.⁷ Občine so upravljali imenovani nemški in ponekod slovenski politični komisarji, okraje in po njihovi združitvi okrožja pa sprva tudi politični komisarji, od 1. februarja 1942 pa deželni svetniki,⁸ ob močnem političnem vplivu okrožnih vodij NSDAP in Kärntner Volksbunda. 1. maja 1941 je

⁵ Verordnung- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains, št. 1, 2, 3 in 6; št. 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 10., 11., 12. in 22. odredba šefa civilne uprave na zasedenem ozemlju Koroške in Kranjske.

⁶ Prav tam, št. 26, odredba 112.

⁷ ARS II, f. 358/IV; poročilo vodje Wehrmannschafta KVB.

⁸ ARS II, DsR, f. 1057/IV/3, poročilo o dvehletni graditvi deželne uprave 24. 3. 1943.

od jugoslovanskega sreskega načelnika v Radovljici prevzel oblast okrajni politični komisar dr. Hermann Doujak.⁹ S pomočjo občinskih komisarjev in nemških orožniških postaj je zbral podatke o številu prebivalcev pa tudi o naravnih danostih in gospodarstvu ter o tem pripravil obširna poročila.

Okupatorjeva ocena gospodarskih razmer

Prvo obsežnejše poročilo o gorenjskem gospodarstvu so napisali po sestanku gospodarskega oddelka pri šefu civilne uprave 17. junija 1941, ko so ob navzočnosti vodje koroške industrijske zbornice ing. Aloisa Winklerja in glavnega poslovodja te zbornice dr. Lacomija ugotovili, da ima gospodarski odsek z 10 referati 50 nameščencev, kar je premalo glede na pomen in obsežne naloge. V upravni enoti Südkärnten je bilo v kovinski industriji zaposlenih okrog 5000 delovnih moči in v jeklarstvu okrog 500, nekaj tisoč pa še v tekstilnih, usnjarskih in lesno-industrijskih obratih. Razen manjših tekstilnih obratov je bilo 5 tovarn z okrog 800 do 1200 delavci. V usnjarski industriji je prevladovalo čevljarstvo z okrog 400 zaposlenimi. Bilo je še več manjših obratov kemične industrije in tovarna gume v Kranju s 400 zaposlenimi. Pomembne so bile tudi manjše tiskarne, papirnice in opekarne. Razen že obstoječih manjših elektrarn so bile možnosti za gradnjo hidrocentral še zelo velike. Številni so bili manjši lesnoindustrijski obrati. Razpravljali so o težavah industrijskih obratov po prekinitvi prodaje v Ljubljano, na Hrvaško in v 'staro' Srbijo, odkoder so prenehali dobavljati surovine. Okrog 2500 obrtnih in nekaj manj trgovskih obratov in gostišč je po okupaciji zašlo v težave predvsem zaradi pretrganih zvez za nabavo surovin. Rokodelstvo je bilo raznovrstno z vsemi pomembnejšimi poklici; zadoščalo je število pekov, mesarjev in krojačev, nekaj nekoliko večjih čevljarških in pletilskih delavnic pa je z zasedbo in razkopsanjem Jugoslavije in Slovenije izgubilo trg in delo. Močno so bile zastopane strojarne in delavnice usnjenih izdelkov. Za modernizacijo industrijske in obrtne proizvodnje je primanjkovalo kreditov. Na njihov nadaljnji obstoj in preusmeritev so okupacijski organi hoteli vplivati s selektivnim izdajanjem nakazil za nabavo surovin in prerazporeditvijo delovnih moči, zaplembo "ljudstvu in državi sovražnega premoženja" in z vzpostavljanjem gospodarskih povezav z Nemčijo. Med 900 gostišči jih je bila večina podeželskih gostiln, katerih lastniki so se preživljali še s kmetijstvom in trgovino. V "tujskoprometnih" krajih Bled, Bohinj in v naseljih okrog Planice je bilo več hotelov. Nekaj gostišč so nameravali posodobiti, številne manjše gostilne pa zapreti. Sklenili so v gospodarstvu uveljaviti red, čistočo in pridnost, kar bi bilo mogoče doseči, saj sta popis in rasno ocenjevanje prebivalstva - ki je prav takrat potekalo - pokazala, da je na "zopet pridobljenem ozemlju velik delež nemške krvi in duha".¹⁰

Te splošne značilnosti gorenjskega gospodarstva so v glavnem veljale tudi za radovljiško okrožje, kjer je na 1046 km² ozemlja živelo okrog 42.000 ljudi, po priključitvi Trziča in okolice pa na 1162 km² ozemlja v 7867 hišah in 12.910 gospodinjstvih 48.923 prebivalcev.¹¹ Pred vojno je v tem Avstriji najbližjem

⁹ ARS II, DsR, f. 1057/V/1; Kärntner Grenzruf, 12. 2. 1942.

¹⁰ ARS II, gradivo Inštituta za narodnostna vprašanja, mapa Izseljeni Slovenci; Poročilo šefa civilne uprave Južne Koroške 17. 6. 1941.

¹¹ ARS II, DsR, f. 1057/IV, poročilo deželnega svetnika v Radovljici 21. 2. 1944.

okrožju živelo okrog 400 Volksdeutscherjev.¹² Med 21 občinami so imele jeseniška, tržiška in radovljiška mestni značaj, več kot 3000 prebivalcev pa je imela le še občina Bled.¹³

Gospodarstvo okrožja so pogojevale naravne danosti, dosežki v preteklosti, splošne družbene razmere in zveze s sosednimi območji. V kotu med Karavankami in Julijci ter njihovimi predgorji so bile možnosti za gospodarski razvoj različne, za preživljanje pa omejene. Ravnega sveta je bilo komaj desetina. V ozkih dolinah s strmimi pobočji je bilo poljedelstvo in sadjarstvo skromno, zmerne padavine vse leto pa so omogočale bujno rast gozdov in krme na travnikih in pašnikih za konje, govedo in ovce, kar je dajalo prebivalstvu dovolj lesa, mleka, sira in mesa ter kož in volne. Potoki so gnali številne mline in žage; iz nekdanjih fužin je zraslo nekaj železarskih obratov. Zdravo podnebje in lepota pokrajine sta omogočala postopno rast turizma, od katerega so živeli prebivalci Bleda in nekateri ljudje v Bohinju in Kranjski Gori. Na Goreljku je bilo že pred vojno 21 počitniških hišic, na Uskovnici 23 in na pobočju Stola 6.¹⁴

Številni kmetje so svoje temeljne potrebe zadovoljevali z domačimi pridelki, prirejeno živino in nekaterimi kupljenimi izdelki, drugo prebivalstvo pa so oskrbovale majhne trgovine, ki so dobavljale blago iz Kranja in Ljubljane, gostilne pa pijačo iz Ljubljane, Dolenjske in Štajerske. Obrtniki, ki jim je jemala zaslužek razvijajoča se industrija, so po naročilu izdelovali potrošno blago in orodje ter opravljali obrtne storitve. Med stare lesne obrti je sodila izdelava gorjuških pip, med novejšje pa izdelava smučí. Tovorni in osebni promet je potekal v glavnem po železnici, do nje pa s konjsko vprego po državnih in krajevnih cestah, kjer je bil promet z avtomobili še zelo redek. Prometno se je okrožje širše odpiralo proti Kranju in naprej proti Ljubljani. S Koroško ga je povezoval železniški predor pod Karavankami in cesti čez Korensko sedlo in Ljubelj; iz jeseniškega prometnega križišča sta izhajali cesti in železniški progi proti Trbižu in mimo Bleda in Bohinjske Bistrice proti Podbrdu in Gorici. Septembra 1941 v okrožje vključeni Tržič z okolico je bil prometno še naprej vezan na Kranj.

Te nekoliko posplošene ocene gospodarstva in njegove razvitosti dopolnjujejo podatki o tem, da je okupator ob svojem prihodu našel v radovljiškem okrožju bolnišnico bratovske skladnice na Jesenicah s 30 posteljami, ki so jo že pred vojno začeli razširjati, 4 apoteke, 1 rešilni avto, 14 zdravnikov, 4 zobozdravnike, 7 zobotehnikov, 27 babic in 1 živinozdravnika.¹⁵ V okrožju je bilo 29 osnovnih šol, meščanski šoli na Jesenicah in v Tržiču, gospodinjska šola na Jesenicah in kmetijska v Poljčah ter poklicni šoli na Jesenicah in v Kropi.¹⁶ V občini Begunje je imelo 1368 prebivalcev 33 radijskih sprejemnikov.¹⁷ Samo nekaj premožnejših ljudi je imelo avtomobil in telefon.

¹² ARS II, DsR, f. 1054/I, poročilo o graditvi uprave, 1. 5. 1941.

¹³ Prav tam.

¹⁴ ARS II, fond Orožniško okrožje Radovljica (dalje OoR), f. 26/I in 26/II/17, poročila orožniških postaj Srednja vas v Bohinju 11. 9. in 15. 11. 1941 ter Breznica 14. 11. 1941.

¹⁵ ARS II, DsR: f. 1054/I in 1057/IV, poročilo o graditvi uprave od 1. 5. 1941, f. 1081/I/3, seznam zdravnikov.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ ARS II, DsR, f. 26/1, poročilo orožniške postaje Begunje 30. 11. 1941.

Naselja in prebivalstvo

Prevladovala so majhna podeželska naselja. Gosteje naseljena in urbano urejena so bila samo mesta, pa še ta so bila majhna, medtem ko so bila obsežna gorska območja povsem neposeljena. Tako je v občini Rateče na 40 km² ozemlja živel le 640 prebivalcev, v občini Kranjska Gora na 145 km² 1799 oseb; na Bledu je bilo 218 hiš in 869 prebivalcev, v občini Bled pa 3665. V okrožnem središču Radovljici je živel samo 1508 ljudi, v kasneje združeni občini Radovljica - Lesce pa 3665. Na Jesenicah je stanovalo 7000 ljudi, na Javorniku 2900 in na Koroški Beli okrog 1000.¹⁸ Številni jeseniški kovinarji so stanovali v svojih rojstnih krajih in se vsak dan z vlakom vozili na delo, čemur so bili prilagojeni železniški vozni redi. Tako je bilo v občini Breznica med 2520 prebivalci 900 tovarniških delavcev, od kmetijstva pa je živel 1100 oseb.¹⁹

Pred vojno je imelo v radovljiškem srezu 985 oseb državno službo, med njimi 516 železničarjev, zelo malo pa žensk.²⁰ Po tuji zasedbi je število uradnikov začelo hitro naraščati, kar je zahtevala nemška totalitarna državnopravna ureditev in uvedba vojnega gospodarstva. Samo v uradih okrožnega političnega komisarja je bilo 31. avgusta 1941 zaposlenih 51 uradnikov in nameščencev, med njimi 17 Slovencev, do konca leta pa je njihovo število poraslo na 87 zaposlenih, med njimi 39 Nemcev.²¹ Močno je poraslo tudi število zaposlenih v uradih občinskih komisarjev, kjer so pred tujo zasedbo 'uradovali' samo nepoklicni slovenski župani. Ker je okupator hotel dokazati, da uvaja socialno državo, so bile najvišje plače nekaj nad 100% višje od najnižjih.²²

Obnova cestnega in železniškega prometa

Prve večje težave za okupatorja so nastale z oskrbo prebivalstva zaradi pretrganih prometnih poti. Umikajoča se jugoslovanska vojska je med aprilsko vojno namreč hotela zaustaviti vdor nemških in italijanskih napadalnih oddelkov z razstrelitvijo 6 mostov in 3 železniških predorov. Z blagom, ki so ga prijaviли trgovci potem, ko so v prvih dneh po tuji zasedbi premožnejši domačini in nemški prišleki z nakupi skoraj izpraznili trgovine, je bilo mogoče prebivalstvo oskrbovati samo do srede maja,²³ od takrat pa je bilo treba nabavljati potrošno blago iz drugih zasedenih okrajev, nekaj pa tudi iz Nemčije. Zaradi razstreljenih železniških predorov pri Globokem, med Bohinjsko Bistrico in Podbrdom ter med Jesenicami in Podrožico ter porušeni železniških mostov pri Kranjski Gori, Mostah pri Žirovnici in Bohinjski Bistrici je bil železniški promet v radovljiškem okraju povsem prekinjen. Tudi po cestah je bilo mogoče pripeljati nujno potrebno potrošno blago za prebivalstvo in surovine za industrijske obrate in obrtnike šele

¹⁸ ARS II, DsR, f. 26/I in 26/II/9, poročila orožniških postaj Kranjska Gora 6. 8. 1941, Radovljica 28. 11. 1941 in Jesenice novembra 1941.

¹⁹ ARS II, DsR, f. 26/1, poročilo orožniške postaje Breznica 14. 11. 1941.

²⁰ ARS II, DsR, f. 1054/I, poročilo o graditvi uprave, 1. 5. 1941.

²¹ ARS II, DsR, f. 1057/III, sezname nameščencev in uslužbencev političnega komisarja v Radovljici.

²² ARS II, DsR, f. 37/I, navodila Državnega namestnika za Koroško 7. 8. 1941.

²³ ARS II, DsR, f. 1054/I, poročilo o graditvi uprave, 1. 5. 1941.

potem, ko so z domačimi tesarskimi mojstri obnovili zasilne cestne mostove in si je radovljiški okrajni gospodarski odsek izposodil tovornjake v Velikovcu; 30. aprila so s tovornjaki razvozili kmetom 10 vagonov semena detelje, nato pa začeli dovažati živež in sicer najprej na Jesenice. Od 24. maja je bilo treba za vsak prevoz blaga imeti posebno dovoljenje zasedbenih organov.²⁴ Iz Celovca so pripeljali vsak teden 4 tovornjake klavne živine. Maja so začeli čez Jezersko dovažati moko, sol in sladkor. Potrebe po živilih so naraščale, zato so začeli s Koroške dovažati živež tudi po železnici skozi Trbiž in po obnovljenem železniškem mostu pri Kranjski Gori.

Razrušene cestne in železniške naprave je začelo obnavljati več tisoč delavcev, ki so ostali brez dela v industrijskih obratih, kjer so hitro izčrpali skromne zaloge surovin, tako da je bilo konec maja v okraju že več kot 3400 brezposelnih. Ko pa je direktor jeseniške železarnice dr. ing. Herman Klinar v Berlinu izposloval dovoljenje za nadaljnje poslovanje, so začeli iz Trbovelj voziti po železnici dnevno po 250 ton premoga do Nakla in Podnarta, tam pa so ga preložili na tovornjake in odpeljali na Jesenice, v obratni smeri pa so s Pokljuke vozili jamski les. Po utrditvi železniškega mostu v Mostah pri Žirovnici je stekel železniški promet z Jesenic do Radovljice. Julija je bil obnovljen most tudi pri Bohinjski Bistrici, 10. julija predor proti Podbrdu, 18. avgusta karavanški železniški predor in 28. avgusta železniški predor pri Globokem, s čimer je bil železniški promet spet v celoti vzpostavljen.²⁵ Večina prometa se je spet vrnila s cest na 80 km dolge enotirne železniške proge na Gorenjskem, ob katerih je bilo 21 železniških postaj. Za obnovo železniških predorov so plačali strokovnjakom in delavcem 435.000 delovnih dnin, za pre-novo mostov 95.000 in 80.000 dnin za ureditev železniških tirov.²⁶

Med obnavljanjem železniških prog so v radovljiško okrožje pripeljali s tovornjaki 2000 ton živine in prav toliko moke, sladkorja ter soli, iz okrajev zasedenega slovenskega ozemlja pa 2500 ton živil in drugega potrošnega blaga, zlasti kisa in kavnih nadomestkov, ter mila, pralnega praška in sode.²⁷

Preskrba prebivalstva

V najbolj kritičnem obdobju oskrbovanja prebivalstva z živilni in proizvodnih obratov s surovinami so okupacijski organi hitro uvajali vojno gospodarstvo. Pri okrožnem političnem komisarju v Radovljici je bil ustanovljen preskrbovalni urad A, ki je blago nabavljal pri proizvajalcih in trgovcih, in urad B, ki je blago razdeljeval na nakaznice porabnikom, zato je morala biti njuna dejavnost povsem usklajena. Preskrbovalni urad je imel svojo podružnico na Jesenicah za preskrbo tega industrijskega kraja in gornjesavske doline. Oskrba prebivalstva z živilni in drugimi nujno potrebnimi predmeti osebne porabe in nadzor nad razdeljevanjem sta bila zelo natančna in zapletena, sistem oskrbe pa zgrajen na dveletnih izkušnjah v Nemčiji. Praviloma so morale biti vse vrste in količine na nakaznicah navedenih

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam; ARS II, fond Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev (dalje KUZOP), f. 923/I, elaborat Zasedba Koroške in Kranjske.

²⁶ ARS II, fond Wehrmannschaft KVB, f. 358/IV, poročilo vodje Wehrmannschafta KVB konec leta 1941.

²⁷ ARS II, DsR, f. 1054/I, poročilo o graditvi uprave, 1. 5. 1941.

živil enake z razpoložljivimi količinami v trgovinah, ki so oskrbovale določeno število ljudi v svojih okoliših.

Preskrbovalni urad v Radovljici je 9. junija 1941 prek občinskih uradov prvič razdelil prebivalcem živilske nakaznice za 3 tedne. Do 29. junija 1941 so morali trgovci oddati dobaviteljem živil na velike kartone nalepljene odrezke živilskih nakaznic, na katerih so bile z različnimi barvnimi odtenki in navedbami količin in rokov veljavnosti označene posamezne vrste živil, kar je omogočalo hiter nadzor nad prodanimi količinami posameznih vrst živil in nabavo novih količin.²⁸ 3. julija 1941 so preskrbo gorenjskega prebivalstva poenotili s preskrbo po vsej Nemčiji, kjer je takrat začela 25. perioda delitve živil na nakaznice. Tak način preskrbe se je ohranil ves čas okupacije oziroma do 19. aprila 1945, ko se je začela 76. delitvena perioda. Občinski uradi so namreč izdajali nakaznice za 4 tedne, živež pa je bilo treba kupiti v tistem tednu, ki je bil naveden na odrezku, ki ga je trgovec ob nakupu odrezal. Cene živil so bile točno določene; kdor pa je hotel kupiti živila izven trgovin brez nakaznic, je moral za blago plačati precej več, vendar sta bila tako prodaja kot nakup takega blaga prepovedana. V prvih dveh letih so okupacijski organi v okrožju izsledili 150 kršiteljev in jih kaznovali, nekaj neprijavljenega blaga zaplenili, 2 trgovini pa zaprli.²⁹

Ker so majhni otroci potrebovali drugačno hrano kot doraščajoča mladina oziroma odrasli, posebno pa še težaki, je vsaka starostna oziroma poklicna skupina prejela drugačne živilske nakaznice oziroma različne vrste in količine živil. Živilske nakaznice so prejeli samo tisti, ki sami niso pridelali dovolj hrane. Kmetje so prejeli nakaznice samo za tiste izdelke, ki jih sami niso pridelali, oziroma samo za tisti čas, za katerega jim je pridelkov in prirejene živine za zakol zmanjkalo. V mlinih so posameznemu kmetu smeli zmleti samo toliko žita, da je njegova družina dobila enako količino moke, kot bi jo dobila na živilske nakaznice. To so strogo nadzorovali s posebnimi "mlevskimi kartami". Kmečka družina je smela vsako leto s posebnim dovoljenjem zaklati samo takega prašiča, da je dal toliko mesa in masti, kolikor tega bi dobila njegova družina na nakaznice; če pa je bil prašič manjši, je v zadnjih mesecih leta njegov lastnik prejel nakaznice tudi za nakup mesa in masti.³⁰ Jeseni 1941 je prejelo v radovljiškem okrožju živilske nakaznice 41.453 oseb, samo pa se je oskrbovalo 6660 članov kmečkih družin.³¹ Zaradi upoštevanja tako različnih potrošnikov in okoliščin je prehranjevalni urad 6. novembra 1941 izdajal 15 vrst živilskih nakaznic,³² v 34. delitveni periodi 19 in tik pred koncem vojne 25 vrst.

Količine živil na nakaznice so se močno zmanjšale 20. novembra 1942,³³ proti koncu vojne pa še bolj. V prvih mesecih po uvedbi živilskih nakaznic zaradi zamenjave 20 dinarjev za 1 marko in brezposelnosti nekatere družine niso mogle kupiti niti vseh živil na nakaznice.³⁴ V kasnejših letih pa je za porabnike, ki so z nakupom odlašali, neredko zmanjkalo blaga. Zato so bile pred trgovinami, mesnicami in pekarnami pogosto dolge vrste čakajočih kupcev.

²⁸ Prav tam.

²⁹ ARS II, DsR, f. 1057, poročilo o graditvi uprave v radovljiškem okrožju.

³⁰ ARS II, DsR, f. 1099/IV, navodila prehranjevalnega urada v Radovljici.

³¹ ARS II, DsR, f. 1057, poročilo o graditvi uprave v radovljiškem okrožju.

³² ARS II, DsR, f. 1057, navodila prehranjevalnega urada v Radovljici.

³³ ARS II, DsR, f. 1029a, okrožnica prehranjevalnega urada v Radovljici 20. 11. 1942.

³⁴ ARS II, fond Kärntner Volksbund, f. 1087, prepis poročila vodje KVB 29. 8. 1941.

Živilske nakaznice so bile razdeljene na številne majhne odrezke z navedbo manjših količin tudi zato, da so ljudje na potovanjih mogli dobiti hrano v gostiščih, ki jim je prehranjevalni urad dodeljeval še majhne dodatke. Dne 9. junija 1941 so prepovedali prodajo mesa in mesnih jedi ob torkih in petkih, ob mesnih dneh pa gostinci niso smeli pripravljati močnatih jedi.³⁵ Nemški nameščenci so med potovanji prejeli posebne potovalne nakaznice, veljavne brez časovne omejitve po vsej Nemčiji.

Ločeno je potekalo oskrbovanje okupacijskih enot. Ker pa so tudi te nabavljale hitro pokvarljiva živila v krajih, kjer so bile nastanjene, so partizanski obveščevalci po nabavljenih količinah ugotavljali, koliko mož ima posamezna enota. Na pohodih proti partizanom, predvsem pa ob hišnih preiskavah in aretacijah ter izgonih družin, so nemški vojaki in policisti samovoljno jemali živež. Ob izgonih družin bi moral sodelovati zastopnik prehranjevalnega urada A, da bi živež zasegel, vendar so o tem ohranjeni podatki samo ob izgonu 14 družin v Bohinju 16. junija 1943,³⁶ sicer pa so akcijske enote take domačije izropale in neredko tudi požgale, da jim kraje ni bilo mogoče dokazati. Zato je general SS Erwin Rösener 27. julija 1942 ukazal, da mora akcijska enota pred požigom odgnati iz poslopij vsaj živino in odpeljati stroje.³⁷

Nakaznice za nakup drugega blaga za osebno porabo, predvsem obleke, perila in čevljev so uvedli 1. julija 1941. Taka nakaznica je vsebovala določeno število točk in poseben odrezek za nakup ali obleke, plašča, perila ali čevljev. Tako je mogel potrošnik kupiti tisto, kar je najbolj potreboval in sicer ali 1 obleko ali več kosov perila. Do konca septembra 1941 je bilo v okrožju izdanih 22.000 nakazil za nakup tekstila in čevljev ter 1245 nakazil za nakup koles in izdelkov iz gume; ob razdeljevanju teh nakaznic so opozarjali, naj jih razdelijo tistim, ki si jih pred vojno zaradi socialnih razmer niso mogli kupiti.³⁸ Leta 1942 so v okrožju izdali 52.387 nakaznic za nakup tekstila s 26,384.400 točkami in 49.500 nakazil za nakup čevljev, ki pa jih je najbolj primanjkovalo, zato mnogi otroci pozimi niso mogli prihajati v šolo.³⁹ Uvedli so zaporo za prodajo metrskega blaga, saj je tekstila že tako primanjkovalo, da je ljudem ostalo 583.165 točk, ki jih niso mogli porabiti.⁴⁰

Od septembra 1941 je bilo tudi milo mogoče kupiti samo na nakaznice. Sredi novembra 1941 so po velikem pomanjkanju tobaka uvedli tobačne karte za moške od 18. leta starosti in ženske stare nad 25 let.⁴¹ Prijavili so se tudi številni nekadilci, ki so tobak odstopali sorodnikom ali prijateljem. Zato so morali na Gorenjskem izdati 37.208 kart za moške in 21.546 tobačnih kart za ženske.⁴² 1. aprila 1942 so uvedli nakaznice za nabavo kuriva, s katerim so oskrbovali 8025 gospodinjstev in 593 podjetij; potrošnik je mogel kupiti na nakaznico letno 490 kg premoga. Po 2 do 4 litra petroleja za razsvetljavo so dobivali na nakaznice v tistih

³⁵ ARS II, DsR, f. 1029a, okrožnica preskrbovalnega urada 9. 6. 1941.

³⁶ ARS II, DsR, f. 1083/II/1, poročilo prehranjevalnega urada A v Radovljici 16. 6. 1943; f. 1083/II/1.

³⁷ ARS II, DsR, f. 17, ukaz generala SS Erwina Rösenerja 27. 7. 1942.

³⁸ ARS II, DsR, f. 1054/I, poročilo o graditvi uprave, 1. 5. 1941.

³⁹ ARS II, DsR, f. 1049/II/3, poročilo jeseniškega župana 19. 3. 1942.

⁴⁰ ARS II, DsR, f. 1054/I, poročilo o graditvi uprave, 1. 5. 1941.

⁴¹ ARS II, DsR, f. 1057/V/1, navodilo Deželnega svetnika v Radovljici 26. 7. 1944.

⁴² ARS II, DsR, f. 1057/IV/3, poročilo o gospodarski dejavnosti Deželnega svetnika v Radovljici.

krajih, kamor še ni bila napeljana elektrika, in vendar so ga pozimi 1942/43 mesečno prodali 8500 litrov,⁴³ kar kaže, da številna naselja v hribih še niso bila elektrificirana. S 1. julijem 1941 je okrožni gospodarski oddelek začel izdajati obrtnikom nakazila za nakup surovin, ki so jih potrebovali pri opravljanju svoje obrti.

Spreminjanje načrta o izgonu prebivalstva in naraščanje upora

Po poročilih okupatorja so sprva najbolje živeli kmetje, ki so mogli del svojih pridelkov prikriti, češ da je bila letina slaba, in jih nato dobro zamenjati ali drago prodati. Nezadovoljni s plačami so bili jeseniški kovinarji, uradniki pa so že stradali.⁴⁴ Vendar so tudi kmetje kmalu spoznali, kakšno usodo jim je namenil okupator, saj je po prvotnih načrtih hotel izgnati več kot polovico Gorenjcev na Hrvaško in v Srbijo. Izganjati so jih začeli 1. julija 1941, od 6. do 10. julija pa so jih iz Šentvida nad Ljubljano odpeljali v Srbijo. Med 2300 izgnanci z Gorenjske jih je bilo iz radovljiškega okraja najmanj 622, od tega 92 družin z 226 člani z Jesenic, med njimi 32 uradnikov jeseniške železarne, z Bleda pa 15 družin.⁴⁵ Svoje nadaljnje načrte izгона Gorenjcev je okupator spreminjal in postopno zmanjševal število ljudi, ki naj bi jih izgnali. Sredi septembra je izgon iz severnega dela Gorenjske že opustil, da ne bi prišlo do gospodarskih motenj. Državni vodja SS in državni komisar za utrditev nemštva Heinrich Himmler je 18. avgusta 1941 načrt za nadaljnji izgon Gorenjcev odložil do konca vojne.⁴⁶

Pred aretacijo in izgonom so se številni Gorenjci umaknili na ozemlje pod italijansko zasedbo. Njihovega bega jim okupacijski organi niso preprečevali, ker so hoteli njihovo imetje razlastiti in na njihove domove naseliti nemške družine. Do novembra 1941 je bilo samo v radovljiškem okrožju razlaščeno in zaplenjeno imetje najmanj 414 izgnancev in beguncev ter oseb, ki so imele stalno bivališče zunaj nemškega zasedenega ozemlja. Med razlaščenimi je bilo tudi 39 učiteljev in 16 duhovnikov.⁴⁷ Zaplenjeno premoženje je pripadlo državnemu komisarju za utrditev nemštva z namenom, da ga dodeli priseljenim nemškim družinam, ki pa ga niso smele prodati.⁴⁸

Pred okupatorjevim nasiljem Gorenjci niso samo bežali, marveč so se najodločnejši začeli okupatorju tudi upirati. Že maja so se nekateri pred aretacijo prikriili, po 22. juniju so se začeli komunisti zbirati v oborožene skupine, ki so se jim v začetku julija pridružili nekateri drugi narodnjaki, ki so se izognili izgonu v Srbijo, konec julija pa so vojni komiteji ustanovili prvi dve partizanski četi in nato Cankarjev bataljon. Njegovi borci so uničili most v Mostah pri Žirovnici in pri Kranjski Gori ter razstrelili vodno cev za elektrarno v Zasipu ter se spopadli z okupatorjevimi oddelki na Mežakli in Jelovici. Okupator je moral nekatere pomembnejše gospodarske obrate zastražiti.⁴⁹ Ko je okupator spoznal, da partizane

⁴³ Prav tam; ARS II, DsR, f. 1022/IV, okrožnica prehranjevalnega urada 1. 10. 1942.

⁴⁴ ARS II, DsR, f. 1049/III/3, poročilo orožniške postaje Radovljica.

⁴⁵ ARS II, KUZOP, f. 906a/IV/1 in f. 45, mapa 157, sezname izgnancev iz radovljiškega okraja.

⁴⁶ Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*. Maribor 1969, str. 246, 247, 274-281.

⁴⁷ ARS II, DsR, f. 1084/III/1, razlastitvene odločbe.

⁴⁸ ARS II, DsR, f. 27/VI/148, prepis navodila koroškega v.d. gauleiterja 4. 8. 1941.

⁴⁹ ARS II, DsR, f. 1054/I, poročilo o graditvi uprave od 1. 5. 1941.

podpira precejšen del prebivalstva, oziroma da vsaj z njihovim bojem soglaša, je zagrozil, da bo razen podpornikov partizanov izgnal in razlastil tudi tiste, ki bi karkoli zvedeli o partizanih, pa ga o tem ne bi takoj obvestili; 5. decembra je z Dobrave in Mišač izgnal 41 družin.⁵⁰ Napovedi, da namerava okupator tako kot v Posavju in Obsotelju izgnati tudi Gorenjce iz obmejnega pasu, so sredi decembra 1941 sprožile razen na Jesenicah upor tudi na Dovjem in okolici, kjer so uporniki

razorožili nemške orožnike, in v naseljih med Bledom in Bohinjem; okupator je z močnimi enotami preprečil izgon svojih posadk iz alpskih dolin, partizanskih enot pa ni uspel uničiti.

Da bi preprečil razširitev vstaje, je moral novi šef civilne uprave in koroški gaulajter dr. Friedrich Rainer februarja 1942 objaviti, da evakuacij mirnega prebivalstva več ne bo, dal pa je izgnati družine partizanov ter postreljenih talcev in zaplenil njihovo posest. Okupacijske enote so požgale številne gorske kočice in senike, da ne bi mogli partizani v njih najti zatočišča. Na Bled in v turistične kraje v gornjesavski dolini je okupator naselil 820 ljubljanskih Nemcev,⁵¹ medtem ko je moral naseljevanje nemških družin iz Besarabije v trikotju med Bledom, Jesenicami in Radovljico zaradi odpora prebivalstva in partizanskih groženj zaustaviti.⁵² Nadaljnjemu izganjanju na tuje in naseljevanju Nemcev so najbolj odločno nasprotovali gorenjski kmetje, ki so bili trdno navezani na svojo zemljo, zato so našle partizanske enote prav med njimi veliko oporo.

Kmetijstvo

S kmetijstvom in gozdarstvom se je pred vključitvijo Tržiča in okolice v radovljiško okrožje pečalo 75% prebivalcev, v trgovini, varnosti in prometu je bilo zaposlenih 10%, v industriji in gradnjah 7%, v zdravstvu in uslužnostnih dejavnostih 6% in v javnih službah 2%. Med 3922 posestvi je bilo 950 manjših od 2 ha, 776 je imelo od 2 do 5 ha, 1644 od 5 do 10 ha, 522 od 20 do 100 ha in 30 posestev nad 100 ha zemljišča. Kmetijske uporabne površine je bilo 39.670 ha, od tega njiv samo 4600 ha, sadovnjakov in vrtov 5800 ha, travnikov 10.836 ha in 18.431 ha pašnikov. Gozdovi so pokrivali 48.283 ha, drugih površin pa je bilo 18.596 ha. Ozimno rž so sejali na 497 ha, jaro pa na 216 ha, ozimno pšenico na 468 ha in jaro na 23 ha, ozimni ječmen na 180 ha, jari na 254 ha, koruzo na 413 ha, oves na 297 ha, proso na 69 ha, ajdo na 11 ha, grah in fižol na 12 ha, živinsko peso na 123 ha in repo na 16 ha. Na hektar so pridelali 6 do 7 stotov rži, 7 do 9 stotov pšenice, 7 do 8 stotov ječmena, 11 stotov ovs, 9 stotov ajde in 8 stotov prosa. Krompir so pridelovali na 950 ha. Konj so naštel 1583, govedi 11.000, svinj 6000, ovac 3300, koz 1023 ter 21.803 perutnine. Gozdovi so pokrivali 49% zemljišč in sicer 30% listavci in 70% iglavci. Polovico gozdov so imeli kmetje. Med 3553 lastniki gozdov, jih je imelo 2400 manj kot 5 ha (skupaj 5878 ha), 625 lastnikov 5 do 10 ha (skupaj 4855 ha), 470 lastnikov 10 do 50 ha (skupaj 10.920 ha), 31 lastnikov 50 do 100 ha (skupaj 2160 ha), 21 lastnikov 100 do 300 ha (skupaj 2987 ha), 2 lastnika od 300 do 500 ha (skupaj 639 ha), 2 lastnika od 500 do 1000 ha

⁵⁰ ARS II, DsR, f. 26/I, poročilo orožniške postaje Podnart 3. 2. 1942.

⁵¹ ARS II, DsR, f. 1049/II/3, poročilo orožniškega okrožja Radovljica 3. 3. 1942.

⁵² ARS II, DsR, f. 1083/II/5, sporočilo Mayer-Kaibitscha 25. 5. 1943.

(skupaj 2160 ha), 3 lastniki od 1000 do 2000 ha (skupaj 4340 ha) in 1 lastnik 17.151 ha. V polovici gozdov so bili sestoji stari do 40 let, 30% je bilo starih 40 do 80 let in 20% nad 80 let.⁵³ V večini gospodinjstev so kuhali in ogrevali stanovanja z drvmi.

Gorenjski kmetje so morali zemljo skrbno obdelati, da so mogli prehraniti svoje družine, oddajati predpisane količine pridelkov okupatorju in preskrbovati tudi partizane. Ob razmeroma skromnem poljedelstvu sta bila živinoreja in gozdarstvo pomembni veji kmetijstva. Mnogi kmečki sinovi so se zaposlili v tovarnah, nekateri pa so zaslužili pozimi tudi s prevozom lesa iz državnih gozdov, poleti pa ponekod tudi z oskrbovanjem turistov.

Razdrobljena kmečka posest ni ustrezala oblikovanju velikih nemških vzornih kmetij, na katere naj bi naselili nemške družine ter jih opremili s kmetijskimi stroji. Zaradi manjših možnosti za strojno obdelavo velikih površin v radovljiškem okrožju nemški kmetijski strokovnjaki niso niti preračunali stroškov obdelovanja in možnega hektarskega donosa, kot so to storili v kranjskem in kamniškem okrožju. Vzrok za majhne površine, posejane z žitom, so nemški strokovnjaki iskali v ostrem podnebjju in predvojni prehudi konkurenci žita, pridelanega na Hrvaškem in v Srbiji. Le malo kmetov je uporabljalo umetna gnojila. Na sicer redkih večjih kmetijah so namesto s stroji zemljo obdelovali s slabo plačanimi hlapci in deklami. Kmetije so bile skrbno obdelane in oskrbovane. Ugodnejše razmere so bile za živinorejo, predvsem za vzrejo telet in združno sirarstvo ter poletno pašo v planinah. Poročali so, da so kmečke hiše enostavne, vendar lične in s tipičnim 'koroškim' dvoriščem. Pri njihovi gradnji so uporabili mnogo lesa, v goratem svetu pa so bile mnoge hiše lesene na kamnitih podstavkih.

Okupacijska uprava je kmetom dobavila 50 ton semena, 2500 prašičkov, 150 bikov pincgavske pasme, 236 kobil in nekaj žrebcev. Preskrbo z mesom je začasno zagotovila z rejo 210 pogodbenih pitancev. Za nakup cenenejšega poljedelskega orodja in nabavo strojev so kazali kmetje veliko zanimanje. Naročili so precej plugov, 26 kultivatorjev in 2 stroja za izkopavanje krompirja, v uporabo pa so jim dali dva stroja za sejanje žita.⁵⁴ O tem, da bi maksimirane cene preprečevale večjo produktivnost, ni podatkov, pač pa je občinski komisar v Mengšu poročal, da kmetje ne vozijo več živine na tamkajšnji trg, odkar so jih orožniki prisilili, da so jo prodali po maksimiranih cenah.⁵⁵ Gospodarski položaj kmetov se je poslabšal že leta 1942, še bolj pa leta 1943, ko so nemški strokovnjaki s pomočjo imenovanih kmečkih zastopnikov natančneje določali hektarski donos in kmetom povečali obvezne dajatve, za delo na kmetijah pa je ostalo le malo moških. Več tisoč Gorenjcev je bilo leta 1942 zaposlenih na Koroškem, na koroških kmetijah pa je bilo 1165 fantov in deklet na prostovoljnem delu.⁵⁶

Obrt

⁵³ Poročilo komisije urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva poleti 1941 o pregledu okrajev na zasedenem slovenskem ozemlju, fotokopija pri T. Ferencu.

⁵⁴ ARS II, f. 1054/I, poročilo o graditvi uprave, 1. 5. 1941;

⁵⁵ ARS II, fond Deželni svetnik v Kamniku, f. 836/I/3, poročilo občinskega komisarja v Mengšu 6. 12. 1942.

⁵⁶ ARS II, DsR, f. 1059/V/1; Število prijavljenih za delo na Koroškem.

V upravni enoti Südkärnten je bilo konec leta 1941 3583 obrtnih obratov, med katere je bilo všteti tudi 279 žag, pa tudi mlini in izvoščki ter 15 blejskih čolnarjev. Mojstri so imeli zaposlenih 3460 obrtniških pomočnikov in 1775 vajencev.⁵⁷ Med obrtniki je bilo v radovljiškem okrožju 107 čevljarjev, 90 krojačev, 38 pekov, 45 kovačev, 35 frizerjev, pa tudi 78 zasebnih uradnikov. Med 773 obrtnimi obrati je bilo 398 lastnikov pravih rokodelcev,⁵⁸ več kot polovica pa jih je že uporabljala tudi stroje. Mojstri so zaračunali za opravljeno delovno uro povprečno 3,5 dinarja, za pomočniško pa 2,5 do 2,75 dinarja. Zaradi prenavljanja stavb in njihove opreme so imeli v prvem letu po tuji zasedbi največ naročil mizarji.

Volksdeutscherji so predlagali, da bi nekaterim slovenskim narodnjakom odvzeli obrtna dovoljenja.⁵⁹ Na njihov predlog so okrožni politični komisarji z zaupno okrožnico zahtevali od občinskih podatke o tem, katerih tvrdk ne kaže obnavljati. Naročili so, naj predlagajo ukinitve tistih obratov, katerih lastniki so Nemcem sovražni oziroma jih vodijo premalo usposobljeni mojstri, ali pa so ti vdani pijachi, asocialni in ne upoštevajo splošnih potreb.⁶⁰ Nekaj obratov so ukiniteli in sredi februarja 1942 poročali, da je v okrožju obrtnikov dovolj, konec leta pa obveščali, da obrtnikom že hudo primanjkuje surovin.⁶¹

Industrijski obrati

Med približno 38.000 delavci na Južnem Koroškem⁶² je bilo v radovljiškem okrožju okrog 8000 industrijskih delavcev, z njihovimi družinskimi člani pa 14.054 oseb.⁶³ Število zaposlenih žensk je v okrožju med okupacijo poraslo na 3500.⁶⁴ Po odobritvi nemškega okupatorja so 11. junija 1941 v jeseniški železarni spet prižgali plavž I, medtem ko so plavž II med vojno opustili. Medtem ko je izdelalo leta 1940 5059 zaposlenih 146.863 tone železa in 105.110 ton opreme, je leta 1941 4260 delovnih moči pridelalo 86.045 ton železa in 45.330 ton opreme, saj je 13. maja delalo v tovarni samo še 1728 ali 40% pred vojno zaposlenih. Dobava železove rude iz Bosne se je močno zmanjšala, zato so jo uvažali iz Hüttenberga in Eisenerza, koks pa s Češke in Šlezije, glede dodatne dobave električne energije pa je ostalo samo pri načrtih. Leta 1942 je 4127 zaposlenih proizvedlo 126.528 ton železa in 74.540 ton opreme in leta 1943 poraslo na 132.746 ton železa in 99.935 ton opreme, leta 1944 pa se je zaradi odhajanja delavcev v partizane in številnih prekinitev dela ob zračnih alarmih proizvodnja zmanjšala na 87.255 ton železa in 83.659 ton opreme, nato pa je do 16. aprila 1945, ko so ugasnili visoko peč, 3428 zaposlenih izdelalo 10.919 ton železa in 10.933 ton opreme. Po nepopolnih podatkih se je od 1. januarja 1941 do 1. marca 1945 v železarni na novo zaposlilo 3939 delovnih moči, med njimi večje število nekvalificiranih, odšlo pa jih je 5418, od tega v nemško vojsko 372, v NOV in POS

⁵⁷ ARS II, fond Wehrmannschaft KVB, f. 358/IV, poročilo vodje Wehrmannschafta KVB, nedat.

⁵⁸ ARS II, DsR, f. 1054/1, poročilo o graditvi uprave, 1. 5. 1941.

⁵⁹ ARS II, KUZOP, f. 923/I/1, elaborat Zasedba Koroške in Kranjske.

⁶⁰ ARS II, fond Deželni svetnik Kranj, f. 1001/d/III, Strogo zaupni dopis političnega komisarja v Kranju 18. 6. 1941.

⁶¹ ARS II, f. 39/136, poročilo orožniške postaje v Škofji Loki 21. 10. 1942.

⁶² ARS II, DsR, f. 1056/II/3 in 1060/II/3, dopis deželnega svetnika v Radovljici 27. 3. 1942.

⁶³ ARS II, DsR, f. 1056/II/3, število zaposlenih v industriji ter njihovih družinskih članov.

⁶⁴ ARS II, Fond DAF, f. 1085/I/1, poročilo Nemške delavske fronte 28. 6. 1943.

1661, 1136 pa so jih partizani mobilizirali. Delovni teden je trajal 60 ur, za ženske in mladoletnike pa 52, prejeli pa so 43% nižje plače kot moški. V jeseniški železarni in tudi v drugih industrijskih podjetjih je okrožni vodja NSDAP prek Deutsche Arbeitsfront usmerjal delavske zaupnike, ki naj bi skrbeli za socialne pravice delavcev in propagirali nacizem, za kar so jih usposabljali v posebnih tečajih. Kljub številni obratni straži so redno delo večkrat prekinjale razstrelitve za proizvodnjo ključnih naprav.⁶⁵

Proizvodnjo v tovarni verig v Lescah je okupator preusmeril v izdelavo plošč za zaščito tankov. Tudi tovarna Plamen v Kropi je morala izdelovati blago po naročilu nemškega oborožitvenega poveljstva,⁶⁶ zato so jo partizani 10. avgusta 1942 precej poškodovali, nato pa so v tovarni izdelali precej blaga tudi za potrebe enot NOV in POS. V bombažni predilnici in tkalnici v Tržiču, v kateri so pred vojno izdelali letno 9 milijonov dolžinskih metrov blaga, je bilo po tuji zasedbi 61% izdelanega blaga namenjenega za obleke in perilo nemških vojakov. Ko je zmanjkalo zalog bombaža, so začeli izdelovati umetna vlakna, leta 1943 pa se je proizvodnja zmanjšala na četrtnino. Za okupacijske razmere je bila izredno drzna stavka 25. junija 1941, ki jo je nemška policija po 2 urah zadušila z aretacijami organizatorjev.⁶⁷ Manjši tekstilni obrati so bili še v Zapužah, Radovljici, Lescah in na Bledu. Dokler partizani niso preprečili sekanje lesa in požgali nekaj žag in tovarnjakov, je delovalo v okrožju še nekaj lesnoindustrijskih obratov, ki so pripravljali les predvsem za graditev vojaških barak.

Trgovina

Med 1983 trgovskimi obrati v upravni enoti Südkärnten, v katerih je bilo poleg lastnikov zaposlenih še 1205 najetih delovnih moči,⁶⁸ je bilo v radovljiškem okrožju 398 trgovin, od tega 215 z mešanim blagom in 13 konzumov ter kmečkih nabavno prodajnih zadrug s 4 podružnicami, ki so jih Nemci sprva nameravali opustiti, nato pa so jih zaradi potreb prebivalstva podržavili, 157 trafik in 34 krošnjarjev. Ker je bila nabava blaga iz Ljubljane prekinjena, je prišlo nekaj nemških trgovcev, ki so začeli dobavljati kot posredniki blago iz Nemčije.⁶⁹ Ker so partizani jemali hrano v trgovinah, zlasti pa v razlaščenih konzumih, je poveljnik policije sredi leta 1942 ukazal zapreti vse partizanom dostopne trgovine, druge pa zastražiti.⁷⁰ Nekatere trgovine so začasno spet odprli novembra 1942, ko so ustanovili 7 podružnic orožniških postaj, ki naj bi jim iz domačinov ustanovljene deželne straže pomagale preprečevati partizanom dostope v naselja. Ko pa so spomladi 1943 podružnice orožniških postaj zaradi nevarnosti partizanskih napadov ukinili, so opustili tudi številne trgovine na podeželju in 17. maja zaprli tudi 23 trafik.⁷¹

⁶⁵ I. Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, II, str. 414-437.

⁶⁶ ARS II, fond Deželni svetnik v Radovljici, f. 1054/I, sporočilo občinskega komisarja v Kropi 25. 8. 1942.

⁶⁷ Ivan Mohorič: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču. 2, Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču*, str. 284-295.

⁶⁸ ARS II, fond Wehrmannschaft KVB, f. 358/IV, poročilo vodje Wehrmannschafta KVB konec l. 1941.

⁶⁹ ARS II, KUZOP, f. 923/I, elaborat Zasedba Koroške in Kranjske.

⁷⁰ ARS II, DsR, f. 27/V/2, navodilo deželnega svetnika v Radovljici 2. 8. 1942.

⁷¹ ARS II, DsR, f. 1077/IV/1, sporočilo okrožnega vodje NSDAP, nedat.

Gostinstvo in turizem

Okupacija je med vsemi gospodarskimi panogami v radovljiškem okrožju najhuje prizadela gostinstvo in turizem. Nemški okupacijski organi so ocenjevali, da so med vsemi okrožji na zasedenem slovenskem ozemlju za razvoj turizma največje možnosti prav v radovljiškem okrožju, ki pa jih zaradi vojnih razmer, pomanjkanja investicij in premajhne zavzetosti prebivalstva ni bilo mogoče izkoristiti, zato sta gostinstvo, predvsem pa turizem močno nazadovala.

Med 960 gostišči z 2870 zaposlenimi na Gorenjskem⁷² in 4550 posteljami za turiste je bilo v radovljiškem okrožju 271 gostišč s 3454 posteljami. Od tega je bilo 32 hotelov, 7 kavarn, 20 pensionov, 42 večjih in 156 podeželskih gostiln, 2 plininski koči, 4 šanki in 8 bifejev oziroma na vsakih 210 prebivalcev eno gostišče.⁷³

Predvojno središče tujkega prometa je bilo na Bledu, kjer je bilo v hotelih in gostiščih 1420 turističnih postelj in pri zasebnikih še 1600. V letih 1939/1940 so na Bledu prenočili 24.347 tujcev, od teh kar polovico Nemcev. Z okupacijo je bil zadan blejskemu turizmu hud udarec z nastanitvijo uradov šefa civilne uprave in številnih okupacijskih enot ter vojaškega štaba Süd, pa tudi z določitvijo maksimalnih cen, kakršne so veljale v Nemčiji, čeprav je bilo mogoče z njimi pokrivati komaj režijske stroške, ničesar pa ni ostalo za vzdrževanje in prenovo gostišč. Februarja 1942 sta vojska in policija zasedali okrog 800 ležišč.⁷⁴ Od 670 nameščencev in uradnikov na Gorenjskem jih je januarja 1942 prebivalo 318 v gostiščih prenočitvenih dejavnosti radovljiškega okrožja, v kranjskih 228 in v kamniških 124.⁷⁵ Z nekaterimi nemškimi nameščenci so prišle tudi njihove družine. Turistične sezone v letu 1942 ni bilo, ker je za turiste ostala komaj tretjina postelj, Bled pa ni bil dovolj oskrbovan z živili.⁷⁶ Tudi v začetku sezone leta 1943 je bilo od 1113 prostih postelj s turisti zasedenih le 494.⁷⁷

V Bohinjski Bistrici so imeli 204 turistične postelje, v Bohinju 344, na Dovjem in v Mojstrani 81 in v Trziču 40 hotelskih postelj.⁷⁸ V Kranjski Gori je bilo v 210 sobah za turiste 372 postelj, v Ratečah pa v 112 sobah 227 postelj.⁷⁹

Zaradi uvedbe izrednih razmer so morala vsa gostišča 2. julija 1942 prijaviti zalogo živil, nato pa so bile zaprta do 27. septembra 1942, obratovati pa so smela samo tista, v katerih so bili nastanjeni oziroma so se hranili Nemci. Za nazadovanje turizma so okupacijski organi razen vojnih razmer dolžili partizane, ki so že leta 1941 preprečevali izkoriščanje 24 gostišč,⁸⁰ pa tudi to, da gostinci niso imeli dovolj posluha za podaljšanje poletne sezone. Skoraj neizkoriščeni so bili turistični objekti pozimi. Odgovorni za gostinstvo in turizem so svetovali, naj bi naravo čim manj okrnili v Bohinju, kjer naj bi zgradili samo nekaj hotelov in žičnico na Komno in Vogel. Predlagali so, naj bi postal zahodni del Gorenjske

⁷² ARS II, fond Wehrmannschaft KVB, f. 358/IV, oročilo vodje Wehrmannschafta KVB konec l. 1941.

⁷³ ARS II, DsR, f. 1081/e/IV/7 in 8; Gostinstvo.

⁷⁴ ARS II, DsR, f. 1081/IV/8, poročilo o številu turističnih sob, postelj in prenočitev; DsR, f. 1081/IV/6, poročilo župana občine Bled 28. 2. 1942 in 1. 3. 1942.

⁷⁵ ARS II, DsR, f. 1081/IV/8, poročilo o številu prostih sob in postelj januarja 1942.

⁷⁶ ARS II, DsR, f. 1081/IV/6, poročilo župana občine Bled 4. 9. 1942.

⁷⁷ ARS II, DsR, f. 1081/IV/6, dopis deželnega svetnika v Radovljici 9. 7. 1943.

⁷⁸ ARS II, DsR, f. 1081/IV/7, poročilo o številu sob in postelj za nočitve v januarju 1942.

⁷⁹ ARS II, DsR, f. 1081/IV/4, seznam prostih sob in postelj na Gorenjskem.

⁸⁰ ARS II, DsR, f. 37/I, dopis državnega namestnika za Koroško 30. 5. 1942.

ново nemško turistično središče, na katerem bi se razcvetela tudi obrt in druge dejavnosti, zato naj bi prebivalstvo podprlo razvoj turizma, ki mu bo prinesel gospodarsko korist.⁸¹

Prenavljanje in širjenje cestnega omrežja

Okupacijski organi so ocenjevali, da je treba za razvoj turizma in seveda tudi vseh drugih gospodarskih vej modernizirati cestno omrežje. Zato so po obnovi razstreljenih mostov in predorov zaposlili delavce pri prenavljanju državnih in krajevnih cest, z dodelitvijo namenskih sredstev občinam pa spodbudili prenovu poti med naselji. Z gradnjo občinskih cest so omogočili avtomobilom dostop v nekatere kraje, ki so bili prej s svetom povezani samo s konjsko vprego. Prenova in razširitev cestnega omrežja, na katerem bi bilo mogoče prevoze s konji postopno nadomestiti z motornimi vozili, sta bili poleg zagotovljene preskrbe prebivalstva in z njo povezanim pospeševanjem kmetijstva v radovljiškem okrožju najpomembnejša gospodarska dejavnost okupatorja. Obenem je s tem zaposlil brezposelne industrijske in obrtne delavce ter odvečne delovne moči s podeželja. Prenova starih in gradnja novih cest je imela tudi precejšen propagandni učinek, saj je napovedovala, da prinaša okupator razen vojne in njenih tegob ter močnega porasta upravne birokracije tudi delo in tehnični napredek.

Okupator je našel v radovljiškem okrožju, razen betonske ceste Lesce - Bled, 125 km ozkih in močno ovinkastih makadamskih cest s hudimi klanci (od tega 67 km krajevnih), ki so bile kaj malo ustrezne za avtomobilski promet. K modernizaciji cestnega omrežja je pritegnil organizacijo TODT in začel najprej prenavljati državno cesto med Podbrezjami in Podkorenem. Po utrditvi zasilnih mostov so gradbena podjetja uredila cestni odsek med Mošnjami in Žirovnico ter pri tem 'preložila' 5,5 km ceste Lesce - Žirovnica, kjer je 350 delavcev v 173.000 delovnih urah brez sodobnih gradbenih strojev opravilo 38.000 m³ zemeljskih del. S 560 delavci so v 300.000 delovnih urah zgradili 3 mostove v skupni dolžini 110 m, izpeljali ovinke in prenovili cestno oblogo na 36 km dolgi cesti med Mostami in Podkorenem ter ob tem razširili in asfaltirali cesto skozi Jesenice. 60 delavcev je speljalo dovozno cesto iz Rateč do planiške skakalnice. Na cesti med Tržičem in Ljubeljem so zgradili 4 mostove in izravnali nekaj serpentin. Med projektiranjem ceste med Podbrezjami in Tržičem so zgradili taborišče za delavce, jeseni 1941 pa na 4,7 km dolgem cestnem odseku zaposlili 850 delavcev.⁸²

Prenova in razširitev cestnega prometa je takrat potekala tudi drugod po Gorenjskem. Vodja Wehrmannschafta KVB se je konec leta 1941 v posebnem poročilu pohvalil, da je 6000 delavcev zgradilo na Gorenjskem 45 mostov v skupni dolžini 1500 m in 250.000 m² cestišč.⁸³

Prenova in razširitev cestnega omrežja je razen prevozov tovorov olajšala tudi osebni cestni promet, ki pa je ostal še skromen, ker je razen avtobusov primanjkovalo tudi bencina. Iz Kranja je na 13 linijah (smereh) vozilo potnike 18 vozil, med katerimi je bila večina državnih. Drugod pa so se ljudje še vedno največ vozili

⁸¹ ARS II, DsR, f. 1054/I, poročilo o graditvi uprave, 1. 5. 1941 str. 38.

⁸² Prav tam.

⁸³ ARS II, fond Wehrmannschaft KVB, f. 358/IV, poročilo vodje Wehrmannschafta KVB konec leta 1941.

z vlakom, z železniških postaj pa hodili peš tudi v oddaljene kraje. Prevoz po železnici so partizani vse bolj ovirali. Že leta 1942 je bilo na gorenjskih železniških progah 51 sabotaž in diverzij.⁸⁴

Leta 1943 se je zaradi pomanjkanja denarja in delavcev širjenje cestnega omrežja v radovljiškem okrožju omejilo na gradnjo ceste Kropa - Jamnik, začeli pa so tudi prenavljati cesto iz Tržiča na Ljubelj in s prisilnim delom zapornikov iz koncentracijskega taborišča Mauthausen in Begunj tudi ljubeljski predor;⁸⁵ zgrajen je bil šele spomladi 1945 in je olajšal beg okupacijskim enotam in oddelkom v Slovensko narodno vojsko preimenovanih domobranskih enot. Promet po cestah je bil zaradi pogostih partizanskih napadov na okupatorjeva vozila nevaren, zato so ta imela oboroženo spremstvo, lastniki zemljišč ob cestah pa so morali v 50 do 100 metrskem pasu na obeh straneh ceste posekati gozd, da bi se tam ne mogle prikriti partizanske zasede. Okupacijski organi so nekoliko razširili tudi telefonsko omrežje.

Usihanje gospodarske preнове spomladi leta 1943

Gospodarstvo radovljiškega okrožja so do leta 1943 usmerjali okupacijski organi, nato pa so njegovo dejavnost vse bolj omejevale enote NOV in POS, na osvobojenem ozemlju pa so v gospodarstvo posegali odbori OF in ponekod izvoljeni narodnoosvobodilni odbori. Temeljna značilnost okupatorjevega usmerjanja sta bila kljub zasebni lastnini in zaplembi imetja številnih izgnancev, beguncev in v Nemčijo preseljenih partizanskih družin načrtnost in korporativnost v korist nemške skupnosti, kar pa so partizani ovirali in preprečevali. Okupator je nadaljeval pre novo in razširitev bolnišnice na Jesenicah, dogradil pred vojno začeti šoli na Koroški Beli in v Poljčah, zgradil igrišče golfa in garaže na Bledu ter prenovil gostišče na blejskem gradu, v Radovljici pa zgradil hiše za nemško uradništvo na proštijemskem zemljišču in novo naselje poimenoval Neue Heimat.⁸⁶ Kljub velikim načrtom nadaljnega prenavljanja in novih gradenj upravnih, zdravstvenih, kulturnih in stanovanjskih zgradb ter športnih objektov je leta 1943 zamišljena prenova radovljiškega okrožja zastala, saj je 31. marca 1943 ostalo na gradbiščih samo še 350 delavcev.⁸⁷ Zmanjkalo je finančnih sredstev, delavcev in gradbenega materiala.

O gospodarski dejavnosti v zadnjih dveh letih okupacije je razen o obveznih oddajah kmetov in zagotovljeni preskrbi prebivalstva v ohranjenem gradivu okupacijskih organov le malo dokumentov. Vsa svoja prizadevanja so morali posvetiti obrambi industrijskih krajev in komunikacij pred napadi enot NOV in POS, ki so jih iz zgornjega dela bohinjske doline in nekaterih drugih krajev leta 1944 že povsem izrinile, zato je okupator tam ukinitel preskrbo prebivalstva. Ljudje so si morali pri preskrbi med seboj sami pomagati. Ker je bila zavezniška pomoč IX. korpusu NOVJ še vedno nezadostna, so si njegove enote nabavljale živež tudi v jugozahodnem delu Gorenjske, zlasti prek Kroke ter v Bohinju, odkoder so odpeljali na Primorsko tudi mnogo živine.

⁸⁴ ARS II, DsR, f. 1049/II, poročilo predstojnika železnice na Jesenicah 4. 12. 1942.

⁸⁵ ARS II, DsR, f. 1057/IV/3, poročilo gradbenega urada pri deželnem svetniku v Radovljici 17. 3. 1943; ARS II, fond Tiskovni urad v Radovljici, f. 1086/IV, poročilo o gradnjah v radovljiškem okrožju.

⁸⁶ ARS II, DsR, f. 1057/IV/3, poročilo gradbenega urada deželnega svetnika v Radovljici.

⁸⁷ ARS II, DsR, f. 1053/I, 1054/I in 1082/II/1, načrti za ureditev mestne občine Radovljica in drugih občin; . 1075/I/1, zapisnik posveta gradbenega urada 27. 11. 1942.

* * *

Okupacijska uprava je hotela Gorenjsko čimprej ponemčiti in priključiti svoji državi. S tem namenom si je kljub ohranitvi zasebnih obratov močno prizadevala usmerjati in nadzorovati tudi vso gospodarsko dejavnost. Pri tem je morala opustiti svoj prvotni načrt o izgonu polovice prebivalstva in množični naselitvi Nemcev ob spoznanju, da Gorenjci in njihovo gospodarstvo ne 'zaostaja' toliko za nemškim, kot je sprva ocenjevala. Jeseni 1942 je nepokorjene in neponemčene Gorenjce pogojno sprejela v svojo nacistično skupnost s podelitvijo državljanstva na preklic. V prvih dveh letih je obnovila med aprilsko vojno porušene mostove in predore ter ceste nekoliko razširila in modernizirala. Izkoristila je industrijske obrate za oskrbovanje nemške vojske, z nekoliko posodobljenim kmetijstvom in obrtjo je po maksimiranih cenah oskrbovala domače prebivalstvo z najnujnejšimi življenjskimi potrebščinami. Zaradi diriganega gospodarjenja, močno povečanega upravnega aparata ter številnih okupacijskih enot, ki so se nastanile v številnih gostiščih, ter zaradi nevarnosti partizanskih napadov je turistična dejavnost skoraj prenehala.

Gospodarska prenova Gorenjske je leta 1943 povsem presahnila zaradi preobrata na svetovnih bojiščih, pomanjkanja finančnih sredstev, gradbenega materiala in delovnih moči kot tudi zaradi narodnoosvobodilnega boja enot NOV in POS, ki so močno porasle zaradi organiziranega odpora prebivalstva proti okupatorjevemu nasilju, nacionalnemu zatiranju in gospodarskemu izkoriščanju ter mobilizacije Gorenjcev v nemško vojsko.

 Ivan Križnar

 DIE MERKMALE DER WIRTSCHAFT IM KREIS RADOVLJICA IN DEN ERSTEN ZWEI JAHREN
 DER DEUTSCHEN BESATZUNG

 Zusammenfassung

Die deutschen Besatzer im westlichsten slowenischen Kreis, Radovljica, der sich nach dem Anschluß von Tržič mit Umgebung über 1162 km² erstreckte, und wo 48.923 Menschen in 7.867 Häusern und 12.910 Haushalten lebten, mußten trotz ursprünglich anderen Plänen die natürlichen und wirtschaftlichen Gegebenheiten des Landes berücksichtigen; dabei wurden die Kriegswirtschaft und allmählich auch die deutsche Rechtsordnung eingeführt. Die überwiegend gebirgige Landschaft war in viele kleinere Bauernbesitzer zersplittert (fast 4000 Güter) die sich vor allem mit der Forstwirtschaft, Viehzucht und mit bescheidener Land- und Obstwirtschaft befaßten. Weiters gab es 271 Gasthäuser, 392 kaufmännische und 3583 Handwerksbetriebe, darunter zahlreiche Sägewerke und Mühlen, sowie kleinere Wasserkraftwerke; aus den alten handwerklichen und Manufakturbetrieben entstanden einige größere Industriebetriebe, darunter die Hüttenwerke in Jesenice und in Javornik mit etwa 5000 Beschäftigten, weiters die Baumwollspinnerei und Weberei in Tržič mit 1.163 Beschäftigten und ein Paar weitere Industriebetriebe, die zusammen mit den Fabriken etwa 8.000 Mitarbeiter beschäftigten.

In ihrem Wunsch die besetzten Gebiete so schnell wie möglich zu germanisieren, wollten die Besatzer ursprünglich mehr als eine Hälfte der Bevölkerung aus dem Land verbannen, um dann die kommissierten Güter mit den deutschen Familien zu besiedeln und die verbliebene Bevölkerung mit Zwangsgermanisierung auf den Anschluß an Deutschland zu bereiten. Im Einklang mit diesen Plänen wurde die Produktion im Hüttenwerk Jesenice eingestellt, da die dazu benötigten Erz und Kohle von weither importiert werden mußten. Durch die Vermittlung des Direktors der Krainische Industriegesellschaft wurden jedoch die Verbannungen eingestellt und die Produktion wieder aufgenommen, nachdem 622 Personen Anfang Juni 1941 nach Serbien verbannt worden waren, und nachdem Rassenkommissionen festgestellt hatten, der größte Teil der Bevölkerung würde sich gut für die Germanisierung eignen.

Der Chef der Zivilverwaltung von Südkärnten mit dem Sitz in Bled, die auch für Kreis Radovljica zuständig war, schaffte mit dem 1. Mai 1941 die slowenischen Verwaltungsorgane ab, um einen zahlreichen Besatzungsapparat rund um die Kreis- und Politikommissare aufzustellen. Mit dem 1. Februar 1942 trennte er die Leitung der deutschen politischen Organisationen von der Verwaltung, die von Kreislandräten geleitet wurden. Er legte auch die Arbeitspflicht und die Gehälter, sowie die Inventur der Güter fest, maximierte die Preise und führte am 1. Juni 1941 die Lebensmittelverteilung ausschließlich durch Lebensmittelkarten ein. Im Kreis Radovljica erhielten 41.453 Personen die Lebensmittelkarten; 6600 Mitgliedern der Bauernfamilien versorgten sich jedoch selbst. Nachdem eine Liste der Güter, des Viehs und der Obstbäume aufgestellt worden war, mußten die Bauern bestimmte Mengen der Ernte und einen Teil des Viehs an die Versorgungsorgane abgeben. Industrie- und Handwerksbetriebe konnten Rohstoffe nur durch amtliche Bezugsscheine erwerben; dürften aber ihre Produkte nur verkaufen nach dessen Verteilungsplänen. Es war strengstens verboten Rohstoffe und Konsumgüter teurer als vorgeschrieben zu verkaufen.

Da die am 9. und 10. April 1941 rückziehende jugoslawische Armee einige Brücken und Tunnel gesprengt hatte, mußten die Gebiete, die sich nicht selbst versorgen konnten, mit den über die Straßen transportierten österreichischen und deutschen Waren versorgt werden, bis die Eisenbahnverbindung unter der Mitarbeit der Arbeiter aus den Industriebetrieben am 28. August wiederhergestellt wurde. Danach befaßten sich die Arbeiter mit der Renovierung und Modernisierung der Straßen und Wege zwischen einzelnen Ortschaften, um sie für den PKW Verkehr herzurichten. Nebst der Versorgung der Bevölkerung zählte das zu den größten Leistungen des Verkehrswesens unter der Fremdbesatzung.

Mit den Häftlingen aus Mauthausen begannen die Besatzer 1943 mit dem Bau des Loibltunnels. Die Leistungen der Landwirtschaft blieben jedoch bescheiden, trotz Einführung Neuzüchtungen, landwirtschaftlichen Maschinen und Kunstdünger. In den Ortschaften, in denen sich die Partisanen aufhielten, wurden viele Bauernhöfe niedergebrannt, die Männer erschossen oder verhaftet, die Familien nach Deutschland verbannt. Wegen des Mangels an Rohstoffen und Arbeitern stagnierten das Handwerk und die Industrie, das selbe galt auch für den Handel, dessen Umsatz und Preise von den Verwaltungsorganen bestimmt wurden. Am schlimmsten betroffen durch Fremdbesatzung waren die 271 Gasthäuser mit 3454 Fremdenverkehrsbetten, die meisten davon in Bled, Bohinj und Kranjska gora. Einige Gasthäuser wurden durch deutsche Beamte, Besatzungseinheiten und andere deutsche Neuzugezogene bewohnt. Da die Gastgewerbepreise maximiert wurden, konnten die Gastwirte kaum Regiekosten decken, es blieb aber nichts für die Modernisierung der Objekte und die Ausbildung der Beschäftigten übrig. Zahlreiche Gasthäuser blieben wegen der Nähe von Partisaneneinheiten ohne Gäste. In der Kreishauptstadt Radovljica baute man einige Wohnhäuser für die zugezogenen Beamten; ihre Siedlung die Neue Heimat blieb jedoch ein Fremdkörper in der sonst slowenischer Umgebung. Erhalten geblieben sind die Pläne für den Umbau und Modernisierung einiger Städte und größeren Ortschaften, die aber wegen militärischen Niederlagen in der Welt, der Ausbreitung des Volksbefreiungskampfes und daraus folgendem Geld- und Arbeitermangel nicht mehr verwirklicht werden konnten. Die deutsche Besatzung brachte außer der Verbesserung und Erweiterung des Straßen- und Telefonnetzes keinen wirtschaftlichen Aufschwung, obwohl die nazifistischen Besatzer ihn geplant hatten in ihrem Wunsch, das slowenische Gebiet so schnell wie möglich an Deutschland anzuschließen.

Komentar [R1]: Page: 208

Marjan Žnidarič

Tovarna letalskih motorjev v Mariboru (1941-1945)

Za popolno ponemčenje slovenske Štajerske niso bile dovolj samo politične, družbene in kulturne spremembe, korenito je bilo treba poseči tudi v gospodarstvo. Šef civilne uprave dr. Sigfried Uiberreither se je tega dobro zavedal, zato si je od vsega začetka prizadeval, da bi čimprej dosegel gospodarsko enotnost slovenske Štajerske z avstrijsko Štajersko in tako vključil okupirano slovensko Štajersko v nacistični gospodarski sistem. Pri tem se je dosledno naslanjal na upravno organiziranost strogo militarističnega gospodarstva nacistične Nemčije, ki je z letom 1939 začela v celoti veljati tudi v Avstriji, z okupacijo aprila 1941 pa tudi na slovenskem Štajerskem.

Bistvo nacističnega vojno-gospodarskega sistema je bilo, proizvesti in pridelati v okupiranih deželah toliko, da bodo krite vse potrebe domačega prebivalstva in da bo lahko čim več proizvodov in pridelkov uporabljenih za potrebe nemške vojske.¹

V Mariboru je okupator računal predvsem na velike zmogljivosti mariborske industrije. Posebno mesto v njegovem gospodarskem sistemu so zavzemali tisti industrijski obrati, ki so neposredno proizvajali za oboroževanje nemške vojske. V okupirani slovenski Štajerski je bilo 12 takšnih tovarn, od tega v Mariboru šest: Tovarna kovinskih izdelkov Ernst Eylert (proizvajali so zobata kolesa, pogonske mehanizme, dele za bojne lokomotive), Kovinsko podjetje inž. J. in K. Bühl (armature in izdelki iz pločevine), Livarna Johann Pengg (livarski proizvodi), Livarna Metro (livarski proizvodi), Splošna stavbna družba (vojni zalogovniki, zavorne naprave, zakovice, vijaki, matice, zagozde in jeklene konstrukcije) in Tovarna letalskih motorjev. V predzadnjem letu vojne je bilo v navedenih mariborskih podjetjih zaposlenih 5446 delavcev. Razen Tovarne letalskih motorjev so to bila večinoma stara podjetja, ki so v času vojne začela strogo namensko in specializirano proizvodnjo.²

Nacistična Nemčija se je spomladi leta 1941 dobro zavedala, da ji trenutno razpoložljive sile njenega vojnega letalstva za predvideno vojno proti Sovjetski zvezi, še bolj pa za zmago v zračni bitki za Anglijo, ne zadostujejo, zato je mrzlično iskala možnosti za hitro povečanje proizvodnje letal. Nemško vojaško vodstvo se je malo pred napadom na Sovjetsko zvezo, junija 1941, odločilo za spremembo načrta nadaljnega oboroževanja. Prednost je dobila oborožitev letalstva, posebno še izdelava bombnikov. Na pobudo vrhovnega poveljnika nemškega vojnega letalstva Hermanna Göringa je Hitler 20. junija 1941 izdal ukaz o "posebnem programu za vojno letalstvo", kar je pomenilo popolno prednost vojnega letalstva pred kopensko vojsko in mornarico v oboroževalni industriji. Delna izjema je bilo le izdelovanje tankov in podmornic. 'Göringov program' je predvideval v prvi vrsti

¹ Marjan Žnidarič: *Do pekla in nazaj. Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945*. Maribor 1997, str. 143-144 (dalje Žnidarič, *Do pekla in nazaj*).

² Stefan Karner: *Die Steiermark im Dritten Reich 1938-1945*. Graz 1986, str. 258 (dalje Karner, *Die Steiermark*); Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 158.

izgradnjo novih proizvodnih zmogljivosti za nemško vojno letalstvo, ki naj bi v dveh in pol letih za štirikrat povečalo svojo moč. V letalski industriji so nameravali zaposliti 3,5 milijona delavcev. Prvi cilj je bila podvojitev izdelave bojnih letal (1200), za kar je bilo treba zgraditi nekaj novih tovarn, med njimi sta bili dve tudi na Slovenskem, v Mariboru in Kranju.³

Prvi začetki mariborske Tovarne letalskih motorjev segajo v januar 1941, ko sta, na pobudo nemškega ministrstva za letalstvo, Bank der Deutschen Luftfahrt in družba Junkers ustanovili podjetje Flugmotorenwerke-Ostmark GmbH s sedežem na Dunaju. Naloga podjetja Flugmotorenwerke-Ostmark je bila zagotoviti proizvodnjo letalskih motorjev Junkers-222 s kapaciteto 500 motorjev v prvi in 1000 motorjev v drugi fazi izgradnje. Že takrat so bili tudi izbrani kraji za tri tovarne podjetja Flugmotorenwerke-Ostmark, in sicer: Wiener Neudorf, kjer bi naj bilo glavno podjetje, Brno na Češkem (za proizvodnjo črpalk za vbrizgavanje goriva) in Gradec (za proizvodnjo letalskih propelerjev).

Gradnji tovarne v Gradcu je nasprotovalo podjetje Steyr-Daimler-Puch AG, ki je tam že leta 1938 načrtovalo veliko tovarno letalskih motorjev in se je bala pomanjkanja delavcev. Namesto Gradca je bil nato nekaj časa v igri Breslav na Češkem, kjer pa je tudi primanjkovalo delovne sile in še električne energije. Končna izbira je nato takoj po okupaciji slovenske Štajerske padla na Maribor, kjer je okupator lahko računal na dovolj delovne sile, na poceni električno energijo iz falske elektrarne in na dobro prometno povezavo (železnica Trst-Dunaj).⁴

Pripravljalna dela za izgradnjo Tovarne letalskih motorjev v Mariboru so se začela že aprila 1941, rok za dokončanje pa je bil januar 1942. Z gradbenimi deli so začeli 29. julija 1941 po načrtih, ki so bili pripravljene (za drugo lokacijo seveda) že pred okupacijo. Zemljišče za gradnjo tovarne je bilo pridobljeno z nakupom, deloma pa z razlastitvijo. Konec avgusta 1941 je bilo na gradbišču tezenske tovarne, ki se je razprostirala na površini 75 hektarjev, zaposlenih 800 delavcev, junija 1942 pa že 2668, med njimi 280 vojnih ujetnikov. Pri gradnji, ki so jo vodili strokovnjaki iz nemškega rajha, so nacisti uporabili delavce iz Maribora in širše okolice, angleške in francoske vojne ujetnike ter prisilne delavce iz Ukrajine, Poljske in Češke. Zanimivo je, da so nacisti večino potreb po delovni sili pri gradnji matične tovarne v Wiener Neudorfu pokrili z vojnimi ujetniki, medtem ko jih je pri gradnji tovarne v Mariboru bilo veliko manj, največ poleti 1942 (samo 10,5%).

Leto,mesec	Število delavcev	Od tega vojnih ujetnikov
1941 Avgust	800	-
September	1.450	-
Oktober	1.570	-
November	1.500	-
December	1.566	245
1942 Januar	1.563	195
Februar	1.839	170
Marec	1.827	180

³ Tone Ferenc: Gradnja tovarne glinice in aluminija Strnišče med drugo svetovno vojno. Časopis za zgodovino in narodopisje (dalje ČZN) 1996, št. 2, str. 178-179. Spomladi leta 1942 je vodstvo nemškega rajha ugotovilo, da bo vojna trajnejša, zato je ponovno spremenilo zasnovo oborožitve; prednost sta zopet dobili kopenska vojska in mornarica (podmornice).

⁴ Stefan Karner: Bemühungen zur Ausweitung der Luftrüstung im Dritten Reich 1940/41 (Die Flugmotorenwerke Ostmark und ihr Marburger Zweigwerk (1941-1945). Zeitgeschichte 1979, Heft 9/10, str. 318-319 (dalje Karner, Bemühungen); Zbornik 25-let Tovarne avtomobilov in motorjev Maribor 1946-1971. Maribor 1971.

April	2.059	244
Maj	2.335	282
Junij	2.668	280
Julij	2.634	242
Avgust	2.487	246

Ohranjeni podatki o gibanju delavcev na gradbišču tezenske tovarne za obdobje od avgusta 1941 do avgusta 1942 so podani v tabeli na prejšnji strani.⁵

V juniju in juliju 1941 so hkrati gradili tri proizvodne objekte kurilnico, kuhinjo in stanovanjske barake za delavce. Istočasno s tovarniškimi objekti so gradili še električni daljnovod, priključek na železniško progo, kanalizacijo, cesto in vodovod. Prvi del tovarniških proizvodnih naprav na Teznu je začel obratovati 27. novembra 1941, redna proizvodnja v novih prostorih pa je stekla šele konec marca 1942. Dne 6. junija 1942 je začela obratovati tudi tretja proizvodna hala. Do konca junija tega leta je v tovarni delalo že 120 strojev.⁶

Čeprav je pri gradnji tezenske tovarne sodelovalo kar devet gradbenih podjetij (Johann Koschuch, Heigel u. Schwab, Smrekar u. Kleis, Universale Hoch und Tiefbau AG, Mayreder, Keil, Liszt u. Co., Bayer u. Co., Ubald Nassimbeni, Karl Glaser in Karl Kiffmann), se je gradnja zelo zavlekla. Prve resnejše težave so se začele pozimi 1941/42, ko so morali januarja zunanja gradbena dela zaradi mraza za nekaj časa prekiniti. Težave pri oskrbi z bencinom in diselskim gorivom (od novembra 1941 do februarja 1942 se je oskrba z gorivom zmanjšala za skoraj šestkrat) so povzročile še neredno oskrbo z gradbenim materialom. Dodatno pa je upočasnitev gradnje povzročilo še pomanjkanje delovne sile, nenehne spremembe proizvodnega programa ter delovna disciplina in morala zaposlenih delavcev, ki sta predvsem od leta 1942 dalje zaradi okupatorjeve brezobzirne raznarodovalne politike do Slovencev močno upadli. Tako so npr. delavci močno prekoračili dolžino božičnih praznikov leta 1941, saj je 29. decembra na gradbišču manjkalo kar 1100 od 1566 zaposlenih delavcev. Zaradi prisilne mobilizacije v nemško vojsko, v vermansht in proti koncu vojne še v enote Volksturma tudi v naslednjih letih ni bilo nič boljše. Dne 15. februarja 1943 je bilo na gradbišču tezenske tovarne zaposlenih 1582 delavcev, a jih je 340 ali 21,5% neopravičeno manjkalo. Pozneje se je zaradi bombnih napadov odstotek manjkajočih delavcev še povečal.⁷

Ker skupni stroški gradnje tovarne niso znani, navedimo samo podatek, da je bilo v času od 1. aprila do 30. junija 1942 za gradnjo tovarne porabljenih 1,095.300 RM.⁸

Osnovni kapital podjetja, ki je nekaj časa imelo svoj sedež na Dunaju, je bil 1,000.000 RM, od tega Bank der Deutschen Luftfahrt A.G. Berlin 900.000 RM in Daimler Benz A.G. Stuttgart 100.000 RM. Do avgusta 1942 je tezenska tovarna spadala v koncern Flugmotorenwerke-Ostmark iz Wiener Neudorfa.

Da bi proizvodnja v Mariboru lahko stekla še pred dograditvijo tovarne, so poleti 1941 adaptirali in opremili za začasno proizvodnjo tekstilno tovarno Texta na Teznu, ki jo je okupator zaplenil, saj je bila last judovskega kapitala. Od marca

⁵ Karner, Bemühungen, str. 320.

⁶ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 160.

⁷ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM), fond VDM (tovarna letal), dopis delovnega urada Štajerske domovinske zveze 8. 3. 1943 šefu civilne uprave; Karner, Bemühungen, str. 324; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 161-162.

⁸ Karner, Bemühungen, str. 325.

1942 dalje, ko je v novi tovarni stekla redna proizvodnja, so prostore Texte uporabljali za vajeniške delavnice in za usposabljanje delavcev.

V prvotnih načrtih je bilo predvideno, da bo tezenska tovarna proizvajala vse vrste letalskih delov in motorjev, vendar se je že od samega začetka specializirala. Po načrtu za začasno proizvodnjo v prostorih Texte naj bi leta 1941 izdelali 500 propelerjev VS-7 za letala Junkers, toda že novembra je mesečna proizvodnja dosegla 1200 propelerjev in 1300 regulatorjev vrtljajev letalskega motorja. Hitro povečanje proizvodnje je verjetno tudi posledica spremembe proizvodnega programa septembra 1941, ko je tovarna prešla z Junkersove na licenco firme Daimler Benz iz Stuttgarta. Šlo je za 12 cilindrični letalski motor DB 603, predviden za bombnike, ki pa so ga pozneje razvijali v več inačicah.⁹

Do velike spremembe je prišlo 4. avgusta 1942, ko je mariborska Tovarna letalskih motorjev izstopila iz koncerna Flugmotorenwerke-Ostmark iz Wiener Neudorfa in se 31. avgusta istega leta vključila v koncern Vereinigten Deutschen Metallwerke (VDM) iz Frankfurta na Maini. Takrat so zaupniki frankfurtske firme Karl Dörmann, Karl Krauskopf in dr. Hugo Scholz sklenili družbeno pogodbo za podružnico v Mariboru. Dotedanja podružnica Flugmotorenwerke Ostmark v Mariboru je bila formalno ukinjena 3. novembra 1942. Göringov generalni inšpektor letalstva generalfeldmaršal Erhard Milch se je za tak ukrep odločil iz dveh razlogov: zaradi spremembe licence mariborskega podjetja in zaradi strahu pred bombnimi napadi na severno Nemčijo, kjer sta bili ogroženi tovarni VDM v Hamburgu.¹⁰

Za vmesni čas, do dokončne ureditve statusa mariborske tovarne, je družba VDM ustanovila prehodno družbo VDM-Luftfahrtwerke Steiermark GmbH, s sedežem v Celovcu. Njen začetni kapital je znašal le 20.000 RM, od tega Bank der Deutschen Luftfahrt 15.000 RM, VDM 4.000 RM in podjetje Kugl u. Wert 1000 RM. Direktor mariborske izpostave podjetja VDM je postal inž. Heinrich Nasinski, njegov namestnik pa inž. Hans Schönbaumsfeld. Nasinskega je marca 1943 zamenjal inž. Heinrich Wilhelm Sussner, Schönbaumsfelda pa Wertheim.

Ker je za dokončanje in polno proizvodnjo tovarne v Mariboru bilo potrebnih še 85 milijonov RM ter 35 milijonov RM obratnih sredstev in ker VDM iz Frankfurta ni bila zmožna zagotoviti potrebnih sredstev iz lastnih virov, niti s krediti, je Göring predlagal ustanovitev nove družbe z ustreznim deležem države. Tako je bila 24. septembra 1942 ustanovljena družba VDM - Luftfahrtwerke Steiermark GmbH, s sedežem v Mariboru in z osnovnim kapitalom 10 milijonov RM (Bank der Deutschen Luftfahrt 7,4 milijona RM ali 74%, 2,6 milijona RM ali 26% pa je prispeval koncern VDM sam). Novo ustanovljeni družbi je Göring pri njenih investicijskih vlaganjih pomagal z enkratno pomočjo 30 milijonov RM. Manjkajoča investicijska in obratna sredstva pa je s krediti zagotovila še nemška Aerobank.¹¹

Temeljna naloga mariborske izpostave VDM je bila jasno določena v družbeni pogodbi iz maja 1943, kjer je bilo med drugim zapisano: "Načrtovanje, razvoj, pro-

⁹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 1159-160; Karner, *Bemühungen*, str. 320, 322.

¹⁰ *Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni*. Viri, 5, Ljubljana 1992, dok. 10, str. 22 (dalje Viri 5); Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 162; Karner, *Bemühungen*, str. 327; Hamburg je bil naslednje leto, od 25. 7. do 2. 8. 1943, v petih bombnih napadih res močno porušen in v tovarnah VDM je prišlo do daljšega izpada proizvodnje.

¹¹ Karner, *Bemühungen*, str. 328, op. 74; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 162; AMNOM, VDM, mapa 550, poročilo pooblaščenca VDM podjetja za marec 1943, Viri 5, dok. I., 10, str. 22.

izvodnja in prodaja vseh vrst delov za letala in letalske motorje.(...) Družba ima pravico ustanavljati izpostave." Od 9. februarja 1944 je bila mariborska tovarna popolnoma samostojna, že 14. aprila 1942 pa jo je inšpekcija za oboroževanje XVIII v Salzburgu razglasila za "varovan objekt" in jo uvrstila v najvišjo stopnjo varovanja.¹²

Leta 1944 so bili v ožjem štabu direktorja podjetja poleg namestnika še varnostni inženir (Kleinwächter), inženir za organizacijo dela (Alsleben), pooblaščenec za mobilizacijo (Fuss), vodja obratne straže (Oswald) in vodja protiletalske obrambe (von Höpker). Poseben položaj v tovarni je imel takoimenovani pooblaščenec podjetja (politična funkcija), ki je bil neposredno odgovoren delovno-političnemu uradu pri šefu civilne uprave. Do leta 1944 je bil na tem položaju Rudolf Melk, nato Kohout.

Sicer pa se je po osamosvojitvi februarja 1944 podjetje delilo v tri sektorje, in sicer: tehnični (proizvodni), kadrovski in komercialni. Prvega je vodil direktor, druga dva pa njegov namestnik. Tehnični sektor je bil razdeljen v šest oddelkov, ki so jih vodili Wolf, Becker, Kastellitz, Lassen, Osmark in Feidner, kadrovski v pet (Kogelnik, Bogenperger, Leppin, Hermann in dr. Merkle) in komercialni sektor v šest oddelkov (Harand, Jauk, Weiss, Stanislaus in Leppin). Namestnik vodje tehničnega sektorja je bil Becker, komercialnega pa Götze, medtem ko vodja kadrovskega sektorja ni imel namestnika.¹³

Da je bila mariborska Tovarna letalskih motorjev velika in za nacističnega okupatorja pomembna, lahko sklepamo tudi iz kadrovskih načrtov in dejanskega števila zaposlenih. Glede na predvideno dinamiko izgradnje tovarne in obseg proizvodnje je bil konec leta 1941 izdelan štiriletni načrt zaposlovanja, ki je predvideval postopno povečevanje števila zaposlenih, od načrtovanih 450 januarja 1942 do 5300 januarja 1945, ko bi naj tovarna proizvajala s polno zmogljivostjo in se število delavcev ne bi več povečevalo. Načrt kadrovske rasti podjetja je bil izdelan za vsak mesec za kar 33 različnih profilov delavcev in posebej za nameščence.

Število resnično zaposlenih pa se je gibalo od 160 avgusta 1941, prek 1798 avgusta 1942 do 4664 julija 1944, ko je število delavcev doseglo najvišji nivo. K temu je treba prišteti še delavce, ki jih je vodstvo tovarne od oktobra 1941 dalje pošiljalo na osemtedensko usposabljanje v ustrezne tovarne v Nemčiji (VDM Hamburg, Flugmotorenwerke-Ostmark Wiener Neudorf, Daimler Benz Stuttgart, Büssing Braunschweig in Junkerswerke Kassel). Oktobra 1941 je odšlo na usposabljanje v Nemčijo 1200 delavcev, maja 1942 jih je bilo tam že 2350, avgusta istega leta pa 2531 (največ) in februarja 1943 2227. Do avgusta 1942 je bilo število zaposlenih za 300-600 oseb višje, kot so bile načrtovane potrebe. Pozneje so bile potrebe vseskozi za približno 300-400 delavcev višje, kot je bilo število zaposlenih. V tezenski tovarni so v letih 1941-1945 delali delavci 14 nacionalnosti: Angleži, Bolgari, Francozi, Grki, Italijani, Hrvati, Romuni, Srbi, Slovaki, Čehi, Ukrajinci, Madžari, Nemci in Slovenci.¹⁴

¹² Viri 5, dok. I., 10, str. 22; Karner, Bemühungen, str. 328, op. 73.

¹³ AMNOM, VDM, mapa 550; Organizacijska shema podjetja VDM - Luftfahrtwerke Steiermark - Maribor 1. 8. 1944.

¹⁴ AMNOM, fond VDM, letno poročilo vodje kadrovskega sektorja VDM 29. 3. 1943; prav tam, mapa 550, Gefolgschaftsbedarf 1942-1945; Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), dopisi tvrdk, CdZ-BfA 1942-1945; Stefan Karner: *Die Stabsbesprechungen der NS-Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941-1944*. Graz 1996, str. 70, 85, 94 in 149, z dne 23. 2., 13. 7., 10. 8. 1942 in 15. 3. 1943 (dalje *Štabni razgovori*).

Eden glavnih problemov, s katerimi se je vodstvo tovarne s težavo okvarjalo vsa štiri leta, je bila disciplina delavcev (na gradbišču in v proizvodnji), ki so se na razne načine izmikali delu (zamujanje zaradi slabih prometnih povezav, neopravičeni izostanki za daljše obdobje zaradi kmečkih opravil, bolniške, pobegi z delovnega mesta ipd.). Za obdobje od novembra 1941 dalje je ohranjenih precej dokumentov, iz katerih je razvidno, da so delavci zelo neredno prihajali na delo. Število neopravičeno odsotnih delavcev je nenehno naraščalo. Tako je 8. novembra 1943 doseglo že številko 399, za 11. januar 1944, po prvem bombnem napadu na Maribor, pa 285. Največ delavcev je manjkalo ob sobotah ter ob večjih kmečkih delih: spomladi (setev), poleti (žetev) in jeseni (spravljanje krompirja in koruze). V ilustracijo navajam podatek o neopravičeno odsotnih delavcih v času žetve julija 1943, in sicer: 3. 7. - 162, 5. 7. - 316, 6. 7. - 160, 12. 7. - 110, 19. 7. - 133 itd.

Vodstvo podjetja je bilo prisiljeno iskati pomoč pri gestapu (sredi julija 1943), saj je postajal izpad proizvodnje iz dneva v dan večji. Najbolj se je to poznalo pri proizvodnji na tekočem traku (vpeljali so ga konec marca 1943), ki so ga morali tudi zaradi izpada samo nekaj delavcev večkrat ustaviti. Nekaj delavcev so tudi kazensko premestili v kazensko taborišče za posebne delovne obveznike v Strnišče.

Po zaostritvi delovne discipline se je prihajanje na delo za nekaj mesecev bistveno izboljšalo (dnevno jih je manjkalo le nekaj deset), vendar se je konec oktobra in v začetku novembra 1943 spet močno poslabšalo, med 150 in 400 odsotnimi dnevno. K temu so v začetku leta 1944 precej pripomogli še bombni napadi. Poleti in jeseni 1944 so postali pogosti tudi pobegi delavcev iz delovnega taborišča. Pri tem so prednjačili francoski delavci iz Alzacije in Lorene, ki so delali v Mariboru kot obvezniki Arbeitsdiensta.

Med kršitvami delovne discipline slovenskih delavcev je bilo velikokrat tudi neuporabljanje nemškega jezika, ki je v nasprotju z okupatorjevimi zahtevami in pričakovanji v komuniciranju delavcev vedno bolj izgubljal veljavo (kljub jezikovnim tečajem). Vodstvo podjetja si je prizadevalo, da bi delavci, ki so bili oddaljeni od delovnega mesta več kot dvajset kilometrov, stanovali v tovarniškem barakarskem naselju. Na ta način bi se izognili odsotnosti z dela zaradi slabih prometnih povezav.¹⁵

Življenjske in delovne razmere so bile zelo težke tudi za delavce, ki so bili na usposabljanju v Nemčiji. Plačani so bili le po 50 pfenigov na uro. Mnogi so zaradi tega pobegnili domov, nekateri so odšli tudi v partizane. Tako jih je na primer samo aprila 1942 iz tovarne Daimler Benz v Berlinu pobegnilo 27, iz Braunschweiga 32, oktobra istega leta pa iz Hamburga 14.

Iz leta 1943 je kar nekaj primerov, ko so delavci zapuščali svoja delovna mesta brez dovoljenja predpostavljenih. V večini primerov je šlo za take, ki so bili januarja in februarja 1943 iz njim neznanih razlogov premeščeni iz Nemčije v tovarno lokomotiv na Dunaj, ne pa v Tovarno letal v Wiener Neudorf. Razmere v tovarni lokomotiv na Dunaju so bile zelo slabe, saj so stanovali skupaj z ruskimi vojnimi ujetniki in so jih tako tudi obravnavali. Poleg tega je bil njihov zaslužek takšen, da

¹⁵ AMNOM, fond VDM (tovarna letal), mapa 550, tedenska poročila pooblaščenca za delovna vprašanja pri šefu civilne uprave mariborskemu gestapu za čas od 3. 7. 1943 do 11. 1. 1944; Dopis zveznega vodje Štajerske domovinske zveze Franza Steindla pooblaščenca za delovna vprašanja pri šefu civilne uprave dr. Kurtu Henningerju, 2. 3. 1944; poročilo pooblaščenca podjetja VDM za april 1943; poročilo pooblaščenca podjetja VDM za september in oktober 1944.

z njim niso mogli shajati. Janez Kelc iz Zabovc pri Ptujju je v času od 24. januarja do konca marca 1943 npr. prejel le 40 RM zaslužka. Iz marca 1943 je ohranjen seznam delavcev, ki so bili na usposabljanju v Nemčiji in so samovoljno zapustili delovno mesto. Iz Berlina jih je pobegnilo 23, iz Hamburga 25, iz Braunschweiga 12, z Dunaja 48, iz Ludwigsburga 1, iz Strassburga 3, iz Stuttgarta 11, iz Münchna 10, Velberta 1, iz Düsseldorfa 1, iz Köthna 3, iz Kassla 8 in iz Leipziga 3.¹⁶

Stanovanjske težave delavcev, ki so gradili tovarno, pa tudi pozneje zaposlenih v njej, so bile vsa leta poseben problem. Čeprav je gradnja stanovanj za delavce dobila v gradbenem načrtu tovarne posebno prednost, je potekala veliko počasneje, kot je bilo načrtovano. Iz poročila pooblaščenca podjetja zveznemu vodstvu Štajerske domovinske zveze z dne 12. novembra 1942 se vidi, da se je načrt izgradnje in zagotavljanja stanovanj za delavce tezenske tovarne uresničeval počasneje tudi zaradi razprtij v vodstvu podjetja. Po načrtih bi naj do jeseni 1942 zgradili tovarniško naselje 30 hiš s 60 stanovanji, 50 začasnih stanovanj v lesenih barakah, zgradili naj bi posebno barakarsko delavsko naselje, s čimer bi sprostili tudi precej stanovanj v mestu, v katerem so bili razni uradi ter pridobili tudi osem stanovanj v Hutterjevem bloku. Do konca avgusta 1942 so v gozdu med Teznm in Miklavžem (približno 1,5 km od tovarne) zgradili 60 barak, ki so sprejele okrog 2500 ljudi. Stanovalci v tovarniških barakah so plačevali najemnino 0,8 RM za posteljo na dan (mesečno 24 RM).

Najtežje je bilo z nastanitvijo nameščencev in strokovnjakov, ki so prišli iz rajha. Vodstvo tovarne je nastanitvene težave delavcev reševalo skupaj s stanovanjskim uradom pri Štajerski domovinski zvezi. Ta je leta 1942 priskrbel 161 stanovanj v bližnji okolici tovarne.¹⁷

Zaradi širitve proizvodnje in vpoklicev delavcev v nemško vojsko je prišlo leta 1943 v tezenski tovarni do resnega pomanjkanja delovne sile, ki so jo večinoma nadomeščali s premeščanjem delavcev iz nekaterih drugih mariborskih tovarn, največ iz tekstilnih. Nemško ministrstvo za oborožitev in municijo se je zaradi potreb po delovni sili v oboroževalni industriji odločilo drastično zmanjšati proizvodnjo potrošnih dobrin. Tako je iz Mariborske predilnice in tkalnice prišlo 350, iz Unio GmbH in Rotexa skupno 300 delavcev ter nekaj iz tovarn svile Atama in Jugosvile. Oktobra 1943 se je vrnilo z usposabljanja v Nemčiji 700 delavcev, s katerimi so vsaj delno rešili kadrovske primanjkljaje. Od februarja oziroma aprila 1944 dalje pa so bili na voljo še delavci iz naslednjih tovarn: Tovarna svile Radvanje, Mariborska tekstilna tovarna, tovarna Thoma in tkalnica Novak in Co.

Od marca do avgusta 1943 je delalo v Mariboru tudi 369 delavcev iz dveh hamburških tovarn VDM. Ti delavci, ki so imeli že dolgoletne izkušnje v takšni proizvodnji in so jih zaposlili na ključnih delovnih mestih v proizvodnji, so veliko

¹⁶ AMNOM, fond VDM (tovarna letal), mapa 550, dopis VDM - Luftfahrtwerke Hamburg 13. 10. 1942 delovnopoličnemu uradu pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze; Dopis Flugmotorenwerke Ostmark 5. 5. 1942 delovnemu uradu pri šefu civilne uprave v Mariboru; Izjava Janeza Kelca 16. 9. 1943 na delovnem uradu pri šefu civilne uprave v Mariboru. O pobegih slovenskih delavcev z Dunaja je vodji delovnega urada pri šefu civilne uprave v Mariboru poročal pooblaščenec državnega zaupnika za delo za gospodarsko območje Dunaj-Spodnje Podonavje; Podatki o delavcih, ki so samovoljno zapustili delovna mesta v Nemčiji so v AMNOM, VDM, mapa 550; *Štabni razgovori*, str. 144, 1. 3. 1943.

¹⁷ AMNOM, mapa 550, Poročilo pooblaščenca podjetja VDM za november 1942 delovnopoličnemu uradu pri šefu civilne uprave v Mariboru; *Štabni razgovori*, str. 72, 1. 6. 1942; Karner, Bemühungen, str. 332; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 160.

pripomogli k povečanju proizvodnje. Ta je po njihovem odhodu (odšli so takoj po velikem bombnem napadu na Hamburg) takoj padla za 20%. Maja 1944 so v tezenski tovarni dobili v pomoč delovno silo iz Italije.¹⁸

V času od 15. marca do 13. aprila 1943 so zaradi nevarnosti pred zračnimi napadi iz hamburških tovarn VDM preselili v Maribor velik del strojne opreme, polproizvodov, surovin in 330 različnih obdelovalnih strojev. V drugi polovici leta 1944 je mariborska tovarna mesečno proizvajala že 1800 letalskih propelerjev in 1500 menjalnikov za letalske motorje. Kljub opaznim proizvodnim dosežkom, so se še vedno kazale slabosti pri vodenju podjetja, kar je onemogočalo hitrejši razvoj. Takšno ugotovitev potrjuje tudi poročilo o kontroli podjetja, ki je bila opravljena v dneh od 9. do 18. decembra 1943.¹⁹

Iz marca 1943 je ohranjenega tudi nekaj arhivskega gradiva, iz katerega je možno razbrati socialni položaj delavcev v tezenski tovarni. Plače so bile regulirane posebej za nameščence in posebej za mezdne delavce. Tovarniški uslužbenci so bili po višini mesečne plače razdeljeni v sedem plačilnih razredov, in sicer: A (od 90-130 RM),²⁰ B (130-270 RM), C (od 180-360 RM), D (od 230-470 RM), E (320-570 RM), F (od 420-700 RM) in G (od 700-800 RM). V plačilnem razredu A so bili uslužbenci, ki so opravljali najbolj enostavna dela (čistilke, pomožni pisarniški delavci itd.), v plačilnem razredu G pa uslužbenci s posebnimi pooblastili in odgovornostmi (npr. vodja izobraževanja, vodja proizvodnega obrata ipd.). Mezdni delavci so bili razdeljeni v štiri tarifne skupine s po petimi plačilnimi razredi.

v RM

Tarifna skupina	Plačilni razredi				
	1	2	3	4	5
I. nad 21 let	0,80	0,90	1,00	1,10	1,20
II. nad 21 let	0,75	0,80	0,85	0,90	-
od 18-21 let	0,65	0,70	-	-	-
III. nad 21 let	0,69	0,72	0,75	0,80	-
od 18-21 let	0,60	0,70	-	-	-
IV. nad 21 let	0,60	0,64	0,66	0,70	-
od 18-21 let	0,49	0,54	-	-	-

V tarifni skupini I so bili visokokvalificirani, v tarifni skupini II kvalificirani, v tarifni skupini III priučeni in v tarifni skupini IV pomožni delavci.

Nekoliko slabše so bili plačani delavci mlajši od 18 let, in sicer: delavci v 18. letu starosti so dobivali 90%, v 17. letu 80%, v 16. letu 70% in v 15. letu starosti samo 60% plače IV. tarifne skupine. Ženske so dobivale 80% moške mezde, v posebnih primerih pa 90%. Dekleta mlajša od 18 let so dobivala enak procent mezde kot fantje, sorazmerno z ženskimi mezdami.

Delovni čas, ki so ga zaradi težav pri prihajanju na delo dolgo usklajevali, se je leta 1943 ustalil na 10 ur dnevno (oziroma 55 ur na teden). Delo ob nedeljah in

¹⁸ PAM, Poročilo o motnjah v proizvodnji 29. 8. 1943, dopisi tvrdk, CdZ-BfA 1942-1945; AMNOM, fond VDM razni podatki; Karner, Bemühungen, str. 320, 329-330; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 162-163.

¹⁹ Karner, Bemühungen, str. 331; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 163; AMNOM, fond VDM, poročilo Štajerske domovinske zveze o kontroli podjetja VDM-Steiermark Maribor od 9. do 18. 12. 1943.

²⁰ Gre za bruto zneske.

praznikih je bilo plačano z dodatkom. Vsakemu delavcu sta pripadali vsaj dve prosti nedelji na mesec. V proizvodnih obratih so delali v dveh izmenah. Delovni teden žensk je trajal 48 ur.

Okupator je pri nagrajevanju delavcev predvidel tudi dodatek za uspešnost, ki je lahko dosegel višino od 3 do 15% plače. Do nagrade za uspešnost so bili upravičeni delavci, ki so vsaj za 30% presejali povprečje svoje delovne sredine. Ravno tako od 3 do 15% je bil predviden dodatek za težje pogoje dela. Takšno oznako pa so dobila le redka opravila v tovarni. Posebej je bilo urejeno plačevanje obratne straže in tovarniških gasilcev. Obratni stražarji so tedensko prejeli od 40 do 45 RM, v primeru tako imenovanih celodnevnih dežurstev (24 ur v službi, 24 ur doma) pa so imeli še 10 RM dodatka in 5 RM dodatka za nevarnost. Delovni teden obratnih stražarjev je trajal 72 ur. Tovarniški gasilci so bili povprečno za 5 RM bolje plačani od obratnih stražarjev. Delovni čas je bil reguliran na izmenjavo 24-urnega delovnika in 24-urnega odmora.

Tudi mesečna nagrada, ki so jo prejeli vajenci, je bila točno določena, bila pa je diferencirana po starosti in vajeniškem stažu (od 25 do 70 RM) in to:

v RM

Vajeniška doba	Starost vajenca		
	do 16 let	od 16-18 let	od 18-21 let
1. letnik	25	30	40
2. letnik	35	40	50
3. letnik	45	50	60
4. letnik	55	60	70

Delovni čas vajencev je bil 48 ur na teden. Če je vajenec imel hrano v tovarniški menzi in je stanoval v tovarniški baraki, je prejel le simbolično žepnino med 4 in 14 RM tedensko (odvisno od starosti in vajeniške dobe). Da bi okupator zagotovil čim bolj redno prihajanje delavcev na delo, je delavcem, ki so bili oddaljeni več kot 12 kilometrov od delovnega mesta in so zaslužili manj kot 500 RM na mesec, zagotavljal nadomestilo za prevoz na delo v višini 6 RM za mesečno vozovnico (vlak, III. razred).²¹

Na delo tovarne je posredno, včasih pa tudi neposredno vplivalo slovensko narodnoosvobodilno gibanje. Zaradi pogostih partizanskih napadov na komunikacije (železnice in ceste) je bila večkrat motena ali celo prekinjena tekoča proizvodnja. Tako npr. zaradi miniranja proge pri Lipoglavu v noči od 16. na 17. julij 1944 kar 500 delavcev mariborske Tovarne letalskih motorjev ni moglo priti na delo. Takih izpadov delovne sile je bilo veliko. Enega najhujših udarcev je slovensko osvobodilno gibanje prizadejalo tezenski tovarni v noči od 28. na 29. september 1944, ko so borci Lackovega odreda napadli elektrarno Fala. Zaradi izpada električne energije se je za več kot teden dni popolnoma ustavila proizvodnja. Šele ko je tovarna dobila iz tekstilne tovarne Hutter električni parni agregat, je proizvodnja lahko postopoma spet stekla. Dne 1. oktobra 1944 so borci 2. bataljona Lackovega odreda med preskrbovalno akcijo v Breznu v Dravski dolini uničili dva osebna avtomobila Tovarne letalskih motorjev iz Maribora. Med

²¹ AMNOM, fond VDM (tovarna letal), mapa 550, dopis vodstva podjetja pooblaščenca za delovna vprašanja pri šefu civilne uprave dr. Kurtu Henningerju 14. 3. 1943; Začasni statut podjetja, 15. 1. 1943.

partizanskim napadom na nemška avtomobila je bil ubit inženir tezenske tovarne.²²

Precej preglavic je vodstvu podjetja povzročalo tudi odporniško gibanje delavcev v tovarni, ki so od pomladi 1942 do konca vojne bili organizirani v odporniške skupine. Prvo odporniško skupino v Tovarni letalskih motorjev v Mariboru je spomladi 1942 organiziral Martin Konšak. Člani te skupine so zbirali denarne prispevke za OF, povezani pa so bili s Savinjsko dolino, Rušami in Prlekijo. Leta 1943 je bila zelo aktivna odporniška skupina, v kateri so bili učenci kovinarske šole Tovarne letalskih motorjev Marjan in Stanko Vivod, Stanko Budja, Emil Tomažič, Ivan Pajek in Martin Poznič. Fantje so svoje nezadovoljstvo do okupatorja izražali predvsem s pisanjem protinacističnih gesel in z zbiranjem orožja, ki jim je je prišlo zelo prav, ko so se leta 1944 štirje od njih odločili za odhod v partizane. Dne 21. junija 1943 so nacisti aretirali Martina Konšaka in ga po nečloveškem mučenju januarja 1944 v Velenju ustrelili kot talca.

V začetku septembra 1943 je bila izvedena prva partizanska akcija v tovarni. Partizani Pohorskega odreda Hilda Turk, Stane Lenardon in Jože Berglez (prej je bil zaposlen v tovarni) so razorožili dva obratna stražarja in nato na domu še njunega komandirja. Nekaj dni pozneje so s tovornim avtomobilom, ki ga je vozil Franc Koradžija, odpeljali iz tovarne več vermanskih uniform in nekaj orožja. Ista skupina je v eni od akcij zažgala nekaj tovarniških barak, istočasno pa na drugi strani tovarne odpeljala stvari, ki so jih zbrali in pripravili njihovi sodelavci v tovarni.²³

Delavci Tovarne letalskih motorjev na Teznu so sodelovali v OF tudi leta 1944. Med najbolj aktivnimi so bili Avgust Gajšt, Marija Malec, Stane Kelc, Julij Levačič in Franc Hlupič. Med sodelavci odporniškega gibanja v tovarni je bil tudi Karel Kladnik, poznejši sekretar Okrožnega komiteja KPS Maribor, ki je kmalu začel sodelovati z okupatorjem. Avgusta Gajšta so gestapovci zaprli že 22. marca 1944 in ga maja istega leta v Zagorju ustrelili kot talca, v drugi polovici aprila so aretirali in poslali v koncentracijsko taborišče Ravensbrück delavko Marijo Malec, Stane Kelc in Julij Levačič pa sta se pravočasno umaknila v partizane. Že julija 1943 je iz tovarne pobegnil aktivist OF Franc Vrbnjak, ki je oktobra 1944 odšel v Lackov odred. Franc Hlupič je do marca 1944 tesno sodeloval s Karlom Kladnikom. Hlupič je tudi prvi posumil, da Kladnik sodeluje z gestapom. Dne 18. avgusta 1944 je Hlupič postal ena od Kladnikovih žrtev. Nacisti so ga poslali v koncentracijsko taborišče Dachau.²⁴

Tudi v drugi polovici leta 1944 je nekaj slovenskih delavcev nadaljevalo z odporniškimi delovanjem v tezenski tovarni. V posameznih oddelkih so bile organizirane skupine OF, ki so v zadnjih mesecih vojne prerasle v odbore OF. Na srečo te skupine med seboj niso bile povezane, zato Kladnik, ki je do avgusta 1944 delal v tovarni, za večino ni vedel. Med najaktivnejšimi sodelavci OF v tovarni v tem obdobju so bili Franc Recer, Lojze Rosenfeld, Ana Razborčan, Antonija Fras, Nika Novak in Rada Rapoc. Izvajali so predvsem drobne sabotaže in skrbeli za pomoč političnim kaznjencem in vojnim ujetnikom, zlasti Francozom in Angležem, ki so

²² Marjan Žnidarič: *Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana 1990, str. 390; Milan Ževart: *Lackov odred*. Maribor 1988, str. 186-197, 200-201; Karner, Bemühungen, str. 334.

²³ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 226, 224, 250, 263.

²⁴ Prav tam, str. 245, 280, 281, 308.

delali v tovarni. Delavce so tudi opozarjali na grozeče mobilizacije v nemško vojsko in na aretacije. Tako so se mnogi pravočasno umaknili v ilegalo ali odšli v partizane (npr. Recer, Rosenfeld, Razborčanova...).²⁵

Eden glavnih ciljev zavezniških letal med bombardiranji Maribora v letih 1944 in 1945 je bila Tovarna letalskih motorjev na Teznem. Tako je že ob prvem bombnem napadu na Maribor 7. januarja 1944 29 ameriških bombnikov odvrгло na širšem območju Tezna 276 bomb. Na ožje območje tovarne je padlo 37 bomb. Štiri bombe so zadele severni del upravnega poslopja, s tremi polnimi zadetki je bila popolnoma porušena ena baraka in ena hudo poškodovana. Močno porušeno je bilo tudi poslopje tovarniške gasilske enote in obratne straže. Pri tem je bil uničen del tovarniške opreme za protiletalsko obrambo. Dva polna zadetka sta močno poškodovala obratno ambulanto. Nekaj škode so povzročile bombe še na nekaterih drugih tovarniških objektih. Na območju bivše tekstilne tovarne Texta, v kateri so bile tedaj vajeniške delavnice Tovarne letalskih motorjev, je padlo šest bomb. Močno porušeni sta bili tovarniška menza in ena vajeniška delavnica. Med bombardiranjem 7. januarja 1944 je bilo ubitih 41 in hudo ranjenih 40 delavcev tezenske tovarne.

Tovarna letalskih motorjev je bila ponovno zadeta v osmem bombnem napadu 6. novembra 1944, ko je bilo popolnoma porušeni šest barak (delavnic obrata II) in garaža, precej poškodovano je bilo upravno poslopje, 32 barak pa je bilo le lažje poškodovanih. Do tal je pogorelo skladišče z živili. Bombe so poškodovale tudi visokonapetostni električni vod k tovarni. Naslednji dan, 7. novembra 1944, je prišlo do novega bombardiranja tezenske tovarne. Na območju tovarne je padlo 78 bomb, ki so močno poškodovale halo III. Ogenj je uničil skladišče materiala, porušene so bile štiri barake taborišča za vojne ujetnike, poškodovani pa so bili tudi vsi ostali objekti. Popoln izpad proizvodnje je trajal pet dni. Tudi vsi objekti Texte so bili precej prizadeti, saj je na njenem območju padlo 50 bomb, kar je tudi tukaj pomenilo za nekaj časa popoln izpad proizvodnje.

Tudi v desetem bombnem napadu na Maribor, 17. novembra 1944, so se zavezniška letala lotila predvsem tovarn na Teznem. Najbolj prizadeta je bila zopet Tovarna letalskih motorjev, ravno tako pa tudi visokonapetostni električni vod k tovarni.

V petnajstem bombardiranju Maribora, ki je bilo 19. decembra 1944, je bil ponovno poškodovan električni daljnovod k Tovarni letalskih motorjev. Tudi v naslednjem bombnem napadu, 27. decembra 1944, je bil na več mestih pretrgan električni daljnovod k tovarni, poškodovana je bila vodovodna črpalka, tako da je tovarna dva dni bila brez vode.

Zaradi bombnega napada 14. februarja 1945 je prišlo v tezenski tovarni do enodnevnega izpada proizvodnje. Tudi med bombnim napadom 1. marca 1945, ko je bila glavni cilj napada glavna železniška postaja, je bila v tezenski tovarni močno poškodovana ena proizvodna hala. V napadu 8. marca 1945 je bila med zadetimi industrijskimi objekti tudi predilnica in tkalnica v bližini studenške železniške postaje, ki je v tem času delno služila za vajeniško delavnico Tovarne letalskih motorjev. Skupno je Tovarna letalskih motorjev v Mariboru od januarja 1944 do marca 1945 doživela devet bombnih napadov, ki so okupatorju

²⁵ Prav tam, str. 310, 319.

povzročili veliko gmotno škodo.²⁶

V začetku leta 1945 so se v tovarni na Teznu začele velike težave tudi pri dobavi reprodukcijskega materiala, tako da je bila proizvodnja v veliki meri odvisna od starih zalog. Že januarja 1945 se je del vodstva podjetja umaknil v Nemčijo, aprila pa so nacisti skušali rešiti in evakuirati v notranjost nemškega rajha del strojev in opreme. Poskus se ni posrečil, saj so partizani dva tovarna vlaka pred Dravogradom ustavili in ju vrnili v Maribor. Poleg poskusa evakuacije strojev in opreme je v zadnjih tednih okupacije pomenilo veliko nevarnost za mariborsko Tovarno letalskih motorjev tudi Hitlerjevo povelje z dne 19. marca 1945 o uničenju vseh gospodarskih obratov in prometnih naprav, predno bi prišle v roke sovražniku (Nero Befehl). Ministru za oboroževanje in strelivo Albertu Speeru je uspelo v izvedbeni odredbi, ki je sledila, ostrino Hitlerjevega povelja precej ublažiti. Speer je formulacijo uničenje spremenil v onesposobitev. V tolmačenju odredbe na dr. Uiberreitherjev telegram dne 3. aprila 1945 je Speer na Štajerskem ukazal uničiti objekte samo v primeru, če jih ne bi bilo možno onesposobiti. Poleg tega je Speer ukazal, da smejo industrijske obrate onesposabljeni samo strokovnjaki. Še posebej se je to nanašalo na tovarni Steyr-Daimler-Puch v Gradcu in Tovarno letalskih motorjev v Mariboru, ki sta bili za nacistično Nemčijo do zadnjih dni vojne velikega strateškega pomena.

Po trditvah inž. Labnerja iz Gradca, ki je bil v zadnjih tednih vojne vodja gradnje tezenske tovarne, je bila proizvodnja v Tovarni letalskih motorjev ustavljena šele 8. maja 1945 popoldne, ko so enote 12. in 16. divizije prve bolgarske armade zasedle tovarno. Dva dni pozneje so kontrolo nad tovarno prevzele enote slovenskega osvobodilnega gibanja.²⁷

Marjan Žnidarič

FLUGMOTORENWERKE IN MARIBOR - EIN BEITRAG ZU DER GESCHICHTE DER WERKE

Z u s a m m e n f a s s u n g

Während des zweiten Weltkrieges waren eines der wichtigsten Industriebetriebe der Okkupationsmächte in Maribor die Flugmotorenwerke. Ihre Anfänge reichen bis zum April 1941; mit den Bauarbeiten begann man im Juli 1941, nach den Plänen, die schon vor der Besetzung vorbereitet wurden. Die Bauarbeiten wurden von den Experten aus dem deutschen Reich geleitet. Bei der Planung der Werke zählte man auf die billigen Arbeitskräfte, den Strom aus dem Wasserkraftwerk Fala und die günstige Verkehrsverbindung entlang der Strecke Wien - Triest. Den ersten Plänen nach sollten die Werke in Maribor alle Arten von Flugzeugteilen und Motoren produzieren, spezialisierte sich aber schon am Anfang für die Produktion der Propeller und Drehzahlregulatoren für Flugzeugmotoren. Der erste Teil der Werkseinrichtung nahm ihren Betrieb im November 1941 auf, regelmäßige Produktion begann dann im März 1942 und wurde erst am 8. Mai 1945 eingestellt.

Bis August 1942 produzierten die Flugmotorenwerke Maribor nach der Lizenz von Junkers im Konzern Flugmotorenwerke - Ostmark in Wiener Neudorf; später aber nach der Lizenz Daimler Benz im Konzern Die Vereinigten Deutschen Metallwerke aus Frankfurt am Main. Seit Februar 1944 waren die Werke in Maribor völlig selbständig. Im Januar 1945, als die Werke mit völliger Leistung produzierten, sollen dort sogar 5300 Arbeiter beschäftigt sein. Sonst verfügten die Werke über die höchste Zahl der Arbeiter (4664) im Juli 1944.

²⁶ Marjan Žnidarič: Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske. Borec 1976, št. 6-7, 8-9, 10.

²⁷ Karner, *Steiermark*, str. 251-253, 418; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 163-164; *Zbornik 25-let Tovarne avtomobilov in motorjev Maribor 1946-1971*. Maribor 1971.

Die Führung der Werke wurde die ganze Zeit mit zahlreichen Problemen konfrontiert. Zu den größten zählten die Arbeitsdisziplin der Beschäftigten, die Nichtanwendung der deutschen Sprache und schlechte Arbeits- und Wohnverhältnisse der Arbeiter. Hinzu kamen seit 1944 noch die Bombenangriffe der Alliierten, die den Werken großen Schaden angerichtet haben. Viele Schwierigkeiten wurden auch von der slowenischen Befreiungsbewegung verursacht (Angriffe auf Kommunikation und Energieobjekte), sowie von der Widerstandsbewegung der Arbeiter in den Werken. In den letzten Monaten des Krieges gab es auch große Engpässe in der Versorgung mit dem Reproduktionsmaterial. Der Versuch einer Evakuierung der wichtigsten Maschinenausrüstung nach Deutschland kurz vor dem Ende des Krieges blieb ohne Erfolg. Die Werke wurden am 8. Mai 1945 von den bulgarischen Truppen besetzt; zwei Tage danach wurde die Kontrolle darüber von den Einheiten der slowenischen Befreiungsbewegung übernommen.

Wolfgang Neugebauer

Avstrijci in nacionalsocializem: žrtve ali storilci? O odnosu do odpora in kolaboracije

Pet desetletij po koncu nacionalsocialističnega režima ima nacionalsocialistična preteklost oziroma soočanje z njo še vedno pomembno vlogo v avstrijski javnosti; v zadnjih nekaj letih je bila to nekajkrat celo tema številka ena avstrijske notranje in zunanje politike: naj omenim samo spore okrog esesovske preteklosti nekdanjega predsednika avstrijske svobodnjaške stranke (FPÖ) Friedricha Petra, sprejem vojnega zločinca Walterja Rederja, ki ga je zanj pripravil tedanji obrambni minister Frischenschlager (1985), napetosti okrog Kurta Waldheima v letih 1986/87, ter izjave Jörga Heiderja o "dobri politiki zaposlovanja" v Tretjem rajhu in o bojnih enotah SS. Posebno še v zvezi z vojno in esesovsko preteklostjo predsednika republike dr. Waldheima je v Avstriji prišlo do širših, bolj poglobljenih in bolj nasprotujočih si razpravljanj o preteklosti kot kdajkoli prej po letu 1945. V teh politično zgodovinskih diskusijah, polemikah in konfliktih, katerih predmet je bil odnos Avstrijcev do nacionalsocializma in obseg kolaboracije oziroma odpora, je bilo opaziti dve nasprotujoči si tendenci: da bi se omilila škoda, ki jo je utrpel ugled Avstrije v zahodnih državah, in zmanjšal predsodek o Avstriji kot nacistični deželi, se je enostransko poudarjalo preganjanje Avstrijcev v času nacionalsocialističnega režima; predstavljalo Avstrijo izključno kot prvo žrtev Hitlerjeve Nemčije ter podcenjevalo avstrijsko soudeležbo pri nacionalsocializmu in v drugi svetovni vojni. Na drugi strani pa so predvsem angažirani mlajši antifašisti v močno pretiranih reakcijah zmanjševali pomen avstrijskega odpora ali ga celo povsem zanikali, poudarjali vpletenost Avstrijcev v nacionalsocialistični režim in njegove zločine ter smatrali Avstrijce bolj za storilce kot za žrtve.¹

Nacionalsocializem kot avstrijski fašizem

Za presojanje odnosa Avstrijcev do nacionalsocializma je zelo pomembna ocena dogodkov v marcu 1938. Takrat sta istočasno potekala dva procesa:

- a) revolucionarni prevzem oblasti s strani avstrijskih nacionalsocialistov, do katerega je prišlo zaradi zloma Schuschniggovega režima pod pritiskom Nemčije, in
- b) nemška vojaška okupacija Avstrije in njena priključitev k Hitlerjevi Nemčiji.

Ta dva dejavnika (avstrijski nacionalsocializem in nemška oblast, pri čemer je imel po mojem mnenju drugi večjo težo) sta drug ob drugem obstajala tudi v naslednjih sedmih letih. Na vsak način pa ne vzdrži znanstvene presoje mnenje, da je bila Avstrija le prva žrtev Hitlerjeve agresorske politike. Država Avstrija in z njo nemalo Avstrijcev (Judje, Romi, invalidi, politično drugače misleči) je sicer bila žrtev, Avstrijci kot narod pa ne samo žrtev. Nacionalsocializem je bilo namreč avtohtono avstrijsko politično gibanje z daleč v preteklost segajočimi tradicijami.

¹ Pregled o razpravah zgodovinarjev nudi: *Kontroversen um Österreichs Zeitgeschichte. Verdrängte Vergangenheit, Österreich-Identität, Waldheim und die Historiker* (ur. Gerhard Botz /Gerald Sprengnadel). Frankfurt am Main - New York, 1994.

Avstrijski nacionalsocializem ni bil podružnica nemškega, ampak samostojna stranka, ki je šele leta 1933 prišla pod nadzor Nemčije in se je lahko obdržala kot ilegalno gibanje tudi v času, ko je bila od 1933 do 1938 zatirana. Leta 1942, na višku svoje moči, je imela NSDAP v vseh sedmih alpskih in obdonavskih 'gauih' - kot so takrat imenovali Avstrijo - skoraj 700.000 članov. To pomeni, da je šlo za veliko stranko, ki jo lahko primerjamo z velikostjo današnjih vladnih strank ÖVP (Avstrijska ljudska stranka) in SPÖ (Socialistična stranka Avstrije). Obenem je bila to "ljudska stranka" v dobesednem pomenu besede, saj je bila zasidrana v vseh slojih prebivalstva.² Avstrijci so bili soudeleženi - deloma na vodilnih položajih - pri zločinih nacionalsocialističnega režima. Na desettisoče Avstrijcev je imelo korist od zaplenjenega judovskega premoženja; tako je bilo samo na Dunaju v letih 1938/39 "ariziranih" 70.000 judovskih stanovanj. Poleg tega je na stotisoče Avstrijcev navdušeno pozdravljalo Hitlerja in njegove enote, ko so marca 1938 vkorakale na Dunaj. Vsaj v času med 1938 in 1940, ko je nacionalsocializem izkazal določene uspehe pri premagovanju množične brezposelnosti, v zunanji politiki in z "blitzkriegi" na vojaškem področju, je obstajala široka, daleč preko članstva v stranki segajoča identifikacija s sistemom. Vojna z vsemi svojimi strahotami in trpljenjem je sicer zmanjšala navdušenje za nacionalsocializem, vendar je bilo najmanj milijon Avstrijcev vpoklicanih v nemško vojsko (od tega jih je 280.000 padlo, nemalo pa jih je sodelovalo tudi pri zločinih nemške *Wehrmacht*, ki so šele nedavno postali predmet zanimanja zgodovinske znanosti).³ Veliko ljudi, katerih sorodniki so bili na fronti, je imelo stvar Hitlerjeve Nemčije za svojo lastno, kar je psihološko razumljivo. Leto 1945 je tako nemalo ljudi, tudi tistih, ki niso bili nacionalsocialisti, sprejelo kot poraz, polom in ne kot osvoboditev.

Z 11% je bil delež avstrijskega prebivalstva, včlanjenega v nacionalsocialistično stranko nekoliko nad povprečjem za takratni nemški rajh. V zvezi s tem se vedno znova postavlja vprašanje, ali so bili Avstrijci v še večji meri pronacistično naravnani in še bolj radikalni kot Nemci v rajhu. Simon Wiesenthal je postavil tezo, da gre polovica umorjenih Judov na račun Avstrijcev.⁴ Tako sodbo si je ustvaril pod vplivom velikega števila Avstrijcev v referatu za Jude (vodil ga je Adolf Eichmann) pri glavnem uradu za državno varnost (RSHA), katerega naloga je bila, da organizira dokončno rešitev (Endlösung) judovskega vprašanja, ter v t. i. "Akaciji Reinhard", pod vodstvom dunajskega gaulajterja Odila Globocnika, odgovornega za uničenje Judov v "generalni guberniji" (Generalgouvernement). Doslej so bili podrobne znanstvene obravnave deležni le deli te tematike, npr. "Eichmannovi možje" ali pomori Judov v Srbiji Walterja Manoschka;⁵ ta dela podkrepljujejo tezo, da gre res za nesorazmerno velik delež Avstrijcev - seveda to velja le za to, zgodovinsko že obdelano področje. Druga pomembna področja, kot npr. posebne enote SS, koncentracijska in uničevalna taborišča ali uprave getov, glede tega vprašanja še niso raziskana. Po mojem mnenju razlogov za te dolgo odrivane vidike ni iskati v neki dispoziciji Avstrijcev, v njihovem fašistično

² Glej Radomir Luža: *Österreich und die Großdeutsche Idee in der NS-Zeit*. Wien - Graz - Köln, 1977.

³ Glej Walter Manoschek - Hans Safrian: *Österreicher in der Wehrmacht. NS-Herrschaft in Österreich 1938-1945* (ur. Ernst Hanisch / Wolfgang Neugebauer), str. 331.

⁴ Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes Wien (Arhiv avstrijskega odporniškega gibanja), E 22 458 Memorandum Simona Wiesenthala avstrijski vladi, 12. 10. 1966.

⁵ Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer*. Wien - Zürich 1993.

rasističnem nacionalnem karakterju, pač pa v specifičnem razvoju avstrijskega nacionalsocializma. Za razliko od svojih nemških strankarskih tovarišev, ki so se od leta 1933 dalje lahko uveljavljali v upravi, gospodarstvu, strankarskem aparatu in drugih družbenih področjih, so bili avstrijski nacisti v "krščanski državi stanov" politično preganjani; za svojo ilegalno dejavnost so morali vzeti v zakup negativne posledice. Neredki aktivisti so kot pučisti ali teroristi pobegnili v Nemčijo, kjer so se v Avstrijski legiji, v SS in drugih nacionalsocialističnih organizacijah pripravljali na obračun s svojimi nasprotniki. Ti nacisti so se, kot je Hitler zagrozil avstrijskemu zveznemu kanclerju Schuschniggu februarja 1938, vrnili v Avstrijo v vlogi maščevalnih zmagovalcev in plenilcev. Na podoben način so se nakopičili občutki sovraštva in maščevanja v ilegalcih, ki so delovali v domovini; brez zadržkov in predsodkov jih je bilo mogoče izživeti po "prevzemu oblasti". Že od vsega začetka so bile žrtve tega političnega obračuna poleg znanih političnih nasprotnikov, tako katoliško konzervativnih kot levičarjev, predvsem Judje. Avstrijski nacisti so hlepeli predvsem po položajih, stanovanjih, trgovinah in drugem premoženju. Nemcem antisemitizma, "arizacije", pogona Judov ni bilo treba ukazati od zgoraj; nosilci tega vsakodnevnega antisemitizma so bili avstrijski nacisti. Pri tem so sodelovali in imeli korist tudi mnogi nečlani stranke. V terorističnem, represivnem aparatu, ki je bil vzpostavljen v Avstriji, so se znašli mnogi radikalni avstrijski nacisti, ki so tam naredili 'kariero'.⁶

Avstrijci so bili tako v veliki meri sosterilci; nekateri od njih, kot npr. Kaltenbrunner, Eichmann ali Globocnik pa celo glavni storilci. Ne glede na to pa po mojem mnenju Avstrijci v strukturi oblasti nacionalsocialistične Nemčije niso predstavljali enakovrednega dejavnika ali celo samostojnega centra moči. Odločilni položaji v gospodarstvu, vojski, birokraciji, kulturi, medijih, v strankarskem in SS aparatu so bili v rokah Nemcev. Nesporen in neomejen center oblasti je bil Berlin, Dunaj je bil le periferija. Ne nazadnje tudi Avstrijec Adolf Hitler ni bil eksponent kakšnih avstrijskih posebnih teženj, prav nasprotno, sovražil je vse avstrijsko. Predvsem na ekonomskem področju, kjer so si nemška podjetja prisvojila obsežne dele avstrijskega gospodarstva (po letu 1945 sporno "nemško premoženje"), ni bilo mogoče spregledati kvazi-kolonialnih potez.⁷

Tudi v Avstriji so pomembne položaje zasedali Nemci iz rajha. Ni bilo naključje, da sta bila gaulajterja Dunaja Josef Bürckel in Baldur von Schirach Nemca, vodilne avstrijske nacionalsocialiste, kot so bili npr. kratkotrajni zvezni kancler in državni namestnik Seys-Inquart, dunajski gaulajter Globocnik, vodja pučistov iz leta 1934 Wächter ali minister "priključitvene" vlade Glaise-Horstenau, pa so odrinili na položaje v zasedenih deželah. Ob razočaranjih zaradi take personalne politike je bilo nemogoče spregledati tudi nadutost nemških oblastnikov in izražanje njihove večvrednosti nasproti Avstrijcem; ne nazadnje se tak odnos odraža tudi v ukinitvi imena Avstrija. Vzporedno s slabšanjem razpoloženja med prebivalstvom je bilo vedno več razočaranj in frustracij tudi v stranki, posebno še na Dunaju. V tako imenovanem Kaltenbrunnerjevem poročilu iz leta 1944 je bilo katastrofalno razpoloženje do NSDAP odkrito prikazano. Zmotno pa bi bilo iz

⁶ Hans Safrian / Hans Witek: *Und keiner war dabei. Dokumente des alltäglichen Antisemitismus in Wien 1938*. Wien 1988; Gerhard Botz: *Wien vom "Anschluß" zum Krieg*. Wien - München, 1978.

⁷ Glej Norbert Schausberger: *Der Griff nach Österreich*. Der "Anschluß", 2. izdaja, Wien - München, 1988; isti: Hitler und Österreich. Österreich in Geschichte und Literatur, Heft 6, 1984, str. 345.

tega sklepati, da so se ti, v svojih pričakovanjih razočarani ali ne povsem zadovoljeni nacionalsocialisti, kakorkoli nagibali k opoziciji ali celo k odporu. Tudi razočarani nacisti so ostali lojalni, "izpolnjevali svojo dolžnost" in prispevali k delovanju režima do njegovega propada.⁸

Kategorija "kolaboracija" kot izraz za sodelovanje med okupiranimi in okupatorjem za Avstrijo ne drži povsem. Po mojem mnenju gre pri položaju Avstrije za poseben primer: vzhodni teritorij (Ostmark) oziroma njenih sedem alpskih in obdonavskih okrožij niso bili niti neki poljuben del Nemčije, kot npr. Bavarska ali Saška, pa tudi ne okupirana dežela, kot npr. Nizozemska ali Poljska. Ta dvojni položaj je ne nazadnje povezan tudi s spreminjajočo se nacionalno identiteto, s procesom nastajanja samostojnega avstrijskega naroda, ki so ga nacionalsocialistična oblast, odpor in osvoboditev še pospešili.

Odporniško gibanje - avstrijski "lasten prispevek k osvoboditvi"?⁹

Organizacija odpora je naletela na nemajhne težave. Propad Avstrije brez boja, pasivnost zahodnih sil, popoln nacionalsocialistični prevzem oblasti ter temeljito in hitro izvedena preganjanja so imeli uničujoč vpliv. Izsiljen beg tisočev potencialnih nasprotnikov nacionalsocializma je zmanjšal potencial za odpor. Temu se je pridružilo - predvsem kot psihološka ovira - razpoloženje po 11. marcu 1938: nacionalsocialistično zmagoslavje je zajelo - ne nazadnje zaradi učinka propagandne kampanje, kot jo Avstrija do tedaj še ni videla - široke kroge prebivalstva, daleč presegač le simpatizerje nacionalsocializma. Brez dvoma so jemale voljo do odpora tudi številne institucije in osebnosti, ki so izražale podporo priključitvi Avstrije, to še posebno velja za avstrijske škofo in za socialdemokrata Karla Rennerja.

Nadalje je treba omeniti dejstvo, da so druge dežele, ki jih je zasedla Hitlerjeva Nemčija, že od vsega začetka zasedbo smatrale za sovražno dejanje; odpor proti njemu je bila stvar vsega naroda, kolaboranti so bili deležni prezira in izolacije. Nasprotno pa so morali v Avstriji pripadniki odpora delovati v sovražnem okolju, polnem ovaduhov in fanatičnih privrženecv režima. Tu odpor ni bil le boj proti tuji zasedbi, ampak je imel značaj državljanske vojne - Avstrijci proti Avstrijcem - seveda z neenakim orožjem.

V Avstriji odpor ni obstajal kot enotno ljudsko odporniško gibanje, odporniške organizacije so bile teritorialno usmerjene na Avstrijo in v veliki meri ločene od nemških skupin. Upravičeno je zato mogoče govoriti o "specifično avstrijskem odporu".¹⁰ Odpor je bil razdeljen glede na politična in svetovnonazorska izhodišča, pri čemer je mogoče razlikovati dvoje glavnih sil, dvoje družbeno političnih taborov ali miljejev: organizirano delavsko gibanje, v glavnem skoncentrirano v industrijskih središčih na vzhodu Avstrije in katoliško konzervativno meščanski tabor. Znotraj teh dveh taborov so se v odporu prepletale meje med socialdemokrati, komunisti, sindikalisti in drugimi levičarskimi skupinami na eni

⁸ Glej Gerhard Botz: *Der 13. März 1938 und die Anschluß-Bewegung*. Wien 1978, str. 28.

⁹ Za natančnejši vpogled glej Radomir Luža: *Der Widerstand in Österreich 1938-1945*. Wien, 1985; Wolfgang Neugebauer: *Der Widerstand in Österreich Widerstand. Ein Problem zwischen Theorie und Geschichte*. (ur. Peter Steinbach). Köln 1987, str. 163.

¹⁰ Ernst Hanisch: *Gibt es einen spezifischen österreichischen Widerstand. Widerstand, Ein Problem zwischen Theorie und Geschichte*. (ur. Peter Steinbach). Köln 1987, str. 163.

strani, na drugi pa med nekdanjimi krščanskimi socialisti, domobranci, monarhisti in katoličani. V odporiškem boju je imelo delavsko gibanje (ali politična levica) številčno najmočnejše izgube, pri čemer je bil najpomembnejši delež komunistov. Pripadniki avstrijskega odporiškega gibanja so se v glavnem omejevali na tradicionalne oblike delovanja kot so ustanavljanje organizacij, propaganda ipd., kar se je izkazalo za malo učinkovito, prineslo pa je tudi mnogo izgub. Če njihovo delovanje primerjamo z današnjimi akcijami (ugrabitve, posamični teror, množični umori), so bile njihove metode umirjene in humane. Nasilne akcije, tudi sabotaze so bile bolj redke. Od leta 1942 so se - največkrat na pobudo komunistov - začele ustanavljati oborožene odporiške skupine. Predvsem na južnem Koroškem so se formirale slovenske partizanske skupine, ki so zaradi brutalne germanizacije ki so jo izvajali nacionalsocialistični oblastniki, in politike izseljevanja lahko računale na široko podporo koroških Slovencev. Slovenski partizani so se organizacijsko, politično in vojaško trdno zasidrili na Koroškem in se srdito borili proti policijskim in SS enotam ter enotam Wehrmachta, ki so bile tam nastanjene za "boj proti banditom". Pri tem je bilo v okviru nacionalsocialističnih represalij pobitih tudi veliko žensk in otrok. Drugače kot tu, so si bojne skupine, ki so jih odvrgli s padalom, mnogo težje pridobile prebivalce (npr. partizani s Koralp), ker je bila tu nacionalsocialistična protiboljševistična propaganda posebej učinkovita. Od vseh oboroženih odporiških skupin (zunaj Koroške) se je vojaško uveljavila le partizanska skupina Leoben-Donawitz, medtem ko druge skupine, pogosto imenovane "partizanske" (Salzkammergut in dolina Ötz) niso prešle prek stopnje svoje ustanovitve in oboroževanja, ali pa se zaradi strahu pred represalijami proti civilnemu prebivalstvu sploh niso začele boriti.¹¹ Pomembno vlogo so še posebej v oboroženem boju odigrale ženske. Ob velikem tveganju so vzpostavile in vzdrževale infrastrukturo in zveze (bivališča, prehrano, preskrbo, informacije, zveze, itd.).¹²

Druge oblike odpora in opozicije (neorganiziran odpor posameznikov, pasivni odpor, nekonformizem, protestno obnašanje, ipd.) so šele v zadnjih letih postali predmet zanimanja raziskovalcev odpora. Neorganiziran odpor se je kazal v najrazličnejših oblikah: od protinacistične držbe in izjav o prepovedanem poslušanju tujih radijskih postaj, do sabotaze in nudenja pomoči preganjanim (Judom, tujim delavcem, vojnim ujetnikom, in drugim). Taka dejanja so se preganjala enako strogo kot organiziran odpor, pa tudi številčno jih nikakor ni bilo manj kot slednjih. Tako se je npr. večina od približno 10.000 postopkov, obravnavanih na dunajskem ljudskem sodišču nanašala na delikte po tako imenovanem "zakonu o zahrbtnih izjavah". Te, režimu sovražne izjave do neke mere odslikavajo razpoloženje med ljudstvom, saj v večini primerov niso zavestno nastale kot "zahrbtne izjave" ali z namenom "izpodkopavanja obrambne moči", pač pa kot spontan izraz razočaranja, zagrenjenosti in sovraštva do

¹¹ Glej tudi Christian Fleck: *Koralmpartisanen*. Wien - Köln, 1986; Wilibald I. Holzer: Die Österreichischen Bataillone im Verband der NOV in POJ. Die Kampfgruppe Avantgarde/Steiermark. Die Partisanengruppe Leoben-Donawitz, disertacija, Dunaj 1971; Josef Rausch: *Der Partisanenkampf in Kärnten in Zweiten Weltkrieg*. 2. izdaja, Dunaj 1983; Karel Prušnik-Gašper: *Gemsens auf der Lawine. Der Kärntner Partisanenkampf*. Celovec 1979; *Spurensuche. Erzählte Geschichte der Kärntner Slowenen*. Wien, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes et al., 1990.

¹² Karin Berger et al.: *Der Himmel ist blau. Kann sein. Frauen im Widerstand. Österreich 1938-1945*. Wien 1985.

nacionalsocialističnega režima. Da so pri tem v vedno večjem obsegu prišli do izraza protipruski/protinemški in proavstrijski glasovi, gotovo ni naključje. Glede na številčnost primerov se ta "individualni odpor" upravičeno smatra za "kolektivno opozicijo sistemu" (Gerhard Botz).¹³

K navidezno "nepolitičnim" oblikam odpora spada tudi odklanjanje dela ('zabušavanje', bolniške) in številne kršitve delovne pogodbe (zamujanje na delo, izostajanje, menjava delodajalcev, itd.), ki so se tako razširile, da se je režim odzval s posebnimi represalijami (hitri postopki pred "državnim zaupnikom za delo", deportacije v taborišča za delovno vzgojo). Predvsem med dunajsko mladino se je kot reakcija na ostro disciplinirano, paravojaško organizirano Hitlerjugend pojavilo nekonformistično in opozicijsko vedenje. V zvezi z odporom in opozicijo je treba končno kot "odporniško držo" omeniti še intenzivno sodno preganjane prestopke proti določilom zakona o vojnem gospodarstvu, posebno še črni zakol, neoddajo kmetijskih pridelkov in črno borzo.¹⁴

Izredno težko in obenem problematično je navesti razsežnost odpora. Kdo lahko danes ugotovi, koliko aktivistov, članov ali simpatizerjev so imele odpor-niške skupine, ki so delovale v največji ilegali? V najboljšem primeru približne oporne točke lahko dobimo iz števila žrtev, to je aretiranih, sodno obsojenih ali v koncentracijska taborišča napotnih članov odporniškega gibanja. Po teh podatkih je bilo najmanj 2700 Avstrijcev, aktivnih članov odporniškega gibanja obsojenih na smrt in tudi usmrčenih; nekaj tisoč Avstrijcev je izgubilo življenje v koncentracijskih taboriščih, zaporih ali pri Gestapu; pri tem pa ni mogoče razlikovati med pripadniki odporniškega gibanja in žrtvami preventivnega preganjanja. Več kot 230 od skoraj 1550 prostovoljcev je padlo za svobodo Španije v letih od 1936 in 1939, preko 500 pa kot partizani v drugi svetovni vojni. Število Avstrijcev, ki so bili aretirani zaradi političnih razlogov, bi se lahko vrtelo okrog 100.000.¹⁵

Brez dvoma je treba oceniti obseg in pomen odpora v Avstriji v kontekstu celostnega ravnanja Avstrijcev v času nacionalsocializma, torej ob upoštevanju specifično avstrijskega nacionalsocializma, različnih oblik "sopotništva", delnega ali občasnega strinjanja skupin prebivalstva s sistemom in drugih dejavnikov. Taka ocena seveda ne more sloneti le na številčni primerjavi 100.000 pripadnikov odpora nasproti 700.000 članom NSDAP; kajti prvi so tvegali svojo eksistenco, drugi pa uživali vse prednosti državne stranke, ki ima vso oblast v svojih rokah.

V primerjavi z velikim številom žrtev so bili praktični rezultati odporniškega gibanja - npr. v smislu ogrožanja nacionalsocialističnega režima ali škodovanja vojni mašineriji - skromni. Osvoboditev Avstrije izpod fašistične vladavine ni bila delo revolucije "od spodaj" ali nacionalnega osvobodilnega gibanja, ampak izključno zasluga zavezniških sil. Povsem jasno je treba ugotoviti naslednje: osvoboditev je prišla od zunaj; več kot 30.000 vojakov je padlo v bojih na avstrijskih tleh, to pomeni mnogo več, kot je bilo aktivnih članov avstrijskega odporniškega gibanja.

¹³ Gerhard Botz: Widerstand von einzelnen. *Widerstand und Verfolgung in Oberösterreich 1934-1945*. Wien, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, 1982, 1. zvezek, str. 353.

¹⁴ Glej Bruno Frei: *Der kleine Widerstand*. Dunaj 1978; Christian Gerbel et al.: Die "Schlurfs". Verweigerung und Opposition von Wiener Arbeiterjugendlichen im "Dritten Reich". *NS-Herrschaft in Österreich 1938-1945*, str. 243 sl.

¹⁵ Glej Neugebauer: Der Widerstand in Österreich, str. 163.

Odporniškega gibanja pa kljub temu nikakor ni mogoče razumeti kot nekaj brezplodnega in nesmiselnega. Glede na zahteve zaveznikov po "lastnem prispevku k osvoboditvi" (moskovska deklaracija) je imel izjemno politično vrednost, kot se je to izkazalo pri prizadevanjih za podpis državne pogodbe z zavezniki. V zvezi s tem je treba tudi povedati, da je v protifašističnem uporu prvič prišlo do analize in politične umestitve procesa nastajanja naroda, ki se je dogajal v 20. stoletju; nemalo - tako katoličanov kot komunistov - je šlo v smrt z opredelitvijo za Avstrijo.¹⁶

Možje in žene, ki so bili aktivno udeleženi v odporu ali jih je preganjal nacionalsocialistični režim, pa so bili končno tudi odločilno udeleženi pri oblikovanju provizorične vlade in pri izgradnji novega političnega sistema in uprave v letu 1945. "05" kot najpomembnejša nadstrankarska uporniška skupina si je pred in med osvoboditvijo predstavljala, da bo v Avstriji mogoče premagati tradicionalni strankarski sistem in da bo tudi sama lahko sooblikovala politično dogajanje. To pa se je v aprilu 1945, ko so se takoj konstituirale stranke - Socialistična stranka Avstrije (SPÖ), Komunistična stranka Avstrije (KPÖ) in Avstrijska ljudska stranka (ÖVP) - in se tudi uveljavile med prebivalstvom in pri zaveznikih, izkazalo za iluzijo, brez vsake realne podlage.¹⁷ Vse tri stranke so se imele za antifašistične in se sklicevale - ne neupravičeno - na svoj izvor iz protifašističnega upora.

Povojni diskurz

Hladna vojna, ki je na mednarodni ravni uničila koalicijo, je tudi v Avstriji bistveno prispevala k razkroju antifašizma in razpadu antifašistične enotnosti. Komuniste, največjo skupino nekdanjih pripadnikov odporniškega gibanja, so izrinili iz vlade in jih politično izolirali. Nekdanji nacionalsocialisti so se pogosto smatrali za dobrodošle zaveznike v boju proti komunizmu in spet so lahko zavzemali pomembne položaje. V letu 1949 jim je bila spet dovoljena udeležba na volitvah, kar je obe veliki stranki, ÖVP in SPÖ, vodilo k novačenju njihovih glasov. V luči takega razvoja je bil pomen odporniškega gibanja popolnoma potisnjen v ozadje in njegove velike zasluge za Avstrijo so v Drugi republiki ostale v glavnem nepriznane. Žrtve nacionalsocializma so le s težavo dosegale vsaj deloma ustrezno priznavanje svojega trpljenja - v obsegu, kot so ga bile npr. deležne žrtve vojne. Take diskriminacije so bili deležni predvsem komunisti in koroški Slovenci, a tudi katoliki in drugi.¹⁸

Očitno je, da so imele po letu 1945 široke skupine prebivalstva, nekdanji nacionalsocialisti in tako imenovana vojna generacija skeptičen in celo sovražen odnos do odporniškega gibanja; leto 1945 zanje ni prineslo osvoboditve, pač pa zlom. Pripadnike odpora so imeli za "prelomnike prisege", "strahopetce", "izdajalce", za "zločince" in "morilce" (neredko so jih tudi javno tako imenovali). Avstrijsko odporniško gibanje je bilo deležno dvoma, omalovaževanja ali celo zanikanja. Tako se je najbolj bran avstrijski kolumnist Staberl leta 1971 v *Kronen-Zeitung*

¹⁶ Glej Felix Kreissler: *Der Österreicher und seine Nation*. Wien - Köln - Graz, 1984.

¹⁷ Glej Manfred Rauchensteiner: *Der Sonderfall. Die Besatzung in Österreich 1945 bis 1955*. Wien 1979.

¹⁸ Glej Brigitte Bailer: *Wiedergutmachung kein Thema. Österreich und die Opfer des Nationalsozialismus*. Wien 1993.

posmehoval: "Dokumentacijski arhiv avstrijskega odporniškega gibanja, ki ga nikdar ni bilo."¹⁹

Le kadar si je bilo treba pridobiti zunanjepolitične koristi ali ob slavnostnih priložnostih je bilo odporniško gibanje deležno verbalnega priznanja. V moskovski deklaraciji zaveznikov iz 1. novembra 1943, ki je bila odločilna za nadaljne usodo Avstrije, in ki je za cilj zaveznikov navajala obnovitev Avstrije, je bila Avstrija omenjena kot prva žrtev Hitlerjeve Nemčije, pa tudi kot odgovorna za udeležbo v vojni na nemški strani. Iz te povsem uravnotežene ocene so poveljne avstrijske vlade vedno poudarjale le vlogo Avstrije kot žrtve, da bi tako hitreje dosegle podpis državne pogodbe z zavezniki in s tem popolno suverenost države, pa tudi zato, da bi se ubranile upravičenih zahtev nacističnih žrtev za popravilo krivic. Potem ko je bila iz maja 1955 podpisane Državne pogodbe umaknjena klavzula o sokrivdi, je bilo možno teorijo o Avstriji kot žrtvi uspešno propagirati doma in v tujini vse do izbruha afere Waldheim.²⁰ Ob vsej upravičeni kritiki zaradi takega ravnanja pa ne gre prezreti dejstva, da tako odpiranje negativnih plati lastne zgodovine ni avstrijska posebnost ampak prej pravilo. Uradna Avstrija je potrebovala veliko časa, da bi se dokopala do priznanja soodgovornosti Avstrijcev za nacionalsocializem. Šele leta 1991 je zvezni kancler Franz Vranitzky pred državnim zborom izjavil: "Priznavamo vsa dejstva iz naše zgodovine in vse, kar so storili naši ljudje, tako dobrega kot slabega." Ob svojem obisku v Izraelu leta 1993 je Vranitzky priznal "moralno soodgovornost" avstrijskih storilcev in se opravičil žrtvam in njihovim potomcem.²¹ Vranitzkyjev naslednik Viktor Klima je šele nedavno izjavil, da bo nadaljeval z usmeritvijo "odprtega soočanja s tem, kar se je zgodilo".²² Podobno se je izrazil tudi avstrijski predsednik Thomas Klestil.²³ Te nedvoumne izjave avstrijskega državnega vodstva pa ne odražajo politične realnosti. Ob vsakoletnem zloglasnem srečanju na gori Ulrichsberg na Koroškem, kjer se srečujejo vojni veterani in nekdanji pripadniki SS, pa tudi mlajši desni skrajneži, se deželni in zvezni politiki, posebno še iz svobodnjaške (FPÖ) in ljudske stranke (ÖVP) s patetičnimi, deloma celo pronacističnimi govori prilizujejo vojni generaciji. Najbolj jasno je tak dvojen odnos avstrijske politike do nacionalsocializma in druge svetovne vojne razviden ob primeru razstave o vojnih zločinih. Zaradi oportunitizma do vojne generacije se lokalni politiki branijo podpreti razstavo in prevzeti pokroviteljstvo nadnjo.

Odnos prebivalstva do teh vprašanj je treba gledati diferencirano: mlajše generacije, ki so bile socializirane in vzgojene v Drugi republiki imajo v veliki večini negativen odnos do nacionalsocializma, njegovih zločinov, antisemitizma, desnega ekstremizma in nemškega nacionalizma; starejša, posebno še v veteranskih združe-

¹⁹ Wolfgang Neugebauer: Im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik; DÖW, Widerstandsforschung und Antifaschismus. Botz/Sprengnagel, *Kontroversen*, str. 557.

²⁰ Glej tudi: Ruth Wodak: "Wir sind alle unschuldige Täter". *Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus in Österreich*. Wien 1990.

²¹ Franz Vranitzky: Erklärung des Herrn Bundeskanzlers im Nationalrat, 8. 7. 1991; Address of the Federal Chancellor of Austria on the Occasion of the Special Convocation of the Hebrew University of Jerusalem, 9. 6. 1993.

²² Viktor Klima: Ansprache anlässlich des Empfangs österreichischer Emigranten im Bundeskanzleramt, 22. 7. 1997

²³ Thomas Klestil: Ansprache anlässlich der Sondersitzung der Österreichischen Bundesversammlung, 27. 4. 1995.

njih organizirana "vojna generacija" pa se očitno ne more ločiti od idealiziranih pogledov na drugo svetovno vojno in svojega ravnanja v njej.²⁴

Na vsak način pa te diskusije in ravnanja kažejo, da Avstrijci še niso rešili problemov v zvezi s svojim odnosom do nacionalsocialistične preteklosti.

Prevedla Irena Kuštrin

Wolfgang Neugebauer

ÖSTERREICHER UND DER NATIONALSOZIALISMUS: OPFER ODER TÄTER? ZUM
VERHÄLTNIS VON WIDERSTAND UND KOLLABORATION

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das in Politik, Bevölkerung und Wissenschaft umstrittene Verhältnis der Österreicher zum Nationalsozialismus, das Ausmaß der Kollaboration bzw. des Widerstandes, die Frage, ob die Österreicher Opfer oder Täter waren, stehen im Mittelpunkt des vorliegenden Beitrages.

Im März 1938 fanden zwei Vorgänge gleichzeitig statt: eine revolutionäre Machtergreifung der österreichischen Nationalsozialisten, bedingt durch den unter deutschem Druck zustande gekommenen Zusammenbruch des Schuschnigg-Regimes, und eine militärische Okkupation Österreichs durch das Deutsche Reich. Auch in den folgenden sieben Jahren existierten diese beiden Faktoren - österreichischer Nationalsozialismus, deutsche Fremdherrschaft - nebeneinander, so daß es wissenschaftlich unhaltbar ist, Österreich ausschließlich als erstes Opfer der Hitlerschen Aggressionspolitik anzusehen. Der Staat Österreich war zwar Opfer und mit ihm nicht wenige Österreicher - Juden, Roma, Behinderte, politisch Andersdenkende; die Österreicher als Volk waren aber nicht nur Opfer. Denn: Der Nationalsozialismus war auch eine bodenständige österreichische politische Bewegung mit weit zurückreichenden Traditionen, die 1942 nahezu 700.000 Parteimitglieder (11% der Bevölkerung) aufwies. Österreicher waren, zum Teil in führenden Positionen, an den Verbrechen des NS-Regimes beteiligt. Darüber hinaus gab es zumindest 1938 bis 1940, in der Zeit außenpolitischer und militärischer Erfolge, eine weit über die Parteimitglieder hinausgehende Identifizierung mit dem System. Die von Simon Wiesenthal gestellte Frage, ob die Österreicher in noch höherem Maße nazistisch eingestellt oder in der Judenverfolgung noch radikaler als die "Reichsdeutschen" waren, ist von der wissenschaftlichen Forschung noch nicht hinreichend geklärt. Stärke und Radikalismus der österreichischen Nationalsozialisten waren nicht zuletzt die Folge von deren Verfolgung in der Zeit des Achristlichen Ständestaates 1933-1938.

Dessenungeachtet waren aber die Österreicher im Machtgefüge des nationalsozialistischen Deutschland nicht gleichrangig oder gar ein eigenständiges Machtzentrum. Die entscheidenden Machtpositionen in Wirtschaft, im Militär, in der Bürokratie, im Kultur- und Medienbereich, im Partei- und im SS-Apparat waren in den Händen von Reichsdeutschen, und quasi-koloniale Züge sind nicht zu übersehen. Die Kategorie "Kollaboration" - als Ausdruck für die Zusammenarbeit von Okkupierten und Okkupanten - trifft für Österreich nicht exakt zu. Österreichs Stellung war ein Sonderfall: Weder waren die "Ostmark" bzw. die sieben Alpen- und Donaugau ein x-beliebiger Teil Deutschlands wie Bayern oder Sachsen, noch glich Österreich einem besetzten Land wie Holland oder Polen. Diese Zwitterstellung hängt nicht zuletzt mit der im Wandel begriffenen nationalen Identität, dem Prozeß der Herausbildung einer eigenständigen österreichischen Nation zusammen, der durch NS-Herrschaft, Widerstand und Befreiung beschleunigt wurde.

Der kampflose Untergang Österreichs, die Passivität der Westmächte, die totale nationalsozialistische Machtergreifung, die brutalen und umfassenden Verfolgungsmaßnahmen, die erzwungene Flucht tausender potentieller NS-Gegner, die beispiellose Propagandakampagne und die weitverbreitete Begeisterung über den Anschluß wirkten den Widerstandskräften entgegen. In anderen von Deutschland besetzten Ländern bestand von vornherein ein klares Feindbild, und der Widerstand wurde zur Sache aller nationalen Kräfte, während Kollaborateure isoliert und geächtet waren; in Österreich hatten die WiderstandskämpferInnen in einer zum Teil feindlichen, von Denunzianten und fanatischen Regimeanhängern durchsetzten Umwelt zu agieren. Hier war der Widerstand nicht nur ein

²⁴ Glej *Handbuch des österreichischen*, Aktualisierte und erweiterte Neuauflage. DÖW, Wien 1994.

Kampf gegen fremde Besatzung, sondern hatte auch den Charakter eines Bürgerkrieges Österreicher gegen Österreicher - freilich mit ungleichen Waffen.

Der österreichische Widerstand war kein einheitlich nationaler; er war nach politischen und weltanschaulichen Positionen fragmentiert, wobei zwei Hauptkräfte differenziert werden können: die organisierte Arbeiterbewegung und das katholisch-konservativ-bürgerliche Lager. Die WiderstandskämpferInnen beschränkten sich in der Hauptsache auf traditionelle politische Tätigkeitsformen, wie die Bildung von Organisationen, Propaganda u.dgl., die sich als verlustreich, aber wenig effizient erwiesen. Etwa ab 1942 bildeten sich, meist auf Initiative von Kommunisten, bewaffnete Widerstandsgruppen. Vor allem in Südkärnten formierten sich slowenische Partisanengruppen, die infolge der brutalen Germanisierungspolitik der NS-Machthaber und der Aussiedlungsmaßnahmen auf die Unterstützung weiterer Kreise der Kärntner Slowenen zählen konnten.

Der Umfang des Widerstandes läßt sich am ehesten anhand der Opferzahlen bestimmen: Mindestens 2.700 Österreicher sind als aktive WiderstandskämpferInnen zum Tode verurteilt und hingerichtet worden; einige tausend Österreicher kamen in KZ, Gefängnissen oder bei der Gestapo um, wobei allerdings zwischen Opfern des Widerstandes und präventiver Verfolgung nicht unterschieden werden kann. Die Zahl der aus politischen Gründen inhaftierten Österreicher dürfte in der Größenordnung von etwa 100.000 gelegen sein.

Gemessen an der großen Zahl der Opfer waren die praktischen Ergebnisse des Widerstandskampfes bescheiden. Die Befreiung Österreichs von der faschistischen Herrschaft war nicht das Werk einer Revolution von unten oder eines nationalen Freiheitskampfes, sondern ausschließlich das Verdienst der alliierten Streitkräfte. Der Widerstand war vor allem von politischem Wert, wie sich bei den Verhandlungen um den Staatsvertrag mit den Alliierten herausstellte. In der für das weitere Schicksal Österreichs entscheidenden Moskauer Deklaration der Alliierten von 1943, die die Wiederherstellung Österreichs zum alliierten Kriegsziel erklärte, war Österreich sowohl als erstes Opfer Hitlerdeutschlands bezeichnet als auch für seine Mitbeteiligung am Krieg auf deutscher Seite verantwortlich gemacht und seine zukünftige Behandlung von der Leistung eines eigenen Beitrags zur Befreiung abhängig gemacht worden. Aus dieser durchaus ausgewogenen Einschätzung haben die österreichischen Nachkriegsregierungen stets den Opfercharakter hervorgehoben, um auf diese Weise rascher den Staatsvertrag und damit die volle Souveränität zu erlangen, aber auch um berechnete "Wiedergutmachungs" ansprüche der NS-Opfer abzuwehren. Nach Eliminierung der Mitschuld Klausel aus dem im Mai 1955 unterzeichneten Staatsvertrag konnte die "Opfertheorie" bis zur Waldheim-Affäre im In- und Ausland erfolgreich propagiert werden.

Erst im Juli 1991 hat Bundeskanzler Franz Vranitzky in einer Erklärung namens der Bundesregierung vor dem Nationalrat sich zur Mitverantwortung der Österreicher für den Nationalsozialismus und dessen Verbrechen bekannt. Die eindeutigen Bekundungen der Staatsführung spiegeln jedoch nicht die politische Realität wider; denn Landes- und Bundespolitiker biedern sich weiterhin an die Kriegsgeneration an. Die jüngeren Generationen, die in der Zweiten Republik sozialisiert und erzogen worden sind, stehen hingegen Nationalsozialismus, NS-Verbrechen, Antisemitismus, Rechtsextremismus und Deutschnationalismus in überwältiger Mehrheit negativ gegenüber.

Jedenfalls zeigen diese Diskussionen und Verhaltensweisen, daß die Österreicher ihre Probleme im Umgang mit der NS-Vergangenheit noch nicht gelöst haben.

Božo Repe

Baltiške države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo

Kupčevanje velikih sil z baltiškimi državami in vključitev v Sovjetsko zvezo

Baltiške države Estonija, Latvija in Litva so neodvisnost oklicale ob koncu prve svetovne vojne. Pred prvo svetovno vojno so bile del ruskega carstva, med vojno so (z različno intenzivnostjo in dolžino trajanja) prebivalci občutili krutost nemške okupacije. Ob koncu vojne je prišlo do ustanavljanja nacionalnih gibanj in razglasitve neodvisnosti, do uporov proti Nemcem, širjenja vpliva oktobrske revolucije (poskusov vzpostavljanja sovjetske oblasti), hkrati pa tudi do protirevolucionarnih in protiruskih gibanj. Po umiritvi razmer so mirovni sporazumi s Sovjetsko Rusijo na eni strani in prizadevanja zahodnih sil, da bi omejile širitev ruske revolucije na drugi strani, baltiškimi državam omogočili mednarodno priznanje in vključitev v Društvo narodov.¹

V tridesetih letih so baltiške države postale predmet rivalstva med Nemčijo in Sovjetsko zvezo (v Litvi je imela svoje interese tudi Poljska, ki je že ob koncu prve svetovne vojne zasedla Vilnius z okolico). Leta 1935 je Sovjetska zveza pod vplivom naraščajoče nemške vojaške moči baltiškimi državam (vse tri so že v prvi polovici dvajsetih let razglasile nevtralnost) ponudila bilateralne sporazume o medsebojni pomoči v primeru napada tretje države.² Podobno ponudbo so baltiške države dobile tudi od Nemčije; 25. maja 1935 je Hitler napovedal, da je pripravljen skleniti nenapadalni pakt z vsemi evropskimi državami razen z Litvo, v diplomatskih krogih pa so se širile govorice, da velja ponudba tudi zanjo, če se odreče Klaipedi (Memelu).³ Med Nemčijo in Litvo so tudi sicer obstajale napetosti zaradi nemške manjšine. Sovjetska zveza je na to odgovorila z govorom Ždanova (tedaj leningrajskega partijskega sekretarja) novembra 1936 na 8. kongresu KP SZ, da baltiške države vključno s Finsko ne bodo obstale, če bodo v primeru vojne nacistom dopustile prehod preko svojega ozemlja. V naslednjem letu je Sovjetska zveza pritisk stopnjevala tudi konkretno: z napetostmi na mejah z Estonijo in Latvijo (še bolj pa Finsko), izseljevanjem obmejnih vasi, gradnjo utrdb na meji, speljevanjem železnice tik do meje in požiganjem obsežnih gozdnih predelov zaradi lažjega opazovanja obmejnega ozemlja.

Med baltiškimi državami so v zunanji politiki obstajale pomembne razlike, čeprav jih je povezoval pakt o sodelovanju in skupni obrambi.⁴

¹ *The Baltic States, A reference Book*. Estonian Encyclopaedia Publishers, Latvian Encyclopaedia Publishers, Lithuanian Encyclopaedia Publishers, Tallin-Riga-Vilnius 1991.

² Ponudbo je v govoru pred sovjetskim kongresom 28. 1. 1935 izrekel zunanji minister Molotov.

³ Georg von Rauch: *The Baltic States, The years of Independence 1917-1940*. St. Martin's Press, New York 1995, str. 189-190 (nemška izdaja *Die Geschichte der baltischen Staaten*, W. Kohlhammer Gmb H, Stuttgart-Berlin-Köln).

⁴ Estonija je bila bolj pod vplivom Velike Britanije, v prisilni izbiri med Nemčijo in Sovjetsko zvezo pa se je nagibala k prvi, v Latviji je politični vrh zaradi nemškega nasilja med prvo svetovno vojno do Nemčije kazal nenaklonjenost, opazne pa so bile simpatije do Poljske, Litva s Poljsko zaradi zasedbe Vilmusa sploh ni imela diplomatskih odnosov in je več simpatij kazala za Sovjetsko zvezo.

Rivalstvo Nemčije in Sovjetske zveze je leta 1937 skušala umiriti Velika Britanija s predlogom tako eni kot drugi, da bi z baltičskimi državami sklenili bilateralne sporazume o nenapadanju. Prizadevanja niso obrodila uspeha, Nemčija pa je leto kasneje, opogumljena z blede reakcijo zahodnih sil na priključitev Avstrije, okrepila pritisk na baltičske države. Ta pritisk je koordinirala s Poljsko. Poljska je izkoristila incident na demarkacijskem ozemlju Vilniusa in zahtevala od Litve takojšnjo navezavo diplomatskih odnosov, Nemčija pa je imela v načrtu, da v primeru poljsko - litovske zaostritve odnosov takoj zasede širše ozemlje Klaipeide. Litva je bila prisiljena sprejeti ultimatum in z osovraženo sosedo navezati diplomatske odnose ter tako posredno priznati akt poljske zasedbe Vilniusa.⁵

Dne 22. marca 1939 je Nemčija izsilila priključitev Klaipeide k Tretjemu rajhu, Sovjetska zveza pa je stopnjevala pritisk na Estonijo in Latvijo. Litvo je potihem že štela za nemško interesno sfero.

V začetku aprila 1939 je Roosevelt predlagal Hitlerju, naj sklene nenapadalne pakte z vsemi državami, ki se čutijo vojaško ogrožene od Nemčije. Nemška diplomacija je nato v več državah, vključno z baltičskimi, res opravila tovrstne poizvedbe. Litva in Estonija sta odgovorili da se ne čutita ogroženi, Latvija pa se je izrazila bolj zadržano. Sočasno so Britanci in Francozi skušali s Sovjetsko zvezo rešiti vprašanje nevtralnosti baltičskih držav, pri kateri so le-te vztrajale, medtem ko je Sovjetska zveza zagovarjala stališče, da nevtralnost ne bo zadržala morebitnega prehoda nemške vojske čez njihovo ozemlje. Velika Britanija in Francija sta bili s Sovjetsko zvezo celo pripravljene podpisati tajni sporazum, ki bi jamčil varnost baltičskih držav tudi brez njihove vednosti, Sovjetski zvezi pa priznaval, da so v njeni interesni sferi.⁶ Vendar jih je Nemčija prehitela, saj je bil 7. junija podpisan nemško-estonski in nemško-latvijski sporazum o nenapadanju. Stalin pa je v tem času že tako igral dvojno vlogo, saj se je Sovjetska zveza z Nemčijo že od aprila tajno pogovarjala o sklenitvi sporazuma. Nemčija je v pogajanjih s Sovjetsko zvezo vztrajala, da mora biti ozemeljska celovitost baltičskih držav spoštovana za vsako ceno, vendar je v začetku avgusta Hitler, ki se mu je s podpisom sporazuma mudilo, popustil in je bil (kot je to formulirala nemška diplomacija) "pripravljen upoštevati sovjetske interese v baltičskih državah." Meja interesnih sfer naj bi bila latvijska reka Daugava (stara meja med obema carstvom), vendar so Rusi hoteli latvijski pristanišči Liepaja in Kurzeme, zato so Latvija, Estonija in Finska pripadli sovjetski interesni sferi, Litva pa nemški. Po delitvi Poljske se je Sovjetska zveza odrekla ozemljem zahodno od Courzonove linije iz leta 1919 in v zameno dobila tudi Litvo (z izjemo mesta Mariampol, ki pa ga je nato kljub dogovoru obdržala).

Moskva je nato izsilila sporazume o vojaški zvezi z baltičskimi državami, dobila oporišča in poslala Rdečo armado v vse tri države. Sledili so (z niansami v postopkih v posameznih državah) razni ultimati, pritisk po odstavitvi vlad in imenovanje

⁵ Nemško - poljska koordinacija pri uresničevanju ekspanzionističnih načrtov se je še nekaj časa nadaljevala in Poljska je po Münchenskem sporazumu in delitvi Češke dobila nekaj češkega ozemlja, kmalu pa je, kot je znano, tudi sama postala žrtev nemške agresije.

⁶ Veliki Britaniji in Franciji so zaradi tega očitali, da želi - podobno kot Hitler in Stalin - vzhodno Evropo deliti na interesne sfere. Georg von Rauch v že citiranem delu meni, da sta bili zahodni sili v to bolj ali manj prisiljeni in da gotovo ni bil njun namen prepustiti baltičskih narodov komunistični prihodnosti, čeprav obenem tudi opozarja, da so bili Stalinovi pogajalski cilji tako z obema zahodnima državama kot z Nemčijo popolnoma enaki. Poleg tega sta bili Velika Britanija in Francija prešibki, da bi tudi dejansko zaščitili baltičske države in Sovjetski zvezi preprečili njihovo priključitev.

kabinetov po sovjetskih zahtevah, prosovjetske demonstracije, provokacije, režirane volitve, na katerih so zmagale majhne, komaj legalizirane komunistične partije in na koncu zahteve po vključitvi baltiških držav v ZSSR, kar je bilo uresničeno do poletja 1940. V naslednjih mesecih so bili izvedeni revolucionarni ukrepi, sovjetizacija baltiških republik in deportacija več kot 60.000 Estoncev, 34.000 Latvijcev in 38.000 Litvancev v Centralno Rusijo. Del vodilnih politikov, ki je odstopil z vodilnih položajev, je nato emigriral, del pa postal žrtev čistk.⁷

Na podlagi sporazumov med Nemčijo in baltiškiimi državami se je izselila tudi nemška manjšina, ki je (podobno kot v Sloveniji kočevski Nemci) več stoletij živela v baltiških državah.

Velika Britanija in ZDA sta sprva (verbalno) jezno reagirali na vključitev baltiških držav v ZSSR, kasneje sta se zaradi skupnih vojnih ciljev s tem pragmatično sprijaznili in *de facto* stanje priznali.⁸

Začetek vojne, upor proti Rdeči armadi, prihod Nemcev

Ob napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 je bila od baltiških držav prva zasedena Litva (nemška vojska jo je zasedla v dobrem tednu), sledila je Latvija (v Rigo so Nemci vkorakali 1. julija), medtem ko so v Estoniji boji med nemško vojsko in Rdečo armado potekali dalj časa in dokaj srdito; 21. julija so Nemci sicer prišli do nekdanje estonsko-sovjetske meje, vendar je Rdeča armada izvedla protitudar. Tallin je v nemške roke padel 28. avgusta, sovjetsko upiranje pa je v posameznih delih, predvsem na nekaterih otokih trajalo do oktobra.

Do nemškega napada je prišlo v času, ko je bila sovjetizacija baltiških držav na vrhuncu, potekale pa so tudi množične aretacije in deportacije. Zato so prebivalci Nemce pričakali s cvetjem in jih pozdravljali kot osvoboditelje. Še pred njihovim prihodom je prišlo tudi do odpora proti Rdeči armadi, baltiški oficirji in vojaki v Rdeči armadi pa so se množično predajali Nemcem. V Litvi so politiki sestavili začasno vlado in objavili ponovno vzpostavitev neodvisnosti. Ko je 25. junija nemška vojska vkorakala v Kaunas, je tam že delovala začasna vlada. Nemci nad tem niso bili navdušeni, saj za baltiške države niso predvidevali protektorata ali kakšne podobne oblike poldržavnosti, vendar so delovanje vlade še nekaj časa pustili, sami pa so uvedli civilno upravo (Zivilverwaltung). Znotraj vlade je nato prišlo do razkola zaradi različnih pogledov na to, do kakšne stopnje z Nemci kolaborirati. Po šestih tednih je vlada razpadla oziroma je bila razpuščena.

V Latviji so se posamezni vojaški oddelki ob začetku vojne uspeli samoorganizirati, vendar so jih Nemci takoj ukinili. Nastali sta tudi dve rivalski vladi, ki sta pretendirali za narodno predstavništvo. Tudi tu so Nemci delovanje domačih oblasti še nekaj časa tolerirali (predvsem zato, da ne bi prihajalo do zastojev v industriji), niso pa z nobeno od vlad vzpostavili neposrednih stikov.

V Estoniji je bil odpor proti Rdeči armadi najmočnejši (aktivno je v njem sodelovalo okrog 5000 mož, na obeh straneh pa jih je padlo po več kot 500) in je trajal najdalj, okrog dva meseca. Tudi estonske enote so Nemci, takoj ko so vzpo-

⁷ Anatol Lieven: *The Baltic Revolution*. Yale University Press, New Haven and London, 1994.

⁸ *Enciklopedija druge svetovne vojne 1939-1945*. Ljubljana 1982, str. 92 (geslo Baltik, države). V ZDA so sicer nekateri diplomatski predstavniki baltiških držav svoj status ohranili tudi v povojnih desetletjih in ZDA *de iure* aneksije niso priznale.

stavili oblast, razpustili. Zadnji estonski predsednik vlade iz časa neodvisnosti je organiziral poseben politični svet, ki pa se ni razglasil za vlado, predvsem zato, ker so izkušnje v Litvi in Latviji pa tudi Ukrajini pokazale, da Nemci tega ne odobravajo, Estonci pa so se konfrontaciji z njimi želeli izogniti.

Nemška okupacija

Dolgoročni cilj Nemčije je bil, da ozemlje, na katerem so bile baltiške države, vključi v rajh, pred tem pa v celoti izseli skoraj dve tretjini prebivalstva (večinoma v na novo osvojena ozemlja v Sovjetski zvezi) in da namesto deportiranih naseli Nemce.⁹ Selekcija je bila narejena na osnovi posebne študije, ki jo je do leta 1942 opravila antropološka komisija. Za tiste, ki naj bi ostali, so menili, da v širšem smislu pripadajo nordijski rasi oziroma eni od "sprejemljivih" kategorij v nemški rasni kategorizaciji in so zato primerni za germanizacijo. Nemški izselitveni načrt za baltsko prebivalstvo pa je bil iz raznih razlogov precej dolgoročen in je predvideval izselitev okrog 520.000 ljudi šele v prvih petindvajsetih letih po koncu vojne.¹⁰

Baltski Nemec Alfred Rosenberg je bil julija 1941 imenovan za ministra za vzhodna okupirana ozemlja, eden od njegovih namestnikov Hinrich Lohse (prej gaulajter Schleswig-Holsteina) pa je postal komisar za t.i. Reichskomissariat Ostland, administrativno območje, ki je obsegalo tri bivše baltiške države in Belorusijo s sedežem v Rigi. Vsaka od bivših baltiških držav je postala samostojno okrožje, ki ga je vodil nemški glavni komisar s sedežem v prejšnjih prestolnicah. Okrožja so bila razdeljena na okraje, ki so jih prav tako vodili nemški komisarji, okraji pa na krajevne administrativne enote. Ponekod so nemško oblast predstavljali še uradniki ali oficirji s posebnimi zadolžitvami (t.i. Sonderführerji). Vzpredno sta delovali še partijska in policijska oblast, ki sta bili podrejeni neposredno Berlinu (Himmlerju). Tudi sicer sta imela Rosenberg in Lhose omejena poblastila, saj je bilo npr. gospodarsko upravljanje podrejeno neposredno gospodarskemu štabu za vzhod (Wirtschaftsstab Ost) oziroma Göringu. Nemci so v upravljanju dopuščali tudi kolaboracijo - t.i. "samoupravo" (Selbstverwaltung). Iz domačih politikov so ustanovili posebne svete, ki jih je sestavljalo med pet in dvanajst "direktorjev" oziroma "svetovalcev" (v Litvi so jih imenovali "Generalräte", v Latviji "Generaldirektoren" in v Estoniji "Landesdirektoren"). Svet je vodil "prvi" direktor oz. svetovalec.¹¹ Nekatera mesta so bila iz "samouprave" izvzeta: Riga npr. je bila

⁹ Generalplan Ost iz leta 1942 je predvideval izselitev po 50% odstotkov Estoncev in Latvijcev in 85% Litvancev.

¹⁰ Kot razlog za relativno dolg izselitveni rok se v literaturi najpogosteje navaja pomanjkanje primernega nemškega prebivalstva za naselitev in pa želja, da bi (tako kot v češkem primeru) vojaško pomembna industrija, predvsem pa transport potekala čimbolj nemoteno. Verjetno pa sta vplivala vsaj še dva razloga: nemški načrti niso povsem natančno definirali, do kam na vzhodu naj bi segel rajh oz. so v zvezi s tem obstajale različne variante, baltsko prebivalstvo pa je bilo rasno vendarle ugodneje ocenjevano kot slovansko in še nekateri drugi. Poleg tega so Nemci lahko s pridom izkoriščali protisovjetsko razpoloženje prebivalstva, čeprav jim v zameno niso obljubljali ničesar, kar bi bilo vsaj posredno povezano s prejšnjim neodvisnim statusom.

¹¹ Nemški generalni komisarji za časa okupacije so bili: v Litvi Adrian von Renteln, v Latviji Otto Drechsler in v Estoniji Karl Litzmann. "Prvi" direktorji oz. svetovalci so bili v Litvi Petras Kubiliunas, v Latviji Oskar Dankers in v Estoniji Hjalmar Mäe. General Kubiliunas je bil ekstremen nacionalist, ki je že leta 1934 poskušal z državnim udarom prevzeti oblast, v dvanajstčlanskem svetu pa so bili trije politiki iz prejšnje začasne vlade. Dankers je januarja 1941 iz Latvije emigriral in postal nemški državljani. V Latviji ni imel nobene avtoritete, zato so Nemci dodatno imenovali Alfredsa Valdmanisa, prejšnjega finančnega ministra in najmočnejšo latvijsko politično osebnost v času vojne za direktorja upravnih

pod direktno nemško kontrolo, z županom, ki je bil baltiški Nemec. Proti nemški upravi nad glavnim mestom je latvijski "direktorij" večkrat neuspešno protestiral. Tudi nekatera strateško pomembna pristanišča (npr. Narva) so bila pod direktno nemško vojaško upravo.

Kolaboracionistične oblasti so v osnovi lahko obnovile predvojni pravni in administrativni sistem, deloma so imele pristojnosti tudi nad policijo. Iz obnovljenega sistema pa so bili izključeni Judi in nekatere druge strukture prebivalstva, Nemci pa so deloma upoštevali lastno zakonodajo. Gospodarsko so Nemci hoteli zasedena ozemlja čim bolj izkoristiti. Rublji so bili zamenjani za marke (v razmerju 10 rubljev za eno marko), kar je prebivalstvo ekonomsko močno prizadelo, saj so že sovjetske oblasti nekaj mesecev prej izvedle zamenjavo, prav tako v škodo domačih valut. Okupacijske oblasti lastnine v glavnem niso denacionalizirale, ampak so jo predale v upravo posebej za to ustanovljenim nemškim podjetjem (Zentralhandelsgesellschaft Ost in Landbewirtschaftungsgesellschaft Ost), ali pa so večinski delničarji postala nemška podjetja, posebno taka, ki so bila pod patronatom NSDAP. Nekaj zemlje je bilo, predvsem v propagandne namene, vrnjeno kmetom leta 1943. Nemci so dopuščali omejeno kulturno življenje in vsaj v začetku niso skušali nacificirati zasedenih držav, računajoč na daljšo dobo za pripravo na priključitev. Nekaj časa (do 1943) so bile s presledki odprte tudi posamezne univerze. Študenti so morali pred vpisom odslužiti eno leto v Reichsarbeitsdienst. Na nižjih ravneh šolstva so Nemci nadzirali posamezne predmete oziroma učbenike (zgodovina, biologija), sicer je bil pouk v pristojnosti lokalnih oblasti. V omejenem obsegu so lahko izhajali časopisi, prav tako knjige. Opere in gledališča so delovala bolj ali manj nemoteno, pač glede na možnosti v vojnih razmerah. Nemci so v glavnem dopuščali tudi delovanje cerkve, čeprav so glede tega (enako velja tudi za druga področja) med posameznimi okolji obstajale razlike (v Latviji npr. niso dopuščali delovanja teoloških izobraževalnih inštitucij). Za prebivalce med 18. in 45. letom je bila uvedena delovna obveznost (z zagroženo kaznijo treh mesecev zavora in 100 mark kazni za izogibanje). Nemci so določili kvote za posamezne dežele, ki pa so jih kolaboracijske oblasti le s težavo izpolnjevale in se ves čas pritoževale zaradi visokih števil. Zato so okupacijske oblasti občasno zahteve zmanjšale, izvajale pa so tudi samostojne akcije.¹² V celoti je bilo v Nemčijo poslanih okrog 126.000 delavcev, precej ljudi pa se je temu izognilo s skrivanjem in bežanjem v gozdove.

Na vojaškem področju se je izvajalo novačenje v vojaške in paravojaške enote (obrambne in varnostne oziroma policijske enote). Novačenje je bilo v principu prostovoljno, razlogi za vpis pa različni (pronacistična usmerjenost, protiboljševizem, prikrivanje prejšnjega sodelovanja s sovjetskimi oblastmi, pritiski kolaboracionističnih oblasti ipd.). V Litvi se je v obrambnih enotah zvrstilo okrog 20.000 ljudi (čeprav stalni sestav nikoli ni presegel številke 8500), v Latviji so enote štejele 15.000, v Estoniji pa 10.000 mož. Nemci so obljubili, da bodo te enote uporabljene edino za obrambo pred sovjetskimi vdori, diverzantskimi akcijami, desanti

organov. Tudi Mäe je bil emigrantski povratnik, v času neodvisnosti pa je bil zaprt zaradi profašistične dejavnosti.

¹² Stalna nemška praksa so bile t.i. "cerkvene akcije", v katerih so Nemci obkolili cerkev med nedeljsko mašo in enostavno pobrali vse za delo zmožne vernike. V Latviji so po ocenah zgodovinarjev na ta način za prisilno delo pridobili okrog 75.000 ljudi.

ipd. Dejansko so bile poslane na vzhodno fronto (veliko jih je padlo v bitki za Stalingrad), v Poljsko (kjer so delovale tudi v getih), v Jugoslavijo, in po kapitulaciji Italije tudi v Italijo.

Poleg obrambnih bataljonov so bile med koncem leta 1942 in pomladjo 1943 formirane tudi nacionalne enote Waffen SS. V načelu so bile prav tako prostovoljne, dejansko pa alternativa obvezni delovni službi. Latvijci in Estonci so organizirali sorazmerno močne SS enote, estonska SS legija je imela moč ene divizije (11.000 mož), latvijska pa je bila še enkrat tolikšna. Litvancem so po začetnem rekrutiranju formiranje SS enot prepovedali, ker se niso izkazali za dovolj lojalne. Zaradi nasprotovanja Nemcem so v koncentracijsko taborišče Stutthof poslali 46 intelektualcev, med njimi tri člane sveta, opozicijska dejavnost pa je potem vplivala na celoten odnos okupacijskih oblasti do Litvancev. Nemci so med drugimi ukrepi prepovedali tudi vse višje oblike izobraževanja. Konec leta 1943, ko je Nemcem že močno primanjkovalo vojakov, so v Litvi ponovno izvedli mobilizacijo. Ta je bila sprva neuspešna, potem pa je zaradi obljub, da bo dejavnost litvanskih SS enot omejena na prostor baltičskih držav in namenjena izključno boju proti sovjetskim partizanom in zato, ker se je zanjo zavzel priljubljeni general Povilas Plechavičius, doživela velik uspeh (30.000 prijavljenih). V teh enotah so litvanski politiki videli jedro nove litvanske armade in so mobilizacijo prav tako podprli. Maja 1944 je zaradi bližajoče se vzhodne fronte vodstvo SS hotelo enote spremeniti v pomožne policijske enote in jih poslati na fronto. To je povzročilo množične dezertacije, general Plechavičius in štab sta bila aretirana, okrog 100 ljudi pa ustreljenih. Tiste, ki so v enotah ostali, so poslali v Nemčijo in na Norveško, kjer so opravljali zemeljska dela za Luftwaffe.

V Latviji je bila mobilizacija spomladi 1944 precej uspešnejša in je maja 1944 dosegla številko 60.000;¹³ ves čas okupacije je bilo z mobilizacijo v celoti zajetih okrog 150.000 ljudi, od tega jih je padlo, bilo ranjenih ali pogrešanih okrog 50.000.

V Estoniji je bilo februarja 1944, ko je Rdeča armada dosegla mejo, okrog 14.000 estonskih vojakov pod nemško komando. Število se je zaradi sovjetske nevarnosti povečalo za 50.000, poleg že obstoječih policijskih enot in SS divizije so bili formirani še novi obrambni bataljoni.¹⁴

Genocid nad Judi

V baltičskih državah je leta 1939 živelo skoraj 300.000 Judov, največ v Litvi (skupaj s tistimi v Vilniusu več kot 200.000), manj v Latviji (93.000), najmanj pa v Estoniji (5000). Okrog 7000 litvanskih Judov so deportirali še za časa sovjetske oblasti, 18.000 je bilo mobiliziranih v Rdečo armado ali pa evakuiranih. Tudi v Litvi je bilo podobno: že sovjetske oblasti so deportirale okrog 7000 Judov, število tistih, ki so se umaknili ali bili mobilizirani, pa ni natančno znano. V Estoniji so

¹³ V celoti je bilo v vsem času okupacije v Latviji z mobilizacijo zajetih okrog 150.000 ljudi, od tega jih je padlo, bilo ranjenih ali pogrešanih okrog 50.000, 8000 jih je sovjetska vojska do maja 1945 zajela, 20.000 pa je uspelo prebegniti na zahod.

¹⁴ V celoti je bilo v nemški vojski v času okupacije več kot 70.000 Estoncev, okrog 10.000 jih je padlo. Po ponovni zasedbi Estonije so v Nemčiji formirali Estonsko divizijo, okrog 10.000 estonskih vojakov je uspelo prebegniti na zahod, druge je Rdeča armada zajela. Okrog 3000 jih je že prej dezertiralo na Finsko (precej tudi z družinami), kjer so jih Finci poslali na karelijsko fronto (formiran je bil poseben Estonski regiment) ali pa na prisilno delo.

deportirali, evakuirali ali mobilizirali okrog 1000 Judov. V celoti je prihod nemške vojske v vseh treh državah pričakalo okrog 250.000 Judov.

Po umiku sovjetske vojske in še pred prihodom Nemcev je v posameznih okoljih prišlo do obračunavanja z Judi, ki so jih izvajale organizirane, na hitro sestavljene skupine. V Litvi so te pogrome povezovali s politično organizacijo Litvanska fronta aktivistov, čeprav zgodovinarji v glavnem trdijo, da za to ni dokazov. Nemci so konec junija 1941 poslali 1000 mož iz t.i. Einsatzgruppe A, da 'reši' judovsko vprašanje. Do oktobra so s pomočjo domačih sodelavcev pobili 71.000 Judov v Litvi in 30.000 v Latviji. Formirani so bil geti, nato pa tudi uničevalna koncentracijska taborišča. Največji taborišči sta bili Salaspils blizu Rige in Klooga v bližini Tallina, taborišča pa so bila še v bližini Kaunasa (v t.i. Deveti utrdbi še iz carističnih časov) in v Aukštietji Paneriai v bližini Vilnusa. Vanje, deloma pa tudi v nemška uničevalna taborišča, so, potem ko so gete ukinili, poslali večino Judov. V postopkih proti Judom so v vseh treh državah aktivno sodelovale kolaboracionistične oblasti, v fizičnem uničevanju pa domače kolaboracionistične enote. Holokaust je v baltičskih državah preživelo le malo Judov: od 250.000 le 10.000 (pobitih je bilo 170.000 litvanskih, 66.000 latvijskih in 4000 estonskih Judov).¹⁵ V vseh baltičskih državah, še posebej pa v Litvi ta pobjo ostaja travma, in vzrokov za odnos do Judov ne znajo popolnoma pojasniti, še posebej, ker so proti ravnanju z Judi protestirali le redki posamezniki (najbolj znan je protest latvijskega luteranskega nadškofa Teodorsa Grünbergsa). Kot glavna razloga navajajo antisemitizem, ki naj bi bil živ še iz carističnih časov (čeprav obenem zanikajo, da bi bili medvojni režimi protisemitski in dokazujejo, da so - nasprotno - Judi imeli najbolj ugoden položaj v vsej vzhodni Evropi) in pa dejstvo, da je sovjetska oblast uničila prejšnje elite, kar naj bi dalo možnost za širitev primitivnih šovinističnih čustev. V opravičilo navajajo, da so pri podobnih procesih sodelovali tudi kolaboracionisti v drugih evropskih državah. Dodaten razlog vidijo v tem, da so bili Judi privilegirani za časa sovjetske oblasti in da so tudi bolj kot drugi prebivalci sodelovali z njimi.¹⁶

Odpor proti Nemcem

Prve mesece po okupaciji je bilo prebivalstvo baltičskih držav prepričano, da so jih Nemci osvobodili boljševizma. To prepričanje je izdatno utrjevala nemška propaganda. Ker pa se upanje, da bodo baltičske države dosegle vsaj status navidezne neodvisnosti (kot npr. Slovaška), ni uresničilo, je tudi zaupanje v Nemce upadalo. Začel je izhajati ilegalni tisk, v katerem so kritizirali nemško okupacijsko politiko (ekonomsko izkoriščanje, mobilizacijo, primere aretacij in nasilja nad prebivalstvom), jo primerjali s sovjetsko in izražali upanje, da bodo po vojni zahodne

¹⁵ Romuald Misiunas, Rein Taagepera: *The Baltic States, Years of dependence 1940-1990*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1992, str. 64. Navedena števila so, tako kot običajno pri vojnih žrtvah, le približna in se v različnih virih razlikujejo. Navedena avtorja za svoje trditve navajata več baltičskih, ruskih in nemških virov.

¹⁶ Ko sem v poletnem semestru leta 1996 predaval na univerzi Vytautas Magnus v Kaunasu, so študentje zgodovine v seminarju kot motiv za sodelovanje v pogromih največkrat navajali prav domnevno judovsko sodelovanje s sovjetskimi oblastmi, čeprav so (v sicer zelo vročih razpravah) priznavali, da se s tem pobojev ne da opravičiti. Kritičnejša - tudi litvanska - literatura sploh priznava, da ta podatek ne drži, saj je bilo - merjeno v odstotkih glede na število prebivalcev - pod sovjetsko oblastjo deportiranih celo več Judov kot drugih prebivalcev (1,5% proti 1,1% v Litvi in 1% proti 0,8% v Latviji). Tudi članstvo Judov v maloštevilni komunistični partiji v Litvi januarja 1941 je dosegalo komaj 15%.

države pomagale obnoviti neodvisnost baltičkih držav. Posameznim nemškimi ukrepom so se skušale izogibati tudi kolaboracionistične oblasti. Nikjer pa upiranje ni presešlo oblike pasivne rezistence. Oborožene napade in diverzantske akcije so v nekaterih delih (predvsem v bližini beloruske meje) izvajali ruski partizani, na delu litovskega ozemlja (v širši okolici Vilniusa), pa so delovali tudi poljski partizani (Armija Krajowa), ki so to ozemlje šteli za del Poljske. Dejavnost ruskih partizanov je sovjetsko zgodovino pisje zelo populariziralo in tudi precejšnje, medtem ko mu baltski zgodovinarji pripisujejo, da je imelo namen izzvati nemške represalije in s tem spodbuditi aktivnejši odpor domačega prebivalstva.¹⁷

Tisti del politikov, ki ni sodeloval z Nemci, je skušal organizirati ilegalna politična telesa ali vlade, katerih namen je bil (poleg informiranja ljudi preko legalnega tiska), da ohrani preostanek političnih elit do konca vojne in se pripravi na povojno obdobje. Ponekod je med politiki v ilegali in kolaboracionističnimi oblastmi obstajala povezava ali pa vsaj ni prihajalo do izrazitih nasprotovanj, drugje pa so bili odnosi (tudi zaradi osebnih rivalstev) bolj napeti. V Litvi je delovala že omenjena Litovska fronta aktivistov, ki je bila dejavna tudi v času sovjetske okupacije leta 1940. Leta 1941 je organizirala začasno vlado, ki pa je delovala le kratek čas. Fronta je preko nemške vojaške komande na Hitlerja naslovila memorandum, v katerem je izrazila željo po litovski neodvisnosti. Vodja fronte Leonas Prapuolenis je bil nato deportiran v Dachau, fronta je razpadla, del (predvsem desno usmerjenih voditeljev iz Nacionalne stranke) je nato sodeloval v kolaboracionističnem "direktoriju", iz preostanka pa sta se oblikovali dve organizaciji, katoliška Litovska fronta in liberalna Zveza borcev za svobodo. Obe sta preko Stockholma vzdrževali stike s tujino, v začetku leta 1944 pa je nekaj časa deloval tudi ilegalni radio. Konec leta 1943 sta se obe organizaciji združili v Vrhovni komite. Nemci so ga deloma razkrili in nekaj voditeljev aretirali, dejavnost komiteja je nato postopoma zamirala in s prihodom sovjetske vojske prenehala. V Latviji je "direktorat" sprva zahteval ustanovitev lastne armade, ki bi se borila proti Sovjetski zvezi, potem pa tudi avtonomijo po vzoru Slovaške. Te zahteve je podpiral tudi nemški generalni komisar za Latvijo Drechsler, vendar so v vodstvu Ostlanda pobudo zavračali v prepričanju, da bi Latvijci to izkoristili za iskanje povezav z zahodnimi zavezniki, ne pa utrditev stikov z Nemčijo. Zaradi nemških stisk z vojaško silo pa je Rosenberg v začetku leta 1943 celo sam predlagal Hitlerju, da bi baltičkim državam dal avtonomijo.¹⁸ Hitler je to zavrnil z argumentacijo, da podjarmljeni narodi ne morejo biti upoštevani kot zavezniki. Zaradi neuspešnih poskusov vzpostavitve avtonomije je "prvi direktor" Valdmanis odstopil in izstopil iz "direktorata." Politiki, ki niso hoteli kolaborirati z Nemci, so avgusta 1943 ustanovili Latvijski centralni svet, v katerem so bili predstavniki štirih največjih predvojnih parlamentarnih strank. Svet je imel stike z zahodom in tiskal je ilegalni časopis Neodvisna Latvija. Tudi dejavnost sveta so Nemci odkrili

¹⁷ Med nemškimi povračilnimi ukrepi za partizanske akcije baltska zgodovinska literatura navaja zlasti vas Audrini v Latviji, kjer so Nemci pobili 235 prebivalcev in vas Pirčiupis (litovske Lidice), kjer so zažgali vas skupaj s 119 prebivalci.

¹⁸ Njegov predlog je obsegal tri točke: popolno denacionalizacijo premoženja oz. obnovitev zasebne lastnine (s tem se je Hitler strinjal), vzpostavitev avtonomnih vlad in ustanovitev nacionalnih enot na osnovi množične mobilizacije, ki bi se potem borile proti Rdeči armadi.

in del voditeljev (vključno z voditeljem, liberalcem Konstantinsom Čakstejem) aretirali. Ustrelili so 8 oficirjev iz latvijskih enot v nemški vojski, 545 pa so jih poslali v taborišče Stutthof.

V Estoniji je bil "direktorat" bolj pasiven, vendar je "prvi direktor" Mäe vseeno zahteval avtonomijo, generalni komisar Litzman pa je zahteve podpiral. Politiki, ki niso pristajali na kolaboracijo, so preko Stockholma, kjer je bil del emigrantskih politikov, vzdrževali relativno redne stike z Londonom (hitri motorni čoln je med Tallinom in Stockholmom potoval dvakrat na mesec). V začetku leta 1944 so ustanovili Republiški nacionalni komite, ki je bil po sestavi podoben Latvijskemu centralnemu svetu. Tudi dejavnost tega komiteja je upadla z aretacijami okrog 200 aktivistov s strani Gestapa. Namen komiteja je bil, organizirati začasno vlado v vmesnem času med odhodom Nemcev in prihodom sovjetske vojske in zagotoviti neodvisnost. Septembra 1944, še med nemško navzočnostjo, so vlado res ustanovili, vendar se je še pred sovjetskim prihodom umaknila v Stockholm.

Politiki vseh treh baltiških držav so se med vojno skušali tudi povezati in uskladiti dejavnost za obnovitev neodvisnosti pri zahodnih državah in politiko do Nemcev, nekaj tajnih skupnih sestankov političnih vodstev pa ni prineslo vidnejših rezultatov.

Primerjava slovenskih in baltiških razmer

Slovenski narod in baltski narodi sodijo med manjše evropske narode in kljub temu, da obstajajo med njimi pomembne razlike, nudijo osnovo za primerjavo.¹⁹ Med obema vojnama je bila razlika predvsem v tem, da so baltski narodi imeli svoje države, ki so jih izgubili. Slovenci so bili del jugoslovanske države, v kateri formalno niso imeli niti avtonomije. S tem je bil povezan tudi povojni cilj: baltski narodi so težili k obnovitvi samostojne državnosti in svoje prihodnosti niso videli v Sovjetski zvezi, medtem ko je bil cilj slovenskega naroda obnovljena in demokratična Jugoslavija, v kateri bi državnost uresničili v obliki federalne enote. Cilj nemškega okupatorja je bil, kar zadeva baltske narode in Slovence, enak: izselitev ali uničenje večine prebivalstva in germanizacija tistega dela, ki je oziroma bi uspešno preстал rasne meritve. Pri baltskih narodih je bil ta cilj zastavljen dolgoročno, pri Slovencih kratkoročno. Zaradi tega so se ukrepi okupatorjev in sploh okupacijski sistemi razlikovali. Na Slovenskem so bili nemški ukrepi bolj brutalni in bolj množični. Slovenija je bila tudi razkosana med tri okupatorje, kar za baltiške države ni značilno, so pa že prej doživele sovjetsko okupacijo. Do kapitulacije Italije Nemci tudi niso pomišljali na sodelovanje s predstavniki predvojnih slovenskih oblasti, medtem ko so pri baltskih narodih dopuščali soupravo. V praksi je bil okupacijski sistem v baltiških državah bolj podoben italijanskemu v t.i. Ljubljanski pokrajini, ali morda (deloma) madžarskemu v

¹⁹ Estonija je v mejah iz leta 1939 imela 1,134.000 prebivalcev - leta 1989 1,565.662, Latvija okrog 2,000.000 - leta 1990 2,686.000 in Litva 2,575.000 - leta 1990 3,723.000. Vse tri države so bile in so tudi danes ozemeljsko precej večje od Slovenije (Estonija danes meri 45.215 km², pred vojno pa je merila 47.549 km², Latvija danes meri 64.600 km², pred vojno je merila 65.892; Litva ima danes 65.200 km², med vojnoma je bila manjša zaradi poljske zasedbe Vilniusa z okolico (ki jo je v času vključitve v Sovjetsko zvezo sicer dobila nazaj) in nato še zaradi priključitve Klaipeide z okolico (okrog 2600 km²) k Nemčiji. Vse tri države so bile nacionalno manj homogene kot Slovenija: Estonija 88%, Latvija 75,5% in Litva 80,6% (po vojni se je ta odstotek predvsem v Estoniji in Latviji še bistveno spremenil in danes znaša 61,5% oz. 52%).

Prekmurju, kot pa nemškemu. Tako pri Slovencih kot pri baltiških državah Nemci niso dopustili statusa navidezne samostojnosti, kakršnega sta imeli Slovaška ali Neodvisna država Hrvaška (pri Slovencih še dodatno ne tudi združitve slovenskega ozemlja zgolj pod nemškim okupatorjem, za kar so si v začetku okupacije prizadevali nekateri slovenski politiki). Pripravljenost odobriti tak status pa je bila, kar zadeva baltske narode, večja, kot pa kar zadeva Slovence in so se zanj v Berlinu zavzemali tudi predstavniki lokalnih okupacijskih oblasti. Zasedena ozemlja so hoteli Nemci ekonomsko čim bolj izkoristiti, to velja tako za baltiške države kot za Slovenijo. V obeh primerih so uporabljali tudi rasno zakonodajo, čeprav formalno ne baltiške države ne Slovenija niso bile priključene k rajhu. V obeh primerih so tudi izvajali mobilizacijo. V Sloveniji je bila v nemško vojsko obvezna, v domobranske enote pa formalno prostovoljna, v baltiških državah pa so že od začetka formirali močne nacionalno homogene enote pod nemškim poveljstvom ter SS enote (formalno na prostovoljni osnovi), ki so jih uporabljali na vzhodni fronti, pa tudi drugje. Na Slovenskem so ustanovitev domačih enot (domobranstva) dopustili šele po kapitulaciji Italije leta 1943. Domobranci so bili uporabljani za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju ("komunizmu" oziroma "boljševizmu" kot so to označevali), ne pa tudi na bojiščih izven Slovenije. Na delu ozemlja (Gorenjska) so bile domobranske enote pod neposrednim poveljstvom SS, vendar sicer v Sloveniji posebne SS enote niso bile ustanovljene. V obeh primerih so Nemci izkoriščali močan ideološki naboj pri delu prebivalstva (protikomunistična usmerjenost). Na splošno gledano je bilo prebivalstvo Nemcem v baltiških državah precej bolj naklonjeno kot v Sloveniji, čeprav je v začetnem obdobju zaradi ukrepov v preskrbi, socialne demagogije in drugih razlogov tudi v nekaterih delih Slovenije prebivalstvo Nemce sprejelo z naklonjenostjo. Zaradi konkretne izkušnje s sovjetsko zasedbo, milejše okupacijske politike in strahu pred ponovno sovjetizacijo, pa je bila nemška propaganda v baltiških državah precej bolj uspešna kot v Sloveniji.

Usmerjenost in ravnanje kolaboracionističnih oblasti je v obeh primerih primerljiva: na splošno velja, da so bile (z nekaterimi izjemami) usmerjene prozahodno in so v kolaboraciji videle možnost za znosnejše preživetje, podrobnejša primerjava (tu zaradi omejenega prostora ni možna) pa bi pokazala, kdo je bolj presegal meje t.i. funkcionalne kolaboracije. Oboji so velike upe polagali v prihod zahodnih zaveznikov in računali, da se bodo kolaboracionistične enote lahko ob koncu vojne preoblikovale v nacionalne vojske. Kolaboracionistični politiki v baltiških državah so v odnosu do nemških oblasti nastopali bolj odločno in z večjo stopnjo avtonomnosti kot slovenski (kar pa je deloma posledica razlik v položaju, ki so jim ga Nemci dopuščali). Status katoliške cerkve (v baltiških državah tudi drugih cerkva) je bil v obeh primerih približno enak, čeprav je na Slovenskem Cerkev imela neprimerno večji vpliv na politično dogajanje in se je tudi bolj zapletla v kolaboracijo. Izrazito je proti nemškim ukrepom, pa tudi proti ukrepom kolaboracionističnih oblasti (predvsem kar zadeva ravnanje z Judi) v baltiških državah nastopilo le nekaj posameznikov. Posamezniki (tudi na visokih položajih v cerkveni hierarhiji), predvsem iz vrst luteranske cerkve, so zaradi sodelovanja v protinemški dejavnosti postali tudi žrtve nemške represije. V baltiških državah državljanske vojne ni bilo, prišlo pa je do pogroma nad Judi. Tako pri baltiških narodih kot pri Slovencih je pred vojno obstajala močna nemška manjšina, ki se je

pretežno nacificirala. Iz baltiških držav je bila na osnovi sporazuma med Nemčijo in Sovjetsko zvezo izseljena že pred vojno, v času sovjetske zasedbe (z izjemo Klaipeide, ki je pripadla Nemčiji) in le redki izseljenci so se med vojno smeli vrniti. V Sloveniji je bila večinoma iz italijanske okupacijske cone preseljena v nemško okupacijsko cono (Kočevski Nemci), deloma pa tudi drugam. Po vojni sta obe manjšini praktično izginili.

Bistvena razlika med baltiškiimi državami in Slovenijo je v tem, da je v Sloveniji obstajalo močno, dobro organizirano in vojaško aktivno odporniško gibanje, medtem ko je bilo v baltiških državah omejeno zgolj na politično dejavnost in propagandno aktivnost (deloma tudi zaradi prepričanja, da bi aktiven odpor zgolj pomagal Sovjetski zvezi). Število žrtev je težko primerljivo, ker je bilo izračunavano po različnih metodologijah, vendar so številke za baltiške države tako visoke, da jih je najbrž treba jemati z rezervo.²⁰ Materialna škoda je bila tako v baltiških državah kot v Sloveniji precejšnja, vendar je prav tako težko primerljiva.²¹

Status baltiških držav in Slovenije je bil po drugi svetovni vojni formalno podoben - postale so republike znotraj sovjetske oz. jugoslovanske federacije. Za baltiške države je to pomenilo veliko razočaranje, saj so pričakovale neodvisnost in so se ponovni sovjetizaciji upirale (tudi z gverilskim bojem) še tja v prvo polovico petdesetih let. Za Slovenijo je bil novi položaj v primerjavi s prejšnjim napredek, čeprav je država kljub formalno zagotavljeni federativnosti funkcionirala centralistično in so bili v naslednjih desetletjih potrebni trdi politični boji za emancipacijo. Dve baltiški državi - Estonija in Latvija sta s spremembami republiških meja po ponovni sovjetizaciji del ozemlja izgubili, Litva pa je pridobila Klaipeido z okolico, že ob prvi sovjetski zasedbi (1940) pa tudi Vilnius. Slovenija je zaradi aktivnega odpora v okviru jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in kot del protifašistične koalicije pridobila tretjino nacionalnega ozemlja, ne pa tudi Koroške in močno zaželenega Trsta. Čeprav je zaradi prevladujoče vloge komunistične partije po vojni prišlo do izvedbe revolucije in represivnih ukrepov, je bil položaj Slovencev v povojnih desetletjih (z izjemo prvih povojnih let) bistveno boljši kot baltških narodov (so si pa tudi ti v šestdesetih letih izbojevali vsaj kulturno avtonomijo). Tako za baltiške narode kot za Slovenijo pa je druga svetovna vojna pomenila ponovno potrditev izkušnje, da se pri tehtanju med interesi velikih sil na eni in deklarativnimi opredelitvami o enakopravnosti narodov, pravici do samoodločbe in pravičnih mejah na drugi strani tehtnica običajno nagne v korist prvih.

Božo Repe

BALTIC STATES DURING THE SECOND WORLD WAR AND THEIR COMPARISON

²⁰ V baltiških državah k vojnim žrtvam prištevajo žrtve iz časa sovjetske zasedbe pred 2. svetovno vojno in po ponovni zasedbi 1944-1945, deportacije v Rusijo, pobegle, mobilizirane v sovjetsko in nemško armado, nemške deportacije in tudi populacijske spremembe, ki so nastale zaradi izgube ali (v primeru Litve) pridobitve ozemlja. Končna kalkulacija je, da so izgube glede na leto 1939 znašale v Estoniji 25% prebivalstva, Latviji 30% in Litvi 15%. Smrtnih žrtev kot posledice vojne in okupacije (vključno z Judi) naj bi bilo v baltiških državah v povprečju okrog 9%.

²¹ O vojni škodi obstajajo predvsem sovjetski podatki, ki pa so težko preverljivi. Za Litvo npr. navajajo, da so Nemci samo leta 1944 požgali 21 vasi, uničili 86.300 stavb in 56 elektrarn oz. električnih napajalnih postaj ter vrgli v zrak 1148 mostov.

WITH SLOVENIA

S u m m a r y

The author studies the situation in the Baltic states during the Second World War and compares it with that in Slovenia at the time. He concludes that the final objective of the German occupier was essentially the same in each country: the extermination and deportation of the majority of population, or Germanisation of those fortunate enough to pass racial tests. In the case of the Baltic peoples, such an objective was to be achieved in the long-term, whereas in Slovenia, it was supposed to be more immediate. Because of this, the occupation regime and the measures applied by Germany in the Baltic states differed from those in Slovenia. First of all, the Slovene territory was divided among three occupying countries, unlike any of the Baltic states where the German occupying regime resembled more that of Italians than that it applied in Slovenia. In the said states the Nazis would not tolerate the fictitious autonomy, as they did in the case of Slovakia and in the Independent State of Croatia. Their intention was to exploit the occupied territories as much as possible, apply racially discriminating legislation, perform the military mobilisation of the population, and, with certain discretion, permit the formation of collaborationist paramilitary units. In each case, the Germans took advantage of strong anti-Communist feeling among the local population. Before the war, there were strong German minorities in the Baltic states and Slovenia, which became predominantly nazified, and, after the war, practically disappeared. The main difference between Slovenia and the Baltic states was that, in the former, the resistance movement was strong, well-organised and military active, whereas in the latter, this was limited to a more political and propagandist activity. At the time of anti-Semitic persecution and pogroms in the Baltic states, there was a civil war on one part of the Slovene territory. After the war, the said countries shared a similar political status, becoming republics within the Soviet and Yugoslav federations. The Baltic states, which had aspired to independence, were greatly disappointed with the outcome. Slovenia, on the other hand, regarded this as an improvement on its previous position. As a result of active resistance within the Yugoslav Liberation Movement and membership of the anti-Fascist coalition, Slovenian territory expanded by a third. Lithuania also gained more territory, whereas Latvia and Estonia lost some.

Czesław Madajczyk

Razhajanja glede okupacijske politike v prvi polovici leta 1943

Jeseni leta 1942 je neugodni razvoj dogodkov na bojišču začel zelo oteževati položaj sil Osi. V odgovor na ameriško izkrcaje v francoski severni Afriki, 8. novembra, je Wehrmacht tri dni kasneje vkorakal v francosko prestolnico, v t.i. svobodno območje, ki je še bilo pod nadzorom vichyjske vlade. V Grčiji so zamenjali ministrskega predsednika kolaboracijskega režima, ki ni več obvladoval položaja v državi. Imenovanje novega režima Erika Scaveniusa na Danskem, le dan po invaziji v Afriki, pa z njo ni bilo povezano, saj se je ta zamenjava po naročilu Berlina pripravljala že več tednov. Tudi zasedba južne Francije in zamenjave v vodstvih Grčije in Danske so bili le ukrepi za poostritev nemško-italijanskega nadzora nad temi ozemlji. Isti mesec, 23. novembra, je Rdeča armada pred Stalingradom obkolila 6. nemško armado pod poveljstvom feldmaršala von Paulusa, ki se je končno predal 2. februarja 1943.

Arthur Seyss-Inquart¹ je 19. januarja 1943 predlagal Himmlerju spremembo politike na Vzhodu. Po njegovem mnenju bi bilo tam mogoče izvajati politiko, s katero bi Nemčija pridobila milijon vojakov. Predlagal je, da bi vojno nadaljevali s političnimi sredstvi in na ta način prišli do zmage. Vzrok za polom okupacijske politike v Belorusiji je videl v partizanskem bojevanju nasprotnikov. Poraz pri Stalingradu je vznemiril tudi Quislinga, glavnega norveškega kolaboranta. Njegova spomenica "Über die russische Frage" ima isti datum kot kapitulacija 6. nemške armade. Marca je Quislinga sprejel Himmler, kateremu je predlagal, naj Nemčija v 140-milijonski Rusiji postavi marionetno vlado, podobno kot je storila Japonska na Kitajskem, nato pa sklene z njo premirje, da bi tako Ukrajino postavili proti Rusiji in ustvarili veliki evropski blok. Domišljal si je, da se bo na sovjetskih prostranstvih prijelo geslo "Rusijo Rusom!" in da bo tam mogoče ustanoviti ter širiti nacistično gibanje. Quisling se je poleg tega navduševal nad angleškimi metodami gospodovanja nad Indijo in je predlagal, da bi jih uvedli na zasedenem ozemlju v Sovjetski zvezi.

Na tem mestu želim predvsem izpostaviti ne popolnoma pojasnjeno pobudo Josepha Goebbelsa, ministra za propagando. On se je še najbolj zavedal resnosti vojaškega položaja na prelomu med letoma 1942 in 1943, zato je pozorno spremljal dogajanje na zasedenih ozemljih. Med tamkajšnjim prebivalstvom, katerega veselje nad rusko zmago pri Stalingradu se je mešalo s strahom in sovraštvom do komunizma, se je vedno bolj krepilo ne le upanje na poraz Nemcev, temveč tudi na to, da bi si ti in Rusi prizadejali čimveč izgub.

Prvega februarja 1943 si je Goebbels zapisal v beležko, da bo poskušal od Hitlerja dobiti soglasje za objavo razglasa, ki bi ga Nemčija sporočila sovjetskemu ljudstvu in si tako olajšala pot do zmage v vojni na Vzhodu.² O vsebini razglasa se

¹ Seyss-Inquart je bil do leta 1940 namestnik generalnega gubernatorja v okupirani Poljski, kasneje pa državni komisar v okupirani Nizozemski.

² *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. Teil II, Band 7, str. 237.

je nekaj dni kasneje po telefonu pogovarjal z generalom Kurtom Zeitzlerjem, poveljnikom štaba OKH, ki mu je naslednji dan predložil svoje pripombe. Goebbels je vedel, da imajo o tej zadevi podobno stališče tudi Ministrstvo za zunanje zadeve in Giuseppe Bastianini, italijanski državni sekretar za zunanje zadeve. Menil je, da bo najbolje, če predstavi Hitlerju projekt o "vzhodnem razglasu" skupaj z Alfredom Rosenbergom, ki mu je bilo podrejeno državno Ministrstvo za zasedena ozemlja na Vzhodu. Vendar je imel slednji drugačne, bolj velikopotezne načrte, in je 12. februarja Hitlerju sam poročal o zadevi *Ostproklamation*, ne da bi poskušal od njega dobiti soglasje ali odklonilno mnenje. Firer je sicer privolil v "omejeno politično kolaboracijo" na zasedenem ozemlju v Sovjetski zvezi, predvsem s kozaki, imel pa je zadržke do predloga, da bi pri protisovjetskih dejavnostih na Vzhodu uporabili vojnega ujetnika, generala Andreja Vlasova.³ Na vzhodna ljudstva se je bil pripravljen obrniti šele potem, ko bi tam začel novo ofenzivo. Ukazal je tudi, naj zadevo uskladijo z Goebbelsom.

V Goebbelsovih 'dnevnikih' ne najdemo po 7. februarju skoraj tri tedne nobene beležke, ki bi se nanašala na razglas. V tistem času je bil namreč zaposlen s pripravo govora, ki ga je imel 19. februarja v Sportpalastu. Kljub temu je v tem času poskušal spraviti v tek propagando na Vzhodu. Ob deseti obletnici prevzema oblasti se je skliceval na Hitlerjev razglas, ko je izjavil, da bodo Nemci, s svojo vojsko in zavezniki, ali zmagali - in z njimi tudi Evropa - ali pa bo Vzhod uničil starodavno evropsko kulturo. Dne 15. februarja je Goebbels kot šef za propagando v NSDAP razposlal najvišjim delavcem v stranki in okrožnim vodjem za propagando okrožnico o odnosu Nemčije do evropskih narodov.⁴ V dogovoru z državnim kanclerstvom in v skladu z navodili državnega Ministrstva za zasedena ozemlja na Vzhodu je zahteval, naj se upoštevajo naslednja navodila:

1. vse evropske sile, s tem pa tudi vzhodne narode, je treba vključiti v boj proti "judovskemu boljševizmu";⁵

2. celotni propagandni aparat je treba vpreči za dosego zmage v vojni, vzhodnim narodom pa vcepiti prepričanje, da je zmagla Nemčije zanje koristna;

3. pripadnike vzhodnih narodov, ki so za nemško zmago, je treba prenehati obravnati kot živino in barbare. Ni jih dovoljeno žaliti ali poniževati v propagandnih sporočilih in uradnih besedilih;

4. "Nove ureditve" ni dovoljeno predstavljati na način, ki bi ustvarjal vtis, da je cilj nemških oblasti trajno izvajanje prisile. Zato niso dopustne izjave, da želijo Nemci iz vzhodnoevropskih držav narediti kolonije, da je to cilj tamkajšnje politike, da obravnavajo zavojevanje ljudi kot objekte za plenjenje in podobno. To namreč krepí odporniško gibanje in daje sovjetski propagandi dodatne adute;

5. Treba je opustiti vsakršne govornice o izseljevanju vzhodnih narodov in naseljevanju nemškega ljudstva na njihovi zemlji oziroma o germanizaciji;

6. Priporočljivo je poudarjati pozitivne lastnosti okupiranih narodov, kot so hrabrost, delavnost, hrepenenje po svobodi in sovraštvo do komunizma;

³ Arhiv Glavne komisije za raziskovanje Hitlerjevih zločinov, Varšava. Akti s procesa zoper Buhlerja, zv. 10, str. 170.

⁴ Okrožnico je obravnaval Lucjan Dobroszycki: *Die legale polnische Presse im Generalgouvernement 1939-1945*. München 1977.

⁵ Del besedila je bil objavljen v *Anatomie der Aggression*, Berlin 1972; v celoti pa v Bundesarchivu v Koblenzu (dalje BA), Slg Schumacher /484.

7. Treba je opustiti vse, kar otežuje sodelovanje s krajevnim prebivalstvom, če je

to potrebno za dosego zmage, in se vedno zavedati, da previdnost v izjavah pomeni manjšo izgubo nemške krvi in lažjo pot k dokončni zmagi.

Pet dni kasneje je Himmler kot Reichsführer SS (nadalje RFSS) poslal Goebbelsovo okrožnico Obergruppenführerju SS, Gottlobu Bergerju, šefu glavnega štaba SS, ki naj bi jo nato sporočil vsemu esesovskemu aparatu in policiji. V spremnem pismu je bilo poudarjeno, kako velikega pomena je ta okrožnica in da je v njej zapisane direktive treba izpolniti.⁶ Postavlja se vprašanje, ali je Himmler, ko je sprejel okrožnico šefa propagande NSDAP, bil prepričan, da bo v njej predlagana taktika zares pripomogla k zmagi v vojni.⁷ Bržkone se je še sveže spominjal Hitlerjeve zavrnitve njegovega predloga o dodelitvi omejene avtonomije pribaltskim deželam v zameno za mobilizacijo njihovih prebivalcev v Waffen SS. Če se je strinjal z vsebino okrožnice, kako je potem mogoče, da so pri SS še isto jesen objavili brošure, v katerih se je o vzhodnih ljudstvih govorilo kot o podljudeh? Dati odgovor na to vprašanje bi bilo preuranjeno. Presoja o njegovih resničnih namerah še dodatno otežuje dejstvo, da se je 20. februarja, ko je bilo pismo poslano Bergerju, v Vojnem stanu v Vinici pogovarjal s Hitlerjem, kar utemeljuje domnevo, da je okrožnico, ki jo je bil slednji odobril, tudi razposlal.⁸

Goebbelsova okrožnica je dosegla upravo Generalnega gubernatorstva na zasedenem delu Poljske 22. februarja. Še isti dan je generalni gubernator Hans Frank o njej obvestil okrožne gubernatorje, s katerimi je bil ravno na posvetu. Dva visoka uradnika iz njegove administracije, ki sta bila namenjena v Berlin, naj bi se tam prepričala, ali velja okrožnica tudi za Poljake. Ne da bi počakal na potrditev iz Berlina, je Frank že naslednji dan gubernatorjem, ki so še kar razpravljali o vlogi visokih uradnikov v propagandnem aparatu, posredoval svojo odločitev, da okrožnica stopi v veljavo in postane zavezujoča takoj. Lucjan Dobroszycki pojasnjuje to Frankovo dejanje kot namen vsiliti izvršeno dejstvo, kar bi ustrezalo njegovi okupacijski politiki, ki sta jo SS in policija večkrat obšli. Vendar so v naslednjih dneh policijske oblasti začele izpodbijati njegovo tolmačenje okrožnice. Zadeva je postala eden glavnih adutov v rokah višjega poveljnika SS in policije Friedricha W. Krügerja v njegovi že skoraj izgubljeni osebni tekmi s Frankom. Dilema je razrešila rzsodba kanclerstva NSDAP, da Poljaki ne sodijo k "vzhodnim narodom".

Februarsko okrožnico so v Generalnem gubernatorstvu nadomestili z direktivami iz Goebbelsovega resorja z dne 18. marca. Te so dopuščale samo manjše in nepomembne ublažitve na področju propagande, ki naj bi Poljakom dale vtis, da jim Nemci ne odrekajo pravice do obstoja, pravice do življenja. Odtlej Poljakov ni bilo več dovoljeno izenačevati z Judi, temveč si prizadevati za pridobitev naklonjenosti delovnih ljudi in jih vzpodbujati za odhod na delo v rajh.

⁶ BA, Slg Schumacher /484; NS 19 neu/279.

⁷ Leta 1942 je Himmlerja še posebej zanimal t.i. program generala Tanake kot koncept aneksije v največjem obsegu. Poznal je tudi program Matsuoke, zagovornika ustanovitve velikoazijskega območja pod japonsko prevlado (BA, NS 19 neu/2751).

⁸ Zapiski v koledarju RFSS.

Goebbelsova okrožnica je naletela na še veliko bolj zapleten položaj na zasedenem ozemlju v Sovjetski zvezi,⁹ kar je bilo po stalingrajskem porazu razumljivo. Prvi odgovori na ta neuspeh so bili Rosenbergova decembrska direktiva in ukazi poveljnikov armadnih skupin v vojaško-operativnih conah "A" (Verhaltensbefehl,

z dne 17. 2. 1943), "Sredina" (z enakim datumom) in "Jug" (26. 2.). Poveljniki teh skupin so iz taktičnih razlogov predlagali izboljšanje življenjskih razmer ljudi (ustrezno oskrbo s hrano, zagotovitev socialne varnosti, ureditev šolstva, spremembo kmetijskega sistema, prostovoljnost odhoda na delo v rajh in versko strpnost). Teh ukazov ni bilo dovoljeno dati v javnost,¹⁰ da ne bi prebivalstvo začelo postavljati svojih zahtev in bi ne bilo razočarano, če razmer ne bi uspelo izboljšati.

Goebbelsova okrožnica je veljala tudi za zasedeno ozemlje v Sovjetski zvezi, ki je bilo pod nadzorom državnega Ministrstva za zasedena vzhodna ozemlja. Poslana je bila vodstvu tega resorja, to pa jo je v prvih dneh marca poslalo državnim komisarjem v Ukrajini in Belorusiji ter pristojnim v poveljstvih armadnih skupin. Upoštevajoč decembrske zahteve vojaškega poveljstva o angažiranju vojnega ujetnika generala Andreja Vlasova (kar je podpiral tudi Rosenberg) in na osnovi Goebbelsove februarске okrožnice je poveljnik armadne skupine "A" izdal podrejenim povelje, ki je upoštevalo izkušnje iz zime 1942-43. Glede drugih skupin vemo, da maršal Ewald von Kleist, poveljnik skupine "Jug", takega povelja ni izdal zaradi prevelikih nesoglasij glede ureditve kmetijskega sistema oziroma reprivatizacije v kmetijstvu. Rosenberg se je 3. aprila obrnil na poveljstvo kopenskih sil OKH s pismom, v katerem se je izrekel za enotno politiko v Ukrajini in opozoril na Goebbelsovo okrožnico, ki jo je bil odposlal tamkajšnjemu državnemu komisarju. Nisem povsem prepričan, ali je bila ta poteza okrožnici v prid ali v škodo. Naslednje pismo OKH z dne 9. aprila je potrdilo, da okrožnica ustvarja nove razmere in zahteva enotno ravnanje. Nanjo se je v pismu z dne 20. aprila večkrat skliceval tudi državni predstavnik Ministrstva za zasedena vzhodna ozemlja pri vojaški skupini "Jug".

V nadaljnji korespondenci ministrstva lahko najdemo zadržanost posameznih organov oblasti do navodil v Goebbelsovi okrožnici, ki so jih imeli za pretirane in so jih dejansko le navidezno ali delno spoštovali. V takšnih razmerah je bilo predlagano, naj državno Ministrstvo za zasedena vzhodna ozemlja skupaj z OKH pripravi odlok, ki bo na splošno urejal odnos Nemčije do zavojevanih vzhodnih ljudstev. Tudi tukaj ni prišlo do soglasja.

Tako se Goebbelsova okrožnica, ki jo je sam označil za propagandno direktivo ("Propagandaanweisung"), ni v polnosti uveljavila ne na območju pod Rosenbergovim nadzorom ne na zasedenih ozemljih Poljske in Češke. Čeprav je Karl H. Frank, najvišja osebnost v okupacijski upravi češko-moravskega protektorata, po eni strani okrožnico zelo hvalil, pa je po drugi govoril o totalni vojni in grozil privržencem Eduarda Beneša, predsednika v izgnanstvu, s koncentracijskim taboriščem. Kako se je Goebbels odzval na take govornice je razvidno iz njegovega dnevnika, kamor je 28. februarja zapisal: "To se počne, vendar se o tem ne govori."¹¹

⁹ BA, R 6/140, str. 25-80.

¹⁰ Ukaz je bil izdan ustno, s prepovedjo njegove objave do nadaljnjega.

¹¹ "Man tut so etwas, aber man spricht nicht darüber". *Die Tagebücher*, Teil II, B. 8, str. 436.

Slab mesec po izdaji okrožnice, 13. marca, je Goebbels stopil pred tuje novinarje v Berlinu, da jim predstavi osnove zamisli o oblikovanju "nove Evrope". Prepričeval jih je, da je trdo ravnanje z nekaterimi narodi zahtevala vojna logika in da se bo uporabljalo samo do konca vojne. Kot je dejal, se "nova ureditev" ne bo rodila iz prisile, temveč s prostovoljnim sprejetjem. Nekateri narodi bodo imeli po vojni možnost svobodno izbirati politično ureditev, celo tradicionalno demo-

kracijo. Silam Osi pa je pridržal pravico do zaščite interesov manjših evropskih narodov, da bi se tako izognili zunanjemu vmešavanju v njihove zadeve.

Očitno februarska okrožnica ni bila Goebbelsov zadnji poizkus vplivanja na taktiko okupacijske politike na Vzhodu. O tem priča elaborat o pomanjkljivostih neenotne politike,¹² ki ga je pripravil referat za politično propagando v njegovem resorju. V njem ugotavlja pomanjkanje osrednjega organa, ki bi okupacijsko politiko v posameznih državah usklajeval s splošno državno linijo. Kot posledico tega je navedel trenja glede tega na Nizozemskem, Norveškem in Balkanu, preveliko število tistih, ki odločajo, nesoglasja z italijanskimi oblastmi in spore med vojaškimi ter civilnimi oblastmi. Kot zgrešeno je kritiziral strategijo Rosenbergovega propagandnega aparata, ki je skušal krajevno prebivalstvo pripraviti k sodelovanju le z negativno motivacijo, kot je odpor do boljšeizma. Ocenil je, da je v zasedenih deželah od 80 do 90 odstotkov prebivalstva protinemško nastrojenega. Avtor elaborata je ugotovil, da bi v primeru zavezniške invazije to prebivalstvo Nemcem delalo težave, pri čemer se ne bi mogli zanašati na dejstvo, da je večina nerazpoložena do komunizma, ker to takrat ne bi bilo pomembno.

Z ozirom na takšno situacijo je predlagal naslednje ukrepe: vojaške in civilne voditelje podrediti državni vladi in ustanoviti osrednji organ za izvajanje okupacijske politike; poleg izvajanja antiboljševiške propagande nujno tudi objaviti uradno izjavo o prihodnosti evropskih narodov; odpoklicati državne pooblaščenca z zasedenih območij in zmanjšati število uradnikov; narodnostno politiko izvajati na prikrit način; firer je dolžan izkazati podporo nacističnim organizacijam, ki delujejo na zasedenem ozemlju, ker se v njih zbirajo le ljudje z obrobja družbe in izdajalci domovine; ministrstvo za propagando mora izvajati enotno propagando po navodilih osrednjega organa za okupacijsko politiko; zmanjšati število posegov v življenje prebivalcev zasedenih krajev.

Sklepamo lahko, da je bil ta elaborat pripravljen za primer, če bi se posrečila zakulisna prizadevanja za ponovno vzpostavitev nekdanjega državnega režima. Čeprav še ni popolnoma pojasnjeno, kdo vse je navdihoval in podpiral prizadevanja za spremembo okupacijske politike na Vzhodu, so pri tem vsekakor imeli svoj vpliv Rosenberg, Goebbels, vojaško vodstvo OKH in ministri Albert Speer, Lutz Schwerin von Krosig ter Karl Rash iz Dresdenske banke.

Nič manj pomembna od nemških niso bila italijanska prizadevanja za spremembo okupacijske politike. Italijani so bili vznemirjeni zaradi Atlantske listine, podpisala sta jo 14. avgusta 1941 Roosevelt in Churchill, ki je jasno začrtala po-

¹² BA-Militärarchiv v Freiburgu, R 55/1432, str. 10-23. Avtor elaborata, ki ga je naročil državni podsekretar, je bil dr. Scheler. Bivši Goebbelsovi sodelavci so javno kritizirali cilje državne politike na Vzhodu. Najbolj prodorno kritiko je objavil dr. Eberhardt Tauber v drugi polovici leta 1942 in na začetku leta 1943.

vojno ureditev sveta in je zadevala predvsem države, ki so bile pod okupacijo sil Osi. Italijani so predlagali spremembo okupacijske politike potem, ko njihovo nagovarjanje Berlina, naj si prizadeva končati vojno na Vzhodu in sklene ločeni miri s Sovjetsko zvezo, ni dalo sadov.

Glavni zagovornik zamisli o pripravi Evropske listine v odgovor na Atlantsko je bil Bastianini, ki je od 5. aprila 1943 opravljal dolžnost zunanjega ministra pod neposrednim nadzorom Mussolinija. Bastianini je 11. februarja v prvem razgovoru s Hansom G. von Mackensenom, nemškim veleposlanikom v Rimu, izrazil obžalovanje, ker sile Osi na propagandnem področju niso izkoristile vseh možnosti, da bi konkretnije predstavile prihodnjo podobo Evrope,¹³ zaradi česar so se zdaj znašle v slabšem položaju kot zavezniške države, ki so svoj program svetovne ureditve že objavile. Že v naslednjem razgovoru 23. februarja z Ottom von Bismarckom, svetnikom iz nemškega veleposlaništva, je Bastianini, poleg vprašanja Tirolske, načel tudi vprašanje javne razglasitve političnih ciljev sil Osi. Menil je, da si okupirane države ne morejo želeli zmage koalicije Osi, če ne vedo, kakšno mesto v Evropi jim je ta namenila po vojni. Zavedal se je, da je težko dobiti vojno samo z orožjem, zato je pozval k objavi "nosilne ideje". Čeprav je pričakoval, da bo to ključna tema na bližnjem srečanju Mussolinija in Ribbentropa,¹⁴ se tega vprašanja na srečanju, ki je trajalo od 25. do 26. februarja, niso dotaknili; to velja zlasti za nemško stran.

O tej temi so spregovorili šele 9. aprila, med srečanjem Hitlerja in Mussolinija v Salzburgu. Italijani, ki so se bali, da so nemške metode zatiranja številnih narodov slejkoprej obsojene na neuspeh, so vztrajali, da je treba zavojevanim deželam dati vsaj kanček upanja. Predlagali so izdelavo programa, ki bi okupiranim evropskim državam obljubil delež pri končni zmagi in jih s tem pritegnil k sodelovanju s silami Osi. Med srečanjem je Bastianini ponovil Ribbentropu svoj pogled glede postavljanja pogojev majhnim državam in ga spomnil na negativne izkušnje francoske revolucije.¹⁵ Kot "prekaljeni fašist" se je bal, da bodo Italijani potisnjeni na kolena, če z Nemci ne sprejmejo nobenega ukrepa. Poudaril je, da je treba pripraviti vsaj deklaracijo o osnovah pravičnega ravnanja, če se hočejo upreti šopirjenju Anglosaksoncev, ki se imajo za vladarje sveta. Vendar pa je bil Ribbentrop mnenja, da bi nepremišljene izjave lahko povzročile več škode kakor koristi. Pri tem se je skliceval na Hitlerja, ki sam ni hotel buditi upanja in dajati obljub, še posebej v sedanjem slabem vojaškem položaju, ko je lahko le upal na skorajšnji uspeh na vzhodni fronti. Kljub temu pa je Bastianiniju obljubil, da bo italijanski predlog o evropski deklaraciji posredoval Hitlerju še pred njegovim srečanjem z dučejem.

Salzburško srečanje je bilo le na pol uspešno. V uradnem sporočilu o sklepih srečanja je bila zapisana le zelo splošna izjava o pravici narodov do svobodnega razvoja in potrebi po skupni obrambi zahodne civilizacije ter deklaracija o sodelovanju in enakopravnosti. Po Bastianinijevem mnenju je bilo dane obljube treba hitro uresničiti, če so si želeli zagotoviti odmevnost in zaupanje v Evropi. Dne 21. aprila se je italijanski minister obrnil na Ribbentropa s pismom, v katerem je predstavil predlog o objavi Evropske listine in deleže posameznih držav v "paktu

¹³ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (dalje AzDAP), Serie E, zvezek V, dok. 119.

¹⁴ Prav tam, dok. 152, Mackensen o AA.

¹⁵ Prav tam, dok. 291, opomba IV 1943, ki se nanaša na "Europa-Erklärung".

treh".¹⁶ Skliceval se je na Mussolinijevo stališče, da se je treba opreti na politiko, kadar nasprotij ni mogoče razrešiti z orožjem.

Pogajanja glede objave Evropske listine je 13. maja nadaljeval veleposlanik Dino Alfieri v razgovoru z državnim podsekretarjem Gustavom von Steengrachtom. Kritiziral je "sistem prisile in zatiranja", sklicujoč se na ocene vodstva SS in policije, da postaja položaj v okupiranih državah "čedalje bolj delikaten". Alfieri se je spraševal, ali ima zamisel o objavi Evropske listine glede na miselnost nemškega vodstva sploh kakšne možnosti, da bo sprejeta v rajhu, in kako naj italijanska stran o tem prepriča nemško. Italijani so namreč na aprilski konferenci v Salzburgu dobili vtis, da za dučejev predlog med Nemci obstaja le "minimalno" zanimanje. Alfieri je tedaj privlekel na dan nov argument, namreč, da bi s tem za protikomunistično fronto lahko pridobili tudi podporo papeža.

Uradni odgovor Steengracha je bil poln nejasnosti. Izžareval je prepričanje, da jim s programom, katerega uresničitev je tako in tako zagotovljena z udeležbo v zmagoviti vojni, ne bi uspelo ustvariti duha evropske solidarnosti. Glede papeževe podpore protiboljševiški akciji je Steengracht odvrnil, da je ta imel dovolj časa za takšno odločitev. Alfieri je menil, da bi oblikovanje evropske protiboljševiške fronte - ki bi se ji lahko pridružile tudi določene politične sile iz anglosaških držav, ne da bi bili s tem ogroženi dučejevi in firerjevi načrti o "novi ureditvi" - vojno popolnoma osmislilo. Steengracht pa je v odgovor ponovil stališče nemške strani, da trenutne razmere še vedno niso primerne za objavo Evropske listine, in da hočejo Nemci ohraniti proste roke - tudi za uporabo sile - pri razpolaganju z materialnim bogastvom v evropskih delih pod njihovim nadzorom, kar bi jim pogoji evropskega sodelovanja onemogočali. Poleg tega bi objavo Evropske listine nekateri lahko razumeli kot znamenje nemške nemoči. V tistem času je bil Hitler še vedno prepričan, da ima dovolj sredstev za zmago v Rusiji. Zanj bi ugodne razmere za objavo listine morda nastale z novo nemško ofenzivo.¹⁷

Do naslednje izmenjave stališč je prišlo 10. junija, ob tretji obletnici vstopa Italije v vojno. Tokrat se je z Alfierijem pogovarjal Ribbentrop.¹⁸ Minister je veleposlanika obvestil o pripravah za začetek invazije na Balkanu in ukrepih za večjo varnost v okupiranih deželah, kar pa je bilo za Italijane le postranskega pomena. Zanimalo jih je predvsem vprašanje sodelovanja v Evropi, zato so želeli dobiti nemško soglasje za projekt Evropske listine. Ribbentrop je odvrnil, da se je o listini, ki bi vsebovala tudi določbo o spoštovanju neodvisnosti malih držav, še pred kratkim pogovarjal z Bastianinijem in da bi svetovno mnenje sprejelo to zamisel kot zapoznelo in znamenje nemoči. Zagovarjal je stališče, da se je mogoče zanesti le na oboroženo silo, ko pa bo dosežen dokončni uspeh v vojaškem spopadu, tedaj bo novo ureditev Evrope "mogoče doseči z eno samo potezo peresa". Alfieri je kljub vsemu vztrajal, da je Evropska listina potrebna iz psiholoških razlogov, kot odgovor na Atlantsko, in da so v tej že predolgo trajajoči vojni potrebne drugačne metode kot nasilje in zaslužjevanje narodov na zasedenih ozemljih. Ribbentrop se je znova zatekel k argumentu, da bi ta korak razumeli kot znamenje nemoči in, kar je še huje, da bi izzval nevarne ozemeljske spore med

¹⁶ Archivio diplomatico storico del Ministero degli Affari Esteri Rim (ADSME), Fondo Lancelotti, No 10.

¹⁷ ADSME, Fondo Lancelotti No 10; glej tudi AzDAP, Serie E, zv. VI, dok. 46.

¹⁸ Prav tam.

silami Osi. Alfieri je skušal načeti vprašanje položaja na Vzhodu, Ribbentrop pa se ji temu izognil tako, da je začel govoriti o Franciji kot primeru preblage nemške okupacijske politike. Po njegovem so dogodki v Severni Afriki pokazali, da se Francija v vojni nima namena postaviti na stran sil Osi, če pa bi se čutila le malo močnejšo, bi se jim začela upirati. Zaradi tega je treba v njej podvojiti število vojakov. Podobno bi se zgodilo tudi v drugih okupiranih državah, če bi Nemčija začela z njimi ravnati bolj popustljivo. Vse svoje moči in sredstva bi usmerile le v eno smer - proti Osi. Zato je "sila edina metoda za uveljavitev naše volje v Evropi".¹⁹ V prejšnji svetovni vojni so Nemci poizkusili sodelovati z zavojevanimi narodi in so ustanovili Poljsko v upanju, da bodo od nje dobili okrepitev v vojakah - na koncu pa so bili prevarani.²⁰

Še isti mesec je italijanski veleposlanik posvaril nemško stran, da toliko narodov ne bo mogla v nedogled držati v pokorščini in da jo bo to slejkoprej pripeljalo v resne težave. Po njegovem bi bilo narodom, ki so že štiri leta trpeli žrtve, pomanjkanje in preganjanje, nujno treba dati kanček upanja in jim privoščiti dobronamerno besedo. Poleg tega bi bilo treba ustvariti pogoje za sožitje med njimi in silami Osi ter poiskati skupne interese. Alfieri si je celo dovolil zastaviti vprašanje, ali so v Nemčiji po tako dolgi vojni res še prepričani v ugoden razplet dogodkov v okupiranih deželah. Pomanjkanju sodelovanja med Nemčijo in Italijo na področju evropske ureditve je veleposlanik postavil za vzor tesno sodelovanje zaveznikov.

Ribbentrop se na koncu pogovorov ni izrekel o tem, kateri od pogledov je bolj pravilen, izrazil pa je upanje, da bodo našli skupno rešitev. Kakorkoli že, naslednje srečanje Hitlerja in Mussolinija, 18. julija 1943 v severni Italiji, je potekalo v znamenju Bastianinijevega poraza. Obveljalo je namreč stališče, da je "čas za strpnost dokončno minil" in da bodo nad zavojevanimi narodi nadaljevali politiko sile in jim ne obljubljali nobene perspektive niti v propagandi.²¹

Še pred salzburškim srečanjem firerja z dučejem je Ribbentrop v svojem resorju ustanovil odbor za Evropo s tremi delovnimi skupinami. Njihove naloge so bile raziskovanje zgodovinskega razvoja evropskih držav, reševanje zahtevnih normativnih vprašanj v zvezi uresničevanjem "nove ureditve" ter vodenje in nadzorovanje predstavitve evropske zamisli v publicistiki.²² V navodilih, ki jih je 5. aprila dal odboru, je Ribbentrop naročil pripravo gradiva za pogajanja, ki naj bi jih Nemčija imela s posameznimi državami takoj po koncu vojne in na katerih naj bi si zagotovila prevlado (Vormachtstellung). Od propagande je zahteval, naj ustvari vtis, da je končni cilj Nemčije pravična "nova ureditev", ki bo evropskim narodom zagotavljala varno eksistenco in tesno sodelovanje. Državam je bilo dovoljeno obljubljati samostojnost in neodvisnost, čeprav je bilo znano dejstvo, kot je trdil Ribbentrop, da bo popolna varnost na celini odpravila potrebo po državnih mejah in suverenosti. Bilo je sicer treba obljubiti - a zelo na splošno - da bo vsak narod v novi Evropi dobil mesto, ki mu pripada, ni pa bilo dovoljeno spuščati se v podrobnosti. Poleg tega je bilo treba kar najhitreje predstaviti vojaške cilje sovraž-

¹⁹ "La forza, soltanto la forza é il metodo da impegnare per imporsi all'Europa." (ADSME, Fondo Lancelotti).

²⁰ Nanaša se na akcijo z dne 5. 11. 1916, oziroma manifest nemškega in avstrijskega cesarstva, s katerim je bila na splošno razglašena ustanovitev neodvisne poljske države ob podpori obeh velesil.

²¹ AzDAP, Serie E, Bd. VI, dok. 159.

²² *Anatomie der Agression*, dok. 38.

nikov in pri tem predvsem poudarjati grozečo nevarnost sovjetske dominacije v Evropi, ki je vznemirjala določene družbene kroge v okupiranih deželah in vlade v izgnanstvu. Ker so ti videli nevarnost predvsem v ilegalnih silah, ki jih je podpirala Moskva, je Nemčija upala, da se bodo še pred koncem vojne postavili na njeno stran. Zaradi tega je bilo treba razglašati, da bo povojna Evropa urejena tako, da v njej komunistična nevarnost ne bo več obstajala.

Takšno razglašenje okupacijske politike so začeli dosledno izvajati v okviru misije Hermana Neubacherja²³ po kapitulaciji Italije.

Prevedel Andrej Turk

Czesław Madajczyk

KONTROWERSJE WOKÓŁ POLITYKI OKUPACYJNEJ W PIERWSZEJ POŁOWIE 1943 R.

Streszczenie

Dosć dobrze zbadano już problematykę okupacji poszczególnych krajów europejskich przez państwa Osi podczas II wojny światowej. Mniej uwagi zwraca się na politykę okupacyjną Berlina i Rzymu na szczeblu centralnym. Jej poświęca autor ten przyczynek.

Sytuacja w krajach okupowanych nabrała na znaczeniu po niepowodzeniach militarnych państw Osi na przełomie 1942/1943 r., kiedy minister Goebbels rzucił hasło wojny totalnej. Wtedy z różnych stron odezwały się głosy, żeby pozyskać poparcie ludności z podbitych obszarów na drodze propagandowej szczególnie poprzez przedstawienie im pozytywnej perspektywy po wojnie wygranej przez koalicję faszystowską. Autor skupia uwagę na dwóch inicjatywach z tego okresu.

Pierwsza była propozycja Goebbelsa podjęcia ofensywy propagandowej skierowanej na kraje okupowane. Zapoczątkować ją miała proklamacja Hitlera do narodów wschodnich. Jednocześnie okólnik wydany przez niego jako kierownika propagandy NSDAP polecił zaprzestać ujawniania - jak dotychczas - celów podboju na wschodzie i traktowania tamtejszej ludności jako podludzi, czego zarliwym oredownikiem był Himmler i jego formacje SS. Autor wykazuje, że doszło do storpedowania tej inicjatywy, przedstawia stanowiska w tej sprawie, zajęte przez Hitlera i niektórych zarządców okupowanego terytorium. Goebbels, aspirujący do pokierowania akcją propagandową wobec narodów podbitych, nie uzyskawszy aprobaty Hitlera na wydanie Ostproklamation musiał się zadowolić wystąpieniem przed dziennikarzami zagranicznymi w Berlinie, w trakcie którego przedstawił zasady ukształtowania "nowej Europy", usprawiedliwił twarde metody traktowania niektórych narodów jako konieczność na czas trwania wojny.

Druga inicjatywa wyszła od Włochów zaniepokojonych sukcesami Anglosasów w Afice północnej. Bastianini, nowy minister spraw zagranicznych wystąpił z propozycją ogłoszenia Karty Europejskiej, która byłaby podobnym atutem propagandowym jak Karta Atlantycka. Włosi doszli do wniosku, że w warunkach przedłużającej się wojny nie da się utrzymać tak wielkiego terytorium okupowanego w spokoju przy pomocy siły, przemocy, trzeba tamtejszej ludności dać perspektywę, odwołując się do zagrożenia przez komunizm. Negocjacje w tej sprawie trwały od lutego do lipca 1943 r., prowadzone były na wysokim szczeblu także przez "wodzów" - Mussoliniego i Hitlera podczas ich spotkania w dniu 18 lipca. Strona niemiecka - niezależnie od obiekcji co do meritum propozycji włoskiej - argumentowała, że ogłoszenie Karty w okresie niepowodzeń militarnych będzie ewidentnym wyrazem słabości. W koncu dezaprobata niemiecka przeważała, uznano że czas tolerancji ostatecznie przeminał, decydować miała siła i wkład narodów okupowanych w zwycięstwo państw Osi.

Jedynym efektem nacisku włoskiego było powołanie Komitetu Europejskiego przez ministra Ribbentropa w jego resorcie. Miał on przygotować na moment zwycięskiego zakończenia wojny

²³ Podrobno glej C. Madajczyk: *Faszizm i okupacje*.

materiały do układów pokojowych z poszczególnymi zajętymi krajami, zakładając hegemonialną pozycję Rzeszy.

Damijan Guštin

Katyn v tisku na Slovenskem 1943-1945

I. Uvod

Katyn je bil opredeljevalec in hkrati simbol poljsko-sovjetskih razmerij v drugi svetovni vojni.

Gozd kakih 15 kilometrov od Smolenska v današnji Rusiji je skrival v prvih letih druge svetovne vojne grobišče okoli 4500 pobitih oficirjev poljske vojske. Poboj okoli 15.000, po podatkih poljskih nacionalistov celo 25.700 poljskih oficirjev,¹ ki jih je zajela Rdeča armada v poljsko-nemški vojni septembra 1939, ko je na podlagi pakta Molotov-Ribbentrop zasedla vzhodni del poljske države, je zločin, ki še do danes ni dobil kakršnegakoli pravnega zadoščanja.² Šele poslednji generalni sekretar sovjetskih komunistov Mihail Gorbačov je zločin sovjetske države priznal, se opravičil poljskemu predsedniku Jaruzelskemu in mu izročil dve škatli dokumentacije NKVD.³ Boris Jelcin je, potem ko je že Gorbačov prej sprožil temeljito preiskavo o vzrokih in poteku pomora poljskih oficirjev, 14. oktobra 1992 v Varšavi uradno priznal pomor poljskih oficirjev in izročil predsedniku Walensi še najpomembnejšo dokumentacijo.⁴

Zločin je dolgo buril duhove. Opredeljevanje za nemško ali sovjetsko različico razlage poboja je dolgo pomenilo seme razdora v evropskem političnem življenju, med svetovno vojno in v času hladne vojne. Sovjetska verzija dogodka je prišla tudi v obravnavo mednarodnega vojaškega sodišča v Nürnbergu, kjer pa je bila kmalu ovržena v nekaj pomembnih točkah, tako da se je sodba zločinu v Katynu ognila.⁵

Kongres ZDA je v času hladne vojne (najbrž zaradi korejske vojne in volilnih potreb - poljskih volilcev naj bi bilo okoli 5 milijonov) ustanovil preiskovalni odbor, ki je preiskoval vprašanje poboja poljskih oficirjev v Katynu od 11. oktobra 1951 do decembra 1952, zbrano gradivo pa je dostavil tudi Združenim narodom.⁶

¹ Številka vsebuje tudi okoli 11.000 pomorjenih iz priključenih vzhodnih pokrajin Poljske, ki pa v večini niso bili poklicni ali rezervni oficirji ali podoficirji.

² Kvalifikacija poboja kot vojnega zločina je bila pravno nedorečena, saj tedaj Sovjetska zveza ni bila v vojnem stanju z nobeno državo. Na to so se oprli tudi v Združenih narodih, ko so odklonili postavitev mednarodnega sodišča na podlagi predanega materiala, ki ga je zbral preiskovalni odbor Kongresa ZDA. Prim. Franz Kadell: *Die Katyn Lüge. Geschichte einer Manipulation; Fakten, Dokumenten und Zeugen*. München, Herbig, 1991, str. 244-245 (dalje Kadell).

Rusija je v letu 1991 sprožila preiskovalni postopek proti Tokarevu in generalu Pjotru Soprunenku, ki je tedaj vodil oddelek za vojne ujetnike v NKVD in koordiniral akcijo umrtitve. Prim. Slovenec, 15. 10. 1991, št. 95, Poboj v Kalininu in Katynu (2. del). Nadaljnji potek postopka avtorju ni znan.

³ Drago Dujmić: Ratni zločini: Katyn. Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 1990, št. 1-2, str. 171; Darijan Košir: Zadnje skrivnosti Kremlja? Poboji v Katynskem gozdu. Delo 16. 10. 1992, št. 240, str. 6.

⁴ Darijan Košir: n. d., str. 6. Izročeno dokumentacijo so objavili v poljskem in angleškem jeziku: *Katyn: dokumenty ludobojstwa; dokumenty i materialy archiwalne przekazane Polsce 14 pazdziernika 1992 r.* (Tlumaczenie dokumentow Wojciech Materski, redaktor Ewa Wosik). Warszawa, Institut Studiow politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992, 183 str.; *Katyn: documents of genocide; documents and materials from the Soviet archives turned over to Poland on October 14, 1992.* (Selected and edited by Wojciech Materski introduction by Janusz K. Zawodny). Warsaw, Institute of Political Studies Polish Academie of Sciences, 1993, 104 str.

⁵ D. Dujmić, n. d., str. 173.

⁶ *U.S. House of Representatives Report No. 2505, The Katyn Forest Massacre.* Washington 1952;

Med svojim obiskom v Sovjetski zvezi je grobišče v Katynu obiskal predsednik ZDA Richard Nixon.⁷

Katyn je ostal poljska bolečina, kljub temu, da sta bili državi v istem socialističnem bloku, ki pa se je odkrito lahko izrazila šele ob koncu socializma v Vzhodni Evropi v osemdesetih letih. Leta 1988 je bilo dovoljena prva spominska maša poljskih kuratov v Katynu, že prej so ustanovili mešano zgodovinsko komisijo, ki ji je bilo obljubljen, da bo lahko iskala vire v vseh arhivih.⁸ General Wojciech Jaruzelski je leta 1990 kot poljski predsednik prvi z ustreznim ceremonialom lahko položil venec na grob v Katynskem gozdu; 9. aprila 1996 je predsednik Poljske Aleksander Kwasniewski začel svoj uradni obisk Rusije s prisostvovanjem spominski maši v Katynu.⁹

II. Katynski zločin

Do nemškega javnega razkritja množičnih grobov 13. aprila 1943 je bilo vprašanje poljskih vojnih ujetnikov v Sovjetski zvezi (ujetih je bilo 240 do 250.000, po sovjetskih podatkih 181.000 mož) le predmet internih poizvedovanj med poljsko emigrantsko in sovjetsko vlado, kajti tolikšno število vojaštva je zbuvalo zanimanje kot spoštovanja vreden vojaški potencial, ki bi nadvse prav prišel zaveznikom. Poljska vlada je namreč po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo in njeni povezavi z zahodnimi silami v protihitlerjevski koaliciji sklenila 30. junija 1941 s Sovjetsko zvezo pogodbo o sodelovanju, 14. avgusta pa tudi vojaški sporazum o formiranju poljske vojske v Sovjetski zvezi, ki naj bi imela 30.000 mož. Toda v tabore za formiranje vojske so Sovjeti dostavili le okoli 400 častnikov (po sovjetski verziji je bilo v poljski vojski okoli 2600 oficirjev). Vojska je naraščala hitreje, oktobra je imela 41.000 mož. Decembra je bil sklenjen novi sporazum, ki je dovoljeval 96.000 mož poljske armade oziroma 6 divizij. Februarja 1942 je vojska imela čez 73.000 mož.¹⁰

Veleposlanik Stanislaw Kot (Khot) in poveljnik vojske general Wladislaw Anders sta večkrat posredovala, da bi ugotovila, kaj je z manjkajočimi častniki, a brez uspeha. Predsednik poljske vlade general Wladislaw Sikorski je ob svojem obisku pri Stalinu 3. decembra 1941 izročil poimenski seznam 2843 častnikov, ki so jih pogrešali, dopolnilni seznam 800 častnikov pa je bil izročen marca 1942. Sovjetski oblastniki so vztrajali, da je bila 8. in 19. novembra 1941 razglašena amnestija za Poljake splošna, da je zajela poleg civilistov vse v vojnem ujetništvu nahajajoče se

Reprinting of House Report No. 2505, 82nd Congress Concerning the Katyn Forest Massacre. Željo po ustanovitvi mednarodnega sodišča, ki naj bi sodilo v zadevi Katyn, je prehitela Stalinova smrt in je tako izgubila politično aktualnost.

Na obravnavo v ameriškem kongresu se je vezalo tudi poročilo v jugoslovanskem tisku: S. K.: Katin - nerasvetljeni zločin. Trideset dana, mesečni časopis za politična pitanja, april 1952, št. 76, str. 379-382.

⁷ Nekateri viri (Internet) trdijo, da so gostitelji predsednika Nixona peljali dejansko v Khatyn, v spominski park, ki so ga zgradili leta 1969 v vasi Khatyn, okoli 45 km severovzhodno od Minska, ki so jo Nemci med okupacijo požgali in 129 prebivalcev pobili. Prim. tudi: *Khatyn*. Minsk, Belarus, 1982.

⁸ Kadell, str. 293-294.

⁹ Kadell, str. 306; Dnevnik, 11. 4. 1896, št. 98, str. 7, Poljska noče biti mejna država.

¹⁰ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), partizanski tisk, fasc. R2, Radio-vestnik, 8. 5. 1943, Izjava namestnika ljudskega komisarja za zunanje zadeve A. J. Višinskega predstavnikom anglo-ameriškega tiska.

osebe in torej nimajo v ujetništvu nobenega Poljaka več.¹¹

Sovjetska zveza je po koncu operacije, v kateri je zasedla vzhodni del Poljske, postavila 138 taborišč, skozi katera je šlo okoli milijon Poljakov,¹² po trditvah poljskih emigrantov celo 1.600.000. Večina ujetih častnikov, podčastnikov in vojaških uslužbencev poljske vojske je bila internirana v treh taboriščih: Kozielsk, Ostaszkw, Starobielsk. Od tam so jih februarja 1940 začeli postopoma seliti 'proti nemškemu območju', dejansko pa so jih odpeljali v likvidacijo v Katynski gozd pri Smolensku, Harkov in Miednoje pri Kalininu ob cesti med Petersburgom in Moskvo.¹³ Iz vseh treh taborišč so izbrali tudi manjše skupine oficirjev, skupaj jih je bilo 448, ki so jih poslali v posebno taborišče v Griasoviec, kjer so dočakali amnestijo in vključitev v novo poljsko vojsko.

Nemci, ki so območje Smolenska osvojili jeseni 1941 in so za grobišče v katynskem gozdu vedeli že od leta 1942, so grobove odprli 29. marca 1943, ko so na povelje generalštaba nemške kopenske vojske začeli sistematična odkopavanja.¹⁴ Konec meseca je za odkritje izvedel propagandni minister Goebbels. Takoj je spoznal propagandne možnosti in od Hitlerja dobil dovoljenje, da odkritje propagandno izrabi.¹⁵

Nemški propagandisti so grobišče razkrili lastni in svetovni javnosti 13. aprila 1943. Še istega meseca so začeli sodnomedicinska izkopavanja, v katerih so naknadno sodelovali patologi oziroma sodnomedicinski izvedenci 12 držav, ki so bile v nemškem vplivnem območju, in predstavniki poljskega Rdečega križa. Iz Nezavisne države Hrvaške sta bila kar dva, dr. Jurak in prof. dr. Eduard Miloslavić.¹⁶ Izkopana trupla so si morali ogledati tudi zajeti kanadski, britanski in ameriški oficirji. Komisija je objavila pozneje izčrpno poročilo, v katerem je na podlagi zbranih predmetov in telesnih ostankov trdila, da so bile žrtve pobite med aprilom in majem 1940.¹⁷ Izkopala je 4143 ubitih oseb. Izkopavanjem je sledila silovita medijska kampanja, s katero so želeli v mednarodni javnosti zamenjati močno navzočo temo lastnih, nemških zločinov, pa tudi parirati zaveznikom, ki so prav tedaj na konferenci v Casablanci dosegli novo stopnjo v usklajevanjih glede pogojev, ki naj bi bili postavljeni Nemčiji - da bodo zahtevali njeno brezpogojno kapitulacijo. Ni pa nemški propagandi uspelo, da bi katerokoli od držav protiosne koalicije - z izjemo poljske emigrantske vlade - pripravila do sprejetja nemške

¹¹ Slovenski dom, 23. 4. 1943, št. 92, Poljska vlada v Londonu obsoja ravnanje Sovjetov s poljskimi vojnimi ujetniki. (Izjava ministra za obrambo poljske vlade). Prim. tudi odgovore Višinskega, namestnika ljudskega komisarja za zunanje zadeve predstavnikom anglo-ameriškega tiska 7. maja 1943. ARS II, partizanski tisk, fasc. R2, Radio-vestnik, 8. 5. 1943.

¹² Kadell, str. 13.

¹³ Kadell, str. 310-311. Ostali dve grobišči so identificirali v letih 1989-1990.

¹⁴ Kadell, str. 68-73. Nekatera dejstva kažejo, da je Armija Krajowa leta 1942 preko posrednikov sama sugerirala Nemcem, da bi preiskali območje okoli Smolenska, oziroma v Katynskem gozdu, kjer se je izgubila ena od sledi za poljskimi oficirji. Neposredne posledice ni bilo.

¹⁵ Kadell, str. 75-77.

¹⁶ D. Dujmić, n. d., str. 175. Dr. Jurak je bil takoj po osvoboditvi leta 1945 ustreljen, medtem ko je dr. Mileslavić bil pozvan tudi pred preiskovalni odbor ameriškega kongresa in tam pričal. Zanimiva je usoda bolgarskega člana komisije dr. Marka Markova. Ob zlomu režima v Bolgariji so ga ujeli uporniki ali pa Sovjeti. Februarja 1945 je bil postavljen pred sodišče, ki ga je bremenilo zlasti tega sodelovanja. Pred sodiščem je izjavil, da je bila komisija prisiljena k izjavi, ki jo je podala, da on osebno ni verjel, da bi bila tako dobro ohranjena trupla v grobovih že tri leta. Skliceval se je tudi na podobno mnenje češkega člana komisije dr. Hojka. Dr. Markov je bil pozneje tudi pričal na nürnberškem sojenju. Prim. ARS II, partizanski tisk, Dnevne vesti 22. 2. 1945, št. 375, Sojenje vojnih zločincev v Bolgariji.

¹⁷ *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn.* (1943), 275 str.

verzije 'resnice'.

Poljska vlada v emigraciji ugotovitev komisije ni hotela, niti mogla ignorirati. Nemci so ustrežljivo omogočili ogled grobišča tako predstavnikom poljskega Rdečega križa kot tudi delegaciji poljskih vojnih ujetnikov iz nemških oficirskih taborišč. Predsednik poljske vlade v emigraciji Sikorski je predlagal ustanovitev mednarodnega sodišča, ki bi presodilo, kaj se je res zgodilo. Sovjetska zveza je takoj po demantiju prekinila diplomatske stike z emigrantsko poljsko vlado, njeno reševanje poljskega vprašanja - ki je pomenilo zanjo tudi vprašanje legalizacije osvojitve v dotedanji vzhodni Poljski - pa se je obrnilo v drugo smer, ki je rezultirala s postavitvijo komunističnega Poljskega osvobodilnega komiteja v Lublinu. Vsekakor je Katyn resno omajal zavezniško koalicijo, čeprav se je Velika Britanija trudila, da bi poljsko-sovjetsko napetost umirila.¹⁸

Septembra 1943 je sovjetska vojska spet osvobodila območje okoli Smolenska. Katyn je potonil v nedosegljivost. Toda Sovjetska zveza se le ni mogla otresti bremena mrtvih poljskih oficirjev, zato je kmalu nato osnovala komisijo, ki naj poišče resnico (in zavrne nemško 'resnico'). Vanjo so delegirali najvidnejše ljudi, kot akademika kirurga Burdenka, akademika pisatelja Aleksandra Tolstoja, kijevskega metropolita Nikolaja, predsednika Vseslovankega odbora. Dne 26. septembra 1943 je bila komisija že v Katynu. Tam je raziskovala okoliščine poboja do januarja 1944 in končno 26. januarja 1944 objavila poročilo (po radiu in v moskovski *Pravdi*), ki je trdilo, da je bilo 11.000 poljskih oficirjev pobitih od septembra do decembra 1941, posledično torej, da so jih pobili Nemci.¹⁹

II. Nemška 'resnica' za slovenske oči

Propagandna vojna, ki je potekala med osvobodilnim gibanjem in okupacijskimi oblastmi, ki se jim je pridružil tudi del slovenskih častnikov, se je prelomila v še eni točki. Slovensko časopisje je v času obeh katynskih poročil živelo v ostri razdeljenosti na ilegalni tisk narodnoosvobodilnega gibanja in legalno časopisje, ki je bilo bodisi neposredno v okupatorjevih rokah (na nemškem okupacijskem območju) ali pod ostro cenzuro (na italijanskem okupacijskem območju v Ljubljanski pokrajini). Med njima ni bilo in tudi ni moglo biti stičnih točk, saj so bile v povsem različnih položajih tudi glede virov, namenov širjenja tiska in tudi splošne politične orientacije.

Slovensko ljubljansko časopisje je že 13. aprila 1943 je objavilo prva poročila o odkritju grobnic v Kosgori oziroma 'Krasniboru'.²⁰ Poročilo, še precej skromno, a na pomembni prvi strani, povzema poglavitna dejstva agencijskega sporočila. Kot prvo število vseh pobitih se pojavi 10.000 častnikov, v odkriti grobnici izmer 25 x 16 metrov pa naj bi bilo 3000 pobitih. Kot datum poboja navaja februar in marec 1940. Nad grobnicami naj bi bili nasajeni borovci. Ton poročil zveni predvsem

¹⁸ Prim. Elisabeth Barker: *Churchill in Eden v vojni*. Zagreb 1980, str. 217.

¹⁹ Da je bila preiskava bolj predstava kot raziskava, kaže tudi ocenjevanje števila mrtvih na 11.000, čeprav v Katynskem gozdu ni bilo več kot 5000 trupel. Da so vsaj nekateri člani komisije vedeli za majavost poročila o nemški odgovornosti, kažejo povojne izjave kirurga Burdenka (Burbenka), ki jih je posredno zbral preiskovalni odbor ameriškega kongresa. Glej Kadell, str. 235.

²⁰ Slovenski dom, 13. 4. 1943, Odkritja o pokolju 10 tisoč poljskih častnikov (v) boljševiškem ujetništvu; Jutro, 14. 4. 1943, št. 84, Boljševiki pomorili 10.000 poljskih oficirjev.

kot še ena potrditev zločinskosti komunizma (boljševizma). Podrobnejše poročilo, povzeto po nemškem časopisu, je objavilo Jutro šele 17. aprila, v bloku z odmevi iz Romunije, Švice in Poljske. Iz njega izvemo, da naj bi bilo žrtev med 10.000 in 12.000, pokopani pa naj bi bili v dveh velikih grobnicah.²¹ Tako naj bi poljski *Kurier* ugotovil: "Pokolj poljskih oficirjev kaže neomajno voljo boljševikov po uničenju množic intelektualcev vseh narodov."²²

Časopise pod neposrednim nemškim vplivom, Karawanken Bote, Štajerski gospodar in Marburger Zeitung so, presenetljivo, objavili prve novice o odkriti množični grobnici z nekajdnevni zamikom. Še najhitrejši je bil *Marburger Zeitung*, ki je 14. aprila objavil obširno poročilo o odkritju dveh množičnih grobnic, ki ga je zabelil z mastno tiskanim komentarjem o znova izkazani zločinskosti boljševizma, ki ga je Nemčija v zadnjem možnem trenutku še lahko zaustavila (z napadom 22. junija 1941), da ni preplaval evropske celine.²³ Skromni *Štajerski gospodar* je 17. aprila objavil kratek članek o odkriti množičnih grobovih s končnim opozorilom: "Strahovito odkritje grobov poljskih častnikov pri Smolensku prikazuje vsemu svetu nezakrinkan obraz boljševizma. (...) Boljševizem ne zasluži ničesar drugega kot le totalni pogin."²⁴ Gorenjski *Karawanken Bote* je šele 21. aprila objavil članek o pomorjenih poljskih oficirjih, ki v glavnem ponavlja sporočilo nemškega poročevalskega urada. Le zaključek članka pripoveduje bralcem: "Sklep, ki ga je treba storiti, se sam od sebe postavlja: vsa Evropa se mora dvigniti zoper boljševizem."²⁵ Dva dni pozneje se je *Marburger Zeitung* dopolnil še z objavo reportaže iz Katyna, v kateri zariše prve vtise, predvsem pa čas dogajanja - marec in april 1940.²⁶

Teden pozneje so agencije prinesle prvo poročilo iz Smolenska. Nemške vojaške oblasti so že začele izkopavanja, k identifikaciji pa so 16. in 17. aprila pritegnile še Poljake, "zastopstvo poljskih častnikov". Te naj bi prevzel strašen srd na Sovjete, ki so pobili "deset do enajstkrat toliko poljskih častnikov kot pa jih je padlo med vojno". Število pobitih se je povzpelo na 12.000.²⁷ Bralci ljubljanskega časopisja so lahko izvedeli, da sta se obe strani, poljska vlada in nemška preko nemškega Rdečega križa, obrnili na Mednarodni Rdeči križ v Švici, da bi sodeloval pri pregledu odkritih trupel, ki pa je poskušal najprej umiriti situacijo.²⁸ Nekaj dni nato je bilo potrjeno, da je Mednarodni Rdeči križ zahteval poljske begunske vlade in nemškega Rdečega križa sprejel. Delala je tudi že komisija poljskega Rdečega križa. Izkopavanja naj bi dosegla število 12.000 trupel.²⁹ Poseben poudarek je dalo slovensko katoliško časopisje dejstvu, da so med ubitimi odkopali in

²¹ Jutro, 17. 4. 1943, št. 87, Grozno odkritje v gozdu pri Smolensku; 18. 4. 1943, št. 88, Boljševiško uničevanje Poljakov.

²² Jutro, 18. 4. 1943, št. 88, Boljševiško uničevanje Poljakov.

²³ Marburger Zeitung, 14. 4. 1943, št. 104, Bolschewistischer Massenmord.

²⁴ Štajerski gospodar, 17. 4. 1943, 10.000 poljskih častnikov pomorili.

²⁵ Karawanken Bote, 21. 4. 1943, št. 32, Boljševiški umori pri Smolensku.

²⁶ Marburger Zeitung, 16. 4. 1943, št. 106, Katyn - eni Ruf an die Völker der Erde; 17./18. 4. 1943, št. 107/108, Jüdisch-bolschewistische Blutschuld.

²⁷ Slovenski dom, 19. 4. 1943, št. 88, Poljski častniki si ogledujejo morišče svojih tovarišev pri Smolensku.

²⁸ Jutro, ponedeljska izdaja, 19. 4. 1943, št. 116 (88a), Preiskava o pokolu 12.000 poljskih častnikov; Slovenski dom, 20. 4. 1943, št. 89, Mednarodni Rdeči križ preiskuje zadevo o moriji poljskih častnikov pri Smolensku; 23. 4. 1943, št. 92, V pričakovanju odločitve Mednarodnega Rdečega križa glede preiskave o pokolju poljskih častnikov.

²⁹ Jutro, 21. 4. 1943, št. 90, Ogorčenje Poljakov nad boljševiki.

identificirali prvega vojaškega kurata, torej naj bi Sovjeti pobili tudi vse duhovnike.³⁰

Časopisje na nemškem okupacijskem območju je šele maja spet povzelo razvoj dogodkov okoli Katyna. Najprej so bralcem povedali (v polomljeni slovenščini), kam ta zločin sploh sodi: "V slučaju Katyn imamo prvokrat v zgodovini boljševizma množinski umor, ki se ga boljševizem sramuje, ne morda iz moralnih razlogov (...) temveč iz političnih razlogov. Umor nad 10.000 poljskih oficirjev (...) je s stališča človečanske in vojne morale tako strahovit zločin, da mora po vsej priliki uplivati na inozemsko presojo razmer v Sovjetiji."³¹ Štajerci so lahko izvedeli, da je medtem začela delati mednarodna komisija sodnih izvedencev, vendar pa so pravo ofenzivo sprožili, ko je komisija objavila svoje poročilo, s katerim je, kot vemo, povsem potrdila prve ugotovitve sodnomedicinske komisije nemškega vrhovnega poveljstva. Sama komisija je očitno opravila malo konkretnega dela, saj v poročilu govore, da so obducirali le devet trupel, pač pa je pregledala ves dotedanji material. Posebej so poudarili, da so bila vsa trupla ubita na enak način, s strelom v tilnik iz ročnega orožja - "pištol kalibra izpod 8 milimetrov".³² Ne vemo torej, ali je komisija ugotovila, da je šlo za pištolo strelivo nemške proizvodnje kal. 7.63 mm, kar je znano iz drugih virov.

Ko je tako odmeval zločin v Katynu, je nemška propaganda vključila še dodatne registre; 24. aprila je romunska vlada sporočila, da je odkrila množično grobnico v kraju Tatarka na poti iz Odese. Tam naj bi NKVD (GPU) pobil okoli 5000 ljudi, deloma iz romunske Besarabije (Moldavije), ki jo je morala Romunija odstopiti Sovjetski zvezi leta 1940.³³ Podobno se je razpisalo tudi o množičnih grobnicah, ki so jih odkrili v Vinici in Dolinki v Ukrajini.³⁴

Konec meseca je slovenska javnost lahko izvedela za vsebino zahteve poljskega Rdečega križa Mednarodnemu RK, v katerem povzema poročilo tehnične komisije, ki je bila v Katynu. Grobovi naj bi bili v času prihoda komisije že delno odprti, šlo naj bi za poljske oficirje. Od tristotih odkopanih naj bi jih identificirali okoli 150. Trupla so bila v uniformah, imela so tudi osebne dokumente. Vsi so bili ustreljeni v tilnik s pištolnim strelivom, po dokumentih sodeč marca ali aprila 1940. Nujno pa bi bilo komisijo okrepiti z nekaj predstavniki Mednarodnega RK.³⁵

Nova dejstva so se pojavila šele po koncu obiska nanaglo formirane meddržavne komisije sodnomedicinskih strokovnjakov, ki si je ogledala grobišče. Komisija je izdala sporočilo, v katerem je navedla dejstva o dotedanjih in svojih ugotovitvah. Po zapisniku ni bilo dvoma, da je šlo za poljske častnike, ki naj bi bili

³⁰Slovenski dom, 28. 4. 1943, št. 95, Strahote pri Katynu odkrivajo vse boljševiško zverinstvo.

³¹Štajerski gospodar, 8. 5. 1943, Katyn.

³²Štajerski gospodar, 8. 5. 1943, Boljševiška zverinstva v Katynu dokazana!

³³Slovenski dom, 24. 4. 1943, št. 93, Grozotno odkritje o boljševiških zverinstvih v romunski Besarabiji; Jutro, 25. 4. 1943, št. 94, Grozno odkritje pri Odese.

Opozoriti velja, da o tem zločinu ni nobenega nadaljnega poročila.

³⁴Marburger Zeitung, 19. 5. 1943, št. 139 Mord auf Befehl!; Slovenski dom, 12. 7. 1943, št. 155, "Gore žalosti in reke krvi vsepovsod, kamor pridejo Stalinove tolpe"; 23. 7. 1943, št. 165, Ukrajinska Vinica. Gre za grobnice žrtev stalinskih čistk iz leta 1938. Tudi grobišče v Vinici je preiskala mednarodna skupina patologov, ki je izkopalala okoli 1870 trupel. Cenili so, da je v treh grobnicah (v mestnem parku, na pokopališču in v sadovnjaku na obrobju mesta) okoli 9000 trupel. Prim. Robert Conquest: *Izobčeni, izbrisani; Kronika stalinskih čistk*. Ljubljana 1972, str. 523.

³⁵ Slovenski dom, 30. 4. 1943, št. 97, Poljski Rdeči križ o katinskih grobovih.

pobiti marca in aprila 1940. Dotedaj so odkopali 982 trupel v 7 grobovih, okoli 70% naj bi jih bilo že identificiranih.³⁶ Po trditvah madžarskega člana komisije Franca Orosa naj bi Sovjeti poskušali z večkratnim bombardiranjem ovirati delo mednarodne komisije.³⁷ Končno so na nemškem zunanjem ministrstvu objavili zaključni protokol mednarodne komisije, iz katerega je nedvoumno bil razviden datum poboja: marec in april 1940, s tem pa implicite tudi storilec poboja.³⁸ Priložena je bila prva fotografija grobišča. Da obstajajo tudi očividci tedanjega dogajanja, je bilo razvidno iz pričevanja enega od njih, ki je bilo objavljeno šele naknadno. Pričevanje nekega vaškega staroste, ki naj bi bil prisoten pri pokrivanju trupel, je objavil francoski *Paris Soire*.³⁹ Glede na vsako pomanjkanje dokumentarnosti (ime, kraj), se zde njegove navedbe kar preveč natančne za tistega, ki je sodeloval le pri pokrivanju grobov. Še dva meseca po izbruhu je *Slovenski dom* posnel nova dejstva o primeru. Kot kaže, so Nemci zaplenili nekaj dokumentacije NKVD v Smolensku. Iz nje naj bi bilo razvidno, da so (izpraznjeno) taborišče v Kozielsku spet napolnili z 2353 poljskimi častniki, duhovniki in policijskimi agenti 16. julija 1940, že septembra pa je bilo spet prazno in je vanj prišel nov kontingent ujetnikov.⁴⁰ Drug dokument naj bi kazal na nedoslednost NKVD, saj naj ne bi v taborišču v Kozielsku dovolj zakrili sledov prejšnjih 12.000 interniranih, tako da je nov kontingent poljskih ujetnikov iz sledov lahko ugotovil, kakšna usoda jih čaka. Nekega častnika, ki je izdajal ilegalno taboriščno glasilo *Orbis*, so zato ustrelili.⁴¹

Izkopavanja so Nemci končali v začetku julija 1943 zaradi vročine. Izkopali so 4243 trupel, od katerih so jih identificirali 2805.⁴² Dejansko je najbrž izkopavanje v odkritih grobnicah bilo končano in je to končno število pobitih v Katynskem gozdu. Število, ki je spočetka rabilo v časopisnih poročilih, pa je bilo vsaj dvakrat večje (10.000, nato 12.000), kar kaže na nemško poznavanje števila ujetih poljskih oficirjev, morda iz pogajanj o njihovi zamenjavi za Ukrajince spomladi 1940,⁴³ bodisi na napačne ocene števila žrtev ali oceno, koliko bi moralo biti žrtev, da bi bilo odkritje propagandno učinkovito. Tudi v tisku na slovenskem ozemlju je opazna odvrnitev od suhega dejstvenega poročanja, ki je bilo značilno za prve dni, k usmerjevalno poentiranemu poročanju o zločinskosti boljše vizma, ki je tak zaradi v njem navzočega židovstva. Tega se je v dobršni meri držalo tudi ljubljansko časopisje, ki je imelo v nemškem poročanju pomemben vir, je pa tudi samo skupaj z italijansko cenzuro bilo zainteresirano za prikazovanje zločinskosti komunizma.

³⁶ *Slovenski dom*, 5. 5. 1943, št. 101, Uradne ugotovitve mednarodnega znanstveniškega odbora o pokolju poljskih častnikov; *Marburger Zeitung*, 4. 5. 1943, št. 124, Katyn - Warnruf an die Welt.

³⁷ *Slovenski dom*, 7. 5. 1943, št. 103, Strašna obtožnica boljševiškega ravnanja. (Iz drugih virov je znano, da je območje večkrat preletelo sovjetsko izvidniško letalo.)

³⁸ *Slovenski dom*, 11. 5. 1943, št. 106, Protokol o preiskavi množestvenega umora v Katynu.

³⁹ *Slovenski dom*, 27. 5. 1943, št. 120, Kaj je sovjetski starosta videl pred tremi leti v Katynskem gozdu.

⁴⁰ *Slovenski dom*, 11. 6. 1943, št. 132, Nadaljnja odkritja o ravnanju s poljskimi ujetniki v Sovjetski Rusiji.

⁴¹ *Slovenski dom*, 1. 7. 1943, št. 145, Sovjeti ne morejo prikriti katynske sramote; Med žrtvami GPU tudi Turki. Članek je najbrž povzet po nemški tiskovni agenciji. Glej tudi *Marburger Zeitung*, 29. 6. 1943, št. 180, Kozielsk bolschewistische Richtstätte.

⁴² *Slovenski dom*, 3. 7. 1943, št. 149, V Katynu so doslej izkopali 4243 trupel.

⁴³ Prim. Kadell, str. 19-20, 78-79.

Diplomatska in propagandna vojna

Nemška namera, da bi z javno oznanitvijo najdbe pobitih poljskih častnikov dosegli učinek pri nasprotni strani, se je slabo začela. Zahodne tiskovne agencije so molčale štiri dni, češ da gre za nemško propagando. Sovjetska zveza je zatrdila, da so očitno izkopali neko arheološko najdišče.⁴⁴ Videti je, da jih je prepričala prav reakcija poljske emigrantske vlade v Londonu. Šele nato je Sovjetska zveza zanikala svojo krivdo in obtožila Nemčijo, da je zdaj izkopala žrtve, ki jih je pobila ob zavzetju območja Smolenska.⁴⁵ BBC je prvo poročilo o Katynu objavila 17. aprila in sicer le izjavo sovjetskega informacijskega urada, da s polno odgovornostjo zanikajo trditve nemškega tiska o sovjetski odgovornosti za poboj poljskih oficirjev v Katynskem gozdu.⁴⁶

Hkrati se je že razmahnila propagandna vojna. Na okupiranem Poljskem (v Generalnem gubernatoratu) so Nemci sprožili kampanjo proti vladi v izgnanstvu predsednika Sikorskega, češ ali bo po tej "množični moriji, kakršne zgodovina še ni zabeležila" še pripravljen vztrajati pri politiki, ki podpira obstanek boljševisma v Evropi. Z navajanjem novih dejstev in podrobnosti (vsakodnevno branje imen identificiranih ubitih častnikov, izjave častnikov očitvidcev, poudarjanje pravno nesprejemljivega ravnanja z vojnimi ujetniki šest mesecev po ustavitvi sovražnosti, spraševanje, kaj se je zgodilo z okoli pol milijona odpeljanih z ozemlja zahodne Ukrajine in Belorusije) je očitno namenoma vzdrževal popolno vzbujenje na Poljskem še v naslednjih tednih.⁴⁷ Poleg tega so Nemci vestno beležili, kaj so o katynskem zločinu pisali v tisku nevtralnih in nasprotnih držav.⁴⁸

Prav to pa je bila očitno politična poanta, ki so jo skušali doseči Nemci s propagandno vojno. Dogajanje se je preselilo na diplomatski parket in škodoželjno spremljanje razpoke znotraj protifašistične koalicije. Poljska vlada oziroma njen minister za obrambo je izdal takoj po odkritju grobišča uradno sporočilo s historiatom vseh prizadevanj, da bi se ugotovila usoda izginulih častnikov, ki so bili nujno potrebni za delovanje novooblikovane poljske vojske v Sovjetski zvezi.⁴⁹ Dne 17. aprila se je oglasil tudi predsednik vlade Sikorski, ki je nekoliko ublažil izjavo svojega ministra.⁵⁰ Dne 19. aprila je moskovska *Pravda* v uvodniku *Diplomatski sodelavci Hitlerja* napadla generala Sikorskega in, v interpretaciji osnih agencij, grozila poljskemu narodu, ga dolžila imperializma.⁵¹ Sovjetsko nelagodje, ki se je izražalo v veliki napadalnosti do "filohitlerjevskih elementov" v poljski vladi, je potrdila tudi agencija *Tass* nekaj dni pozneje, ko je izrazila sum, da

⁴⁴Marburger Zeitung, 17./18. 4. 1943, št. 107/108, Jüdisch-bolschewistische Blutschuld.

⁴⁵Marburger Zeitung, 19. 4. 1943, št. 109, Der Bluttausch von Katyn.

⁴⁶Kadell, str. 81-82.

⁴⁷Slovenski dom, 20. 4. 1943, št. 89, Mednarodni Rdeči križ preiskuje zadevo o moriji poljskih častnikov pri Smolensku; 21. 4. 1943, št. 90, Svet je onemel pred boljševiškim zločinom nad poljskimi častniki; Jutro, 21. 4. 1943, št. 90, Ogorčenje Poljakov nad boljševiki.; Slovenski dom VIII, 30. 4. 1943, št. 97, Poljaki na Poljskem se boje za usodo svojih rojakov v Rusiji.

⁴⁸Marburger Zeitung, 5. 5. 1943, št. 125, Das ist der jüdische Bolschewismus; 7. 5. 1943, št. 127, Bewährte Moskauer Methoden.

⁴⁹Slovenski dom, 23. 4. 1943, št. 92, Poljska vlada v Londonu obsoja sovjetsko ravnanje s poljski vojnimi ujetniki.

⁵⁰Prav tam.

⁵¹Slovenski dom, 20. 4. 1943, št. 89, Sovjetske grožnje proti bodočnosti poljskega naroda; Marburger Zeitung, 20. 4. 1943, št. 110, Moskau ist empört.

je bila afera skonstruirana v sodelovanju med omenjenimi poljskimi elementi in nemško diplomacijo.⁵² 27. aprila so tudi slovenski bralci lahko izvedeli, da je Sovjetska zveza prekinila diplomatske odnose s Poljsko. Tako je nemški klin dosegel svoj uspeh, čeprav so bili komentariji v svetovnem tisku očitno naperjeni tudi proti ravnanju poljske vlade.⁵³ Kot "zmago osne propagande" so ga označili tudi angleški dnevniki, ki so ugibali, kaj bo mogoče storiti po prekinitvi diplomatskih odnosov med Poljaki in Sovjeti. Večina se je nagibala k mnenju, da bi morala odstopiti poljska vlada, nova pa naj bi sklenila nekakšen kompromis glede še mnogo bolj daljnosežnega vprašanja - ozemeljskih revindikacij na poljsko-belorusko-ukrajinski meji, torej da bi vlada priznala vsaj del ozemlja, ki ga je zasedla Rdeča armada leta 1939, za območje Sovjetske zveze. To naj bi bil tudi cilj Sovjetske zveze.⁵⁴ Prvič so listi izrazili domnevo, da bo Sovjetska zveza ustanovila novo prosovjetsko poljsko vlado pod svojim tutorstvom.⁵⁵ Poljska vlada je 29. aprila sprejela posebno izjavo, v kateri je apelirala na vzajemnost držav Združenih narodov, in zahtevala, da iz Sovjetske zveze evakuirajo vse svojce poljskih vojakov, ki so se urili v Angliji ali bili na frontah, kot tudi da se osvobodijo vsi še internirani poljski državljani, da se lahko sprostijo za vojaško okrepitev.⁵⁶ Ob vprašanju Katyna ali bolje ob vprašanju Poljske se je pokazala po mnenju angleških listov prav daljnosežna problematika - vprašanje povojne ureditve Evrope. Prav neverjetno je, s kakšno lahkoto so zahodni časopisni premišljevalci strateških razmerij odpisali Poljsko na račun Sovjetske zveze, s katero je "Velika Britanija podpisala dvajsetletno zavezništvo". Po njihovem mnenju naj bi bila povojna Evropa urejena v sporazumu Združenih držav Amerike, Sovjetske zveze in Velike Britanije, pri čemer bo potrebno prepustiti vpliv na vzhod celine Sovjetski zvezi.⁵⁷

Nemška sodba je bila drugačna. Sprva so ocenjevali, da je sovjetska prekinitve diplomatskih odnosov s poljsko emigrantsko vlado predvsem signal vladama ZDA in Velike Britanije, "da ima za odvečno vsako diskusijo o dejanju in nehanju boljše-vizma v vojni in miru". Onidve sta to razumeli in molčita.⁵⁸ Kompromisna umiritev položaja med Sovjeti in Poljaki je omogočila britanski in ameriški vladi, da lahko branita Sovjete pred obtožbami zaradi poboja v Katynu, čeprav Stalin ni pokazal nobenega obžalovanja.⁵⁹ Vsekakor je bil spor z ostrim posredovanjem ZDA in Velike Britanije v začetku maja vsaj za javnost zaključen z izjavo Sikorskega in Stalinovim pismom poljski vladi, v kateri ji je ponudil in zagotovil

⁵²Slovenski dom, 24. 4. 1943, št. 93, Oster spor med Sovjeti in poljsko vlado v Londonu; Marburger Zeitung, 28. 4. 1943, št. 118, Der Fall von Katyn in neuem Licht.

⁵³Slovenski dom, 27. 4. 1943, št. 94, Prelom diplomatskih odnošajev med Poljsko in Sovjeti zaradi odkritja o pokolju poljskih častnikov; Jutro, 28. 4. 1943, št. 95, Moskva prekinila odnošaje s poljsko vlado v Londonu.

⁵⁴Slovenski dom, 28. 4. 1943, št. 95, Vedno večji obseg spora med Poljaki in Sovjeti; 30. 4. 1943, št. 97, Angleška prizadevanja za poravnavo spora med Poljaki in Sovjeti.

⁵⁵Slovenski dom, 29. 4. 1943, št. 96, Švicarska sodba o prepiru med Poljsko in Rusijo.

⁵⁶Slovenski dom, 30. 4. 1943, št. 97, Poljski poslanik zapustil sovjetsko prestolnico.

Po poznejših navedbah naj bi Stalin dovolil okoli 50.000 Poljakom oditi iz SZ na bližnji vzhod, vendar naj bi od teh bila večina Židov. (Slovenski dom, 13. 5. 1943, št. 108, Stalinova "velikodušnost" do Poljakov).

⁵⁷Slovenski dom, 4. 5. 1943, št. 100, Spor med Poljsko in Sovjeti ter njegove morebitne posledice za razmerje med zavezniki.

⁵⁸Marburger Zeitung, 29. 4. 1943, št. 119, Schlussakt der polnischen Tragödie.

⁵⁹Slovenski dom, 5. 5. 1943, št. 101, Nemška sodba o "sporazumni" rešitvi spora med Sovjeti in poljsko vlado.

neodvisno, svobodno poljsko državo ter ponudil prijateljstvo in zavezništvo proti Nemčiji. Nemški tisk je menil, da je ta zgladitev le začasna in hinavska, saj bremeni za globoka nesoglasja, ki so bila in so stvarna, kar nemško zvitost.⁶⁰ Dejansko je Sovjetska zveza nadaljevala svojo politiko do poljske vlade. Namestnik ljudskega komisarja za zunanje zadeve Višinski je 7. maja izjavil, da je na poljski vladi sami, če želi obnoviti diplomatske odnose - v tem primeru naj za to zaprosi v Moskvi. Zanimal pa je, da bi Sovjetska zveza snovala drugo poljsko vlado v eksilu, v Sovjetski zvezi.⁶¹

Poljakom je tako preostalo le še javno mnenje. General Kazimierz Skelly se je oglasil v edinburškem *Scotchsmannu* z odprtim pismom, v katerem je zapisal: "Njihova smrt je resnična katastrofa in prava narodna žaloigra. Izbranci naroda so bili torej pobiti. Ob tej žaloigri nas preveva silna bolelost, toda odklanjamo sleherno propagando in zahtevamo le pravico. (...) Presenečeni smo in ne moremo razumeti, kako da Angleže in Amerikance ta zločin ni ganil. Angleško in ameriško ljudstvo trdita, da se borita za krščanske ideale posameznikov in narodov. Čemu potem molčita ob tem zločinu?"⁶² Največja skrb zaveznikov je očitno bila, poleg strateške nuje, da ostanejo skupaj v protihitlerjevski koaliciji, da ne bi Sovjetska zveza dejansko ustanovila provizoričnih prosovjetskih vlad za Češkoslovaško, Poljsko in Jugoslavijo na svojem ozemlju, kot je neformalno grozila.⁶³

Poleti je poljska tematika dobila nadgradnjo; 4. julija je namreč umrl v letalski nesreči v Gibraltarju predsednik poljske begunske vlade general Wladislaw Sikorski. Osni časopisi so začeli sumiti, da ima v nesreči svoje prste vmes angleška tajna služba, saj naj bi njegova smrt koristila tako britanskim interesom po umiritvi odnosov s Sovjetsko zvezo, tej pa seveda tudi, saj bi izgubila upornega odklanjevalca ozemeljskih revindikacij na vzhodu Poljske.⁶⁴

Propagandna vojna je dobila še eno obličje. Nemške okupacijske oblasti so bile na lokalni ravni zainteresirane tudi za udarec proti slovenskemu narodnoosvobodilnemu boju. Kaj lahko in logično je bilo, povezati protiboljševiško ost s slovenskim odporom proti okupatorju, ki je dejansko bil filosovjetski. To je bolj odkrito storila nemška propaganda na lastnem okupacijskem ozemlju, v lastnem časopisju. V tem smislu je že 24. aprila poudaril pisec v *Karawanken Bote*: "Takale je drhal morilcev, gledana brez krinke. So isti v Katinu kot na Gorenjskem."⁶⁵ *Marburger Zeitung* je sredi maja povezal židovsko komunistično zločinstvo z zločini Osvobodine fronte.⁶⁶ Še bolj odkrito je to storil gorenjski *Karawanken Bote*, ki je izdal posebno dvostransko prilogo o zločinu v Katynu s poudarjeno povezavo z osvobodilnim gibanjem. "Gorenjci! Če berete o tem grozovitem zločinu v gozdu Katin, mislite vendar enkrat na Vašo domovino. (...) *Banditi so ustrelilni vodi GPU Moskve in Stalina za Gorenjsko.*"⁶⁷ Da ne bi kdo zgrešil nauka, je še poudarjeno

⁶⁰Slovenski dom, 7. 5. 1943, št. 103, Sodba nemškega tiska o razvoju spora med Poljaki in Sovjeti.

⁶¹Slovenski dom, 10. 5. 1943, št. 105, Kremelj zahteva javno ponižanje poljske vlade.

⁶²Slovenski dom, 13. 5. 1943, št. 108, Bridki očitki poljskega generala.

⁶³Slovenski dom, 4. 6. 1943, št. 126, Sovjeti groze z ustanovitvijo lastnih begunskih vlad.

⁶⁴Slovenski dom, 8. 7. 1943, št. 152, Pomembne ugotovitve v zvezi s smrtjo generala Sikorskega; 10. 7. 1943, št. 154, Nove ugotovitve o smrti generala Sikorskega; *Karawanken Bote*, 14. 10. 1943, št. 55, Primer Sikorskega.

⁶⁵*Karawanken Bote*, 24. 4. 1943, št. 33, Gorenjska in Katin.

⁶⁶*Marburger Zeitung*, 19. 5. 1943, št., 139 Mord auf Befehl!

⁶⁷*Karawanken Bote*, 12. 5. 1943, št. 37, priloga Zverinski umor - načelo boljševizma, (Mislite na svojo domovino!). Podčrtano v originalu. Tudi v prilogi sami je kot odgovoren za vsebino naveden

"Boljševizem vzpostavlja vsepovsod kamor pride in se lahko vgnezdi svojo krvavo in nasilno vlado. Ne dela izjeme z nobenim narodom, naj bodo to Poljska, Estonci, Letonci, Litvanci, itd.; *tudi z vami Gorenjci ne bo delal nobene izjeme.* (...) Če ljubite svoje življenje in svojo domovino, morate sopomagati iztrebiti boljševiške zločince."⁶⁸

Ilegalni tisk o nemški 'resnici'

Narodnoosvobodilni tisk je zabeležil vzplamteli poljski problem s kratkim komentarjem takoj po njegovi kulminaciji aprila 1943. Toda v *Slovenskem poročevalcu*, točneje v njegovi ljubljanski izdaji, je mogoče najti le en sam članek na to temo, kar je v kričočem nasprotju z vsakodnevnim pisanjem ljubljanskih listov. Po njem je prišlo do razkola med poljsko vlado ob tistem sodelovanju Anglije na enem in glasnem Sovjetske zveze na drugem bregu. Javno se je začelo s polemiko o odgovornosti za množične poboje ujetih Poljakov pri Smolensku, kjer so odkrili nemški vojaki grobove z okoli 12.000 trupli. Ker je Sikorski najprej obtožil za ta zločin Sovjetsko zvezo, je ta prekinila diplomatske odnose z begunsko poljsko vlado, čeprav se je Sikorski nato korigiral in enako obtoževal Nemce.⁶⁹

Naslednje poročilo o poljskem vprašanju se je pojavilo v pokrajinski izdaji *Slovenskega poročevalca* sredi leta 1943 kot ponatis iz lista *Ameriški Slovenec*. Poleg splošne karakterizacije nemškega nasilja nad Poljaki in njihovega odpora se članek ukvarja z vprašanjem katynskih žrtev. Njegovo stališče je, da je "iz človečanskega stališča katinski slučaj vse obsodbe vreden. Ne smemo pa pozabiti, da je to le eden številnih izrodov fašizma, kateri pomeni sam po sebi padec človeštva na najnižjo stopnjo - na stopnjo zveri."⁷⁰ Hkrati začne nizati dvome: Nemci so grobove odkrili zelo pozno, saj so bili v Smolensku že leta 1941. "Poročil o tem ni ne konca ne kraja, polni so jih časopisi in revije, objavljata jih radio in kino, vrste se plakati, letaki, izložbene slike... Kazno je, da je prišla katinska 'senzacija' dr. Goebelsu kot naročena, oz. boljše, da je dr. Goebels naročil to senzacijo ravno o pravem času. (...) In glejte: morilci jokajo na grobu! - Nemci, krvniki poljskega naroda, so se proglasili za njihove zaščitnike! Farizejsko se zavzemajo za Poljake in to v času, ko umirajo milijoni poljskega naroda po zverinskih taboriščih širom nemškega rajha, ko gestapovski psi pomore vsak dan na stotine poljskih rodoljubov, in požigajo ter bombardirajo njih vasi (...) ko je znano vsemu kulturnemu svetu, da slovanska Poljska krvavi pod nožem nemških rabljev!"⁷¹ V članku je tudi prvič omenjena mednarodna preiskovalna komisija, ki so jo Nemci nameravali sklicati in jo nato tudi pridobili⁷² in ki je medtem že opravila svoje delo, objavila poročilo, delati pa je začela tudi že sovjetska komisija.

Bistveno bolj izčrpní so bili listi, ki so beležili svetovno dogajanje. *Radiovestnik*

Reichspropagandaamt Kärnten.

⁶⁸ Karawanken Bote, 12. 5. 1943, št. 37, priloga Zverinski umor - načelo boljševizma (Boljševizem ne dela nobenih izjem). Podčrtano v originalu.

⁶⁹ Slovenski poročevalec (dalje SP), 4.5. 1943, št. 13, ljublj. izd., Poljska afera.

⁷⁰ SP, 30. ? 1943, št. 12, gorenjska izdaja, Slovani - maščujte! (Iz "Ameriškega Slovenca"), Gosposvetski, 30. junija 1943.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Prav tam.

je 16. aprila zabeležil prvi sovjetski demanti na poročilo nemške propagande, vendar pa ne tudi samega problema. V demantiju je TASS zanikal kakršnokoli sovjetsko vlogo pri poboju, utemeljil pa s tem, da so fašisti tako in tako znani kot "notorni lažnivci", ki bi radi prikriili svoje zločine.⁷³ Dva dni pozneje je zabeležil kratko notico, da nemški provokaciji o ustrelitvi več tisoč poljskih oficirjev ne verjame tudi neki list, ki ga izdaja poljska emigracija v Londonu, in sicer z argumentom, da se je nemški propagandni stroj spomnil tega dejstva šele po dveh letih (od okupacije območja Smolenska, op. p.).⁷⁴ Dan pozneje je *Radiovestnik* ujel tudi uvodnik Pravde z dne 19. aprila. Uvodničar je, napadel predvsem poljsko vlado, ki naj bi kljub temu, da pozna nemško propagandno mašinerijo in njene prijeme, to pot nasledla nemški ukani. Nato pa začne vzporejati dogajanje iz leta 1941, primer "žrtev boljševiškega terorja v Lvovu", prebivalstva, ki naj bi ga pobili Nemci, pripisali pa Sovjetom. TASS naj bi razkrinkal to početje že 8. avgusta 1941. Nato se uvodnik vrne na problem Katyna in poda sovjetsko verzijo dogodka: Prodirajoči Nemci so na območju Smolenska skupaj s prebivalstvom zajeli tudi poljske vojne ujetnike, ki so bili tam na gradbenih delih in jih pobili. Zdaj pa bi radi zakrili svoje zločine, toda ponaredki so preveč natančni (osebne izkaznice, vizitke), da bi lahko bili resnični. Vse to z namenom "zabrisati sledove svojih zločinskih hudobij, zamazati svoje lastne krvave zločine, za katere bodo neusmiljeno poklicani na odgovornost." Čutijo, da svet spremlja njihove zločine proti Židom, zato si izmišljajo židovske komisarje GPU oziroma NKVD, ki naj bi sodelovali v pobojih oficirjev. Zato prošnja poljske vlade Mednarodnemu Rdečemu križu, da naj le preišče, kaj se je res zgodilo v Katynu, pomeni "neposredno in očitno podporo hitlerjevskim provokatorjem pri fabriciranju njihovih gnusnih izmišljotin". Poljski narod se bo od takih političnih voditeljev odvrnil.⁷⁵ Krajši povzetek dogajanja okoli Katyna je naredil isti list še 22. aprila. Pojasnilo se povsem drži sovjetskih virov informiranja, edina nova točka pa je odstavek, ki govori o tem, da je 20. aprila sovjetska tiskovna agencija objavila posebno izjavo, s katero je potrdila, da je uvodnik Pravde odražal sovjetsko uradno stališče. Komentar se je zaključil z mislijo, da vzajemno odmevanje kampanje v nemškem in poljskem tisku kaže na vzajemno delovanje in predhodni dogovor med vlado Sikorskega in nemškimi oblastmi, kar bo še poslabšalo sovjetsko-poljske odnose.⁷⁶ Toliko poslabšalo, da je sovjetska vlada 25. aprila prekinila diplomatske odnose s poljsko vlado v Londonu. Za povod je vzela 'sodelovanje' poljske vlade v nemški klevetniški kampanji, njen poziv Mednarodnemu Rdečemu križu, da preišče pomor v Katynu. Toda pravi vzrok je bil jasno naveden: "Sovjetski zvezi je znano, da je poljska vlada započela to sovražno gonjo proti Sovjetski zvezi zategadelj, da bi z izkoriščanjem hitlerjevske klevetniške potvorbe izvajala pritisk na sovjetsko vlado, s čimer bi rada dosegla od nje ozemeljske koncesije na račun interesov Sovjetske Ukrajine, Sovjetske Belorusije in Sovjetske Litve."⁷⁷ Prejšnje tleče nasprotje glede vzhodne poljske meje se je izrazilo

⁷³ARS II, partizanski tisk, fasc. R2, P-289 Radiovestnik, 16. 4. 1943, Nesramne izmišljotine nemško-fašističnih rabljev.

⁷⁴Prav tam, 18. 4. 1943, Drobne vesti.

⁷⁵Prav tam, 19. 4. 1943, Hitlerjevi poljski sotrudniki.

⁷⁶Radiovestnik, 22. 4. 1943, Članek Pravde o poljskih sotrudnikih Hitlerja je izražal mnenje sovjetskih uradnih krogov.

⁷⁷Radiovestnik, 26. 4. 1943, Nota sovjetske vlade o prekinitvi diplomatskih odnosov s poljsko

do konca javno, vendar v spremenjeni optiki - zdaj je bila Poljska tista, ki si je hotela prisvojiti ozemlje Ukrajine, Belorusije in Litve. Nacionalna meja dejansko to še zdaleč ni bila, vendar pa je mednarodnopravno to še bilo ozemlje poljske države. Na tem stališču je bil tudi odgovor poljske vlade.⁷⁸

Za tisk narodnoosvobodilnega gibanja je bil torej Katyn le eno od naličij rovarjenja meščanskih legalnih vlad, ki so se zatekle v London, to pot skupaj z Nemci. Vzporednic z jugoslovansko situacijo, kot si jo je predstavljalo narodnoosvobodilno gibanje, ni mogoče spregledati.

III. Sovjetska 'resnica' o katynskem pokolu.

Nesorazmerno večji odmev v tisku narodnoosvobodilnega gibanja je doživelo delo sovjetske preiskovalne komisije jeseni in pozimi 1943/1944. Dne 26. januarja 1944 je komisija objavila svoje poročilo. Zdaj so dobili članki vsakodnevno frekvenco. Vendar pa jih večina ostane v internih biltenih.⁷⁹ Tako je *Radijski vestnik OF* objavil povzetek poročila komisije v začetku februarja 1944. V obliki kratkih točk je le povzel ugotovitve komisije: da so bili storilci zagotovo Nemci iz 537. inženirskega bataljona, da so pomorili jetnike jeseni 1941, da so spomladi 1943 prisiljevali priče v krivo pričanje, da so pobili okoli 500 ruskih vojnih ujetnikov, ki so odkopali trupla, da so torej Nemci s tem zločinom le dosledno nadaljevali svojo politiko fizičnega iztrebljanja slovanskih narodov.⁸⁰

Tiskovna agencija je za širšo publiko pripravila in izdala brošuro v okviru serije pregledov svetovnih dogodkov.⁸¹ Brošura je zapis zaključnega poročila komisije z okrajšavami rojstnih podatkov prič, ki "jih iz tehničnih razlogov ni bilo mogoče točno slišati."⁸² Poročilo povzema pogloblitve točke nemških obtožb in nanje odgovarja.

Bolj ali manj obširne izvlečke iz poročila sovjetske preiskovalne komisije so objavili tudi drugi listi narodnoosvobodilnega gibanja, opazno pa je, da so se vzdržali prav kakršnega koli komentarja.⁸³

Po objavi sovjetske verzije poročila je reagirala tudi nemška stran, vendar bistveno bolj skrčeno, saj političnega dobička v spremenjenih razmerah več ni bilo mogoče iztržiti.

Prva novica o poročilu se je pojavila v *Slovencu* spet konec januarja 1944. V kratkem članku na prvi strani je povzel pisanje finskega lista o "boljševiški nesramnosti", ki se kaže v tem, da si upajo tako nesramno lagati o tako trdno dokazani stvari kot je njihov pomor poljskih častnikov.⁸⁴ To pot je torej komentar

vlado.

⁷⁸Radiovestnik, 29. 4. 1943, Izjava poljske vlade ob prekinitvi odnošajev med SSSR in Poljsko. Iz komentarjev prireditelja k temu članku je videti, da je bil povsem na sovjetski strani.

⁷⁹ARS II, partizanski tisk, Dnevni vestnik, 27. 1. 1944; 5. 2. 1944; 8. 2. 1944; Dnevne vesti, 18. 2. 1944, št. 3.

⁸⁰ARS II, partizanski tisk, fasc. R1, P-287c, Radiovestnik Osvobodilne fronte slovenskega naroda, 8. 2. 1944, št. 3, Katynska sleparija hitlerjevcev razkrinkana.

⁸¹ARS II, partizanski tisk, brošure, št. 278a, 332, Katynska grozodejstva - največja nemška provokacija. (1944), 14 str., Knjižnica "Pregleda dogodkov" št. 2.

⁸²Prav tam, str. 1.

⁸³Slovenski partizan, 13. 2. 1944, št. 2, Katynska zadušnica; SP (gorenjska izdaja), 21. 3. 1944, št. 6, Resnica o Katynu; SP, glasilo OF za severno Slovenijo, februar 1944, Zločin pri Katynu razčiščen.

⁸⁴Slovenec, 30. 1. 1944, št. 24, Nesramna boljševiška laž o Katynu.

vodil pred novimi dejstvi. V podporo zavračanju lažiranega poročila sovjetske strani je tudi navedba mnenja člana komisije iz Ženeve prof. Speelersa, da je sodnomedicinska komisija vsekakor trdno ugotovila čas umorov na podlagi stanja trupel, dokumentov (najmlajši 22. aprila 1940), starosti na grobovih posajenih dreves in izpovedi prič.⁸⁵ Podobno je bil v izpodbijanje sovjetske verzije vključen tudi drugi očitavec, nekdanji poljski predsednik vlade prof. dr. Leon Kozlovski, ki naj bi nemškemu zunanjemu ministrstvu pisno izjavil, da ga sovjetsko poročilo ne prepričuje v drugačno mnenje, pač pa "dela name vtis režijske knjige za zelo slab film".⁸⁶

Po februarju 1944 Katyn sam po sebi za nemško propagando očitno več ni bil zanimiv. Figurira pač kot še en dokaz za postopno rast Sovjetske zveze in angloameriško prepuščanje Srednje in Vzhodne Evrope sovjetski interesni sferi. "Anglija izroča svoje varovance boljše vizmu pod nož. Tudi poljsko vprašanje za London ni več važno, je dal Churchill še enkrat jasno spoznati. (...) Le sovjetske vojske lahko, tako pravi Churchill, osvobodijo Poljsko. Predokus te osvoboditve je že pokazal Katin. Kakor prepušča Churchill Sovjetom proste roke v poljskem vprašanju, tako prepušča tudi Kremlju odločitev o usodi baltskih in balkanskih narodov ter sploh vse Evrope."⁸⁷ Glede Poljske je torej situacija bila že izgubljena, pa čeprav je do dejanske osvoboditve preteklo kar še nekaj časa in se zvrstilo kar še nekaj zapletov. Toda bilo je res, da je Poljska, tako kot drugi deli vzhodne Evrope prišla pod sovjetski vpliv, po koncu vojne pa tudi na drugo stran 'železne zavese'. Katyn je bil le še drobiž v veliki diplomatski igri.

Jeseni 1944 je prišlo v tisku narodnoosvobodilnega gibanja do nove vrste članov o Katynu, predvsem kot posledica sovjetskega propagandnega prijema ob prvih sojenjih vojnim zločincem. S poudarjanjem povezave med moritvami v uničevalnih taboriščih in pomorom v Katynu so utrjevali sovjetsko interpretacijo katynskih grobov. Interni informativni bilten je prinesel dva članka, ki sta govorila o nemškem zločinu v Katynu kot o že gotovem dejstvu.⁸⁸

Februarja 1945 so po zrušitvi Bolgarije uspeli odporniki, oziroma sovjetska armada, ujeti tudi člana nekdanje sodnomedicinske komisije, ki je preiskovala zločin v Katynu. Dogodek je vestno zabeležil tudi interni bilten.⁸⁹

* * *

Katyn je po žrtvah poseben primer vojnega zločina (vzporejati ga je mogoče le z nemškim doslednim pobijanjem komisarskega oficirskega kadra Rdeče armade), poseben po tem, da je bil storjen na nepravi, zmagovalni strani v svetovni vojni, vrhu tega pa je dobil tolikšno in takšno politično konotacijo kot le redkokatero podobno dejanje.

Resnica, ki jo je v tem primeru bilo za tisk na Slovenskem mogoče preveriti le s tehtanjem argumentov vseh strani, se je v razmerah vojne cenzure pokazala kot

⁸⁵ Slovenec, 4. 2. 1944, št. 27, Inozemski znanstvenik o sovjetski laži.

⁸⁶ Slovenec, 5. 2. 1944, št. 28, Katyn so zakrivali Sovjeti.

⁸⁷ Slovenec, 25. 2. 1944, št. 45, Churchillov poklon Stalinu.

⁸⁸ Dnevni vestnik - A, 1. 11. 1944, Hitlerjevci so množično iztrebljali poljsko inteligenco; Dnevne vesti, 8. 11. 1944, št. 267, Rablji iz Katyna in Majdaneka vračajo svoje zločine na Sovjete.

⁸⁹ Dnevne vesti, 22. 2. 1945, št. 374, 23. 2. 1945, št. 375, Bolgarski narod sodi katynske zločince; Dnevni vestnik, 23. 2. 1945, Novo razkritje Hitlerjeve provokacije.

popolnoma odvisna od političnih oziroma ideoloških usmeritev. Tako kot ni hotela slišati za kakršenkoli nemški argument propaganda Osvobodilne fronte, ko se je z nelagodjem, a vendar odzvala, tako je nemška propaganda le mimogrede 'vzela na znanje' sicer res bolj neroden (in po današnjem poznavanju tudi skonstruiran) poskus sovjetske strani, da bi od sebe odvrnila še enega od sklopa animozitet poljskega prebivalstva do Rusov, ki je bila pogojen zgodovinsko. Zločin je bil tako pomemben prav zaradi njegove politične dimenzije, saj je povsem spremenil poljsko vlogo med velikimi tremi zaveznicami proti nacistični Nemčiji. Ironija usode je, da je še najbolj izboljšal strateška izhodišča prav tiste države, ki ga je storila.

V presoji poročanja slovenskega tiska moremo opaziti, da je bil v propagandnem nastopu na področju zunanje politike bolj profesionalen, kljub temu da je del slovenskih lastnikov in urednikov ljubljanskih tiskanih medijev iskreno in dejavno sodeloval na protikomunistični strani, ki se je ujemala z italijansko okupacijsko usmeritvijo. Ti časopisi so morali sicer pisati - v kolikor niso le povzemali - v duhu nemškega uradnega stališča, toda vendarle kombinirano z viri iz nevtralne Švedske in celo Portugalske. Njegove tehnične možnosti in viri informiranja so še vedno bili mnogo večji kot pri ilegalnem tisku osvobodilnega gibanja, ki je lahko postavil nasproti le silno prepričanost, da je luč resnice tista, ki prihaja iz Moskve. Predvsem je to opazno v drugi fazi, po objavi poročila sovjetske preiskovalne komisije. Vsak od obeh sistemov poročanja na Slovenskem je ostal trdno na svojem bregu, nerazjasnjeno pa ostaja, koliko sta dve povsem nasprotni resnici prispevali k boljši obveščenosti slovenskega prebivalstva.

Damijan Guštin

KATYN IN THE SLOVENIAN PRESS 1943-1945

S u m m a r y

The Katyn massacre, the news of which was broken to the world on April 13, 1942, has not only been one of the Second World War crimes that received greatest media attention, but also one that became a burning political problem causing serious internal conflicts to the anti-Fascist coalition. Apart from that, it accelerated the creation of a new Soviet policy towards Central Europe.

In Slovenia, which was divided between three occupying regimes during the war, the public media were equally divided. Official national newspapers were suppressed everywhere except in the Ljubljana province, which was under Italian occupation, however, even there they were subject to strict censorship. The German occupier published only two papers in Slovene, *Karawanken Bote* (*Karawanken Messenger*) and *Štajerski gospodar* (*Styrian Master*). Only the underground papers of the national liberation movement were able to break the imposed media blockade. Naturally, the papers responded very differently to the Katyn incident. In Spring 1943, the official papers in Ljubljana presented in detail the German "truth" about the event, based on German official reports and supported by some sources from neutral countries. The papers on the territory under German occupation gave similar reports, although quoting less additional sources. In a campaign, lasting about two months, the incident was used to convince the Slovenian public of the bloodiness and criminality of Bolshevism and all other forms of Communism. Quite contrary, the Communist Party influenced and pro-Soviet orientated underground papers of the national liberation movement were all but silent about the event, only giving a few sparing reports.

This situation changed at the end of 1943 when a Soviet commission issued a report on the Soviet version of the Katyn massacre. The underground press frequently and extensively propagated this version which appeared more credible to the public shocked by the Nazi crimes in Europe and

Slovenia. It published the entire commission report as well as the reactions by the world's press. The newspapers in Ljubljana - which fell under the German control after the capitulation of Italy - were only allowed to give a brief summary of the Soviet report together with the German denial of the Soviet claims.

Janko Pleterški

Zgodovina in delo pravnikov

Delovanje Osvobodilne fronte in delovanje njenih nasprotnikov, ki so se maja 1942 po dolgem obotavljanju združili v Slovensko zavezo, oboje je imelo ves čas poleg političnih, vojaških in propagandnih vidikov tudi zelo poudarjene pravne vidike obeh vrst, notranje pravne (nacionalne, imenovane tudi 'municipalne') in mednarodno (meddržavno) pravne. Nasprotniki Osvobodilne fronte so spočetka in še dolgo potem trdili, da gre v njeni odporniški dejavnosti za nezakonito zavračanje begunske vlade (v Londonu) kot predstavnice naroda in jugoslovanske države in kralja.

Pravo je dandanes žal skrajno zadržano pri raziskovanju novejše slovenske zgodovine z metodo in kriteriji svoje stroke. (Kot pravcato izjemo občutimo npr. članka profesorja Stojana Pretnarja v dnevnem tisku). Ali je kje kako novo delo o pravnih vidikih okupacije, odpora in kolaboracije? Ali pravoslovno delo o tezi, da gre za državljansko vojno? Ali o tezi, da so bile kolaboracijske vojaške formacije - MVAC, Slowenische Landeswehr - po vojnem pravu zakonite? Ali je kje temeljna razprava o vprašanih mednarodne in notranje pravne kontinuitete Jugoslavije in s tem v zvezi seveda tudi o pravnem vidiku kolaboracije? Morda sem premalo informiran in preveč pod vtisom dejstva, da za posvet "Slovenci in država" (organiziral ga je SAZU novembra 1994) ni bilo mogoče pridobiti referenta o kontinuiteti in samoodločbi.¹

Tu hočem opozoriti le na eno izmed vprašanj, pri katerih zgodovinar težko pogreša na novo premišljeno besedo pravne stroke. To je vprašanje III. zasedanja Vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1941 v Ljubljani. Tema je tudi aktualna. Zadeva namreč vprašanje o razmerju med priznavanjem mednarodnopravne kontinuitete jugoslovanske države v letih, ko jo je sovražnik vojaško razbil in njeno ozemlje razdeljeno podvrgel okupaciji, in med priznavanjem nastanka slovenske države v istem času, 1941-1945, v teku protifašistične osvobodilne vojne z okupanti na domačih tleh.

Da bi dobili odgovor za današnjo rabo, lahko vprašamo še določneje: ali more federativna Jugoslavija iz leta 1943 oziroma 1945 po pravu veljati za (na)novosestavljeno državo narodov, ki so se v (skupni in posamezni) osvobodilni vojni že poprej vsak zase državno konstituirali in nato v federacijo vstopili na podlagi samoodločbe kot državni narodi? Ali pa gre za preprosto kontinuiteto (kraljevine) Jugoslavije, ki je bila po mnenju nekaterih pravnikov (zahodnih, na Balkanu pa zlasti srbskih) tudi v leta 1945 in pozneje, sama po sebi, le nadaljevanje Kraljevine Srbije, tj. države, ki je že 1. decembra 1918 svojo oblast razširila na južnoslovanska ozemlja razpadle Habsburške monarhije? Gre za vprašanje, ki opredeljuje izhodišče za presojo, ali je šlo leta 1991 za osamosvojitve Republike Slovenije po poti razhoda subjektov jugoslovanske federacije, ali za enostransko odcepitev od države, katere pravna osebnost izvira iz Srbije in ki le-tej edini še vedno pripada, četudi

¹ *Slovenci in država*, zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU od 9. do 11. novembra 1949. Ljubljana 1995.

obstaja zdaj le še v zmanjšanem obsegu. Skratka, gre za važen element vprašanja o sukcesiji.

Zgodovinarji so dozdej stvari že natanko preučili. Posamezno so segali tudi v pravne presoje. Vendar mora tudi pravo danes reči svojo besedo o zgodovini. Brez tega bi njegovi lastni argumenti lebdeli, ne stali.

Prav na začetku odporiških bojev se je 23. avgusta 1941 na jugoslovanski partizanski strani pojavila misel, postaviti na domačih tleh Nacionalni komite osvoboditve (Jugoslavije) kot neke vrste osrednjo ljudsko oblast, sestavljeno iz raznih političnih tokov, ki naj bi z razglasom poklicala v obči boj (komunistov in demokratov) proti okupatorjem. Ustanovitev takšnega bojnega organa bi gotovo pomenila izziv begunski vladi. Vendar se ideja ni uresničila. Toda nekaj podobnega se je zgodilo v Sloveniji 16. septembra 1941, ko je Vrhovni plenum OF ustanovil Slovenski narodnoosvobodilni odbor. Velika razlika pa je bila v tem, da ustanovitev SNOO formalno ni mogla pomeniti neposrednega izziva begunski vladi kot takšni, saj je ta obstajala samo kot enoten centralni organ Jugoslavije in kakšne 'stare' slovenske vlade v begunstvu ni bilo.

Odkrito nasprotje med partizanskim narodnoosvobodilnim gibanjem v okupirani Jugoslaviji na eni strani in begunsko vlado na drugi, se je izrazilo zato najprej na nižji ravni: ne v odnosu do celotne države, temveč ob vprašanju, kdo je pooblaščen voditi oboroženo odporiško vojaško organizacijo doma. Vlada je v tem smislu pooblastila polkovnika Dražo Mihailovića, ki je ostal v Srbiji v ilegali in tam organiziral ali od tam zbiral četniške enote, ustanovljene v drugih delih Jugoslavije, v Jugoslovansko vojsko v domovini. Njegove zahteve, da se druge odporiške enote (partizanske) postavijo pod njegovo izključno (ne skupno) poveljstvo, partizansko vodstvo ni sprejelo. Zato so v začetku novembra 1941 Mihailovićeve četniki v Srbiji napadli partizanske odrede. Kralj je Mihailovića kmalu povišal v generala in ga nato še imenoval za obrambnega ministra v begunski vladi. Vse enote, ki se mu niso podredile (partizanske), so razglasili za izdajalske in podvržene kazenskemu preganjanju.

V Sloveniji, kjer osvobojenega ozemlja še ni bilo, nastaja realna podtalna oblast odborov OF. Politična organizacija aktivnega odpora je postajala tako tudi nosilka podtalne avtonomne oblasti. Odbori OF so bili dejansko obenem organi uporniške oblasti, ki je že spodbijala oblast okupantov. V nadaljnjem razvoju se je začelo ločevanje političnih organov razvijajočega se odpora (odborov OF) od posebej ustanovljenih organov oblasti (narodnoosvobodilnih odborov). Nova oblast je na osvobojenih ozemljih Slovenije ukinjala in nadomeščala dotedanje organe oblasti. Samoumevno tiste, ki jih je postavil okupator sam (Gorenjska, Štajerska), a tudi tiste, ki so, čeprav stari jugoslovanski, postali organi oblasti italijanske države (Ljubljanska pokrajina). Podobno se je pozneje zgodilo z organi italijanske državne oblasti na Primorskem. Tak poskus je bil storjen tudi z nemškimi organi oblasti v odporiškem delu Koroške onstran jugoslovanske državne meje.

V zgodovinopisju je zapisano, da je uvodoma omenjeno III. zasedanje Vrhovnega plenuma OF, 16. septembra 1941 v Ljubljani, sprejelo sklep, da se Vrhovni plenum Osvobodilne Fronte konstituira v Slovenski narodni osvobodilni odbor (SNOO), da ta odbor "za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju" in da je "vsako orga-

niziranje izven okvira Osvobodilne fronte slovenskega naroda v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo." In zabeležen je sklep, da SNOO stopa "v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije, ker hoče uresničevati slogo in enotnost narodov Jugoslavije." In ugotovljeno je, da je SNOO takrat izdal proglas slovenskemu narodu, v katerem poudarja, da pomeni osnove tega organa "nov korak k svobodi, nov korak k osvoboditvi in združitvi vseh Slovencev, nov korak v dobo, ko bo slovenski narod na svoji zemlji svoj gospod". V zgodovini so zapisani tudi odloki SNOO: odlok o vključenju slovenskih partizanskih čet v narodno osvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije, odlok "glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitvev", in še dva 'upravna' odloka, o narodnem davku in o posojilu svobode.²

Vse to doživlja v zgodovinopisju in v zavesti javnosti različna vrednotenja in budi protislovne odmeve.

Iz vsega pisanja sta danes 'obviseli' predvsem dve sodbi: da je SNOO zahteval nekakšen monopolni politični položaj OF v življenju okupirane Slovenije; in da je bilo izključevanje drugih političnih dejavnikov podkrepjeno z grožnjo smrtna kazni konkurentom, z grožnjo, ki se je hitro in obilno uresničila. V delih različnih avtorjev in v delih iz različnih časov bi mogli slediti tej redukciji zaznavanja in razumevanja ustanovitve SNOO in njegovega vstopa v življenje okupirane Slovenije. Kajti, da gre za redukcijo, ne samo za politično zavračanje z današnjega vidika, ni težko ugotoviti.

Za označitev skrajne točke v obojem, redukciji in zavračanju, lahko služi naj-novejše izvajanje Tamare Griesser Pečar v ekspertizi, "ki jo je glavni javni tožilec dr. Anton Drobnič naročil za obnovitev Rožmanovega procesa". Tukaj preberemo: "Povsem odkrito je OF nastopila septembra 1941. Dne 16. 9. je zahtevala vodstvo celotnega osvobodilnega gibanja slovenskega ljudstva, ne da bi za to imela kakršnokoli pooblastilo - npr. na osnovi volitev ali referendumov (kar tudi sploh ni bilo mogoče). Taka monopolistična in absolutistična zahteva OF je zastrupila vzdušje med Slovenci v času, ko bi bilo v borbi proti okupatorju nujno potrebno združenje vseh sil - socialističnih prav tako kot krščanskih in liberalnih. Datum 16. 9. 1941 je tako pomenil začetek državljanske vojne in skozi desetletja - do danes - prikrite krivde komunistov. Sleherno organiziranje uporniških gibanj zunaj OF je Osvobodilna fronta kratko malo prepovedala.(...) SNOO se je v revolucionarnem odloku razglasil za edinega predstavnika, organizatorja in voditelja slovenskega naroda na vsem ozemlju, kjer prebiva. Tak sklep(...) je vsakomur, ki se ni strinjal s temeljnimi izhodišči OF, ki so jo vodili komunisti, odvzel pravico do upora proti okupatorju. S tem so ovirali meščanski upor(...)". Nato piše avtorica le še o 'zaščitnem' odloku SNOO. Najprej izrazi mnenje o tem, kaj naj bi OF z njim nameravala. O tem, kaj je bilo v njem dejansko napisano, pa poroča takole: "S tem (odlokom) so mnoge lahko označili za izdajalce ne glede na to, ali so dejansko sodelovali z okupatorjem ali če so ravno nasprotno - čeprav zunaj OF - delovali proti okupatorskim silam in so torej bili uporniki. Po tem odloku so jih 'za zaščito naroda' lahko obsodili na smrt. Kot 'izdajalce' so opredelili ovaduhe, dalje Slovence, ki so bili posredno ali neposredno 'v stiku z oblastniki okupatorjev, ali z

² *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* (dalje DLR), knjiga I. Ljubljana 1962, dok. 38, 39, 40, 41, 42.

drugimi sovražniki svobode slovenskega naroda ali z njihovimi zaupniki'. Končno

Slovence, ki so za lastno potrebo ali za svoje skupine mobilizirali 'narodne sile za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda'.³

Vsakdo lahko sam pogleda, kaj piše v citiranih dokumentih in to primerja s pravkar navedenim. Morečega ugotavljanja, kaj je točno in kaj ni, ali kaj določujočega je izpuščeno, kaj je le problematična parafraza in kaj osebna interpretacija, vsega tega se tukaj ne nameravam lotiti. Brez tega trdim, da gre za hudo nekorektnost zgodovinarke in opozoriti hočem, da bi dokumente morali analizirati tudi pravniki, če naj slovenska javnost dobi gotovost, da jih zgodovinarke prav povzema in razlaga. Kajti že nevarnost pisanja 'po spominu' ali pod vtisom tega, kar so napisali drugi, je zelo velika. Pri besedilih pravnega značaja in pomena pa brez pravnega ocenjevanja še celo ne bi smeli več shajati. Saj pišejo podobno kakor avtorica brez preverjanja tudi nekateri drugi zgodovinarji. Ustanovitev in sklepe SNOO štejejo npr. k "levim odklonom" v politiki KP Slovenije, ki da se je "že sredi septembra (1941) odločila izdati odlok, v katerem je uzakonila pobijanje tistih Slovencev, ki naj bi bili tudi samo potencialni sodelavci okupatorja."

Podoba revolucionarnega 'sektaštva', terorja in podobnih pojavov je nedvomno nekaj zelo pomembnega, brez česar ni mogoče razumeti slovenskih političnih odnosov v "Ljubljanski pokrajini", tudi ne razmerja političnih subjektov do oblasti okupatorjev in do odpora proti njim. In prav 'zaščitni' odlok SNOO mora v tej podobi neizogibno imeti svoje mesto. Podobno velja za aspiracijo SNOO, da bi obveljal za edinega predstavnika naroda v času njegove osvobodilne borbe. Vendar vse na podlagi dognanih dejstev in - posebno je treba poudariti - ob upoštevanju celote pojava SNOO.

Glede upoštevanja celote pa stvar očitno šepa. Že nekoč je šepala, dandanes pa še posebno. A celota postane najprej vidna z vidika prava. Na to želim posebej opozoriti. Saj je bilo pravo tisto, ki je prvo uvidelo državnopravni pomen konstituiranja SNOO in njegovih odlokov in je ta pomen celo zapisalo v poseben zakon. Le malokdo še pomni, da je slovenska skupščina 23. februarja 1948 sprejela zakon o dogodkih v času NOB, pomembnih za pravni sistem republike. In tu najdemo konstituiranje SNOO in od njega sprejete odloke celo na prvem mestu. Šele potem pride vse tisto, brez česar tudi danes ne more shajati nobeno resno delo o graditvi slovenske državnosti: Kočevski zbor odposlancev, izvolitev 140-članskega SNOO, črnomaljsko zasedanje SNOO, preimenovanje v SNOS itn.⁴

Pri ustanovitvi SNOO 16. septembra 1941 gre namreč po tem pravnem mnenju za prvo dejanje v procesu ustanavljanja slovenske države. Vsa naslednja dejanja so z njim v zgodovinski in pravni kontinuiteti. Za prvega pravnega pisca o zgodovini ljudske oblasti in o nastanku in razvoju slovenske države, republike Slovenije, ni bilo tukaj nobenega dvoma in nič nejasnega. Treba se je spomniti, kaj je uvidel profesor Makso Šnuderl, ko je preučil sklep o konstituiranju SNOO: "Opirajoč se na (...) stvarno stanje v narodu, je postalo vrhovno politično vodstvo (ljudske vstaje) hkrati tudi vrhovni predstavniški organ z nalogo, da slovensko ljudstvo organizira in vodi. To še ni ustvaritev oblastvenega organizma z legislativno in eksekutivno močjo, ker pogoji za to še niso bili zreli. To je tipičen

³ Tamara Grieser Pečar, France Martin Dolinar: *Rožmanov proces*. Ljubljana 1996, str. 84-85.

⁴ Uradni list LRS, št. 10, odlok št. 58, 24. 2. 1948.

revolucionarni organ, vmesni organ v procesu graditve državnosti (...) Pomena
tega odloka so se

zavedali že takrat. Slovenski poročevalec je zapisal, 'da pomeni prvi korak k vzpostavitvi slovenske narodne suverenosti (...) prve znake slovenske oblasti, ki se z naraščajočo avtoriteto javlja v OF (...) Logična posledica moči OF'. Ta napoved se je uresničila. SNOO se je razvil v prihodnjih letih, zlasti s konstruktivno dejavnostjo njegovega izvršilnega organa IOOF, v SNOS, pozneje v Ljudsko skupščino LRS.⁵ S kontinuiteto do državnega zbora, bi dodali danes.

Seveda je mogoče ponovno in tudi drugače razpravljati o tem, kaj pomeni ustanovitev SNOO in kaj pomenijo njegovi odloki, če jih natanko preberemo. Morda si prej še priključimo v spomin, da Kardelj (najbrž ne brez Tita) v Srbiji takrat s tem dejanjem ni bil zadovoljen. Sporočil je v Slovenijo, da "so 'zakoni' o posojilu in narodnem davku opereta." To in nadaljnja reagiranja je natančno prikazal Tone Ferenc in izrazil mnenje, da je bila takšna kritika krivična. Pač glede na to, da oblast SNOO ni bila "opereta", temveč zelo oprijemljiva.⁶

Morda je Kardeljeva kritičnost povzročila, da se s fenomenom SNOO iz leta 1941 pravniki po Šnuderlu niso več dosti pečali. V nasprotju s tistimi ljudmi, ki se danes za pojav sicer zanimajo, a zelo enostransko, tako da sploh ne opazijo (nočejo opaziti), kaj je bistvo tistega dogodka. Bistvo je seveda konstituiranje SNOO samo. Njegovi odloki, kakršni so že bili, so temu bistvu podrejenega značaja in pomena. Kako so jih pozneje izvajali - zlasti "zaščitnega" - je novo vprašanje. Toda prvo bistvo dogodka je to, da gre pri ustanovitvi SNOO za voljo po slovenski državnosti, da gre za prvo dejanje pri ustanavljanju slovenske države, takorekoč za začetek njenega začetka.

SNOO je prvi v zgodovini nastali oblastni organ, ki realno uveljavlja načelo suverenosti slovenskega naroda, načelo njegove pravice do samoodločbe, organ, ki ustvarja začetek njegove narodne države (leta 1918 je bil formalni pravni subjekt "narod Slovencev, Hrvatov in Srbov"). To bistvo je za dolgo časa padlo v nekako pozabo. Znanstveno poročilo Inštituta za novejšo zgodovino *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955* ne omenja ustanovitve SNOO in bistva tega pojava niti v poglavju o graditvi slovenske državnosti. Če bi se bil kak današnji pravnik resno in brez predsodkov do NOB lotil vprašanja te 'graditve', bi pri tem ne mogel prezreti SNOO in bi tudi zgodovinarji bolj zagotovo videli, za kaj gre. Obe stroki sta prikrajšani.

Takšnega slovenskega državotvornega organa, kakršen se je pojavil s SNOO, dotlej ni bilo niti v zarodku in v nobenem političnem taboru, ne na domačih tleh ne v tujini. Tudi pozneje ni nihče zunaj Osvobodilne fronte ustanovil kakega (konkurenčnega) organa samostojne slovenske državne oblasti (kar bi seveda s pravnega stališča resnično pomenilo napoved državljanske vojne). Stara strankarska vodstva v Ljubljani so namreč zatrdno zavrnila zamisel voditelja Straže profesorja Lamberta Ehrlicha o ustanovitvi nekakšne tajne samostojne slovenske vlade.

Slovenska zaveza, ki se ustanovi osem mesecev po SNOO, ne ustanavlja posebnega slovenskega državnega organa, niti se sama za kaj takega ne okliče. Dokumenti v *Dosjeju Mačkovšek* razločno povedo, da se problema takega organa sicer

⁵ Makso Šnuderl: *Zgodovina ljudske oblasti*. Ljubljana 1950, str. 134-135.

⁶ Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, 1. Država v državi*. Ljubljana 1987, str. 20-38.

zaveda in da se v tem vprašanju odloča zavestno in v skladu s svojimi političnimi namerami. Drži se centralističnega in unitarnega državnega sistema, kakor ga predstavlja begunska kraljevska jugoslovanska vlada v tujini. Zavestno in namerno ostaja le v položaju političnega vodstva. Zato prepušča organiziranje vojske kot državno zadevo ministru Draži Mihailoviću in njegovim vojaškim pooblaščencom v Sloveniji. In tega, da bi ustanovil poseben slovenski državni organ, noče tvegati niti Narodni odbor (naslednik Slovenske zaveze), ustanovljen konec 1944. Pa ne zato, ker dejansko nima več nikakršne državnopravne podlage, ko taji dejstvo, da je emigrantska vlada medtem priznala novo Jugoslavijo, njeno federativno ureditev in s tem tudi državno konstituirano federalno Slovenijo in njen vrhovni državni organ, Slovenski narodno osvobodilni svet. Narodni odbor le preprosto vztraja pri razbiti utvari o pravni upravičenosti boja proti OF in proti vsemu, kar je ta prinesla.

Od jugoslovanske vlade po novem priznani organ slovenske državne suverenosti SNOS pa ima svoj začetek ravno v SNOO iz septembra 1941. Kontinuiteta med njima je pravno in politično nepretrgana, je ugotavljal Makso Šnuderl. To po njegovi sodbi ni bilo dejanje zgolj strankarsko političnega značaja, temveč že dejanje narodne revolucije. Bilo je rojeno iz narodnega upora proti okupatorjem. Bilo je hkrati dejanje za okrepitev in zavarovanje Osvobodilne fronte, ki je odporniško gibanje postavila na noge in ga zdržema razvijala naprej.

Ne bi mogli reči, če to beremo z današnjimi očmi, da je prof. Šnuderl pretiraval. Zadel je v jedro pojava. Ugotovil je prvi dejansko storjeni korak v zgodovini nastanka slovenske države, korak, ki je bil logični nasledek dejstva, da je OF (edina!) začela dejavno uveljavljati suverenost naroda. Da je sprožila tisto v zgodovinskem procesu zraščeno verigo odločitev in stvaritev, na katere koncu je (današnja) slovenska država. In ničesar ni prikrival niti česa razkrival, ko je ugotovil, da je šlo za "tipičen revolucionarni organ". Organ slovenske narodne revolucije. Z drugimi besedami, ustanovitev SNOO najbrž ni dejanje, ki bi sodilo med zmote levičarskega radikalizma, marveč je to temeljni kamen za stavbo samostojne slovenske države!

Da je bil takšen organ že takrat nekaj narodu nujno potrebnega, dokazuje dejstvo, da je ideja o njem bila pereča tudi med politiki, ki so nasprotovali OF. Toda niso je uresničili, ko je bil čas še njihov in priložnost dana tudi njim. O tem piše Ciril Žebot. Z velikim občudovanjem profesorja Ehrlicha in z zapoznelim obžalovanjem, da nasprotniki OF ideje niso doumeli in uresničili. Toda eno je danes nedvomno. S kolaboracijo, četudi funkcionalno, ki se je zanjo prav Žebot tako zavzemal, ideja ni bila niti uresničljiva.

Profesor Lambert Ehrlich je bil prav od začetka okupacije prepričan, da "zasedena in razkosana Slovenija nujno potrebuje podtalno domače vodstvo ali 'vlado' (sic!), ki naj za čas vojne in sovražne zasedbe Slovence poveže in ohranja v vztrajni odločenosti za doseg združene in demokratične Slovenije po zavezniški zmagi". Vprašanje bodočih odnosov med narodi razkosane Jugoslavije bi sicer ostalo odprto do zavezniške zmage. Vendar bi ta podtalna vlada bila slovenska oblast, ki bi imela tudi "posebno kočljivo nalogo, da bo modro in učinkovito odločala o oblikah in obsegu vsenarnodnega odpora, v kolikor bo možen (...)" V tem enotnem narodnem vodstvu (zamišljeni organ bi torej združeval funkciji političnega vodstva in vlade) naj bi bile zastopane "predvojne (predšestojanuarske) slovenske politične

stranke (...) v sorazmerju z njihovo močjo, kot se je pokazala na parlamentarnih volitvah pred letom 1929". Pred KP pa se je treba vnaprej zavarovati in je ne pripustiti v ta organ, če ne bi učinkovito jamčila, "da se bo v razmerah sedanje narodne nesreče držala dogovorjenih ciljev in nalog podtalne narodne oblasti".

Tako je skoraj pol stoletja pozneje obnavljal spomin na prvotno idejo Žebot in ga prilagajal poznejšim izkušnjam, kajti, kaj bi sicer pomenila trditev, da je Ehrlich aprila 1941 predvideval, da se bo moralo "narodno vodstvo vnaprej ločiti od njenih (KPS) diverzantskih akcij"? Ali ni bil to že trden sklep, da se narodno vodstvo postavi na stališče čakanja, ne začenjanja oboroženega odpora?

Žebot pove, kako in s kakšnimi razlogi je šef SLS Natlačen zavrnil Ehrlichovo idejo. Ta je do pogovora z Natlačenom vključil še dodaten argument: podtalna vlada naj bi uveljavila "vrhovno slovensko oblast, kot si jo je bil 10. aprila 1941 javno privzel (Natlačenov) Narodni svet". Natlačen je imel pragmatične in načelne razloge za zavrnitev. Najprej je navedel, da bi takšna "podtalna obnova slovenske oblasti mogla izzvati Italijane in bi preklicali obljubljeni slovensko kulturno avtonomijo" in odpravili Ljubljansko pokrajino, njeno vlogo azila. Nato še: Predlog ni izvedljiv, ker so ga vprašani Natlačenov politični sodelavci odklonili, on sam pa se ne čuti pripravljenega za kaj tako nenavadnega. Načelno pa bi se obnove slovenske vrhovne oblasti (tj. "suverenega" aprilskega Narodnega sveta) v zasedeni Sloveniji, "če bi bila izvedljiva in vzdržljiva", mogla tolmačiti kot da je naperjena proti kontinuiteti Jugoslavije! "S tem pa bi slovensko bodočnost po zavezniški zmagi izpostavili nevarni zunanjepolitični negotovosti, ker nimamo od nikogar jamstva za priznanje samostojne Slovenije." Ehrlich je čutil, da ima Natlačen "dvakrat zvezane roke". Najprej od njegovih političnih sodelavcev, ki niso doumeli zgodovinskega pomena Ehrlichovega predloga. Nato mu je "zvezala roke še italijanska zasedbena oblast, ko ga je določila za vodilnega člana pokrajinskega Sosveta (Konzulte) kot nekakega političnega talca za ohranitev svoje dobrohotnosti do nesrečnih Slovencev". Takšno je spominjanje Cirila Žebota.⁷

Lastne ideje so se zbal. Zato, ker so bili v razmerju do okupatorja aneksionisti, v razmerju do odpora in vojnih potreb zaveznikov atentisti, v razmerju do Jugoslavije, trenutno navzoče le v oddajah BBC, pa lojalisti, ki za čas vojne krčevito odklanjajo vsako spremembo sistema, četudi bi ta bila v smislu uresničevanja demokratične pravice naroda do suverenosti in samoodločbe.

V temelju vseh temeljev je bilo pač to, da je ideologija glavnine nasprotnikov OF načelo narodne suverenosti sploh odklanjala. Ni je štela med obvezne kategorije 'naravnega prava', podobno kakor tudi demokracije ne. To je pomenilo, da ti ljudje načelno odklanjajo narodnorevolucionarno misel o organu slovenske suverenosti mimo vnaprejšnje privolitve in dovoljenja kralja Petra Karadorđevića. Čeprav je takrat o nujnosti narodne revolucije govorila in jo v ilegalnem letaku priporočala celo katoliška 'sredina' (Andrej Gosar, Jakob Šolar) in čeprav je že davnega oktobra 1918 tvegalo narodnorevolucionarno dejanje celo 'Koroščevo gibanje'. Kako so se odločitve za suverenost izogibali vse do konca, je pokazal njihov taborski parlament 3. maja 1945. Še vedno so se sklicevali na suverenost Jugoslavije, četudi je bila ta že zdavnaj 'oddana' Titu, in niso tvegali, da bi oklicali

⁷ Ciril Žebot: *Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*. Celovec 1988, str. 195-197, 202, 206-214.

zahtevo po suvereni samostojnosti Slovenije, četudi bi to tedaj utegnila biti edina možnost, da si pridobijo svežo pravno legitimnost. Seveda le, če bi zahteva temeljila na vsaj znatni količini realne oblasti, na vsaj majhnem, a pomembnem kosu slovenskih tal. Ne le na ozki ljubeljski cesti v spremstvu nemške vojske.⁸

Danes se nihče ne spotika ob dejstvo, da je Draža Mihailović prepovedal partizanske enote. Bil je pač na položaju ministra jugoslovanske vlade, države, si vsakdo pri tem misli. Vsaka državna oblast je po svoji naravi izključujoča. Kdor bi danes poskušal sam ali celo s pomočjo oborožene sile neke tuje države podirati obstoječo oblast Republike Slovenije, bi to ekskluzivnost države kot takšne prav gotovo bridko izkusil. In posebnost prostovoljne kolaboracije v "Ljubljanski pokrajini" je bila v tem, da je prav to poskusila proti novi slovenski narodni državi. Gotovo, ta je v letih 1941-1942 šele nastajala. Toda nastajala je zelo realno, po poti narodne revolucije v vojni proti istemu okupantu, s katerim so se kolaboranti poistovetili. Kolikor je njena oblast že bila dejanska, je to bila edina slovenska oblast na sicer po sovražnikih okupiranem ozemlju Kraljevine Jugoslavije. Debelacije Jugoslavije niso priznavali niti zavezniki niti Osvobodilna fronta, javno pa le slovenski aneksionisti v Ljubljani. Njihov argument (skriven pred okupanti), da gre pri osvobodilnem odporu OF in njegovih organih za 'notranjega', mednarodno nepriznanega nasprotnika, brez pravic vojskujoče se strani (beligerenta), da oni zato sodelujejo le v zakonitem boju proti "banditom - tolovajem", je izgubil vsako veljavo že 1943, ko so zavezniki priznali NOV. Najpozneje pa v vseh ozirih v letu 1944, ko je novo federativno Jugoslavijo (vključno narodnorevolucionarno slovensko državnost) priznala tudi emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije. V tem trenutku se je pokazalo, koliko je vredno sklicevanje kolaborantov na mednarodno pravo, saj so brezpravno zavrnilo zakoniti in v odnosu do zavezniškega vojskovanja legitimni sporazum z Visa.

Pri tem je treba spomniti še na nekaj. IOOF je poskusil že 15. maja 1942 doseči priznanje SNOO tudi od jugoslovanske emigrantske vlade v tujini, katere mednarodne zakonitosti ni zanikal.⁹ To dejstvo se sploh pozablja. Sporazum si je zamislil s podobnimi pogoji, kakršni so dve leti pozneje postali temelj prej omenjenega sporazuma med kraljevsko in avnojsko vlado (vključno SNOO - SNOS) na domačih tleh. IOOF nikakor ni zahteval republike, kakor danes menijo in pišejo celo zgodovinarji.

Opredeleitev odnosa IOOF do begunske vlade se je takrat v bistvu ujemala s stališčem jugoslovanskega partizanskega vodstva, ne da bi IOOF zanj vedel. Josip Broz-Tito je 19. marca 1942 predlagal britanski misiji, ki jo je vodil Terence Atherton, naj se "oblikuje nova vlada iz demokratičnih elementov v domovini in tujini, ki bo objavila razglas s pozivom narodom Jugoslavije, naj se odločno bojujejo proti okupatorjem in ožigosajo vse sodelavce okupatorjev". Atherton predloga ni mogel posredovati, ker je bil med potovanjem k Draži Mihailoviću ubit.

Jeseni 1942 se je vrh KPJ odločil za ustanovitev Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ). To je v bistvu pomenilo dvoje: ponovno izrecno priznanje mednarodnopravno nepretrganega obstoja jugoslovanske države

⁸ Janko Pleterski: Slovenci od sovražnega napada na Jugoslavijo do osvoboditve države. Zgodovina v šoli, 1995, št. 3, str. 6-12.

⁹ DLR, II, dok. 31, str. 71-73; Izjava IOOF o londonski jugoslovanski vladi.

in

ob-

enem prvi poskus, da bi se ustanovila domača vlada NOG, ki bi zamenjala begunsko vlado kot predstavnico Jugoslavije v mednarodnih odnosih. Malo pred tem se sestane tudi SNOO. Že tretjič.

V nasprotju z vsem tem niso politični nosilci prostovoljne kolaboracije v "Ljubljanski pokrajini" nikoli poskusili doseči priznanja svojih stvaritev - MVAC in Slowenische Landeswehr - od katerekoli jugoslovanske vlade, kaj šele pri Združenih narodih. Drugače kakor npr. kolaboracijska Francija, ki so jo priznavale nevtralne države (ZDA). Ali kakor Paveličeva NDH, ki je poskusila doseči zunaj kroga Osi priznanje vsaj še Vatikana.

Slovenska zaveza ni bila pripravljena niti misliti na ponujene pogoje sporazuma IOOF (SNOO) z jugoslovansko vlado. Le sebe je štela za legitimno predstavnico okupiranega naroda, sklicujoč se na rezultate volitev iz leta 1927 (ne iz 1938!). Hkrati pa si je s kolaboracijo sama izničevala vsakršno legitimnost. Posamezne njene sestavine so namreč pomagale sovražniku ob vednosti in privolitvi celote Slovenske zaveze.

Vse to je tematika prava. In vse to ostaja predmet (politične) zgodovine, sociologije in vseh drugih ved, ki ugotavljajo pretekla dejanja, njihove motive in učinke. Samoumevno je to. A vendar je treba danes posebej poudariti, da brez prava zgodovine ni mogoče docela in prav dojeti. Razumeti npr., kaj pomeni izjava Borisa Kidriča, ko se pogovarja o tezi, da gre v boju, ki ga bojuje IOOF (SNOO) z enotami kolaborantov, za pravo (pravno označeno) državljansko vojno in ko tezo odbije: "Nacija (država) smo mi!"¹⁰ Seveda, če izjave ne beremo le kot podatek o lastnostih osebe, ki jo je izrekla.

Janko Pleterski

HISTORY AND THE LEGAL PROFESSION

S u m m a r y

The activity of the Liberation Front (LF) and that of its opponents in the Slovene Alliance (SA) possessed throughout strong legal, as well as political, military and propagandist aspects. The author pinpoints one question, which a historian can hardly confront without the aid of a fresh opinion from the legal profession. At the Third Session of the Supreme Plenary of the LF, held on September 16, 1941, in Ljubljana, the Slovene National Liberation Council (SNLC) was founded as a governing body. This event gave rise to the question of the relation between the international recognition of the legal continuity of the Yugoslav state (1941-1945) and that of the Slovene state, founded at the same time, during the war against the Fascist and Nazi occupiers.

The formation of the SNLC was, according to a legal opinion expressed by Maks Šnuderl in 1950, a historical event and the first step on the long way towards an independent Slovene state, in which all the following originated both historically and juridically. Šnuderl's opinion has been all but ignored by Slovene historiography, and recent writing has also diminished the importance of the event itself, using it mainly as an argument for the political dismissal of the Liberation Front.

¹⁰ Primerjaj besedila Borisa Kidriča: Padle so ovire. Ljudska pravica, 31. 12. 1943, št. 15; Zlata sredina, (brošura), 1. 10. 1944; Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji, poročilo iz oktobra 1944., Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, I, 1960, št. 1, str. 7-51. Vse tudi v Boris Kidrič: *Sabrana dela*, knjiga II in III. Beograd 1985.

The SNLC was the first national governing body in history of Slovenes, which actually asserted the right of the Slovene nation to sovereignty and self-determination, thus creating the basis for the formation of its state. There was no attempt at a later stage by anyone else beyond the Liberation Front to form an alternative autonomous national governing body. The old party leaders in Ljubljana (SA) rejected the idea of Lambert Ehrlich, their leading ideologist, to form a clandestine Slovene government. The author believes that this question should be studied again in greater detail by modern legal science. He reminds of the fact that, as early as May 15, 1942, the LF attempted to obtain recognition of the SNLC from the Yugoslav government in exile, whose international legitimacy it had never denied. The LF devised conditions that, two years later, became the foundation of an agreement between the royal and partisan governments under the patronage of the Allies. This included the recognition of Slovenia as a federal state, which issued from the SNLC in 1941.

Marija Oblak-Čarni

Arhivsko gradivo narodnoosvobodilnega boja 1941-1945 in njegova strokovna obdelava

Arhivsko gradivo narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem v času druge svetovne vojne ni pomembno le kot temeljni vir za zgodovinske raziskave, ampak je zanimivo tudi z arhivističnega vidika. O njegovem nastajanju, varovanju in zbiranju med vojno in neposredno po njej je poročal na prvem povojnem zborovanju slovenskih zgodovinarjev novembra 1946 dr. France Škerl,¹ o zavarovanju, zbiranju, vsebini in pomenu fondov iz obdobja NOB je na seminarju arhivistov novembra 1959 govoril Tone Ferenc,² o partizanskem dopisovanju, značilnostih gradiva in strokovni obdelavi pa na zborovanju slovenskih arhivistov oktobra 1963 Marija Oblak Čarni.³ Gradivo je zajeto v doslej izdanih vodnikih po arhivih Slovenije,⁴ objavljeni so tudi podrobnejši arhivistični prikazi nekaterih pomembnejših fondov.⁵ Precej dokumentov je že publiciranih.⁶

Arhivsko gradivo narodnoosvobodilnega boja je že med vojno in po njej sistematično zbiral Znanstveni inštitut pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta skupaj s fondi okupatorskega, domobranskega in belogardističnega izvora. To gradivo iz let 1941-1945 je pri njem kot specialni arhiv tudi ostalo. Ko je bil Znanstveni inštitut oziroma Inštitut narodne osvoboditve - kakor se je po vojni imenoval - leta 1948 ukinjen, je arhiv prešel v novoustanovljeni Muzej narodne osvoboditve, od tam pa leta 1959 v Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Pomembne arhivalije iz tega časa je zbral tudi Centralni komite KPS, ki je leta 1949 osnoval svoj Zgodovinski arhiv. Leta 1990 sta oba arhiva postala del Arhiva Republike Slovenije. Tako je tu zbrana sedaj večina gradiva, skupaj skoraj 200 tekočih metrov gradiva organov in organizacij ter vojaških enot narodnoosvobodilnega boja, ali okrog 650 fondov in zbirk. Nekaj gradiva imajo še slovenski pokrajinski muzeji in Vojnogodovinski inštitut v Beogradu.

¹ France Škerl: Poročilo o arhivskem gradivu za slovensko zgodovino v dobi narodnoosvobodilne borbe. Zgodovinski časopis, I, 1947, št. 1-4, str. 162-173.

² Tone Ferenc: Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (predavanje na sestanku arhivarjev v Škofji Loki 16. novembra 1959). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, I, 1960, št. 1, str. 329-349.

³ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Arhivsko društvo Slovenije, fasc. 6.

⁴ *Vodnik po arhivih Slovenije*. Ljubljana, Društvo arhivarjev Slovenije, 1965, str. 355-432 (gradivo, ki je bilo takrat v Zgodovinskem arhivu Centralnega komiteja KPS, tu ni zajeto); *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, SR Slovenija*. Beograd, Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984.

⁵ Marija Oblak-Čarni: Arhivsko gradivo za zgodovino Komunistične partije na Slovenskem. Arhivist, XXVII, 1977, št. 2, str. 84-88; ista: Organi ljudske oblasti na Slovenskem med leti 1941-1944 in njihovi arhivski fondovi. Arhivi, II, 1979, št. 1-2, str. 51-56; Jože Prinčič: Slovenski narodnoosvobodilni svet (1944-1946), organizacija, pristojnosti in arhivsko gradivo. Arhivi, III, 1980, št. 1-2, str. 8-10.

⁶ *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov*, del VI, knjige 1-19 (dalje Zbornik dokumentov VI/1-19). Ljubljana 1952-1972; *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, knjige 1-7. Ljubljana 1962-1989; *Jesen 1942, Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*. Ljubljana 1963; *Dokumenti o Varnostnoobveščevalni službi OF, Narodni zaščiti in pravosodju*, Ljubljana 1976; *Zbornik dokumentov in podatkov sanitetne službe v narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem 1941-1945*, Knjige 1-4, priloge, Ljubljana 1982-1985; glej še M. Oblak-Čarni: Objavljanje virov iz obdobja narodnoosvobodilnega boja. Arhivist, Beograd, XXIV, 1974, št. 1, str. 36-42.

Arhivskemu gradivu narodnoosvobodilnega boja sta vojna in ilegala dali svoj pečat. V prvem letu vojne se ga je ohranilo zelo malo. Več ga je iz let 1942 in 1943, po kapitulaciji Italije pa se je zelo povečalo. Tedaj so nastala stalna večja ali manjša osvobojena in polosvobojena ozemlja in na njih so razmeroma varno delovali organi in organizacije narodnoosvobodilnega boja. To je z razvojem partizanske vojske od čet, bataljonov in brigad v divizije in korpuse zahtevalo najrazličnejše in trajno medsebojno povezovanje in dopisovanje. Tako je nastalo razmeroma bogato arhivsko gradivo. Arhivi pa so nastajali tako, da je vojaški ali civilni, politični ali oblastni organ spočetka shranjeval le došle dopise, saj so bili ti napisani z roko in kopij ni bilo. Kasneje so začeli hraniti tudi kopije poslanih dopisov, bodisi da so jih prepisovali z roko, ali pa so si že priskrbeli pisalne stroje in papir in delali kopije. Dopisovanje je bilo v začetku tako skromno, da so četni, bataljonski in odredni politični komisarji zlahka nosili pošto v svojih torbah. Več gradiva so imeli višji organi, pa tudi ti so svoje poslovanje razvili šele kasneje, v glavnem po kapitulaciji Italije. Zaradi varnosti pa so vsi dokumente po določenem času zaklonili, največkrat zakopali. Arhivi, ki so jih imeli pri sebi, niso bili obsežni, in potrebnega dokumenta ni bilo težko najti.

Ohranjeno gradivo, ukazi in razna navodila dokazujejo, da so si prizadevali za urejen in enoten način vodenja knjigovodstva in za pregleden način oblikovanja in registriranja dopisov. Skrbeli so za njihovo ohranitev. Značilna je bila tudi skrb za ohranitev starejših arhivov.⁷

Prvi znani dokument, ki govori o označevanju in registriranju spisov, o shranjevanju kopij odposlanih dopisov, o odlaganju in varnem shranjevanju arhivov, je dopis Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet štabu III. grupe odredov z dne 7. aprila 1942.⁸ V dokumentu, ki je napisan z roko in kjer se govori o vojaških zadevah, je na začetku naročilo, da bi bilo dobro, da v bodoče obeležujejo vso korespondenco z zaporedno številko in vsaj od važnejših pisem obdrže kopijo. Arhiv, ki se bo na ta način nabral, pa naj dobro shranijo na primernih mestih (zakopljejo). Dodali so še, da "ni treba posebej naglašati, kakšno dragocenost predstavlja ta arhiv, ki bo zvesta slika slavnih in junaških dni osvobodilne borbe slovenskega naroda."

Maja 1942 je nastalo obsežno osvobojeno ozemlje v osrednji Sloveniji, t.i. Ljubljanski pokrajini. Osvobodile in branile so ga enote tretje grupe odredov. Njihovo poveljstvo je bilo tedaj na Tisovcu na robu Suhe krajine, kamor se je sredi maja preselilo iz Ljubljane tudi vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja. Zaradi potrebe po nenehnem stiku se je dopisovanje med enotami na osvobojenem ozemlju tako razvilo, da je zahtevalo uvedbo vsaj najosnovnejših pravil. Poveljstvo III. grupe odredov je 30. maja 1942 izdalo posebno naredbo o administraciji.⁹ V njej je bilo rečeno, da je zaradi povezanosti med vse močnejšimi partizanskimi enotami potrebno enotno in vestno vodeno knjigovodstvo. To ima tudi "svoj zgo-

⁷ Primerjaj Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), arhiv NOB, fasc. 440, dopis Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje 20. 10. 1943 okrožnemu kulturnemu referentu v Velikih Laščah; fasc. 538, okrožnica Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko o zaščiti arhivov fašističnega obdobja 11. 10. 1943.

⁸ ARS II, arhiv NOB, fasc. 4/1; objavljen je v Zborniku dokumentov VI, 2, dok. 46, str. 111-116.

⁹ ARS II, arhiv NOB, fasc. 4/1; naredba št. 10, kopija brez podpisov. Objavljena je v Zborniku dokumentov VI, 2, dok. 119, str. 297-299.

dovinski pomen kot arhiv partizanskega pokreta". Naredba je dala osnovna navodila za partizansko administracijo, ki so v glavnem veljala ves čas narodno-osvobodilnega boja, zato jo podrobneje povzemam.

Vojaškim enotam so predpisali, da morajo v posebno mapo shranjevati vse naredbe in druga povelja nadrejenih enot. V svojih naredbah in dnevnikih poveljih naj se enote zgledujejo po obliki, ki jo uporablja poveljstvo grupe.

Vso pošto, ki jo prejemajo ali odpošiljajo, morajo odlagati v posebnem arhivu; posebej prejeta "inhibit" in posebej poslano "ekshibit". Vsak prejeti dopis morajo opremiti s tekočo številko in vpisati v "knjigo inhibita", ki ima naslednje rubrike: tekoča številka spisa, tekoča številka odpošiljatelja, datum dopisa, datum prejema, pošiljatelj, vsebina in opombe.

V posebni mapi naj odlagajo prepise (!) odposlanih dopisov, ki morajo biti opremljeni z glavo, tekočo številko, datumom in podpisom. Levo od naslova, pod glavo naj vpišejo predmet dopisa. Poslane dopise naj vpišejo v "ekshibitno knjigo" z naslednjimi rubrikami: tekoča številka dopisa, datum dopisa, kdaj je bil odposlan, naslovnik, vsebina in opombe.

Poleg prejete in poslane pošte naj enote vodijo še blagajniško knjigo, inventar, dnevnik, pregled številčnega stanja moštva v taborišču oziroma na položaju in izdajajo prepustnice ter razna navodila, potrdila in pisma. Tudi oblike teh dokumentov so predpisali in podali podrobna navodila za vodenje in vpisovanje podatkov.

Knjigovodstvo naj vodijo točno in vestno. Vodijo naj ga politični komisarji, ali pod njihovim nadzorstvom za to določeni funkcionarji. Nadrejeni forumi naj arhiv od časa do časa pregledajo. Dokumente, ki niso več aktualni, naj odberejo in spravijo na varno mesto, o katerem so obveščeni trije zanesljivi funkcionarji ali partizani. Knjigovodstvo oziroma arhiv pod nobenim pogojem ne sme pasti sovražniku v roke. Za to osebno odgovarjajo politkomisarji in komandanti. V primeru, da je tovariš, ki nosi arhiv, v nevarnosti, je treba storiti vse, da se reši, če pa pade, da se reši arhiv.

Z gornjo naredbo so predpisali načine vodenja administracije, ki so jih v praksi že uporabljali.¹⁰ Štab grupe je nadzoroval ureditev in zahteval, da navodila dosledno upoštevajo.¹¹ Dokumenti, ki so jih vojaške enote pošiljale, so imeli predpisano obliko. Ohranjeni delovodniki in načrti za odlaganje spisov kažejo, da so v resnici bili ponekod še bolj natančni. V prejeti in poslani pošti so npr. predvideli posebno mapo za "naredbe in pisma", zlaganje prejetih in poslanih dopisov po korespondentih, pri odposlanih dopisih so označevali zvezo z inhibitom ipd.¹² Tako urejeno dopisovanje pa je že poleti 1942 prekinila italijanska ofenziva. Konec je bilo osvobojenega ozemlja in dokumente je bilo treba skriti. V ofenzivi je bil uničen marsikateri arhiv, nekaj ga je celo padlo sovražniku v roke.

Civilni organi so imeli v tem času manj urejeno administracijo, kolikor lahko sklepamo po redkih ohranjenih fondih, ki segajo v leto 1942. Urejati so jo začeli v letu 1943, zlasti po kapitulaciji Italije. Sklenjena registratura Izvršnega odbora

¹⁰ AR SII, arhiv NOB, fasc. 5/III. Na ta način je vodil dopisovanje 3. bataljon Miloša Zidanška. Ohranjen je njegov delovodnik od 27. 4. do 15. 7. 1942.

¹¹ ARS II, arhiv NOB, fasc. 4/I, primerjaj dopis štaba 3. grupe štabu Dolenjskega odreda 13. 6. 1942.

¹² Prim. ARS II, arhiv NOB, fasc. 5/II, arhiv 1. bataljona Kočevskega odreda.

Osvobodilne fronte¹³ se n.pr. začelja aprila 1943, ko je vodstvo prišlo iz Polhograjskih Dolomitov v Kočevski Rog, medtem ko je bil arhiv iz leta 1942 v italijanski ofezivi v Kočevskem Rogu uničen. Delovodniki niso ohranjeni. Dopisi pa so oštevilčeni, posebej prejeti in posebej poslani. Jeseni 1944 so začeli z združevanjem prejetih in poslanih dopisov. Poslane okrožnice in odloki so odloženi in številčeni posebej.

Enako je imel urejeno administracijo Slovenski narodnoosvobodilni svet (SNOS).¹⁴ Tu so pri gradivu ohranjeni tudi delovodniki. Vanje so do 17. septembra 1944 vpisovali prejete in poslane dopise ločeno, od tega datuma dalje pa so pod isto številko evidentirali prejeti dopis in odgovor nanj. Okrožnice Predsedstva SNOS so vpisovali posebej, svoj vpisnik so imeli tudi za resolucije. Odseki in oddelki so vodili administracijo samostojno. Avgusta 1944 so uvedli štampljke, ki so imele značilne črke za posamezne oddelke, na desni pa prostor za datum in delovodniško številko (črka E Odsek za prosveto, F za finance, G za gospodarstvo, J za zdravstvo itd.). S štampljkami so označevali prejete dopise. Na oddano pošto pa so jo vtisnili na kuverte, da so pošiljke prek kurirskih TV postaj lažje nadzorovali.

Upravna komisija za osvobojeno slovensko ozemlje in njeni odseki so kratek čas delovanja v jeseni 1943 vodili evidence spisov na enotnih obrazcih, ločeno za prejete (z rubrikami: datum prejema, opravilna številka, odpošiljatelj, vsebina, opomba) in ločeno za poslane dopise (datum dopisa, opravilna številka, naslovljenec, vsebina, opomba).¹⁵

Pokrajinski odbor OF za Primorsko je uvedel vpisovanje v delovodnike leta 1944, ločeno za prejete in poslane dopise. Od avgusta 1944 pa so delili dopise najprej po korespondentih (npr. IOOF, SNOS, Narodna zaščita, Denarni zavod), jih zlagali po mapah in jih v vsaki mapi posebej številčili in vpisovali prišle dopise ločeno od odposlanih.

Podobno je vodilo administracijo Glavno poveljstvo oziroma Glavni štab. Tudi tu so delili pošto na prejeto in poslano. Po avgustu 1943 so poleg centralnega uvedli še delovodnike po oddelkih in sekcijah in posebne oznake za njihovo pošto (o - operacijski, k - kadrovski, obv. - obveščevalni itd.). Konec leta 1944 so začeli vpisovati in odlagati prejete dopise skupaj z odgovori. Glavni štab in oddelki so vodili še razne druge vpisne knjige, npr. knjigo depeš, knjigo dežurstva ipd.¹⁶

Podobnih predpisov o načinu dopisovanja in vodenja knjig, kot je bila uredba iz maja 1942, za kasnejši čas v arhivu ni najti. Posamezna opozorila, kot npr. "enote NOV in POS (naj) v vseh svojih aktih pod naslovom enote označijo kratko predmet dopisa",¹⁷ ali "naj se institucije in odbori omejujejo na nujne in važne stvari in da v jasnem slogu in na kratko povedo vse bistvene stvari"¹⁸ dajejo vtis, da je bilo dopisovanje utečeno in gre le za nadzor in pripombe. Gotovo je v zadnjem obdobju vojne vplivalo na urejanje dopisovanja pri vodstvu NOB, da je delovalo

¹³ Marija Oblak-Čarni: Organi ljudske oblasti na Slovenskem med leti 1941-1944 in njihovi arhivski fondi. Arhivi, II, 1979, št. 1-2, str. 51-56.

¹⁴ Glej op. 5; J. Prinčič, n. d.

¹⁵ ARS II, arhiv NOB, fasc. 439 /II.

¹⁶ ARS II, arhiv NOB, fasc. 34/V.

¹⁷ ARS II, arhiv NOB, fasc. 11/1, odredba GŠ NOV in POS o označbi vsebine na dopisih, 16. 10. 1944.

¹⁸ ARS II, arhiv NOB, fasc. 462; okrožnica Predsedstva SNOS 13/44-O 27. 10. 1944.

na osvobojenem ozemlju Bele krajine, kar je omogočalo dokaj normalno, kontinuirano delo. Na splošno urejenost arhivov tudi pri nižjih oblastnih in političnih organizacijah in organih pa je vplivalo šolanje odbornikov. Oddelek za kadre pri Odseku za izgradnjo narodne oblasti je imel med drugim tudi nalogo vzgajati kadre za krajevne organe narodne oblasti. V ta namen so leta 1944 ustanovili posebno šolo. Absolventi te šole so vodili tečaje na terenu, kjer so udeležence učili osnovnih pravil urejenega poslovanja pisarn in administracije.¹⁹

Poleg pogostih opozoril, naj skrbno in varno shranjujejo arhive, ki bodo pomembni za zgodovino, pa so značilna prav tako pogosta naročila, naj pazijo na zapiske z imeni in akte, ki bi kogarkoli od civilnega prebivalstva spravljali v nevarnost,²⁰ zato naj na 14 dni zakopljejo vse tiste dopise, ki niso več aktualni. Dr. Škerl, ki je bil sam partizan in že leta 1945 v Znanstvenem inštitutu zbiral arhive, je zapisal, da so iz te skrbi nastali posebni "bunkerčki" v večji ali manjši razdalji od stalnega bivališča določenega civilnega ali vojaškega organa.²¹ Bili so tako skriti - "zakonspirirani", da jih ni mogel najti nihče, ki zanje ni točno vedel. Mnogo jih niso odkrili, ker jih ni bilo moč najti zaradi spremenjene okolice, ali pa so padli vsi, ki so zanje vedeli.

Januarja 1945 je Predsedstvo SNOS na predlog Znanstvenega inštituta izdalo Odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških in kulturnih spomenikov, znanstvenih in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti.²² Ta odlok je bil pomemben tudi v zvezi z dokumenti narodnoosvobodilnega boja, ker je dal pravno osnovo, da je bilo mogoče zaščititi publikacije, arhive in druge predmete dokumentarnega značaja, ki so nastali bodisi v gibanju samem, ali pa so izhajali od okupatorjev ali bele garde in domobranstva. V Znanstvenem inštitutu je bilo več sestankov, kjer so se dogovarjali o zaščitnih ukrepih zlasti v zadnjih dneh vojne. Predvideli so, da bo za tako gradivo pri vojski skrbel major Janez Kramar, referent pri Znanstvenem inštitutu pa bo dr. France Škerl.²³ Na enem takih sestankov²⁴ so dali pobudo, da je Osrednja pisarna odsekov pri Predsedstvu SNOS dne 12. marca 1945 poslala okrožnico vsem odsekom,²⁵ da naj pazijo na arhivski material. Arhiv, ki ga več ne rabijo, naj oddajo Osrednji pisarni, da ga bo oddala Znanstvenemu inštitutu v trajen ali začasen depozit. Skupno okrožnico s podobno vsebino sta poslala vsem pokrajinskim in okrožnim narodnoosvobodilnim odborom in odborom OF ter načelstvom Narodne zaščite še Odsek za notranje zadeve in Odsek za prosveto pri Predsedstvu SNOS.

Po osvoboditvi je Znanstveni inštitut zbiral predvsem gradivo političnih in oblastnih organov, gradivo vojaškega izvora pa Zgodovinski oddelek Glavnega štaba in pozneje štaba IV. armade. Tudi to gradivo so z odlokom Generalštaba Jugoslovanske armade dne 7. avgusta 1945 izročili Znanstvenemu inštitutu, ki je

¹⁹ ARS II, arhiv NOB, fasc. 463.

²⁰ ARS II, arhiv NOB, fasc 439/II; nedatirana okrožnica Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje.

²¹ Glej op. 1; ARS, Dr. F. Škerl, osebni fond, šk. 58, zvezka "Zgodovinsko društvo Slovenije" I, II.

²² Slovenski poročevalec 27. 1. 1945. Primerjaj ARS II, arhiv NOB, fasc. 34/III, okrožnica Glavnega štaba JA za Slovenijo, Organizacijski oddelek, št. 346 in 347, s katero je bil ta odlok razposlan vojaškim enotam.

²³ ARS II, arhiv NOB, fasc 499/II, zapisnik sestanka (nepopoln, b.d.).

²⁴ ARS II, arhiv NOB, fasc. 499/1, zapisnik sestanka 10. 3. 1945.

²⁵ ARS II, arhiv NOB, fasc. 462/II.

nadaljeval z zbiranjem vsega gradiva iz časa narodnoosvobodilnega boja.²⁶ Po osvoboditvi so člani Znanstvenega inštituta prepotovali vse ozemlje Slovenije in iskali skrivališča dokumentov in poizvedovali pri ljudeh, ki bi kaj vedeli o njih. Želeli so zbrati čimveč, preden bi bilo uničeno.

Sledilo je urejanje arhivskega gradiva. Pred člani Znanstvenega inštituta je bila zapletena naloga, kako rekonstruirati fonde pri raznolikem, razdrobljenem in večkrat popolnoma razsutem gradivu. Dr. Škerl, ki je urejevalna dela vodil, je zapisal, da jih je vodilo naslednje načelo: "Kolikor je gradivo že bilo urejeno po nekem redu, naj bi ta tudi ostal, odpravile naj bi se le napake morebitne zamenjave iz ene skupine v drugo in dosledneje izpeljal kronološki red, če ne gre za stvari, ki po vsebini spadajo skupaj. (...) Razsuti akti naj bi se uredili po naslovih, ki so akte izdali. V tem redu bi bilo pa brezpogojno treba vse akte urediti strogo po kronološkem redu. Izjeme bi mogla dovoliti le večja praktična uporabljivost."²⁷

Sistem je bil v skladu z načelom provenience, temeljnim načelom v arhivistiki. Dokumenti v fondu so praviloma ostali skupaj. Delno odstopanje od tega načela pa je pomenilo le zlaganje razsutih aktov po naslovih pošiljatelja, kar je imelo za posledico, da so navidezno oblikovali fonde organov višjih stopenj, ki jih pri nas nikoli ni bilo. To je bilo zlasti vidno v arhivu nemškega okupatorja. Drugod napake niso bile tako očitne. Povečini so bile pa kasneje odpravljene, saj je bilo s podrobnejšim pregledom oznak na dokumentih in vsebine ponavadi možno ugotoviti prejemnika. Fonde so zložili po organizacijski strukturi. Najprej si sledijo vojaški od Glavnega poveljstva do nižjih vojaških enot in organizacij. Nato pa civilni od IOOF in SNOS do pokrajinskih in okrožnih odborov in drugih organizacij in komisij. Na ta način je nastala pregledna, a zaradi zaporednega številčenja fasciklov, toga struktura arhiva. Pri kasnejših pridobitvah manjšega obsega so si pomagali z dodajanjem malih črk k številkam fasciklov. Obsežnejši, kasneje pridobljeni fondi pa so bili posebej oštevilčeni.

Koliko je bilo upoštevano načelo prvotne ureditve fondov? Če je bilo gradivo urejeno in je bila prvotna ureditev ohranjena v celem fondu ali pretežnem delu fonda, kot so npr. fondi SNOS in njegovih odsekov, je ta tudi v arhivu ostala. Fonde, kjer zaradi premikov ter skrivanja dokumentov, ni bilo kontinuitete v gradivu, so zaradi poenotenja ureditve uredili po shemi. Ta upošteva elemente izvirnega odlaganja spisov, ki jih je uvedla že uredba leta 1942. Dokumenti so v okviru fonda razdeljeni po letih, nato se razvrste po organizacijski strukturi in po kategorijah dokumentov, ki si sledijo v naslednjih skupinah: 1. dokumenti direktivnega značaja (odloki, ukazi, okrožnice), 2. zapisniki, 3. dopisi, 4. gradivo, ki ga ne moremo razporediti v prve tri skupine in se navadno ni vpisovalo v delovodnike, kot so sezname, razni vpisniki, prepustnice, dovolilnice, finančne evidence, dnevniki ipd., ter priključeno gradivo, npr. referati, študijsko gradivo, literarni sestavki. Delitev po organizacijski strukturi je prišla v poštev pri obsežnejših fondih organizacijsko razvejanih tvorcev. Pri ostalih je bila izpeljana le ureditev po kategorijah. Znotraj kategorij je gradivo urejeno po korespondentih, redkeje po snovi. Pri obsežnejših kategorijah še po organizacijski strukturi korespondentov ali po abe-

²⁶ Glej op. 1. Gradivo iz obdobja NOB (vojaške fonde) je kasneje zahteval Arhiv oboroženih sil v Beogradu. Vprašanje je bilo rešeno leta 1986 z Zakonom o arhivskem gradivu Federacije (Uradni list SFRJ 11/1986). Gradivo je ostalo v Sloveniji.

²⁷ F. Škerl. n. d., str. 173.

cedi in nato po kronologiji. Ohranjena je delitev na došlo in odposlano pošto. Fondi ali deli fondov, kjer so bili prejeti in poslani dopisi odloženi skupaj, pa so tudi v arhivu ostali tako urejeni.

Delovodniki, tudi če so ohranjeni, niso tako popolni, da bi jih mogli uporabiti kot informacijske pripomočke. Dosti gradiva pa je prispelo mimo delovodnikov. Potrebni so zato zelo podrobni popisi. Izdelani so inventarni sezname na enotnih obrazcih z naslednjimi podatki: tehnična enota (fascikel, mapa, ovoj), mejna datuma, vsebina (naslov fonda, skupine, podskupine, vrsta gradiva) in število listov. Gradivo pa je dokaj nepregledno zaradi drobnih fondov in zelo heterogenih arhivalij. V petdesetih letih, ko so v Vojaškozgodovinskem inštitutu v Beogradu, ki hrani tudi gradivo NOB, uredili dokumente NOB po avtorjih oziroma pošiljateljnih, so nekateri uporabniki tega gradiva želeli, da tudi pri nas spremenimo način ureditve. Arhivisti, ki so delali na gradivu NOB, so vztrajali, da je treba pri njegovi obdelavi uporabiti uveljavljena strokovna načela. Poskus v Vojaškozgodovinskem inštitutu se ni obnesel in so gradivo kasneje preuredili po provenienci. Z računalniško obdelavo je popisovanje možno poenostaviti in iskanje dokumentov oziroma podatkov olajšati.²⁸

Marija Oblak-Čarni

ARCHIVMATERIAL DES VOLKSBEFREIUNGSKAMPFES ZWISCHEN 1941-1945 UND DESSEN
FACHLICHE VERARBEITUNG

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das Staatsarchiv Sloweniens verwahrt etwa 200 Laufmeter des Archivmaterials oder über 650 Bestände und Sammlungen verschiedener Organe und Organisationen, sowie Truppeneinheiten des Volksbefreiungskampfes in Slowenien während des zweiten Weltkrieges. Das Material ist nach dem Provenienzprinzip geordnet, innerhalb der Bestände aber nach dem Ordnungsschema. Diese beruht auf Elementen der Partisanenkorrespondenz, die schon früh gestaltet und mit einer Verordnung aus Mai 1942 vorgeschrieben wurde. Die empfangenen Zuschriften wurden in der Regel von den gesendeten getrennt. In den Kriegsverhältnissen wendete man nämlich diese einfachste Form der Dokumentenablage an. Sie wurde mit der oben genannten Verordnung vorgeschrieben und allgemein angewendet bis Herbst 1944. Die Verhältnisse auf dem befreiten Gebiet erlaubten es dann ein besseres System der Korrespondenz anzuwenden, vor allem aber einen besseren Überblick über das abgelegte Archiv. Der Exekutivausschuß der Befreiungsfront, Der slowenische Volksbefreiungsrat und einige andere damals dort tätigen Organe und Organisationen konnten deshalb die empfangenen und die abgesandten Schreiben nach dem inhaltlichen Prinzip zusammenfassen (ablegen). Diese Besonderheiten sind im Archiv erhalten geblieben.

²⁸ Primerjaj osnutke vodnika po Arhivu Republike Slovenije, ki je v pripravi.

Vida Deželak-Barič

Med formalno, emocionalno in zavestno pripadnostjo Komunistični partiji Slovenije v času okupacije

Ob razčlenjevanju idejnopolitičnih profilov članov Komunistične partije Slovenije (KPS) v času druge svetovne vojne se razkriva bolj mnogoplastna in manj enovita podoba organizacije KPS, kakor je le-ta marsikdaj v širši zavesti. Nujno je, da upoštevamo nekatere osnovne elemente, ki so pomembni za vsebino in cilje delovanja partijskega članstva. Mednje moramo vsekakor prišteti partijski staž posameznika, socialno-izobrazbeni položaj ter dejstvo, da je pomenilo biti član partije v omenjenem obdobju kategorijo precej različnih in spreminjajočih se vsebin. To je tesno povezano s potmi in motivi, ki so v posebnih okoliščinah posameznika privedli v krog komunističnega gibanja.

Vprašanje načina in stopnje pripadnosti partiji je pomembno predvsem zaradi večanja partijske organizacije. Ta je s trajanjem vojne postajala vse bolj množična, njeni novi člani so postopoma prevzemali zadolžitve na različnih področjih, če jih niso opravljali že pred sprejemom v KPS, in tako prevzemali vedno večji delež v organizacijsko-političnem delovanju partije. Brez množičnega pridobivanja novih članov in načrtne kadrovske politike, ki jo je sčasoma lahko uresničevala le še z novimi člani, predvojna številčno šibka partija, ki so jo med okupacijo doletele še velike izgube, ne bi zmogla v okviru osvobodilnega gibanja uveljaviti lastnega monopolnega položaja.

Nova politika prožnejšega sprejemanja v primerjavi s predvojnim delovanjem je pripeljala v partijske vrste zelo raznoliko članstvo - od že pred tem prepričanih komunistov do takšnih, ki so se potrdili 'le' z udejstvovanjem v narodnoosvobodilnem boju, o partiji pa kaj dosti več od tega, kot da je to organizacija, ki po njihovem spoznanju smelo vodi boj proti okupatorju in so jo zato z naklonjenostjo sprejemali, niso vedeli. Razmere, ko je partija doživljala precejšnjo ugodno odzivnost in vključevala v partijskem pomenu še neizoblikovano članstvo, pa so zaradi neskladja med zelenim oziroma zahtevanim ter realno obstoječim tipom članstva predstavljale določeno potencialno nevarnost za samo partijo. Takšni člani pač niso bili jamstvo za načrtovano radikalno družbeno preobrazbo. Zato je partijsko vodstvo predvsem od leta 1943 dalje neprestano poudarjalo potrebo po političnem ter ideološkem izgrajevanju članstva v organiziranih ali neorganiziranih oblikah in to tudi množično udeleževalo.¹

Partijsko organizacijo praviloma presojamo z vidika njenih vodstvenih struktur, saj so te odigrale odločujočo vlogo v organizacijskem in predvsem političnem vodenju narodnoosvobodilnega boja ter hkratnem uveljavljanju revolucionarnih interesov. Za popolnejše poznavanje notranjepartijskih idejnopolitičnih tokov in fenomena partijske ekspanzije pa je pomembno upoštevati tudi članstvo z dna piramidalne zgradbe, t.j. tisto članstvo, ki je prišlo v partijske vrste šele med okupacijo

¹ Vida Deželak-Barič: Partijsko šolstvo med narodnoosvobodilnim bojem v Sloveniji. *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*. Novi Sad 1984.

in v tem času niti ni nujno zasedalo posebej izpostavljenih položajev. Nenazadnje je KPS izšla iz vojne kot zmagovalka prav po zaslugi tega po partijskem stažu mladega članstva, saj se izolirana predvojna šibka organizacijska struktura ne bi zmogla tako vsestransko utrditi.

Novi člani niso povsem ustrezali prej veljavnim kriterijem, ki naj bi jih član revolucionarne organizacije izpolnjeval, ker tega v spremenjenih razmerah ob samem aktu sprejemanja partija niti ni jasno zahtevala. Sprostitev kriterijev pa je bila dejansko le začasne, tudi taktične narave in je računala, da je neugodno stanje mogoče in treba z načrtnimi ukrepi že sproti izboljševati. Širokogrudnejši kriteriji, ki so povzročali določeno nesoglasje z dejanskimi partijskimi normami, so zato sprožali pogostno preobrazbo članstva od njegove formalne in marsikdaj tudi čustveno pogojene pripadnosti partiji k t. i. zavestnemu članstvu.

Z vidika partijske ozaveščenosti je bila KPS med vojno, gledano celostno, precej heterogena, zato je bila nujno podvržena hkratni homogenizaciji. Na raznolikost kot dopuščano značilnost moramo torej gledati kot na nekaj začasnega in omejenega predvsem na osnovno članstvo, na t. i. bazo. Ta baza pa ni statična, temveč se nenehno spreminja. Posamezniki se sčasoma vedno bolj približujejo zahtevanemu tipu komunista, na njihova mesta pa stopajo novi člani, ki jih čaka podobna perspektiva.

Za razbiranje sprememb v miselnosti posameznika nam na mikroravni nudi zanimivo izhodišče material, ki se nanaša na udeležence prvega okrožnega partijskega tečaja v novomeškem okrožju. Potekal je od 25. januarja do 13. februarja leta 1944, vodil ga je profesor novomeške gimnazije Lojze Gerbec,² obiskovalo pa ga je 19 slušateljev.³ Dodamo naj, da so nato v okrožju organizirali še pet tečajev, tako da je vseh šest tečajev skupaj obiskovalo okoli 120 slušateljev.⁴ Z njimi so prenehali julija 1944, ker jih je zaradi pomanjkljivega nadzora nad njihovo kakovostjo ter "nevarnosti za idejno in politično razvođenje in neenotnost naše Partije ter provincializem" CK KPS razpustil in poslej dovoljeval le tečaje v partijskih šolah pri oblastnih komitejih ter CK KPS.⁵

Omenjeni prvi tečaj je potekal tako kot vsi nadaljnji v novomeškem in drugih okrožjih (če so jih izvajali) po predpisanem učnem načrtu⁶ in je bil poleg seznanjanja z osnovnimi ideološkimi temelji namenjen v prvi vrsti usmerjanju konkretnega delovanja aktivistov. V tem se ta tečaj ne razlikuje od ostalih. Zanimiv pa je zaradi odločitve predavatelja Gerbca, da naj slušatelji po končanem tečaju poleg obvezno opravljenega izpita predstavijo še v pisni obliki načrt svojega nadaljnega

² Po vojni preimenovan v Vojslav Bregar.

³ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I, fond CK KPS II (dalje ARS I, CK KPS II): a. e. 2960, poročilo OK KPS Novo mesto 5. 2. 1944 CK KPS; a. e. 2961, poročilo o uspehih partijske šole OK KPS Novo mesto 19. 2. 1944. Tečaja so se udeležili: Ignac Brzin, Rudolf Čubrilo, Mica Ferlič, Mirko Germ, Jože Golob, Anton Grmovšek, Angela Jeršin por. Kamhi, Milka Kovič, Jože Luštek, Cirila Novak, Martin Pavlin, Anton Piškur, Rudolf Rappl, Ivan Renko, Franc Somrak, Janez Šiško, Ivan Šobar, Ivan Unetič in Franc Zagorc.

⁴ ARS I, CK KPS II: a. e. 2961, poročilo o uspehih partijske šole OK KPS Novo mesto, 19. 2. 1944 CK KPS; a. e. 2963, poročilo OK KPS Novo mesto 6. 3. 1944 CK KPS; a. e. 2966, poročilo OK KPS Novo mesto 8. 4. 1944 CK KPS; a. e. 2972, poročilo OK KPS Novo mesto 13. 5. 1944 CK KPS; a. e. 2981, poročilo OK KPS Novo mesto 17. 7. 1944 CK KPS.

⁵ ARS I, CK KPS II, a. št. 13885, navodilo CK KPS 15. 6. 1944 oblastnim in okrožnim komitejem KPS.

⁶ ARS I, CK KPS II, a. št. 13974, Učni načrt za partijske šole pri divizijah NOV Slovenije in pri okrožnih komitetih KPS.

politično-partijskega delovanja. Nalogo je naslovil "Moja akcija na terenu po povratku iz partijske šole" in iz nje očitno želel razbrati učinek tečaja na slušatelje.⁷ Gerbec je torej vlogo predavatelja vzel zelo resno. Tudi OK KPS Novo mesto⁸ je njegovo delo še med potekom prvega tečaja ocenil kot prizadevno, presodil pa je, da predava "preveč učeno". Zato je po drugem tečaju mesto predavatelja prevzel nekdanji član OK KPS Novo mesto Ivan More-Žan, ki je pred tem opravil tečaj prav v tem okrožju.⁹

Pisne naloge udeležencev prvega tečaja¹⁰ so pomemben dokument, ker delno izstopajo iz prevladujočega formalističnega in neosebnega značaja večine gradiva partijske provenience tega časa. V njih je močneje izražena osebna nota, pisci so razbremenjeni šablon in odgovornosti pred predpostavljenimi, pišejo predvsem o sebi ter iz sebe in zato bolj pristno. Hkrati so pod močnim vtisom na tečaju pridobljenih spoznanj, znanj in usmeritev. Njihova izpovedna moč je sicer marsikdaj šibka in obzorje ozko, bistvena pa je sporočilnost; in prav s tega stališča je vredno analizirati njihove prispevke, ki neposredno odslikujejo razmere v partijski organizaciji novomeškega okrožja v izbranem trenutku.

Večina udeležencev prvega tečaja je na začetku leta 1944 politično delovala v rajonih novomeškega okrožja,¹¹ predvsem v rajonskih odborih OF; po eden pa je prišel iz okrožnega odbora SPŽZ, okrožne gospodarske komisije, komande mesta Stična in iz rajonske VOS. V partijski strukturi so se uvrščali med člane ali sekretarje osnovnih organizacij - celic in le dva sta trenutno bila člana rajonskih komitejev. Glede partijskega staža je bilo najmanj 13 takih, ki so bili sprejeti v partijo šele leta 1943, najmanj 4 v letu 1942, predvojni komunist je bil samo eden (Rudolf Čubrilo), za enega, ki je bil sprejet med vojno, pa ni natančnejših podatkov. Vsi so se vključili v osvobodilno gibanje že leta 1941 ali najkasneje 1942, tako da tudi oni potrjujejo splošno uveljavljeno prakso, sprejeti v partijo samo tiste, ki so se pred tem na kakršenkoli način že potrdili v osvobodilnem gibanju. Njihova povprečna starost je bila nekaj čez 30 let (najmlajši je imel 20 let, najstarejši 52) in večina je imela le osnovnošolsko izobrazbo (le dva sta končala srednjo tehnično šolo oziroma trgovsko akademijo, ena od tečajnic pa je bila zaradi protitalijanskih manifestacij izključena dijakinja novomeške gimnazije). Po poklicu je bilo 7 kmetov, kmečkih sinov ali gospodinj; obrtnikov in pomočnikov v raznih poklicih je bilo 9; ostali 3 so bili gradbeni tehnik, dijakinja in absolventka trgovske akademije.¹²

⁷ ARS II, partizanski arhiv, fasc. 707/I, poročilo Lojzeta Gerbca o poteku in uspehu prvega tečaja 14. 2. 1944.

⁸ OK KPS Novo mesto so v tem času sestavljali: sekretar Franc Černe-Klement, Matija Maležič-Ciril, Jože Hribar, Martin Bajc-Grega, Avgust Jazbinšek, Kamilo Hilbert in Jože Franko.

⁹ ARS I, CK KPS II: a. e. 2960, poročilo OK KPS Novo mesto 5. 2. 1944 CK KPS; a. e. 2966, poročilo OK KPS Novo mesto 8. 4. 1944 CK KPS.

¹⁰ Naloge vseh udeležencev prvega tečaja so ohranjene v fondu novomeškega okrožja - ARS II, fasc. 707/I.

¹¹ Novomeško okrožje je bilo v pogledu organiziranosti OF na začetku leta 1944 razdeljeno na 15 rajonov: Trebnje, Sv. Križ (Gabrovka), Mirna, Mokronog, Trebelno, Šmarjeta, Št. Peter (Otočec), Mirna peč, Dobrnich, Žužemberk, Dolenjske Toplice, Št. Jernej, Stopiče, Kostanjevica, Novo mesto.

¹² Osebni podatki so zbrani na osnovi poročila o uspehih partijske šole (ARS I, CK KPS II, a. e. 2961, poročilo o uspehih partijske šole OK KPS Novo mesto 19. 2. 1944), anketnih listov in ostalih osebnih partijskih dokumentov (ARS I), spominskega gradiva, ki ga je za novomeško okrožje zbral Martin Šlibar (ARS II, dopolnilno gradivo), osebnih izjav in literature.

Iz predstavljenih podatkov izhaja, da moremo od navedenih tečajnikov tako po miselni kot izrazni strani pričakovati predvsem preproste in praviloma skopo podane poglede, brez posebne politične izurjenosti. Njihov svet je preprost in zaradi jasne ter prvenstvene utemeljenosti na odporu proti elementarno doživljanim krivicam (v nacionalnem in širšem družbenem smislu) lahko dojemljiv za vse tisto, kar ta odpor podpira in krepi. In v ta svet je stopila komunistična partija, sprva v nejasnih, nato v natančneje prepoznavnih obrisih. Na poti seznanjanja s komunizmom, s partijo in njeno vlogo med okupacijo dobi udeležba na partijskem tečaju pri večini pomen prelomnice pri nadaljnjem delovanju in političnem razmišljanju. Sugestivnost tečaja je očitna.

Glede na okoliščino, za katero so bili ti načrti narejeni, tečajniki posredujejo svoje poglede brez olepševanj, marsikdaj z veliko mero entuziazma, tisti, večji pro-nicljivejše partijske presoje, pa neposredno razkrivajo tudi poglede na vprašanje partijske strategije in taktike. Poduk, kakršnega so prejeli v tečaju, jim pomeni prelomno točko med preteklostjo in prihodnostjo (oziroma takšen namen vsaj izražajo), kot kritika preteklega in velikokrat v zanosu načrtovanega bodočega dela, kot priprava na razširitev dotedanjih z novimi metodami delovanja in vzpodbuda za stopnjevanje občutka zavestne pripadnosti KPS.

Analiza nalog razodeva tako nekaj skupnih značilnosti kot osebne poudarke udeležencev tečaja. Vsem je skupna predvsem kritika minulega dela, ker da so kot člani KPS, skupno z organizacijami v katerih so bili (oziroma naj bi bili) povezani, zanemarjali partijsko delo. Vsesplošna kritika obstoječih razmer bi lahko izzvenela neprepričljivo kritično, preveč pod vtisom na tečaju prejetih usmeritev, če ne bi predtem enako kritično ugotavljal tudi OK KPS Novo mesto, da so razmere v novomeški partijski organizaciji nezadovoljive. V ilustracijo naj navedemo, da okrožni komite ni uspel v tem času zbrati niti najosnovnejših podatkov o organizacijskem stanju partije v okrožju, ker mu jih rajonski sekretarji kljub skupnemu sestanku in izrecni zahtevi enostavno niso poslali.¹³ Kritike z obeh strani pa so se nanašale le na notranje partijsko življenje, torej na interno (ne)delo, manj ali skoraj nič pa na splošno politično delo članov KPS v osvobodilnem gibanju.

Nobeden od slušateljev ni ocenjeval preteklega partijskega dela za povsem zadovoljivega, večina pa kot zelo slabega, kar ponazarjajo v prvi vrsti s formalističnimi kriteriji, to je z odsotnostjo organiziranega življenja partijskih organizacij. Kar dve tretjini jih izrecno navaja, da so njihove organizacije zanemarjale sklicevanje celičnih sestankov - ti so bili predvsem neredni ali jih sploh niso sklicevali, bili pa so celo primeri, ko člani daljše obdobje niso bili organizacijsko povezani.

Neurejene razmere na formalni ravni bi se lahko zdele nepomembne ali vsaj ne odločujoče, če ne bi bile posledica globljih vzrokov oziroma specifičnega širšega stanja v takratni partiji. Pisci namreč navajajo kot glavni vzrok obstoječih razmer nepoučenost, nevednost in nezmožnost njih samih oziroma organizacij, v katerih so bili vključeni. Tako npr. navajajo: da se "nekateri niti ne zavedajo, da so partiji";¹⁴ zaradi nezadovoljive partijske vzgoje "sem bil tudi jaz slabo poučen kij

¹³ ARS I, CK KPS II: a. e. 2956, poročilo OK KPS Novo mesto 2. 1. 1944 CK KPS; a. e. 2959, poročilo OK KPS Novo mesto 20. 1. 1944.

¹⁴ Ivan Unetič, naloga: Moja akcija na terenu po povratku iz partijske šole (dalje Moja akcija).

nisem vedel kakšno dolžnost ima partic";¹⁵ celičnih sestankov niso imeli, ker "sploh nismo vedeli kaj obravnavati ali reševati ter nismo niti vedeli kdo je sekretar celice ali kaj je partija";¹⁶ "še takrat ko smo prišli skupaj (...) se nismo znali nič pogovoriti in kaj bi napravili da bi bol stvar klapala, tudi nismo znali kaj /drugega/ poročati, kot to da smo prevzeli vsaki neko stvar";¹⁷ "Kdo je kaj vedel o Marx-Leninovi teoriji, Partiji, liku partijca, o težnjah proletariata itd.? Imeli smo sanjave vpoglede. (...) Prepuščeni smo bili sami nase, kar smo imeli naše literature jo nismo razumeli, tolmača pa ni bilo nobenega.";¹⁸ "Jaz pa sem takorekoč novepečeni P/artijc/ še neizkušen in dosti mi je bilo do sedaj nejasnega. Kako pridobivati nove kadre /,/ kakšne in kako pa do sedaj tudi nisem vedel, vse to mi je bilo novo. (...) Celični sestanki se sploh niso vršili in so bili za mene povsem španska vas";¹⁹ "V naši celici smo bili pravzaprav vsi oportunisti. Za ideološko izgradnjo se ni brigal nihče. Nihče se ni zanimal, da bi med ljudstvom poiskal novih kandidatov za partijo, skratka za partijsko delo se ni nihče dosti zanimal";²⁰ "Vsi skupaj se nismo zavedali, kaj je bila naša dolžnost";²¹ "Bili smo premalo aktivni, to je nismo se mnogo zanimali za našo Partijo. Komunistične literature nismo skoraj nič obdelovali. Na hitro smo jo prečitali a nismo mnogo razumeli, ker je nismo temeljito predelali. Celični sestanki so bili zgolj sestanki kjer smo samo debatirali a ukrenili nismo nič konkretnega.";²² na komandi mesta Stična so večinoma "stari borci, zavedni in požrtvovalni, manjka jim pa ideološka izgradnja. Organizacija partije je bila do sedaj skrajno zanemarjena, celični sestanki se sploh niso vršili, so namreč partiji ki niso bili že na celičnem sestanku 8 mesecev in celo več kot eno leto. Ti partijci, čeprav so drugače predani naši stvari, nimajo o Partiji mnogo pojmov, nekateri niti najosnovnejših ne. V operativnih edinicah se ni namreč mnogo gledalo na ideološko izgradnjo kandidata, glavni pogoji za sprejem v Partijo so bili: borbenost, discipliniranost, požrtvovalnost in predanost stvari Partije in O.F. /... Člani partije/ se ne morejo držati partijske linije ker prav za prav nimajo niti pojma kakšna je".²³

Večjih pripomb na širše delovanje v okviru OF oziroma osvobodilnega gibanja tečajniki ne podajajo, kar najbrž pomeni, da so ga ocenjevali v danih razmerah za sorazmerno uspešnega in učinkovitega. Najti pa je mogoče nekaj indikativnih "samokritik" v obratni smeri, za katere lahko trdimo, da so že rezultat njihovih novih pogledov na vlogo partije, ki so jih sprejeli v tečaju. Posamezniki namreč navajajo, da je bilo partijsko delo zapostavljeno tudi zaradi (pre)velike in enostranske angažiranosti članov partije, t.j. izrazitega delovanja za osvobodilno gibanje, kar sedaj smatrajo za napako. Član topliškega rajonskega komiteja KPS in edini predvojni komunist navaja, da se je on sam "preveč bavil z drugimi vprašanji kod n. pr. gospodarskim i.t.d." in da so nasploh tamkajšnji aktivisti člane partije "več obračali

¹⁵ Anton Piškur: Moja akcija.

¹⁶ Jože Luštek: Moja akcija.

¹⁷ Franc Somrak: Moja akcija.

¹⁸ Mirko Germ: Moja akcija.

¹⁹ Franc Zagorc: Moja akcija.

²⁰ Cirila Novak: Moja akcija.

²¹ Rudolf Rappl: Moja akcija.

²² Ivan Šobar: Moja akcija.

²³ Ivan Renko: Moja akcija.

(...) v gospodarska vprašanja kod politična".²⁴ V trebanjskem rajonu naj bi se nihče ne zanimal dosti za partijsko delo, ker "važnejša so nam bila druga malenkostna dela";²⁵ z "malenkostnimi deli" je mišljeno vsakodnevno drobno delo v podporo osvobodilnemu boju, kar dobi v tem pomenu oznako nečesa manj vrednega ali drugorazrednega. Enako govori druga ocena, da so se v trebanjskem rajonu "utapljali (...) v malenkostnem OF delu".²⁶ Tudi v stopiškem rajonu so "grešili", ker so opravičevali "klaverno" aktivnost partijskih članov z njihovim "ogromnim delom na terenu".²⁷

Iz navedene kritike logično izhaja zahteva in istočasno pripravljenost, da se točke, ki so bile po partijskih merilih spoznane za šibke, v bodočem delovanju komunistov odpravijo. Partija bi s tem tudi v lastni bazi začela odločneje udejanjati svoj ravolucionarni značaj. Dotedanji komunisti-frontniki, t.j. člani, ki so predvsem delovali v Osvobodilni fronti in za interes Osvobodilne fronte, ker so iz Osvobodilne fronte tudi izšli, naj bi se preobrazili v "partijskega komunista", t.j. člana, ki bo zavestno, vestno in disciplinirano delal tudi za interes partije.

Analiza načrtovanega dela, kakor si ga je pod vtisom opravljenega tečaja začrtala obravnavana skupina, kaže v političnem razmišljanju tečajnikov precejšen preobrat. Na eni strani je več ali manj pri vseh prisotno novo spoznanje o nujnosti izrazitejšega dvosmernega delovanja komunistov - v okviru KPS in OF za KPS in OF. Delovanje naj bi bilo bolj uravnoteženo in vsak komunist podvržen nadzoru, ali je "izpolnil svoje dolžnosti tudi kot partije in ne samo kot pristaš OF".²⁸ Istočasno pa je v nekaterih primerih že mogoče jasno prepoznati pokroviteljsko ali monopolno pojmovanje vloge partije v osvobodilnem gibanju. Tečajniki praviloma navajajo konkretne naloge, ki jih bodo enako kot prej uresničevali v osvobodilnem gibanju (npr. utrjevanje OF, SPŽZ, mladinskih organizacij, gospodarskih komisij), vendar to gibanje zanje sedaj nima več samo prvotnega pomena, temveč pridobi še vlogo manevrskega prostora, ki so ga dolžni izkoristiti za utrditev partije.

Zaradi ohlapnega in delno tudi razpuščenega stanja v novomeški partijski organizaciji je glavnina nalog usmerjena v utrditev obstoječih organizacij, kar so na tečaju zelo poudarili. Dosegli naj bi jo z doslednim uvajanjem rednih organizacijskih in študijskih sestankov, uveljavljanjem discipline, sankcioniranjem morebitnih neizpolnjevanj partijskih zadolžitvev, s tem pa dvignili nizko ideološko raven in okrepili zavest globoke pripadnosti partiji (t.i. partijnost). Enako pozornost namenjajo načrtnemu pridobivanju novih članov, za kar dotlej niso vedeli, da sodi med pomembne naloge.

Našteto je sicer sodilo med običajne partijske naloge tistega časa, toda uresničevanje le-tega je v praksi zadevalo na prenekatero oviro. Delovanje organizacije kot enotnega sistema je zahtevalo kar nekaj internega in kontinuiranega dela, saj je bilo načeloma treba vsakega novega člana osebno pridobiti in ga vzgajati. Obravnavani primer je zanimiv prav s stališča nazornega razkrivanja procesa, kako neka zahteva/usmeritev, ki jo posameznik na začetku še ni doumel (ali vsaj ne v celoti), postane njegova zavestna last. In celo več - sprejme jo z navdušenjem in zane-

²⁴ Rudolf Čubrilo: Moja akcija.

²⁵ Cirila Novak: Moja akcija.

²⁶ Milka Kovič: Moja akcija.

²⁷ Mica Ferlič: Moja akcija.

²⁸ Cirila Novak: Moja akcija.

senjaštvom. Tečajniki namreč ne le **zagotavljajo**, da bodo v bodoče delali v skladu z zahtevami, temveč se nekateri skorajda **zaobljubljajo**, da bodo tako ravnali. Obisk partijske šole jim pomeni prelomnico, v kateri "se mi je šele odprlo kaj sicer veže vsakega partijca in dolžnost me veže, da se sama popravim in skušam pridobiti čim več članov partije"²⁹, po kateri "bom šel kakor prerojen na teren" in tam delal "z vso vneto" ter "požrtvovalnostjo"³⁰ ali pa s "podvojeno silo /..., ker/ za partijca ne sme biti nič neizvedljivega".³¹

Prejšnje nepoznavanje stvari, nedoraslost nalogam in neke vrste bolj idealistična kot razumsko preudarna vezanost na partijo začne neverjetno hitro nadomeščati predano in disciplinirano razmerje do partije, povečuje se občutek samozavesti ter celo lastnega in nasploh partijskega odrešenjskega poslanstva. Tako se je ena od tečajnic razpisala na precej neobičajen način. Njena osebna izpoved je polna navdušenja, vznesenosti, prepletena celo s svojevrstnimi religioznimi elementi. Takole pravi: "Neskončno mi je žal za preteklim zadnjim polletom, kajti lahko bi bili polnejši partijskega življenja in dela in osebnega zadovoljstva in sreče, kajti že dolgo mi je partijsko delo ideal in višek smisla življenja, ko je ta polpretekla družba bila tako gnila, tako moreča, življenje v njej propadanje"; v partiji oziroma komunizmu je spoznala "nekega višjega duha (ne boga!³²), ki ti daje smisel in h kateremu prideš in pri katerem te obide vsespoznanje, vsevednost, vseмир in večna blaga sreča"; "Zdaj (po tečaju, op. p.) pa vem, da niso moje predstave komunista le blodne sanje nekoliko omejenega idealista, ampak je to resnični (v smislu: realno uresničljiv; op. p.) lik komunista, za kakršnega se moramo boriti in kakršnemu se moramo vedno bolj približevati!"³³

Drugi zapisi so bolj realistični, priučeni in standardni, a nekateri še vedno prežeti s predanostjo, prepričanostjo in vero v odrešilno vlogo komunizma - kakor je npr. naslednji: "Partija mora biti res avantgarda vsega delovnega ljudstva. Kritika kateri smo se sedaj tako odtegovali mora od sedaj naprej biti ena glavnih točk celičnega sestanka. Oprostiti se bo treba vsakega upliva oportunističnega, kajti oportunist je Partiji ravno tako škodljiv kod sredinski ali buržuazni elementi. Treba se bo spopolnjevati z dneva v dan. Za vsak dan si bo treba določiti načrt kaj da bom delal in istega tudi izvesti. (...) Treba bo mase prepričati kaj je komunizem, kako veliko zgodovinsko vlogo opravlja s tem da rešuje zatirane in tlačene narode iz krempljev fašizma, imperializma in kapitalizma. Treba bo pripraviti ljudstvo da si bo znalo samo organizirati svojo narodno oblast, da bo res enkrat svobodno politično in gospodarsko ne pa zatirano od raznih kapitalističnih in imperialističnih mogotcev. Treba jim bo v pravi luči pokazati red in blaginjo v Sovjetski zvezi. S tem bomo ljudi prepričali, da je naša borba edino pravilna, če se hoče proletarjat res enkrat popolnoma osvoboditi svojega suženjstva."³⁴

²⁹ Angela Jeršin: Moja akcija.

³⁰ Franc Zagorc: Moja akcija.

³¹ Ivan Šobar: Moja akcija.

³² Pripomba tečajnice potrjuje, da imamo v njenem primeru opraviti z zamenjavo oziroma nadomestitvijo enega - krščanskega Boga z drugim - Idejo komunizma. Njen primer zelo neposredno potrjuje tezo o komunistih kot vernikih.

³³ Milka Kovič: Moja akcija.

³⁴ Ivan Šobar: Moja akcija.

Medtem ko se vsi posredno ali neposredno zavezujejo, da bodo postali disciplinirani in neizprosni izvrševalci partijskih nalog, pa nekateri povedo, da naj bi imel komunist tudi nekatere posebne, v njihovih predstavah vrednostno izjemno pozitivne lastnosti. Odlikujejo naj ga "revolucionarna zavednost, elan, ogenj", "socialni čut do svojega bližnjega" in "priljubljen" (v smislu: človeško topel) odnos do ljudi, tuji pa mu morajo biti "nergaštvo", "nezaupanje", "egoizem in oportunitizem".³⁵ Odprt mora biti za kritiko ter medsebojno kontroliranje in mora se "svojega poslanstva in svojih dolžnosti res zavedati", da "ne bomo imeli samo partije po imenu".³⁶

Kritiko, ki so se ji prej celo zavestno izmikali (da ne bi povzročali medsebojnih zamer), sprejemajo sedaj kot absolutno pozitivno in nujno sredstvo samovzgoje slehernega člana, kar bo dodatno utrdilo celotno partijo.

Glede pridobivanja novih članov nekateri navajajo, da s pomembnostjo te naloge prej niso bili seznanjeni ali da se zanjo niso čutili usposobljene, ker npr. "se nisem znal približati (potencialnim kandidatom, op. p.), in dopovedati kaj je sploh K.P.S. in kako je to potrebno".³⁷ Sedaj naj bi jim pomembnost širitve organizacije ter kriteriji za sprejem postali jasnejši in po vrnitvi k političnemu delu so nameravali najprej vključiti tiste, ki so jih že od prej ali pa na osnovi na tečaju dobljenih usmeritev imeli za primerne. Tako je tečajnik iz varnostnoobveščevalne skupine sklenil pridobiti člana te skupine z naslednjo obrazložitvijo: "Je to tovariš, ki je že od vsega začetka sodeloval v OF, vendar ni imel prilike, da bi se seznanil podrobneje z revolucionarno teorijo, da bi ga kdo poučil. Videl sem, da je popolnoma predan OF, da je navdušen za Sovjetsko zvezo, ve, da bo nam edino ona prinesla pravo svobodo, da je bila in je Komunistična Partija ona, ki je sprožila, vodi (osvobodilni boj, op. p.) in doprinaša največje žrtve za osvoboditev zaslužjenih narodov izpod izkoriščevalcev in tiranov."³⁸ Drugi pravi, da bo odkrival nove kandidate preko osebnih pogovorov in z opazovanjem karakterjev ter obnašanj ljudi na terenu, sprejeti pa bodo tisti, ki bodo "res odkritosrčni", "prežeti z nauki Marxizma in Leninizma" in ki se bodo "zavedali svoje zgodovinske naloge, katera jih čaka v tej neenaki borbi z okupatorjem in najhujšim razrednim sovražnikom t.j. buržuazijo"; pri njihovem pridobivanju bo vztrajen in namerava pri neodločnih posameznikih ("omahljivci") hoditi "toliko časa okoli njih, da ga bom prepričal in pridobil za člana Partije".³⁹

Pri nekaterih najdemo jasnejše utemeljitve širšega pomena notranje partijske konsolidacije tako v organizacijskem kot idejnem pogledu. Brez tega partiji namreč ne bodo usposobljeni, "da bi oni vodili kontrolo v OF liniji" in "pravilno razmestili funkcionarje".⁴⁰ V tem duhu je članica okrožne gospodarske komisije predlagala, naj se v komisijo v bodoče ne nastavlja več krščanskih socialistov ampak le partije ali vsaj kandidate, kar je takole utemeljila: "Če bi dali še kakšnega kršč. socialista bi se s tovarišem Markotom (krščanski socialist Franček List, op. p.) zvezala in bi delala po svojem, ker se je on sam že izrazil da za nalašč ne bi on

³⁵ Rudolf Čubrilo: Moja akcija.

³⁶ Cirila Novak: Moja akcija.

³⁷ Franc Somrak: Moja akcija.

³⁸ Mirko Germ: Moja akcija.

³⁹ Franc Zagorc: Moja akcija.

⁴⁰ Janez Šiško: Moja akcija.

naredil tako, kot bi mu kateri ukazoval, da ti moraš ubogati kar ti ukaže Partija meni pa tega ni treba in zaradi tega ne maram biti partic, ker nečem biti pod disciplino."⁴¹ Referentka SPŽZ pomenljivo pristavlja, da je "škoda", ker se bo sedaj, ko je prišla iz partijske šole "z razširjenim obzorjem", "morala držati O.F. linije"⁴² - iz česar je mogoče sklepati, da si je partijsko delo pri njej nedvomno že pridobilo pomembnejši status od dela v OF. Iz nekaterih drugih navedb razberemo nove metode, ki naj bi jih v bodoče uporabljali - da se npr. pred vsako sejo rajonskega odbora OF dnevni red predhodno obravnava na partijskem sestanku, da "ko pridemo na rajonsko sejo je že vse v konspiraciji sklenjeno po partijski liniji, in čeprav bi prišlo do glasovanja bo večina po partijski liniji".⁴³ V bodoče naj bi pokazali tudi več smisla za taktične premisleke in se izogibali preuranjenostim, kakršna se je zgodila na mitingu v Trebnjem, ki so se ga udeležili tudi trebanjski gostilničarji in obrtniki. Sekretar, ki je na vsakem mitingu spregovoril tudi kaj malega o komunistični partiji, je v trebanjskem primeru to "tako nerodno iznesel, da je s tem gotovo več škodoval kot koristil"; ureditev v Sovjetski zvezi oziroma v socialistični družbi je namreč ilustriral s prepovedjo, da bi kdorkoli dajal stanovanjsko hišo v najem in od tega živel, česar so se vsi Trebanjci "prestrašili in še več dni o tem govorili". Vsebina takšnega propagiranja je bila po mnenju ene od tečajnic načelno pravilna, toda v konkretnem primeru neumestna, "ker je tako govorjenje v tem času za naše malomeščanstvo še prezgodnje". Trebanjce bi lahko po njenem za iste cilje pridobivali z drugimi gesli (ki bi jih seveda ne prizadevali neposredno!), npr. o socializaciji rudnikov in tovarn.⁴⁴ Gornja bolj ali manj izstopajoča gledanja pa se vendarle omejujejo na ožji krog udeležencev tečaja in torej še niso bila vsesplošno sprejeta ali spoznana kot osnovno vodilo v njihovem delovanju, oziroma jih tečajniki vsaj ne navajajo.

Učinek partijske vzgoje v obravnavanem primeru je opazen predvsem v okrepjenosti in zavestni pripravljenosti na strnitev obstoječih ter nadaljnjo razširitev partijskih vrst, precej manjši pa je v ideološkem pogledu. Že predavatelj Gerbec je ocenjeval, da je bila snov za veliko večino pretežka, da bi jo obvladali (tujke, nešolanost in priletnost tečajnikov) in je samo devetim slušateljem prisodil možnost t. i. nadaljnjega razvoja, njihove širše uporabnosti v političnem delu in s tem smotnosti, da se jim še naprej namenja skrb idejnopolitične vzgoje; vsi ostali naj bi bili "uporabni bolj za tehnične in upravne posle".⁴⁵

Ne glede na izkazane, a objektivno pričakovane bolj skope rezultate pa lahko trdimo, da je eden glavnih ciljev vsekakor bil dosežen. Tečajniki so namreč zapuščali šolo z vedenjem, kaj je treba delati, s pripravljenostjo discipliniranega izvrševanja nalog - tako partijskih kot ostalih, z bolj izostreno lastno voditeljsko vlogo in nenazadnje s pripravljenostjo, da so tudi sami vodeni. Z jasnejšo akcijsko in ideološko usmeritvijo so postajali zanesljiv člen v zgradbi partijske organizacije. Toda zanesljivost ni temeljila samo na zavestnem sprejemanju partijskih usmeritev ter discipliniranem izvrševanju le-teh, temveč v marsikaterem primeru tudi na iracionalni osnovi, ki bi jo lahko imenovali entuziazem ali kar revolucionarni zanos,

⁴¹ Angela Jeršin: Moja akcija.

⁴² Mica Ferlič: Moja akcija.

⁴³ Ignac Brzin: Moja akcija.

⁴⁴ Cirila Novak: Moja akcija.

⁴⁵ ARS II, fasc. 707/I, poročilo Lojzeta Gerbca o poteku in uspehu prvega tečaja 14. 2. 1944.

brez česar je pravzaprav težko v celoti dojeti partijo tistega časa. S tem je mogoče vsaj delno razložiti stanje, ko se posameznik navdušuje nad nečim, česar v bistvu dobro niti ne pozna.

Da obisk partijskega tečaja ni bil samo epizoda brez učinka, potrjuje tudi ocena okrožnega komiteja KPS Novo mesto, ki je na terenu kmalu zaznal "ugoden vpliv tistih, ki so dovršili prvi Okrožni Partijski kurz".⁴⁶

Vida Deželak-Barič

BETWEEN THE FORMAL, EMOTIONAL AND CONSCIOUS MEMBERSHIP OF THE
COMMUNIST PARTY OF SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

During the occupation, from 1941 to 1945, the membership of the Communist Party of Slovenia (CPS) was fairly heterogeneous with regards to its ideo-political orientation. After the outbreak of the Second World War, however, the Party's pre-war members, who constituted a revolution-orientated political nucleus of the national liberation movement, were joined by new ones, mainly the most dedicated individuals from the ranks of the National Liberation Army. They soon became the most numerous group in the Party. Their main motive for joining the Party was national liberation, while the question of political revolution was of secondary or no importance to them.

Given that the new members only partly fitted the Communist model - one dedicated to revolution as well as national liberation - and in order to ensure their loyalty, the Party leadership initiated the process of membership homogenisation already during the war. As an effective way to achieve this, the Party organised compulsory ideo-political courses for all new members, through which they were supposed to become acquainted with Communist political methods, responsibilities of CPS members and the fundamentals of Communist doctrine. This was seen as the first step in their way of personal transformation from a Communist front-line fighter into a conscious and disciplined CPS member. A sample group, who attended one such course in the Novo mesto district, is used as an illustration.

⁴⁶ ARS I, CK KPS II, a. e. 2963, poročilo OK KPS Novo mesto 6. 3. 1944 CK KPS.

Ferdo Gestrin

Nesreča ali naklepni umor

V noči od 19. na 20. december leta 1943 se je na Sarskem zgodilo dejanje, ki je dolgo razburjalo širše območje in je po odmevu seglo vse do Izvršnega odbora Osvobodilne fronte.

Sarsko, vasica s približno ducatom domačij, je bilo do leta 1933 vključeno v občino Ig, nato pa je bilo v občini Želimlje. Prebivalci, skromni kmetje na težki ilovnato peščeni zemlji - pridelovali so predvsem krompir in žito - ter redki posamezniki na delu v Ljubljani in na Igu se večinoma niso vključili v narodnoosvobodilno gibanje. Že pred aprilom 1942 so nasprotniki OF tudi na Sarskem vzpostavljali organizacijske povezave in pridobivali pripadnike. V tej smeri je v vasi deloval kaplan Ciril Milavec v spremstvu Janeza Mrkuna-Petrača, člana Slovenske legije, in Antona Skarza z Iga. Mrkuna so partizani zavoljo te dejavnosti že maja obsodili na smrt. Ob tem je legionarski vir zapisal: "Prijeli so ga 16. maja, ko (so) prišli na Ig. Ker ni hotel izdati svojih tovarišev in kje se skriva orožje, so ga mučili in ubili."¹

Prva in nato poleg Pavletove najbolj aktivistična v narodnoosvobodilnem gibanju v vasi je bila Štrumbljeva hiša, Sarsko št. 7. Domača hčerka je pozneje v lastnoročno pisani izjavi zapisala: "Tako od začetka (1941) smo bili cela družina usmerjeni proti okupatorju."² Večina družinskih članov se je neposredno vključila v NOB in vojno so preživeli le redki. Gospodar Janez je bil ob začetku vojne že mrtev, mati Marija je z otroki sama vodila kmetijo. Konec vojne sta dočakala sin Martin in hčerka Angela. Prvi (rojen 30. 9. 1912) je bil od leta 1942 do konca vojne, razen v času internacije na Rabu, borec NOV, druga (rojena 1921) pa je bila aktivistka od 1942 (mladina, AFŽ) in delala nazadnje na ROOF Barje. Najstarejši sin Franc (rojen 3. 7. 1907) je umrl leta 1943 na Rabu, Jože (rojen 6. 3. 1911) je ob kapitulaciji kraljevske Jugoslavije prišel v nemško ujetništvo in onemogel ter bolan umrl 4. avgusta 1945 na Švedskem, sin Jakob, izučen krojač (rojen 6. 8. 1914) je maja 1942 odšel v partizane in bil med italijansko ofenzivo ranjen pri Pijavi Gorici ter nekaj dni pozneje umrl (julija 1942). Sin Alojz (rojen 4. 6. 1909), tragični junak prispevka, je bil prvi aktivist OF v vasi, sekretar TOOF, z Rabsko brigado se je vrnil iz internacije in bil v noči od 19. na 20. december 1943 obstreljen v domači hiši in nato pred gospodarskim poslopjem pokončan. Ker so bili edina hiša v vasi, ki je imela radio, je bila med drugim Alojzeva aktivistična naloga, da je posredoval vesti, oziroma so pri njem poslušali radijske vesti člani barjanske tehnike (Ivan in Martin Žagar ter Herman Jakopič).

Dogajanje, ki je pripeljalo do Štrumbljeve smrti, se je začelo 19. decembra 1943. Šimen (J. P., rojen 8. 8. 1912), rajonski obveščevalec in član poverjenišтва VOS rajona Barje, je nameraval izvesti mobilizacijsko akcijo na Sarskem. Z vabilom, da bodo zvečer pri Štrumbljevih, kjer so tedaj bili doma le mati, Alojz in Angela, poslušali radijske vesti, je za pohod pridobil tudi dva člana 2. voda 2. čete

¹ Ferdo Gestrin: *Svet pod Krimom*. Ljubljana 1993, str. 26-28, 31, 85.

² Rokopisna izjava Alojzeve sestre Angele po izidu knjige *Svet pod Krimom*; po izjavi so povzeti tudi podatki o njenih bratih.

Varnostnega bataljona VOS iz Velikih Lašč, Matevža (S. O., rojen 4. 11. 1909) in Pilota (L. E., rojen 28. 3. 1921). Popoldne med 15. in pol 16. uro so prišli v vas. Mobilizacijska akcija se je kmalu izjalovila, pohajanje iz hiše v hišo (pri Teglu, pri Kramarju, pri Rutarju) pa je pripeljalo do popivanja, ki so se mu priključili še nekateri domačini. Žganje so kupili pri Rutarjevih, Sarsko 6 (lastnik Anton Božnar), kjer so tedaj kuhali žganje. Večino žganja so popili trije člani VOS. Že precej opiti in deloma s težavami v želodcih po zaužitju (morda ne več dobri) skuti so prišli z nekaterimi domačini k Štrumbljevim, kjer so poslušali radijske vesti in tudi nemška poročila, ker je Pilot obvladal nemščino. Tudi tu so se nalivali z žganjem in predvsem Matevž se je opijanil do onemoglosti. Ko je Šimen, vodja pohoda, odšel k sosedu spat, je pri Štrumbljevih stekel prvi del tragičnega dogajanja. V prisotnosti več domačinov, med njimi J. T., Sarsko 13 (rojen 22. 2. 1903), in A. K., Sarsko 2 (rojen 29. 6. 1909), ki naj bi bila po izjavi Alojzeve sestre Angele do kapitulacije Italije vaška stražarja, sta opita Matevž in Pilot začela razkazovati svoje revolverje in streljati, tako da sta razbila okno in zbila dele ometa z zidov. Ena izmed pištol se je znašla v rokah domačina J. T., ki je nato Alojza Štrumblja ustrelil, po nesreči ali premišljeno, v prsi.

Temu je sledil drugi del tragedije v noči na 20. december. Da bi dejanje zakrili, so se prisotni dogovorili, z dogovorom naj bi se pozneje strinjal tudi Šimen (J. P.), ko se je po streljanju vrnil na kraj dogajanja, da bodo za dogodek okrivili Nemce, ki naj bi streljali s ceste proti Turjaku in zadeli Štrumblja. Toda Alojz je bil še živ. V soglasju z dogovorom o namišljenem nemškem streljanju sta A. K. in sovaščan Hočevnar ranjenca odvela iz hiše do gospodarskega poslopja, kjer so ga s puškinnimi strelji pokončali. Izven hiše naj bi streljali Pilot ter J. T. in A. K., ki sta vzela puški obeh prisotnih vosovcev. Če je bil prvi del tragedije morda lahko nesreča, je bil ta del nedvomno naklepni umor. Po vsem tem so vsi trije člani VOS še ponoči zapustili Sarsko in odšli menda v Škrilje.

O dogodku, seveda kot so se dogovorili, je vodja pohoda Šimen (J. P.) šele naslednji dan javil sekretarju rajonskega komiteja Barje Radu Škrabi-Gorazdu. S tem se je začel sorazmerno dolg postopek preiskave in sodbe, ki se je zaključil šele v začetku aprila 1944. Gorazd je začel zasliševati udeležence patrolje takoj, vsekakor pa tretji dan po dogodku. Bil je zasliševalec, ki je kot prvega zaslišal voditelja patrolje Šimna (J. P.). Čeprav zapisnika v gradivu nisem našel, sem po nadaljevanju preiskave prepričan, da je Šimen pri zasliševanju vsebinsko sledil dogovoru na Sarskem. Gorazd je zaslišal tudi Pilota in Matevža, pa J. T., A. K. ter celo sovaščana Boltežarja. Ko je bil za vodjo rajonskega poverjenišva VOS na Barju imenovan Davorin Renko-Martin in je bil Šimen, vsekakor v zvezi z Štrumbljem, januarja 1944 razrešen svoje funkcije, je VOS prevzel preiskavo in jo vodil vse do predaje obtožencev pristojnemu sodišču. Martin je bil v preiskavi izredno prizadeven; 22. in 23. januarja je zaslišal vse tri člane VOS.

Zapisnik zaslišanja Matevža se glasi: *"Matevž je šel s Pilotom in Šimnom na Sarsko radi mobilizacije in Pilot tudi, da bi poslušal radio. V vas so prišli med 3. - 1/2 4. uro pop. Na(j)prej smo odšli k Teglu (t.j. Boltežarjevim), kjer je bil tudi A. K. Tu je gospodar prinesel skuto in nekaj čez 1/2 l žganja, kar so vse pospravili. Ob mraku (med 5 in 1/2 6. uro) so šli poslušat radio k Štrumbljevim. Šimen in Matevž sta odšla takoj nazaj k nekemu vaščanu (imena se ne spominjam), kjer sta tudi dobila ponudeno žganje, katerega pa Matevž ni pil, ker mu je bilo že slabo po skuti in*

žganju, ki ga je dobil pri Teglju. Pozneje je šel poslušat radio, kjer sta oba s Pilotom dremala. Matevž pripoveduje, da je naenkrat zaslišal nekaj strel, katerih eden je padel tudi skozi okno v njuno sobo. Kakšni strelji so bili in koliko jih je bilo, ne more povedati, kar se ne spominja radi omotice, v kateri se je nahajal.

Ko sta se s Pilotom ob streljih zbudila iz dremavice, sta na slepo pričela streljati po sobi. Razloga za streljanje ne ve povedati. Nekaj časa po streljanju je prišel v hišo najprej A. K., pozneje tudi drugi domačini. Ker ni bilo od nikoder Štrumblja Lojzeta, je mati začela spraševati zanj in tarnati. A. K. ji je na to tarnanje odgovoril, da bo že prišel sin, saj ni otrok, da bi se zgubil. V tem so prišli v vas tudi 3 partizani, ki so trdili, kakor so pozneje pripovedovali Matevžu, da so videli Matevža zunaj bruhati, kar pa Matevž zavrača, češ, da sploh ni mogel bruhati, čeprav bi rad. Pravi, da mu je bilo po skuti ves čas slabo, tudi še takrat, ko so že odhajali iz vasi. Matevž še pripoveduje, da so imeli najprej po Šimnovem predlogu namen ostati celo noč v vasi in tam prespati, da pa so potem zopet na Šimnov predlog odšli ponoči."

Pilotovo zaslišanje istega dne pa je zapisal takole: "Ob 3. uri popoldne smo prišli v vas (Matevž, Šimen in jaz) ter se sestali pri Teglju z vaščani. Tu sta bila navzoča tudi Štrumbelj Lojze in K. Spili smo približno 1 liter žganja ter jedli skuto. Okrog 1/4 6. ure smo šli vsi trije (Pilot, Šimen in Matevž) poslušat radio. Jaz sem ostal pri Štrumbljevih, Šimen in Matevž pa sta takoj odšla v vas, kamor sem jih prišel takoj po 6. uri tudi jaz iskat. Šimen je še ostal pri Rutarjevih ter dejal, da bodo v vasi prespali. Matevž pa je odšel z menoj k Štrumbljevim poslušat radio.

Štrumbelj je odšel od Teglja naravnost domov in ostal doma, ob 6. uri pa je šel meni pokazat, kje sta Matevž in Šimen. Ko sem jaz poslušal radio, so ga tudi prišli poslušat 3 partizani. Matevžu je bilo slabo od skute in žganja. Domačini so prihajali in odhajali. Pozornost na to, kdaj in s kom je kdo odšel ni nihče polagal. Končno sva ostala z Matevžem sama v sobi. Približno med 9. in 10. uro zvečer je pričelo zunaj streljati. Jaz sem slišal samo 1 strel, ne morem pa izjaviti, kakšen strel je to bil, ker je igral radio in sem bil tudi malo omotičen od spanja, ker sem že dremal. Ker sva bila nekoliko 'fajhtna', sva streljala v strop in stene. Nato sva šla pred hišo, ker pa je bilo vse mirno, sva se vrnila. Nato sta prišla Tegelj in K., ki je izjavil, da je slišal ropotanje strel, na strehi. Meni se zdi, da je bila smer strele od ceste.

Šimen je prišel k Štrumblju 15-30 minut po streljanju, nato smo se vsi trije poglobili, da zaspimo na klopi in peči. Ko se je Štrumbljeva mati zanimala, kje je njen sin, sta jo Tegelj in K. mirila, da ni nič hudega, če ga ni ter da bo že prišel. Materi se je zdelo čudno, ker sin ni imel navade izostajati. Ko je bil Šimen mnenja, da bi šli pogledat, kaj je s Štrumbljem, sta mu Tegelj in K. odgovorila, da ga nima smisla iskati, ker ne vedo, v kateri hiši je. Na ponovna vprašanja matere, je Šimen izjavil, da gredo domov. Res smo odšli, toda, ker smo pozabili orehe, sem se jaz vrnil. Mati je še vedno jokala, kar sem ob povratku povedal tudi Šimnu, nakar je ta vzel Matevžu baterijo, da ga bo šel poiskat. Iskat ga je šel skupno s Tegljem in K., ter so ga tudi našli nad hišo v vrtu poleg kozolca, mrtvega s prestreljeno glavo. Z Matevžem sva čakala izven vasi ob poti na Šimna, ki se je čez 10 -15 minut vrnil ter povedal, da so našli Lojzeta mrtvega. O dogodku nismo potem več razpravljali."

Zapis Šimnovega zaslišanja dan pozneje pa se glasi: "Vprašal sem tov., če bodo šli kaj v patrolo, da bomo šli lahko istočasno poslušat radio na Sarsko. Pilot, ki zna

nemško, naj bi šel tudi z nami. Okoli 3. ure pop. smo odšli ali prišli (če se spominjam točno) k Tegljevim Pilot, Matevž in jaz, kjer se je nahajal že K. Ker so ravno imeli skuto, so nam z njo postregli. Naročili smo tudi 1/2 l žganja, za katerega naj bi vsak nekaj prispeval. Spominjam se pa ne, ali ga je potem kdo plačal ali ne, vsaj jaz nisem nič prispeval.

Ko se je pričelo mračiti, smo odšli k Štrumbljevim poslušat radio. Tu so bili mati, Lojze, mi trije in Boltežar. Matevžu se je najbolj poznalo, da je vinjen in je tudi bruhal. Tu smo poslušali radio kako uro, nakar smo šli na predlog Teglja in K. k Rutarjevim: Pilot, Matevž, K., jaz, za Martina se pa ne spominjam ali je šel z nami ali ne, pa tudi pri Rutarjevih ga nisem opazil. Pri Rutarjevih so bili doma samo domači, t.j. oče, mati, hči in 1 sin. Tam smo bili več ko 2 uri (se ne spominja točno). Jaz sem ostal pri Rutarjevih, kjer sem šel tudi spat, dočim so ostali, t.j. Matevž, Pilot, K. in Tegelj (za Štrumblja se ne spominjam) šli k Štrumbljevim ponovno poslušat radio, tako, da smo ostali pri Rutarjevih samo domači in jaz.

Ne spominjam se, ob kateri uri sem se zbudil. Pri mizi sta sedela T. in Tegelj ter pila žganje, ki sta ga ponudila tudi meni, a sem ga odklonil. Tegelj mi je še rekel, naj grem s K. večerjat, kamor smo tudi šli. Pri K. smo bili kakih 20 min., nato pa smo odšli k Rutarjevim (K., T. in jaz), kjer pa je bilo zaprto, za to smo odšli dalje k Štrumbljevim. Med potjo je K. dejal: 'Od ceste sem je streljalo, da so kuglje ropotale po opeki in strehi. (Jaz streljanja nisem slišal, ker sem medtem spal pri Rutarjevih.)

Ko smo pri Štrumbljevih vstopili, je ležal Pilot na peči, Matevž pa pri peči, radio je igral. Kadilo se je. Omet od stropa je ležal na tleh, stročnice (hilzne od Berette) prav tako, okno preluknano - vse to so bili sledovi streljanja v sobi. 'Zunaj je pričelo pokati, zato sva tudi midva streljala', pravita Matevž in Pilot. 'Kje je Lojze? Čudno, da ga ni. Kaj če bi kaj zadelo zunaj?', je takoj nato spraševal K. Nato je pričel spraševati mater, ki je tudi ležala v sobi po Lojzetu. Mati je prav tako slišala strele, za to je postala zelo nemirna, ko ni bilo sina domov, ki se po navadi ni nikjer dolgo zadrževal. Prav tako kot mati je pričel K. prigovarjati, naj gredo z baterijo pogledat po vrtu. Jaz sem šel s K., pa nisva ničesar našla, ker me je K. povsod drugod vodil, samo tam ne, kjer je pok. Lojze res ležal, kot smo to pozneje ugotovili. Nato sta iskala še K. in mati, nakar se vrnejo še Tegelj in menda Boltežar z jokajočo materjo.

Jaz sem se naveličal tega jokanja, zato smo se pripravili, da gremo domov. Zavili smo okrog hiše (mi trije), ko je mati istočasno naletela na drugem koncu na mrtvega sina. Jaz sem vzel od tov. baterijo, ter se vrnil, da vidim situacijo. Lojze je ležal na pol postrani in pol vznak, klobuk mu je ležal ob glavi, iz nosnic mu je tekla kri, na laseh pa strnjena kri. Po kasnejšem pripovedovanju sem zvedel, da je dobil strele v vrat. Nato sem se vrnil k Pilotu in Matevžu, da smo šli domov v Škrilje. K. je izjavil, da je zvedel za Lojzetovo smrt šele naslednji dan, čeprav smo šli istočasno iz hiše, toda on je šel v nasprotno smer.

K. je grozil sestri pok. Lojzeta, češ, da mora govoriti, da je brat umrl, ne pa, da je bil ustreljen.

Naslednji dan sem javil sekretarju RK, da je bil Lojze ustreljen. K. se mi zdi propalica, ki je zmožen vsega. Je potuhnjen, pokvarjen tip, ki je vedno pripravljen s podkupovanjem, da drugi zanj nekaj store, in (prav on) se pa vedno dobro 'zmaže'. V septembru 43. je prišel iz Rabske brigade, da sedaj ni bil mobiliziran. Bil je že

tudi v Ljubljani, ter se razgovarjal z belogardistom Šteblajem iz Iške vasi v neki gostilni. T. in K. se zelo dobro razumeta.

Pri Štrumblijevih je bil (K.) kake 4 x, ter je bil z njimi v dobrih (norm/alnih/) odnosih.

Tov. Šimen se vedno zagovarja, da se ne spominja točno časa in oseb, češ, da je navedel vse že ob svojem prvem zaslišanju (Gorazdu) sedaj je pa že pozabil.³

Zavoljo sicer manjših razlik v izjavah vseh treh članov VOS pri zaslišanju, prav tako pa tudi zaradi tega, ker je ugotovil, da sta civilista T. in K. sodelovala pri dogajanju, a nič manj tudi iz dolžnosti kot rajonski poverjenik VOS, je Martin vsaj do začetka februarja o celotni zadevi obvestil Okrožno komisijo VOS v Ribnici, ki je začela po svoje stvar raziskovati.

Medtem je Pilot verjetno zaslutil, da bo šla raziskava v drugo smer, kakor so si zamislili, in je že 2. februarja 1944 poslal načelniku Okrožne komisije VOS Ribnica naslednji dopis: "Tov. Karlo, zvedel sem, da se morajo ponovno javiti vsi piloti v XV. divizijo zaradi ponovne razdelitve službe. Prosim Te, če mi dovoliš, da pustim službo pri VOS in se tudi jaz prijavim. Ker je stvar nujna, Te prosim, da mi izdaš propustnico, nakar bi takoj krenil. Če morda veš, kje se nahaja XV. divizija, mi sporoči. Prosim za odgovor z obratno pošto. Smrt fašizmu - Svoboda narodu. Pilot."⁴

Martin se je v začetku februarja še poglobil v preiskavo in je 7. februarja 1944 pred pričami zaslišal Marijo, ženo osumljenega K., in pokojnikovo mater ter Antona Božnarja-Rutarja, kjer so osumljenci dobili žganje. Pomembni za nadaljnji potek preiskave sta bili izjavi prvih dveh. Zapisnik o zaslišanju Marije K. z dne 7. 2. 1944 se glasi:

"Imenovana je žena soudeleženca pri usmrstitvi tov. Štrumblija tov. K.

Zasliši se jo v gornji zadevi.

Nekako ob pol 12. uri sta prišla domov moj mož in J. T. Nista izgledala pijana, pač pa je vzbujal pozornost T., ki je bil zelo prepaden. T. je šel po hiši enkrat gor in dol ter se nato podal proti domu. Takoj, ko sta vstopila, je moj mož rekel: "Štrumbelj je ubit". Jaz mu nisem verjela.

Ko je T. odšel iz hiše, je vabil s seboj tudi mojega moža. Moj mož pa se je uprl in ni hotel iti z njim. Šla sem za T. pred prag na malo potrebo in sem že opazila, ko je T. v svoji hiši, ki stoji vis a vis naše, prižgal luč in se začel sprehajati po sobi. Bilo me je groza, a sama nisem vedela zakaj. Z možem sva šla spat in je v tistem času moj mož jokal. Pripovedoval mi je, kako sta živela s pokojnikom na Rabu v internaciji, kako sta bila doma prijatelja itd.

Na moje prigovarjanje mi je moj mož povedal potek dogodka: Pri Štrumbliju v kuhinji so sedeli z mojim možem T., Štrumbelj in še dva partizana. Poslušali so radio. Ali so pili, ni povedal. Partizana sta začela streljati. Enega partizana je T. prosil, naj mu da pištolo. Partizan je to storil. T. je nekaj časa manipuliral s pištolo, ki se je naenkrat sprožila in je naboj zletel v pok. Štrumblija. Rekel mi je še: "Žena srečo imaš, ker je malo manjkalo, da ni zadel mene. Kdo bi se potem brigal za tebe in otroke."

Ko je bil pok. Štrumbelj zadet, se je naslonil na mizo in rekel: "Jezus, ustrelil si me." Moj mož ga je prijel za ramo in mu rekel: "Lojze, saj nisi ustreljen." Štrumbelj

³ Arhiv ministrstva za notranje zadeve (dalje AMNZ), fond 301-18/ZA/III, str. 271/2 - 22. in 23. 1. 1944.

⁴ Prav tam, str. 399 - 2. 2. 1944.

je prosil, da bi poklicali njegovo mater, dočim so drugi dejali, da naj jo ne kličemo. Štrumbelj je prosil za vodo in jo je popil pol dane posode.

Nato je rekel moj mož, da je šel domov. Moj mož ni nič rekel, da bi bila navzoča še Hočevar in Boltežar. T. je bil prišel iz Iga.

Resničnost gornjih navedb potrjujem Marija K. l.r. Priče: Šimen l.r., Boltežar Franc l.r., Martin l.r."

Istega dne pa je Marija Štrumbelj, mati pok. Alojza Štrumblja, o kritičnem večeru izpričala naslednje: "Kritičnega večera do 7. ure sem bila v kuhinji. Pri radio aparatu jih je bilo več, nekaj domačinov in nekaj partizanov. Okrog 7. ure sem šla spat. Kmalu sem zaslišala streljanje v kuhinji in v veži. Med tem streljanjem sem čutila, da je stopil v hišo sin, katerega sem vprašala, kdo strelja. Sin je nekaj zamrmral, a ga nisem razumela.

Kasneje je prišel Boltežar, ki je gledal na posteljo, ali spi na njej Lojze. Lojzeta ni bilo. Za njim je prišel K., katerega sem vprašala, kaj išče. Začel me je spraševati, kje se nahaja Lojze, kam hodi. Rekla pa sem, da ne vem, kje se nahaja sin. Malo pozneje sem šla s K. gledati k sosedu Petriču in od tu k Boltežarjevim. Sina nisva našla.

Pri Boltežarjevih sem vprašala, kje bi bil sin. A niso vedeli povedati. Za mano je prišel tudi K., ki je rekel Boltežarju Francu: "Oprat se pojdi k Rutarju". Stari Boltežar se je tedaj zagnal iz postelje z besedami: "Kaj misliš, da ga je naš".

Šla sem ven k Kaduncu, kjer sem tarnala, da ni Lojzeta. Ko sem prišla domov, je bil tu že K. Partizani pa so ležali na peči in ob peči.

Kasneje sem sama iskala okoli poslopij in sem našla sina mrtvega pri kašči. Prijela sem ga za glavo ter imela takoj krvave roke. Poklicala sem sosede na pomoč. Prišel je Boltežar Franc st., s katerim sva ga hotela preobleči, kar se je delno zgodilo. Preoblekli smo ga samo v druge hlače in telovnik. Med opravičkom mi je Boltežar st. rekel: "Najbrž ti ravno tako veš kot jaz, a povedati ne smemo."

Po telesu ga nismo gledali. V glavo je bil večkrat ustreljen. Desno oko je bilo dvakrat prestreljeno. Na desnih sencih dve ranici, na sredi čela ena in na levem sencu ena. Tudi ena v ušesu, menda desno, je bilo prestreljeno.

Stari Boltežar Franc je izjavil pred Švigelj Marijo, gostilničarko na Pijavi Gorici, in Pavlo Štrumbelj iz Iga 100 na Pijavi Gorici pred 14 dnevi, da ve kdo je sina usmrtil, a ne bo povedal, ker so otroci poleg.

Resničnost izpovedb potrjuje: + (za) Marijo Štrumbelj, podpisal Martin priča l.r., Šimen l.r."⁵

Gornje zasliševanje je dalo že precej več podatkov o resničnem dogajanju pri Štrumbljevih in na Sarskem nasploh, čeprav ne prva niti druga zasliševanka nista bili neposredno vključeni v dogajanje. Istočasno s temi zasliševanji je posegla, vsekakor po Martinovem obvestilu o tragičnem dogodku, v potek preiskave tudi Okrožna komisija VOS Ribnica. Načelnik komisije Karlo je namreč istega dne izdal nalog za aretacijo Šimna in Pilota. Komandirju varnostnega voda v Velikih Laščah Radku (Radko Žumer) je dal ukaz za aretacijo obeh. Za Pilotovo aretacijo mu je poslal dva pripadnika VOS iz Ribnice. Osumljenca naj primejo, razorožijo in zvezanega, z vsem kar ima, pripeljejo pred komisijo. Za Šimnovo aretacijo pa naj iz svojega voda izbere zanesljiva varnostnika in Šimna podobno kakor Pilota pri-

⁵ Prav tam, str. 411/2 - 7. 2. 1944.

peljejo v Ribnico. V istem ukazu oziroma pismu je načelnik naročal tudi rajonskemu poverjeniku na Barju Martinu, naj na komisijo pošlje vse gradivo, ki ga je dotlej zbral o zadevi Štrumbelj. Celotno akcijo so morali izvesti v največji konspiraciji.⁶ Hkrati je načelnik okrožne komisije Karlo sporočil tudi Centralni komisiji VOS, kaj se je 19. decembra 1943 dogajalo na Sarskem. Obenem jo je seznanil z rezultati dotedanjih zasliševanj Šimna, rajonskega obveščevalca rajona Barje, Pilota, komisarja varnostne čete v Velikih Laščah in Matevža, vodnika v tej četi. V dopisu je poudaril, da so izpovedali več ali manj enako, namreč, da nič ne vedo. Sporočil pa je tudi mnenje okrožne komisije o krivdi vseh treh. Obdolžila jih je: 1. da niso izvršili svoje dolžnosti in takoj sami začeli s preiskavo ter aretirali oba civilista J. T. in A. K. iz Sarskega, ki sta bila v sobi, ko se je tja vrnil Pilot in videl, da je Štrumbelj ranjen, 2. da sta Pilot in Matevž zamolčala potek dogodkov z izgovorom, da sta bila pijana do nevednosti, in 3. da vsi trije niso izvrševali partijske dolžnosti. Karlo je Centralni komisiji VOS javil, da je izdal ukaz za aretacijo vseh treh osumljencev, za katere predvidevajo po končani natančni raziskavi smrtno kazen. Prav tako pa je okrožna komisija pripravljena dati na razpolago Področnemu vojaškemu sodišču vse izjave obtoženih za razpravo proti J. T. in A. K.⁷

Hkrati je tekel postopek tudi proti J. T. in A. K. Že 4. februarja sta bila oba, morda v vasi Boštetje pri Velikih Laščah, zaslišana, potem ko so ju prijeli in sta bila pod stražo. Rajonski poverjenik VOS Davorin Renko-Martin je 9. februarja poslal okrožni komisiji v Ribnici vse zapisnike o zadevi Štrumbelj.⁸ Vendar zapisnika o zaslišanju obeh civilnih osumljencev v gradivu nisem našel. V naslednjih dneh so ju odpeljali na sedež okrožne komisije, kjer so ju zaprli in 13. februarja zopet zaslišali. Tam so se morda do tega datuma znašli tudi že aretirani ostali trije osumljenci. Vsaj Šimen je bil v zaporu okrožne komisije VOS že 11. februarja 1944. Zaslišanje obeh civilnih osumljencev je prineslo vrsto novih osvetlitev k dogajanju. Zavaljo tega in ker sta to edina njuna ohranjena zapisnika, ju v celoti objavljam:

Zapisnik, sestavljen dne 13. II. 44. v zadevi zaslišanja tov. A. K. (...) Zaslišan v zvezi umora tov. Štrumblja Lojzeta s Sarskega 7.

Kdo je bil navzoč pri Štrumbeljevih ob času dogodka? - Navzoči so bili K., T., Štrumbelj Lojze, Pilot, Matevž, Hočevnar, Boltežar ni bil navzoč.

Kakšne so bile okoliščine ob času streljanja in potek dejanja? - Nekaj po 8 uri zvečer sta Pilot in Matevž začela brez razloga streljati v strop in v steno. Na poziv T. in K. je Pilot nehal streljati in lje/ spravil pištolo, Matevž se je pa približal, nakar sta se s pištolo začela igrati T. in Štrumbelj. Ko se je sprožila, sta imela T. in Štrumbelj oba roke pri pištoli. Kdo je sprožil, ne morem reči. Štrumbelj je bil ranjen v glavo, sredi čela ob lasišču.

Koliko pištol je bilo v kuhinji? - Pištolo sta imela samo Pilot in Matevž, vsak svojo.

Koliko strelov sta dala Pilot in Matevž? - Oba skupaj sta oddala okrog 20 strelav.

Kdo je predlagal, da se nese ranjenega Štrumblja ven? - To sta predlagala Matevž in Pilot in sicer prvi Pilot.

⁶ Prav tam, str. 270 - 7. 2. 1944.

⁷ Prav tam, str. 267 - 7. 2. 1944.

⁸ AMNZ, F 301 - 18/ZA/IX, str. 772 - 9. 2. 1944.

Kaj ste naredili, ko je bil Štrumbelj ranjen? In ali je bil še živ? - Videli smo, da je bil ranjen v glavo, nakar sem mu jaz ponudil vode, ki je ni pil. Tedaj sta že Pilot in Matevž predlagala, da ga odnesemo ven, da ne bo mati videla, kaj se je zgodilo in da sta onadva kriva, ker sta dala pištoli. Vsi smo mislili, da je že mrtev, ker ni dal od sebe nobenega glasu. Ven sva ga nesla jaz in Hočevar. Položila sva ga na pot med kaščo in podom, kamor sta naročila položiti Matevž in Pilot. Ko sva se s Hočevarjem vrnila, je šel Hočevar domov, jaz sem pa še ostal. Pilot in Matevž sta šla tedaj ven in padli so strelji. Ko sta se vrnila, se nismo o Štrumblju nič več menili, samo po Pilotovem in Matevževem predlogu smo se zmenili, da bomo o dogodku molčali in rekli le, da je bilo streljanje s turjaške ceste, ob čemer je najbrže padel Štrumbelj.

Kam si šel po vsem tem? - Na jadikovanje Štrumbljeve matere sem šel z njo iskat sina najprej k Pavletovim, potem k Boltežarju, nato pa sem mater spremljal domov k njej in šel nato tudi sam domov, kamor sem prišel okrog 11 ure.

Na vprašanje in dolgo razpravljanje in po protislovjih ljel bil vprašan, kdaj šel z Šimnom domov večerjat? - Prva izjava: Še pred streljanjem. 2. izjava: Po streljanju šel z materjo Štrumbljevih iskat po vasi sina in Šimna videl šele ob povratku k Štrumbljevim, nakar sem šel takoj domov. 3. izjava: Šimna sem povabil na večerjo (besedilo zbrisano).

Kaj veš povedati o Pilotu? - Ko smo prišli 4. tm. na zaslišanje v neko vas, sem sedel bolj ob strani, je prišel k meni Pilot in mi dejal. Kam greste? Odgovor, na sodišče. Zakaj? Saj veš, kaj se je zgodilo. Kaj si morda povedal, je vprašal Pilot. Dejal sem: ja. Sumijo mene in T., kar pa ne moreva prenašati. Pilot je vprašal: Ali si tudi povedal, da sem ga jaz streljal zunaj. Odgovor: Nisem rekel, da si ga ti, ker ne vem, zunaj sta bila z Matevžem in ne vem, kdo je streljal, ali si ga ti. Nato je odšel.

Izjavo sem podal brez pritiska in je resnična." Zasliševali: (brez podpisa). Obtoženec: (brez podpisa).

Zapisnik, sestavljen dne 13. II. 44. v zadevi zaslišanja tov. J. T. (...) Zaslišan v zvezi z umorom tov. Štrumblja Lojzeta iz Sarskega:

"Kdo je bil navzoč pri Štrumblju, ko se je streljalo? - Navzoči so bili: K., Pilot, Matevž, Hočevar, Štrumbelj in jaz.

Kdo je začel streljati in zakaj? - Začela Matevž in Pilot, prvi?. Kazala s tem korajžo. Koliko strelou, ne vem. Jaz in menda K. (sua) rekla, naj nikar ne streljata, ker je lahko kakšna nesreča.

Koliko pištol je bilo v kuhinji? - Spominjam se samo dveh pištol: Matevževe in Pilotove. Jaz sem imel v rokah menda Matevževo, Pilot jo je spravil šele, ko je bil Štrumbelj že ustreljen.

Kako ste držali v rokah pištolo, ko je padel strel v Štrumblja? - Po tem kako je kazal T., je bila cev obrnjena proti Štrumblju, toda je nemogoče, da bi od tega dobil smrtni strel v glavo. Trdi pa T., da je bila rana na čelu.

Kaj ste ukrenili po strelu? - Razprli so mu srajco, kdo, ne vem? Rano so opazili na glavi, kdo, ne vem. Vsi so rekli, da je ubit.

Kdo je nesel Štrumblja ven? in zakaj? - Hočevar in K.. Pilot, K. in Matevž so se razgovarjali in sklenili, da bodo Štrumblja nesli ven. Nesla sta ga K. in Hočevar. Ko sta prišla nazaj, sta šla Pilot in Matevž ven in zunaj streljala. Zopet sta se vrnila in rekla, naj greva s K. h kozolcu in tam s puškami streljava, kar sva res napravila. Za

nama je šel tudi Pilot in Matevž. Medtem ko sva midva zunaj streljala, sem slišal tudi strele, 4 ali 5, iz smeri, kjer je ležal Štrumbelj. Matevž je bil v kuhinji.

Kam si šel po streljanju? - Po streljanju sem šel k Rutarju s K., kjer je bil tudi Boltežar in Šimen. Predno sva s K. šla, smo se v kuhinji še menili.

Kdo je nagovarjal Pilota in Matevža, da gresta ven še enkrat ustreliti Štrumblja? - Tega se ne spomnim, ker so oni stali s K. skupaj, jaz pa sem sedel posebej.

*Kaj veš o Šimnu in njegovi pištoli? - Ponoči smo s K. in Šimnom prišli k Štrumb-
ljevim in je v kuhinji Šimen spraševal, kaj pomenijo streli v zid. Nihče mu ni povedal
resnice, ampak tisto, kar smo se zmenili. Medtem je zapazil svojo pištolo in opasač
ter se opasal, medtem se pa razgovarjal s Pilotom, Matevžem in K. o pištoli, drugega
ne vem.*

*Kaj veš o Boltežarju? - Ne vem nič. Kriv on ni. Zakaj ga je K. pozval, naj si gre
umit roke, ne vem.*

*Ali veš kaj o razgovoru Pilota in K. 4. t.m.? - K. mi je o tem pravil samo, da je
Pilotu rekel, da bo povedal po resnici. Drugega nič.*

*Izjavo sem podal brez pritiska in je resnična." Zaslisevali: (brez podpisa).
Obtoženec: (brez podpisa).⁹*

V zvezi s tem zaslišanjem je vsekakor zahteva okrožne komisije, datirana z istim datumom, naj rajonski poverjenik VOS (Martin) izvrši naslednje poizvedbe, ki jih zahteva Področno vojaško sodišče Ribnica. Ker je za končno presojo krivde osumljenih Pilota, Matevža in Šimna treba ugotoviti, kakšni so bili njihovi odnosi do obeh soobtožencev T. in K., naj to poizve. Iz istega vzroka naj s pomočjo VOS poizve o prejšnjem življenju S. O. (Matevž) in J. P. (Šimen) ter njuno vlogo v javnem življenju ter odnos do soseščine. Razčistiti je treba tudi izjavo T., da mu je Boltežar po izjavi nekoga drugega dejal, da bi se Štrumbelj do 9. ure zvečer lahko odkupil smrti. Izjava kaže na naklepni umor in je treba v zvezi s tem zaslišati Franca Boltežarja st. Tudi to zaslišanje naj se izvrši s sodelovanjem pristojnih organov VOS. Zadeve naj bi rešil v treh ali štirih dneh in rezultate naj bi poslal po kurirju, ki je prinesel sporočilo in čakal na odgovor.¹⁰

V dneh od 13. do 15. februarja je Okrožna komisija VOS predala Področnemu vojaškemu sodišču Ribnica oba osumljena civilista, 16. februarja pa še vse tri obtožene člane VOS, o čemer je pisno sporočila tožilcu Viktorju Damjanu. Vse gradivo pa so že pred tem datumom izročili tožilcu osebno. Istočasno so ga obvestili, da vse tri obtožujejo za naslednje delikte: Šimna, Pilota in Matevža, da so se opili tako, da niso bili svestni svojih dejanj. Pilota in Matevža, da sta proti pravilom dala puški T. in K., ki sta z njima streljala. Šimen pa je odložil samokres z opasačem in ni vedel, kje ga ima. Pilot in Matevž sta neupravičeno streljala s samokresoma v zaprtem prostoru na Sarskem. Šimen, Pilot in Matevž so namerno zatajili ves dogodek in so o njem poleg tega dali na prvem zaslišanju 22. in 23. januarja povsem napačno izpoved. V pismu so tudi prosili, naj sodišče z obsodbo osumljencev počaka, da mu bodo poslali mnenje Centralne komisije VOS. Dopisu

⁹ AMNZ fond 301 - 18/ZA/III, str. 409/10 in 418/19 - 3. 2. 1944.

¹⁰ Prav tam, str. 385 in 425 - 13. 2. 1944.

so dodali še dve Šimnovi pismi, ki jih je pisal 11. in 16. februarja iz zapora, eno v zvezi s pištolo, drugo, obtežilno, v zvezi s Pilotom.¹¹

S prenosom zasliševalnega gradiva in s predajo obtožencev Področnemu vojaškemu sodišču Ribnica se je v procesu končala vloga preiskovalnega telesa, ki

so ga predstavljali organi VOS, kolikor seveda vpliv Centralne komisije ni segel na samo sodišče. Zadevo je prevzelo pristojno sodišče.

V času neposredno po kapitulaciji Italije se je ob utrditvi vojaške in civilne oblasti na osvobojenem ozemlju organizirala tudi sodna oblast. Pri vseh komandah področij so bila že okoli srede septembra 1943 ustanovljena stalna Področna vojaška sodišča, ki naj bi razbremenila brigadna in odredna sodišča. Podrejena so bila Višjemu vojaškemu sodišču, to pa je bilo podrejeno sodnemu oddelku pri Glavnem štabu NOV in POS. Področna sodišča so poslovala po Pravilniku o organizaciji in poslovanju področnih vojaških sodišč z dne 20. novembra 1943, ki so ga dopolnili in deloma spremenili 19. januarja 1944. V razliko od pravilnika za brigadna in odredna vojaška sodišča je moral biti pri vsakem področnem sodišču kot član tudi diplomiran pravnik. Izrekati so mogla tudi smrtne obsodbe, izvršbe pa so bile možne šele po potrditvi prvostopenjskih sodb po Višjem vojaškem sodišču. Še posebej je bila potrditev obvezna pred izvršitvijo smrtnih kazni nad pripadniki NOV in POS.¹²

Področno vojaško sodišče v Ribnici je takoj po 16. februarju začelo obravnavati Štrumbeljev primer s Sarskega. Neposredno po tem datumu so ponovno zaslišali vse tri osumljene člane VOS. Sodeč po zapisnikih, ki pa, žal, niso datirani, so se obtoženi odrekli prvotni izpovedi, vsekakor pod vplivom ugotovitev preiskovalnega postopka, in prikazali bolj resnično dogajanje dejanja.

Zapisnik o zaslišanju L. E. - Pilota (...) po poklicu dipl. tehnik, pristojen v Ljubljani izpove: "Dne 20. dec. 43. je prišel tov. Šimen v Škriljevem k nam v sobo in dejal, da gre na Sarsko mobilizirat ter vprašal, če hoče iti kdo z njim. Prijavila sva se s tov. Matevžem ter se z njim skupno napotila na Sarsko, kamor smo prispeli okrog 4. ure. Šimen je tedaj stopil k Boltežarjevim, kamor sva mu sledila tudi midva in tam vprašal za Boltežarjevega sina. Ko je sin prišel, mu je naročil, da naj mu prinese nekaj žganja, katerega je sin šel iskat ter ga je prinesel polno zelenko, ki je držala po mojem mnenju 1.3 l. Hkrati je Boltežarjev sin po Šimnovem nalogu sklical še ostale vojaške obveznike ter so ob tej priliki prišli v sobo K., T., Štrumbelj. Ne spominjam se, če je bil med njimi tudi Hočevnar. Jaz sem plačal Boltežarju 50

¹¹ Prav tam, str. 315-316 - 16. 2. 1944. Obe pismi se glasita: "OK VOS, na položaju. Spomnil sem se, da sem imel opasač s fotrolo pri sebi, ko sem prišel v kuhinjo, ko sem vstal, sem se popravljal in se spomnim, da sem imel fotrolo prazno. Gledal sem tam, če sem pištolo izgubil. Vprašal sem Teglja, če ve, kje je moja pištola. On je rekel, da ne ve nič. Bil sem precej prestrašen in se mi zdi, da sem iskal tudi v kuhinji pri Rutarju in sem šel potem v hišo k peči. Premišljeval sem, kam bi dal pištolo, pa se nisem mogel spomniti, kako je prišla moja pištola v Štrumbljevo kuhinjo. Ne morem nikakor vedeti, ali sem jo sam tam pustil, ali kako je to."

11. II. 44. Šimen.

"Tov. Hinko, položaj. Sinoči sta se pogovarjala Pilot in Matevž. Pilot rekel, Matevžu, zakaj ni rekel, da je ostal on v veži in, da sploh ni šel ven. Ker to bi bila edina rešitev za Pilota. Pilot je rekel, jaz se bom držal do zadnjega, potem pa, kar bo, bo". Šimen.

"P. S. To pismo ne smeš prec povedati, ker mi sicer ne bota več zaupala."

16. II. 44.

¹² Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), fond Glavni štab NOV in POS, fasc. 117/IV/2 in IV/3 - 15. 12. 1943, 28. 1. 1944 in 17. 3. 1944.

Lir za žganje. Ni mi znano, ako je še kdo plačal Boltežarju za žganje. Od Boltežarja smo se napotili naravnost k Štrumblju, z namenom, da bi poslušali radio. Vstopili smo v Štrumbljevo kuhinjo ob 17.15 uri in nas je bilo okrog šest ali sedem moških in sicer: Matevž, K., T., Šimen, Boltežar ml. in jaz. Za Hočevarja se ne spominjam, če je šel z nami. Z nami je bil tudi Štrumbelj. Pri Boltežarjevih smo prej še jedli skuto, ki nam jo je prinesel Boltežarjev sin in katero smo vsi razen Boltežarjevih domačih jedli. Tam smo dobili 1 pehar orehov, ki jih je Matevž stresel v svojo ruto in vzel s seboj k Štrumbljevim. Kmalu za tem, ko je začel radio London oddajati v srbskem jeziku, so razen Štrumblja in mene vsi odšli iz hiše s Šimnom, ki je dejal, da gre na obisk k svojim znancem. Med poslušanjem oddaje je prišla v kuhinjo Štrumbljeva mati, ki je kuhala večerjo. Po šesti uri, (ko) sem še vedno poslušal radio in sicer oddajo v nemščini, so vstopili v Štrumbljevo kuhinjo rajonci iz Šmarja, ki so tudi prišli poslušat. Midva s Štrumbljem sva odšla k Ruparju klicat ostale tovariše, naj pridejo poslušat naslednjo oddajo v slovenščini. Ko sem vstopil v Ruparjevo kuhinjo, sem opazil Šimna, ki se je pogovarjal z domačim dekletom, dočim so ostali trije, t.j. K., T. in Boltežar ml., stali v bližini. Matevž pa je sedel v veži na stopnicah in si je z rokami podpiral glavo. Na poziv, da naj gredo nazaj k Štrumbljevim poslušat radio, mi je Šimen dejal, da bo prišel takoj za mano, jaz sem pa pristopil k Matevžu, ga dvignil, nakar sva skupaj odšla k Štrumbljevim. Prvi je za nami prišel Štrumbelj, kasneje med oddajo pa sta vstopila K. in T., pozneje okrog osmih je kot zadnji vstopil v Štrumbljevo kuhinjo Šimen. Oddajo v slovenščini sem beležil v zvezek in nisem polagal važnosti na ostale tovariše, ki so stali okrog mene. Po oddaji smo se pogovarjali o političnih in vojaških stvarih, nakar so se rajonci iz Šmarja poslovili. Nato smo peli in glasno govorili, ko je K. vprašal, kje sem dobil pištolo, sem odgovoril, da sem jo zaplenil Nemcem ob priliki borbe v Črni vasi. Matevž se je oglašil in pričel zatrjevati, da je njegov samokres mnogo boljši od mojega, kar sem mu pa ugovarjal. Nato je Matevž potegnil samokres iz usnjene torbice (za pištolo) in pričel streljati v strop in oddal dva strela, nakar sem tudi jaz potegnil svojo, hoteč dokazati, da je moja boljša, in sem izstrelil 10 do 12 nabojev, nakar je zopet streljal Matevž. Okoli stoječi, zlasti pa Štrumbelj, so nas opozorili, da naj nehava streljati, kar sva tudi storila. Spravil sem samokres nazaj v torbico, dočim je Matevž na prošnjo T. izročil samokres T. potem, ko mu je razložil, kako se odkoči in zakoči. Nato sem se jaz odpasal, odložil opasač s samokresom na stol in sem odšel ven iz hiše na stran. Ko sem bil zunaj, nisem slišal nobenega strela. Zunaj sem se zadrževal okrog 5 minut. Ko sem stopil v kuhinjo, je sedel T. na štedilniku, vil z rokami in se prijemal za glavo, dočim je Štrumbelj bil s sprednjim zgornjim delom telesa naslonjen na mizo tako, da se je z nosom in čelom dotikal mize, dočim ga je od zadaj pod pazduho držal K. Vprašal sem T., kaj se je zgodilo in ta mi je ves obupan odgovoril: "Joj, po nesreči sem ga ustrelil." Nato sem pogledal proti Štrumblju, kateremu je K. odpenjal srajco in tedaj sem videl, da je Štrumbelj ranjen v prsa ter mu je kri polagoma curljala iz rane. Po obrazu je bil bled, ves potan in je narahlo stokal nerazumljive besede ter je izgledalo, kakor da bi hotel nekaj povedati. Tudi Matevž mi je takoj za tem potrdil, da je izročil pištolo T. in da mu je na vprašanje ali je zakočena, izjavil, da je, nakar je T. pritisnil na petelina in sprožil ter zadel Štrumblja. Matevž je nato rekel, da naj pomagamo Štrumblju, toda K. je ugovarjal, češ, da mu nimamo več kaj pomagati, saj je že mrtev. Matevž je vzel samokres (...) K. je predlagal, da bi se odneslo Štrumblja ven, da ga ne bi videla

mati, nakar sta ga takoj skupno s Hočevarjem odnesla ven. Ostali smo v kuhinji sami s T. in Matevžem. Kmalu nato se je vrnil K., dočim Hočevarja ni bilo nazaj. Pripominjam, da sem Hočevarja prvič zagledal po nesreči. Kmalu za tem ko je prišel K. nazaj in dejal, da bomo sedaj nesrečo zakrili tako, da bomo fingirali smrt Štrumblja s tem, da so ga s ceste ubili Nemci. Rekel nam je, da naj se vsi tako zagovarjamo pri eventualnem zaslišanju. Takoj na to sta K. in nato še T. na predlog prvega vzela mojo in Matevževo puško, je K. rekel, da gresta streljat in da bosta fingirala borbo s ceste. Ostala sva z Matevžem sama v kuhinji in sva drug drugemu zatrjevala, da morava res tako govoriti, tako kot je rekel K., da ne bi bil T. prehudo prizadet. Še predno pa sta šla K. in T. z najinima puškama ven, je K. naju nagovarjal, naj gre eden izmed naju ven ter naj ustrelj ranjenega Štrumblja v primeru, da še ni umrl. Midva sva to kategorično odklonila in sva ostala v kuhinji. Kmalu za tem, ko sta K. in T. odšla, sva slišala 10 - 12 strellov v bližini. Nato sem hotel oditi za njima pogledat, kam sta šla streljat, pa nisem niti odprl vežnih vrat, ker sem slišal žvižg krogle in njen udarec v steno v bližino vežnih vrat. Vrnil sem se v kuhinjo in to povedal Matevžu. Izjavljam, da sem šel do vežnih vrat brez samokresa, ki je še vedno ležal na stolu v kuhinji. Nato sta se K. in T. vrnila ter prislonila puški v kot, kjer sta jih preje vzela in nas še enkrat opozorila, da moramo govoriti tako, kakor nas je prej naučil K. Nato sem jaz izjavil, da bi bilo dobro iti po Šimna, da bi se odpravili domov. Pred tem pa je K. mene vprašal, če je že Štrumbelj mrtev. Odgovoril sem mu, da je mrtev. Nato je na moj predlog odšel, ne spominjam se, ali je bil to K. ali T., po Šimna, ki se je še vedno nahajal pri Ruparjevih. Kmalu je prišel Šimen nazaj in tedaj smo se pogovorili, da bomo pri Štrumbljevih prespali. Ostali smo v kuhinji le Šimen, Matevž in jaz, dočim K. in T. nisem več videl. Šli smo v sosednjo sobo, kjer je v postelji ležala Štrumbljeva mati in sva z Šimnom zlezla na peč, dočim se je Matevž vlegel na klopi pri peči. Šimnu sem na peči polglasno razodel, da je T. po nesreči ustrelil Štrumblja. Naknadno še izjavljam, da je Šimen v trenutku, ko je vstopil v kuhinjo, vprašal, kaj smo delali, da je strop ves preluknjan in izjavil sem mu, da smo streljali s samokresi. Nato je Šimen izjavil, da je pri Ruparjevih iskal ves čas svojo pištolo, na kar je nenadoma zagledal na koncu mize na nasprotni strani vrat samokres in dejal začudeno: "Kako je mogla priti vendar semkaj, ko sem jo iskal pri Ruparjevih.

Kmalu po gori navedenem pogovoru na peči v Štrumbljevi sobi je Štrumbljeva mati ustala in pričela spraševati za svojim sinom. Šimen ji je takoj odgovoril, da bo sin že prišel nazaj. V tem trenutku sta stopila notri K. in T., ki sta na materino vprašanje glede sina odgovorila isto kot Šimen, s pristavkom, da ni otrok in da se bo kmalu vrnil. Od Šimnovega prihoda do povratka K. in T. v Štrumbljevo sobo je preteklo okrog 20 minut. Ker je Štrumbljeva mati kar naprej jokala in tarnala, je Šimen izjavil, da ne bomo poslušali to tarnanje in da gremo raje nazaj v Škrilje. Z nami sta šla tudi K. in T. iz hiše. Pred hišo sta se T. in K. odcepila od nas in odšla skupaj domov, mi pa smo zavili na cesto proti Škriljem. Na cesti sem se spomnil, da sem pozabil pri Štrumbljevih ruto z orehi, ki sem jih dobil pri Boltežarju. Zato sem šel nazaj, vzela orehe in tolažil Štrumbljevo mater, katero sem srečal v veži in ki je še vedno spraševala za svojim sinom. Ko sem došel do Šimna in Matevža, ki sta me čakala na cesti, sem povedal, da mati še vedno sprašuje za sinom in sem predlagal Šimnu, naj jo gre tolažit. Šimen jo je šel tolažit in je ostal pri njej kake četrt ure. Ko se je vrnil, je rekel, da sta skupno z materjo našla mrtvega Štrumblja

za kaščo, t.j. okrog 25-30 m od hišnih vrat. Matevž je dal Šimnu že preje baterijo, ker je bila zelo temna noč. Ko je Šimen prišel nazaj na cesto, se je izrazil napram nama, da je moralo biti v ozadju nekaj drugega, ker ima Štrumbelj krvavo glavo. Da je imel pok. Štrumbelj štirikrat prestreljeno lobanjo, je izjavil napram meni šele tov. Gorazd, član ROOF Barje pri zaslišanju. Tedaj mi je tudi omenil, da je šipa pri Štrumbljevih bila prestreljena, kar mi do tedaj tudi ni bilo znano. Zasliševanje se je vršilo tretji dan po tem dogodku. Isti dan mi je tov. Šimen izjavil, da je vso zadevo javil naprej Okrožni komisiji VOS Velike Lašče.

Ko se me vpraša, ali je bil to zgolj slučaj, da je T. ustrelil Štrumblja, ali da je bil to nameravani umor, izjavljam, da se mi zdi sumljivo, da bi bila to le nesreča, kajti T. je bil v kritičnem trenutku premalo prestrašen in K. se je prehitro znašel v tej situaciji, zlasti pa sumljiv njegov predlog o fingiranju usmrtilive pok. Štrumblja s strani Nemcev. Čudim se tudi temu, da ni K. izvajal večji pritisk na mene in na Matevža, ko sva mu odklonila, da bi šla streljat ranjenega Štrumblja.

Kasneje mi je Martin povedal, da je K. zahteval, da naj se vrši Štrumbljev pogreb čimpreje.

Svoj zagovor sem podal neprisiljeno, zapisnik je v redu, kar potrjujem s svojeročnim podpisom." Pilot¹³

Pilotu je pri zaslišanju sledil Matevž, ki se je zaradi takratne hude pijanosti manj spominjal dogajanja, bil pa je bolj koncizen in je opozoril na nekatere važne momente.

Zapisnik o zaslišanju tov. S. O. (Matevž) ... po poklicu tobačni delavec, izpove: "Pred božičnimi prazniki sem šel skupno s Pilotom in tov. Šimnom, katerega sem že preje poznal, ker sva bila skupaj v službi, na Sarsko mobilizirat. Ustavili smo se pri Boltežarju, po domače pri Teglju, kjer nam je Boltežarjev sin sam od sebe prinesel skuto. Nato so prinesli na mizo steklenko, za katero pa ne vem, koliko je držala in kdo je naročil. V njej je bilo žganje, katerega so pili vsi naokrog stoječi, t.j. Pilot, Šimen, K., T., Štrumbelj, Hočevvar, Boltežar ml. in jaz. Ne spominjam se točno, kdo je plačal žganje, vem le, da je bilo govora o 100 Lirah. Po izpitem žganju sem bil nekoliko dobre volje, kakor tudi ostali tov., nakar je tov. Pilot predlagal, da gremo poslušat radio k Štrumbljevim. Tov. Šimen je med pogovorom pri Boltežarjevih izjavil civilistom, ki so bili povečini terenski delavci, da bodo mobilizirani, nakar so mu odgovorili, da imajo potrdila, da delujejo na terenu in da jih zato ni upravičen mobilizirati. Ne spominjam se, da bi tov. Šimen še nadalje vztrajal v svoji zahtevi. Na poti k Štrumbljevim smo se še preje ustavili še v neki drugi hiši, kjer so ostali tovariši pili žganje, dočim sem jaz ostal malo zadaj pri vratih (morda je bilo tudi v veži), kar se točno ne morem spominjati, ker mi je bilo slabo. Ne vem, koliko časa smo ostali pri tej hiši. Nato smo se podali k Štrumbljevim poslušat radio. Ko smo prišli k Štrumbljevim v kuhinjo, nas je bilo vsega skupaj v kuhinji 8 in sicer: Pilot, K., T., Hočevvar, Štrumbelj, Šimen, Boltežar in jaz. Ker mi je bilo vsled zaužite skute slabo, nisem polagal važnost na oddajo, spominjam se le toliko, da sem slišal glasbo in neke besede v nemščini. Po oddaji smo poslušali glasbo in pogovor je nanesel, da je moja pištola slabša od Pilotove, nakar sem potegnil pištolo iz toka in sva skoro hkrati s Pilotom streljala v strop in v stene, ne vem pa, če sva streljala skozi okna oz. šipe. Jaz sem dal pri streljanju 6-8 strellov. Moj tov. Pilot pa je

¹³ AMNZ, fond 301 - 18/ZA/III, str. 407-408, - s. d.

izstrelil vsaj toliko kot jaz, če ne več. Naokoli stoječi so se pa smejali najinemu početju. Ne vem, da bi kdo izjavil, naj nehava streljati. Po končanem streljanju sem nenadoma opazil na koncu mize samokres, o katerem sem prvotno mislil, da je moj, nakar sem pa opazil, da je bolj nov kot moj, nisem pa vedel, čigav je. Ne vem, kako je prišel T. do samokresa, mnenja sem, da ga je vzel z mize. Ne spominjam se, da bi me T. vprašal za samokres. Mislim, da sem imel svoj samokres tedaj za opasačem. T., ki je napol sedel na štedilniku, je držal samokres v roki, in naenkrat je počil strel, ki je zadel Štrumblja v prsa. K. je pristopil in ga kot prvi prijel pod pozduho, da se ni zgrudil. V sobi smo ga imeli še četrť do pol ure. Zagotovo vem, da so bili tedaj prisotni: K., T., Pilot, ne spominjam se pa za tov. Hočevarja, dočim se je tov. Šimen že v začetku pri poslušanju radia odstranil in odšel neznano kam. Po strelu je T. vil z rokami in se izjavil v tem smislu, da ga ni nalašč ustrelil, in kaj naj sedaj napravi. Nisem šel pomagat Štrumblju, ker sem bil fizično nesposoben pomagati drugemu radi zaužite skute in žganja. V tej neprijetni situaciji se je najprej znašel K., ki je predlagal, da bi nesli Štrumblja ven in da bi fingirali, da je Štrumblja zadela krogla s ceste. Nato sta ga K. in še nek tovariš, mislim, da je bil to T., nesla na plano. Ne vem, kdaj sta K. in T. vzela puški, ki sta bili Pilotova in moja last, ter kdaj je K. predlagal, da bi fingirali napad s ceste. Sedaj se spominjam, da je K. to govoril, še predno sta odnesla s T. Štrumblja. Ne vem, če je bil Pilot pri nesreči zraven. Vem le to, da je Pilot šel ven takoj za K. in T. in da se je tudi prvi vrnil. Ne vem, če je imel Pilot pri sebi orožje, ko je šel ven. Jaz sem bil pri tej priliki najbolj pijan in zato ne morem podati točnih izjav. Tov. K. nas je že prej podučil, da moramo vsi enako govoriti in da bi bilo najbolje, da bi ga jaz zunaj še nekajkrat ustrelil, da bi imel pok. Štrumbelj več vstrelin ter da bi izgledalo, kakor da so ga zadeli streli iz ceste. Jaz sem odločno izjavil, da tega ne morem storiti, ker nisem sposoben umoriti človeka. Tudi Pilot je na prigovarjanje K. podal iste izjave. Ker se je Pilot prvi vrnil, sem mislil, da je šel ogledovat mrtvega Štrumblja, vendar ga za to nisem spraševal. Ne spominjam se, ali so streli zunaj hiše padali pred prihodom Pilota v kuhinjo ali pa po njegovem prihodu. Vem le toliko, da je bilo slišati okrog 4-6 strellov. Nato sva ostala sama s Pilotom v kuhinji, kjer sva ostala precej dolgo, dokler se ni prvi vrnil Boltežar. Ne vem, če je on o tej stvari kaj vedel. Boltežar me je peljal h klopi zraven peči v sosednjo sobo, kjer sem opazil, da leži v postelji Štrumbljeva mati. Kmalu za tem je prišel tudi Šimen, ki je skupno s tov. Pilotom zlezal na peč. Najprej smo se zmenili, da bomo prespali pri Štrumbljevih, kasneje pa je Šimen odločil, da krenemo proti domu z utemeljitvijo, da je boljše, če gremo prej domov. Ne spominjam se, da bi prišla v sobo K. in T. Vem, da je Štrumbljeva mati tarnala in spraševala za svojim sinom. Nato smo se odpravili domov, vendar smo se na cesti ustavili, ker je nek naš tov., ne spominjam se, kateri je to bil, pozabil pri Štrumbljevih orehe, ki jih je bil dobil pri Boltežarju. Počakali smo ga, nakar smo krenili vsi skupaj proti domu. Ne vem, kdo je šel iskat orehe, ali Šimen ali Pilot.

Pri vsej zadevi se mi je zdelo čudno to, da se je tov. T. zelo zagonetno vedel, in je kazal premalo strahu za dotično dejanje, ki ga je storil. Vse je izgledalo, kakor da je bil K. večji krivec. Kasneje se je šušljalo, po vasi, da ga je kak domačin podrl.

Zaslišanje obdolženca je otežkočeno, ker pričanja sleherni stavek z "ne vem, ne spominjam se, mnenja sem" itd. ter so vse njegove izjave zelo nejasne, kar upravičuje s tem, da je bil kritičnega večera zelo pijan in da se radi tega ne more

povsem spominjati vseh dogodkov, ki so se tedaj vršili. Na splošno tudi izjavlja, da je zelo slabega spomina ter da je nervozen.

Izjavlja, da se pri umoru ne čuti soudeleženeega, zaveda se pa, da je njegova krivda v tem, da je preveč pil.

Svoje izjave sem podal brez pritiska, zapisnik je v redu, kar potrjujem s svojeročnim podpisom". Matevž¹⁴

Zadnjega so zaslišali Šimna, ki v času tragične Štrumbljeve smrti ni bil na kraju dogodka, a je kot vodja patrolje nosil moralno krivdo in odgovornost za vse tri člane VOS.

Zapisnik o zaslišanju J. P. (Šimna) ... delavec, poročen, oče enega otroka, starega štiri leta, brez imovine, nekaznovan, izpove:

"Okrog 20. dec. 1943. sem povabil Pilota in Matevža, če bosta šla na patrolo, da bi šli skupaj poslušat radio na Sarsko. Okrog 3 (tretje) ure smo dospeli v vas in se ustavili pri Boltežarju (Teglju), ki sem ga že od preje poznal, ker sva delala skupaj v Tobačni tovarni v Ljubljani. Po pozdravu sem vprašal Boltežarja ml., če ima kaj za piti, na kar mi je odgovoril, da bo pogledal, če se bo kaj dobilo. Najprej so Boltežarjevi prinesli na mizo skuto, na kar je Tegel prinesel še steklenico žganja, ki ga je iskat šel k sosedu Rutarju. Ni mi znano, ali je kdo kaj plačal za žganje, zdi se mi, da je Pilot obračal denarnico, vendar sem vsled pogovora prezrl. Ne vem, zakaj je prišlo toliko civilov v Teglevo hišo. Tam so bili navzoči: Pilot, Matevž, K., Boltežar, Štrumbelj in jaz, kjer smo pili žganje in jedli skuto približno do 5. ure. Pilot nas je nato pozval, naj gremo k Štrumbljevim poslušat radio. Ne vem, koliko časa smo ostali pri Štrumbljevih, vem le to, da smo enkrat šli ven iz kuhinje k Rutarjevimi, kjer sem se jaz razgovarjal z domačo hčerko ter ostalimi Rutarjevimi. Mislim, da smo odšli k Rutarjevimi radi tega, da bi dobili še nekaj pijače.

Preje smo se zadrževali pri Štrumblju do konca oddaje in so bili prisotni Pilot, Matevž, K. je menda tudi bil, Štrumbelj L., Hočevarja sploh nisem videl, za T. tudi ne vem, če je bil zraven, in jaz. Po končani oddaji, o kateri pa ne vem, v kakšnem jeziku se je vršila, smo nekateri odšli k Rutarju najbrže radi pijače, kjer so kuhali žganje tisti dan. Ne vem, kdo je šel vse z menoj, spominjam pa se, da sem v kuhinji videl Pilota, Matevža, K. in Boltežarja. Pozneje sem videl, da je ostal pri meni le Boltežar, dočim so drugi odšli. Nekaj časa sva se še razgovarjala z Boltežarjem, nakar mi je postalo slabo in od tedaj naprej se nič več ne spominjam, dokler me ni prišel poklicat Boltežar ml. Zbudil me je iz spanja. Ko se me vpraša, iz kakšnega razloga me je zbudil, ne vem odgovora. Nato sem se vsedel v hiši k peči, dočim sta se Boltežar in T. pri mizi na tiho pogovarjala. Nato je prišel notri K. in me vprašal, če sem že kaj večerjal. Skupno s T. sva šla k njemu na večerjo, kjer sva zavžila pol kašnate klobase in pa mleko. Ko smo šli od K. stran in smo nameravali ponovno se oglasiti pri Rutarjevih, mi je K. dejal, da so krogle ropotale po strehah. Ker so bila hišna vrata pri Rutarjevih zaprta, smo se podali vsi trije k Štrumbljevim. Ko smo stopili notri, sta sedela Pilot in Matevž ob mizi in opazil sem, da je bila stena precej poškodovana in da je omet ležal na tleh. Vprašal sem, kdo je streljal po kuhinji, nakar mi je Pilot odgovoril, da je Matevž streljal. Hkrati sem pa zapazil na koncu mize svoj samokres brez torbice, saj sem imel opasač na sebi. Ne spominjam se, da bi samokres pozabil pri Štrumbljevih, niti ne vem, kdo mi ga je položil na mizo.

¹⁴ Prav tam, str. 414-415.

Spominjam se to, da sem pri Rutarjevih, ko me je zbudil Boltežar ml., iskal samokres pod posteljo in pri postelji, misleč, da sem ga med spanjem zgubil. Pilot mi je izjavil pri Štrumblju, da je Matevž streljal z mojim samokresom. Nato je K. vprašal, kje je Lojze Štrumbelj, nakar smo šli v sobo, kjer je ležala na postelji Štrumbljeva mati. Kmalu za tem je K. vprašal Štrumbljevo mater, kje se zadržuje Lojze, nakar sta skupaj odšla k sosedu iskat Lojzeta. Vrnila sta se nazaj in ker je mati še nadalje tarnala, sem jaz, ki sem ležal še na peči skupno s Pilotom, svetoval, da bi šli domov. Ko smo prišli do ceste, smo zaslišali glasno jokanje Štrumbljeve matere, nakar sem se jaz obrnil nazaj proti Štrumbljevi hiši in sem z baterijo, ki mi jo je posodil eden mojih spremljevalcev, šel proti glasu matere in sem na poti naletel na mrtvega Štrumblja. Posvetil sem z baterijo v obraz pokojnega Štrumblja in opazil, da ima na vrhu čela pri lasišču strnjeno kri. Natančneje nisem pogledal, in ne vem, ali je bil ustreljen na dotično mesto, ali je bila poškodba prizadeta s topim ali ostrim predmetom in tudi nisem videl, ali je bil ranjen v prsi. Ko sem prišel nazaj na cesto k Matevžu in Pilotu, ki sta me čakala, (sem rekel?) da leži Lojze pri kašči, zadet v glavo. Ne spominjam se, da bi Pilot šel iskat orehe nazaj k Štrumbljevim.

Naslednji dan smo pričeli s preiskavo, ki jo je vodil Gorazd, sekretar RK Barje, kjer so bili zaslišani K., T., Boltežar in jaz. Pri zaslišanju je K. tov. Gorazdu izjavil, da je hotel zamašiti luknje pri Štrumbljevi hiši zato, da ne bi Nemci zapazili, da je kdo streljal v hišo. Štrumbljeva sestra je izjavila še pred tem zaslišanjem tov. Gorazdu in meni, da ji je K. zabičal, da ne sme govoriti, da je bil Lojze ustreljen, ampak da je umrl. Ni mi znano, kaj sta izjavila Pilot in Matevž ob priliki zasliševanja od tov. Gorazda. Meni se je čudna zdela izjava Štrumbljeve sestre o K. izjavi.

Pri vsej zadevi se mi je zdelo zelo čudno, zakaj je K. kritičnega dne s Štrumbljevo materjo iskal Lojzeta po hišah. Še prej pa sem šel skupaj s K. iskat Štrumblja, ker je K. tako silil, da moramo poiskati Lojzeta. Iskala sva ga skupaj, toda bilo je zaman, nakar sva (se) vrnila nazaj v kuhinjo.

Izjavljam, da nisem vedel, da je T. ustrelil Štrumblja vse do takrat, ko je tov. Martin zasliševal /4. II./ K. in je ta izjavil, da je T. ustrelil Štrumblja.

Svoj zagovor sem podal brez pritiska, zapisnik je v redu, kar potrjujem s svojim lastnoročnim podpisom": Šimen

Nadaljevanje tukaj: "Pri soočenju s tov. Pilotom na vprašanje ali je res Pilot povedal Šimnu na peči pri Štrumbljevih, da je T. ustrelil Štrumblja, Šimen trdovratno taji, da to ni res in oporeka tov. Pilotu, ki o tem ponovno potrди in izjavi resničnost svoje prvotne izjave v zasliševalnem zapisniku. Tov. Pilot pove ponovno tov. Šimnu v obraz, da je še en teden kasneje ponovno govoril in razlagal o nesreči, kako je T. ustrelil Štrumblja. Šimen ponovno zanika, da bi to vedel, pač pa končno prizna, da je razumel vse Pilotove izjave na ta način, kakor da se je nesreča primerila v onem času, ko sta Pilot in Matevž streljala v strop.

Pilot sam izpove po odstranitvi tov. Šimna, da je 4. febr. 44. v Boštetjih pri Vel. Laščah, kjer sta K. in T. čakala na obed se porazgovoril s K. v navzočnosti stražarja, ki ga je stražil. Ob tej priliki je K. dejal Pilotu: "Eden je moral Martinu nesti na nos vso zadevo s Štrumbljem", vendar da ne ve, kdo naj bi bil. Sip".¹⁵

Po teh zaslišanjih je Področno vojaško sodišče Ribnica na sodni razpravi o umoru Alojza Štumblja 23. februarja 1944 izreklo naslednjo sodbo. Oba civilna

¹⁵ Prav tam, str. 416-417.

obtoženca A. K. in J. T. in člana VOS L. E. - Pilota je obsodilo na smrt, J. T. tudi na zaplembo celotne premožne in nepremične imovine. Ostala dva obtoženca J. P. - Šimna in S. O. - Matevža pa je obsodilo na težko prisilno delo; izgubila sta tudi vse čine in funkcije. Okrožna komisija VOS je že naslednji dan poročala Centralni komisiji VOS o sodbi in v dopisu navedla, da sta bila K. in T. tega dne tudi že ustreljena ter da je področno sodišče sodbo že poslalo v potrditev. Načelnik okrožne komisije je v njem tudi potrdil, da so sprejeli dopis centralne komisije, v katerem so zahtevali smrtno obsodbo za vse tri člane VOS in posebej poudaril, da so enako sodbo predlagali področnemu sodišču tudi sami. Sodba področnega sodišča pod št. 20/44 je že 25. t.m. prišla v potrditev na Višje vojaško sodišče. Akt je bil nato 1. marca vpisan pod št. 234 v register sodb Višjega vojaškega sodišča, ki pa je prvostopenjsko rzsodbo potrdilo šele 26. marca 1944.¹⁶

Na sodbo in njeno potrditev je na smrt obsojeni Pilot 27. marca oddal milostno prošnjo na Višje vojaško sodišče NOV in POS s sedežem pri Glavnem štabu. Po pravilniku o poslovanju sodišč Višje vojaško sodišče kot zadnja stopnja, katere rzsodba ni imela priziva, o milostni prošnji ni moglo sklepati. Po precedenčnih primerih je tudi ta milostna prošnja prišla na IOOF, ki pa prošnji ni ugodil. 1. aprila 1944 je Višjemu vojaškemu sodišču poslal naslednjo zavrnitev: "*Vračamo Vam spise v kazenski zadevi zoper L. E. Prošnji za pomilostitev, ki jo je vložil obsojeni L. E. dne 27. marca 1944 se ne ugodi, ker je iz spisa razvidno, da ravno na imenovanega pade največji delež krivde, saj v inkriminiranem primeru nastopa kot organ oblasti. Že samo dejstvo, da je bil pri umoru Štrumblja prisoten kot član VOS-a, in da kot tak ni ukrenil vse, da bi preprečil zločin, in da je kasneje celo pomagal prikrivati dejanje, je zadosten razlog, ki opredeljuje njegovo krivdo za mnogo težjo kot pa krivda ustreljenih J. T. in A. K.*

Smatramo, da mora Višje vojaško sodišče primere, kjer nastopajo kot krivci člani vojske, VDV ali drugih organov, mnogo strožje ocenjevati, saj morajo biti ravno ti primeri pravilnega postopanja in garanti varnosti in pravičnosti." Podpisana sta bila Josip Vidmar kot predsednik in Boris Kidrič kot tajnik Izvršnega odbora OF.¹⁷

Potem ko je IOOF zavrnil prošnjo za pomilostitev, so tudi nad Pilotom izvršili smrtno obsodbo. Žal, med gradivom v arhivu nisem našel besedila sodbe in njene utemeljitve, iz česar bi razbral krivdo posameznih osumljencev. Kolikor morem rzsoditi iz doslej znanih dokumentov, sodišče že obstrelitev Alojza Štrumblja v hiši ni imelo za nesrečo. Tako presojam tudi sam, še posebej zavoljo skrivnostnega 'popotovanja' Šimnove pištole, ki ni bila izrabljena, ker se je nudila ugodnejša rešitev. Na to kaže, če je bil J. T. res član vaških straž, njegovo ravnanje z orožjem. Tako mnenje potrjujejo tudi ravnanja obeh civilnih obsojencev. Drugi del

¹⁶ ARS II, fond GŠ NOV in POS, fasc. 119, Višje vojaško sodišče, pregled rzsodb.

¹⁷ ARS II, fond IOOF, fasc. 434 - akt št. 634/44/K, 1. 4. 1944. Prim. še Pravilnik BOVS z 16. 10. 1943, ki ni dopuščal pomolostitve, dalje ARS II, fond GŠ NOV in POS, fasc. 117, dopis IOOF 28. 2. 1944, in dopis Višjega vojaškega sodišča Glavnemu štabu 3. 4. 1944, ki se glasi: "*Po usebini je tehtna zadeva VVS 234/44, v kateri je področno vojaško sodišče v Ribnici obravnavalo slučaj umora našega terenskega delavca Štrumblja Alojza. S sodbo področnega vojaškega sodišča so bili obsojeni J. T., A. K. in L. E. na smrt, S. O. in J. P. pa na kazen težkega prisilnega dela. Višje vojaško sodišče je prvostopno sodbo potrdilo. Nad J. T. in A. K. je bila smrtna kazen takoj izvršena, L. E. pa je vložil prošnjo za pomilostitev in Višje vojaško sodišče je odstopilo spis IOOF v pristojno rešitev. Spis še ni vrnjen*". Pilot je bil torej ustreljen šele po tem datumu.

dogajanja s tragično žrtvijo pa nedvomno lahko ocenim kot naklepni umor, da bi z njim prekrili prvi del dogajanja.

Moti pa me pri postopku preiskave, sodbe in izvršitve kazni dvoje. Prvo je naslednje: VOS in vse njene organizacijske stopnje od rajonskega poverjenika do centralne komisije nastopajo kot preiskovalni organ, kar je bila ob tedanji organizaciji oblasti tudi njihova dolžnost. Moti pa, ker so bili vanje vključeni predvsem člani KP, da so sodišču z okrožne in centralne komisije vsiljevali svoje poglede na višino kazni. Drugo pa zadeva izvršitev takojšnje smrtne kazni nad civilnima obsojencema, torej brez potrditve Višjega vojaškega sodišča. Po pravilniku o poslovanju sodišč, bi moralo to sodišče potrditi tudi ti dve smrtni obsodbi. Ker pa so smrtne obsodbe izvrševale vojaške enote, brigade in odredi niso čakali na potrditev višje sodne inštanice, kar so opravičevali s svojimi premiki, pohodi in boji. Boj sodnih inšpektorjev, samih pravnikov in sodnega oddelka pri IOOF proti tem kršitvam poslovnika v tem času še ni bil uspešen.

Ferdo Gestrin

ACCIDENT OR PREMEDITATED MURDER?

S u m m a r y

On the night of December 19, 1943, Alojz Štrumbelj, a Liberation Front activist, was wounded in an accidental shooting at his home in Sarsko and was, subsequently, deliberately killed. That night, a group of people were gathered in Štrumbelj's house listening to the radio. Several of them were civilian villagers, among them J. T. from Sarsko 13 and A. K. from Sarsko 2, both of whom had been members of *Vaške straže* (The Village Guards) before the capitulation of Italy according to the statement by Alojz's sister. There were also two members of the VOS (Security-Intelligence Service) who were intoxicated. They were boasting, showing off their revolvers and firing randomly. Meanwhile, their detachment leader was sleeping in the neighbouring house. One of the revolvers ended up in the hands of J. T. who, accidentally or not, pulled the trigger and hit Alojz in the chest. Everyone, including the detachment leader, accepted the suggestion of A. K. to cover up the accident and blame it on the Germans, who would have shot Štrumbelj from a road near Pijava gorica. The wounded Alojz was then dragged out of the house and finished off with guns, allegedly by J. T., A. K. and the youngest member of the detachment, called Pilot. In any case, even if the tragedy began as an accident, it certainly finished with deliberate murder.

The Secretary of the Barje District Committee was notified of the incident one or more days later by the detachment leader who was also a district informer. A long judicial procedure began, which ended as late as April 1944. The inquiry was carried out by the District Commission of the VOS in Ribnica. On February 23, 1944, the Regional Military Court in Ribnica reached a verdict. The two civilians, J. T. and A.K., and the soldier Pilot were sentenced to death, and the other two VOS members to hard labour. The civilians were shot immediately after the verdict was pronounced, while the execution of Pilot was postponed until confirmation of the sentence by a High Military Court arrived on March 26. Pilot's plea for clemency was rejected by the Executive Committee of the Liberation Front and he was executed in the beginning of April.

As well showing one of the many human tragedies of the Second World War, this paper sheds light on the structure and activity of the judicial branch of the Liberation Front's governing power after the capitulation of Italy.

Teodoro Sala

Zaton politike fašizma na Balkanu

Kriza v septembru 1943

Precej utrjena je sodba o epohalnem zasuku, ki ga je razpad države 8. septembra 1943 vtisnil v zgodovino relativno mlade združene italijanske države (dvainosemdeset let od proglastitve nove Kraljevine leta 1861).¹

Definicijo poraza ob koncu tistega poletja, ki je bil videti kot predhodnik konca same nacionalne neodvisnosti, so označevali najmanj trije osnovni elementi: a) s padcem fašističnega režima (toda proces defašistizacije italijanske družbe je bil veliko daljši in kontradiktoren) in z njegovo pretenzijo, da bi državo predstavljal totalitarno, se je prepletalo obtoževanje monarhičnega inštituta ali njegovo postavljanje pod vprašaj, saj je bil kralj dvajset let Mussolinijev zaveznik in soodgovoren za politično-vojaško katastrofo, v begu pred svojo simbolično vlogo (krona se enači z narodno enotnostjo) po hitri in nenadni preselitvi monarha na jug; b) skoraj popolno razblinjenje kraljeve vojske in njeno prepustitev, zaradi nesposobnosti ali cinizma vojaških vrhov, nemškemu maščevanju oziroma naskoku lokalnih osvobodilnih gibanj, ki so štela veliko oboroženih mož in so delovala zunaj starih državnih meja vzdolž balkanskega polotoka: več kot 655.000 vojakov, ki so poleti 1943 predstavljali okrog 45% celotnih kopenskih sil, ki jih je svojčas mobilizirala Italija. Iz njihovih vrst je izšla absolutna večina - 393.000 mož - ujetnikov, ki so jih zajeli Nemci in so jih po 8. septembru poslali v taborišča v Nemčiji. Mnogi so padli v boju s Hitlerjevimi enotami, še največ jih je podleglo v masakrih, med katerimi je bil najhujši pokol pettisoč vojakov divizije Aqui, ki so jih po vdaji pobili Nemci v Kefaloniji.²

Ti moške so se v nasprotju z vsakršno vojaško tradicijo in s svobodnim plebiscitom odločili za oborožen odpor. Lahko takoj ugotovimo, da med komemorativnimi in uzakonjenimi datumi nove italijanske republike manjka dan, ki bi uradno in na vzgojni način spominjal na ta dogodek; c) preoblikovanje italijanskih tal v vojskujočo se fronto je spremljalo razmnoževanje okupacijskega aparata: anglo-ameriška vojaška in politična administracija v srednjem in južnem delu Italije, kjer z omejeno pristojnostjo deluje tudi kraljeva oblast, ki se je tja preselila. Železen nadzorni aparat, ki so ga postavili Nemci v osrednjem delu Severne Italije, kjer je nadaljnjo italijansko suverenost onemogočala ustanovitev dveh operacijskih con, in sicer Alpenvorland in Adriatisches Küstenland. V centru in predvsem na severu se med seboj prepleta delovanje upravnih in vojaških organov *Italijanske socialne republike*, ki jih vodi fantom, še vedno imenovan Mussolini, medtem ko v odprtem spopadu na bojnem polju ali pa v ilegali (z odkritimi funkcijami vlade v

¹ Osrednost problema razpada države v letu 1943 je zajeta v uvodih novejših del: Paul Ginsborg: *Storia dell'Italia dal dopoguerra a oggi. Società e politica 1943-1988*. Torino, 1989 in Silvio Lanaro: *Storia dell'Italia repubblicana*. Padova 1992.

² *La divisione Acui a Cefalonia. Settembre 1943*. (Giorgio Rochat in Marcello Venturi), Milano, 1993. Posebej glej okvirni esej Enzo Colotti: *Italia e Germania nei Balcani: la crisi del 1943*, prav tam, str. 95-124.

prehodnih svobodnih conah) delujejo antifašistične enote z odbori narodne osvoboditve na čelu. V zaledju velikih front, kamor se poleg zaveznikov vključujejo tudi bojne enote male reorganizirane kraljeve vojske, se po Apeninih do Alp, kakor tudi po ravninah in v mestih, razvije gverila, ki dobiva tudi značaj državljanske vojne.³

Širjenje centrov oblasti je v novi razporeditvi mednarodnega ravnotežja v času med vojno in po njej (1944-1949) pustilo svojo sled v počasno rastoči ponovno rojeni italijanski demokratični skupnosti, kateri je delovanje olajšala zmaga velike zavezniške koalicije in vodilna vloga antifašističnih grupacij ter njihovih vodilnih slojev, ki so bili sposobni učinkovito, čeravno ne v celoti, ponovno sestaviti sodobno družbo.

Zgodovinske slabosti italijanske družbe, ki jo bremenijo tradicionalne in razširjene usmeritve sovraštva do kakršnekoli državne oblike, katerega je še povečala vojna tragedija, predstavljajo hkrati tudi še nedotaknjen teren, iz katerega vznikne potrebna moč za rekonstrukcijo. S padcem vrednot prisile in vzorcev življenja postanejo vabljive druge materialne in kulturne možnosti: svoje naredi vsiljeno soočanje s "tujci", ki so se podili po državi, vlečejo zgledi več kot milijon bivših zapornikov, ki so vrnili v domovino iz številnih dežel potem ko so v "tujini" okusili neobičajne eksistencialne oblike.⁴

Osrednost balkanske politike in jugoslovanskega vprašanja

Čim hitreje se je stopnjevala italijanska kriza leta 1943, tembolj smrtno so padale teze in praksa o italijanski zunanji politiki, kakršna se je oblikovala vse od začetka stoletja in ki je dobila svoje obeležje z razvojem in izidom prve svetovne vojne ob uveljavljanju mita o "zadnji izmed velesil" ter se zastrepila pod upravo Mussolinija in njegovih vse od druge polovice dvajsetih let dalje.

Takrat je veliki sen italijanske dominacije na balkanskem polotoku kot novi "veliki meji" postal skoraj edina, strateško agresivna tema, kjub začasnim diplomatskim upogibom (na primer priključitev Albanije kot materialnega vojnega plena in izvidniškega mesta za nadaljnjo ekspanzijo), natrpana s posledicami za mirno ureditev, bolj kot pa s posledicami samega etiopskega podviga.

Gledano nazaj in predvsem sintetizirano, kot je to v teh vrsticah prikazano, je italijanska politika do sosednega polotoka videti pomanjkljivo strukturirana in enosmerna. Resnici na ljubo, bilo je tudi nekaj kratkih epizod z bolj uravnoteženimi posegi. Če na primer začnemo z balkansko vojno po prvem desetletju tega stoletja (in pred tako imenovano "libijsko vojno"), se je poseg Rima zdel bolj "moderen" z ozirom na posege sil, ki so se zanimale za "vzhodno vprašanje". Na začetku dvajsetih let je Ministrstvo za zunanje zadeve pod vodstvom Sforze in Contarinija težilo k doseganju miru na Jadranu. Toda uničevalni učinki vojne 1939-1945 so lahko le izpostavili bistvo časovno oddaljenih premis, ki so bile postavljene v prejšnjih desetletjih.

³ Claudio Pavone: *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità della Resistenza*. Torino, 1991. Zgledna monografija Toneta Ferenca: *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Maribor 1967), ki ni bila nikoli prevedena v italijanščino, bi morala spodbuditi podobne ali primerjalne študije z analizo posledic kapitulacije na območju celotnega italijanskega loka.

⁴ Flavio G. Conti: *I prigionieri di guerra italiani (1940-1945)*. Bologna 1986.

Najnovejše zgodovinopisje je potrdilo razdiralno vlogo, ki jo je odigrala fašistična vlada v jugovzhodnem območju.⁵

Znotraj balkanskih aspiracij je jugoslovansko vprašanje zasedlo specifično osrednje mesto v fašistični zunanji politiki. Poskus, da bi novo državo Južnih Slovanov pogojevali že od njenega rojstva (ker je predstavljala oviro italijanskim ekspansionističnim težnjam ob precenjevanju njenega vojaškega potenciala ter ob bolj precizni percepciji prefinjenih diplomatskih sposobnosti, ki jih je pokazal Beograd na področju mednarodnih zadev), se je pokazal že ob koncu leta 1918 s takojmenovanim "Badoglijevim načrtom", čigar namen je bil notranje razbiti to novo nastalo skupnost.⁶ Toda politika, ki jo je vpeljala fašistična vlada leta 1925, je bila nekaj drugega in bolj organiziran poseg, ki zaradi diktaturnega in napol totalitarnega ustroja režima prav gotovo ni potrebovala nadzora in parlamentarnega soglasja. Prevladujoča konstanta je torej postal Mussolinijev poskus, da bi izoliral, obkrožil Jugoslavijo, da bi jo notranje razkosal predvsem s podporo, ki jo je nudil hrvaškemu secesionizmu, da bi iz nje naredil satelit (približevanje Stojadinovičevi vladi) do vojaškega napada v aprilu 1941 skupaj z Nemci, Bolgari in Madžari.

Zveza z Nemčijo med leti 1936 in 1939 je pokazala močne donavsko-balkanske vsebine: zdelo se je, da bo Mussolini poceni dosegel cilje, ki jih sam sicer ne bi mogel, ker mu niso bili ravno blizu.

Prvi znaki poraza in zavest o koncu

Postopen razkroj mednarodne vloge Italije se je začel prav na balkanski fronti. Že uničevalna kampanja proti Grčiji v oktobru 1940 je predstavljala ogromno materialno izgubo in izgubo človeške krvi, še bolj pa padec kredibilnosti v očeh največjega zaveznika ter pri notranji in mednarodni javnosti (Badoglijeva 'defenstracija' vojaškega vrha je povzročila prvi javni prelom med državo in režimom). Konec vojne, ki so jo imenovali "vzporedna vojna" Italije, je poudaril podrejeno vlogo Mussolinija glede na Hitlerja. Ko je bilo videti, da je rimska vlada, po razpadu in okupaciji Jugoslavije, osvojila edina ozemlja v Evropi v drugi svetovni vojni, od Slovenije do Dalmacije, Črne gore, do albanskih meja, na grških otokih in na kopnem, ravno tedaj, med koncem leta 1941 in predvsem med letom 1942 ter pomladjo 1943, je postal proces razpada vojaškega aparata sicer počasen, toda nezaustavljiv vzdolž celotnega balkanskega polotoka, v prvi vrsti pa na priključenih in zasedenih jugoslovanskih ozemljih. Nedvomno je najmočnejši element, ki je povzročil tako utrujenost kot tudi notranja nasprotja v italijanskem sistemu, izviral iz spopada z osvobodilnim gibanjem, ki ga je vodil Tito.

Čim šibkejša je postajala italijanska prisotnost, toliko težje je postajalo tekmovanje z Nemčijo pri izkoriščanju lokalnih ekonomskih virov. Tako imenovana Neodvisna država Hrvatska, ki jo je ustanovil Pavelić in za katero so hotele vlade Osi, da naj bi ostala pod vplivom Italije, je v resnici vse bolj gravitirala k Berlinu. Sklenjeni dogovori o protipartizanskem delovanju s četniškimi formacijami, ki naj

⁵ Mac Gregor Knox: *Il fascismo e la politica estera italiana; La politica estera italiana 1860-1895* (ur. Richard J. B. Bosworth in Sergio Romano). Bologna 1991, str. 287-330.

⁶ Ivo J. Lederer: *La Jugoslavia dalla conferenza della pace al trattato di Rapallo, 1919-1920*. Milano 1966, str. 87-91.

bi pomagale šibkemu in premalo mobilnemu italijanskemu vojaškemu aparatu, so

se spreminjali v neozdravljivo nasprotje z nemškim zaveznikom kot konflikt, ki je prišel do najvišjih političnih vrhov v Rimu in Berlinu.

Zajetja talcev in njihove hitre eksekucije, uničevanje materialnih dobrin in celih urbanih centrov, iz katerih pogosto prebivalci niso bili evakuirani, poboji civilistov vseh starosti in spolov, deportacije celih slojev prebivalstva, skopi sodni postopki proti navadnim osumljencem, poboji ranjencev na bojiščih po spopadih: cela vrsta vojnih hudodelstev je označevala italijansko okupacijo (in nekoliko bolj občasno zadevala njeno prisotnost v Grčiji in Albaniji). Nasilje pogosto ni imelo niti najmanjše utilitaristične racionalnosti, kar je dodatno odsevalo šibkost sistema.

Začetno krizo je oteževalo odprto tekmovanje med civilno in vojaško oblastjo, ki sta si predvsem v Sloveniji in Dalmaciji podajali odgovornosti, ker na premalo kontroliranih ozemljih ni prišlo do "nasilne umiritve".

Če pregledamo dostopne vire, na primer najnovejše objave Italijanskih diplomatskih dokumentov, lahko vidimo, da si je v italijanskih diplomatskih in vladnih krogih ob koncu 1942 utrla pot vdano prepričanje, da je bila prevlada nemškega vpliva na oni strani Jadrana skoraj neustavljivo dejstvo. Ko se je na začetku pomladi naslednjega leta usoda nemško-italijanske vojske v Sredozemlju obrnila na najslabše, ni bil postavljen pod vprašaj samo problem konkurence z Nemčijo, temveč tudi sama perspektiva italijanske prisotnosti na Balkanu.

V poročilu vojaške obveščevalne službe iz februarja 1943 je zapisano: "Italijanski in albanski interesi so se pokazali kot nezdružljivi, pogosto različni in nasprotujoči si (...) v najvišjih kot tudi najbolj skromnih manifestacijah. Obljuba po vzpostavitvi duhovnega reda, na katerem naj bi slonela politična organiziranost, ki je bila vsiljena Albaniji, se je izkazala kot iluzorna."⁷

V marcu 1943 je v rimskih političnih in vojaških vrhovih prišlo do velikih nasprotij o tem, ali je treba podvreči italijanski vojaški okupacijski korpus v Grčiji pod enotno poveljstvo z nemškim vodstvom.

Vrhovno poveljstvo je 1. marca poslalo Mussoliniju zabeležko, v kateri je poudarjeno: "V splošni ekonomiji sil predstavlja največje breme zasedba Balkanskega polotoka, ki je izčrpala naše šibke dvojne divizije, nam še vedno zaseda polovico vojske ter malone povsod povzroča izgubo naših letal in ladij. (...) Vprašati se moramo, kakšni so še razlogi, ki opravičujejo tamkajšnjo uporabo tako številnih sil (...) Politični razlogi danes nimajo več nobenega pomena. Dokler smo se lahko bali hegemonije močne Nemčije v Evropi, je bilo logično, da smo ostajali v Hrvaški in v Grčiji, zato da bi preprečili njeno zasidranje na Jadranu. Toda zdaj te nevarnosti ni več, kajti tudi če ona sedaj pride na vzhodno obalo tega morja in če jo bo hotela obdržati, se bo morala zanjo boriti ne z nami, pač pa z našimi nasprotniki, ki bodo diktirali zakon na Balkanu (...) Večjega pomena so tisti /razlogi/, ki svetujejo, naj znatno zmanjšamo našo zasedbo v "Balkaniji", toliko bolj, če upoštevamo še dva druga razloga, in sicer: tamkajšnjih sil ne bomo mogli primerno oskrbovati zaradi nemogočih povezav in torej bodo lahko vzdržale le za

⁷ National Archives Washington (NAW), Records of the Italian Armed Forces, T-821/250, 000087 in nasl.

kratek čas; te sile bomo dokočno izgubili, ne da bi s svojim žrtvovanjem oddaljile nevarnost od Matere Domovine."⁸

V zaključku poročila so natančneje opisane nekatere "linije pobega", katerih ocene ne gre zanemariti za razumevanje okoliščin in načinov, s katerimi je Badoglijeva vlada 8. septembra 1943 prepustila italijanske vojake na oni strani Jadrana in Jonskega morja njihovi tragični usodi.

Prevedla Vera Mažgon

Teodoro Sala

TRAMONTO DELLA POLITICA FASCISTA NEI BALCANI

R i a s s u n t o

Si esamina in sintesi la svolta che la capitolazione italiana dell'8 settembre 1943 imprime alla storia contemporanea di questo Paese.

L'armistizio, la sua gestione e i suoi sviluppi, hanno tre elementi caratterizzanti tali da mettere in pericolo la stessa sopravvivenza dello stato unitario: 1) la caduta del fascismo si intreccia con la messa sotto accusa di fronte all'opinione pubblica dell'istituto monarchico, corresponsabile del disastro bellico, mentre il monarca regnante è protagonista di una precipitosa fuga dalla capitale; 2) il pressoché totale dissolvimento dell'esercizio regio: i vertici politici e militari abbandonano al loro destino la maggioranza delle truppe mobilitate che ancora nell'estate 1943 risultano schierate lungo la penisola balcanica. Da quel contingente proviene il maggior numero in assoluto di soldati catturati dai tedeschi e avviati ai campi di internamento in Germania. Per ordine di Hitler una quantità rilevante di ufficiali e soldati viene passata per le armi: fa testo l'eccidio a Cefalonia di cinquemila uomini resistenti ma uccisi dopo la resa; 3) la trasformazione della penisola italiana in teatro di guerra si accompagna all'instaurarsi sul territorio di una molteplicità di centri di potere: anglo-americani e subalterno governo regio al sud; occupazione tedesca col concorso dei fascisti repubblicani al centro-nord; organismi politici e militari dei comitati di liberazione nazionale. Tale proliferazione amministrativa lascerà i suoi segni nella stessa ricostruzione post-bellica dell'Italia.

Il tramonto della politica estera italiana è direttamente proporzionale alla caduta rovinosa del vecchio stato unitario. Tale crisi si manifesta soprattutto nell'area balcanica obiettivo privilegiato per vent'anni di Mussolini e della dirigenza militare.

Sotto la pressione del composito movimento di liberazione jugoslavo aumenta la divaricazione tra Roma e Berlino, ormai egemone nell'area danubiano-balcanica. Non tardano a manifestarsi le incrinature tra le autorità militari e civili prepose al debole sistema d'occupazione italiano. La stessa gestione criminosa nei confronti delle popolazioni assoggettate è segno di quella fragilità.

Nell'inverno 1942-43 si manifestano i sintomi di un disimpegno dei vertici italiani nel settore balcanico, una "fuga" che influirà, al momento della capitolazione di settembre, sul tragico abbandono dei soldati schierati oltre Adriatico e Jonio.

⁸ NAW, prav tam. T-821/128, 001008 in nasl.

Boris Mlakar

Goriška sredina

Z "goriško sredino", za zgodovinopisje pravzaprav nenavadnim poimenovanjem, označujemo bolj ali manj ohlapno organizacijo in skupnost pripadnikov ter predvsem delovanje dela voditeljev katoliškega tabora na Goriškem ter v manjši meri tudi na Tržaškem v obdobju med drugo svetovno vojno. Prav zaradi Trsta bi bil bolj pravilen in ustrezen izraz "primorska sredina" in kot tak se tudi pojavlja v zgodovinskih virih ter uporablja v literaturi. Naziv "sredina" je obveljal tako v subjektivnem kot v objektivnem pogledu. Skupino so namreč tako nazivali nasprotniki, 'beli' in 'rdeči', in tako so se po drugi strani poimenovali tudi sami njeni pripadniki, le da so ob tem seveda uporabljali tudi razne pozitivne pridevke, n.pr. pametna ali trezna sredina. Ob dejstvu, da sta sredino obe strani v slovenski državljanski vojni negativno vrednotili ter jo pri tem skušali pridobiti ali vsaj razkrojiti, ni čudno, da so se zanjo pojavljale tudi bolj morbidne oznake, izvedene predvsem iz imen njenih voditeljev; zato so bili to "besednjakovci", "ščekovci", "gosarjevci", "Ivančičeva skupina" ali celo "engelbertovci", po drugi strani pa je n.pr. dr. Joža Vilfan govoril o "sredinski špekulaciji". Z vidika ideološkega ali političnega ozadja se za pripadnike sredine le redko uporablja naziv krščanski socialisti, nikdar pa n.pr. ne srečamo poimenovanja krščanski socialci. S strani vodstva Slovenske ljudske stranke, tako osrednjega v Ljubljani kot tistega v Gorici pod vodstvom dr. Janka Kralja, se ponavadi označujejo kot "katoliška skupina II". Obstajale pa so še druge, bolj simpatične oznake; poleti 1942 se n.pr. govori o sredini kot o skupini, ki "ji tajnikuje znani gospod s češkim imenom", s čimer je bil mišljen prof. Rado Bednařik.¹

Izraz sredina je začelo uporabljati vodstvo Osvobodilne fronte in komunistične partije v Ljubljani za skupino katoliških voditeljev okrog dr. Andreja Gosarja in prof. Jakoba Šolarja, ki je po nekaterih svojih letakih dobila tudi ime skupina "Združenih Slovencev".² Deloma so izraz sredina povezovali, vsaj v začetku okupacije, tudi z liberalnim taborom, konkretno s t.i. mlado JNS (Jugoslovansko nacionalno stranko), kjer gre omeniti predvsem vodilno vlogo nekaterih primorskih rojakov kot sta bila Andrej Uršič in dr. Branko Vrčon. Na samem Primorskem so bili "naprednjaki" bolj dovzetni za vabila Osvobodilne fronte, posebej na Tržaškem, medtem ko je v Gorici le obstal manjši krog liberalcev zunaj OF, omenimo samo Josipa Paulina, dr. Karla Podgornika in nekaj časa dr. Lamberta Mermoljo. Res pa je, da so se t.i. naprednjaki, tudi v okviru organizacije "Pobratim", po svoji liniji ukvarjali še z organizacijo četništva, vsaj v veliko večji meri kot katoliška sredina.

Bistvo položaja te sredine naj bi bilo, kot pove že samo ime, odklanjanje obeh skrajnosti, v akcijskem in seveda tudi v ideološkem in programskem smislu. Ena skrajnost naj bi bila partizanska stran, Osvobodilna fronta s Komunistično partijo Slovenije, druga stran pa meščanski tabor, demokratične stranke, predvsem SLS.

¹ Arhiv Republike Slovenije Ljubljana, dislocirana enota II (dalje ARS II), fond SLS, fasc. 122/I, pismo dr. Ivanu Ahčinu 1942, brez datuma.

² France Škerl: Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 124-128.

Slednje so sprva partizanstvu nasprotovale le verbalno, kasneje pa tudi aktivno in njihovemu, pretežno katoliško usmerjenemu taboru je partizanska stran naredila naziv bela garda, vsebinsko pa bi ga po njegovih motivih bolj ustrezno lahko poimenovali protirevolucija. Ljubljanska sredina se je z vodstvom OF pogajala o pristopu kot enakopravna skupina, ko ji pa to ni uspelo, se je spomladi 1942 priključila meščanski "koncentraciji" v okviru Slovenske zaveze ter s tem po oceni Borisa Kidriča dokončno prešla na "pozicije bele garde", s čimer naj bi se tudi sama ukinila.³ Seveda pa vse ni bilo tako preprosto, vendar nam prostor ne omogoča, da bi podrobneje analizirali vzroke za odvrnitev sredine od Osvobodilne fronte.

Na Primorskem je v razdobju 1941-1945 razvoj dogodkov v mnogočem potekal drugače kot v t.i. Ljubljanski pokrajini, kar pa je bilo razumljivo, saj je bilo tudi izhodiščno stanje leta 1941 precej različno. Zato nihče, tudi centralistično usmerjene revolucionarne sile niso zmogle povsem poenotiti položaja oziroma razvoja dogodkov tostran in onstran rapalske meje. Ta realna predpostavka o različnem izhodišču je tako slejkoprej veljala tudi za položaj in stanje v okviru katoliškega političnega tabora na Primorskem in še posebej na Goriškem.

V času tik pred vojno (natančneje, pred napadom na Jugoslavijo) je za nastanek in razvoj poznejše goriške sredine pomemben obstoj dveh institucionalnih okvirov - "Narodnega sveta primorskih Slovencev" ter "Zbora svečnikov sv. Pavla". Prav ob slednjem velja že sedaj podčrtati, da je pojav in delovanje sredine na Goriškem v veliki meri vezan prav na okvir duhovniške populacije. Narodni svet je bil ustanovljen v globoki ilegali leta 1938 ter je bil sestavljen iz osmih članov, iz vsakega idejnega kroga po štirje. Predsednik je bil tržaški "liberalec" Frane Tončič, podpredsednik pa goriški "katoličan" Anton (Tonca) Vuk.⁴ Idejna voditelja oziroma nesporni avtoriteti znotraj katoliškega tabora sta bila sicer bivša poslanca Virgilij Šček ter dr. Engelbert Besednjak, pri čemer pa velja dodati, da je bil slednji v emigraciji v Beogradu, Šček pa je precej osamljen živel v Lokvi na Krasu pri župniku Antonu Požarju.⁵ Z vidika kasnejšega medvojnega dogajanja gre omeniti še dejstvo, da se je znotraj katoliškega tabora večala napetost med konservativno strujo pod vodstvom Janka Kralja ter krščanskosocialno Besednjakovo smerjo. Čeprav je bil sprva tudi Kralj preganjan od fašističnih oblasti, pa so ga kasneje sumili, da je Italijanom vse bolj prijazen, v odnosu do partizanov pa naj bi se nato zavzemal celo za vzpostavitev vaških straž na Primorskem, pač po kranjskem vzoru. Kdo ima prav ter kdo predstavlja narodno (katoliško) vodstvo na Primorskem je odločila t.i. arbitraža dr. Antona Korošca ob božiču 1939, ki je dala prav pristašem Besednjaka ter obsodila Kralja, da ruši slogo; slednji je tako obveljal za disidenta.⁶

Po kapitulaciji Jugoslavije ter okupaciji Slovenije je minilo kar nekaj časa, da se je Narodni svet obnovil, tudi zanj so namreč hud udarec pomenile aretacije pred 2. tržaškim procesom. Že takoj spomladi 1941 pa je v Gorici začel delovati t.i. "Izvršni odbor Primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji", ki je združeval samo voditelje katoliškega tabora. Neizogibno se je moral soočiti z novo stvarnostjo ter

³ Slovenski poročevalec, IV, 25. 4. 1943, št. 12, Boris Kidrič: Dejanska vloga sredine.

⁴ Ivo Juvančič: Primorski Narodni svet-Goriška sredina in OF-NOB (Nekaj o zgodovini 1940-1943). Primorski dnevnik 26, 6. 8. 1970, št. 173; Boris Bandelj: Primorska duhovščina in NOB 1. Razgledi 43, 12. 5. 1995, št.10, str. 14-15.

⁵ ARS, dislocirana enota I, zbirka Boris Kraigher, pismo V. Ščeka E. Besednjaku 20. 6. 1946.

⁶ Ivo Juvančič, n. d., Primorski dnevnik 26, 7. 8. 1970, št. 174.

je do nje sredi maja že zavzel nekakšno uradno stališče v imenu goriških katoličanov in sicer v imenu večinske, Besednjakove struje.

Omenjeni goriški odbor se je sedaj predvsem odločno distanciral od izjav dotrajanih narodnih voditeljev v Ljubljani v pogledu odnosov do italijanskih okupacijskih oblasti, to je do ravnanja kroga bivšega bana dr. Marka Natlačena. Za odbor so bile omenjene izjave poniževalne ter nevredne pravega narodnega vodstva, enako pa je bil občutljiv na ravnanje cerkvenega vrha. Člani odbora tedaj seveda niso mogli vedeti, da je tisk pod vplivom italijanske cenzure te izjave precej napihnil oziroma popačil. Pojavila se je že slutnja, da bo tako uslužno obnašanje doživelo obsodbo tudi s strani drugih narodnih subjektov ter tudi od t.i. navadnih ljudi. Krog dr. Kralja je kmalu postal nekakšna Natlačenova podružnica na Goriškem oziroma pokrajinska organizacija SLS, sam Kralj pa naj bi goriškemu odboru predlagal, da bi tudi na Primorskem čestitali Mussoliniju ter "beračili za politične drobtinice", kot je navedeno v poročilu omenjenega odbora slovenskim članom londonske emigrantske vlade konec decembra 1941.⁷ Odbor, ki je imel pred očmi dvajsetletno italijansko oziroma fašistično zatiranje primorskih Slovencev, ni mogel razumeti, da to dejstvo ljudem v Ljubljani v danem položaju ni veliko pomenilo. Zato je odločno odklonil take izjave ter jih ocenil za makiavelizem ali pa vsaj za nepremišljen korak, narejen iz strahu. Če je šlo za prvo, potem je bilo po njegovih besedah treba to odkloniti že s stališča krščanske etike, po kateri cilj pač ne sme opravičevati sredstev.⁸ Goriška sredina, če jo že na tem mestu tako poimenujemo, je odklonila sebično delo za določeno stranko ter se opredelila za samo narodno delo, ob tem pa za združitev in enotnost vseh političnih sil v nastopu proti okupatorju, pri čemer ni imela v mislih takojšnjega oboroženega odpora temveč za začetek le pasivno rezistenco. Poleg tega gre omeniti, da je proti ljubljanskemu obnašanju nastopil tudi Zbor svečenikov sv. Pavla. V bistvu je bilo stališče sredine do novega položaja zelo enostavno: "1. Smo za federativno Slovenijo v Jugoslaviji; 2. V danem položaju za sodelovanje vseh strank, ki se s tem strinjajo!" Opredelitev za Slovenijo v okviru Jugoslavije je bila v teh prvih mesecih v nasprotju z malo znano, sicer pa kratkotrajno Natlačenovo idejo, da je treba delati zgolj za Slovenijo. Ker je minister Fran Kulovec pred smrtjo za svojega naslednika na čelu SLS določil pravzaprav Gosarja, se je sredina obrnila nanj in tako sta obe skupini - sredini navezali stike in se vsaj začasno tudi programsko zblížali. Sredina je s svoje strani obnavljanju strank na Primorskem nasprotovala in zatrjevala, da tu že imajo enotno in skupno ter že od prej priznано vodstvo, namreč Narodni svet. Zahtevala je, da tudi v Ljubljani to pripoznajo in da zaradi specifičnosti Primorske ta svet še naprej ohranja svojo akcijsko avtonomnost. Natlačen in Kralj sta nato te zahteve obšla in pričele so se ponovne strankarske in idejne delitve. Ob tem pa je sredinsko vodstvo tudi pozneje ugotavljalo, da je Kraljeva SLS venomer ostajala v manjšini, da je med 270 duhovniki imela le kakih dvajset pristašev, podobno razmerje pa naj bi veljalo tudi med pomembnejšimi laiki. Po drugi strani pa so ljubljanski poročevalci s Primorske ocenjevali, da je pravzaprav v manjšini Juvančičeva skupina.⁹

⁷ ARS II, zbirka Izidorja Cankarja (dalje Cankar), fasc. 7/I, I.O. Primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji pošilja, 28. 12. 1941.

⁸ Prav tam.

⁹ ARS II, Cankar, fasc. 7/III, Poročilo SLS iz Primorske in Ljubljane, konec aprila 1942.

Toda sredina je lahko postala sredina v pravem pomenu besede šele s pojavom tudi drugega dejavnika, ki ga je predstavljala Osvobodilna fronta oziroma komunistična partija s svojim partizanstvom. Kot je znano, je OF na Primorskem nastopila v poznem poletju 1941 in septembra je Anton Velušček že iskal dr. Iva Juvančiča, da bi navezal stike ter dobil podporo njegove skupine. Po besedah samega Juvančiča, ene vodilnih osebnosti goriške sredine, je imela le-ta o OF že takoj na začetku mešane občutke - po eni strani je zlahka ocenila, da OF in partizani branijo narodni čut in čast ter da predstavljajo tudi odgovor na kapitulantstvo ljubljanskega meščanskega vodstva. Po drugi strani pa odločitev za takojšnji oborožen odpor ter predvsem vodilna vloga komunistične partije sredini nista bili simpatični. Ni verjela v bistveno drugačno naravo slovenskih komunistov (v primerjavi s Sovjetsko zvezo oziroma 3. internacionalo), motil pa jo je tudi internacionalizem, posebej če se je izkazoval kot tesno sodelovanje z italijanskimi protifašisti in komunisti, kajti za sredino je bilo jasno: poglavitni sovražniki so Italijani! Toda videla je, da je vsaj primorsko partizanstvo iskreno narodnoosvobodilno in kar je bilo še pomembnejše, primorsko ljudstvo je partizane sprejelo za svoje, kar se je posebej pokazalo po bitki na Nanosu in ob nastajanju legende o Janku Premrlu Vojku. To pa je za sredino, ki je načeloma hotela zmeraj vztrajati na strani ljudstva, tudi pomenilo, da mora tudi ona na nek način sprejemati OF in partizanstvo. Pri tem pa je že od začetka zavzela stališče, da sicer pri tem ne more aktivno sodelovati, da pa je treba s partizanstvom vzdrževati stike in delati na tem, da se preprečujejo večje žrtve. Odločila se je torej, da proti OF ne more nastopati, vsaj aktivno ne, saj je šlo za primorske može in fante, ki so šli v gozd ("hostniki") ne zato, ker bi bili komunisti, temveč ker so bili protifašisti in Slovenci.¹⁰ Pri tem je seveda na ideološki, a tudi politični, taktični ravni vzpostavila in vzdrževala distanco v odnosu do OF in partizanstva in je tako glede na to, kar smo o njenem odnosu do "Natlačena" dejali zgoraj, res prišla v položaj prave sredine.

Že jeseni 1941, in to ni prenehalo vse do 1944, se je med Gorico, Trstom, Ljubljano, Beogradom, Rimom in Londonom razvila razmeroma obsežna korespondenca, ki je zadevala prav položaj na Primorskem s posebnim poudarkom na vlogi in delovanju goriške sredine. Samo vodstvo sredine je že spočetka prek jugoslovanskega poslanika pri Vatikanu mons. Nikole Moscatella navezalo pismene stike s slovenskimi predstavniki v jugoslovanski kraljevski vladi v Londonu ter jo tako priznalo za predstavnika tudi primorskih Slovencev v tujini. Dopisovalo se je dalje z ljubljansko sredino - predvsem s prof. Jakobom Šolarjem, poleg tega pa sta si redno izmenjavala poročila o položaju ter navodila za ravnanje oba "zgodovinska" voditelja goriške sredine: duhovnik Virgilij Šček, ki je bil na Krasu, ter dr. Engelbert Besednjak v Beogradu. Pri tej slednji zvezi je bil kurir vsaj do Ljubljane že omenjeni župnik Anton Požar. Res pa je, da sta tako Besednjak kot tudi Šček pri tem lahko vplivala le še moralno, saj nista (mogla) aktivno sodelovala pri

¹⁰ France Škerl: *Primorska v narodnoosvobodilnem boju 1941 - marec 1943*. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1970, str. 377-386. Rkp., Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana.

odločanju znotraj sredine. V Ljubljani je nekakšno "izpostavo" primorske sredine ter povezavo z ljubljansko predstavljal dr. Josip Kamušič.¹¹

Iz omenjenih pisem je razvidno, da je pojav Osvobodilne fronte sredino pravzaprav le neprijetno zadel in da se ji je v prvem hipu vsaj idejno, tudi z nekaterimi letaki ter ustno propagando, postavila po robu. Prav vprašanje taktike glede OF je nato postalo ena od značilnosti goriške sredine - menila je namreč, da se ne sme odkrito nasprotovati OF, kajti tako bi šli tudi proti ljudstvu in v perspektivi bi to privedlo do bratomornega boja. Slejkoprej pa "komunizem seveda ostane naš nasprotnik" je bilo sporočeno v enem od pisem.¹² Pozivala je vlado v Londonu, da jasno formulira svoj slovenski narodni program, ob tem pa tudi socialni program, čeprav je po besedah dr. Juvančiča tedaj vsaj na Primorskem stopil socialni moment v ozadje. Seveda slednje le ni držalo v absolutni meri in je vsaj v določenih trenutkih krščanskosocialistični predznak goriške sredine le prišel do izraza.

Drugače sta goriški Izvršni odbor ter Narodni svet večkrat pozvala vodstvo v Ljubljani ter vlado v Londonu, da je treba vzpostaviti narodnoosvobodilno četništvo, ki bi nekako prehitelo komunistično partizanstvo, ob tem pa bi bilo treba doseči popolno in nestrankarsko narodno enotnost, ter kot vzorec ponujala prav svoj Narodni svet na Primorskem. Seveda je šel razvoj v Ljubljanski pokrajini v drugo smer, enotnosti ni bilo in je ni več moglo biti. Res je bila spomladi 1942 ustanovljena (Vseslovenska) Slovenska zaveza, toda ko so iz Ljubljane Primorce silili, da naj tudi oni ustanovijo tako zavezo, so iz Gorice logično odgovorili - saj mi to že imamo, namreč Narodni svet. Seveda pa je vodstvo SLS v Ljubljani načrtovalo drugače, predvsem je hotelo na vsak način spraviti dr. Janka Kralja na vodilno mesto na Primorskem in se mu je zato zdelo primerno tudi tu ustanavljati na novo SLS, pokrajinsko Slovensko zavezo, izpostavo Slovenske legije ipd. Sredinci so se temu v glavnem upirali in pri tem z redkimi izjemami ostajali ob strani. Kralj je sicer prišel na vodilni položaj, toda na vodilni položaj manjšine, t.i. disidentov, kot jih je imenoval Juvančič. Primorska Slovenska zaveza je bila tako ustanovljena sredi novembra 1942. Ko je sredina nato izvedela, da general Draža Mihailović vsaj posredno sodeluje z Italijani, je bilo razočaranje veliko, ko pa so v Ljubljanski pokrajini v protirevolucionarnem taboru pričeli organizirati in vsestransko podpirati Vaške straže (Milizia Volontaria Anticomunista), je nastal med goriško sredino proti temu skoraj enodušen odpor. Po njenem mnenju namreč krščanstva ni bilo mogoče braniti z mečem in bi bilo za vsako ceno treba preprečiti bratomorni boj. Na tem načelnem stališču je sredina vztrajala do konca. Argumenti odposlancev iz Ljubljane, da namreč gre pri tem tudi za eksistencialno vprašanje ter za samoobrambo v ožjem smislu, je niso prepričali. Na Primorskem je bilo namreč partizanskega nasilja bistveno manj kot na Kranjskem, taktiziralo pa se je tudi v pogledu t.i. širine osvobodilnega boja, se pravi tudi na ideološkem področju, n.pr. s članstvom vernikov v komunistični partiji. Tudi tragični dogodki v Cerknem januarja oziroma februarja 1944 v stališčih sredincev niso mnogo spremenili. Zato je vsaj toliko, kolikor je bilo to odvisno od nje, sredina na Primorskem res zadrževala izbruh državljanske vojne, seveda v tem smislu, da je

¹¹ Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije (dalje AMNZ), Varnostno-obveščevalna služba, VOS-II-6, Kos Ani 4. 8. 1943.

¹² Glej op. 7.

preprečila združitev in krepitev ter odločen nastop protirevolucionarnega tabora. Kasnejše primorsko domobranstvo (Slovenski narodni varnostni zbor) je bilo namreč rezultat skupne akcije kroga generala Leona Rupnika ter vodstva SLS in še nekaterih manjših skupin kot npr. Stražarjev v Ljubljani, vsaj v moralnem pogledu pa tudi kroga dr. Kralja v Gorici. In prav z dejstvom, da je bila sredina do konca proti državljanski vojni, se je v svojem silvestrskem pismu Virgiliju Ščeku konec leta 1944 pohvalil dr. Besednjak iz takrat že Titovega Beograda.¹³

Približno na dosedaj opisanih stališčih je goriška sredina vztrajala vsaj do kapitulacije Italije, nato pa naj bi se po besedah dr. Juvančiča kot skupina razpustila in naj bi politično delovali le še sredinci kot posamezniki. V razpoložljivih virih sicer ni zaznati, da bi se n.pr. Narodni svet uradno razpustil ali kaj podobnega. Tedanji formalni predsednik Narodnega sveta dr. Josip Ferfolja je v Trstu prestopil k tamkajšnjemu okrožnemu odboru OF, kar je imelo za posledico prenehanje delovanja ožjega vodstva sredine. Sicer pa so bile s tržaškim odborom OF še težave, saj je KPS tudi tu želela doseči nedvoumno diferenciacijo.¹⁴ Vsaj v Gorici pa je dotedanji vodilni sredinski krog na različnih področjih deloval naprej, tako da so tako levi kot desni nasprotniki sredino kot združbo uglednih posameznikov še vedno imeli za upoštevanja vredno moralno, če že ne politično silo. Tako je logično, da govorimo o pojavu goriške sredine tudi v obdobju po kapitulaciji Italije.

Drugače pa je za nekakšnega ideologa sredine veljal prav dr. Juvančič, ki je v dvodelnem spisu z naslovom "Kristus in galilejsko osvobodilno gibanje" z začetka leta 1943 na podlagi svetopisemskih virov utemeljeval sredinsko držo, primerjajoč jo kar s Kristusom, ki ni bil za ali proti kakemu (političnemu) gibanju, temveč nad njim. Nasprotniki so mu zato verjetno deloma upravičeno očitali (pre)velikopoteznost, čeprav je sicer nadškof dr. Carlo Margotti to besedilo kasneje odobril. Goriška sredina je sicer že pred tem izdajala svoje letake z naslovom "Bratom na Primorskem in v Istri", ki jih je ponavadi sestavljal prof. Rado Bednallik, Juvančič pa je napisal še nekaj podobnih besedil, n.pr. "Krvave zarje" ("Naš boj" 1942).¹⁵ V njih je podrobno obrazložil, tudi v polemiki s stališči Katoliške akcije in Stražarjev, da je treba razlikovati med komunizmom in komunisti, med OF in komunisti ter poudaril, da niso dovoljena vsa sredstva za obrambo krščanstva. Pri slednjem namreč ni najvažnejše, da napada svoje nasprotnike, temveč, "da kristalno čisto podaja svojo resnico". Nekakšno neuradno glasilo sredinske skupine je bil list "Narodna edinost", malo časa pa sta izhajala še lista "Nova pravda" ter "Naša zemlja". Kraljeva skupina je seveda tudi izdajala letake ter list "Duhovna skupnost". Velja navesti, da je poleti 1943 tudi goriški nadškof Margotti nameraval izdati nekakšno protikomunistično poslanico, nekako v smislu opozoril dr. Gregorija Rožmana v Ljubljani, a je to na Juvančičev nasvet opustil.¹⁶

Da pa Osvobodilni fronti in komunistom sredina res ni v celoti zaupala, je dokazovala tudi izjava Narodnega sveta, ki jo je njegov tajnik Anton Rutar poslal

¹³ Pismo dr. Engelberta Besednjaka Virgiliju Ščeku (31. decembra 1944). Goriški letnik 3, 1976, str. 258-267.

¹⁴ Metod Mikuž: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, IV. knjiga. Ljubljana 1973, str. 409, 436-437.

¹⁵ ARS II, fond Slovensko domobranstvo, fasc. 174, Krvave zarje, oktober 1942.

¹⁶ Ustna izjava dr. Iva Juvančiča 1. 9. 1978.

konec leta 1943 ameriškemu in britanskemu poslaniku v Vatikanu. V njej je postavljena zahteva po priključitvi Julijske krajine k demokratično in federativno urejeni Jugoslaviji. Pri morebitnem plebiscitu naj bi se glasovalna pravica dala vsem odseljenim Hrvatom in Slovencem po letu 1918, za razliko od vseh priseljenih Italijanov. V drugem delu izjava zahteva prehodno zasedbo Primorske po angloameriških četah, pri čemer se notranja uprava poveri osebam, ki jih priporoči Narodni svet. Nadalje zahteva še oborožitev slovenskih narodnih straž, razorožitev italijanskih oddelkov ter vrnitev primorskih rojakov in zagotovljeno aprovizacijo dežele.¹⁷ Tudi kar se tiče pripadnosti Trsta in Gorice, je bila seveda sredina odločno za to, da pripadeta Sloveniji in Jugoslaviji, problem pa je bil, kako dokazati njuno "naravno" pripadnost, ker sta tedaj mesti kazali povsem italijansko podobo. Po kapitulaciji Italije, posebej v letu 1944, so sredinci na to vprašanje med drugim odgovarjali, da je že tedaj potrebno delati na tem, da mesti tudi na zunaj pridobita slovenski značaj in videz, se pravi, da je tudi že pod nemško okupacijo treba pokazati čim večjo kulturno aktivnost, pri tem pa poskušati pridobiti privoljenje vodstva Osvobodilne fronte. Reči je treba, da so ga ponekod "s stisnjenimi zobmi" za tako dejavnost tudi dobili, n.pr. za določene kulturne dejavnosti v mestu Gorica.¹⁸

Odnosi med OF in sredino oziroma sredinci pa so zelo nihali. Rekli bi celo lahko, da se je s tako politiko sredina do neke mere znašla na podobnih položajih kot Kraljeva SLS oziroma hkratna domobranska akcija. Posebej v škripcih so bili nekateri goriški laični izobraženci, med katerimi je izstopal prof. Bednallik, ki je sodeloval z OF, a je hkrati bil tudi v vodstvu Katoliškega tiskovnega društva, upravljal z njegovo knjigarno ipd. Tedanji goriški prefekt Marino Pace je bil menda Besednjakov sošolec in zato naklonjen sredincem, ki pa so vendarle odklonili, da bi pod nemško okupacijo izdajali slovenski politični tednik, ki bi seveda nujno vsaj formalno moral pisati v okupatorjevem duhu. *Goriški list*, ki je začel izhajati maja 1944, so potem vodili pripadniki skupine *Straža* in so nato pridno udarjali po "neznačajni" sredini.

Dejansko so imeli sredino v želodcu tako 'beli' kot tudi 'rdeči', čeprav so se oboji z njo pogajali, seveda z namenom, da bi jo pridobili, predvsem zaradi njene moralne in intelektualne moči. Ker jim to ni povsem uspevalo, so jo oboji hoteli razkrojiti, doseči t.i. diferenciacijo. Protirevolucionarna stran je sarkastično zapisala, da si Juvančič zasluži red rdeče zvezde, da pa ima njegova skupina vse manj pristašev.¹⁹ Dr. Joža Vilfan pa je po drugi strani že februarja 1944 ugotavljal, da so sredina ter njene laži razkrinkane ter razglasil konec goriške "sredine".²⁰ Jeseni istega leta je ugotavljal, da so se tudi za sredino zaloputnila vrata v OF, da se o idejnih osnovah ne bodo več pogovarjali ter namignil, da se v sredini skriva potencialna nova peta kolona. Seveda je s strani partije bilo do sredine stalno prisotno izvirno nezaupanje, saj si je načelno le-ta močno prizadevala predstavljati

¹⁷ ARS II, Cankar, fasc. 8/II, Velespoštovani g. minister (pismo Narodnega sveta dr. Mihi Kreku konec 1942), brez datuma.

¹⁸ ARS II, partizanski fondi, fasc. 537/I, poročili PK VOS PK KPS 26. 1. 1944, 10. 2. 1944; prav tam, Borba za slovenstvo Trsta; AMNZ, zbirka dr. Albina Šmajda (dalje Šmajd), Poročilo T. Duhovnika iz Primorske, februar 1944.

¹⁹ AMNZ, Šmajd, pismo Janka Kralja Milošu Staretu, začetek decembra 1942.

²⁰ ARS II, partizanski fondi, fasc. 615/III, Vsem aktivistom OF goriškega okraja, 22. 2. 1944.

celotno primorsko ljudstvo oziroma postati splošno narodno gibanje.²¹ Po drugi strani pa se je Vilfan še resno pogajal z določenimi osebami ter dr. Juvančičem, da bi le-ta vstopil v Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor. Juvančič je ponudbo na koncu odklonil, češ da je po deželi polno kaplanov in župnikov, če že rabijo duhovnika.²² Drugi seveda niso bili tako odklonilno naravnani, n.pr. v začetku leta 1944 dr. Stanko Vuk, za katerega je malo pred njegovo smrtjo Pokrajinski odbor OF ugotavljal, da je "na Vilfana napravil vtis, da je iskreno za OF". Toda po drugi strani obstaja nekoliko starejše poročilo Pokrajinske komisije varnostnoobveščevalne službe šefici VOS Zdenki Kidrič, ki ironično govori o pripadnikih tržaške gospode, ki se tedaj (na 2. tržaškem procesu obsojeni) vračajo iz zaporov kot "nekakšni narodni junaki", za nekatere pa je že pripravljeno vodilno mesto v OF in eden od takih naj bi bil tudi Stanko Vuk. Ob tem organ VOS hkrati svarilno pristavlja, da se je njegova žena Danica radi njega že pred časom odpovedala vsakemu delu s komunistično partijo in se "je pokazala odkrito protivno".²³ Vilfan se je pogajal tudi z drugimi sredinci, a končno odnehal ter bil pohvaljen, da je storil vse potrebno, da se nastop sredine razbije. V to smer je izvajal kampanjo v goriškem okraju, izdal o tem posebno brošuro ipd. Kljub občasnemu taktiziranju se nato v partizanskem tisku vrstijo napadi na delovanje sredincev v Gorici, tako da načelna sprava ni bila več mogoča. Drugače je precejšen del duhovnikov, ki so pripadali sredini, na tak ali drugačen način sodeloval s partizanskimi oblastmi, nekaj jih je celo sprejemalo razne funkcije, dokler jim ni nadškof prepovedal "ukvarjanje s politiko". Ob tem gre kot posebej zanimiv omeniti primer inž. Josipa Rustje, ki se je tedaj, podobno kot tudi nekaj njegovih tovarišev, ukvarjal z organiziranjem t.i. ilegale oziroma kar četništva. Iz Gorice sta izhajala dva poskusa organiziranja domačega četniškega odreda, a sta oba kmalu propadla. Partizanski obveščevalci so na Rustjo naredili atentat, a je preživel. Po vojni je bil zaprt, hujše usode pa ga je po pričevanju rešil dr. Juvančič.²⁴

Protirevolucionarna stran je napadala sredino s podobnimi argumenti ter spremljala njeno dejavnost z grenkimi komentarji o njeni dvojni igri. Pojavljale so se tudi ocene o primorskem pretiravanju, samozaverovanosti ter kratkovidnosti, posebej v primeru predloga, da se po vojni formirata dve posebni slovenski banovini, od katerih bi bila ena primorska. Razglasila jo je tudi za naivno v odnosu do komunistov in potemtakem za zelo škodljivo, ker je onemogočala oblikovanje jasne protikomunistične fronte na Goriškem. Obsodila je tudi del duhovščine, da v tem smislu dela veliko škodo katoličanom oziroma koristi komunistom. Sredinci naj bi imeli nenavadno lastnost, da skušajo razumeti vse in vsakogar, le katoličanov ne!²⁵ Protirevolucionarni akciji so očitno sredinci škodovali tudi z

²¹ Primorski dnevnik II, 8. 11. 1944, št. 296, Joža Vilfan: "Sredina" in primorska duhovščina; AMNZ, SLS na Primorskem, Organizacija in dejavnost SLS na Primorskem, str. 8.

²² Ustna izjava dr. Iva Juvančiča 1. 9. 1978; ARS II, partizanski fond, fasc. 541/III, brzojavka POF za IOOF 10. 9. 1944; AMNZ, Šmajd, poročilo iz Gorice 16. 10. 1944.

²³ ARS II, partizanski fond, fasc. 537/I, poročilo PK VOS PK KPS 7. 2. 1944.

²⁴ Ustna izjava dr. Iva Juvančiča 1. 9. 1978; AMNZ, SLS na Primorskem, Organizacija in dejavnost SLS na Primorskem, str. 10.

²⁵ ARS II, fond SLS, fasc. 122/III, "Uspehi" sredinske politike v partizanskem vprašanju, brez datuma; Slovenski dom VIII, 4. 12. 1943, št. 251, "Sredinstvo" v našem primorskem življenju, njegove posledice in njegova krivda.

geslom "Ven s Kranjci!" Kot že omenjeno, pa se je ta stran tolažila, da se sredina številčno osiplje, med drugim z besedami: "Engelbertovci so ostali to, kar so bili. Pesnikujejo po svoje in delajo koncerte po stranskih dvoranah, a te dvorane so precej prazne in mnogokrat poslušajo sami sebe".²⁶ Goriški list je v enem izmed uvodnikov obsodil t.i. "Besednike", domobranski Tolminski glas pa si je privoščil goriškega mandarina pod nazivom "Čiči Van".²⁷ Kaplan Joško Godina, ki si je po nalogu ljubljanskega vodstva že vse od leta 1941 stalno prizadeval, da bi sredino le pridobili, je končno januarja 1944 po natančni analizi logike delovanja sredine moral ugotoviti, da je pač ni mogoče pridobiti, vsaj v celoti ne. Ugotovil pa je tudi to, kar je pravzaprav med vojno ves čas ostajalo v ozadju, da se namreč goriška sredina zavzema za povojno uresničitev t.i. krščansko - socialnega političnega in gospodarskega programa. Nič ni pomagalo njegovo dokazovanje, da je papež ta program obsodil in da pravzaprav krščanskega socializma ni več, saj so njegovi pristaši povečini prešli v komunizem.²⁸

Vendar je goriška sredina, tudi pod vplivom sugestij dr. Besednjaka iz Beograda, razmišljala tudi drugače. Besednjak je namreč ugotavljal, da je njihova nekdanja matična stranka, kot sicer vse meščanske stranke, prenehala biti organ za zagotavljanje splošnih koristi, ampak je postala sama sebi namen. Zato se je zavzemal za oblikovanje neideološke stranke, ki bi odgovarjala le na konkretne probleme ljudstva in posameznih ljudi, brez poudarjanja svetovnonazorskega in političnega poslanstva oziroma obeležja. V ta okvir spada tudi sicer neuspeli poskus formiranja t.i. "Slovenske gospodarske stranke" poleti 1943. Toda ostalo je le pri ideji, nekaterih razgovorih in napisanih tezah.²⁹ Ideja je bila odločno pred svojim časom in v tedanjih konkretnih razmerah seveda ni mogla računati na kakšno širšo podporo. Besednjak pa je v Beogradu pravilno predvideval, da bo na Balkan po vojni odločilno segel ruski, bolje rečeno, sovjetski vpliv, iz česar pa je izvajal tudi nekatere logične posledice, predvsem glede možnosti delovanja v političnem pluralizmu. Navidez se je zadovoljil z garancijami Tita, da bo veljala v Jugoslaviji popolna svetovnonazorska svoboda ...

Goriška sredina s tem seveda ni bila povsem zadovoljna, predvsem pa si je želela prihoda zahodnih zaveznikov, da bi ob koncu vojne preprečili po njenem zelo verjetno bratomorno klanje. Čeprav ni bila za aktivno upiranje komunizmu v domačih krajih, pa je izrecno poudarjala - "S tem pa ni rečeno, da upamo na kakšno odrešenje od Rusije, malo verjamemo v spreobrnitev komunizma, dokler vlada Jože et comp."³⁰ Po drugi strani je dr. Besednjak konec leta 1944 ugotavljal, da so prenehali razlogi za še nadaljnji obstoj in delovanje sredine ter zahteval priključitev oziroma podporo OF in Titu. Karkoli pa je že to pomenilo, na koncu je ostajalo dejstvo, da je ob koncu vojne in po njej znatna skupina ljudi oziroma

²⁶ ARS II, Cankar, fasc. 8/I, poročilo iz Ljubljane dr. Mihi Kreku, avgust 1943.

²⁷ Goriški list I, 25. 11. 1944, št. 59, Besedniki; Tolminski glas I, 29. 7. 1944, št. 3, Goriškemu mandarinu za uho.

²⁸ ARS II, fond SLS, fasc. 122/III, Poročilo iz Ljubljane o položaju na Primorskem v januarju 1944, 22. 1. 1944; AMNZ, Šmajd, Ivan Martelanc Mirku Bitencu 24. 10. 1944; prav tam, Ivan Martelanc Albinu Šmajdu 11. 4. 1945.

²⁹ AMNZ, Engelbert Besednjak, Akcija za ustanovitev Slovenske gospodarske stranke; prav tam, Šmajd, Slovenska legija poroča s Primorske 18. 7. 1943; ARS II, fond SLS, fasc. 122/I, poročilo, brez datuma (julij 1943).

³⁰ ARS II, Cankar, fasc. 8/I, poročilo Narodnega sveta vladi v London, brez datuma (konec 1942).

duhovnikov, ki je bila pred tem znana kot goriška sredina, javno podprla priključitev Primorske k tedaj že očitno komunistični Sloveniji oziroma Jugoslaviji.

Boris Mlakar

L'ORGANIZZAZIONE POLITICA DI CENTRO NEL GORIZIANO

Riassunto

Prima della seconda guerra mondiale il fascismo aveva soppresso qualsiasi attività pubblica degli Sloveni del Litorale. Per questo motivo, oltre al TIGR, anche la tradizionale formazione politica che riuniva una cerchia relativamente ristretta di laici di ispirazione cattolica e la maggior parte dei sacerdoti, dovette operare nell'illegalità, guidata, a partire dal 1938, dal "Narodni svet" (Consiglio nazionale), mentre già in precedenza l'Assemblea dei sacerdoti di San Paolo ("Zbor svečenikov sv. Pavla") era l'organizzazione del clero. Dopo l'attacco alla Jugoslavia e l'occupazione della Slovenia, il cosiddetto "Comitato esecutivo" ("Izvršni odbor"), che almeno nel Goriziano aveva sostituito l'allora disciolto Consiglio Nazionale, assunse una posizione estremamente critica nei confronti della dirigenza politica di Lubiana per il suo rapporto con le autorità di occupazione italiane e riconobbe il governo emigrato a Londra quale rappresentante pure degli interessi degli Sloveni del Litorale, impegnandosi per la restaurazione del Regno di Jugoslavia, del quale anche la Slovenia unita sarebbe entrata a far parte quale entità federale e democratica. Questa organizzazione politica di centro riconobbe Draža Mihajlović quale comandante dell'esercito del Regno di Jugoslavia e si impegnò per organizzare il movimento celnico anche nel Litorale.

Con l'avvento del Fronte di Liberazione e del movimento partigiano nel Litorale, l'organizzazione di centro, pur riconoscendo che si trattava di sinceri patrioti impegnati nella lotta contro l'occupatore, non gradiva il ruolo monopolistico assunto dal partito comunista e la sua decisione di dare immediatamente il via alla resistenza armata. Per questo motivo, soprattutto i sacerdoti, rifiutarono la collaborazione attiva con i partigiani, ma anche un contrasto aperto. In linea di massima nel Goriziano il Centro respinse gli inviti di Lubiana ad includersi nell'Alleanza slovena ("Slovenska zaveza") e nella Legione slovena ("Slovenska legija") e ad organizzare le guardie antipartigiane nei paesi. Solo il piccolo gruppo di seguaci del dottor Janko Kralj, che già in precedenza si era staccato dal Centro, aderì al movimento controrivoluzionario. Entrambi gli schieramenti, quello di destra e quello di sinistra, tentarono di attirare nelle proprie file gli esponenti del Centro o almeno di disorganizzarlo. Con la capitolazione dell'Italia il Centro cessò di esistere a Gorizia, almeno come gruppo organizzato. Singoli membri operarono nell'ambito della vita pubblica culturale slovena durante l'occupazione tedesca. Possiamo quindi concludere che nel Goriziano l'attività ovvero la tattica della formazione di centro negli anni dal 1941 al 1945 contribuì in una certa misura ad evitare l'escalation della guerra civile nel Litorale.

Slavica Plahuta

Partizanska izdajateljska dejavnost na Primorskem pred kapitulacijo Italije

Pritiski italijanskih fašističnih oblasti in onemogočanje slovenske narodne, politične, šolske in kulturne dejavnosti ter izseljevanje aktivnih učiteljev in drugih izobražencev so hudo ogrozili slovensko narodno manjšino na Primorskem med obema vojnama. Po dveh desetletjih zasedbe so jo združevali predvsem visoka narodna zavest, duhovna povezanost s preteklostjo in kulturno tradicijo ter anti-fašizem. Na te dejavnike se je v veliki meri naslanjalo narodnoosvobodilno gibanje. Njegovi začetki so sloneli najprej na politični propagandi, ki se je širila ustno, z osebnimi stiki in s partizanskim tiskom.¹

Po italijanski zasedbi pokrajin predvojne Jugoslavije aprila 1941 je meja še nadalje ločevala stare italijanske pokrajine z novimi, kljub temu pa so iz Slovenije na Primorsko začele legalno prihajati večje količine tiskanega gradiva, zlasti periodičnega.² Iz osrednje Slovenije in s Hrvaške je pričel prihajati tudi ilegalni uporniški tisk. Kasneje so partizanski tisk razmnoževali in izdajali na Primorskem. Bralci, prežeti z osvobodilno idejo in tudi željni slovenske besede so ga radi sprejemali. Prinašal jim je vsaj drobec tistega, kar so želeli vedeti: prve novice in vzpodbude za oborožen odpor in osvobodilni boj. Prve letake in časnike so prinašali potniki ob legalnih prehodih meje, še bolj pa so se izvodi širili po ilegalnih poteh. Avgust Špacapan-Strnad je že proti koncu junija 1941, ko se je kot vojak divizije Isonzo, ki je med aprilsko vojno delovala v Sloveniji, vračal iz Bele krajine, prinesel prve primerke partizanskega tiska na Goriško.³ Bivši vojaki so primerke tega tiska prinašali tudi v zgornjo Vipavsko dolino.⁴ Na Šentviško goro ga je prinesla Darinka Kogoj, ko se je vračala z obiska v Ljubljani. Po njenih zvezah je prihajalo propagandno gradivo do decembra 1941.⁵ Češki državljani Viktor Hajna iz Zaloga pri Postojni je z nemškim potnim listom že pred vojno prinašal skrito protifašistično literaturo, svojo dejavnost je nadaljeval tudi po napadu na Jugoslavijo.⁶ Organizatorji partizanskega gibanja so organizirali tudi kanale za stalnejše prihajanje gradiva. Živa Kraigher je v študiji o začetkih NOB na Pivškem ugotovila in opisala šest kanalov, po katerih je iz Ljubljane in Loške doline prihajal partizanski tisk na Pivško in na območje Ilirske Bistrice, od tu pa so ga širili v Brkine,

¹ Prim. Ivo Juvančič: Začetki in posebnosti NOB na Primorskem, *Ljudska pravica* 15. 9. 1953; France Škerl: Razmere na Primorskem v letu 1941. *Borec* 1971, št. 9, str. 437-456; France Bevk: Kulturno delo na Primorskem med borbo in po osvoboditvi. *Obzornik*, mesečnik za ljudsko prosveto, 1947, št. 9, 10, str. 365-366.

² Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), dopolnilno gradivo, zapiski Iva Juvančiča.

³ Arhiv Goriškega muzeja Nova Gorica (dalje AGM), Topografija Goriškega muzeja, *Zgodovinski razvoj borbe na Goriškem pod tujimi osvajalci, Renče; Bogo Vižintin-Mile: Kako smo začeli. Goriški zbornik* 1957, str. 84-97.

⁴ AGM, Lojzka Trošt: Spomini.

⁵ Anica Štucin, Olga Lipužič: Gradivo za zgodovino OF na Idrijskem in Cerkljanskem. *Idrijski razgledi*, 1978, str. 16 (dalje: Štucin, Lipužič, Gradivo).

⁶ Živa Kraigher: Ciklostilna tehnika Viktorja Hajne in pomen ilegalne literature. *Ljudje in kraji ob Pivki*. 2. Postojna 1985 (dalje Kraigher, *Ciklostilna tehnika V. Hajne*), str. 54-58.

proti Trstu in v Vipavsko dolino.⁷ Ilirskobistriški aktivisti OF so sprejemali hrvaški ilegalni tisk. Poseben kanal je tu organiziral Matija Geržina, ki je bil član mestnega komiteja KPH za Reko.⁸ Severna Primorska se je oskrbovala s tiskom, ki je s posredovanjem komunističnih organizacij v kranjskem okrožju prihajal iz Ljubljane.⁹ Partizanski tisk, ki se je širil po načelu, "ko prečitaš, daj naprej!", je bil s svojo vsebino najboljše propagandno sredstvo pri širjenju novega gibanja, še posebej ker so bili Primorci že po tradiciji zelo navezani na slovensko publicistiko. Kljub številnim kanalom pa ga je prispelo premalo, njegovo prenašanje je bilo nevarno in težavno, ker so italijanske oblasti z rastjo oboroženega odpora v Sloveniji z večjo budnostjo varovale staro mejo in spremljale življenje "tujerodcev" v starih pokrajinah.

Da bi zadostili potrebam, so organizacije KPS in OF že leta 1941 organizirale razmnoževanje osrednjega partizanskega tiska na Primorskem. To je bilo v začetku preprosto. Besedila so prepisovali s pisalnimi stroji, poleti in jeseni 1941 so organizirali tri ciklostilne tehnike. S tiskom, ki so ga razmnoževali v postojnski tehniki Viktorja Hajne, so zalagali območje od Postojne do Pivke in območje proti Senožečam do Divače, del naklade so pošiljali v Vipavsko dolino, posamezne izvode pa v Trst in na Reko. Letake iz Hajnejeve tehnike so postojnski študentje medicine zanašali celo v Padovo.¹⁰ Jeseni 1942 je PK KPS za Primorsko organiziral razmnoževanje tiska za tržaške potrebe in ga zaupal svojemu članu Leonu Kovačiču. Z njegovo pomočjo je 30. novembra 1941 v Trstu začela delati ciklostilna tehnika. Tudi tu so razmnoževali Slovenskega poročevalca in letake OF, ki so prihajali iz osrednje Slovenije. Prve dni decembra pred drugim tržaškim procesom, pa so razmnožili tri lastne letake: *Slovenci, A tutta leale comunitó italiana* in letak, ki je napadal predsednika posebnega sodišča in policijo. Z njimi se je pokrajinsko vodstvo gibanja, podpisano kot PO OF slovenskega naroda na Primorskem, obrnilo na slovensko in italijansko javnost zoper fašistično nasilje. Med široko zasnovano trosilno akcijo so letake trosili po Trstu, v Slovenski Istri, na Krasu in na Postojnskem. Prvič so jih odkrili na cesti Trst - Pulj, nato pa na tržaških ulicah.¹¹ Aretaciji Oskarja in Leona Kovačiča decembra 1941 in januarja 1942 sta prekinili delo tržaške tehnike. Na Goriškem je partijsko propagandno delo usmerjal tretji član PK KPS Anton Velušček. Po njegovih navodilih je partizanski tisk razmnoževala tehnika v Gorici. Matrice zanjo so tipkali na Humu v Brdih.¹² Tudi drugod po Primorskem so bile raztresene manjše razmnoževalne točke, kjer so razmnoževali predvsem razne letake za trosilne akcije. Njihova dejavnost je bila bolj spontana kot organizirana in povezana.

⁷ Prav tam, str. 54-58.

⁸ Črtomir Šinkovec: *Uporni svet pod Snežnikom*. Nova Gorica 1966.

⁹ Štucin, Lipužič, Gradivo, str. 16.

¹⁰ Kraigher, *Ciklostilna tehnika V. Hajne*, str. 58-62.

¹¹ Milica Kacin-Wohinz: *Tržaška mladina v NOB*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 2, str. 137-140; Janez Kramar: *Narodnoosvobodilni tisk v Slovenski Istri od oktobra l. 1941 do maja 1943* (dalje Kramar, *NO tisk v Slovenski Istri*). Obala, 1970, št. 6-5; Jože Krall: *Partizanske ciklostilne tehnike v Slovenskem Primorju*. Ljubljana 1981 (dalje, Krall, *Partizanske tehnike*), str. 18-20. Milan Pahor: *O tisku v narodnoosvobodilnem boju 1941-1945*. Boj za svobodo. Trst 1975 (dalje: Pahor, *O tisku v NOB*), str. 47-50.

¹² Krall, *Partizanske tehnike*, str. 21; Pahor, *O tisku v NOB*, str. 52.

Pomlad 1942 je prinesla večjo organiziranost na področju partizanske publicistične in tiskarske dejavnosti v pokrajini. Na partijskem posvetovanju na Sv. Gori aprila 1942 so določili Andreja Kumarja za organizatorja ciklostilnih tehnik. Te naj bi načrtno in organizirano razmnoževale osrednji slovenski tisk. Vse do jeseni so se nove pobude odražale predvsem v gradnji novih tehnik in v razmnoževanju osrednjih časnikov. Skromen pa je bil delež lokalnih besedil. Na Primorskem je bilo malo ljudi, ki bi jih znali pisati. Partizanski tisk je bil povrh podvržen strogi partijski cenzuri, izdajanje partizanskega tiska je sodilo v pristojnost KPS. Položaj se je izboljšal jeseni 1942, ko je osvobodilno gibanje na Primorskem dobilo pomembno kadrovska pomoč. Med drugimi sta prišla Dušan Pirjevec-Ahac, ki je postal komisar Soškega odreda, in Aleš Bebler, ki je bil poslan kot vojaški in politični instruktor CK KPS. Prispeli so tudi ubežniki iz koncentracijskega taborišča v Gonarsu, decembra 1942 pa še predstavnik krščanskih socialistov dr. France Škerl. Za partizanski tisk in publicistično dejavnost so bili pomembni ubežniki iz Gonarsa Ivan Bratko, Bojan Štih in Viktor Ilovar.

Maja 1942 je na Kumrovo pobudo začela delati tehnika na Vogrskem v spodnji Vipavski dolini. Posamezne 'ciklostilne točke', ki so nastale v začetku leta 1942 v zgornji Vipavski dolini, so jeseni tega leta prerastle v večjo tehniko. Do srede decembra 1942 je delala na prostem blizu partizanske karavle P-2 pri Podragi, nato so ji prostore uredili v Podragi in na Gočah.¹³ Še naprej je delala Hajnova tehnika na Postojnskem. Jeseni 1942 pa je ciklostilno tehniko v Idriji pripravljala Jaka Platiše. Delati je pričela decembra 1942.¹⁴ Poleti je zaživela ciklostilna tehnika v Šklednju pri Trstu in s tiskom zalagala Trst in Istro.¹⁵ Tehnike so še vedno razmnoževale osrednje tiske in drobne tiske, ki so jih pripravljali v pokrajini za trosilne akcije. Bili so protifašistične, protivojne in socialne vsebine. Poleti 1942 so v tržaški tehniki razmnožili dva večja letaka, ki sta ju napisala Darko Marušič in Albin Čotar. To sta bila letaka *Dopo 23 anni di regime fascista* in *Italiani*, datirana 4. julija in 21. septembra 1942. Prvega je podpisal Antifašistični komite za Julijsko krajino, drugega pa Izvršni odbor OF za Primorsko. V začetku septembra 1942 so razdeljevali letake *Pane, pace e liberta*, *Morte Mussolini* in *Abasso la guerra*. Italijanski protifašistični tisk je na Tržaškem in v Istri širil tudi KPI. Veliko množico letakov, po večini v italijanščini, je škedenjska tehnika razmnožila za trosilne akcije ob obletnici oktobrske revolucije 7. novembra 1942.¹⁶ Prvi večji primorski partizanski tekst je napisal *Odperto pismo primorskim ženam in dekletom* Tomo Brejc junija 1942. Pismo je v obliki letaka v 300 izvodih s pisalnim strojem razmnožila Danica Kogoj.¹⁷

V začetku oktobra 1942 je na Primorsko prišel komandant Loškega odreda Mirko Bračič in pripravljala pot Soškemu odredu. Podobno kot mnogi drugi funkcionarji NOB, ki so prispeli v pokrajino, je ob prvih vtisih kritično ocenjeval tudi

¹³ Slavica Plahuta: Razvoj narodnoosvobodilnih tehnik v srednje-primorskem okrožju 1941-1945. Jadranski koledar 1980, str. 137-141; Slavica Plahuta: Narodnoosvobodilne tehnike na Vipavskem 1941-1945. Goriški letnik, št. 7, str. 103-109.

¹⁴ Kraigher, Ciklostilna tehnika V. Hajne, str. 58-68; Štucin, Lipužič, Gradivo, str. 114-117.

¹⁵ Pahor, O tisku v NOB, str. 57-69. Kramar, Narodnoosvobodilni tisk v Slovenski Istri, str. 50.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Slavica Plahuta: Tomo Brejc in NOB na Primorskem. Idrijski razgledi 1988, št. 1-2, str. 35-40; AGM, Franc Hvala: Izjava; ARS II, fasc. 532.

partizanski tisk. V dopisu Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet je poudaril, da "literature ni, ne na terenu ne v partizanskih enotah". Prosil je, naj je "pošljejo čim več in čimprej. Naj bo kakršna koli - čeprav zastarela, bo dobrodošla". V okviru prihodnjega razvoja primorskega partizanstva je predvidel izdajanje *Primorskega partizana*. To bi bilo pokrajinsko vojaško glasilo po vzoru *Slovenskega partizana*, ki ga je izdajalo Glavno poveljstvo NOV Slovenije.¹⁸ Podobno je pomanjkanje tiska na terenu ocenjeval organizacijski sekretar CK KPS Boris Kraigher-Janez, ki je s skupino bivših internirancev pribežal iz taborišča v Gonarsu. Kraigher je predlagal, da bi na Primorskem ostal Ivan Bratko in PK KPS pomagal pri organiziranju lastnega tiska in publicistične dejavnosti. Med drugim je poudaril, da je "samostojni pokrajinski list tu nujen, ker je praksa pokazala, da tisk, ki bi ga dobivali iz Ljubljanske pokrajine ne bi mogel zadovoljiti - prihaja s prevelikimi zamudami, kolikor sploh prihaja - je pa tisk za pokrajino ena največjih političnih nujnosti".¹⁹ O izdajanju samostojnega pokrajinskega glasila, ki bi bilo prilagojeno primorskim potrebam in bi nadomeščalo pičlo osrednjeslovensko partizansko literaturo, so že pred tem razmišljali člani PK KPS. Sekretar Tomo Brejc je skupaj z Veluščkom zasnoval ciklostiran list *Naprej zastava slave* s podnaslovom *Organ osvobodilne fronte slovenskega naroda na Primorskem*. Njegovo prvo in edino številko so v tisoč izvodih izdelali v tehniki v spodnji Vipavski dolini, ki jo je vodil Andrej Kumar.²⁰ Do januarja 1943, ko so tehniko preselili na Tolminsko, so v njej razmnožili nekaj številk Slovenskega poročevalca, več letakov, časopis *L' UnitÓ* in brošuro Borisa Zihlerla *Zakaj je propadla Jugoslavija*.²¹

PK KPS, ki je pripravil in izdal *Naprej* kot glasilo OF, je želel poudariti anti-fašistični in narodnoosvobodilni značaj časnika. To nakazujeta naslov in naslovna podoba. Uvodnik in članke je podpisal IOOF slovenskega naroda na Primorskem, organ, ki ga dejansko ni bilo. V uvodniku se je *Naprej* predstavil kot informacijski in politično-organizacijski ter ideološki list OF, ki bo zastopal "enotno osvobodilno gibanje vseh Slovencev na Primorskem, ne glede na politično pripadnost ali versko prepričanost". Poudaril je, da želi "zajeti najširše narodne množice v deželi ter pomagati, da se med seboj čvrsto povežejo v vsenarodno slovensko osvobodilno organizacijo OF, ki je edina resnična predstavica slovenskega naroda." K njegovi informativnosti naj bi pripomogli dopisniški odbori, ki bi stalno poročali o NOB v pokrajini. Iz člankov so razvidni stanje organizacije osvobodilnega gibanja v pokrajini in tudi njeni poglobljeni problemi. Prvi članek, naslovljen na Slovence in Slovenke izpostavlja pomen mobilizacije v partizane in pomoči partizanskim enotam. Članek je sodil v okvir širokih prizadevanj NOB na Primorskem, da bi z vključevanjem v partizanske vrste

¹⁸ Lado Ambrožič, ml.: Osrednji slovenski partizanski tisk. Borec 1975, št. 8-9, str. 12. Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov (dalje Zbornik), VI/4, dok. 60, poročilo štaba Loškega odreda 18. 10. 1942 Glavnemu poveljstvu.

¹⁹ *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*. (dalje DLR), knj. 3, dok. 141, poročilo Borisa Kraigherja 9. 10. 1942 Francu Leskovšku.

²⁰ Številka ni datirana, o njenem izidu je več nasprotujočih si spominskih virov. Brejc v svoji biografiji pravi, da so v času, ko je bil pokrajinski sekretar, v pokrajini izdali prvo številko lista *Naprej*. Venceslav Žižmond je v spominih navedel, da je tehnika pričela delati na Petrinišču na Ajševici (kamor se je preselila iz Rožne doline) konec oktobra in da je bil njen prvi izdelek list *Naprej*, razmnožili so ga v tisoč izvodih. AGM, Topografija NOB, V. Žižmond, Izjava.

²¹ Krall, *Partizanske tehnike*, str. 23.

odtegovali italijanski mobilizaciji za vojsko sposobne

moške letnika 1923. Članek je opozarjal tudi pred nasiljem fašističnih oblasti nad svojci partizanov in drugimi somišljeniki NOB. Iz naslednjih dveh člankov so vidne politično-propagandna, organizacijska dejavnost OF in prizadevanja na ideološkem področju. Prvi naslovljen na primorske aktiviste in aktivistke analizira stanje OF v pokrajini, zlasti njene napake. Članek opozarja na slabosti na organizacijskem in idejnem področju: in sicer neorganiziranost pri delu, nedisciplinarnost, nekonspirativnost, ozkosrčnost, oportunističnost, neinicijativnost itd. Posledica tega so bili nemogoč nadzor nad delom, in nad članstvom, pogosti so bili sovražnikovi vdori v organizacijo in aretacije, neučinkovitost. Članek zahteva, naj se napake odpravijo, opozarja na solidarnostno pomoč med aktivisti in organizacijami, na načrtnost pri delu, na borbenost, svari pred oportunističnim, poudarja pravilno kadrovske politiko. Posebno pozornost posveča urejanju organizacijskih težav, zlasti dotedanjemu pomanjkljivemu sodelovanju z mladino in ženskami. Podobno kot v osrednji Sloveniji predlaga ustanavljanje vzporednih mladinskih in ženskih odborov OF. V naslednjem članku Opozorilo duhovnikom je časnik zavzel izrazito kritičen odnos do tistih primorskih duhovnikov, ki so delovali proti OF. Posvaril jih je zaradi širjenja vsebine belogardističnega letaka Povelje št. 2. Vesti je označil za laž, duhovnike, ki jih širijo, pa kot odpadnike, ki so pristopili na stran narodnih izdajalcev. Članek je izrazil znano kategorično stališče, ki ga pogosto zasledimo v kasnejših dokumentih, predvsem v zvezi s tako imenovano politično sredino, o samo dveh poteh v boju in sicer ali na strani KPS in OF, ali skupaj z izdajalci proti OF in tako tudi proti osvobodilnemu boju. Članek je slednjim zagrozil s prijavo Varnostno obveščevalni službi OF in z javno objavo njihovih imen. Duhovnike, lojalne OF je pozdravil in poklical, naj omejijo svoj odnos do nadškofa Margottija le na verske zadeve. Preostali del časnika je informativen.

Naprej je obsegal devet na ciklostilu razmnoženih strani. Pisec člankov je bil najbrž Brejc. Pri tem je upošteval težave Primorcev pri razumevanju slovenskih besedil.²² Prispevki so bili napisani preprosto in razumljivo, podkrepljeni so bili z značilnimi primeri. Likovno je list oblikovala študentka arhitekture Marija Benedetti iz Gorice, ki je že od leta 1941 sodelovala z Veluščkom in Kumarjem in nato tudi z Brejcem.²³ Naslov in glavo lista je oblikovala z narodnimi in borbenimi simboli, ki so v tedanjih razmerah vzbujali domoljubna čustva: Triglav, vzhajajoče sonce, partizan s slovensko trobojnico in peterokrako. Naslov je bil vzet iz takratne slovenske himne. V glavi je bil tudi verz iz Gregorčičeve Hajdukove oporoke: "Moj dom je lep, moj dom krepak, za robstvo rojen ni junak".

Izid časnika *Naprej* so politični funkcionarji NOB, ki so prišli na Primorsko, sprejeli zelo kritično, kritiziral ga je tudi slovenski partijski vrh. Sporna je bila samostojna Brejčeva časnikarska dejavnost. *Naprej* je bil namreč politični časnik, ki je kot ostali tisk sodil v področje strogo nadzorovane in centralizirane propagandne dejavnosti, ki je bila v celoti v rokah KPS. Poleg tega je šlo tudi za po-

²² ARS II, fasc. 532/I, poročilo PK KPS za Slovensko primorje, avgusta 1942. V poročilu je ugotavljal, da v pokrajini ne razumejo slovenskih publikacij, ker je fašistična šola zlasti mladino "zelo pokvarila".

²³ AGM, Marija Benedetti: Izjava.

sebnosti NOB na Primorskem, ki je bilo mednarodnopravno italijanska pokrajina in ji je zato osrednje vodstvo NOB posvečalo veliko pozornost.

Dne 12. novembra 1942 je na sedež PK KPS na Vogrskem prispel dr. Aleš Bebler. Tomo Brejc je pozneje označil, da je bil Bebler zadovoljen z vsebino Napreja.²⁴ Toda 15. novembra, ko je Bebler poročal CK KPS o položaju na Primorskem, Napreja ni niti omenil, pač pa je pohvalil Kraigherjev predlog za oblikovanje tehnike. Ob kritiki slabih terenskih organizacij je poudaril: "(...) Povsod ljudje prosijo za literaturo". Tu so bolj kot na Dolenjskem kmetje pismeni in hočejo čitati. Mi jim nimamo nuditi ničesar (...). Nato je nadaljeval "(...) Kakor vam je Janez že poročal, mislim izdajati Poročevalca, s kakimi lokalnimi dodatki k vašemu besedilu. Za likvidacijo tukajšnjega zaostanka pa serijo brošuric o osnovnih vprašanih današnjega dne." Dr. Bebler je omenil teme o OF, o beli gardi, o Draži Mihajloviću, o partizanski vojski, o sovjetski Rusiji itd. Prosil je tudi za pomoč in sodelovanje pri pisanju.²⁵ Bebler ob prihodu razmer na Primorskem ni poznal. Kot najvišji partijski funkcionar in odposlanec CK KPS je zagovarjal strog centralizem in ni sprejemal Brejčevih mehkejših oblik dela na Primorskem in tudi sicer med njima ni bilo pravega razumevanja. Poročevalec naj bi že z imenom razbijal lokalpatriotične težnje in manifestiral enotnost. Enako stališče do lokalnih pobud je izrazil tudi CK KPS. Prevezel je Kraigherjev predlog in zagovarjal izdajo skupnega lista Slovenskega poročevalca, ki naj mu dodajo poročila in članke, važne za Primorsko. V primeru, če pokrajinsko vodstvo ne bi pravočasno prejelo osrednjega lista za predlogo, naj bi Poročevalca izdelalo samo, dodalo naj bi mu podnaslov ali pripombo "primorska izdaja". CK KPS je tudi naročil, naj Napreja ne izdajajo več, kajti le s skupnim listom lahko pobijajo lokalpatriotizem in manifestirajo enotnost in priključitev Primorske k združeni Sloveniji.²⁶ Štiri dni pozneje je PK KPS za Primorsko pisal tudi Edvard Kardelj; v imenu CK KPS je temeljito razčlenil politične razmere v pokrajini in dal navodila za nadaljnji razvoj gibanja. Zavzel se je za posebno glasilo POOF in kot možnost naslova navedel "Primorski poročevalec", pa tudi za druge zvrsti narodnoosvobodilnega tiska in za propagandno literaturo v italijanščini za italijansko vojsko, uradništvo in za italijanski proletarijat.²⁷ Kardeljev predlog so kmalu uresničili. Dne 3. decembra 1942 je dr. Bebler poročal CK KPS in poročilo predložil prvo številko *Napreja*. Z običajno kritičnostjo je še poudaril, da je bil list natisnjen, preden se je srečal z Brejcem, pri tem je še navedel, da "ker je že izšla prva številka, jih bodo izdali še nekaj in pri njih bodo popravili storjeno napako".²⁸ Obljubljene številke niso potem nikoli izšle. Z datumom 1. januar 1943 so tehnike razmnožile besedilo prve številke novega primorskega glasila OF, ki so mu po Kardeljevem nasvetu dali ime *Primorski poročevalec*.

Po prihodu Loškega (Soškega) odreda so v pokrajini začeli uresničevati tudi Bračičevo septembrsko pobudo o pokrajinskem vojaškem časniku. Dne 24.

²⁴ ARS, dislocirana enota I, Tomo Brejc: Biografija.

²⁵ Zbornik VI/4, dok. 89, poročilo A. Beblerja 15. 11. 1942.

²⁶ Jesen 1942, *Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*, dok. 136, pismo CK KPS 16. 11. 1942 PK KPS za Primorsko.

²⁷ Prav tam, dok. 159, navodila CK KPS 20. 11. 1942 PK KPS.

²⁸ *Zbornik VI/4*, dok. 115, poročilo sekretarja PK KPS za Slovensko Primorje 3. 12. 1942.

oktobra 1942 je bil imenovan za odrednega tehnika grafični delavec Viktor Ilovar, ki je poleti pribežal iz Gonarsa.²⁹ Odredna tehnika je bila prva vojaška tehnika na Primorskem. Sodila je v pristojnost komisarja odreda Dušana Pirjevca-Ahaca. Tehnika je najprej delala v zgornji Vipavski dolini in sodelovala z vipavsko okrožno tehniko.³⁰ V njej so razmnoževali tudi tisk za civilne organizacije. Odred je kmalu po prihodu začel pripravljati svoje glasilo. V njegove načrte pa je že 12. novembra posegel dr. Bebler. Vztrajal je, da naj ga izdajo v nizki nakladi, ker je namenjeno le enotam odreda. Za naslov je predlagal *Soški partizan*.³¹ Naslov je bil sprejet. V prvi številki objavljena naredba štaba Soškega odreda z dne 29. novembra 1942 kaže, da je glasilo izšlo zadnje dni novembra ali v začetku decembra. Številka je po obsegu skromna. Prinaša nepodpisani uvodnik "Primorski partizan", ki ima mobilizacijsko propagandno in politično vsebino. Članek govori o partizanski vojski, ki se je skupaj z OF uveljavljala na najzahodnejšem delu slovenskega narodnega ozemlja. Sledi še omenjena naredba štaba, ki poroča o uspešnem napadu 3. čete Gregorčičevega bataljona na sovražnikov bunker na cesti Col-Črni vrh 6. novembra 1942.

List ni redno izhajal. Po prvi številki sta izšli še dve, druga 15. decembra 1942 in tretja 10. februarja 1943, ko se je Soški odred že delil v Severnoprimerški in Južnoprimerški odred. Obe številki sta bili po obsegu obsežnejši in po vsebini pestrejši. Druga številka je izšla po pokrajinski konferenci KPS na Vrhu pri Rihemberku 4. in 5. decembra 1942, ki je med drugim poudarila, da je graditev Narodne zaščite kot prve rezerve za partizansko vojsko ena najpomembnejših vojaškoorganizacijskih nalog na Primorskem. V skladu s tem se je tudi glasilo preimenovalo v *Soški partizan in zaščitnik*. Časnik je bil partizansko vojaško glasilo, prilagojen pokrajinskim posebnostim NOB, zlasti stopnji politične in vojaške usposobljenosti tamkajšnjih partizanov. Ta je bila nizka, zato so bili poudarjeni organizacijski, vojaškostrokovni in politični prispevki. Ideološki in mobilizacijski so bili tudi informativni članki. Celo nekrologa padlih poveljnikov Mileta Špacapana-Igorja in Andreja Arka-Črta spremljajo reportaže o uspešnih akcijah enot in o krutosti okupatorjeve vojske. V časnikih je prevladovala vojaška problematika s članki o Narodni zaščiti, o sovražnikovih ofenzivah proti slovenskim partizanom na Primorskem, o NOV Jugoslavije in o skrivnostih partizanskega boja. Mobilizacijsko funkcijo je imela tudi literarna priloga. Časnik je bil razmnožen na ciklostilu. Glava in naslov sta bila enostavno oblikovana s stilizirano podobo, ki simbolično ponazarja solkanski most čez Sočo in slovensko trobojnico s peterokrako. V glavi so še podatki o izdajatelju, datum ter številka in letnik časnika, cena ter geslo Smrt fašizmu, svoboda narodu.

Sočasno s *Soškim partizanom in zaščitnikom* je štab Soškega odreda izdal še eno številko *Partizanskega komandirja*. Izšla je 29. decembra 1942, razmnožili so jo na pisalnem stroju. O časniku je poročal Bebler v poročilu CK KPS 17. januarja 1943. Tu je navedel, da je podobno kot Vestnik politkomisariata (ohranjena ni nobena številka) namenjen predvsem vojaškemu kadru, ki ga je bilo "potrebno

²⁹ Tone Ferenc: *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943*. Ljubljana 1983 (dalje Ferenc, *Primorska pred vseljudsko vstajo*), str. 129 in 169.

³⁰ DLR, 4, dok. 174, poročilo Štefana Nabergoja (OO OF za Vipavsko) 16. 12. 1942.

³¹ DLR, 4, dok. 41, pismo A. Beblerja M. Bračiču in D. Pirjevcu 12. 11. 1942.

dvigati na odgovorna mesta v odredu". Bebler je še označil, da je bil ta kader v bojih preizkušen, toda politično in vojaško neizobražen.³²

Partizanski tisk po pokrajinski konferenci KPS decembra 1942

Prva pokrajinska konferenca KPS za Primorsko v noči 4. na 5. december 1942 je sklenila prvo, začetno obdobje NOB na Primorskem. Uresničevanje njenih sklepov in pobud je okrepilo vlogo KPS v pokrajini. Važna vzpodbuda političnemu gibanju po konferenci je bila nova vojaška in politična pomoč in nov PK KPS, ki ga je vodil sekretar Branko Babič, februarja 1943 pa se je konstituiral pokrajinski plenum OF. Na konferenci so Slovensko primorje razdelili na štirinajst okrožij, njihovi okrožni organi KPS in OF so postali nosilci političnega gibanja civilnega prebivalstva. Tudi ti organi so partizanskemu tisku posvečali veliko pozornost. Za njegov razvoj so ustanovili Pokrajinsko tehniko KPS. Vodil jo je Andrej Kumar-Stric Marko, člana pa sta bila Ivan Bratko in Viktor Ilovar. Pokrajinska tehnika je bila partijska ustanova; v njene pristojnosti so spadale vse naloge v zvezi z organizacijo in izdajanjem partizanskega tiska. Začela je sistematično graditi mrežo ciklostilnih tehnik po okrožjih in usmerjati razmnoževanje tiska. Prizadevala si je, da bi vsako dobilo svojo okrožno tehniko.

Po konferenci je pokrajinsko vodstvo začelo reševati vprašanje pokrajinskega frontovskega glasila in drugega tiska, tako kot sta to predvidela organizacijski sekretar CK KPS Boris Kraigher in politični instruktor dr. Bebler. Ponatiskovali so primorske izdaje osrednjih slovenskih narodnoosvobodilnih časnikov (Slovenskega poročevalca, Ljudske pravice, Kmečkega glasu, Delavske enotnosti, Mladine, Naše žene) in jim dodajali lokalne dodatke. Lastno publikacijo je prvi uvedel PK KPS, ki je pričel izdajati *Vestnik PK KPS*. Njegova prva številka ima datum 10. december 1942 in prinaša gradivo prve pokrajinske partijske konference. List so razmnožili v Hajnejevi ciklostilni tehniki v Zalogu pri Postojni. Dne 25. decembra 1942 je izšla še druga številka Vestnika PK. V njej so objavljena navodila, kako odpraviti pomanjkljivosti pri delu partijskih organizacij.³³ Po drugi številki Vestnik ni več izšel, vendar je PK KPS načrtoval nov časnik, tudi v italijanščini.³⁴ Zato so 2. februarja 1943 Pirjevca osvobodili politkomisarskega dela, da bi se pri PK KPS posvetil publicistični dejavnosti, toda še isti mesec je postal politični komisar Primorske operativne cone.

Novo slovensko pokrajinsko partijsko glasilo so imenovali *Naš boj*. Rokopis za prvo številko so pripravili marca 1943. Dne 18. marca so ga poslali v oceno CK KPS, dva dni pozneje pa je dr. Bebler že naročil vipavski tehniki, naj ga razmnoži v čimlepši obliki in naj na naslovnici oblikuje srp in kladivo.³⁵ Zaradi italijanske pomladanske vojaške ofenzivne dejavnosti ter odkritja vipavske tehnike na Gočah, *Našega boja* niso razmnožili.³⁶ Dne 6. aprila 1943 je Kardelj pod vtisom usmeritev

³² ARS II, fasc. 532/I, poročilo dr. A. Beblerja 17. 1. 1943.

³³ Številka je ohranjena le v italijanskem prevodu. Glej Ferenc, *Primorska pred vseljudsko vstajo*, str. 42; ARS II, fasc. 532, dopis D. Pirjevca Francu Šavliju, 20. 1. 1943.

³⁴ ARS II, fasc. 532/I, poročilo PK KPS 17. 1. 1943.

³⁵ Djuro Šmicberger: *Partizanska sedma sila*. Ljubljana 1988, str. 33.

³⁶ Plahuta, *Narodnoosvobodilne tehnike na Vipavskem*, str. 107.

po dolomitski izjavi in namesto predvidenega partijskega posvetovanja v Polhograjskih Dolomitih poslal PK KPS navodila za nadaljnje delo in hkrati z njim tudi pripombe na besedilo Našega boja. Prispevke je ocenil hkrati s političnimi poročili iz pokrajine in mnenji Rata Dugonjića, ki se je vrnil z obiska na Primorskem. Kardelj je opozarjal predvsem na 'desne odklone' v primorskem NOB. V zvezi s tem je kritiziral Beblerjev članek o beli gardi, ki da "vsebuje nevarno tendenco k zanikanju obstoja bele garde na Primorskem", nadalje je očital "tendenco o omejevanju bele garde kot izključno priveska okupatorja". Iz opozorila je Kardelj izpeljal svoje stališče glede virov bele garde na Primorskem, t.j. da so njeni viri buržoazni elementi v mestih in v vaseh, ki so anglofilsko nastrojeni, in pa duhovščina, ki je kljub sredinski vlogi in kljub iskrenemu sodelovanju enega dela z OF, predstavljala podlago za reakcijo. Kardelj je ocenil tudi Pirjevčev članek o odnosih do italijanskega antifašizma. Označil ga je kot sicer teoretično pravilnega, vendar je poudaril, da še ni aktualen, ker "italijansko gibanje še ni tako močno, da bi podprlo našo borbo".³⁷ Tudi druge številke Našega boja, ki je bila mišljena kot prvomajska, niso razmnožili. Bebler jo je pripravljal že v začetku aprila 1943. O njej je sporočil, da bodo prišla do izraza nova navodila CK KPS.³⁸

Temeljna politična in organizacijska poročila primorskega NOB v letu 1943 je obravnaval *Primorski poročevalec* - vestnik OF slovenskega naroda na Primorskem, ki je bil glasilo Pokrajinskega odbora OF. Uvodnik v prvi številki navaja, da je nastal s poenotenjem slovenskega tiska na Primorskem in z združitvijo lista *Naprej s Slovenskim poročevalcem*, in sporoča, da bo prinašal članke, ki se bodo nanašali na primorske razmere, ter ponatiskoval gradivo iz centralne izdaje Slovenskega poročevalca. Odražal naj bi posebnosti NOB na Primorskem in potrebe primorskih bralcev. Prva številka ima datum 1. januar 1943, izšla pa je sredi januarja.³⁹ Dne 16. januarja je PK razposlal okrožnim komitejem KPS besedilo za drugo številko časnika, ki naj bi ga razmnožili za vsako okrožje po 400 izvodov. Ta je že imela datum izdaje 25. januar.⁴⁰ Primorski poročevalec je izhajal vse leto 1943. Izšlo je štirinajst števil, vendar izhajanje ni bilo redno. Za vsebino časnika in izhajanje so skrbeli pokrajinsko vodstvo NOB in poverjenik CK KPS dr. Bebler. Na izhajanje so vplivali pomembni politični in vojaški dogodki, ki so kakor koli vplivali na NOB na Primorskem. Tako je izšlo več tematskih števil.

Prva številka je bila programska; objavila je razglase na prebivalstvo, ki so jih prispevale politične skupine primorskega ljudstva, ki so se priključile OF. Formalno te skupine na Primorskem niso obstajale, članek pa je po vzoru razmer v osrednji Sloveniji skušal pokazati na sodelovanje ljudi različnih svetovnih nazorov v NOB na Primorskem. Po uvodniku, ki je ocenjeval razvoj in uspehe NOB v letu 1942, sta se predstavila POOF in štab Soškega odreda. Oba sta klicala primorsko ljudstvo k orožju. Krščanska skupina - v POOF jo je zastopal dr. Franc Škerl - je s proglasom *Slovenci in Slovenke na Primorskem* označila odnose med OF in krščanstvom ter naloge katoličanov v osvobodilnem boju. Ti naj bi s polno od-

³⁷ DLR, 6, dok. 56, navodila CK KPS, 6. 4. 1943.

³⁸ DLR, 6, dok. 53, poročilo PK KPS 4. 4. 1943.

³⁹ Dr. Bebler navaja v svojih spominih, da je številka izšla šele februarja. Ohranjeni dokumenti PK KPS in POOF pa kažejo, da je gotovo izšla že sredi januarja 1943.

⁴⁰ DLR, 5, dok. 61, okrožnica PK KPS o izobraževanju kadrov.

govornostjo in z blagoslovljenim vplivom pomagali odstranjevati vse nevarnosti, ki bi ogrozile prepotrebno strjenost slovenskega naroda in njegov nastop in veljavo v mednarodnem svetu, kar je dosegel s pomočjo NOB. Ludvik Slokar-Lovrenc, ki je že od leta 1942 kot ilegalec delal v primorskem NOB, je na lastnem primeru označil odnos liberalno usmerjenih Primorcev v OF in tistih, ki so bili po ječah, do NOB. Po njegovem je bilo sklicevanje na različnost nazorov v težkih trenutkih narodnega življenja izraz sebičnosti in malodušja. Uspehi in razvoj OF nista posledica strankarskega koristoljubja in oblastnega stremljenja, temveč izraz volje celotnega slovenskega naroda. Predstavniki PK KPS ni imel svojega članka. Oba članka sta bila v skladu s *Poslanico Primorskim Slovincem*, ki so jo natisnili decembra 1942 in v kateri so se na Primorce obrnile temeljne skupine OF. Kot povedano take formalne politične delitve članstva v OF na Primorskem, ki jo po vzoru ustanovnih skupin OF označuje Primorski poročevalec, na Primorskem ni bilo in po dolomitski izjavi delitev na politične skupine ni bila več aktualna. Nastop predstavnikov različnih političnih skupin je imel vsekakor pozitiven učinek na primorske bralce.

Prva številka Primorskega poročevalca je načela več za NOB perečih političnih tem, ki so jih obravnavale tudi kasnejše številke. Predstavitveni in hkrati polemični značaj je imel članek *Bela garda sledi ljubljanskim vzornikom*. Tovrstni članki so v skladu s političnimi linijami razlagali in razkrinkavali značaj in delo ter posamezne predstavnike bele garde in drugih nasprotnikov NOB, ki so se pojavljali v pokrajini. Tudi članek *Proč z gnanim sožitjem z okupatorjem* pričanja vrsto prispevkov, ki so klicali na bojkot italijanskih oblasti, tako na področju gospodarstva, kulture in družbenega življenja. V njih je OF poudarjala elemente svoje oblasti. Taki članki so bili še posebej pogosti ob in po kapitulaciji italijanske vojske, le da so bili usmerjeni proti nemškim oblastem.

Po predstavitveni prvi številki sta izšli dve tematski številki. Prva, izšla je 25. januarja 1943, je obravnavala I. zasedanje AVNOJ-a v Bihaču, druga, ki je izšla mesec dni pozneje, pa je bila namenjena zasedanju pokrajinskega plenuma OF za Primorsko, ki je bilo 12. februarja 1943 v Lokah pri Kromberku. Četrta številka je izšla po skoraj trimesečnem presledku 15. maja. Podobno kot naslednji dve je imela splošni političnoinformativni značaj. Izkrcanje zaveznikov in padec fašizma v Italiji sta vzbudila izid sedme (18. 7. 1943) in osme (10. 8. 1943) številke. Deveta številka (15. 9. 1943) je bila posvečena kapitulaciji Italije. Od četrte številke dalje je list namesto ukinjenega *Soškega partizana in zaščitnika* poročal tudi o vojaških zadevah. Kot uradno glasilo POOF je objavljajl njegove ukrepe in odločitve. Njegov glavni namen pa je bil seznanjati in pridobivati prebivalstvo za politične in vojaške cilje NOB, vzgoja borbene in politične zavesti, oblikovanje odnosa do revolucionarnih načrtov in propaganda v korist NOB in revolucionarne preobrazbe.

Odnos do predvojnih meščanskih strank na Primorskem je obravnaval dr. Aleš Bebler že v 3. številki Primorskega poročevalca (25. 2. 1943) v članku *Edina pot k osvobojenju Primorske*. V skladu s sklepi pokrajinskega plenuma je polemiziral z njihovo politiko, jo obsodil in v celoti zavrnil. Zavzel se je za politiko sožitja s sovjetsko Rusijo, z bratskimi malimi narodi, z demokratičnim protifašističnim gibanjem v italijanskem narodu. Revolucionarno misel, odnos do politike čakanja, taktiziranja ter nasprotovanja do NOB je obravnavalo še več drugih komentarjev. Naslanjali so se na načelo, da je slovenska narodna osvoboditev tudi vprašanje

revolucionarnega boja slovenskih množic. Časnik je izražal politiko KPS in je zavračal vse, ki so se zavzemali za kakršno koli restavracijo političnih razmer z meščanskimi strankami pred in po prvi svetovni vojni. V odprtem političnem boju je napadal njihove predstavnike, ki niso soglašali s programom OF, označil jih je za nosilce bele garde, politične sredine ali drugih skupin proti OF.⁴¹

Vprašanje združene Slovenije v demokratični federativni Jugoslaviji in programa OF sta obravnavali tematski številki ob I. zasedanju AVNOJ-a (št. 2, 25. 1. 1943) in ob zasedanju pokrajinskega plenuma OF (št. 3, 25. 2. 1943). Program združitve je izpostavila tudi šesta številka (15. 6. 1943) z majskim razglasom IO OF slovenskemu narodu ter sedma številka s komentarjem ob Titovem pozdravu letalcem Slovenskega primorja in Istre (18. 7. 1943). List je izpostavil pomen oboroženega boja in bojno zavezništvo ne le s Sovjetsko zvezo temveč tudi z Anglijo in ZDA. Tema je ustrezala vojskim in političnim razmeram v Evropi in pričakovanemu odprtju druge fronte. Poudarjal je tudi povezave z jugoslovanskimi narodi in odnos do Sovjetske zveze - prve države socializma in države, ki je nosila glavno breme svetovne vojne. V njej je videl rešiteljico zaslužjenih narodov in jamstvo za zmago idej revolucionarne preobrazbe in svobode tudi v Jugoslaviji.⁴²

Tradicija narodnega in socialnega boja Slovencev na Primorskem je bila pogosta tema v Primorskem poročevalcu. Primorske partizanske borbe je primerjal s tolminskimi puntarji. Ivan Gradnik, Andrej Laharnar, Martin Munih, Simon Golja so bili junaki partizanskih enot in tudi primorske osvobodilne publicistike. Četrta številka (15. 5. 1943) Poročevalca je objavila *Staro tolminsko puntarsko pesem*, ki je bila prvi literarni prispevek v glasilu. Odmeval je tudi boj primorskega ljudstva pod fašizmom. Sedma številka lista (17. 7. 1943) je razglasila 13. julij - datum požiga Narodnega doma v Trstu, za spominski datum narodnih žrtev. Priložnostni članek se je spomnil Vladimira Gortana, bazoviških žrtev, Lojzeta Bratuža, Pina Tomažiča, padlih Jožeta Lemuta, Mileta Špacapana in "dolge vrste drugih". "V spomin vsem iskrenim žrtvam v narodnih bojih na Primorskem v povojni dobi" je članek objavil tudi poslovilno pismo na smrt obsojenega Simona Kosa staršem.

Šesta številka Primorskega poročevalca (15. 6. 1943) je poudarila povezanost NOB in slovenske kulturne tradicije. Pod naslovom *Naši veliki so z nami* je ponatisnila del govora Josipa Vidmarja ob drugi obletnici ustanovitve OF na zborovanju aktivistov OF za Ljubljansko pokrajino, objavljenega v jubilejni brošuri, ki je izšla spomladi 1943. Članek je izpostavil Prešernov, Levstikov in Cankarjev vpliv na oblikovanje slovenske narodne misli in narodnega značaja v OF in v NOB.

Primorski poročevalec se je posvečal predvsem primorski problematiki. Občasno in pri vesteh o svetovnem dogajanju je ponatiskoval prispevke osrednjih časnikov in tudi sovjetske Pravde. Njegovi sodelavci so bili člani pokrajinskega vodstva NOB. V želji, da bi list približali vsem slojem prebivalstva in območjem v pokrajini, je vabil k sodelovanju dopisnike iz vse Primorske. Toda njihov odziv je

⁴¹ Primorski poročevalec, članki: Kdor ni z narodom je proti njemu, št. 4, 15. 5. 1943; Volkovi v ovčjih kožah, št. 5, 15. 6. 1943; Modra garda, št. 7, 18. 7. 1943; Bela in modra garda, št. 8, 10. 8. 1943.

⁴² Tone Ferenc: Kratak pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem primorju od decembra 1942 do septembra 1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja I, 1960, št. 1, str. 138.

bil skromen. Krog sodelavcev se je povečal poleti 1943, ko so julija prišli na Primorsko dr. Joža Vilfan, Zora Rupena, Jože Tejkal, Dušan Bravničar.⁴³

Izid in celoletno izhajanje Primorskega poročevalca sta bila poleg ostale publicistične dejavnosti za primorsko prebivalstvo veliko politično in kulturno dejanje. Dne 17. januarja 1943 je POOF vzpodbudno poročal, da se je ena najhujših vrzeli na Primorskem, ki jo je poglobljala nepotešljiva želja po tiskani slovenski revolucionarni besedi, in ki je bila še pred poldrugim mesecem tako očitna, izboljšala. Časnik so razmnoževali v večini od desetih primorskih ciklostilnih

tehniki. List je v začetku izhajal v 1500 izvodih, avgusta 1943 se je njegova naklada dvignila na 3000 izvodov.⁴⁴ Primorskemu poročevalcu, ki je prihajal v večino terenskih organizacij OF, ni moč odrekati tudi izobraževalne funkcije, saj je bil za mnoge velika šola slovenskega branja.

Krepitev NOB v pokrajini spomladi 1943 je bila vidna tudi v rasti množičnih antifašističnih organizacij. Aprila in maja 1943 so osnovali pokrajinska iniciativna odbora Zveze slovenske mladine in Slovenske protifašistične ženske zveze. Obe množični organizaciji v pokrajini sta za aktivistično delo med svojim članstvom organizirali lastno publicistično dejavnost. Po vzoru hrvatske Primorke, ki je izhajala v Hrvatskem primorju, je junija 1943 izšla prva številka *Slovenke*. List je prevzel ime po predvojnem ženskem listu, ki ga je leta 1923 v Gorici izdajal posebni konzorcij. Nova Slovenka je bila borbeni list primorskih žensk v NOB. V želji, da bi list dosegel čim večjo razširjenost v pokrajini, je organiziral dopisniško mrežo. Do kapitulacije Italije so izšle tri številke. Podobno kot ostali tisk je bila Slovenka politično glasilo. Primorske ženske privržene OF je seznanjala z ženskim gibanjem v okviru NOB. Vzore za politično propagando je iskala pri borbenem delovanju žensk v ostalih predelih Jugoslavije in še posebno pri položaju žensk v Sovjetski zvezi. Temeljni cilji pa so bili politična vzgoja žensk in njihovo pridobivanje za politiko vodstva NOB. Nanje se je obračal kot na javne delavke in kot na matere. Propagiral je pomoč partizanom z oblačili in s hrano, z zdravili itd.⁴⁵ Izpostavljena je bila tudi vzgojna in izobraževalna funkcija mater. Že prva številka je naročala: "Učite svoje otroke slovenskega jezika! Učite jih lepih slovenskih pesmi!" Za pomoč pri delu je objavila tudi Župančičeve otroške pesmi iz zbirke Ciciban. Glasilo je propagiralo tudi samoizobraževanje. Povezovalo ga je s političnim izobraževanjem. V uvodniku druge številke je zapisalo: "Dvigajmo našo zavest, prirejajmo politične večere, na katerih berimo naše časopise! Vsak vaški odbor SPZZ mora v najkrajšem času organizirati bralne in pisalne vaje, ker če žene ne bodo znale brati in pisati, se ne bodo mogle politično dvigati na tisto višino, na kateri mora biti naša slovenska žena." Časnik je dajal tudi osnovne metodološke napotke za izobraževalno delo. Menil je, da se z dobro voljo nadomestijo učitelji. Priporočal je glasno branje časopisov in pisanje člankov, kar bi pomagalo pri pomnjenju.⁴⁶ Kljub temu, da so primorske žene dobivale tudi izvode osrednjega slovenskega glasila SPZZ Naša žena, ki so prihajali iz osrednje

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Krall, *Partizanske tehnike*, str. 37; ARS II, fasc. 532/I, poročilo PK KPS 27. 8. 1943.

⁴⁵ Slovenka, 1. 7. 1943, št. 1, uvodnik.

⁴⁶ Prav tam, Pismo tovarišicam.

Slovenije ali pa so jih tiskali na Primorskem, je Slovenka izhajala v visoki nakladi. PK KPS je 27. avgusta 1943 poročal o 3000 izvodih, kar je bilo enako nakladi Primorskega poročevalca.⁴⁷

Prve mladinske tiske so na Primorsko pošiljale mladinske organizacije NOB. To so bili predvsem izvodi Mlade Slovenije (1941-42) in nato Mladine, ki sta bila osrednji glasili ZSM. Kasneje so izvode Mladine razmnoževali tudi v primorskih tehnikah. Izdajanje lastnega glasila pa je bilo povezano z velikimi težavami, predvsem kadrovskega. Generacija primorske mladine, ki je vstopala v NOB, je bila prikrajšana za šolanje v materinščini. Darko Marušič, sekretar pokrajinskega poverjeništvu PK SKOJ je 20. junija 1943 poročal predsedniku ZSM, da je bila najhujša težava nepoznavanje slovenščine.⁴⁸ Pomanjkanje "pismenih kadrov" je povzročalo organizacijske težave, saj niso mogli ustanoviti niti lastne komisije za agitacijo in propagando in niti lastne tehnike. Težave so imeli tudi z organiziranjem dopisništva. V začetku julija 1943 je izšla posebna *Primorska mladina*. To je bila primorska izdaja osrednjega glasila. List je že junija 1943 pripravil in uredil Bojan Štih, član glavnega iniciativnega odbora ZSM.⁴⁹ Uvodni članki so povzeti po osrednjih izdajah Mladine, drugi del pa je obravnaval primorsko mladinsko problematiko. Članki so imeli mobilizacijski značaj. Ob mladinskem tednu so klicali mladino, naj se vključi v partizanske vrste, vabili so jo, naj dopisuje v svoj list, časnik je tudi razpisal tekmovanja med rajoni in okrožji v nabiralni akciji za partizane.⁵⁰ V že omenjenem poročilu Stanetu Kavčiču je Marušič obljubil, da bo primorska izdaja Mladine še nadalje izhajala, toda namesto nje je avgusta 1943 izšel *Mladi puntar*, in to kot samostojno glasilo ZSM za Primorsko. List je izhajal do konca leta 1943. Izšle so tri številke, le prva pred kapitulacijo Italije. Uredil jo je Bojan Štih, ki je prispeval tudi uvodna članka. Glede na velike potrebe primorske mladine po različnem čitivu in izobraževanju je bila vsebina Mladega puntarja pestra. Splošnim političnim in organizacijskim člankom so sledile rubrike: *Iz naše borbe* s prispevki iz partizanskega življenja, *Pot najmlajših* je bila namenjena pionirjem, ki so bili sestavni del mladinske organizacije. Publikacija se je zaključila z enoto *Iz naše domovine*, ki je prinašala lokalne teme. Glasilo je bilo razumljivo napisano. Literarni prispevki so bili prilagojeni starostni, kulturni in izobrazbeni stopnji primorske, povečini kmečke in delavske mladine. Podobne vsebinske usmeritve je list ohranil tudi po kapitulaciji Italije. Kot uradno glasilo mladinske organizacije na Primorskem je objavljala tudi navodila in sklepe mladinskega vodstva. Sodelavci lista so bili predvsem člani PO ZSM: Štih, Lado Pohar-Damjan, Davorin Ček-Danilo Mrkonja, Fanika Marušič, Niko Belopavlovič, Jože Čerin in drugi mladinski funkcionarji. List je širil dopisništvo terenskih organizacij. Avgusta je naklada lista znašala 700 izvodov.⁵¹

Primorsko pokrajinsko vodstvo NOB je izdajalo tudi periodična glasila v italijanščini. Aleš Bebler navaja v svojih spominih, da je PK KPS na podlagi zvez, ki jih je Anton Velušček vzdrževal z italijanskimi antifašisti iz Gorice, zlasti z družino

⁴⁷ ARS II, fasc. 532/I, poročilo PK KPS 27. 8. 1943.

⁴⁸ ARS II, fasc. 560/II, poročilo PK SKOJ 20. 6. 1943.

⁴⁹ Prav tam; ARS II, fasc. 532/I, poročilo PK KPS 8. 7. 1943.

⁵⁰ ARS II, fasc. 559/II. Tekmovanje v nabiranju za partizansko zastavico, predvideno od 1. 6. do 31. 8. 1943, je napovedal Darko Marušič v okrožnici za ustanovitev Glavnega iniciativnega odbora ZSM za Primorsko, nedat.,

⁵¹ ARS II, fasc. 532/I, poročilo PK KPS 27. 8. 1943.

Benedetti, izdajal italijanski listič.⁵² To je bil list *Pace e libert *. Izdelovali sta ga tehnika na Goriškem in tehnika za jug.⁵³ Izhajal je kot štirinajstdnevnik, namenjen predvsem italijanskemu vojaštvu. Spomladi 1943 so razmnožili tudi eno številko glasila KPI *L'Unit *. Tržaška organizacija KPI je kot svoje glasilo izdajala časnik *La Lotta*. Junija 1943 je izšel italijanski časnik *La donna nuova*.⁵⁴

Vojaških listov je bilo v letu 1943 manj. Gradnikova brigada, ki se je razvila iz Severnoprimskega odreda, je izdajala brigadno glasilo *Tolminski puntar*. Znana ohranjena prva številka je bila razmnožena na šapirografu. Izvod ni datiran in ni

znano, kdaj je izšel.⁵⁵ Ni znano, ali je Gregorčičeva brigada izdajala brigadno glasilo. Znan je le žepni časopis 3. (Kraškega) bataljona, ki je deloval ločeno od glavnine brigade v južni Primorski. Izdajal ga je skojevski biro, izšle so vsaj tri številke.⁵⁶

Propagandno funkcijo so imele tudi neperiodične publikacije. Politične organizacije so jih uporabljale kot študijsko gradivo pri politični in ideološki vzgoji članstva. Tudi te so v začetku prihajale iz osrednje Slovenije, nekatere pa iz Hrvatskega primorja, na Primorskem so jih le ponatisnili.⁵⁷ Njihovo razmnoževanje in širjenje je vodila komisija za agitacijo in propagando pri PK KPS. Ta je pred kapitulacijo Italije izdala tudi nekaj lastnih publikacij. Sestavili so jih člani pokrajinskega vojaškega in političnega vodstva, podobno kot je ob svojem prihodu obljubljal dr. Aleš Bebler. Brošure so obravnavale tedanjo aktualno politično problematiko, zlasti odnose KPS do slovenskega narodnega vprašanja, vprašanja slovenskih mej in razmerja med NOB in revolucijo. Z izbranimi primeri iz NOB v Jugoslaviji ali v Sloveniji in še posebej v pokrajini so razlagali odnose do predvojnega slovenskega političnega vodstva na Primorskem ter značaj in cilje KPS in OF. Publikacije so tudi odgovarjale propagandi nasprotnikov NOB.

Pred kapitulacijo Italije je v pokrajini izšlo tudi več izvirnih letakov. Prinašali so navodila in usmeritve za vodenje NOB in za politično vzgojo funkcionarjev. Široke razprave je povzročil letak *Slovenske meje*, ki ga je napisal Cene Logar-Rovtar.⁵⁸ Letak je nastal kot odgovor na letak nasprotnikov NOB *Slovenskemu narodu ob dvanajsti uri*. Logar ga je napisal na lastno pobudo in v njem povzel članek *O slovenskih mejah* iz Voran eve brošure z enakim naslovom, ki je izražala stališča CK KPS do slovenskih mej. Drugi del letaka je sestavil Logar sam. Za njegovo objavo se ni dogovoril s pokrajinsko komisijo za agitacijo in propagando, ki je nadzorovala partizanski tisk. V njem je obravnaval občutljive probleme državne ureditve, pojasnjeval je položaj bodoče zedinjene Slovenije v federativni državni skupnosti in tudi njene odnose do drugih držav. Nato je označil odnos OF do slo-

⁵² Aleš Bebler:  ez drn in strn. Koper 1983, str. 112.

⁵³ Krall, Partizanske tehnike, str. 31; ARS II, fasc. 532, poročilo Julija Beltrama 24. 8. 1943.

⁵⁴ ARS II, fasc. 532/IV, poročilo 19. 6. 1943.

⁵⁵ Stanko Petelin: *Gradnikova brigada*. Ljubljana 1983, str. 113-114) navaja, da je za izdajanje glasila skrbel poseben kulturni odsek pri štabu brigade. Ta je tudi izdajal radijska poročila in letake.

⁵⁶ ARS II, fasc. 559/I, Poročilo o delu in organizaciji mladine v III. bataljonu 5. UB S. Gregorčiča, 13. 7. 1943.

⁵⁷ ARS II, fasc. 532/I, poročilo PK KPS 8. 7. 1943. Izdane brošure: Kratka zgodovina VKPb; Razpad Jugoslavije in osvobodilni boj njenih narodov; Mara Rupena: Pri sestrah na jugu; Stalinova partija.

⁵⁸ V Slovensko primorje je prišel aprila 1943 kot partijski instruktor v partizanskih enotah. Prej je bil politični aktivist v vrhniškem okrožju.

venske mejne problematike in poudaril pravico do samoodločbe narodov in narodnih mej. Letak je doživel hudo kritiko, zlasti oster je bil dr. Bebler, ki o njegovem izidu ni bil obveščen. Označil ga je za politično zgrešenega.⁵⁹

Pogleda PK KPS in POOF na reševanje narodnega vprašanja na Primorskem sta obravnavali brošuri dr. Beblerja *Komunisti in osvoboditev Primorske* in Ivana Bratka *Vloga KP v osvobodilni borbi narodov Jugoslavije*. Na ovitkih sta navedena datuma izdaje - na Beblerjevi maj 1943, na Bratkovi pa 1. september 1943. To kaže, da je Bebler brošuro pripravil kot odgovor na Logarjev letak že naslednji mesec po izidu. V uvodnem članku *Komunistična partija Slovenije v boju za osvoboditev slovenskega naroda* označuje "novo narodno politiko" KPS in OF, odnos do

vprašanj slovenskih mej na Primorskem pa je pojasnil z Vorančevim člankom o slovenskih mejah. Objavljena stališča je podkrepil z objavo temeljnih dokumentov z izjavami in stališči KPI in KPS do slovenskega narodnega vprašanja (Nekaj dejstev, Komunikacije CK KPS, Dokumenti, Izjava KPS o slovenskih mejah, Nova izjava KPS o pravici Slovencev do samoodločbe). Tudi Bratkova brošura označuje pomen in delo KPJ in njene slovenske nacionalne partije v dveletnem osvobodilnem boju in pomen KP pri osvobajanju Slovenskega primorja.

Primorske organizacije NOB so pred kapitulacijo Italije razvile obsežno izdajateljsko dejavnost. Na teh podlagah so gradili obsežno izdajateljsko in tiskarsko dejavnost po kapitulaciji Italije. Partizanske publikacije so služile propagandnemu delu, toda imele so tudi splošen kulturni pomen. Primorci so znali še posebej ceniti pomen slovenske tiskane besede. Tisoči izvodov tiskanega gradiva, ki so krožili med njimi, so jih sicer pridobivali za politične cilje KPS in OF, toda učili so jih tudi slovensko brati, pisati in politično misliti, učili so jih organizacijskih veščin.

Slavica Plahuta

L'ATTIVITÀ EDITORIALE PARTIGIANA NEL LITORALE PRIMA DELLA CAPITOLAZIONE
DELL'ITALIA

R i a s s u n t o

I prodromi del movimento di liberazione nazionale nel Litorale erano fondati su un'intensa attività propagandistica, diffusa verbalmente da attivisti e anche con il supporto della stampa. La stampa di orientamento politico, che fra l'altro trattava la soluzione della questione nazionale slovena, la lotta di liberazione e l'unione nazionale, veniva accettata con simpatia dalla popolazione del Litorale che fra le due guerre era stata privata dell'uso della madrelingua nella vita pubblica. Essa proveniva dalla Slovenia centrale e dalle vicine regioni croate. Fin dal 1941 nella regione venivano allestite delle tecniche di ciclostile per la riproduzione delle principali documentazioni stampate, nel 1942 la direzione della Lotta di liberazione nazionale cominciò a pubblicare anche testi sopra. All'organizzazione della stampa partigiana, alla sua pubblicazione e all'allestimento della rete di riproduzione provvedeva la "Pokrajinska tehnika", un'istituzione del Comitato regionale del Partito comunista sloveno.

Nel periodo antecedente l'armistizio, il movimento partigiano aveva sviluppato una vasta attività editoriale. Venivano pubblicati una serie di periodici (Naprej zastave slave /Avanti bandiere della gloria, titolo di un canto nazionale, nota del traduttore/, Soški partizan in zaščitnik /Il partigiano e il protettore isontino/, Vestnik PK KPS /Notiziario del Comitato regionale del PCS/, Primorski poročevalec /Notiziario del Litorale/, Slovenka /La slovena/, Mladi puntar /Il giovane ribelle/). Uscirono anche

⁵⁹ ARS II, fasc. 532/II, poročilo A. Beblerja 29. 6. 1943.

diverse pubblicazioni non periodiche (Komunisti in osvoboditev Primorske /I comunisti e la liberazione del Litorale/, Vloga KPS v osvobodilni borbi jugoslovanskih narodov /Il ruolo del PCS nella lotta di liberazione dei popoli jugoslavi/, Kratka zgodovina VKPb /Breve storia della Partito comunista panrusa bolscevista/, Razpad Jugoslavije in osvobodilni boj njenih narodov /La dissoluzione della Jugoslavia e la lotta di liberazione dei suoi popoli/, Pri sestrah na jugu /Dalle sorelle al sud/, Stalinova partija /Il partito di Stalin/) e volantini. La stampa partigiana svolgeva inoltre un'importante missione culturale.

Metka Gombač

Pomen in vloga študijskega odseka pri Pokrajinskem narodnoosvobodilnem odboru za Slovensko Primorje 1945-1946

Kot je zapisal dr. Fran Zwitter, je izvršni odbor OF, da bi potrdil svoje sklepe, že jeseni 1941 ustanovil posebno komisijo za študij bodočih slovenskih meja. Sprva je bil njen predsednik dr. Anton Melik, ki pa je pozneje kot predsednik odstopil, ostal pa njen član. Predsedniško mesto je zato prevzel dr. Fran Zwitter. Poleg njiju so bili v komisiji za meje še Lovro Kuhar-Prežihov Voranc, kot predstavnik KPS, IOOF je zastopal Edvard Kocbek, kot strokovnjaki pa so sodelovali še Svetozar Ilešič, Bogo Grafenauer, Maks Miklavčič in do preloma z OF tudi Črtomir Nagode. Člani komisije so se sestajali na sestankih, ker pa ni bilo zapisnikov, so glavni vir za pravilno razumevanje teh dogodkov spomini njenih članov. Delo komisije je prekinila aretacija dr. Frana Zwittra (24. februarja 1942) in Prežihovega Voranca januarja 1943. Postalo je spet aktualno po kapitulaciji Italije, ko se je močno povečal delež slovenske inteligence v partizanih. Že 12. januarja 1944 je IOOF ustanovil Znanstveni inštitut, za direktorja pa je bil imenovan Fran Zwitter.¹

Že takrat je vladalo izredno zanimanje za vprašanje meja bodoče Slovenije. Vrhovni plenum OF je 16. septembra 1943 razglasil priključitev Slovenskega primorja, ta sklep je potrdil AVNOJ, o mejnih vprašanjih pa se je v okviru Znanstvenega inštituta redno razpravljalo, izdelani so bili elaborati, študije, poleg tega pa je treba omeniti tudi sestanka v Semiču 20. marca 1944 in na Rogu 9. septembra 1944, kjer so bili sprejeti realni okviri rešitve slovenskega mejnega vprašanja.

Marca 1945 so v Beogradu ustanovili *Inštitut za preučevanje mednarodnih vprašanj* pri Ministrstvu za zunanje zadeve, ki je postal centrala znanstvenega in strokovnega dela predvsem v zvezi z mejnimi vprašanji in drugimi vprašanji bodočih mednarodnih pogodb. Predsednik inštituta je postal dr. Aleksander Belić, predsednik Srbske akademije znanosti, znanstveni tajnik pa dr. F. Zwitter, predsednik Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS. Sodelavci so bili ugledni slovenski, hrvaški in srbski znanstveniki ter publicisti. Širša javnost je delo inštituta spoznala predvsem s še danes aktualno in v marsičem nepreseženo knjigo *Oko Trsta*, ki je izšla leta 1945 v Beogradu. Spremenil se je tudi položaj v Sloveniji. Dr. Zwittra je kot vršilec dolžnosti na mestu direktorja nadomestil dr. Lojze Ude, junija 1945 pa so v okviru Znanstvenega inštituta ustanovili še *Oddelek za mejna vprašanja*, bil je na Wolfovi ulici v Ljubljani, vodil pa ga je Ude. Oddelek za mejna vprašanja je razvil bogato sodelovanje tako z univerzo, kot z znanstveniki in strokovnjaki raznih ved ter s strokovnimi službami v Sloveniji in bil stalno v stikih tudi z Inštitutom v Beogradu.

Dramatične razmere po koncu vojne, kriza na zahodni meji in vzpostavitev Zavezniške vojaške uprave (ZVU) v delu Slovenskega primorja in v Trstu (kljub

¹ France Škerl: Znanstveni inštitut. Zgodovinski časopis, XIX-XX, 1965-1966, str. 31-61.

temu da je tam deloval že od septembra 1944 Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor (PNOO), in da so bili ti kraji do Soče osvobojeni s strani Jugoslovanske armade in IX. korpusa) so, tudi zaradi mednarodne arbitraže, potrebovale znanstven pristopu k vprašanju dokončne razmejitve z Italijo.

Zato je bil sprejet sklep o ustanovitvi študijskega odseka pri PNOO, ki se je uresničil poleti 1945. Organizacija odseka je bila poverjena Dušanu Rybaru, Borisu Zajcu, Romanu Pahorju in Angelu Kukanji. Osnovne napotke za delo so dobili iz Ljubljane in sicer od Oddelka za mejna vprašanja pri Znanstvenem inštitutu pri predsedstvu SNOS.²

Lojze Ude je posredoval študijskemu odseku pri PNOO navodila za delo, ki jih lahko opišemo s štirimi točkami:

- 1) nabiranje informativnega gradiva,
- 2) zbiranje zgodovinskega, kulturno zgodovinskega, etnografskega, gospodarskega in drugega gradiva, pomembnega pri dokazovanju zahtev, da se Slovensko primorje priključi k Sloveniji oziroma Jugoslaviji,
- 3) priprava situacijskih poročil iz Trsta in ostalih mest in krajev v Slovenskem primorju,
- 4) vodenje propagande.³

V Gorici so v okviru Okrožnega narodnoosvobodilnega odbora imenovali okrožni študijski odsek, katerega načelnik je postal dr. Josip Birsa, člani pa dr. Ivo Juvančič, Avgust Sfiligoj in Ludvik Zorzut. Postavitev študijskega odseka v Gorici se je pokazala kot izredno koristna, saj je bilo njegovo angažiranje in delovanje v Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini, neprecenljivega pomena.⁴

Boris Zajc in Dušan Rybar sta pri študijskem odseku v Trstu vsaj sprva poskrbela za zbiranje informativnega gradiva. Delo sta organizirala tako, da so se časopisi, revije in druge pomembne publikacije nabavljale v treh izvodih, od katerih so en izvod odpremili v Beograd na Inštitut dr. Zwitteru, drugi izvod je šel v Ljubljano na Oddelek za mejna vprašanja, tretji izvod pa je ostal v Trstu pri študijskem odseku.

Pri zbiranju zgodovinske, kulturnozgodovinske, etnografske in gospodarske literature so naleteli na velike težave. Zanimivo je, da je bil Trst leta 1944 in 1945, v vojnem času, največji center za nabavo znanstvene literature, ki je prihajala v Znanstveni inštitut pri predsedstvu SNOS (veliko zaslug zato je imel Boris Zajc, ki je imel v Trstu knjigarno). Po koncu vojne pa so težko zbirali literaturo, ki so jo potrebovali tudi v Ljubljani in Beogradu. Iz dopisov, poslanih v Ljubljano, se vidi, da je bila izposoja v knjižnicah v Trstu s strani ZVU sprva ustavljena, za nakup knjig pa je bilo na voljo premalo denarja.

Za poročila o stanju v coni A so se obračali tudi na odseke pri PNOO, da so jim pripravili elaborate o svojem delu, vsak za svoje področje, po razvojnih fazah in navodilih, ki so jih izdelali pri študijskem odseku.

Propagandnega dela so se lotili tako, da so pripravljali članke za razne časopise, pisali najrazličnejše komentarje, v obdobju pa, ko je Primorje in Istro obiskala

² Fran Zwitter: Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. *Osvoboditev Slovenije 1945*, Ljubljana 1977, str. 258-276.

³ Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja (dalje AINV), fond Oddelek za mejna vprašanja (dalje OMV), šk. 2, poročilo D. Rybara poslano dr. F. Zwitteru v Beograd, 14. 8. 1945.

⁴ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), fond Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora (dalje PNOO), fasc. 379/I, zapisnik 27. 9. 1945.

mednarodna razmejitvena komisija, so skrbeli za razdeljevanje brošur, knjig, elaboratov, za informiranje komisije in novinarjev, poskrbeli so za pripravo raznih družabnih srečanj itd. Za vse to delo je bilo treba veliko finančnih sredstev, kar je bil od začetka delovanja študijskega odseka eden največjih problemov.⁵

Ob zbiranju podatkov in propagandnem delu je bila ena prvih zelo pomembnih in odmevnih akcij zbiranje podpisov za priključitev Slovenskega primorja k Jugoslaviji. Akcijo si je sicer zamislila Slovansko italijanska antifašistična unija (SIAU), vendar je bil pri izvajanju, zbiranju in interpretiranju rezultatov udeležen predvsem študijski odsek pri PNOO. To naj bi bil, po zamisli politične oblasti, neke vrste plebiscit, ki bi s številčno podporo neizpodbitno dokazal narodnostno pripadnost teh krajev. Podpise so začeli zbirati 26. avgusta 1945, torej le 15 dni po odvzemu oblastnih funkcij PNOO (ukaz ZVU št. 11). Podpise so zbirali med prebivalci po krajevnih narodnoosvobodilnih odborih okrajev tržaškega in goriškega okrožja, se pravi v coni A, pa tudi v coni B, v takoimenovanem vzhodnoprimorskem okrožju in v hrvaški Istri. Zbiranje podpisov je potekalo hitro, saj je bila večina potrebnih podpisov zbrana v šestih dneh. Razen v mestih Trst, Gorica, Tržič, Gradiška, Krmin so se prebivalci v coni A v glavnem brez večjih ovir in težav podpisovali za priključitev k Jugoslaviji. V omenjenih mestih pa so organi ZVU podpisovanje ovirali. Tako je zavezniška policija vdrla v prostore v Tržiču (Monfalcone), kjer so hranili podpisane pole in je večje število pol odnesla. V Trstu pa naj bi celo aretirali posamezne aktiviste, tako da v imenovanih krajih akcija zbiranja podpisov ni mogla biti v celoti izvedena. Ohranjena je zbirka 45 fasciklov teh podpisov z lepo izdelanim zunanjim ovitkom in navedenim okrajem. Prvič so to zbrano gradivo uporabili oziroma predstavili kot enega izmed dokazov volje večine prebivalstva na zasedanju Sveta zunanjih ministrov v Londonu septembra 1945. To izvemo iz poročila Stanka Peterina, javnega tožilca pri PNOO, ki se je udeležil zasedanja in je odnesel gradivo s podpisi v London. To gradivo so v naslednjih mesecih analizirali strokovnjaki Oddelka za mejna vprašanja v Ljubljani in rezultate uporabili tudi kot dokazno gradivo ob pripravi spomenice PNOO, ki je bila narejena in izročena izvedencem mednarodne razmejitvene komisije marca 1946. V zapuščini Borisa Kraigherja je ohranjeno statistično poročilo s številkami: zbranih je bilo 221.752 podpisov, od tega 165.082 Slovencev, 56.414 Italijanov in 256 drugih.⁶

Sklep, sprejet na prvem zasedanju Sveta zunanjih ministrov v Londonu, ki se je začelo 11. septembra 1945, in je bil sprejet na predlog ameriškega zunanjega ministra J. F. Byrnesa, je ustanavljal mednarodno razmejitveno komisijo izvedencev, ki bo na terenu preučevala dejansko stanje, zbrala podatke o slovenskem, hrvaškem in italijanskem prebivalstvu in pripravila predlog za določitev meje med Italijo in Jugoslavijo. Dogovorjena so bila tudi osnovna izhodišča, češ da se mora meja v glavnem uskladiti z etnično mejo in da se mora preučiti mednarodna ureditev, ki bi zajamčila enakopravno uporabo tržaškega pristanišča. Svet zunanjih ministrov se je sestel še na konferenci v Moskvi, od 16. do 26. decembra 1945, kjer so rešili vprašanje priprav in izpeljave mirovne pogodbe z Italijo.⁷

⁵ Glej op. 3.

⁶ ARS I, fond Boris Kraigher, šk. 1; Statistični podatki. ARS II, PNOO, fasc.1, zapisnik seje predsedstva 12. 10. 1945; ARS, fond CK ZKS, šk.1, Depeše zvezni vladi.

⁷ Janko Jeri: *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni*. Ljubljana 1961, str. 131-141.

Lahko rečemo, da je bilo obdobje od oktobra 1945 do junija 1946 obdobje izredno intenzivnega dela tako v Trstu kot v Ljubljani in v Beogradu. Že oktobra 1945, takoj po zasedanju Sveta zunanjih ministrov v Londonu, so se izoblikovale konkretne naloge za delo študijskega odseka pri PNOO. V dopisu predsedstvu Narodne vlade Slovenije z dne 4. oktobra 1945 so Tržačani spraševali za slovensko stališče glede vprašanja internacionalizacije tržaškega pristanišča. Tržaški strokovnjaki (tu je mišljen predvsem I. Kranjc) naj bi pripravili študijo in rešitve o tem vprašanju, pričakovali pa so iz Ljubljane uradno stališče, zlasti potem ko je izšel avstrijski predlog *Triest als Hafen Österreich und Donaurames*, ki ni bil v skladu z interesi tržaških Slovencev. Prav tako je bila opravljena anketa italijanskih strokovnjakov iz Rima med italijanskimi poslovnimi krogi v Trstu. Intenzivno so se dela lotili spet januarja 1946 in na več sestankih so strokovnjaki do junija pripravljali osnutek predloga za mirovno delegacijo glede rešitve problema tržaškega pristanišča.⁸

Po nalogu tiskovnega urada pri Narodni vladi Slovenije sta začela oktobra 1945 akademski slikar Lojze Spacal in fotograf Marijan Pfaimer pripravljati fotografske posnetke naravnih in krajevnih lepot na Tržaškem in Goriškem ter folklornih znamenitosti v mejah cone A.⁹

Stalno je bilo sodelovanje med Trstom in Ljubljano ob pripravi in izdaji številnih brošur, knjig in elaboratov o Slovenskem primorju. Med prvimi so šle v tisk z vednostjo in zagotovilom, da prevzame stroške tiskanja predsedstvo Narodne vlade Slovenije, naslednje brošure in knjige: dr. Lavo Čermelj, *Life and death struggle of a national minority* (izvlečki tudi v italijanščini in ruščini); Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico* (izvlečki v angleščini in ruščini); France Škerl, *Boj Primorcev za ljudsko oblast* (izšla je tudi v angleščini in italijanščini); Dragotin Gustinčič, *Trst ali problem razmejitve med Jugoslavijo in Italijo* (izšlo tudi v italijanščini); brošura *L'attività svolta dal Consiglio di Liberazione della città di Trieste* (izšlo tudi v angleščini) in obširno delo *Trieste in lotta per la democrazia* (izdajo je pripravila SIAU v Trstu s priporočilom PNOO oziroma Janeza (Boris Kraigher) in Imra (Ivko Pustišek). Sledile so izdaje brošur, ki so izšle tudi v francoskem, angleškem ali ruskem prevodu: Anton Melik, *Trst in Primorje* (kratke geografske značilnosti) in Anton Melik, *Gorica (geografske osnove mestnega naselja)*; Svetozar Ilešič, *Populacijski razvoj Trsta in njegove bližnje okolice*; Milko Kos, *Zgodovinski razvoj slovenske zapadne meje*; Jaka Avšič in Fran Zwitter, *Prvi pohod v Beneško Slovenijo* (izšlo tudi v angleščini); Bogo Grafenauer, *Kanalska dolina*. Večina teh publikacij je izšla v Ljubljani, nekatere v Beogradu, in nekatere v Trstu, kot publikacija *Intervjuji in članki o duhovnikih v Slovenskem primorju*, ali publikacija Verija Švajgerja *Trieste - Trst, jugoslovanski ali mednarodni*.

Vse knjige, brošure in elaborati so bili v glavnem zgodovinsko dokumentarnega značaja, namenjeni izvedencem za meje in pa seveda pripravljeni za Pariz. Ne smemo zanemariti tudi propagandnega namena vseh omenjenih publikaciji. Pritegnili so najboljše strokovnjake raznih strok, kar dokazuje tudi kvaliteta izdanih publikacij. Pozneje je bila opravljena še politična cenzura gradiva pripravljenega za tisk, prva že v Trstu (Boris Kraigher in Ivko Pustišek), druga v Ljubljani (Boris Kidrič),

⁸ ARS II, PNOO, fasc. 54/I, dopis Predsedstvu Narodne vlade Slovenije 4. 10. 1945; fasc. 54/III, zapisniki sej, januar - julij 1946.

⁹ ARS II, PNOO, fasc. 379/I, dopisa tiskovnemu uradu pri Predsedstvu Narodne vlade Slovenije 30. 10. 1945 in 29. 11. 1945.

in tretja v Beogradu (Edvard Kardelj).¹⁰

V čas priprav na prihod mednarodne razmejitvene komisije izvedencev sodi tudi načrtovanje in priprava dveh razstav. Prva z delovnim naslovom: Razstava narodnoosvobodilne borbe v Julijski krajini in Trstu je vsebovala naslednje elemente: sledovi okupacije, politično gibanje, vojaške operacije, narodna oblast, partizanski tisk. Večino gradiva so zbrali na Tržaškem in Goriškem (za sledove okupacije, politično gibanje in narodna oblast), za gradivo vojaških operacij so se obrnili tudi na Beograd, večino gradiva partizanskega tiska pa so zbrali v Ljubljani.

Za drugo razstavo s področja etnologije, geografije, zgodovine, in gospodarstva so zbirali gradivo in predmete, ki so dokazovali razsežnost slovenske naseljenosti in začetke prisotnosti Slovencev na tem prostoru. Zbirali so vse, kar je dokazovalo slovenski izvor in sorodnost z ostalimi Slovenci onkraj bivše rapalske črte, ter dokumentacijo, ki je dokazovala zavest o skupnem izvoru. Seveda je tudi pri zbiranju gradiva za to razstavo potekalo stalno sodelovanje med Trstom, Gorico in Ljubljano. Razstavi sta bili pripravljene marca 1946 ob bivanju članov razmejitvene komisije v Slovenskem primorju. Aprila istega leta pa je bil opravljen izbor gradiva za razstavo, ki so jo postavili v Parizu.¹¹

Študijski odsek je bil v tesnem sodelovanju z anketno komisijo pri PNOO, ki je jeseni 1945 pripravila navodila in izpeljala popis prebivalstva na ozemlju, ki je obsegalo vse kraje in prebivalce v coni A ter v koprskem in piranskem sodnem okraju (kakor so obstajali ob popisu prebivalstva leta 1910). Podatki, zbrani na ta način, naj bi služili za primerjavo stanju prebivalstva leta 1910, ter pokazali sliko prebivalstva na splošno in odčrtali etnično sliko tamkajšnjega prebivalstva po petindvajsetih letih fašizma. Popisovanje se je pričelo 1. oktobra 1945 in se zavleklo do januarja 1946. Za potrebe študijskega odseka oziroma za pripravo spomenice PNOO je podatke popisa obdelal dr. M. Mašera, ki pa v pismu Lavu Čermelju opozarja, da so imeli v mestu Trstu zaradi ZVU velike težave pri popisovanju, da so popisovali le Slovence in da se navedene številke ne ujemajo s pravim stanjem. Tako za Trst, medtem ko so popisi za večino krajev po Krasu realni.¹²

V podporo razmejitvenim dokazom so izvedli številne ankete in raziskave. Tipična je odločitev, da po katastru raziščejo in določijo, koliko zemlje je bilo v Slovenskem primorju in Trstu v posesti slovenskega ali italijanskega življa, kar je izdelal geometer G. Grmek s pomočniki.¹³

Pripravili so tudi statistične podatke o trgovini Trsta in Pulja in podatke o protizakonitostih delovanja zavezniške vojaške policije in civilne policije. Med spisi študijskega odseka je ohranjen tudi seznam izročeni memorandumov in vlog mednarodni razmejitveni komisiji v času njenega obiska, ki obsega pet strani in iz katerega izhaja neverjetna angažiranost ogromne večine prebivalstva, ki je živelo na ozemlju, ki je bilo predmet razmejitvenih pogajanj.

Največje delo študijskega odseka pa je bila priprava spomenice PNOO, v kateri so vse zbrane podatke uporabili in predstavili in je za čas, v katerem je nastala (v pol

¹⁰ AINV, OMV, šk. 2, poročilo podpredsedniku vlade Narodne vlade Slovenije 14. 1. 1946; šk. 1, poročilo poslano CK KPS, 4. 4. 1946.

¹¹ ARS II, PNOO, fasc. 54/II; poročilo 19. 1. 1946; fasc. 54/I; dopis tajništvu PNOO 21. 6. 1946.

¹² ARS II, PNOO, fasc. 236/I; Navodila, okrožnice, 16., 17. 1. 1946; fasc. 52/I, pismo dr. M. Mašere dr. L. Čermelju 20. 2. 1946.

¹³ ARS II, PNOO, fasc. 54/I, poročilo 17. 6. 1946.

leta), izredno delo. Spomenico so tudi prevedli v francoski, ruski, angleški, italijanski in srbohrvaški jezik. Ko so bili predstavniki PNOO za Slovensko primorje in Trst F. Bevk, B. Puc in E. Laurenti povabljeni na pogovor k mednarodnim izvedencem, 12. marca 1946 v Trstu, so jim izročili tudi spomenico.¹⁴

V Gorici je deloval pri Okrožnem narodnoosvobodilnem odboru študijski odsek, ki je bil podrejen PNOO in je imel nalogo vsestransko obdelati zahodno jezičkovno mejo, predvsem tudi Beneško Slovenijo, Rezijo in Kanalsko dolino. Že oktobra 1945 je odšel v Beneško Slovenijo Mirko Domenis in o tem poročal študijskemu odseku v Gorico. V dneh od 26. do 27. oktobra 1945 pa je odšel v Beneško Slovenijo tudi Ludvik Zorzut, obiskal več krajev in se sestal tudi z Ivanom Trinkom. Iz poročila je razbrati, da so bile razmere v Beneški Sloveniji zelo zaostrene, navezal pa je stike tudi z nekaterimi drugimi slovenskimi duhovniki in jim predstavil namen svojega obiska v zvezi s pripravami na prihod razmejitvene komisije.

Med drugim Zorzutovim obiskom pri Ivanu Trinku, februarja 1946, so se domenili, da pripravijo spomenico beneških duhovnikov, kjer se bodo zavzeli za priključitev k Jugoslaviji.¹⁵

Prav tako so imeli stike s posamezniki v Reziji. V poročilu sta imenovana brata De Leonardi, ki sta pomagala pri pripravi spomenice Slovencev iz Rezije. V Trbižu je bil glavni sodelavec zdravnik dr. Alojz Dolhar, ki je pomagal pri pripravi spomenice Kanalskih Slovencev, sestavili pa so tudi listo Slovencev, ki bi bili na razpolago razmejitveni komisiji ob njenem prihodu v Kanalsko dolino.¹⁶

Ko je razmejitvena komisija končala delo na terenu in odpotovala ter se lotila priprave poročila za zasedanje sveta zunanjih ministrov v Parizu (25. 4.- 6. 5. 1946) so se pri PNOO odločili, da pošljejo v Pariz delegacijo, ki bo opremljena z najraznovrstnejšim gradivom, skušala francosko in svetovno javnost čimbolje seznaniti o Slovencih in Hrvatih, ki živijo v Julijski krajini. Delegacija je odpotovala v Pariz konec aprila 1946. Sestavljali so jo predstavniki Slovencev, Hrvatov iz Istre in Italijanov, France Bevk, predsednik PNOO, dr. Giuseppe Pogassi, odvetnik iz Trsta, Josip Šestan, predsednik pokrajinskega odbora SIAU za Istro, Gino Faragona, inženir iz Istre, Alessandro Destradi, delavec iz Trsta in duhovnika Anton Piščanec iz Katinare in Božo Milanović iz Istre. Vsi so bili izredno aktivni pri navezovanju osebnih stikov, pri organiziranju tiskovnih konferenc itd. Delili so brošure in elaborate, ki so bili natisnjeni v raznih jezikih, izdajali bilten, v katerem so poročali o razmerah v Julijski krajini, razlagali ter dokazovali so svoja stališča do vseh aktualnih vprašanj, ki so se tikala usode Slovencev in Hrvatov na tem teritoriju. Do konca julija 1946 so se člani delegacije PNOO vrnili domov. Upanje, da bi se glede bodoče meje med Jugoslavijo in Italijo na primeru Trsta kaj spremenilo, je splahnelo. Po sprejetju kompromisnega francoskega predloga pa je upanje glede Gorice, Tržiča in hrvaške Istre še ostalo.

V juliju 1946 je moral goriški študijski odsek pripraviti podatke in zemljevide za mesto Gorico ter poročilo o absurdnosti francoske linije za Goriška Brda, za katere je prosil dr. Fran Zwitter, glavni ekspert za zgodovino na pogajanjih v

¹⁴ ARS II, PNOO, fasc. 54/IV, zapisnik pozgovora, 12. 3. 1946; Public Record Office, London, Foreign Office, 371/59341, 99774, situacijsko poročilo, 20. 3. 1946.

¹⁵ Metka Gombač: Beneška Slovenija 1945-1946. Zgodovinski časopis, XLVI 1992, št. 4, str. 509-517.

¹⁶ ARS II, PNOO, fasc. 379/I; poročilo, 8. 3. 1946.

Parizu.¹⁷

V maju in juniju 1946 moramo omeniti še eno delo, ki so ga opravili pri študijskem odseku v Gorici. Lotili so se priprav Trinkovega zbornika in organiziranja Trinkove akademije v Gorici ob 60-letnici njegovega mašništva, ki je bilo 21. junija 1946 in ob 83-letnici njegovega rojstva. Obletnica je bila priložnost, da so lahko pisali o njem in o Slovenski Benečiji. "Z nacionalno političnih razlogov, pa tudi radi nas samih želimo prirediti junija meseca v Gorici, Trstu, Kobaridu, Trinkovo akademijo. (...) Nujno potrebno je, da se ta akademija vrši tudi v Ljubljani, ki v preteklosti žal ni znala in mogla navezati prav nobenih stikov z našo zanemarjeno Beneško Slovenijo," je pisal dr. Josip Birsa Društvu slovenskih književnikov v Ljubljano, ko je opozarjal, kako je pomembno, da se Trinkova akademija pripravi tudi v Ljubljani.¹⁸

Poudarili so kulturni in politični pomen te proslave in v dveh mesecih izdali zbornik. Ludvik Zorzut, ki je imel z Beneškimi Slovenci največ stikov, se je 25. maja 1946 odpravil s sodelavci v Videm, Čedad in dalje v razne kraje v Beneški Sloveniji, kjer so zbirali gradivo za zbornik in med Slovenci naleteli na zelo ugoden odziv. Dr. J. Birsa pa se je v Ljubljani dogovoril z Otonom Župančičem, Franom S. Finžgarjem, Milkom Kosom, Milkom Matičetovim in Francem Bezlajem za prispevke v Trinovem koledarju. Zbornik je izšel na 130 straneh, uredila sta ga Josip Birsa in Andrej Budal, kot založba nastopa Gregorčičeva založba iz Gorice, stroške pa je pokrtil PNOO. Naklada je znašala 1500 izvodov, od tega 100 izvodov na boljšem papirju. Natisnili so tudi 500 krajših izvlečkov v francoskem jeziku. Prvih 40 izvodov, tiskanih na boljšem papirju, so takoj predali tajniku PNOO dr. Borisu Pucu, da jih je poslal v Pariz.¹⁹

V obdobju največje aktivnosti študijskega odseka v Trstu, to je ob prihodu in bivanju mednarodne razmejitvene komisije izvedencev, je bilo pri študijskem odseku zaposlenih 14 ljudi. V tem času začno ob nazivu študijski odsek, ali pa namesto njega, uporabljati naziv *Inštitut za proučevanje Julijske krajine v Trstu*. Konec maja 1946, ko sta se pozornost in delo prenesla v Pariz, pa so začeli urejati posamezne probleme tudi znotraj odseka. Študijski odsek se je tudi zaradi nerešenega financiranja razdelil v dva oddelka, v tiskovni oddelek in zunanji oddelek. V tem smislu so vodili tudi ločeno, dvojno knjigovodstvo. Prvi oddelek je proračun predlagal na račun Pokrajinskega agitpropa CK KP Julijske Krajine, zunanji oddelek pa je proračun izstavljal na posebni račun "Z" pri blagajni PNOO v breme Ministrstva za zunanje zadeve v Beogradu. Prav tako se je ločil tudi študijski odsek od Inštituta, ki je dobil nekakšen status zasebnega društva, brez financiranja.²⁰

Pariška mirovna konferenca se je zaključila 15. oktobra 1946; izglasovali so predlog o meji med Jugoslavijo in Italijo in ustanovili Svobodno tržaško ozemlje z dvema conama. Tako se je prvo obdobje boja za mejo med Italijo in Jugoslavijo zaključilo, kar je imelo za posledico tudi ukinitvev PNOO (23. 2. 1947). Že od poletja dalje pa se je delo Oddelka za mejna vprašanja v Ljubljani in Inštituta v

¹⁷ Božo Milanović: *Moje uspomene*. Pazin 1976, str. 141-142. ARS II, PNOO, fasc. 13/II, zapisnik seje predsedstva PNOO, 15. 6. 1946; fasc. 1/VI, zapisnik izredne seje predsedstva PNOO, 8. 10. 1946.

¹⁸ ARS II, PNOO, fasc. 54/I, dopis J. Birse Društvu Slovenskih književnikov 24. 5. 1946.

¹⁹ ARS II, PNOO, fasc. 54/I, poročilo 23. 5. 1946; fasc. 54/I; dopis študijskega odseka Gorica 8. 7. 1946.

²⁰ ARS II, PNOO, fasc. 54/I, dopis delegatu Ministrstva zunanjih zadev pri vladi LRS 4. 7. 1946.

Beogradu usmerilo na probleme, povezane s Koroško. Tako tržaška kot ljubljanska reorganizacija Inštitutov kažeta na zaključek nekega obdobja, ki je bilo izredno tako za slovensko znanost, kot za slovensko takratno politiko. Po dramatičnih dogodkih leta 1946 in 1947 ter po pariški mirovni pogodbi so se zadeve vrnile v ustaljene tokove. Politika ni več neposredno rabila znanosti in obratno. Šli sta vsaka svojo avtonomno pot in dosegali načrtane cilje.

Metka Gombač

DIE BEDEUTUNG UND DIE ROLLE DES STUDIENSEKTORS BEI DEM
LANDESVOLKSBEFREIUNGS-AUSSCHUß FÜR DAS SLOWENISCHE KÜSTENLAND UND TRIEST
ZWISCHEN 1941-1945

Z u s a m m e n f a s s u n g

Schon während des Krieges, besonders aber nachdem am 16. September 1943 das Oberplenium der OF (Befreiungsfront) den Anschluß des slowenischen Küstenlandes an Slowenien erklärt hatte, begann man mit den ersten Vorbereitungen für die Gestaltung der zukünftigen slowenischen Grenzen. Am 12. Januar 1944 wurde das Wissenschaftliche Institut gegründet, wo unter der Leitung des Historikers Dr. Fran Zwitter zahlreiche Studien über die neue West- und Ostgrenze entstanden waren. Sie dienten als Vorlage für die Nachkriegsverhandlungen zwischen Jugoslawien und Italien über die Festlegung der Grenzen. Im März 1945 wurde bei dem Außenministerium in Belgrad das Institut für die Erforschung internationaler Fragen gegründet, das zu einer Zentrale für die wissenschaftliche und fachliche Arbeit über die Grenz- und anderen Fragen der zukünftigen internationalen Verträge wurde. Nach dem Ende des Krieges gründete man in Ljubljana den Sektor für Grenzfragen, der unter der Leitung von Lojze Ude stand. Es kam zu einer fruchtbaren Zusammenarbeit sowohl mit der Universität, als auch mit Wissenschaftlern und Fachleuten verschiedener Fachgebiete. Dieser Sektor war im ständigen Kontakt zu dem Belgrader Institut.

Die dramatischen Verhältnisse nach dem Krieg und die Krise an der jugoslawischen westlichen Grenze führte zu der Gründung des Studiensektors innerhalb des Landesvolksbefreiungsausschusses für das slowenische Küstenland und Triest (PNOO). Die Gründung des Sektors wurde von Dušan Rybar, Boris Zajc, Roman Pahor und Angelo Kukanja geleitet. Zu den Aufgaben dieses Sektors zählte sowohl das Zusammentragen des Informationsmaterials für den Sektor in Ljubljana und für das Institut in Belgrad, als auch das Sammeln von geschichtlichem, kulturhistorischem, ethnographischem, wirtschaftlichem und anderem Material, das als Beweismaterial für die Berechtigung der Ansprüche für den Anschluß slowenisches Küstenlandes an Jugoslawien dienen könnte; ferner, Vorbereitung der Situationsberichte aus Triest und anderen Ortschaften des slowenischen Küstenlandes und Führung der Propaganda. Recht bald wurde auch der Studiensektor bei Bezirk Gorica (Görz) gegründet, der von Dr. Josip Birsa geleitet wurde. Dieser Sektor engagierte sich stark in slowenisch Venetien und im Kanaltal. Neben dem eifrigen Sammeln verschiedener Daten und der Propaganda war eine der ersten bedeutenden Aktionen die Mitwirkung beim Sammeln der Unterschriften für den Anschluß des slowenischen Küstenlandes an Jugoslawien. Im Beschluß der Außenministertagung in London wurde festgelegt, daß eine internationale Grenzkommission nach Istrien und ins slowenische Küstenland kommen werde, um die Verhältnisse unter der Bevölkerung vor Ort zu besichtigen und ein Bericht darüber vorzubereiten. Die Zeit zwischen Oktober 1945 und Juni 1946 war so eine Zeit außerordentlich intensiver Arbeit der Studiensektoren in Triest, sowie auch in Görz. In Zusammenarbeit mit dem Sektor für Grenzfragen und dem Belgrader Institut wirkten sie beim Publizieren von Broschüren, Elaboraten und Büchern in verschiedenen Sprachen mit, die dann den ausländischen Vermittlern derjenigen Staaten übermittleit wurden, die bei den Verhandlungen über die Grenze zwischen Jugoslawien und Italien mitwirkten. Von dem Presseamt der Volksregierung Sloweniens wurden der Maler Lojze Spacal und der Fotograf Marijan Pfeifer im Oktober 1945 beauftragt, die Natur- und Ortsschönheiten des Gebiets um Triest und Gorica (Görz) in Bildern und Fotos festzuhalten. Zwei Ausstellungen wurden vorbereitet, man half der Befragungskommission bei der Volkszählung, und führte zahlreiche Umfragen und Studien durch, alles mit dem Zweck, die Stellungnahmen der jugoslawischen Kommission bei den Grenzverhandlungen zu unterstützen.

Die bedeutendste Arbeit des Studiensektors ist ohne Zweifel ihre Mitwirkung bei der Gestaltung der PNOO Denkschrift, in der die gesammelten Daten vorgestellt wurden, und die für die Zeit, in der sie entstand, eine außerordentliche Arbeit darstellt. Im Mai und im Juni 1946 stellte der Studiensektor

aus Gorica (Görz) das sog. Trinko Sammelwerk vor.

In der Zeit intensivster Aktivität des Triester Studiensektors, also nach der Ankunft und während des Aufenthalts der Grenzkommission, gab es 14 Beschäftigte bei der Abteilung. Ende Mai 1946 verlagerte sich die Arbeit um die Festlegung der Grenze nach Paris, was zur Auflösung der Abteilung Ende 1946 führte.

Nevenka Troha

Optanti za italijansko državljanstvo z območja priključenega Sloveniji leta 1947

Republika Slovenija je svoje današnje ozemlje (če ne upoštevamo še vedno odprtih mejnih vprašanj z Republiko Hrvaško) zaokrožila z dvema aktoma: z mirovno pogodbo, ki so jo zmagovite zavezniške sile sklenile z Italijo februarja 1947, in s Spomenico o soglasju oktobra 1954 za območje, ki je bilo po mirovni pogodbi vključeno v Svobodno tržaško ozemlje (STO). Njena nadgradnja je bil leta 1975 podpisan osimski sporazum.¹

Leta 1947 so bila takratni Ljudski republiki Sloveniji (LRS) priključena obsežna povsem slovenska območja (po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1910 je bilo tam le 222 Italijanov), obenem pa je v Italiji ostala slovenska manjšina na Goriškem, v Beneški Sloveniji, Reziji ter Kanalski dolini. Za razliko od Slovenije pa je Ljudska republika Hrvaška (LRH) to leto poleg povsem hrvaških priključila tudi obsežna etnično mešana območja v Istri, na Reki, v Zadru, na Cresu in na Lošinju.² Mirovna pogodba je seveda obravnavala Jugoslavijo kot celoto in je upoštevala razmerja med Italijani in Jugoslovani in ne med Slovenci oziroma Hrvati in Italijani, ki so ostajali na drugi strani mejnih črt. Na zahodu je LRS priključila etnično mešano območje šele leta 1954 in sicer koprski okraj cone B STO, medtem ko je bil bujski okraj cone B priključen k LRH, cona A (in Slovenci na Tržaškem) pa k Italiji.

Leta 1947 podpisana mirovna pogodba je v 20. členu dajala možnost opcije za jugoslovansko državljanstvo tistim Slovincem in Hrvatom, ki so imeli 10. junija 1940 domicil v drugih italijanskih deželah, so pa bili doma na območju, ki je bilo priključeno k Jugoslaviji. To so bili zlasti v času fašističnega režima z dekretom premeščeni državni uslužbenci, železničarji, učitelji ipd.³

Člen 19 mirovne pogodbe pa je dajal možnost opcije za ohranitev italijanskega državljanstva tistim, ki so imeli 10. junija 1940 domicil na Jugoslaviji priključenem ozemlju. Pogoj za pridobitev opcije je bila izjava, da je pogovorni jezik prosilca italijanščina. Tisti, ki jim je bila opcija potrjena, so ohranili italijansko državljanstvo in so se lahko v rokih, ki so bili predvideni, izselili v Italijo.⁴ To določilo je bilo zlasti pomembno za hrvaško območje, od koder so se odseljevali številni avtohtoni Italijani.

¹ Pravna vprašanja optiranja za italijansko državljanstvo obširno obravnava Maruša Zagradnik: Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja. Prispevki za novejšo zgodovino (dalje PNZ), 1996, št. 1-2, str. 95-107.

² Na območju, ki je bilo leta 1947 priključeno k Sloveniji, je po popisu leta 1910, torej pred vključitvijo v Italijo, živelo 182.474 Slovencev in 222 Italijanov. Po istem popisu (kombiniranem s kasnejšimi podatki za Reko in Zadar) je na območju, priključenemu Hrvaški, živelo 175.402 Hrvatov in 127.787 Italijanov. N. Hecke: Volkserwehrgung, Binhenwanderung und Umgangssprache in den österreichischen Alpenlandern und Sudlandern. Statistische Monatschrift, Neue Folge, XVIII Jg. Juni - Juli Heft. Wien 1913, str. 3232. Podatki tega štetja so bili večkrat objavljeni, npr. *Oko Trsta*, (redaktorja V. Novak in F. Zwitter), Beograd 1945, str. 141-152.

³ V letu 1949 je bilo v LRS po izrednem postopku sprejetih v jugoslovansko državljanstvo 1247 primorskih Slovencev. Vstopov v državljanstvo FLRJ primorskih slovenskih emigrantov v prejšnji Jugoslaviji je bilo 120, iz tujih držav pa 564. Leta 1950 je bilo še 10 opcij. Arhiv Ministrstva za notranje zadeve RS (dalje AMNZ), Zavezniška vojaška uprava v STO, dopis ministrstva za notranje zadeve (dalje MUP) FLRJ ministrstvu za notranje zadeve (dalje MNZ) LRS 18. 4. 1952.

⁴ Glej op. 1.

Opcijske izjave so sprejemali lokalni oblastni organi in za že odseljene jugoslovanska diplomatska predstavništva v Italiji. Vlogo za opcijo so morale potrditi pristojne slovenske oziroma jugoslovanske oblasti, ki so sprva imele strožje kriterije. Opcijske izjave so potrdile le Italijanom, njihovim družinskim članom ne glede na narodnost, Slovincem (Hrvatom), zaposlenim na območju, ki je ostalo v Italiji (poslovna opcija), pa tudi posameznim izrazitim nasprotnikom novega jugoslovanskega režima.⁵ Kasneje so kriterije omilili in odobrili veliko prej zavrnjenih vlog. Opcijske vloge je na Sloveniji priključenem območju podalo 16.389 oseb in 5970 njihovih mladoletnih družinskih članov, skupaj torej 22.359. Opcijo so po končanju vseh postopkov slovenske oblasti zavrnile 1027 Slovincem.⁶

Avtohtonih Italijanov na območju, ki je bilo leta 1947 priključeno Sloveniji, ni bilo. Kdo so bili torej tisti, ki so v LRS vložili opsijsko izjavo za ohranitev italijanskega državljanstva?

Med 371 naključno izbranimi ljudmi, ki so vložili opsijske izjave, je 284 Italijanov.⁷ Mednje so všteti tudi otroci iz mešanih zakonov, za katere lahko domnevamo, da se kot italijanski državljani niso šteli za Slovence. Slovencev je 82, od teh 35 žena Italijanov, 4 so Hrvati, od teh 3 žene Italijanov.

Med 371 obravnavanimi je 129 žensk, 122 moških in 119 otrok obeh spolov.

Poklicna struktura	Število	Poklicna struktura	Število
delavec	27	podjetnik	1
finančni stražnik*	8	podoficir	1
gospodinja	55	redovnik	3
hišna	11	tehnik	1
intelektualni poklici	3	trgovec	4
kmet, kolon	3	učitelj	11
miličnik (MVSN)**	1	uradnik	16
mornar	1	zasebnik	7
obrtnik	6	železničar***	17
oficir***	3	ni podatkov	73

* Finančni stražniki so bili ena od vej policije. V obmejnih pokrajinah so poleg Prostovoljne milice za varnost države - Milizia volontaria per la sicurezza nazionale (dalje MVSN), kraljevih karabinerjev in redne policije izvajali javni red in nadzor. Milica Kacin-Wohinz: *Prvi Antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935*, str. 117.

** MVSN se je marca 1928 konstituirala iz prvotnih skvader in je bila od leta 1928 vključena v redno vojsko. Bila je hkrati vojaška in policijska sila, njena naloga je bila nadzorovati teren in prebivalstvo, pa tudi širiti propagando. Julijska krajina je obsegala VI. cono s sedežem v Trstu in je bila razdeljena na pet legij. Kraška ali 59. legija, imenovana tudi Monte Re (Nanos), ki je delovala na slovenskem delu tržaške pokrajine, je imela v tridesetih letih sedeže kohort v Sežani, Divači in Postojni. M. Kacin-Wohinz, n. d., str., 115-116.

*** V rubrikah oficir in podoficir so zajeti vsi oficirji in podoficirji tako vojske kot različnih vej policije.

**** Upoštevani so vsi, ki so bili zaposleni na železnici.

⁵ AMNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, dopis MUP FLRJ MNZ LRS 17. 2. 1948. Opcije naj bi priznavali samo pravim Italijanom po jeziku in poreklu in ožjim družinskim članom ne glede na narodnost. Vsem, ki niso bili Italijani, čeprav so trdili nasprotno, naj bi opcijo odbili. Premoženjsko stanje optantov pri odločitvah naj ne bi bilo pomembno, razen v primerih, ko nacionalnost ni bila povsem jasna. V takih primerih naj bi opcijo odklonili. Če pa so vložili opcijo "*naši očigledni sovražniki (dubovniki ipd.)*", naj bi se le-ta v nejasnih primerih odobrila.

⁶ AMNZ, evidenčna knjiga optantov z območja LRS; vloge za opcije.

⁷ Vloge za opcije hrani MNZ RS, ki mi je dovolil vpogled v 371 naključno izbranih vlog (deli črk A, N in P). Vzorec ne zadošča za dokončno oceno, nam pa pokaže nekatere osnovne značilnosti.

Eden od optantov je zapustil priključeno območje pred aprilom 1941 (in po 10. juniju 1940), 27 jih je odšlo med aprilom 1941 in poletjem 1943, 99 jih je odšlo v drugi polovici leta 1943, največ takoj po kapitulaciji Italije, 40 med januarjem 1944 in 1. majem 1945, 43 pa po tem datumu. Za 142 oseb ni podatkov. V času, ko so podali opcijo, jih je na območju LRS živelo še 6, verjetno pa več, tudi del tistih, za katere ni podatka o času odhoda. Opcija je bila po končanju vseh postopkov odklonjena 15 osebam.

Italijani

Že pred prvo svetovno vojno so se na nekdanje avstrijsko območje, ki je bilo po rapalski pogodbi priključeno Italiji, priseljevali Italijani iz kraljevine, t. i. regnicoli. Zlasti veliko se jih je priselilo v Trst, ki je v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja kot osrednje pristanišče monarhije doživljal svoj največji razcvet. Obenem jih je tržaška občinska uprava, ki je bila v italijanskih rokah, sistematično vabila. Priseljevali so se tudi v druga etnično mešana mesta, zlasti v Gorico, medtem ko jih na podeželju, razen izjem, ni bilo.⁸

Italijanske oblasti so vse od svojega prihoda leta 1918, zlasti pa od nastopa fašizma leta 1922, vodile politiko t.i. etnične bonifikacije obmejnega območja. Tržaški pokrajinski sekretar Carlo Perusino jo je februarja 1931 imenoval "končno moralno bonifikacijo dežele" in jo je razumel kot zamenjavo drugorodnega prebivalstva ali pa vsaj njegovo asimilacijo ob hkratnih gospodarskih izboljšavah.⁹ Priseljavanje Italijanov se je tako vse od leta 1918 močno povečalo in razširilo na celotno priključeno območje. Prihajali so državni uradniki, železničarji, učitelji, oficirji in drugi vojaki, policisti, funkcionarji fašistične stranke, pa tudi delavci. Zasedali so mesta odpuščenih ali izgnanih Slovencev in Hrvatov ne le v javnih in državnih službah, ampak tudi v zasebnem sektorju. Italijanske oblasti so skušale naseliti tudi kmete. Za izvedbo sistematične kolonizacije je že od leta 1920 delovala posebna inštitucija - Zavod za obnovo in agrarni preporod, od avgusta 1931 pa Zavod za agrarni preporod treh Benečij.¹⁰

Po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1931 je bilo v Julijski krajini od 958.618 prebivalcev kar 128.897 ali skoraj ena sedmina rojenih v starih pokrajinah Italije, med njimi le 38.542 žensk in kar 90.335 moških, od teh okrog 47.000 vojakov. V to število seveda niso všteti otroci priseljenih, ki so bili rojeni že tu. Lavo Čermelj zato ocenjuje, da je bilo dejansko vseh regnicolov okrog 160.000 ali ena šestina prebivalstva. Največ priseljenih je bilo doma iz Veneta (51.113) in iz južne Italije. Slednji so bili zlasti pri policiji, osebje v kaznilnicah in mali trgovci. Večina se je naselila v mestih, zlasti v Trstu, kjer jih je bilo 49.009 ali sedem devetin od skupnega števila 63.932 (brez tu rojenih otrok) regnicolov v tržaški pokrajini. Njihovo število se je po letu 1931 še povečevalo. Zadnji dve leti vojne se jih je na Tržaško in na Goriško veliko priselilo zaradi bombardiranja ali so

⁸ Leta 1910 je bilo po podatkih popisa v Trstu z okolico med 229.510 prebivalci 38.597 tujcev inozemcev. To vprašanje sta v okviru Znanstvenega inštituta SNOS že med vojno proučevala F. Zwitter in L. Čermelj. Glej Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje ARS I), fond Edvard Kardelj, šk. 74; F. Zwitter: Manjšinjsko vprašanje v času popolnega osvobojenja; L. Čermelj: Italijani iz starih pokrajin Italije v Julijski krajini. Podatki iz te razprave so bili nato objavljeni v zborniku *Oko Trsta*, str. 136-140.

⁹ M. Kacin Wohinz: *Prvi antifašizem v Evropi*, str. 81-82.

¹⁰ M. Kacin Wohinz, n. d., str. 83.

se umaknili pred enotami NOV in POJ, največ iz Istre in Zadra. V Gorici je bilo priseljenih iz ostale Italije 27 odstotkov prebivalcev, v Gradišču ob Soči pa kar 37 odstotkov. V Postojni, ki pa je zaradi obmejne lege nekoliko specifična, kjer leta 1914 Italijanov ni bilo, je bilo leta 1931 kar 1171 italijanskih vojakov.¹¹

Lavo Čermelj je septembra 1944 menil, da so bili regnicoli "*voljno orodje v rokah vladajočega režima*" in zato osovraženi ne le pri Slovencih, ampak tudi pri avtohtonih Italijanih, in nadaljeval: "*Zato se bo moralo to tuje telo v korist samega Trsta in njegovih prebivalcev odstraniti in se ne bomo smeli obotavljati uporabiti proti njemu vsa sredstva, ki jih je ono skoro 25 let uporabljalo proti nam.*"¹²

Če gledamo regnicole, ki so skoraj vsi prišli v službi italijanske države in njene raznarodovalne politike kot celoto, je ocena L. Čermelja o tem, da so bili osovraženi, točna. Vendar so jih kljub temu domačini različno sprejemali, odvisno od konkretnega ravnanja posameznika in ne le od službe ali funkcije, ki jo je opravljal.

Slovenske lokalne oblasti so v letu 1946 izdelale sezname, v katerih so poleg osebnih podatkov navedeni tudi podatki o času prihoda, času in vzroku odhoda ter karakteristika posameznika. Ti popisi so ohranjeni, nekateri le delno, za postojnski, ilirskobistriški, vipavski, tolminski, idrijski in kozinski okraj ter za nekatere posamezne kraje. Kvaliteta popisa je bila v veliki meri odvisna od strokovnosti posameznikov, ki so jih sestavljali.¹³

Med najbolj popolnimi je popis regnicolov za postojnski okraj, ki zajema 2026 oseb, ki so dalj časa bivale na tem območju.¹⁴ Na seznamu so samo tisti priseljeni, ki so opravljali kakšno dejavnost, ne pa tudi njihove žene in otroci. Navadnih vojakov med popisanimi ni, saj le-ti niso imeli stalnega bivališča, je pa popisan komandni kader. Upoštevani so tudi tisti, ki so se odselili ali so bili premeščeni že pred letom 1941 (oz. 10. junijem 1940) in zato niso, če so se vrnil v Italijo, po letu 1947 vlagali zahteve za opcijo. Med popisanimi je 144 žensk (večinoma učiteljic), en otrok in 1881 moških.

Njihova poklicna struktura je naslednja:

Poklic	Število	Poklic	Število
cariniki	48	podoficir	111
cestar	47	policist*	39
delavec	238	študent	7
duhovnik - oficir**	2	tajni policist***	88
finančni stražnik	112	tehnik	3
funkcionar PNF****	44	trgovec	40

* Javna varnost (Policija) - Pubblica sicurezza je bila reorganizirana leta 1927 z ustanovitvijo Generalnih političnih inšpektoratov. Redna policija je imela nalogo dnevnega nadzora nad aktivnimi opozicionalci in njihovo nevtralizacijo, tajna politična policija (Ovra) pa je imela nalogo zatreti antifašistične aktivnosti. M. Kacin-Wohinz, n. d., str. 117-118.

** Verjetno kurat.

¹¹ ARS f. Edvard Kardelj, šk. 74; L. Čermelj, Italijani iz starih pokrajin Italije v Julijski krajini; *Oko Trsta*, str. 137-140.

¹² Prav tam.

¹³ ARS, fond Arhiv informacijske službe in protifašističnega boja (dalje AIS), ae 394-404.

¹⁴ ARS I, AIS, ae 397, seznam regnicolov za okraj Postojna, nedatiran.

*** Glej op. *

**** Partito nazionale fascista - Fašistična stranka Italije.

Poklic	Število	Poklic	Število
gospodinja	3	učitelj	207
intelektualni poklici	32	upokojenec	3
kraljevi karabinjer	24	uradnik	175
kmet, kolonist	8	železničar	410
miličnik (MVSN)	153	vojak	3
obrtnik	36	župan (podestĚ)	11
oficir	113	brez poklica	1
orožnik	15	neznano	43
podjetnik, industrialec	9		

V postojnskem okraju je bilo tako med regnicoli največ železničarjev, saj je bila Postojna pomembno železniško križišče. Zaradi bližine meje je bilo več kot drugje oficirjev in podoficirjev (ter vojakov), različnih vej policije ter uslužbencev carine.

Migracija je bila precej močna, saj je pred aprilom 1941 zapustilo postojnski okraj kar 953 priseljenih. Med vzroki za odhod je bila najpogostejša premestitev v druge slovenske ali hrvaške kraje, pa tudi v Trst in v druge italijanske dežele. Veliko jih je bilo mobiliziranih v italijansko vojsko in sicer vse od leta 1935 naprej (vojna v Etiopiji, udeležba Italije v španski državljanski vojni, vstop Italije v vojno 1940). Ostali so se iz različnih vzrokov preselili.

Med aprilom 1941 in poletjem 1943 jih je odšlo 250, v drugi polovici leta 1943 173, do 1. maja 1945 še 82. Med vzroki odhoda zlasti od poletja 1943 prevladujejo navedbe: "strah pred NOV"; "pobegnil pred NOV", "zbežal (pobegnil) pred partizani". Po 1. maju 1945 jih je odšlo še 93. Dva sta umrla. Za nobenega ni navedeno, da bi bil likvidiran. V času popisa (verjetno sredi leta 1946) jih je v postojnskem okraju prebivalo še 16. Za 457 oseb ni podatkov.

Nekoliko preseneča precej nizko število odhodov kmalu po kapitulaciji Italije jeseni 1943 in se v tem postojnski okraj razlikuje od večine ostalih. Vzrok je verjetno v tem, da je bila v Postojni močna vojaška postojanka in za razliko od velikega dela ostalih primorskih krajev po kapitulaciji Italije ves čas v rokah nemškega okupatorja.

V rubriki "karakteristika" so navedene ocene o delovanju posameznikov. Kar za 950 oseb je ta ocena zelo slaba, saj so opisani vsaj kot zagrizeni fašisti, pri mnogih pa je dodan podrobnejši opis njihovega delovanja kot: "požgal vse slovenske knjige in arhiv", "zelo surov in nasilen", "izrazit fašist, dajal piti ricinovo olje našim ljudem", "izkoriščevalec slovenskega naroda in skvadrist", "pretepal otroke v šoli in jim pljuval v obraz", "vneta fašistka in agitatorica za vpisovanje v PNF", "mučil in pretepal zavedne Slovence", "največji preganjevalec Slovencev, pretepač in ovajalec" - za poveljnika fašija, "požigalec slovenskih domov in mučilec pristašev OF", "krvolok, zatiralec Slovencev", "narodni zločinec" itd.

Za 786 oseb je navedena le oznaka fašist ali pa šovinist. Če upoštevamo dejstvo, da so bili skoraj vsi priseljeni (morda z izjemo nekaterih delavcev in železničarjev) praviloma člani fašistične stranke, lahko to oceno upoštevamo kot srednjo. Za 101 osebo je karakteristika dobra. Največkrat so označeni kot zmerni, pa tudi kot simpatizerji OF, simpatizerji Slovencev, neopredeljeni itd. Za enega od

njih so zapisali: "Bil je Italijan, toda vedno naš simpatizer." Karakteristike nima 189 ljudi.

Na nepopolnem seznamu regnicolov za ilirskobistriški okraj sta 102 osebi, med njimi je 7 žensk.¹⁵

Njihova poklicna struktura je naslednja:

Poklic	Število	Poklic	Število
delavec	11	podoficir	1
duhovnik	1	policist	2
funkcionar PNF	1	trgovec	8
intelektualni poklici	7	učitelj	14
kraljevi karabinjer	4	uradnik	30
miličnik	3	zasebnik	1
obrtnik	8	železničar	1
oficir	5	župan	3
orožnik	1	neznano	1

Pred aprilom 1941 je odšlo 21 oseb, od aprila 1941 do poletja 1943 17, v drugi polovici leta 1943 40, do 1. maja 1945 še devet, eden je odšel po 1. maju 1945, šest pa jih je bilo v času popisa (verjetno sredi leta 1946) še na tem območju. Eden je umrl, za sedem ljudi ni podatkov. Za enega od tistih, ki so odšli po kapitulaciji Italije, je navedeno: "*Izginil, verjetno likvidiran.*"

V rubriki "karakteristika" jih je 63 ocenjenih vsaj z oznako zagrizen fašist, devet le kot fašist in devet dobro, tudi kot simpatizerji NOV. Za 21 oseb ni podatkov.

Učitelji so v popisu takole opredeljeni (osebna imena so izpuščena):

1. Prišel 1923, fašist od leta 1922, politični tajnik za občino Jelšane od 1936 do razpada Italije, odšel okt. 1943 iz strahu pred NOV.
2. Prišel 18. maja 1941 kot učitelj v Bistrico, absoluten nasprotnik Slovencev, načrten raznarodovalec Slovencev, l. 1942 službeno premeščen.
3. Prišla 24. julija 1940 v Bistrico z možem, članica PNF, neaktivna, odšla 1941.
4. Prišel 20. septembra 1932 v Bistrico radi službe, učitelj in podestÉ v Knežaku, organiziran fašist, squadrist, poslan kot prvi učitelj za raznorodovanje, spočetka fanatičen, zadnja leta bolj popustljiv. Odšel 1944 v San Vito al Tagliamento, se vrača.
5. Prišla 19. decembra 1931 v službo v Bistrico, članica PNF, neaktivna, spoštovala naš narod, poročena s Slovencem, še tu.
6. Prišla 13. septembra 1930 v Bistrico k možu, članica PNF, zagrizena sovražnica našega naroda, odšla 1944.
7. Prišla 27. junija 1938 v Bistrico kot učiteljica, fašistična organizatorica, raznorodovalka, premeščena decembra 1940 v Opatijo.
8. Prišel 16. septembra 1935, duhovnik in učitelj, ni mogel videti Slovencev, uradni raznarodovalec, fanatik, bil vedno v stiku s fašističnimi funkcionarji, odšel 1941 prostovoljno v Afriko kot vojni kurat.
9. Prišla 13. februarja 1937 kot učiteljica v Bistrico, raznarodovalka naših otrok, 1942 službeno premeščena.

¹⁵ ARS I, AIS, ae 395; seznam regnicolov za ilirskobistriški okraj, nedatiran.

10. Prišel 23. januarja 1939 v Bistrico, raznarodovalec, premeščen 1940.
11. Prišel 8. avgusta 1937 iz Podgrada službeno, učitelj in podestÉ (Commissario prefetizio) raznarodovalec poklicni, pozival k fašističnim manifestacijam, odločno sovražil slovenski živelj, ovaduh. Škodoval narodu ob vsaki priliki. Nasprotnik NOB, zasledoval partizane in jih ovajal, odšel 1943 po razpadu Italije iz strahu pred NOB.
12. Prišel 21. novembra 1938 službeno v Bistrico, italijanski iredentist, imperialist, nasprotnik našega naroda, organizator GILA, propagandist, agitator za fašizem, občinski komisar, premeščen ??.
13. Prišla 31. januarja 1940, med prvimi organizatorkami ženskega fašija, načrtna raznarodovalka naše mladine, zagrizena proti našemu narodu, premeščena 1941 na Reko.
14. Prišel 1925 v Podgrad kot ravnatelj, bil v Podgradu podestÉ, sekretar polturione della milizia, marcia su Roma, squadrist, izkoriščevalec, na račun naroda bogatel, soudeležen pri požigu Balkana v Trstu, odšel po razpadu Italije iz strahu pred ljudsko sodbo.

Poleg gornjega seznama je za ilirskobistriški okraj ohranjen tudi "Seznam oseb tuje nacionalnosti, ki prebivajo v okraju Ilirska Bistrica", ki je bil izdelan istočasno. Na njem je 142 oseb, med njimi 31 žensk in 56 otrok obeh spolov. Med tistimi, ki so še živeli v okraju Ilirska Bistrica, je bilo 30 delavcev, 23 gospodinj, 15 železničarjev, štirje uradniki in obrtniki, trije trgovci, po dva tehnik in kmeta ter telegrafist, ki je bil tudi poročnik JA, upokojen oficir in učiteljica, ki je bila poročena s Slovencem.

Deloma sta ohranjena seznama za tolminski okraj, ta obsega 2783 oseb, in za idrijski okraj. Med navedenimi je največ železničarjev, finančnih stražnikov, miličnikov, karabinjerjev in oficirjev. Odhajali so še v letu 1945, a le malo, npr. 1. julija 1945 tri družine iz Grahovega, ena 30. oktobra 1945, ena 4. januarja 1946.¹⁶

Na seznamu Italijanov, ki so živeli v Godoviču, je sedem družin ali posameznikov. Prvi od navedenih je bil še vedno v Godoviču, drugi je bil fašist, ob kapitulaciji nekaj dni v partizanih in je potem pobegnil domov, tretja je bila poštna uradnica, ki je odšla v Italijo ob kapitulaciji. Zanj ocenjujejo, da je bila dobra in blaga duša in ni škodovala Slovencem. Četrta je bil še vedno v Godoviču, ni bil naklonjen fašizmu, a tudi ne Slovencem. Peti je odšel ob kapitulaciji Italije z družino, hčeri sta bili navdušeni fašistki. Njuna mati naj bi ob priliki, ko so Italijani ustrelili dva partizana, ploskala z rokami rekoč: "*Zmaga je naša, dol s partizani.*" Šesta in sedma družina nista bili "hudobni", vendar sta bili fašistični in Slovencem "ne preveč naklonjeni".¹⁷

Na seznamu regnicolov, ki so živeli v Cerknem, je 87 imen, med njimi davkarji, marešali (policijski stražmojstri, op.a.), učitelji, zdravniki, občinski uradniki, pripadniki mejne milice, poštarji, karabinjerji, geometer, gozdar, odvetnik, kaplan, apotekar in dva kmeta kolona. Večina je odšla ob razpadu Italije. Ta seznam nima rubrike "karakteristika".¹⁸

¹⁶ ARS I, AIS, ae 396; seznam regnicolov za tolminski in idrijski okraj, nedatiran.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ ARS I, AIS, ae 400; seznam Italijanov, ki so dalj časa bivali v Cerknem, 27. 2. 1946.

Medtem ko se je velika večina regnicolov z območij, ki jih je že dalj časa nadzorovalo slovensko osvobodilno gibanje, odselila pred koncem vojne, so zlasti v Trstu in Gorici ostali. Ob prihodu jugoslovanske vojske 1. maja 1945 so pričeli bežati tudi iz teh krajev, obenem pa so tudi domačini marsikje zahtevali njihov množičen izgon. V poročilu 3. sektorja tržaške Ozne z dne 9. maja 1945 preberemo: *"Mnenje članov okrajnega komiteja našega teritorija je, naj bi se izselilo vse prebivalce Trsta, ki so iz kakršnihkoli razlogov bivali v Trstu, doma pa so iz južne in srednje Italije. Izjavili so, da so oni največji hujskači in zatiralci svobodoljubnega človeštva, zato je nujno, da se z njimi najprej obračuna."*¹⁹ Načrt nato zaradi umika jugoslovanskih oblasti iz novoustanovljene cone A Julijske krajine ni bil izveden.

Slovenci

Poleg Slovenk, ki so bile poročene z Italijani, in njihovih otrok ter tistih Slovencev, ki so imeli pravico do poslovne opcije, so vlagali opcije za ohranitev italijanskega državljanstva tudi nekateri Slovenci, ki niso zajeti v gornji kategoriji.

Pred podpisom mirovne pogodbe februarja 1947 in pred njeno uveljavitvijo septembra istega leta je namreč več Slovencev prebegnilo iz dela cone A, ki je bil nato priključen k LRS, in iz cone B na območje, ki je ostalo v Italiji ali pa v coni A STO. Ljudje so se preseljevali čez demarkacijsko črto tudi že poprej, a ne v večjem številu.²⁰ Vzroki za izselitve in prebege so bili različni. Večinoma so bili posledica medvojnih in povojnih razmer na posameznih območjih, poleg propagande Jugoslaviji nasprotnih, zlasti nekaterih duhovnikov, ki so imeli na podeželju velik vpliv tudi ravnanje lokalnih aktivistov. Tako so "najbolj predani pristaši Jugoslavije" po sprejetju sklepov o priključitvi k Jugoslaviji ponekod pričeli s pravo kampanjo proti tistim, ki so bili dotlej ob strani in se niso vključevali v projugoslovanske organizacije. Ljudje so drug drugemu celo grozili z jamami, uboji in požigi, torej s ponovitvijo dogodkov iz maja 1945, ko so več ljudi aretirali in jih nekaj ubili tudi zgolj iz osebnega sovraštva.²¹ V očeh marsikoga je zato Jugoslavija postajala kaznen. Mladi so bežali pred služenjem večletnega vojaškega roka in iz želje po boljšem življenju. Ljudje so odhajali tudi zaradi navezanosti na Gorico - središča pokrajine, ki je bila po sklepih mirovne pogodbe odrezana od vzhodnega dela zaledja. Nekateri so odšli zaradi gospodarske navezanosti na Furlanijo in Trst in so izrabili pravico do poslovne opcije.²²

Jugoslovanske oblasti so izseljevanje skušale preprečiti s prepričevanjem na množičnih sestankih, s propagando in s povečano kontrolo na demarkacijski črti.²³ Proti izselitvam je bila tudi novoustanovljena stranka Slovenska

¹⁹ ARS I, AIS, ae 90, 92, 105 poročila 3. sektorja OZNE Trst, 9. 5., 11. 5. in 13. 5. 1945.

²⁰ Ohranjeni so podatki o izselitvah iz Ilirske Bistrice avgusta 1945. Lokalne oblasti so zato izdale nalog, da se Slovenci ne smejo seliti, če pa se vseeno odselijo, ne smejo odnesti svojega premoženja. Nekateri, n. pr. iz Grgarja, so se selili iz gospodarskih razlogov. ARS I, fond Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine za Goriško (dalje OK KPJK za Goriško), m. 1a, zapisnik seje OK KPS, 10. 8. 1945.

²¹ ARS I, OK KPJK za Goriško, m. 2; poročilo OK KPJK za Goriško Glavnemu odboru (dalje GO) KPJK 25. 10. 1946.

²² ARS I, CK ZKS, šk. 32, poročilo D. Pirjevca B. Kraigherju o delu komisije za razmejitvev, 28. 3. 1947.

²³ ARS I, CK KPS III, fasc. 30, OK KPJK Ilirska Bistrica; letno poročilo okraja Ilirska Bistrica CK KPS 20. 12. 1947.

demokratska zveza, ki je s preselitvijo ljudi, ki so bili nasprotni režimu, v teh krajih izgubljala pozicije. Zato je njeno vodstvo svetovalo, naj odidejo le tisti, ki so bili v nevarnosti za življenje, drugi pa naj ostanejo in delajo za nadaljnjo demokratizacijo Jugoslavije.²⁴

Celotno število izseljenih ni znano. Ohranjeni so delni podatki za okraj Gorica, iz katerega je v letu 1947 pobegnilo oziroma se odselilo 1814 ljudi, nato pa do sredine leta 1951 še 880. Njihovo premoženje je bilo zaseženo.²⁵ Ker niso izpolnjevali pogojev za opcijo za italijansko državo, so imeli, čeprav so bili do leta 1947 italijanski državljani, enak status kot ostali begunci iz Jugoslavije.²⁶ Naseljevali so se večinoma na območju bodoče italijanske goriške pokrajine in tako spreminjali njeno etnično strukturo v korist Slovencev. Italijanske oblasti so zato že poleti 1947 pričele z ukrepi za revizijo statusa beguncev in za preselitev teh ljudi z mejnega območja.²⁷

Veliko Slovencev, ki so že odšli ali pa so se hoteli preseliti v Italijo, je skušalo svoj negotov položaj rešiti tako, da so vložili opsijsko izjavo z obrazložitvijo, da je njihov pogovorni jezik pač italijanski. Kot smo videli, je bila po zaključku vseh postopkov opcija odklonjena 1027 ljudem, izključno Slovincem, med katerimi prevladujejo prav zgoraj navedeni. V vmesnih fazah priznavanja pa je bilo teh odklonitev veliko več in je bilo do konca leta 1950 izdanih 4310 negativnih odločb.²⁸

Nekaj primerov:

"Dobro stoječ srednji kmet" s Kambreškega je zase in za svojih pet mladoletnih otrok podal opsijsko izjavo pred okrajnim izvršnim odborom v Gorici 20. aprila 1948. V njej je med drugim navajal: "*Usoda me je nesla na to stran in v nadi, da bo tu ostala Italija, moja domovina, sem se priučil kakšno slovensko besedo vsled poslušanja tako, da v družini govorimo italijanski mešan s kakšno rezijansko ali slovensko besedo, mešanica, ki vzbudi smeh v pravih Slovincih, ker je bastardni jezik. N. pr.: "smo finili = končali, smo bestemali = preklinjali, smo bili perikolani = smo bili v nevarnosti".*" Izjavo je vložila tudi njegova žena. Obe zahtevi sta bili 12. oktobra isto leto odklonjeni, prav tako 20. maja 1949 tudi pritožba z obrazložitvijo, da sta prosilca beneška Slovenca in da v njuni družini kljub mešanju italijanskih izrazov "daleko prevladuje slovenska govornica". Ohranjeno je tudi mnenje OILO za Goriško, v katerem je med drugim navedeno, da prosilec ni bil vpisan v fašistično organizacijo in da je bil simpatizer NOV. V času Zavezniške vojaške uprave pa naj bi "zapadel vplivu svoje žene in nam nasprotni propagandi" ter postal izrazit nasprotnik. Otroci naj sploh ne bi znali italijansko. Družina je leta 1949 vseeno zapustila Jugoslavijo in v naslednjih letih odšla, kakor je razvidno iz

²⁴ AMNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo Zavezniške vojaške uprave za januar 1947.

²⁵ ARS I, CK ZKS, fasc. OK KPS Sežana; letno poročilo OK KPS Tolmin CK KPS, 3. 1. 1948; fasc. OK KPS Gorica 1951, trimesečno poročilo št. 2; zapisnik 10. redne seje okrajnega biroja KPS Gorica 6. 7. 1951.

²⁶ Archivio storico diplomatico del Ministero degli affari esteri Rim (dalje ASDME), fond Affari politici (dalje AP) 1946-1950, Italia, busta (dalje b.) 169, opomnik za diplomate italijanskega zunanjega ministrstva, 3. 9. 1947; isto, dopis italijanskega zunanjega ministrstva, 23. 1. 1948.

²⁷ ADSME, AP 1946-1950, Italia, b. 169, opomnik, Gorica, 1. 8. 1947.

²⁸ AMNZ, letno poročilo MNZ za leto 1950.

vloge, ki jo je leta 1979 podal sin, ko je zaprosil za vizo za obisk Jugoslavije, preko Brazilije v Avstralijo.²⁹

Slovenec, zdravnik v Vipavi, je zase in za svoja dva otroka vložil opsijsko izjavo 18. junija 1948 pred OLO za Goriško. Istočasno je v jugoslovanskem generalnem konzulatu v Milanu vložila opcijo njegova žena, učiteljica, ki se je z otrokoma že izselila v Trst. Njen oče je bil Nemeč, mati pa Slovenka. Zdravniku je bila vloga zaradi slovenskega porekla odbita 30. novembra 1948. V karakteristiki je med drugim navedeno, da je bil narodnjak in da je med okupacijo sodeloval z NOV, po osvoboditvi pa se ni strinjal z novo družbeno ureditvijo. V času, ko se je reševala njegova vloga, je bil v preiskavi pri Upravi državne varnosti in maja 1949 zaprt. Leta 1950 je nato pobegnil v Trst. Zvezno ministrstvo je v končni fazi opcijo priporočilo in je bila tako 15. junija 1951 odobrena.³⁰

Vlogo za opcijo za ohranitev italijanskega državljanstva sta podala tudi zakonca s Kojškega, ki sta bila sicer Slovenca, a sta imela več kot polovico svoje zemlje in hišo v Ločniku, ki je ostal v Italiji. Opcija je bila sprva zavrnjena, deloma tudi zato, ker je bila vložena prepozno. Vlogo sta obnovila 23. decembra 1950 (ob podaljšanju roka), a je bila ponovno zavrnjena 10. maja 1951. Z jugoslovanskim potnim listom sta se nato leta 1952 preselila v Ločnik in leta 1955 ponovno vložila prošnjo za opcijo za italijansko državljanstvo. Ta je bila 13. julija 1956 odobrena.

Večina priseljenih je v naslednjih letih Italijo zapustila in so odšli zlasti v Avstralijo. Dejstvo, da so jim slovenske oblasti opcijo odklonile, tako zanje ni bilo več pomembno.

Bili so tudi primeri, da so se primorski Slovenci, ki so vlagali opsijske izjave, kasneje premislili in jih preklicali. Ministrstvo za notranje zadeve vlade LRS je decembra 1951 okrajnim poverjeništvom priporočalo, naj se njihove izjave obravnavajo kot prošnje za sprejem v državljanstvo FLRJ po izrednem postopku ter naj se jih odobri. V tovrstnem postopku je zadostovala le pisna ali ustna izjava, da se oseba odreka opciji za Italijo, dana na zapisnik pred matičarjem ali pred poverjeništvom za notranje zadeve. V priporočilu je načelnik oddelka Marjan Prijatelj tudi zapisal: *"Ob tej priliki priporočamo, da poverjenišтва seznanijo o takih primerih uredništva dnevnikov ali tednikov, ki izhajajo na njihovem območju, da priobčijo javnosti tipične primere, ko so bili optanti z lažno propagando zavedeni k opciji za Italijo, kar so pa pozneje sprevideli kot svojo zmotu. Zlasti je opozoriti uredništva na tiste primere, ko so optanti spoznali svojo napako šele po izselitvi v Italijo in so se razočarani iz tamkajšnjih zbirnih baz vrnili nazaj v domovino."*³¹

Ugotovimo lahko torej, da je bilo med tistimi, ki so po določbah 19. člena mirovne pogodbe iz leta 1947 na Sloveniji priključenem ozemlju vložili opsijske izjave, največ priseljenih Italijanov. Le-ti so v te kraje prišli šele po letu 1918, ko jih je Italija zasedla in jih nato priključila. Velika večina je zapustila slovensko ozemlje že pred koncem vojne in so po letu 1947 samo urejali svoj državljanški

²⁹ MNZ, vloge za opcije za italijansko državljanstvo po 19. členu mirovne pogodbe z Italijo. Nekaj spisov o tem primeru je tudi v Pokrajinskem arhivu Nova Gorica, fond Okrajni ljudski odbor Gorica, fasc. 1501.

³⁰ Prav tam.

³¹ AMNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, dopis načelnika oddelka MNZ Marjana Prijatelja, poverjeništvom za notranje zadeve OLO Postojna, Gorica, Idrija, Il. Bistrica, Sežana, Tolmin 29. 12. 1951.

status. V tem se bistveno razlikujejo od velike večine avtohtonih Italijanov, ki so odšli s Hrvaški priključenega ozemlja in s Koprškega. Položaj zadnjih je urejala Spomenica o soglasju iz leta 1954.

Med Slovenci, ki so zaprosili za opcijo, je bilo veliko žensk, ki so bile poročene z Italijani. Ne tako malo pa je bilo tudi Slovencev, ki so se odselili ali pa so pobegnili s priključenega območja. Pri odobravanju teh opcij so bile slovenske (in jugoslovanske) oblasti najstrožje in je bila le - ta marsikomu odklonjena, v prvem obdobju pa skoraj vsem.

Nevenka Troha

THE INHABITANTS OF THE TERRITORY ANNEXED TO THE SLOVENIA WITH THE 1947
PEACE TREATY WHO OPTED FOR ITALIAN CITIZENSHIP

S u m m a r y

The paper presents the structure of those inhabitants of the territory annexed to the People's Republic of Slovenia (i.e. the Federal People's Republic of Yugoslavia) by means of a peace treaty with Italy in 1947, who, on the basis of Article 19 of the same treaty, opted for Italian citizenship. Applications stating such option were presented by 22,359 people, of whom 16,389 were adults and 5,970 their under-age family members. The Slovene authorities refused such requests to 1,027 Slovenes.

The majority of those who presented their applications after 1947 were Italians who had transferred to the territory after its occupation in 1918 and subsequent annexation by Italy. Most of them had left before the end of the Second World War and only wanted to clarify their status as citizens. There were no autochthonous Italians. In this respect, the said area differed essentially from that annexed to Croatia the same year and also from the Koper region annexed to Slovenia on the basis of the Memorandum of Understanding in 1954.

Among the Slovene applicants there were many women married to Italians and quite a few of those who had transferred or fled abroad. In considering the applications, the Slovene (and Yugoslav) authorities were extremely stringent, refusing many, and, in the first period, nearly all of them.

Giampaolo Valdevit

Zavezniki in odpornišvo v severovzhodni Italiji*

Srečanje med zavezniki in osvobodilnim gibanjem kot politična manifestacija v severovzhodni Italiji ponovno izpostavlja na eni strani nekatere splošne vidike, ki jih lahko najdemo v celotnem italijanskem kontekstu, na drugi strani pa kaže nekatere posebnosti, saj je bil skrajni severovzhodni del Italije ob koncu leta 1944 stičišče dveh odporništev, katerih vzori in načrti so imeli malo skupnega.

Kar zadeva prvi vidik, je zgodovinopisje zaznalo v odnosu zaveznikov do odpornišva dve plati: vojaški potencial, ki ga je predstavljalo odpornišvo, naj bi podpirali in ga utirili v zavezniško strategijo, hkrati pa naj bi nadzorovali in brzdali potenciale in subverzivne vzgibe za ponovne vzpostavitev notranjega reda v evropskih državah po zgledu liberalne demokracije, oziroma vsaj takšnega reda, kakršen je že veljal.¹

Še posebno druga dimenzija je dajala viden pečat stališču zaveznikov in celo postavila prvo v podrejen položaj; takšen pečat je bil v trdni protirevolucionarni opciji, ki naj bi onemogočala komunistični strani prevzeti oblast in zatirala vsakršen poskus v tej smeri. Med odporništvom in zavezniki je zaznaven predvsem odnos med dvema tekmečema, v katerem je vidno nezaupanje zaveznikov do odpornišva in njihovo žrtvovanje - sprejemanje političnih ocen ne glede na vojaške zahteve, preferenca "apolitičnih" vojaških formacij.² Poleg tega so izstopali znaki zloma znotraj koalicije proti nacifašizmu, ki se je pokazal v vsej svoji širini v prvih povojnih letih vzporedno z nastankom napetosti med Združenimi državami in Sovjetsko zvezo. Z drugimi besedami: prevladovala je težnja obravnavati to tematiko z ene strani v luči hladne vojne in lokalnih hladnih vojn, do katerih bo prišlo znotraj evropskih držav, z druge strani pa obravnavati jo kot takojšen prehod med vojno, osvoboditvijo in povojnim časom.

Nedvomno bi bilo neprevidno nadomestiti zamisel o takojšnjem prehodu med vojno in povojnim časom z zamisljivo o ločnici; primernejša je morda podoba vodne struge, polne ovir in deročih tokov. V vsakem primeru je treba povrniti vojnemu času prioritete in cilje, ki jih je imel, to je osvoboditev Evrope izpod nacifašističnega jarma. Le tako se lahko izognemo predgovoru k povojnem obdobju z vsemi problemi tega časa, ki so ponovna vzpostavitev notranjega reda v Evropi ter mednarodnega reda, ki sta ju pretresla Hitler in Mussolini.

Zavezniška stran se je popolnoma zavedala, da sta znotraj odpornišva druga ob drugi in ne vedno z lahkoto sobivali ločeni tezi o narodnem preporodu in osvoboditvi. Vse to je lahko le sprožilo predsodke in postalo vir nezaupanja ter tudi sovražnosti pri Anglo-Američanih. Upoštevajoč samo te vidike, lahko

* Razprava je bila predstavljena maja 1996 na seminarju *La società veneta dalla Resistenza alla Repubblica*, ki ga je pripravil Istituto veneto della Resistenza na Univerzi v Padovi.

¹ Glej M. de Leonardis: *La Grand Bretagna e la Resistenza partigiana in Italia (1943-1945)*. Napoli-Rim, Esi, 1988; E. Aga Rossi: *L'Italia nella sconfitta. Politica interna e situazione internazionale durante la seconda guerra mondiale*. Napoli-Roma 1985 (še posebno 5. poglavje Alleati e Resistenza in Italia); *La politica anglo-americana verso la resistenza italiana. L'Italia nella seconda guerra mondiale nella Resistenza* (ur. F. Ferratini Tosi, G. Grassi, M. Legnani). Milano 1988, str. 141 in sl.

² Gre za vidike, ki jih je v glavnih obrisih predstavil G. E. Rusconi: *Resistenza e postfascismo*. Bologna 1995, str. 69 in sl.

spregledamo, da je bil prvenstveni cilj zavezniške strategije osvoboditev izpod nacifašizma, ki pa je nikakor niso jemali kot magični trenutek, kot iskro, ki bi bila sposobna sprožiti nov notranji in mednarodni red.

Če torej osvoboditev povzema vojne cilje protinacistične koalicije, pa ima posebno obeležje vsaj od začetka leta 1943, to je od sprejema "deklaracije iz Casablanca" o brezpogojni vdaji. Res je, da je ta deklaracija ustrezala trenutnim ciljem zato, da bi preprečila ponovitev afere 'Darlan', to je pogajanj s kolaboracionističnimi režimi (kot se je zgodilo v Severni Afriki). Dolgoročno pa je osvoboditev pomenila, da so sovražno družbo - posebno nemško - globoko okužili njeni sami voditelji in v kateri je bilo treba ukiniti vsako oblast, lokalno in državno ter hkrati začeti s programom nacionalne prevzgoje. Iz vsega tega je izhajala perspektiva zasedbe sovražnih ozemelj, ki so jih včasih pojmovali skoraj kot *tabulo raso*.³ Še posebej se je o njenem načinu - *direct rule* ali *indirect rule* - razvila razprava o zasedbi Sicilije vse do začetka leta 1944, pri čemer je obveljal prvi način (z izključitvijo območij blizu fronte). V vsakem primeru je bila zasedba obveza, ki so ji posvetili tudi vojaške vire.⁴

Od tedaj sta bili osvoboditev in zasedba dve perspektivi, ki se stalno pojavljata v zavezniškem načrtovanju: bilo je samo vprašanje časa. Do prvih izkušenj je prišlo z zasedbo Sicilije, ko sta se ti dve perspektivi opredmetili. Takrat ju ni bilo težko izvajati hkratno. Kasneje so se stvari spremenile in vprašanje (ne samo na italijanskem prizorišču) se je razširilo še na eno dimenzijo: na eliminacijo - med obema momentoma - možnih praznin oblasti do mere, ko se le še ta pojavlja v zavezniškem načrtovanju: gre za načrt Rankin, ko so ga v zavezniškem Glavnem štabu za Sredozemlje (Allied Force Headquarters, AFHQ) stalno ažurirali na podlagi predvidljivih načinov in časovnih rokov nacističnega umika.

Na kakšen način naj bi torej prišlo do osvoboditve? Na način, po katerem naj bi se v mikrokozmosu (v posamezni državi) ponovilo to, kar se je dogajalo v makrokozmosu (v mednarodnem merilu): pri tem se je ustvarjalo "veliko zavezništvo", pri katerem je bilo treba uresničiti široko koalicijo proti nacifašizmu in imeti za sogovornike vse antifašistične sile.

Vendar ne samo to: šlo je tudi za to, da koalicija postane dovolj trdna. S takšnim problemom so se zavezniki že ukvarjali v Grčiji in Jugoslaviji, kjer so bili precej neuspešni. V drugi polovici leta 1944 postane to vprašanje aktualno tudi v Italiji. Po novi ofenzivi severno od Rima in osvoboditvi Toskane se zavezniki znajdejo pred nenavadno situacijo: še pred prihodom zavezniških enot so mesta osvobodili partizani. Tudi italijansko odporništvu si je za cilj postavilo prevzem oblasti. Med osvoboditvijo in zasedbo je bila praznina nedvomno zelo kratka in je ni bilo težko zapolniti, toda ta pripetljaj je sprožil alarmni zvonec. Na severu so bile poleti 1944 partizanske formacije v polnem razmahu in porodil se je zaključek, da bodo na koncu partizani tisti, ki bodo osvobodili severno Italijo

³ Glej A. E. Cambell: *Franklin Roosevelt and Unconditional Surrender. Diplomacy and Intelligence during the Second World War*. Essays in Honour of F. H. Hinsley. (ur. R. Langhorne). London 1985, str. 230 in sl; W. F. Kimball: *The Juggler. Franklin Roosevelt as Wartime Statesman*. Princeton 1991, str. 63 in sl.

⁴ Razprava o modelu zasedbe je česta tema D. W. Ellwooda: *L'alleato nemico. La politica dell'occupazione anglo-americana in Italia 1943-1946*. Milano 1977.

izpod fašizma in nacizma. To se je septembra zdelo samim zavezniškim načrtovalcem še bližje, kot se je potem v resnici izkazalo.⁵

Kako se je na vse to odzivala zavezniška stran? Če opazujemo severovzhodno območje, ni težko opaziti nekaterih osnovnih potez, ki se povsem enako pokažejo v načinu delovanja raznih šefov misij, posebno britanskih (Wilkinson, Tilman, Vincent, Macpherson, Roworth). Predvsem vztrajajo, naj bi se ustvarila enotna poveljstva; bojijo se, da ne bi bila antifašistična koalicija, ki je bila politično aktivna preko CLN (Odbora narodne osvoboditve), takšna tudi po svoji vojaški organiziranosti. Predvsem naj bi ustvarile široke antifašistične koalicije (na različnih ravneh), v katerih se naj ne bi pojavljala prevlada enega nad drugim. Ni šlo torej za omejevanje subverzivnih vzgibov; nasprotno, treba jih je bilo nadzorovati z vključevanjem sil, ki jih vzpodbujajo, v široko koalicijo. Če bi hoteli priti do zasnove takšnega stališča, bi jo lahko prepoznali v Rooseveltovi politiki do Sovjetske zveze, ki so jo definirali kot politiko brzdanja s pomočjo integracije.⁶

Zavezniki so to nalogo zasledovali do konca, pri čemer so naleteli na precej neuspehov. Januarja 1945, na primer, so v poročilu o tem, da se VII. brigada alpincev ni hotela vključiti v divizijo Nanetti in je rajši prešla pod neposredno consko poveljstvo, zapisali naslednji komentar: "Ni videti kot dober dogovor, vendar je najboljši, ki ga lahko dosežemo (z ozirom na cilj) pri vključevanju partizanskih formacij v učinkovito verigo poveljevanja." Februarja je major Wilkinson sporočil, da se trudi "za vzpostavitev glavnega štaba za vse partizanske sile v hribih med Gardskim jezerom in dolino Valsugana". Po njegovi smrti marca 1945 je ta poskus prevzel njegov naslednik, kapitan Orr-Ewing.⁷

V drugi vrsti so zavezniške misije na severovzhodu (vedno govorimo o britanskih misijah, ker je Velika Britanija ob partnerju, Združenih državah igrala vodilno vlogo) so kazale nezaupanje, če že ne sovražnost do ustvarjanja svobodnih con. Z njihovega vidika je bila ponovna vzpostavitev demokracije v bistvu zadeva povojnega obdobja. Tako je razdalja, ki jih je ločevala od odporniškega gibanja precej velika. Zavezniške misije nikakor niso bile pripravljene sprejemati večjih vojaških obveznosti; raje so izkoriščale vojaški potencial odpornišva za ciljne operacije in po zaustavitvi pohoda ob koncu septembra za takšne operacije, ki so ustvarjale zmedo v nemških komunikacijah z namenom, da bi vsaj omejile svobodo gibanja notranjih linij, na čemer je slonela nacistična strategija.

Med drugim se je na tej stopnji pozornost načrtovalcev znotraj AFHQ preselila iz Italije na Balkan. Za kratek čas so celo razmišljali o izkrcanju v Istri, za katero je sicer veljal koncept o operaciji *strategic deception*.⁸ Zelo jasne so bile v tem smislu pripombe šefa Balkan Air Force, generala Slessorja: "Po mojem mnenju

⁵ Prim. Ellwood, *L'alleato nemico*, str. 284 in sl.; Rusconi, *Resistenza e postfascismo*, str. 73-80.

⁶ Številne navedbe lahko najdemo pri de Leonardisu: *La Gran Bretagna e la Resistenza partigiana in Italia*, str. 284 in sl.; No. 1 Special Force and Italian Resistance - N. 1 Special Force e la Resistenza italiana, 2 zvezka, Bologna, Clueb, 1990; za Furlanijo glej še poročilo majorja Vincenta 13. 11. 1944, Public Record Office, London (dalje PRO), War Office (dalje WO), 204/2000.

⁷ PRO, Foreign Office (dalje FO) 371/49798/Zm 973/8/22, Weekly review No. 1 Special Force, 23. 1. 1945; PRO, WO 204/2000, No. 1 Special Force, 24. 2. 1945; PRO, WO, 204/7301, poročilo Or'Ewinga, 24. 3. 1945.

⁸ Glej D. Hunt: *British Military Planning and Aims in 1944*. British Political and Military Strategy in Central, Eastern and Southern Europe in 1944 (ur. W. Deakin, E. Barker, J. Chadwick). London 1988, str. 7 in sl.; M. Howard: *Strategic Deception. (British Intelligence in the Second World War, knjiga 5)*. London 1990, str. 135 in sl.

Kesserlinga ne bo pregnala iz Italije ofenziva zavezniških oboroženih sil v Italiji v prihodnjem marcu, pač pa to, kar se bo zgodilo v prihodnjih dveh mesecih na Madžarskem, na severu Jugoslavije in v Avstriji. Mogoče imamo sedaj zadnjo možnost, da odločilno prispevamo k takšnemu razvoju, s tem da storimo čimveč za uničenje kar največ sovražnih enot na Balkanu."⁹

V tem okviru je šlo tudi za prerazporeditev opreme za odporništvu, ki naj bi privilegirala balkansko prizorišče glede na italijansko. Na to moramo navezati znani Alexandrov razglas, ki ga je namenil italijanskemu odporništvu. Dodati pa je treba, da se je scenarij, ki ga je nakazal Slessor, razblinil. Nadomestilo ga je pričakovanje, da bo pod nadzor nemških enot prišel celoten teritorij, ki je povezoval Italijo z Balkanom, in to do njihovega končnega kolapsa.

Seveda pa pri odporništvu ni primanjkovalo nezaupanja do zaveznikov zaradi takšnega odnosa britanskih misij. To je bilo še posebno odmevno v partizanskem tisku, v katerem se še največ pojavljajo obtožbe, da zavezniki želijo ovirati ali vsaj upočasniti proces obnove v osvobojeni Italiji. Te obtožbe je še bolj poostril novembra Alexander s svojim razglasom, ki jasno pokaže načrtovanje AFHQ. O njem je izšlo tendenciozno tolmačenje, ki ga je zgodovinopisje kasneje na široko povzelo: poskus "likvidacije" odporniških sil.¹⁰ Za vse to je zavezniška stran priznavala potrebo po pridobitvi zagotovil, ki bi lahko obdržala pri življenju dvojico osvoboditev-zasedba brez bistvenih rešitev za kontinuiteto. V to je bilo usmerjeno pogajanje s CLNAI (Odbor narodne osvoboditve za Severno Italijo), ki je v začetku decembra 1944 pripeljalo do sporazuma z AFHQ. Na osnovi tega sporazuma je CLNAI postal porok za lojalnost do zaveznikov pri vseh pripadajočih vojaških formacijah ter se obvezal, da bo po osvoboditvi prenesel oblast na Zavezniško vojaško upravo. Anglo-ameriška stran je nepretrgoma preverjala odporništvu, da ne bi prenehalo spoštovati tega sporazuma.¹¹

Sporazumi iz decembra 1944 so zagotavljali, da se državljanska vojna ne bi razširila čez mejo sovražnosti; na drugem mestu pa so ustvarjali jasen odnos med silami odporništvu na severu in rimsko vlado. Z njim so zagotavljali, da med osvoboditvijo in zasedbo ne bo nasprotovanja, pač pa časovno sosledje. Anglo-Američanom je omogočila doseganje teh ciljev močna in razčlenjena antifašistična fronta, ki je združevala različne partizanske formacije.

Nedvomno se vse to lahko izkaže le kot nadzor zaveznikov nad odporništvom, nikakor pa ne kot odnos podrejenosti, ki bi po mnenju nekaterih lahko bil predhodnica za bodoči vazalski odnos Italije do Združenih držav.¹² V resnici je bil nadzor nujen: Italija ni bila niti Francija niti Jugoslavija. Zaradi prehodne narave italijansko odporništvu ni uživalo enakega položaja kot francosko ali jugoslovansko. Za zaveznike je bila Italija v prvi vrsti premagana dežela, ki jo je bilo treba zasesti. Zato je zavezniško politiko do italijanskega odporništvu očitno vodila volja po nadzorovanju. Marca 1945 na primer jo opredeljuje cilj, po katerem naj "ne ohrabljuje ekspanzije, ki presega njene že uporabljene sile", kar opravičujejo takole: "Nove partizanske vrste bodo večinoma sestavljali tisti, ki so si nenadoma ustvarili

⁹ PRO, WO 204/2029, Slessor Wilsonu 1. 11. 1944.

¹⁰ Vprašanje je pred kratkim ponovno načel Rusconi, *Resistenza e postfascismo*, str. 81-83.

¹¹ Prav tam, str. 83 in sl.

¹² To je teza E. Gallija della Loggia: *La morte della patria. La crisi dell'idea di nazione fra Resistenza, antifascismo e Repubblica*. Roma-Bari 1996, str. 46 in sl.

antifašistične ideale, ko so se zavedali, kako blizu svojemu koncu so fašisti, ali pa tisti s takšno preteklostjo, za katero bi bilo bolje, če bi jo izbrisali."¹³

Toda nadzor je vse prej kot zagotovljen v severovzhodni Italiji, kar se jasno pokaže že ob koncu 1944. Črnilo se še ni posušilo na sporazumu med AFHQ in odporništvom, ko se je na skrajnem severovzhodu Italije oblikovala povsem drugačna slika.

Le-ta je nenavadna iz dveh vidikov. V prvi vrsti je eno izmed dveh osvobodilnih gibanj - jugoslovansko - začelo pritiskati na drugo z namenom, da ustvari zlitje njunih modelov: model jugoslovanskega odporništva, ki sloni na komunistični hegemoniji, poskuša okužiti italijanskega. Po drugi strani pa se je tolmačilo v luči nekega drugega modela odnosov med zavezniki in odporništvom, in sicer grškega. Spet je zveza osvoboditev-zasedba vrgla svojo senco na srečanje/spopad med dvema odporniškimi gibanjima, italijanskim in jugoslovanskim. Ta zveza se je okrepila v Italiji, medtem ko se je v Jugoslaviji le težko oblikovala. Pritisk, do katerega je tu prihajalo, je skoraj zamajal stabilnost ne samo na severovzhodu, pač pa v celotni severni Italiji. Stalni podsekretar pri Foreign Officeu Sargent je decembra v zvezi s tem zapisal: "Slika v severni Italiji zelo spominja na Grčijo in morda tu ustvarjamo bistvene elemente za državljansko vojno."¹⁴

Kaj torej pogojuje posebno situacijo v severovzhodni Italiji, kar zadeva odnos med zavezniki in odporništvom? V bistvu je to dejstvo, da sta se približno od avgusta 1944 slovensko in hrvaško partizansko gibanje namenila prevzeti oblast. To je stalnica v partizanskem tisku, ki jo ponazarja kot neke vrste izhodišče.¹⁵ Za Tita je bila vsekakor zelo pomembna naloga zagotoviti osvobodilni vojski prevzem oblasti v Julijski krajini. Avgusta 1944 se je o tem pogovarjal s Churchillom, pred katerim je silovito branil pravico do vzpostavitve svoje uprave v Julijski krajini. Septembra je najvišji slovenski politični predstavnik Edvard Kardelj Titov projekt spravil v obvezujočo normo: naše bo tisto kar bo v rokah naše vojske; osvoboditi moramo čim večji teritorij, na njem postaviti krepko vojaško oblast.¹⁶

Za to direktivo močno odmeva znana Stalinova izjava Djilasu, pa čeprav je pri Kardelju močnejši poudarek na osvojitvi kot pa na vsiljenju družbeno-političnega sistema. Pokazalo se je, da je bila trdna povezava med osvoboditvijo in zasedbo: kdor bo osvobodil neko ozemlje, bo nad njim neposredno prevzel oblast. Šlo je za obvezo z jasno antagonistično vsebino glede na zavezniško stran. Treba je tudi poudariti, da je šlo za načrt, ki se je nanašal na ozemlje, na delu katerega so delovale italijanske partizanske formacije in ki bi morale zato stati pod okriljem sporazumov med CLNAI in AFHQ.

¹³ PRO, WO 204/1994, poročilo SOE v Italiji, št. 4. marec 1945.

¹⁴ Sargent Edenu, 29. 12. 1944, cit. po de Leonardisu, *La Gran Bretagna e la Resistenza partigiana in Italia*, str. 306.

¹⁵ Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli - Venezia Giulia, Trieste - Trst, Arhiv ilegalnega tiska, Gioventu 25. 10. 1944, str. 7; *Il corriere partigiano*, 10. 10. 1944; *Il nostro giornale*, 18. 12. 1944.

¹⁶ Glej J. Vodušek Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992, str. 119; J. Pirjevec: *La corsa jugoslava per Trieste. La crisi di Trieste, maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica. Quaderni dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli - Venezia Giulia*, 9, Trieste 1995, str. 84 in sl. Bolj zgovorni kot uradni zapisnik so stenografski zapisi, ki jih je zbral S. Clissold, 12. 8. 1944. PRO, WO 202/177B.

V AFHQ so jugoslovanski projekt že dalj časa občutili kot grožnjo odločne in hitre akcije ob zlomu nacizma, a odgovor, na katerega je le-ta naletel na samem kraju, je dokončno pogojeval reakcijo zaveznikov. Šlo je za odgovor pomemben za zgodovino italijanskega odporništv: do naklonjenosti za pripojitev komunizma k antifašistični fronti ter same Togliattijeve strategije. Oktobra 1944 sta se srečala Kardelj in Togliatti; Kardelj ga je postavil pred dejstvo: trdno odločitev slovenskega in hrvaškega narodnoosvobodilnega gibanja, da nadzoruje celotno partizansko gibanje vsaj do reke Soče, in sicer v vzhodni Furlaniji, v Julijski krajini in v Istri. Komunistični odziv so zaupali "Pozdravu prijateljem in jugoslovanskim zaveznikom", ki ga je 13. oktobra objavilo partijsko vodstvo za severno področje v ilegalnem časopisu *La nostra lotta* ter Togliattijevi direktivi zastopniku pri KP Slovenije Vincenzu Biancu. V njej Togliatti poziva k podpiranju zasedbe Julijske krajine z enotami maršala Tita. To namreč pomeni, da v tej deželi ne bo prišlo do angleške zasedbe, kakor tudi ne do ponovne vzpostavitve reakcionarne italijanske administracije in se bo torej ustvarilo stanje močne demokracije, ki ne bo takšno kot v ostalem delu svobodne Italije.¹⁷

V Togliattijevi direktivi je ključna beseda *zasedba*. Razbiti povezavo osvoboditev-zasedba (kar bo kasneje formalizirano v sporazumih z CLNAI), iztrgati to ozemlje zavezniški okupaciji in ga podrediti jugoslovanski, sprejeti dejstvo, da se ohrani komunistična hegemonija, ki se je ustvarila: v bistvu je to tisto, k čemur je očitno težil Togliatti. Kaj je dolgoročneje pričakoval od takšnega stanja? Ali je želel razbiti odnose znotraj italijanskega odporništv na severu in nekako poriniti na stranski tir politiko antifašistične enotnosti? To so vprašanja, na katera ne moremo dokončno odgovoriti; videti je tudi, da ne moremo pričakovati drugačnih odgovorov, saj v takšnih primerih raziskujemo določena ozadja političnega delovanja, kjer le stežka najdemo zapise o tem, kar se je dogajalo.

Situacija, v kateri se je znašel Togliatti - ki je bil sicer nacionalni lider, vendar tudi zelo pozoren opazovalec širše usode komunizma - mu v bistvu ni puščala odprtih drugih poti razen tiste, po kateri se je napotil. Zelo dobro je poznal maksimalizem jugoslovanskih teritorialnih zahtev in ekstremizem Titovih ljudi; poleg tega je vedel, da so v Komunistični partiji Italije videli v tržaškem vprašanju "razredno in ne samo nacionalno vsebino" (kot se je izrazil Grieco nekaj mesecev kasneje);¹⁸ in končno, ni spregledal, da je bil velik del italijanskega proletariata, in še posebej tržaškega, za priključitev k Jugoslaviji. Če bi torej glede na vse to vzdržal Kardeljeve pritiske, bi to sprlo obe komunistični partiji, sam bi se znašel na nasprotni strani od tržaških komunistov in končno bi to privedlo do začetkov napetosti znotraj same KPI, še posebej med rimskim centrom in vodstvom na severu. Tako je izginila vsakršna možnost, da bi spet vzpostavili politiko antifašistične enotnosti.

Vsekakor pa drži, da so tamkajšnje komunistične formacije takoj sprejele Togliattijevo direktivo in jo uresničile z obrazložitvijo, da gre za odgovor na omejitve,

¹⁷ Glej R. Gualtieri: *Togliatti e la politica estera italiana. Dalla Resistenza al Trattato di pace. Roma, 1995*, str. 76-83; M. Galeazzi: *Togliatti fra Roma e Mosca. Il PCI e la questione di Trieste (settembre 1944 - maggio 1945). La crisi di Trieste. Z velikimi razlikami v interpretaciji nastopata E. Aga Rossi - V. Zaslavsky: L'URSS, il PCI e l'Italia: 1944-1948. Storia contemporanea, 1994, št. 6, str. 941 in sl.*

¹⁸ E. Aga Rossi - V. Zaslavsky, n. d., str. 959.

ki jih je postavljala prisotnost zaveznikov pri obnovi italijanske demokracije. Od takrat je divizija Garibaldi Natisone začela načrtovati preselitev na ozemlje pod kontrolo IX. korpusa NOV in POJ, v čemer so zavezniki videli "garancijo za neodvisnost, ko bodo prišli zavezniki".¹⁹ Slovenski pritisk je torej porodil izid: zastrupil je model odporniškega gibanja. Od septembra 1944 dalje so tržaški komunisti (še prej istrski), od konca novembra pa tudi furlansko komunistično partizanstvo, začeli opuščati model, ki je slonel na antifašistični koaliciji, in se začinjali oklepiti jugoslovanskega, ki je dajal prednost hegemoniji ene komponente nad drugimi, in sicer komunistične. Tega opuščanja sicer ni spremljala formalna prekinitev vezi, ki so povezovale divizijo Garibaldi Natisone z garibaldinskimi formacijami in s CLNAI, vendar za dejansko oddaljevanje.

Togliattijeva direktiva in njene posledice niso ušle britanskim misijam v Furlaniji, ki so že dlje časa opazovale razvoj odnosov med komponentami italijanskega odporništv. Pritisk jugoslovanskega modela partizanskega boja nad italijanskim so poimenoval "slovenska nevarnost", kar pa še ni bilo prava nevarnost, ker je naletela na razdvojen odgovor, ki je povzročil razkol v italijanski partizanski fronti in antifašistični koaliciji.²⁰ V državljansko vojno se je torej zasadilo seme še enega spora.

Ob koncu leta 1944 je to postalo več kot seme. Od takrat je pritisk modela jugoslovanskega partizanskega boja odprto usmerjen k asimilaciji z italijanskim osvobodilnim gibanjem. Znano je, da so slovenske enote grozile civilnemu prebivalstvu, šlo je za intenzivno garibaldinsko in slovensko kampanjo proti drugi partizanski formaciji z večinsko demokršćansko komponento - Osoppo. Kampanji pripisujejo namene kolaboracionistične narave, kakor tudi željo po ustvarjanju "incidenta, v katerem naj Osoppo ustrelj prvi strel."²¹ V začetku decembra 1944 je major Macpherson postavil vse to v zelo jasn okvir. Diviziji Garibaldi Natisone pripisuje načrt, po katerem naj bi s silo ali grožnjami postala dominantna sila v severovzhodni Italiji (...) in bi bila uradno slovenska enota, ko bi prišli zavezniki (tako da ne bi bili razoroženi in niti ne bi dovolili vzpostavitve zavezniške vojaške vlade). Ko bi Italija ponovno postala neodvisna, bi uporabili Slovence in za njimi Rusijo kot orožje, uperjeno v katerokoli vlado, ki bi jih motila.

Zaključek je pesimistično obarvan: "Čim dlje bo v tej deželi vojna trajala v svoji sedanji obliki, toliko močnejši bo njihov nadzor."²² Zaradi takšnega položaja so prve direktive Special Operations Executive (SOE), organa, ki je poveljeval britanskim misijam, že podkrepile cilj, naj se ohranijo široke antifašistične koalicije: "preprečiti, da bi se ustvarila širša vrzel med desničarskimi in levičarskimi partizani."²³ Gre za splošne direktive, ki pa so postale natančnejše zaradi dogodkov ob koncu leta 1944 in poduka, ki ga je iz vsega tega potegnil Foreign Office.

Tako imenovana grška izkušnja je na svojih najvišjih ravneh prikazana kot sinonim za britansko vojaško vpletenost v državljansko vojno: izključno britansko vpletenost, kajti ni bilo soglasja ameriške strani. Britanska vojaška intervencija v

¹⁹ PRO, WO 204/2000; poročilo misije Coolant (major Vincent) 24. 10. 1944. Podobne tone najdemo v poročilu kap. Gibba, oficirja za zvezo pri IX. korpusu 5. 1. 1945. PRO, WO 202/317.

²⁰ PRO, WO 204/2000, poročilo majorja Vincenta 13. 11. 1944.

²¹ PRO, WO 204/2000, poročilo majorja Macphersona 1. 12. 1944; PRO, WO 202/317, poročilo istega 14. 12. 1944.

²² PRO, WO 204/7311, poročilo majorja Macphersona 4. 12. 1944.

²³ PRO, WO 202/317, SOE Macphersonu 8. 12. 1944.

stvarnosti, v kateri je politična polarizacija izničila vse impulze, da bi zaživela široka antifašistična koalicija, je, nasprotno, povzročila državljansko vojno. Grška izkušnja se je izkazala kot brezoblastna situacija, ki je bila sicer predvidena, vendar te praznine britanska stran ni zadostno izpolnila, zaradi česar je takojšnja reakcija opisana s stavki, kot "presenetili so nas", "ne nadzorujemo ničesar".²⁴ Končno ne gre za izkušnjo, ki bi bila vezana na "potem"; nanaša se pa na osvoboditev: pomanjkanje antifašistične koalicije ji je odvzelo značaj ponovne vpeljave liberalno-demokratskih načel. In tretje - grška izkušnja prinaša s seboj protistrup, sposoben ponovno odpreti prihodnost z zavezniško vojaško prisotnostjo, ki ima za cilj zadržati državljansko vojno (in prav to se je zgodilo decembra 1944).

Grška izkušnja se torej ni smela ponoviti, saj je razgalila obstoj občutne razlike med načrtovanim in doseženim pri zavezniškem načrtovanju kot tudi razkol med Britanijo in Združenimi državami. Iz tega se je porodila izjemna občutljivost v pogledu na stvarnost v Sredozemlju kot na stvarnost, ki ima vsaj deloma skupne poteze, kar so prepoznali na severovzhodu Italije. Tu je torej "slovenska nevarnost" polarizirala politične nasprotnosti, temu pa se je pridružilo prepričanje, da osvoboditelji na tem delu ne bodo zavezniške enote, in strah pred vpletenostjo v državljanski spopad.

"Dosti pametneje bi bilo ponovno preučiti (to) vprašanje v luči grške ukane," je zapisal funkcionar Foreign Office-a sredi decembra. Poziv so nemudoma sprejeli na najvišjih ravneh, tako da je le nekaj dni zatem podsekretar Sargent temu dodal: "V luči dogodkov v Grčiji je bilo z določenega političnega stališča videti zelo primerno, da se izognemo uporabi britanskih enot tam, kjer bi se lahko vpletle v boje z zavezniškimi partizani in lokalnim prebivalstvom."²⁵

Nekoliko kasneje se je sam Sargent še bolj jasno izrazil v zabeležki za Edena tik pred vrhom na Jalti: "Po naši grški izkušnji bi bilo zelo neprevidno, če bi se spustili v avanturo, za katero je zelo verjetno, da bo vpletla britanske enote v represijo državljanskih napetosti ter v oborožen spopad z našimi zavezniki."²⁶

Že samo besedišče - ukana, avantura - daje sliko o mukah, ki jih je preživljala britanska diplomacija.

Kako naj bi se torej izognili ponovitvi grške izkušnje? Gre za vprašanje, ki je imelo diplomatsko in operativno razsežnost, zaradi česar sta bila vključena tako Foreign Office kot AFHQ. Obema je bil skupen pristop k vprašanju: če je tisto, kar je privedlo do nevarnosti, da se ponovi grška izkušnja, kontaminacija med jugoslovanskim in italijanskim modelom odporništvu, je torej to pojav, ki ga je treba zaustaviti s postavitvijo pregrade med italijanskim in slovenskim odporništvom.

Foreign Office je izhod iz tega videl v demarkacijski črti med operativnima območjema IX. korpusa in italijanskih partizanov, ki so delovali v okviru CLNAI. Potem ko je na Jalti propadel poskus za dogovor o tem,²⁷ je bila potencialno zapupana naloga AFHQ: sprejeti konkretne odločitve za zaustavitev pojavov konta-

²⁴ H. Macmillan: *Diari di guerra 1943-1945*. Bologna 1987, str. 813-817.

²⁵ PRO, FO 371/40735/U8838/491/70, zapisnik s sestanka med Sargentom in raznimi funkcionarji Foreign Office-a, 19. 12. 1944.

²⁶ PRO, FO 371/50787/U613/51/70, Sargent Edenu, 25. 1. 1945.

²⁷ Glej G. Valdevit: *La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale*. Milano, Franco Angeli, 1986, str. 70 in sl.

minacije med osvobodilnimi gibanji, ki so razpihovala državljansko vojno in ustvarjala razmere za ponovitev grške izkušnje v delu Furlanije in Julijski krajini, katere prvi znaki so bili v začetku leta 1945 že vidni.

Januarja je neka britanska misija poročala, da "IX. korpus priznava sile divizije brigade Osoppo kot svojega naravnega sovražnika" in napovedala, da "se bodo manifestacije sovražnosti še poostriale in postale pogostejše."²⁸ 12. februarja je PCI iz Vidma izjavila, da se trudi "razkrinkati" vodstvo Osoppa. "Enotnost je možna - so zapisali - samo *proti* tisti skupini odkritih šovinistov."²⁹ Dejansko se je "incident", ki so se ga bali, dogodil že 7. februarja; povzročilo ga je jedro razdiralcev (in poseg videmskega PCI lahko tolmačimo le kot strinjanje z njim): šlo je za pokol v Porčinju (Porzus), v katerem so eliminirali vodilno jedro edine osopske formacije, ki je delovala blizu ozemlja pod kontrolo IX. korpusa NOV in POJ. Neki vodja britanske misije, ki je že predvidel takšno možnost, je omenil namero za sistematično eliminiranje Osoppa. V naslednjem mesecu je vodji britanske misije pri IX. korpusu neki politični komisar izjavil, da bodo pripadnike Osoppa "obravnavali kot sovražnikove sodelavce in jih bodo napadali in razoroževali, kjerkoli bo možno."³⁰

Dejansko je prišlo do stikov z Borghesejem, poveljnikom X. MAS (Motobarca armata Svan (protipodmorniški bojni čolni). Člana misije Nicholson, Cina Boccazzija - poročnik Piave), ki so ga ujeli Borghesejevi ljudje, so prisilili, da je bil posrednik med Borghesejevim štabom in vodilnimi iz Osoppa. Nicholson je želel vzpostaviti stik med zavezniškimi poveljstvi in Borghesejem ter ga premestiti v zasedeno Italijo, toda ob koncu januarja je XV. armadni korpus odločno zavrnil to zamisel. No. 1 Special Force mu je naložil, da "ne sme nadaljevati s pogajanjem, pač pa naj izkoristi kontakt za pridobivanje informacij o protipartizanskem delovanju."³¹ V resnici je Nicholson šel še dlje, tako da so ga kasneje pozvali, naj naveže stike z Borghesejem samo prek italijanskih posrednikov. Direktive za angleškega majorja potrjujejo načelo o brezpogojni vdaji, tudi če dodajajo, da "je treba o begu velikih sovražnih enot in o njihovem sprejemu v vrste partizanskih formacij odločiti na lokalni ravni."³² Pri zavezniških poveljstvih torej ni primanjkovalo dvoumnosti, pri katerih je imela določeno kredibilnost možnost ločenih vdaj. To se je pokazalo pri t.i. "operaciji Sunrise", ki pa jo je meseca marca zaustavil sovjetski veto.³³

V resnici je bila pot, ki jo je ubral AFHQ z namero, da prepreči izbruh državljanske vojne v severovzhodni Italiji, drugačna in je organizacijskega značaja. V prvi vrsti so v AFQH preslišali prošnje misij, ki so delovale na kraju samem, po

²⁸ PRO, WO 204/7301, poročilo Taylorja Godwinu (po 15. 1. 1945).

²⁹ *Le Brigate Garibaldi nella Resistenza. Documenti.* (ur. C. Pavone). Milano 1979, III. knjiga, str. 353-54; federacija KPI iz Vidma beneškemu vstajnemu triumviratu, 12. 2. 1945.

³⁰ PRO, WO 202/ 317 tajno, 276, 316, poročilo misije Crayon 10. 2. 1945; poročilo podpolkovnika Moore-a 10. 3. 1945; poročilo Macphersona 15. 4. 1945. Napad na oddelke Osoppo je Macpherson napovedal v svojih poročilih 25., 27. in 30. 1. 1945. PRO, WO 204/2000 tajno, 2003 in 2000, ter v poročilu angleški vojaški misiji v Beogradu 1. 2. 1945. PRO, WO, 202/316.

³¹ PRO, WO 204/7297, poročilo No. 1 Special Force oddelku G-3 AFHQ 29. 1. 1945. O zadevi glej tudi C. Boccazzi: *Missione Col di Luna*. Milano, Rusconi, 1977.

³² PRO, WO 204/7297; poročilo No. 1 Special Force oddelku G-3, AFHQ 17. 2. 1945; direktive XV. armadnega korpusa 19. 2. 1945.

³³ Glej E. Aga Rossi - B. F. Smith: *La resa tedesca in Italia*. Milano, Feltrinelli, 1980.

ponovni vzpostavitvi ravnotežja na vojaški ravni med obema partizanskima frontama, tako da bi oborožili nekomunistične italijanske formacije, to je Osoppo.

Vsaka oblika opaznega dajanja prednosti zaveznikov eni izmed skupin bi pospešila sovražnost, ki je že prisotna in ki bi jo bilo treba zadržati v najmanjših možnih mejah. Tako zaključuje No. 1 Special Force, ki je kasneje izključila kakršnokoli neposredno intervencijo, usmerjeno v "vzdrževanje vsaj lokalnega političnega ravnotežja."³⁴ Takšne napotila lahko tolmačimo le kot priporočilo za preprečevanje nastajanja razmer za državljansko vojno.

Odločitev AFQH je oblikoval tudi odgovorni za sekcijo G-3 (operacije), ameriški general Noce. V sredini januarja je zapisal: "Privlačna sila (ki jo ima nad civilnim prebivalstvom) te v celoti italijanske partizanske formacije (Garibaldi-Natisona), katere borci, čeprav se imajo za komuniste, a ne kažejo resnične naklonjenosti do aspiracij slovenske komponente jugoslovanske narodnoosvobodilne vojske, je v uspehu slovenske propagande in je pokazatelj, *kako širok je nadzor, ki ga praktično ima jugoslovanska narodnoosvobodilna vojska nad severovzhodno Italijo* (podčrtal G. V.). Ta vpliv je močno narastel, kljub temu da je sovražnik proti partizanom sprožil številne ofenzive velikih dimenzij in zato ne bi bilo smiselno, če bi se zanašali na te ofenzive za razrešitev problema kadarkoli v bodočnosti do dokončnega umika sovražnika."³⁵

Če so voli pobegnili, jih ne bomo uspeli spraviti nazaj v hlev: tako bi lahko povzeli razmišljanje generala Noceja. Dejansko predstavlja sodbo, na podlagi katere so ob koncu januarja bistveno spremenili plan oskrbe za partizane: "Vsekakor ni v našem interesu, da bi naveliko razdeljevali orožje za upor, ki bi prerasel dimenzije, kakršne po naših izkušnjah lahko (v kratkem razpoložljivem času) *kontroliramo* (podčrtal G. V.) in uporabimo proti sovražniku. To načelo (...) še posebej velja v severovzhodni Italiji vzhodno od Tilmenta, kjer ima sovražnik vitalne komunikacije, z druge strani pa gre za nevarnost, da bi slovenski problem še otežili, če bi začeli brez nadzora oboroževati italijansko odporništvo."³⁶

Kmalu zatem so sklenili povsem zaustaviti oskrbo italijanskih partizanskih enot, ki so prešle pod operativno poveljstvo IX. korpusa.³⁷ S to direktivo so začrtali demarkacijsko črto, ki je potekala veliko bolj zahodno, vzdolž Tilmenta, in sicer nekako ob meji med Furlanijo in Venetom. Zahodno od nje je bil odnos s CLNAI in njegovimi formacijami vitalnega pomena, kar je zadevalo osvoboditev severne Italije, medtem ko na vzhodu ni imel nobenega odmeva. To so jasno, čeprav nekoliko pretirano, priznali ob koncu januarja: "V severozahodni Italiji so (partizanske) formacije pokazale težnjo po svojem organiziranju v okviru modela, ki ga zastopa CLNAI, (medtem ko) se odporiške formacije na severovzhodu ne morejo ločiti od političnih teženj ekstremistične narave. Večina enot vzhodno od

³⁴ PRO, WO 204/6784, poročilo No. 1 Special Force XV. armadnemu korpusu 15. 1. 1945 (v celoti je objavljeno v E. Aga Rossi: *L'Italia nella sconfitta*, str. 456 in sl.; PRO, WO 204/2000, No. 1 Special Force Macphersonu, 31. 1. 1945.

³⁵ Prav tam, poročilo generala Noceja šefu glavnega štaba AFHQ 16. 1. 1945.

³⁶ PRO, WO 204/1993, zabeležka oddelka G-3 AFHQ 27. 1. 1945.

³⁷ PRO, WO 204/1867, general Hardin XV. armadnemu korpusu, 4. 2. 1945 (objavljeno v H. L. Coles - A. K. Weinberg: *Civil Affairs. Soldiers Become Governors*. Washington, Office of the Chief of Military History, Department of the Army, 1964, str. 590).

reke Piave je v tesnem stiku z jugoslovanskimi partizani in govori se, da jim ukaze pošilja Tito."³⁸

Kmalu zatem je šef vrhovnega štaba AFQH potrdil, da na severovzhodu skupine še uhajajo izpod nadzora in ne spoštujejo duha obeh sporazumov, ki sta bila pred kratim podpisana med Vrhovnim poveljstvom za Sredozemlje in CLNAI ter italijansko vlado in CLNAI.³⁹

In končno, kar zadeva partizanske sile na tem območju, so predvidevali samo njihovo nepremičnost ali pa znatno zmanjšanje aktivnosti, princip, katerega se je AFHQ držal z vso odločnostjo. Z razliko od dvoumnosti, ki so jo prej pokazali glede ločene vdaje, so britanski šefi misij ob koncu aprila opredelili kot "nezaželen" načrt o povezavi vojaških enot CLN iz Trsta, ki so jih sestavljali - kot trdijo - "večinoma karabinjerji, finančni stražniki, kvesturini in buržoazni elementi", s formacijami Osoppa z namenom, da bi zajezili jugoslovanski prodor (to je mimogrede res bil neurejen načrt, v katerega so bili vpleteni visoki nivoji tako Socialne republike kot rimske vlade).⁴⁰ "Take no action" je bil preteč ukaz, ki so ga prejeli neposredno od SOE. Podobna in še bolj preteča so bila napotila misijam v zvezi s kontakti med Osoppom in četniškimi kolaboracionističnimi formacijami v umiku, z namenom, da bi zaživel "operativna enota" za delovanje tako proti jugoslovanskim partizanom, kot nacističnim enotam: takšni stiki so "kot dinamit", so opozarjali.⁴¹ Kot je že opazil nek drug šef misije, bi takšna koalicija, ki bi se pridružila "agresivni politiki" na slovenski strani, lahko "povzročila močan nacionalistični konflikt, ki bi prav gotovo preprečil kakršnokoli zamisel o prodoru do pomembne komunikacijske črte proti Avstriji."⁴²

V bistvu ne bi smelo biti nobene prepreke med zavezniškimi vojskami, slovenskimi partizani ter jugoslovansko vojsko; če bi do nje prišlo, bi to pomenilo, da se je ustvarila še ena grška situacija, iz grške lekcije pa izhaja, da je v polarizirane situacije treba poseči s svojimi močmi, še preden se izrodijo v državljansko vojno. Operacija Sunrise oziroma ločena vdaja v Italiji bi lahko zagotovila takšen izid.

Ob koncu aprila 1945 so torej sprožili "pohod na Trst". Toda v nasprotju s tistim, kot so ga prikazovali, ni bil to pohod za prestavitev železne zavese čimbolj na vzhod. Njegov cilj je bil preprečiti nastanek praznine v oblasti in torej še eno grško izkušnjo. Na slednjo se je spet skliceval angleški politični svetovalec pri AFQH Macmillan, pri izdelavi prvega poročila po že izvedenem pohodu: "Do tega trenutka smo boljši z ozirom na atensko preizkušnjo: pristanišče je pod našim nadzorom."⁴³ Praznina se torej ni ustvarila.

Zapolnitev praznine, združitev osvoboditve in zasedbe; to je gnalo zavezniške enote, kakor tudi slovenske partizane in Titovo IV. armado. Dejansko je bil rezultat tega, da so oboji zasedli simbolično najpomembnejši del Julijske krajine:

³⁸ PRO, WO 204/1995, poročilo Mediterranean Allied Air Force oddelku G-3 AFHQ, 23. 1. 1945.

³⁹ PRO, WO 204/2003, general Harding XV. armadnemu korpusu 4. 2. 1945.

⁴⁰ Glej R. Pupo: *L'Italia e la presa del potere jugoslava nella Venezia. La crisi di Trieste*, str. 111 in sl.

⁴¹ PRO, WO 204/7285, poročilo Macphersona 19. 4. 1945; PRO, WO 202/318, navodila podpolkovnika Deeda Special Operation Mission, 22. 4. 1945; PRO, FO 371/48812/R7534/6/92, direktive SOE-ju povzete v FHN/7423, 1. 5. 1945.

⁴² PRO, WO 204/7301, poročilo majorja Rowortha 9. 3. 1945.

⁴³ PRO, FO 371/48813/R7984/6/92, Macmillan Foreign Office-u, 4. 5. 1945.

Trst, Gorico in njuno okolico. Praznina v Julijski krajini je bila zapolnjena, toda z določeno anomalijo, saj je prišlo do prekrivanja zavezniških in jugoslovanskih operativnih območij. Anomalijo je bilo treba popraviti: v tem je vsebina tržaške krize, do katere je prišlo maja 1945.⁴⁴

Glede načina, kako so jo popravili, je treba pripomniti še nekaj. Če se grška situacija v Julijski krajini globalno ni ponovila, še ne pomeni, da ni bilo posameznih epizod državljanske vojne, povezanih s prevzemom oblasti na jugoslovanski strani. Tudi to je Macmillan komentiral: "Nadzor je v jugoslovanskih rokah in Jugoslovani so že izvedli svojo civilno in vojaško organiziranost (prav vse tako kot v Grčiji!)." ⁴⁵ Prav ta je povzročila deportacije ljudi, Italijanov in Slovencev, in kasneje, maja 1945, eliminacijo dela le-teh v kraških jamah.

Odgovor je pri zavezniških pogojevala zavest o *comunista take over*. Truman ga je povzel z besedami - "vrzite jih ven" - čeprav je rešitev krize dokončno določil kompromisni sporazum na teritorialni ravni, sporazum med Alexandrom in Titom, ki sta ga podpisala v Beogradu 9. junija 1945 in na osnovi katerega je bila Julijska krajina razdeljena na dve coni, na zahodno (cono A), ki je prišla pod zavezniško vojaško upravo, in vzhodno (cono B) pod jugoslovansko vojaško upravo.

Če je bila anomalija na ta način popravljena, je šlo tudi za zavezniški odgovor na simptome grške izkušnje, ki se je manifestirala v Julijski krajini in je ostala zaupana načelu: zavezniška vojaška uprava v coni A ima in bo imela svojega nasprotnika v tistem, ki jo je postavil, in sicer organizacije pod okriljem slovenskega osvobodilnega gibanja. Ponovna vzpostavitev *law and order* na zavezniški strani pomeni prav to: pika in novo poglavje glede na tisto, kar se je zgodilo med njihovo zasedbo.⁴⁶ Na tej točki, čeprav se je partija nadaljevala in trajala vse do leta 1947, je bila praznina zapolnjena: opravljen je bil prehod od osvoboditve v zavezniško vojaško okupacijo.

Kot dediščino pa je ta prehod zapustil politično polarizacijo, ki je v Trstu upočasnila in naredila pot do obnove demokracije bolj konfliktno.

Prevedla Vera Mažgon

Giampaolo Valdevit

ALLEATI E RESISTENZA NELL'ITALIA NORD ORIENTALE

Riassunto

Obiettivo primario della strategia anglo-americana fu la liberazione dei territori nemici e quindi la loro occupazione: come premessa per restituire libertà e democrazia. In particolare dopo la metà del 1944 in tutta l'area del Nord-Est si cercò di creare, all'interno del movimento partigiano, ampie coalizioni antifasciste anche sul piano militare mediante la costituzione di comandi unici, di comandi di coordinamento. Gli accordi di fine dicembre 1944 fra AFHQ e CLNAI garantirono che non ci sarebbe stato alcun vuoto di potere in seguito alla caduta del nazismo. Tale situazione rimane invece del tutto indefinita nella Venezia Giulia. Qui la prospettiva della presa del potere da parte slovena (che già si delinea nel settembre 1944) e la conseguente pressione sulla Resistenza italiana sottrae pressoché del tutto l'area all'ipotesi di controllo alleato sulla Resistenza e rende precaria la possibilità di instaurarvi il

⁴⁴ G. Valdevit: Simmetrie e regole del gioco. Inghilterra, Stati Uniti, Jugoslavia e la crisi di maggio. *La crisi di Trieste*, str. 24 in sl.

⁴⁵ Macmillan, *Diari di guerra*, str. 1022.

⁴⁶ Glej op. 44.

Governo Militare Alleato. Per di più si staglia sulla Venezia Giulia l'ombra minacciosa di un'ulteriore "esperienza greca", cioè la minaccia di coinvolgere le truppe anglo-americane in un'altra guerra civile. E' una situazione della quale sono presenti alcune premesse: il forte antagonismo fra fascismo e antifascismo che pervade la società, lo spostamento della divisione Garibaldi-Natisone nell'area operativa del IX Korpus, la rottura dell'unità partigiana, che si manifesta clamorosamente con l'eccidio di Porzus, i contatti fra formazioni osovane, X MAS, e comandi nazisti. Di fronte a tale situazione che minaccia di andare del tutto "fuori controllo" (come in Grecia, appunto) inizialmente l'atteggiamento dei capi missione inglesi in loco si tinge di ambiguità. In seguito verrà ridimensionato il piano di rifornimenti alle unità partigiane locali onde ridurre la loro attività e si daranno precise istruzioni affinché non si creino situazioni di resa separata: sono come dinamite, si avverte. Ormai nella seconda metà di aprile i comandi alleati non vogliono avere alcun diaframma di fronte alle armate jugoslave che avanzano da est. La prospettiva è dunque la "corsa per Trieste": riempire immediatamente il vuoto di potere aperto dall'estremo collasso nazista, far coincidere liberazione e occupazione. E' così che si apre la crisi di Trieste.

Dušan Biber

Pastir brez črede. Dr. Ivan Šubašić in OSS Shepherd Project

"Ali v tem trenutku, ko se mi nudi priložnost, da v vrstah Vaše zmagovite armade izpolnim svojo dolžnost do svojega naroda, lahko prosim za privilegij, da na Vas, g. Predsednik, naslovim to pismo?"

Sem ban Hrvatske, vendar se ne želim sam predstaviti. V svojem življenju sem bil najprej pastir in v svojih čustvih sem ostal privržen svoji deželi in svojemu narodu." Tako je dr. Ivan Šubašić 19. oktobra 1943 pisal predsedniku Franklinu Rooseveltu.

Zapisal je, da je *"srečen, ker mi Vi g. Predsednik in Vaša armada dajeta priložnost, da delam za dobro hrvatskega naroda in hkrati prav tako v korist naših bratskih srbskega in slovenskega naroda in za rešitev Jugoslavije (...)"* Dodal je, da odhaja s predsednikovim znanjem in dovoljenjem na izpolnitev velikega podviga v prepričanju, *"da bo moj narod dobil priznanje svoje narodne individualnosti"*. Zavzel se je za bolj srečno in boljšo Jugoslavijo, brez sleherne hegemonije in dominacije, za enakopravne južnoslovanske narode. Slednjič je še zaprosil, da bi se tudi osebno srečal z ameriškim predsednikom.¹

General William Donovan, direktor ameriške vojaške obveščevalne službe OSS (Office of Strategic Services - Urad strateških služb), je v spremnem memorandumu dva dni kasneje, 21. oktobra 1943, predsedniku Rooseveltu sporočil tudi naslednje:

"Ban je voljan, da gre za OSS najprej v Italijo in potem še osebno v Jugoslavijo, da bi vzpostavil neposredni stik s političnimi in vojaškimi voditelji Hrvatske. Razume se, da bo šel zgolj kot vojak in domoljub, da bi nam pomagal v našem boju proti sovražniku."

General Donovan je sporočil, da namerava dr. Šubašić navezati stike ne samo z odporniškim gibanjem, marveč tudi z generalnim štabom hrvatskega domobranstva, ki da šteje 150.000 mož. Hrvatski ban je bil voljan pomagati pri zbiranju vseh možnih informacij o položaju v Jugoslaviji, prepričevanju hrvatskih vojaških voditeljev, da se pridružijo zaveznikom in pri vzpostavitvi zveze s Titom. Donovan ni prevzel nobenih političnih obveznosti v dotedanjih pogovorih z dr. Šubašićem. *"Prepričan sem, da nam ban lahko zelo koristi pri utiranju poti našim silam,"* je dodal Donovan.²

Navedeno in povzeto pismo dr. Šubašića je obširno citiral že leta 1960 dr. Ante Smith Pavelić v emigrantski Hrvatski reviji. Omenjal je, da sta se dr. Šubašić

¹ The National Archives and Records Administration (dalje NARA), Washington, D.C., Record Group (dalje RG) 226, Entry (dalje E) 160, Box (dalje B) 26, Folder (dalje F) 167, New York-SI-PRO-17, dr. Ivan Šubašić predsedniku ZDA, 19. 10. 1943. Deklasificirani dokumenti o operaciji Shepherd Project so ohranjeni v škatli (boxu) št. 26, v fasciklih (folderjih) 167-169 v fondu newyorškega urada OSS. V nadaljevanju navedeni dokumenti so vsi iz te škatle, razen v primerih, ko je to posebej označeno.

² Direktor William J. Donovan, memorandum za predsednika, 21. 10. 1943. V biblioteki in arhivu predsednika Roosevelta v Hyde Parku, v državi New York so originalna poročila Donovana amerišskemu predsedniku dostopna v fondu Roosevelt Papers, President's Safe File, Donovan Reports, kot to navaja Kirk Ford, Jr.; *OSS and Yugoslav Resistance, 1943-1945*. Texas A&M University Press, College Station, 1992, str. 192, op. 2.

in general Donovan sestala že 26. avgusta 1943. Donovan je napovedal zavezniško izkrcaje na vzhodni obali Jadrana, dr. Šubašić pa obljubil vsestransko sodelovanje in 16. septembra pripravil svoje predloge v posebnem opomniku in ponudil, da še pred zavezniško invazijo gre v Jugoslavijo. Skušal bi na zavezniško stran pritegniti hrvatsko domobranstvo. Dr. Ante Smith Pavelić je bil bližnji sodelavec dr. Šubašića, vzdrževal je tesne zveze z ameriško vojaško obveščevalno službo in občasno poročal tudi o politični dejavnosti in intimnih razmišljanjih dr. Šubašića.³ Nekdanji osebni tajnik dr. Šubašića, pokojni hrvatski akademik prof. dr. Dragovan Šepić je leta 1983 v svoji monografiji o vladi Ivana Šubašića obširno povzel in navajal omenjeno razpravo dr. Smitha Pavelića.⁴ Nihče pa doslej ni omenjal pisma generala Donovana, niti ne širšega okvira dolgoročno načrtovane operacije OSS, ki je dobila kodiran naziv Shepherd Project.

Te tematike se v svoji doktorski disertaciji, obranjeni leta 1980 na Mississippi Collegeu v ZDA, Kirk Ford, Jr., ni niti dotaknil, ko je pisal o delovanju OSS in stališčih te organizacije do jugoslovanskega odporništvu 1943-1945. Pisec je po doktoratu še celih dvanajst let raziskoval to tematiko in jo dopolnjeval z novo odprtimi fondi OSS v ameriškem Nacionalnem arhivu v Washingtonu, D.C.

Značilno je, da se ta ameriški znanstvenik, ki svoje naklonjenosti četnikom niti ne skriva, pri skopi omembi operacije Shepherd Project⁵ sklicuje zgolj na popularno pisani življenjepis generala Donovana, ki ga je že deset let prej, objavil Anthony Cave Brown.⁶ Arhivistka v ameriškem Nacionalnem arhivu dr. Amy Schmidt je povzetek svojih ugotovitev iz še neobjavljene doktorske disertacije, dopolnjen z raziskavami v britanskem Public Record Office-u, v referatu "Hrvatska in zahodni zavezniiki" predstavila znanstveni javnosti konec oktobra 1995 v Washingtonu D.C. na vsedržavnem znanstvenem posvetovanju American Association for the Advancement of Slavic Studies.

Dr. Amy Schmidt omenja in analizira Shepherd Project zelo zgoščeno in pregledno na komaj sedmih straneh svojega referata. Direktor Foreign Nationalities Branch OSS (FNB - Odsek za tuje narodnosti) DeWitt C. Poole je že maja 1942 navezal prisrčne stike z dr. Ivanom Šubašićem in ga oktobra istega leta predstavil Allenu Dullesu iz tajne službe, po vojni direktorju CIA. Že od marca 1942 je dr. Ivan Šubašić v očeh funkcionarjev OSS veljal kot vselej zanesljiv. Redno je sodeloval na zborovanjih, ki jih je prirejela mednarodna delavska organizacija (International Workers Organisation - IWO). Ko je velikosrbskemu jugoslovanskemu veleposlaniku v Washingtonu Konstantinu Fotiću uspelo zapreti jugoslovanski informacijski center v New Yorku, je dr. Šubašić avgusta 1943 navezal nov odnos z OSS. Skupaj z Bernardom Yarrowom iz newyorškega urada za tajno službo je šefu tega urada Johnu C. Hughesu 21. septembra 1943 predložil svoj načrt za prodor v Jugoslavijo.

V Bariju v Italiji naj bi uredili operativno bazo, na čelu OSS misije naj bi bil dr. Šubašić skupaj z 'jugoslovansko' usmerjenimi Srbi, Hrvati in Slovenci. Dr. Šubašić bi vzpostavil tesno zvezo med partizanskimi enotami in Hrvatsko seljačko stranko, nato pa še s poveljniki Pavelićevega hrvatskega domobranstva. Dr. Šubašić naj bi

³ Ante Smith Pavelić: Dvoje akcije bana Šubašića. Hrvatska revija, X, zv. 4, Buenos Aires; NARA, RG 226, E 100, B 120, New York -FNB-INT-33.

⁴ Dragovan Šepić: *Vlada Ivana Šubašića*. Zagreb 1983, str. 125-130.

⁵ Kirk Ford Jr., n. d., 165-166.

⁶ Anthony Cave Brown: *The Last Hero: Wild Bill Donovan*. New York 1982, str. 663-664.

med vsemi temi skupinami ob pomoči OSS razpredel dragoceno obveščevalno mrežo. Po teheranski konferenci treh velikih novembra 1943 pa je Shepherd Project postal skupni podvig OSS in State Departmenta in zveza Yarrow-Šubašić je trajala vse do februarja 1945.

Dr. Kirk Ford Jr. se je rajši omejil na kritična razmišljanja o dr. Šubašiću nasploh in o možnih motivih OSS pri operaciji Shepherd Project. Donovan je po njegovem mnenju vzdrževal tesne stike z dr. Šubašićem morda kot protiutež neomejeni britanski podpori Titu. Bernard Yarrow je od septembra 1944 do februarja 1945 sproti obveščal Donovana o pogajanjih in odnosih med Titom in dr. Šubašićem. "Yarrow je dejansko priskrboval skrajno občutljive politične obveščevalne podatke. Če bi bila ta akcija odkrita ali bi zgolj vzbudila sum, bi to imelo skrajno pogubne posledice za anglo-ameriške odnose," je zapisal dr. Ford in dodal, da je Donovan hotel OSS trajno vtakati v ameriško diplomacijo, tako da te organizacije po vojni ne bi zavrgli kot ponošene obleke.⁷

Med dvomesečnimi raziskavami v ameriškem Nacionalnem arhivu v Washingtonu, D.C. v pozni jeseni leta 1988 mi je šele po sistematičnem pregledu deklasificiranih arhivskih fondov raznih po svetu razpredenih ustanov in uradov OSS uspelo odkriti gradivo operacije Shepherd Project (deklasificirano leta 1986) v newyorškem uradu te ameriške obveščevalne organizacije, predhodnice CIA. Pokojni prof. dr. Ljubo Boban, član predsedstva Jugoslovanske in kasneje Hrvatske akademije znanosti, vrhunski strokovnjak za HSS, dolgoletni prijatelj in kolega je navezal stike z nekaterimi hrvatskimi založniki, da bi skupaj objavila in komentirala zbirko najvažnejših dokumentov OSS o operaciji Shepherd Project, dopolnjeno z izborom dokumentov iz britanskega Public Record Officea v Londonu in z uvodno razpravo. Žal te pobude spričo razpada SFRJ, vojne na Hrvatskem in prezgodnje smrti akademika Bobana ni bilo mogoče uresničiti ne v Zagrebu in še manj v Ljubljani.

Morda ne bo odveč kot zanimivost omeniti, da je izbor citatov iz najvažnejših dokumentov o operaciji Shepherd Project CIA 1965 za interno rabo natisnila v zbirki memorandumov za predsednika pod naslovom "Od Petra do Tita". Med poročili OSS Beli hiši je to bila ena najbolj obsežnih in podrobnih serij memorandumov.⁸

Razumljivo je, da ni mogoče v pričujoči razpravi predstaviti vseh okoliščin in samega Shepherd Project v celoti. Opozoriti je mogoče le na nekatere najbolj zanimive značilnosti in podrobnosti. Odsek za tuje narodnosti OSS (FNB) je navezal stike z več jugoslovanskimi politikami, ki so se zatekli v ZDA. Med njimi velja poleg dr. Šubašića omeniti tudi osebnosti, kot sta n.pr. Sava Kosanović, po vojni veleposlanik FLRJ v Washingtonu in Franc Snaj, prvak Slovenske ljudske stranke. Sava Kosanović se omenja tudi v operaciji Shepherd Project.⁹ Iz literature že znano in prej omenjeno prvo srečanje dr. Šubašića z generalom Donovanom 26. avgusta 1943 v hotelu St. Regis v New Yorku sta pripravila John C. Hughes in Bernard Yarrow "ne zaradi kakšnega posebnega načrta, marveč le kot možen koristen kontakt za bodoče

⁷ Glej op. 5.

⁸ World War Two Studies Association, Newsletter No. 52, Fall 1994, From Studies in Intelligence Index, 1955-1992, str. 20 - Memorandum for the President: From Peter to Tito, William J. Donovan, Spring 1965.

⁹ NARA, RG 226, E 141, B 4, WASH-OSS-REG-15, The Study of Foreign Political Developments in the United States. A New Field of Political Intelligence. Report by the Chief of the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services on the organization of the Branch and its operations to 31. December 1944, str. 4-5.

operacije." Donovan je želel, naj se tudi njegov pomočnik polkovnik Edward Buxton sestane z dr. Šubašićem.¹⁰ Še pred tem sestankom je dr. Šubašić zagotovil, da bo z zadovoljstvom sodeloval z OSS, ko bo razvoj dogodkov v Jugoslaviji to zahteval.¹¹ V načrtu za vdor v Jugoslavijo je dr. Šubašić predlagal, naj bi v Bariju ali Brindisiju v južni Italiji vodil misijo, v kateri bi bili Srb, Hrvat Tomašić in Slovenec, polkovnik Burja, s tem da srbskega člana predlaga Banac, vodja jugoslovanskega Lloyda. Stike naj bi navezali s približno 1250 jugoslovanskimi oficirji v italijanskih taboriščih za vojne ujetnike, s poverjeniki HSS v NDH, pa tudi s partizani.¹² Cavendish Cannon, načelnik oddelka za jugovzhodno Evropo v State Departmentu, je bil izredno skeptičen glede tega Šubašićevega načrta in izbora sodelavcev z obrazložitvijo, da je "projekt v bistvu manifestacija hrvatskega separatističnega duha", zasnovan na želji za hrvatsko prevlado v obnovljeni Jugoslaviji.¹³ John C. Hughes pa je zavračal sleherne politične implikacije, češ da gre predvsem za zbiranje vojaških obveščevalnih podatkov prek mreže, ki jo je spletel dr. Šubašić.¹⁴

State Department je vztrajal, da lahko ban dr. Šubašić krene na pot izključno kot posameznik, ne pa pod pokroviteljstvom State Departmenta ali ameriške vojske.¹⁵ Oddelek OSS za moralne operacije (MO) je nameraval v Italijo takoj poslati dr. Šubašića in Sava Kosanovića skupaj s šestimi izvežbanimi strokovnjaki OSS, ki naj bi organizirali črno propagando, širjenje lažnih govoric in razpredli mrežo agentov v te namene.¹⁶

General Donovan se je potem 16. oktobra 1943 v newyorškem hotelu St. Regis znova sestel z dr. Šubašićem. John C. Hughes in Bernard Yarrow sta bila prav tako prisotna pri tem enoinpolurnem pogovoru.¹⁷ Ob tej priliki je vsa načrtovana operacija tudi dobila šifro Shepherd Project.¹⁸ Vendar do pričakovanega in tako zelenega sestanka dr. Šubašića s predsednikom Rooseveltom ni prišlo. Dr. Dragovan Šepić navaja razna ugibanja dr. Anteja Smith-Pavelića o možnih razlogih za odpoved pričakovanega prihoda dr. Šubašića v Italijo in izostanek sprejema pri predsedniku Rooseveltu.¹⁹ General Donovan je predsedniku Rooseveltu pokazal celoten dosje o načrtovani operaciji. Predsednik se je še posebej zanimal za osebnost bana Šubašića. Donovan je želel vse še osebno preučiti, preden bi dal svoja dokončna priporočila združenim načelnikom štabov ameriških oboroženih sil.²⁰ John C. Hughes ni vrgel puške v koruzo in si je prizadeval, da bi se vsaj državni sekretar za zunanje zadeve Cordell Hull sestel s hrvatskim banom in da bi pridobil potrebna dovoljenja za odhod načrtovane misije.²¹

Sava Kosanović se je oglašil s predlogom, da mu dodelijo skupino Srbov, ki so že v službi OSS, kot so Aleksander Vucinich, dr. Nicholas Mirkovich in Vladimir Lazović iz Črne gore, ki bi vsi sodelovali z dr. Šubašićem. Tako bi jugoslovanska

¹⁰ John C. Hughes - C. Edward Buxton, 26. 8. 1943.

¹¹ Bernard Yarrow - John C. Hughes, 25. 8. 1943.

¹² Bernard Yarrow - John C. Hughes, 21. 9. 1943, Penetration of Yugoslavia Project.

¹³ C.W. Cannon - MacMurray, 25. 9. 1943.

¹⁴ John C. Hughes - Hugh Wilson, 1. 10. 1943.

¹⁵ John C. Hughes - G. Edvard Buxton, 23. 9. 1943.

¹⁶ Nedatirana beležka P.D.

¹⁷ John C. Hughes - Whitney Shepardson, memorandum 16. 10. 1943.

¹⁸ John C. Hughes - Patrick Dolan, 16. 10. 1943.

¹⁹ D. Šepić, n. d., str. 129.

²⁰ Patrick Dolan - John C. Hughes, 27. 10. 1943.

²¹ Beležka J. C. Hughesa, 6. 11. 1943.

misija postala predvsem hrvaška in srbska.²²

Ministrski predsednik begunske kraljevske vlade Božidar Purić je 3. decembra 1943 v imenu kralja povabil dr. Šubašića, naj v komisiji za Sredozemlje predstavlja Kraljevino Jugoslavijo.²³ John C. Hughes je to vabilo ocenil kot veliko priložnost za hitrejšo uresničitev načrtov OSS pri operaciji Shepherd Project.²⁴ Dr. Šubašić je kraljevo vabilo v načelu sprejel, vendar je bil voljan poverilnice in navodila sprejemati izključno od kralja, ne pa od vlade.²⁵ Dr. Ivan Marija Čok, v tistem času tudi sam uslužbenec OSS, je prek šefa tajne službe za Balkan Roberta Joycea brez uspeha vabil dr. Šubašića kot podpredsednika v svojo načrtovano vlado.²⁶ Dr. Šubašić je to ponudbo odklonil, ker da v Čokovi vladi ne bi bili primerno zastopani tudi politični predstavniki srbskega naroda.²⁷

Dr. Šubašić je konec decembra 1943 nakazoval možnost, da se Titovim partizanom z njegovo pomočjo pridružijo tudi nekateri dotlej nasprotujoči si elementi. Ameriški major Farish naj bi o tem obvestil Tita in zaprosil za mnenje.²⁸ Po podatkih OSS prek Berna naj bi si Nemci prizadevali odvrniti dr. Vlatka Mačka, predsednika HSS od namere, da se njegova stranka pridruži Titovim privrženecem.²⁹ Šef tajne obveščevalne službe OSS Whitney Shepardson je o tem obvestil pomočnika državnega sekretarja v State Departmentu Adolfa A. Berlea in dodal, da je predstavnik OSS zadolžen, da banovo sporočilo prenese Titu.³⁰

Sovjetska ambasada v Kairu ni pokazala nobenega zanimanja za prihod dr. Šubašića in je menila, da niti ni treba o tem Moskve vprašati za mnenje. Britanski Foreign Office pa je želel prej ugotoviti, kakšni so Titovi pogledi. Hrvatski ban naj ne bi krenil na pot v Kairo in tam čakal na nadaljnji razvoj dogodkov.³¹ Bernard Yarrow je zato predlagal, naj prek majorja F. (arisha) čimprej dobe odgovor o stališču Tita.³²

Za načrtovani Šubašićev prihod v Kairo s pomočjo OSS je izvedel tudi britanski veleposlanik pri jugoslovanski begunski vladi v Kairu Stevenson. Poročal je, da je bil sovjetski veleposlanik v ZDA mnenja, da bi bilo posredovanje dr. Šubašića za sporazum med Titom in Vlatkom Mačkom obsojeno na neuspeh, ker je večina članov HSS tako in tako že v partizanskem gibanju. Britanci pa so se bali, da ne bi mogli več nadzorovati Šubašićeve dejavnosti, ko bi ta prišel v Jugoslavijo.³³ Vendar je bil Titov pozitiven odgovor, da je voljan sestati se z dr. Šubašićem v svojem štabu, poslan iz Kaira v Washington 15. februarja 1944. Ker ni bilo moč po morju priti v Jugoslavijo, pristanek z letalom pa ni bil vselej možen, je nastalo vprašanje, če bi ban dr. Šubašić glede na svoja leta sploh lahko uporabil padalo.³⁴

Bernard Yarrow je o razvoju dogodkov osebno obvestil dr. Ivana Šubašića.

²² Sava Kosanović - Patrick Dolan, 11. 11. 1943.

²³ Kopija šifriranega telegrama predsednika Purića dr. Šubašiću, prispela 3. 12. 1943.

²⁴ John C. Hughes - Whitney Shepardson, 4. 12. 1943.

²⁵ Neditirano (po tekstu sodeč 4. 12. 1943) pismo dr. Šubašića veleposlaniku Konstantinu Fotiću.

²⁶ D. Šepić. n. d., 135-6. Dr. Juraj Krnjević je 8. 12. 1943 odsvetoval dr. Šubašiću sprejem take dolžnosti od jugoslovanske vlade. Negativni odgovor naj bi posredoval naravnost kralju Petru II. Robert Joyce - Kairo, 16. 12. 1943; Bernard Yarrow - Whitney Shepardson, 18. 12. 1943.

²⁷ Bernard Yarrow - Whitney Shepardson, 18. 12. 1943.

²⁸ Toulmin - Scribner, Kairo, 21. 12. 1943.

²⁹ John C. Hughes - Whitney Shepardson, 29. 12. 1943.

³⁰ Whitney H. Shepardson - Adolf A. Berle, 3. 1. 1944.

³¹ Hugh L. Wilson - Edward Buxton in drugi, 31. 1. 1944.

³² Bernard Yarrow - Hugh L. Wilson, 1. 2. 1944.

³³ Dušan Biber: Na sceni se dovodi Šubašić. Vjesnik u srijedu (VUS), 2. 8. 1972, št. 1057, str. 39.

³⁴ Telegram iz Kaira, 15. 2. 1944, Toulmin - Buxton, Shepardson.

Pojasnil mu je, da mora vsakdo, ki je povezan z OSS, pred odhodom na določeno bojišče dobiti soglasje poveljnika, v tem primeru maršala Tita, ki je privolil v srečanje z dr. Šubašičem. Morda bo treba sprva na pot v Alžir in šele nato v Bari, odkoder bi bilo mogoče poslati pooblaščenca v Titov štab in generalštab hrvaškega domobranstva. Besedili brzojavk, izmenjanih z dr. Šubašiču neimenovanim majorjem Farishem, pa je Yarrow pokazal banu šele kasneje, ko je dobil soglasje nadrejenih.³⁵

V že nekoliko zatohlo atmosfero dolgoročnega in spet odlaganega načrtovanja operacije Shepherd Project je vnesel novo živahnost nepričakovani prihod Zenona Adamiča iz Zagreba v Istanbul, ki se je predstavil kot podpredsednik slovenske kmečke in delavske stranke. Dr. Vlatko Maček naj bi prek njega sporočil dr. Šubašiču, naj bo med prvimi, ki se bodo izkrcali po zavezniški invaziji v Jugoslavijo. Adamič je prinesel šifro za zvezo, v Dalmaciji pa bi ob zavezniškem izkrcavanju organizirali vstajo.³⁶ Sporočilo je OSS posredoval dr. Šubašiču kot vljudnostno gesto, brez obveznosti.³⁷ Dr. Šubašič se je diskretno pozanimal pri slovenskih političnih voditeljih v New Yorku, ti pa za Adamiča niso nikoli prej slišali.³⁸ Adamič je z britansko pomočjo odpotoval iz Istanbula v Kairo v upanju, da bo dobil vizo za vstop v ZDA, kjer je nameraval obvestiti Hrvate in Slovence o položaju v domovini. Želel se je srečati z dr. Šubašičem in s pisateljem Louisom Adamičem. Hrvati bi želeli pripadati balkanski-jugoslovanski federaciji ali pa federaciji srednjeevropskih držav, nikakor pa ne federaciji z ZSSR. Slovenci so se po Adamičevih trditvah želeli izogniti gospostvu klerikalne Slovenske ljudske stranke pod vplivom Vatikana.³⁹ OSS v Kairu pa je Adamičevo misijo ocenil kot možno obveščevalno operacijo Osi in da naj bi se Slovenci in Hrvati združili v protisrbski blok.⁴⁰

Bernard Yarrow je bil po teh obvestilih prepričan, da je Zenon Adamič res sovražni agent. Zelo je bil zaskrbljen ali vodja OSS v Istanbulu podpolkovnik Lanning McFarland ni morda Adamiča obvestil o operaciji Shepherd Project.⁴¹

Na vprašanje OSS ali se madžarske čete (pred nemško okupacijo države) lahko zatečejo na ozemlje pod nadzorom partizanov, je Tito dal pritrdilen odgovor, vendar pod pogojem, da Madžari prinesejo s seboj kar največ orožja, odločeni za boj proti nacistom, za njih pa bi morali jamčiti zavezniki.⁴²

³⁵ Bernard Yarrow, beležka brez datuma.

³⁶ Whitney Shepardson, Horace Andrews - John C. Hughes, Bernard Yarrow, 2. 2. 1944.

³⁷ Beležka brez podpisa, 7. 2. 1944.

³⁸ John C. Hughes - Bernard Yarrow, 18. 2. 1944.

³⁹ Sporočilo iz Istanbula, 24. 2. 1944, podpisan Berry.

⁴⁰ Poročilo OSS G-1406 z dne 15. 1. 1944 o slovenski kmečko-delavski stranki. Od januarja 1943 so bili po tem viru njen predsednik Pavle Horvat, podpredsednik Zenon Adamič, tajnik Ivo Fabinc, člani glavnega odbora pa Dušan Valenčič, Ciril Belšak in Ivo Prinčič.

⁴¹ Bernard Yarrow - John C. Hughes, 26. 2. 1944. Prim. Franklin Lindsay: *Beacons in the Night. With the OSS and Tito's Partisans in Wartime Yugoslavia*. Stanford University Press, Stanford, California 1993, str. 224-225 o "podvigih" in "konspirativnosti" McFarlanda v Istanbulu. N. F. Lipanovich je 14. 3. 1944 prej prevzeta obvestila o Zenonu Adamiču in slovensko kmečko-delavski stranki dopolnil s podrobnejšimi podatki o ustanovitelju stranke Pavlu Horvatu, ki naj bi bil bogat kmet, trgovec z belim blagom, se v izgnanstvu na Hrvaškem zavzemal za ustanovitev slovenske banovine, se kasneje povezal z ustaškim Paveličevim režimom in organiziral slovenske vseljence v NDH, naseljene na različnih srbskih kmetijah. Avsenek, bogat slovenski klerikalec pa je ponudil svoje usluge in finance Paveliču, organiziral rivalski Slovenski odbor za vseljene Slovence. Horvat se je vrnil v Slovenijo, se povezal s partizani, Italijani pa so ga zaprli in spustili iz zapora šele po posredovanju vplivnih ustašev.

⁴² Horace Andrews - Bernard Yarrow, 20. 4. 1944.

V vse te načrte je konec aprila 1944 posegla Churchillova zamisel, da kralj odstrani nesposobno Purićevo vlado in dr. Ivan Šubašić dobi mandat za sestavo nove vlade in za sporazum z maršalom Titom. Hrvatski ban je zato 1. maja 1944 v osebnem pismu generalu Donovanu izrazil vso hvaležnost za dosedanjo podporo in zaprosil, da ga Bernard Yarrow spremlja v London.⁴³ To idejo je podprl tudi State Department,⁴⁴ John C. Hughes je priporočil direktorju OSS, naj se pred Šubašićevim odhodom sestane z njim v Washingtonu.⁴⁵ Bernard Yarrow se je o raznih aspektih svojega obveščevalnega delovanja v Londonu v State Departmentu dogovoril s C. Cannonom. "Ivan" telegrami so postali šifra za korespondenco Yarrowa, naslovljeno šefu tajne službe OSS v Washingtonu Whitneyju Shepardsonu, ki naj bi kopije posredoval direktorju generalu Donovanu. Kopija celotnega dosjeja operacije Shepherd Project naj bi bila dostopna samo generalu Donovanu.⁴⁶

General William Donovan in dr. Ivan Šubašić sta se pred banovim odhodom v London sestala 3. maja 1944, dva dni kasneje pa je Bernard Yarrow v pogovoru z dr. Šubašićem zabeležil njegove ocene in predloge.

Dr. Šubašić je nameraval kralju Petru predlagati formiranje močne vlade. Zavezniki naj bi naredili napako, ker so navezali neposredne stike tako z Mihailovičem kot s Titom. Mihailović ne bi smel postati minister vojske in mornarice, zavezniki pa naj bi vojaško pomoč pošiljali v Jugoslavijo samo prek jugoslovanske vlade. Jugoslavija naj bi bila federativna in demokratična, Bolgarija pa bi se ji lahko po želji priključila. Dr. Šubašić ni želel storiti ničesar brez popolne privolitve vlade ZDA, za vsako ceno pa se je treba izogniti revoluciji in državljanski vojni v povojni (sic!) Jugoslaviji. S Titom pa bi se morali resno pogovoriti, če ne bo hotel sodelovati s kraljevo vlado.⁴⁷

Polkovnik David Bruce, vodja OSS v Londonu, je dobil natančna navodila, ki mu jih je poslal Whitney Shepardson, šef tajne obveščevalne službe OSS. V hotelu Claridge's v Londonu, kjer sta bila nastanjena jugoslovanski kralj Peter II. in dr. Šubašić, so po izrecnem nalogu generala Donovana rezervirali poseben apartman s konferenčno sobo za Bernarda Yarrowa.⁴⁸ Bruce in Yarrow sta 17. maja 1944 poslala Shepardsonu in Hughesu prvi telegram iz serije "Ivan" o sestanku kralja Petra z dr. Šubašićem. Kralj je dr. Šubašića povabil v London na britansko zahtevo in dr. Šubašić mu je izročil memorandum s predlogom, naj bi nova vlada obsegala največ pet in ne manj kot tri člane. Britanci so zahtevali, naj Mihailović ne bo v novi vladi, ministrstvo vojske in mornarice pa naj bi po mnenju dr. Šubašića prevzel civilist.⁴⁹

"Vsak dan sem skupaj s Shepherdom pet do šest ur in on se posvetuje z menoj in mi poroča o slehernem svojem koraku," je brzojavil Yarrow.⁵⁰ "Shepherd je z menoj razpravljaj o sestavi nove vlade in popoln seznam bom brzojavil v nekaj

⁴³ Nepodpisana kopija pisma dr. Šubašića Donovanu 1. 5. 1944.

⁴⁴ Huhh S. Fullerton - Donovan, 4. 5. 1944.

⁴⁵ John C. Hughes - Donovan, 2. 5. 1944.

⁴⁶ Bernard Yarrow - John C. Hughes, 7. 5. 1944.

⁴⁷ Memorandum on conversation with the Shepherd on Friday, May 5, 1944 at 9. a.m. in New York City, Bernard Yarrow.

⁴⁸ Shepardson - Bruce, 6. 5. 1944.

⁴⁹ Ivan cable Nr. 1, 17. 5. 1944.

⁵⁰ Ivan cable Nr. 3, 17. 5. 1944.

dnevih," se je glasilo naslednje sporočilo.⁵¹ V obširnem pismu je Yarrow šefu tajne obveščevalne službe Shepardsonu popisal svoja prva doživetja v Londonu na novi nalogi. Yarrow je na Šubašičevo vprašanje, kaj meni State Department o dr. Izidorju Cankarju, odgovoril z osebnim mnenjem, da bi bilo pametno zagotoviti njegovo sodelovanje v vladi. Yarrow je bil v vsakdanjih stikih z generalom Donovanom in si je skrbno zapisoval svoje pogovore z dr. Šubašičem, zapiske pa hranil v osebnem sefu polkovnika Brucea.

"Lahko si predstavljaš, Whitney, da sem zelo srečen, ker sem tukaj v tem vrtincu aktivnosti in prepričan sem, da smo lahko zadovoljni ob misli, da je naš Shepherd, ki smo ga odkrili pred devetimi meseci, slednjič le dobil svoj prav," je zapisal Yarrow.⁵² General Donovan je predlagal, naj se preuči možnost, da Bernard Yarrow kot vojaški ataše vzdržuje stike z jugoslovansko vlado. Poročilo Yarrowa o sestanku dr. Šubašiča s predsednikom britanske vlade Churchillom naj bi izven OSS dobila na vpogled le predsednik Roosevelt in državni sekretar za zunanje zadeve Cordell Hull. Donovan je Yarrowu dodelil čin polkovnika.⁵³

Bernard Yarrow je 31. maja kosil s kraljem Petrom in dr. Šubašičem, nakar so vsi trije skupaj izdelali generalni načrt za delovanje do formiranja nove jugoslovanske kraljeve vlade. Britanski veleposlanik Stevenson in Foreign Office pa sta pripravila besedilo kraljeve deklaracije.⁵⁴ Po navodilih generala Donovanana je Yarrow skupaj z dr. Šubašičem pripravil osnutek memoranduma o politiki nove vlade; odobrili so ga tudi Britanci.⁵⁵ OSS je vzdrževal tesne stike s State Departmentom od samega začetka operacije Shepherd Project, o čemer je Bernard Yarrow pripravil še poseben kronološki pregled od 18. avgusta 1943 dalje na osmih straneh in podrobno poročilo na desetih straneh. Cavendish Cannon je 10. aprila 1944 menil, da Britancem ni uspelo vplivati na Tita, da bi zavzel bolj zmerno stališče. Predsednik Roosevelt v smislu dogovora na moskovski konferenci ni želel ameriškega vmešavanja v balkanske zadeve, bil pa je zainteresiran za stabilen in demokratičen režim v Jugoslaviji. Amerikanci so po tej oceni bili bolj lojalni do Mihailovića, ki so ga Britanci takrat že povsem ignorirali. Na sestanku z generalom Donovanom 3. maja 1944 pred odhodom v London je tudi dr. Šubašič menil, da so Britanci šli predaleč v svojih odnosih s Titom, storili da so napako, ker so navezali neposredne stike z vojaškimi voditelji v Jugoslaviji v prvi fazi vojne. Nova, močna jugoslovanska vlada naj bi v bodoče sama razdeljevala vojaško pomoč odporniškim silam.⁵⁶

Bili so pa resni pomisleki proti vključitvi Yarrowa med osebje ameriške ambasade pri kraljevi jugoslovanski vladi v Londonu; bolje bi bilo, če bi bil na neuraden način dodeljen dr. Šubašiču.⁵⁷ Dr. Ivan Šubašič je slednjič le dobil mandat za sestavo vlade. Bernard Yarrow je po vrnitvi iz Londona v Washington dalj časa živel v negotovosti, kakšen bo v bodoče njegov status. Kralj Peter se je znova zavzemal pri OSS za hitro vrnitev Yarrowa. Ameriško zunanje ministrstvo se je nagibalo k mnenju, da po rednih kanalih dobiva dovolj informacij. OSS je zato

⁵¹ Ivan cable Nr. 4, 18. 5. 1944.

⁵² Bernard Yarrow - Whitney Shepardson, 19. 5. 1944.

⁵³ 109 (Donovan) - Buxton, 22. 5. 1944; 109 - Buxton, Shepardson, 30. 5. 1944.

⁵⁴ Yarrow - Buxton in 154, 1. 6. 1944.

⁵⁵ Nepodpisana beležka z dne 14. 6. 1944 in tekst memoranduma.

⁵⁶ Bernard Yarrow - Whitney Shepardson, 24. 6. 1944; Report on Shepherd Project, 26. 6. 1944.

⁵⁷ Schoenfeld 29. 7. 1944.

namignil, da bodo Yarrowa uporabili za kakšne druge naloge in obvestili kralja Petra, naj ne računa z njegovo vrnitvijo.⁵⁸ Tudi dr. Ivan Šubašić se je na srečanju z Donovanom v Londonu 22. avgusta 1944 pritoževal, da se glede vrnitve Yarrowa ne držijo obljub. Donovan je zato odločno zahteval od Cordell Hulla, da se pospeši prihod Yarrowa za potrebe OSS.⁵⁹ Toda State Department nikakor ni želel Yarrowu dati naziva posebnega svetovalca ali posebnega svetnika in diplomatskega potnega lista, pač pa le naziv posebnega asistenta. Če pa bi zaradi zvez in dejavnosti Yarrowa prišlo do političnih zapletov in neugodnosti, bi se morali od njega povsem distancirati. Tudi Yarrow sam je bil prepričan, da bi brez diplomatskega statusa in svobode potovanja lahko opravil le malokaj koristnega.⁶⁰ Kakorkoli že, Yarrow se je znova pojavil v Londonu konec septembra 1944 in nadaljeval z obširnimi poročili o svojih pogovorih s kraljem Petrom, dr. Šubašićem in drugimi.

Med zanimivostmi velja omeniti, da je Sava Kosanović na vsak način želel dobiti mesto veleposlanika v Washingtonu in je v nasprotnem primeru grozil z odstopom, Mihajlo Konstantinović pa je omahoval ob tej ponudbi.⁶¹ Ob ponovnem srečanju se je kralj Peter pritoževal, da mu lastna mati skače v hrbet s podporo posameznim srbskim političnim voditeljem. Kralj je govoril tudi o izmenjavi not in poslanic s Titom zaradi podpore četnikom, vendar ne on ne Yarrow nista razbrala, da je šlo za zaplete okrog prihoda McDowellove misije v štab Draže Mihailovića konec avgusta 1944.⁶² Yarrow je poročal tudi o odstopu dr. Izidorja Cankarja in dodal: "Dr. Snój, sedaj v Sloveniji, svoj čas vehementni sovražnik Tita, se je včeraj izjasnil v prid partizanom."⁶³ "Shepherd mi je dejal, da smatra Tita kot definitivno človeka Moskve, ki bo storil le to, kar mu Moskva naroči," je med drugim poročal Yarrow, ko mu je dr. Šubašić v dolgem pogovoru pripovedoval o svojih izkušnjah v odnosih z ZSSR.⁶⁴ Obvestil je Yarrowa o vsebini Stalinove brzozjavke v zvezi s prihodom Rdeče armade v Jugoslavijo in prosil, naj tega ne sporoči Washingtonu, ker da sam tudi ni o tem obvestil Britancev.⁶⁵

Na kosilu s Churchillom je dr. Šubašić - tako je povedal Yarrowu - 3. avgusta 1944 prosil za dve britanski diviziji, ki naj bi se izkrcali v Jugoslaviji, in napovedal, da bo s pomočjo jugoslovanskih čet zavzel Beograd. Ker pa tega Churchill ni obljubil in ni bilo nobene konkretne britanske pomoči, je dr. Šubašić menil, da Britanci v dogovoru s Sovjeti delajo zgolj s Titom, kraljeve vlade pa ne upoštevajo.⁶⁶ Ko je v začetku oktobra 1944 maršal Tito slednjič le povabil dr. Šubašića na pogovore o sestavi skupne vlade, dr. Šubašić ni ustregel Yarrowu, ki je želel na pot z njim. Če bi prišel skupaj z njim in z britanskim veleposlanikom Stevensonom, bi Tito lahko pomislil, da nima prostih rok in da ne more sprejemati samostojnih

⁵⁸ Cordell Hull - OSS (brez podpisa) - Dunne, State Department, 27. 7. 1944.

⁵⁹ Donovan - Buxton in Cheston, 22. 8. 1944.

⁶⁰ Cheston, Hughes - 109 (Donovan), brez datuma.

⁶¹ Shepherd Cables Series 2, cable Nr. 1, 29. 9. 1944, 1037 (Yarrow) - 109 (Donovan) in 556 (Shepardson).

⁶² Cable Nr. 3, 30. 9. 1944; Dušan Biber: Neuspeh neke misije. Borec, XLI, 1989, št. 10-11, str. 1065-1091.

⁶³ Cable Nr. 5, 3. 10. 1944.

⁶⁴ Cable Nr. 4, 4. 10. 1944.

⁶⁵ Cable Nr. 6, 4. 10. 1944.

⁶⁶ Cable Nr. 7, 5. 10. 1944.

odločitev.⁶⁷

Yarrow se je zelo začudil, ko je dr. Šubašić zaprosil za njegovo mnenje in nasvet, kako naj ravna na napovedanem sestanku s Titom. Zlasti ga je zanimalo, če naj vztraja na takojšnji vrnitvi po osvoboditvi Jugoslavije, vendar se je Yarrow mnenja vzdržal.⁶⁸ Pred odhodom v Jugoslavijo mu je dr. Šubašić zaupal, da ne bo prevzel mesta predsednika vlade po osvoboditvi, saj se prvi predsednik ne bo dolgo obdržal na tem položaju. Skušal bo ostati ban Hrvatske in dobiti položaj regenta, kar pa ni povedal kralju.⁶⁹ Vendar je kralj Peter za ta načrt kmalu izvedel od Šuteja in potožil Churchill, da se ne more zanesti na dr. Šubašića, ki da skuša ovekovečiti svojo politično moč. Churchill je kralja obvestil o svojih dogovarjanjih s Stalinom, da bodo vojaške operacije in uprava v Jugoslaviji po osvoboditvi pod skupnim britansko-ruskim nadzorom, medtem ko bo Grčija izključno pod Britanci. Churchill je - po navedbah kralja Petra - takrat prvič slišal za idejo o regentstvu, ki da jo bo grobo zavrnil, če mu jo bo dr. Šubašić ali kdorkoli drug predlagal. Kralj je Yarrowa prosil za popolno diskrecijo, ker bi se sicer Churchill lahko razjezil že ob sumu, da se o tem govori.⁷⁰

Ko pa sta se Tito in dr. Šubašić le sporazumela o kraljevem namestništvu s tremi člani in o plebiscitu, se je kralj Peter pritožil Alexandru Cadoganu, državnemu podsekretarju v Foreign Office-u, da za tak korak ni dal nikakršnega pooblastila in da sporazuma ne bo odobril.⁷¹

Yarrow je potem posredoval vsebino raznih memorandumov in not, kar je sprožilo vrsto vprašanj. Ameriški veleposlanik pri jugoslovanski begunski vladi v Londonu Richard Patterson je zahteval, naj Yarrow v bodoče ne pošilja več poročil generalu Donovanu, marveč jih predloži zgolj njemu, da jih posreduje naprej v State Department.⁷² Donovan pa je vztrajal pri prvotnih navodilih in zahteval, da še naprej neposredno sprejema poročila Yarrowa, vendar naj ta ne sprejema jugoslovanskih memorandumov, ki jih je treba pošiljati po običajnih diplomatskih kanalih.⁷³ Kralj Peter je 17. novembra 1944 o vsebini pogovora s Churchillom takoj podrobno obvestil Yarrowa. Churchill je posvaril kralja, naj ne ukrepa proti dr. Šubašiću, dokler se le-ta ne vrne v London. Kralj Peter je potožil, da se je vselej ravnal po Churchillovih nasvetih, zdaj pa se je znašel v takšnem položaju. "Mar bi se bolje odrezali, če bi sledili Mihailoviću," je vprašal Churchill.⁷⁴ Brigadir Fitzroy Maclean je naslednjega dne kralju Petru nalil čistega vina, da jugoslovansko ljudstvo, vključno s Srbi, v večini podpira Tita in da Tito ne bo privolil v znatnejšo spremembo predlaganega sporazuma, pač pa bo pogajanja prekinil.⁷⁵

Pozorni Yarrow je naročil božična darila za kraljevo družino: žepni radio za kralja in damski torbici za kraljico in njeno mater.⁷⁶ Generalu Donovanu je posredoval obširno beležko Stojana Gavrilovića o pogovorih z brigadirjem Macle-

⁶⁷ Cable Nr. 9, in Nr. 10, 9. in 10. 10. 1944.

⁶⁸ Nr. 81684, Yarrow - 109 in 558 (Donovan in Shepardson), 10. 10. 1944.

⁶⁹ Cable Nr. 16, 15. 10. 1944.

⁷⁰ Cable Nr. 19, 28. 10. 1944.

⁷¹ Cable Nr. 20 in 21, 2. in 3. 11. 1944.

⁷² Cable Nr. 27, 13. 11. 1944.

⁷³ Nr. 85114 in Nr. 82099, 30. 11. in 16. 11., 109 (Donovan) - Yarrow.

⁷⁴ Cable Nr. 28, 17. 11. 1944.

⁷⁵ Cable Nr. 29, 19. 11. 1944.

⁷⁶ Nr. 90474, 1037 (Yarrow) za 558 (Shepardson), 21. 11. 1944.

anom o osvoboditvi Beograda in položaju v Jugoslaviji.⁷⁷ Yarrow se je zagrel za predlog dr. Krnjevića, da se prek dr. Košutića organizira pobeg dr. Mačka v Italijo ali Anglijo, ni pa kralju povedal svojega mnenja. General Donovan je potem sporočil kralju Petru, da tak poskus ne bi bil moder, ker nobena ameriška agencija ne more vzpostaviti varnega stika s Košutićem.⁷⁸

Dr. Ivan Šubašić se je s poti v Beograd in Moskvo vrnil v London šele v nedeljo 10. decembra 1944 in takoj obširno poročal Yarrowu, dva dni kasneje pa mu je izročil dvanajst izvirnih dodatnih sporazumov s Titom, ki jih Yarrow iz varnostnih razlogov ni dal prevesti v Londonu in jih je poslal Donovanu kar v izvirniku.⁷⁹ "Moji odnosi s Shepherdovim gospodarjem (kraljem Petrom - op. p.), njegovo ženo in s taščo so odlični. Zaupa mi in mi poroča o vsem, kar izve," se je Yarrow pohvalil v pismu Johnu Hughesu 24. novembra 1944.

Kralj Peter se je 13. decembra 1944 sestal s Churchillom in mu v najstrožji tajnosti sporočil, da naj bi Tito po navedbah Šuteja povedal Šubašiću, da bo grškim partizanom ELAS in EAM po potrebi poslal vojaško pomoč z odobritvijo Rusije. Šutej je svetoval zavlačenje pogajanj z namenom spremembe predlaganega sporazuma. Prosil je Churchilla, naj uredi vse potrebno za kraljev sestanek s Titom. Churchill pa je nasprotno kralju Petru svetoval, naj sporazum podpiše, vendar mora to biti njegova lastna odločitev. Dr. Šubašić je kralju povedal, da se Stalin strinja s sporazumom o vzpostavitvi kraljevega namestništva. Yarrow je posebej poudaril, da je ljubezniv z vsemi osebnostmi, s katerimi je v stiku, da pa nasvetov ne daje nikomur.⁸⁰ Britanski kralj Jurij VI. je na prošnjo kralja Petra obljubil, da bo govoril s Churchillom, poudaril pa je, da se mora kralj Peter sam odločiti; nihče ga ne more prisiliti, da podpiše sporazum, če tega sam ne želi.⁸¹

Po dolgih pogovorih z dr. Šubašićem je Yarrow ocenil, da je slednji docela pod dominacijo Tita. Tito je nakazal, da namerava poslati pisatelja dr. Iva Andrića kot veleposlanika v Washington in je sam zahteval, naj dr. Šubašić obišče Moskvo. Rekel je še, da je odbil Churchillovo zahtevo za izkrcanje več britanskih in ameriških divizij v zahodni Hrvatski, ker bi to lahko opogumilo hrvatsko separatistično gibanje. Dr. Šubašić je celo upal, da ga utegne dr. Maček imenovati za svojega naslednika.⁸² Yarrow je Donovanu in njegovim najožjim sodelavcem sporočil celotno besedilo vseh štirinajst vprašanj, ki jih je sir Orme Sargent, stalni državni podsekretar v Foreign Office-u, zastavil dr. Šubašiću in vse njegove odgovore, prav tako tudi aide-mémoire, ki ga je dr. Šubašić predložil Churchill, in prvi osnutek z imeni članov skupne vlade.⁸³ Kralj Peter je takoj po sestanku s Churchillom 13. decembra 1944 o vsebini pogovora natanko obvestil Yarrowa. Churchill je ponovno svetoval kralju, naj sporazum podpiše, saj trenutno do neke mere še ohranja ustavno monarhijo, kar kralj Peter nikakor ni mogel razumeti. Yarrow pa ni sprejel predloga veleposlanika Pattersona, naj kralju svetuje

⁷⁷ Bernard Yarrow - General J.W. Donovan, 18. 11. 1944.

⁷⁸ Bernard Yarrow - John C. Hughes, 30. 11. 1944; Nr. 86809, Donovan - Yarrow, 6. 12. 1944.

⁷⁹ Cable Nr. 33 in 34, 11. in 13. 12. 1944.

⁸⁰ Cable Nr. 35-37, 13. 12. 1944.

⁸¹ Cable Nr. 39, 15. 12. 1944.

⁸² Cable Nr. 40, 17. 12. 1944; memorandum 16. 12. 1944.

⁸³ Cable Nr. 41, 17. 12. 1944; cable Nr. 42 in 43, 18. 12. 1944.

zavlačevanje podpisa.⁸⁴

Dr. Šubašić je Yarrowu posredoval vrsto svojih vtisov. Povedal je med drugim, da ima Tito dokončne dokaze, da je Mihailović odgovoren za smrt 60.000 Srbov, oba z Nedićem pa imata na vesti 200.000 rojakov. Ob osvoboditvi samo dela Srbije so odkrili 6.500 trupel, ki so jih pobili četniki. Povsod je dr. Šubašić naletel na skrajno odklonilno stališče do monarhije, vendar je Edvard Kardelj podprl Šubašičevo idejo o kraljevem namestništvu, da bi ohranili legalno kontinuiteto. Med pogajanji s Titom dr. Šubašić ni obveščal kralja, ker ni želel uporabljati britanske šifre za komuniciranje. Na poti v Moskvo je skupaj z Velebitom in Kardeljem zaradi slabega vremena kar osem dni obtičal v Bukarešti, še tri dni pa so potovali s posebnim vlakom do Kijeva, kjer jim je Nikita Hruščov priredil prav kraljevski sprejem z banketom in gala predstavo v gledališču. Kaj več podrobnosti o vsebini pogovorov z Molotovom dr. Šubašić ni povedal, niti ne o pogovorih s Stalinom, razen da Stalin ne želi nobenih komunističnih ali boljševiških eksperimentov v Jugoslaviji in da je treba delegate voliti, ne pa imenovati. Zato pa se je kosilo, ki ga je priredil Molotov, zavleklo od dveh popoldne do pol sedmih zvečer. Če bi se kralj Peter vrnil, bi ga ubili ali pa bi se začela (sic!) državljanska vojna, je menil dr. Šubašić.⁸⁵

Tudi po pogovoru s Churchillom 22. decembra 1944 je kralj Peter, ob podpori tašče Aspazije in ob spodbujanju s strani Šuteja vztrajal pri zahtevi, da sam imenuje regentski svet.⁸⁶ Kraljevim naporom se je posredno z ostro kritiko predlaganega sporazuma pridružil tudi dr. Juraj Krnjević, generalni tajnik HSS. Churchill je poslal daljši memorandum, češ da kralj nima pravice privoliti v sporazum med Šubašićem in Titom.⁸⁷ Kralj Peter je pisni odgovor Churchillu že dan poprej dal Yarrowu v vednost. Na devetih gosto tipkanih straneh je kralj razlagal, zakaj ne sprejema novega sporazuma Tito-Šubašić.⁸⁸ Kopijo memoranduma je poslal tudi britanskemu kralju Juriju VI. s prošnjo za podporo.⁸⁹ Vendar ga je britanski veleposlanik Stevenson postavil na trdna tla: "Sedaj je revolucija v Jugoslaviji in v takšnih časih se ne ozira na legalistične argumente." Kralj Peter pa je v pismu Churchillu še naprej nasprotoval vzpostavitvi namestništva in zakonodajni funkciji AVNOJ-a.⁹⁰ Veleposlanik Stevenson je še istega dne 5. januarja 1945 kralju Petru privatno v pismu svetoval, v kakšni obliki naj sporoči sklep, da imenuje kraljevo namestništvo.⁹¹ V večernem pogovoru je Stevenson kralja opozoril na nevarnost, da ostane brez finančnih sredstev, če odkloni svoj podpis. "Ne nameravam s podpisom legalizirati sporazum in neustavne odločbe, ki sta jih vnesla Tito in Šubašić," je kralj odgovoril Stevensonu. Yarrow je naslednjega dne poročal, da Stevenson v pogovoru s Pattersonom tega odgovora kralja sploh ni omenil.⁹² Grol, Krnjević, Banjanin in Budisavljević so pred kraljevim sestankom s Churchillom vztrajali, naj kralj

⁸⁴ Yarrow - Donovan, 14. 12. 1944.

⁸⁵ Yarrow - Donovan, memorandum 16. 12. 1944; Yarrow - Patterson, 11. 12. 1944.

⁸⁶ Cable Nr. 48, 22. 12. 1944.

⁸⁷ Cable Nr. 51, 29. 12. 1944; memorandum 26. 12. 1944.

⁸⁸ Cable Nr. 52, 29. 12. 1944.

⁸⁹ Cable Nr. 54, 2. 1. 1945.

⁹⁰ Cable Nr. 57, 5. 1. 1945.

⁹¹ Cable Nr. 58, 6. 1. 1945.

⁹² Cable Nr. 59, 6. 1. 1945; Yarrow - Buxton, Shepardson, 8. 1. 1945.

sporazuma ne podpiše.⁹³

Kralj Peter je že dopoldne 9. januarja 1945 pred sestankom s Churchillom Yarrowu dal na voljo kopijo pisma, ki ga je popoldne izročil britanskemu ministrskemu predsedniku, da kot ustavni monarh zahteva jamstva za svobodno izražanje volje naroda.⁹⁴ O pogovoru Churchill-Šutej prejšnjega dne je Yarrowu prvi poročal Šutej. Dr. Šubašić ni poznal vsebine memorandumov, ki jih je kralj Peter dotlej poslal Churchill, in je vztrajal pri oceni, da je bila (oktroirana) ustava Kraljevine Jugoslavije iz 1931. leta nezakonita.⁹⁵ Dan kasneje je informacijo dopolnil še dr. Šubašić sam: "Če bi obramba monarhije morala sedaj sloneti na ustavnih temeljih, bi bila vojna v Jugoslaviji izgubljena," je rekel Churchill. Churchill sam ni skrival nezadovoljstva s predloženim sporazumom, bo pa kralju svetoval, naj ga podpiše, ker ne vidi druge poti za rešitev problema, čeprav utira pot diktaturi, ki nadzoruje armado. Dr. Šubašić je zavračal neutemeljene govornice o uvajaju Titove komunistične diktature, saj da celo Stalin ne želi komunističnega režima v Jugoslaviji.⁹⁶

Takoj po srečanju s Churchillom je kralj Peter Yarrowu obširno poročal o pogovorih, vendar je v britanskem zapisniku o tem več podrobnosti.⁹⁷ Bistveno v obeh dokumentih je, da je Churchill kralju Petru svetoval, naj sporazum podpiše.⁹⁸ John Colville, takratni osebni Churchillov tajnik je v svojem dnevniku zapisal: "Ko je kralj odšel, sta ministrski predsednik in Eden rekla, da bi, če bi bila na njegovem mestu, storila ravno obratno od tega, kar sta mu svetovala in bi Titu pokazala svoj prezir."⁹⁹

Churchill je že 17. novembra 1944 v prvem pogovoru s kraljem Petrom o beograjskem sporazumu Tito-Šubašić (kar je kralj v pogovoru z Yarrowom zamolčal) dejal, "da mu je jasno, da Tito je in da bo ostal, dokler bo živ, gospodar v Jugoslaviji." Povedal je tudi, "da je v Moskvi dosegel s Stalinom glede Jugoslavije dogovor, po katerem sta si državi vzajemno priznali, da imata v Jugoslaviji enake interese, in dogovorila sta se, da bosta vodila skupno politiko."¹⁰⁰

Kralj Peter se je pozno v noč 10. januarja 1945 posvetoval s svojimi svetovalci in spet vnaprej Yarrowu dal kopijo pisma za Churchilla, da vztraja pri zahtevi, da sam izbere člane namestništva in da ne sprejema, da bi AVNOJ imel zakonodajno oblast. To je bilo rečeno v osnutku kraljevega sporočila za javnost.¹⁰¹ Zdaj pa je bil ogenj v strehi. Eden je prek veleposlanika Stevensona kar po telefonu sporočil kralju, naj pod nobenim pogojem ne objavi sporočila za javnost in zahteval takojšnji sestanek.¹⁰² V pogovoru na štiri oči je kralja opozoril, da tvega svoj prestol in požiga vse mostove za seboj. Skupaj s stalnim državnim podsekretarjem Sargentom sta spo-

⁹³ Cable Nr. 61, 8. 1. 1945.

⁹⁴ Cable Nr. 62, 9. 1. 1945.

⁹⁵ Cable Nr. 63, 9. 1. 1945. Prim. pismo Yarrow - Buxton, Shepardson, 9. 1. 1945.

⁹⁶ Cable Nr. 65, 10. 1. 1945.

⁹⁷ Public Record Office, Foreign Office 371/48860, R 1092/130/92. Prim. Dušan Biber, rubrika Retrospektiva, VUS, 5. 9. 1973, št. 1113, str. 24-25. Za celoten kompleks zapletov okrog beograjskega sporazuma Tito-Šubašić tudi n. d., VUS, 7. 2. 1973 - 7. 3. 1973, št. 1083-1087; VUS, 12. 9., št. 1114, 26. 9. 1973, št. 1116; D. Šepić, n. d., 316-404.

⁹⁸ Cable Nr. 64, 9. 1. 1945.

⁹⁹ John Colville: *The Fingers of Power, Downing Street Diaries 1939-1945*. London 1985, str. 550.

¹⁰⁰ Dušan Biber (urednik): *Tito-Churchill*. Zagreb 1981, str. 369. Prim. tudi druge britanske diplomatske dokumente na str. 375-80, 387, 393-7, 399-402, 406, 408, 412-3, 416, 417, 420-3, 425-8, 431-7, 439-48, 450-3, 455-6, 458, 461, 467-9, 486-7, 490-1.

¹⁰¹ Cable Nr. 66, 10. 1. 1945.

¹⁰² Cable Nr. 67, 11. 1. 1945.

ročilo s kraljevim privoljenjem spremenila. Ni bilo več govora o kraljevi želji za sestanek z maršalom Stalinom, marveč le še o velikem spoštovanju zanj, niti ne o nasprotovanju "formiranju", temveč le o "formi" kraljevega namestništva.¹⁰³

Člani Šubašičeve vlade so na seji 12. januarja razpravljali o odstopu, vendar na prigovarjanje Churchilla in Edena tega niso storili. Kralj pa je napovedal, da bo sporočil Edenu, da se želi sestati z maršalom Titom v prisotnosti Edena ali Churchilla.¹⁰⁴ Eden je na sestanku s kraljem priporočal previdnost. Predlagal je, naj kralj rajši sporoči Titu svoje protipredloge. Kralj je potem takoj sprejel generala dr. Velebita, nato pa še dr. Šubašića. Ta je hotel z vlado na vrat in na nos odleteti v Beograd, v kar drugi člani vlade niso privolili.¹⁰⁵

Po navedbah kralja Petra Yarrowu sta general Ristić in minister Marušić ugovarjala kraljevemu protipredlogu, Kosanović in Šutej pa soglašala, naj bi bodoča vlada do volitev v ustavodajno skupščino delovala kot kraljevo namestništvo in zakonodajno telo hkrati. Dr. Šubašić je zvečer opozoril kralja, naj svoj protipredlog pošlje Churchillu še pred razpravo v Spodnjem domu. Ni ugovarjal zamisli, da kralj imenuje namestništvo s pravico veta, vztrajal pa je, da mora AVNOJ še naprej delovati kot zakonodajna oblast. Opozarjal je kralja na demonstracije v Beogradu. Kralj je trmasto vztrajal pri svojem in najavil pisno formulacijo svojega protipredloga, o katerem je potem obvestil Edena.¹⁰⁶

Po navodilih direktorja OSS generala Donovana je Yarrow nemudoma o vsem obveščal veleposlanika Pattersona, ta pa State Department. Da pa OSS le ne bi ostal v senci diplomacije, je Yarrow predlagal centrali v Washingtonu, naj kopije njegovih pomembnejših poročil takoj pošilja v vednost State Departmentu. Tako bodo lahko odkrili vir informacij in prispevek OSS.¹⁰⁷ Vendar pa Yarrow ni bil posebno zadovoljen s svojim delom in položajem. Na srečanju z generalom Donovanom v Londonu 28. decembra 1944 je poudaril, da nima nobene želje z veleposlaništvom ZDA odpotovati v Beograd, kjer ne bi imel nobene možnosti za res ustvarjalno in konstruktivno delo. Donovan se je strinjal in nakazal dve možnosti za novo zaposlitev, ki pa iz varnostnih razlogov v dokumentu nista bili omenjeni. Veleposlanik Patterson je vztrajal, da Yarrow ostane pri svoji zadolžitvi, dr. Šubašić pa mu je že omenjal namestitev v vili v Beogradu.¹⁰⁸ John C. Hughes mu je svetoval, naj se prej vrne v Washington in se šele potem odloči.¹⁰⁹

"Povejte Billu Donovanu, da ste, kot sem rekel, opravili veliko delo in presrečen bom, če boste združili svoje sile z mojimi v Beogradu. Povejte mu, da so njegova poročila OSS in pomoč v Londonu bila za mojo ambasado vrednejša od vseh drugih agencij skupaj in da sem resnično hvaležen," je pisal veleposlanik Patterson Yarrowu pred njegovim odletom v Washington.¹¹⁰

Iz pisma Johna C. Hughesa je mogoče sklepati, da je OSS nameraval poslati Bernarda Yarrowa na delo v Rusijo (The bounding Russian). Tako Hughes kot šef tajne obveščevalne službe Shepardson sta se strinjala, naj Bernie (Bernard Yarrow)

¹⁰³ Cable Nr. 68. 11. 1. 1945.

¹⁰⁴ Cable Nr. 69, 14. 1. 1945.

¹⁰⁵ Cable Nr. 70, 15. 1. 1945.

¹⁰⁶ Cable Nr. 71, 16. 1. 1945.

¹⁰⁷ Cable Nr. 72, 16. 1. 1945.

¹⁰⁸ Yarrow - John C. Hughes, 3. 1. 1945.

¹⁰⁹ John C. Hughes - Bernard Yarrow, 18. 1. 1945.

¹¹⁰ Richard C. Paterson, Jr. - Bernard Yarrow, 19. 1. 1945.

ne bi šel v Jugoslavijo in da v bližnji bodočnosti prekine svoje sedanje dejavnosti.¹¹¹ Tako stališče sta zavzela ne glede na pisno zahtevo Cavendisha W. Cannona iz State Departmenta, naj se Yarrow čimprej vrne v London, zlasti še glede na kritični stadij v pogajanjih med dr. Šubašičem, kraljem Petrom in maršalom Titom.¹¹² Yarrow je potem le odletel v London.

Ni na voljo virov prve roke o vsebini pogovora Donovan-Yarrow 28. decembra 1944 v Londonu. Ilija Jukić zatrjuje, da mu je kralj Peter sam pravil, da ga je general Donovan spodbujal, naj se čimprej znebi izdajalca Šubašiča. Donovan naj bi po navedbah Jukića 31. maja 1944 ob pol enajstih zvečer ultimativno zahteval od kralja, naj dr. Šubašiču da mandat za sestavo vlade, kar se je naslednjega dne tudi zgodilo. Že od septembra 1944 dalje naj bi si Donovan prizadeval za Šubašičev padec, ker naj bi bil slednji povsem v oblasti Tita.¹¹³ V dostopnih dokumentih o operaciji Shepherd Project ni najti potrdila za takšne trditve.

Pred odhodom v Washington je Yarrow še istega dne v celoti posredoval kraljevo pismo Churchillu z dne 20. januarja 1945 s pritožbo zoper najavo predsednika britanske vlade v Spodnjem domu, da bo vlada tudi brez privolitve kralja šla naprej v uresničitev sporazuma.¹¹⁴ Sicer pa sta poročila kasneje pošiljala sodelavca s šiframa 1048 in 1045. Iz teh depeš razberemo, da se je kralj posvetoval s člani vlade za Šubašičevim hrbtom. Britanci so dr. Šubašiču svetovali, naj ne odstopi, vlada pa naj bi v dveh dneh odpotovala v Beograd. Kraljica Marija naj bi podpirala dr. Šubašiča, se odrekla kralju Petru, ki naj bi odstopil v korist mlajšega brata Tomislava. Kralj je goreče prosil za pomoč predsednika Roosevelta in generala Donovana.¹¹⁵ OSS je še pred Churchillom dobil vpogled in je posredoval kraljevo pismo z dne 24. januarja 1945 britanskemu ministrskemu predsedniku. Kralj je zahteval Šubašičevo ostavko, potem pa mu bo spet zaupal mandat za sestavo nove vlade.¹¹⁶

Dr. Šubašič je že 20. januarja s pismom obvestil kralja Petra o Titovi želji, da kralj takoj v celoti sprejme sporazum in da vlada takoj pride v Jugoslavijo, vendar je prepis pisma prispel v roke OSS šele pet dni kasneje. Po sporočilu State Departmenta s priporočilom, da se doseže sporazum, je dr. Šubašič le privolil, da odstopi in nato kot ponovni mandatar reformira svojo vlado.¹¹⁷ Vendar pa je general Velebit po navedbah OSS preprečil dr. Šubašiču, da v tem smislu podpiše in objavi sporočilo za javnost.¹¹⁸ Foreign Office je 27. januarja pisno obvestil dr. Šubašiča, da Stalin želi takojšen odhod vlade v Beograd. Churchill je odgovoril, da še čaka na privolitev Roosevelta. Kralj je želel, da v odsotnosti veleposlanika Pattersona in namestnika Shantza vest o tem po "pravem kanalu" pride v roke. Dr. Šubašič se je zgrudil in zaprosil za dva dni dopusta.¹¹⁹ Slednjič je potem 29. januarja 1945 le bilo objavljeno sporočilo o Šubašičevi ostavki, o sestavi "nove" vlade brez

¹¹¹ John C. Hughes - Richard Southgate, 27. 1. 1945.

¹¹² Cavendish W. Cannon, (načelnik oddelka za Jugovzhodno Evropo v State Departmentu) - gdč. Gilman, memorandum 25.1. 1945.

¹¹³ Ilija Jukić: *The Fall of Yugoslavia*. New York, London 1974, 233-234, 271.

¹¹⁴ Cable Nr. 75, 20. 1. 1945.

¹¹⁵ Nr. 5199, 23. 1. 1945.

¹¹⁶ Cable Nr. 77, 24. 1. 1945.

¹¹⁷ Cable Nr. 78 in 79, 25. 1. 1945.

¹¹⁸ Cable Nr. 80, 26. 1. 1945.

¹¹⁹ Cable Nr. 81, 27. 1. 1945.

ministra vojske generala Ristića in imenovanju kraljevega namestništva.¹²⁰

Sledili so znani zapleti okrog imenovanja generala Dušana Simovića za enega izmed treh kraljevih namestnikov. Dr. Šubašić si ni bil na jasnem, ali bo odpotoval v Beograd ali v New York.¹²¹ Kralj Peter je 7. februarja sam predsedoval seji svoje vlade in zahteval od vsakega člana vlade posebej, naj ne odpotuje v Beograd, dokler se ne reši vprašanje sestave kraljevega namestništva.¹²² Naslednjega dne je dr. Šubašić večerjal z Yarrowom. Zaskrbljen za svojo bodočnost in usodo dr. Mačka je spet namignil, da bi se najrajši vrnil v ZDA, se upokojil in začel pisati spomine.¹²³

Vendar pa je dr. Ivan Šubašić s svojo vlado 15. februarja 1945 dopoldne slednjič le odletel v Beograd. Bernard Yarrow je z zadnjim telegramom št. 89 o tem v najstrožji tajnosti poročal svojim nadrejenim, v prvi vrsti direktorju OSS generalu Donovanu in hkrati posredoval tudi vsebino kraljevega pisma v upanju, da bo Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije sprejel sestavo kraljevega namestništva, ki mu bo skupna vlada prisegla.¹²⁴

Kraljevi Šubašićevi vladi pa so bila namenjena reprezentančna darila: 6 brivskih aparatov, 100 britvic, 3 pozlačena Parker nalivna peresa, 3 mehanični svinčniki, 6 svetilk z baterijami in 6 vžigalnikov.¹²⁵ Operacija Shepherd Project je bila tako končana.

Dušan Biber

THE SHEPHERD WITHOUT SHEEP
DR IVAN ŠUBAŠIĆ AND THE OSS SHEPHERD PROJECT

S u m m a r y

This paper, which is based almost entirely on the OSS New York Office's Secret Intelligence (SI) files (declassified in 1986 - National Archives and Records Administration, Washington, DC, Record Group 226, Entry 160, Box 26, Folders 167-9) deals with the activities and affiliation of Dr Ivan Šubašić, the former Governor (Ban) of Croatia and the last Prime Minister of the Yugoslav Royal Government in Exile, with the American secret intelligence service, the Office of Strategic Services - OSS, in the years 1944-45. Dr Amy Schmidt, an archivist in the National Archives has already summarised those activities in her excellent paper, which was read at the conference of the American Association for the Advancement of Slavic Studies held in Washington, DC in 1995. Kirk Ford Jr. vaguely tackled this issue in his thesis published in 1992 which refers to the biography of General William Donovan, Director of the OSS, written by Anthony Cave Brown.

The OSS' Director, General Donovan met Dr Šubašić at least four times (26 August and 16 October 1943 in New York City, 3 May 1944 in Washington, DC, and on 22 August 1944 in London). Dr Šubašić presented his *Penetration of Yugoslavia Project* in September 1943, according to which he would be the head of a mission based in Bari or Brindisi in southern Italy. Contacts would be established with roughly 1250 Yugoslav officers in POW camps in Italy, with the representatives of the Croat Peasant Party in occupied Croatia, the headquarters of the Croat Home Guards (Domobrans) and Tito's partisans. The Chief of the New York Secret Intelligence, John C. Hughes, was primarily interested in collecting military intelligence through Dr Šubašić's network.

President Franklin D. Roosevelt was being continuously informed of the developments of this operation code-named the Shepherd Project. As early as February 1944, Marshal Tito accepted the

¹²⁰ Cable Nr. 81 (napaka pri številčenju v dokumentu - op. p.), 29. 1. 1945.

¹²¹ Bernard Yarrow - Charles E. Cheston, 6. 2. 1945; prim. D. Biber: Komprimitirajući dokumenti. VUS, 19. 9. 1973, št. 115, str. 24-26.

¹²² Bernard Yarrow - Charles E. Cheston in drugi, 8. 2. 1945.

¹²³ Isto, 9. 2. 1945.

¹²⁴ Cable Nr. 89, 15. 2. 1945.

¹²⁵ Bernard Yarrow - poročnik W.T.W Beale, brez datuma.

proposal to meet Dr Šubašić in secret in the liberated territory. However, nothing was done in this respect until their official meeting on the island of Vis in June 1944.

Winston Churchill strongly urged King Peter II of Yugoslavia to appoint Dr Šubašić as the new Prime Minister of the Yugoslav Royal Government in Exile. Bernard Yarrow was promoted to the rank of a US colonel, dispatched to London and given a suite in the Hotel Claridge's in order to keep in close touch with Dr Šubašić. A series of cables, named the *Ivan Cables* and later the *Shepherd Cables Series #2*, was exchanged between London and Washington between 17 May 1944 and 15 February 1945, in which Bernard Yarrow meticulously reported on the activities of the Shepherd (Dr Šubašić) and King Peter of Yugoslavia throughout the delicate phases of the negotiations with Marshal Tito regarding the formation of an interim joint Yugoslav government.

Bernard Yarrow cabled to Whitney Shepardson, Chief of the Secret Intelligence in the OSS headquarters in Washington, DC on 17 May 1944: "I am spending from 5 to 6 hours every day with the Shepherd and he is consulting and confiding in me in every step so far taken by him." In a letter to Mr John C. Hughes dated 24 November 1944 he pointed out: "My relationship with Shepherd's boss and his wife [King Peter and Queen Alexandra] and mother-in-law [Princess Aspasia] is excellent. He confides in me and reports everything that comes to his knowledge."

After some differences of opinion the Shepherd Project became a joint OSS - State Department operation. Nevertheless, the State Department refused to give Yarrow the title Special Advisor or Special Counsellor to the Ambassador and "in event of political embarrassment arising from Yarrow's connection or activity it would have to disavow him entirely" as they put it.

Yarrow passed on many official Yugoslav documents sometimes even before they were sent to the British Government. The Shepherd Project operation thus enabled the US Government to be promptly and adequately informed well in advance, as well as to advise Dr Šubašić and King Peter and to a certain extent influence their policy. However, the Americans failed to win over the Croat Domobrans and form a united military force with the Partisans.

Matjaž Klemenčič

Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno

Proučevanje delovanja etničnih skupnosti oziroma posameznih priseljskih skupin med drugo svetovno vojno je bilo vedno predmet zanimanja in proučevanja številnih, zlasti ameriških ter evropskih zgodovinarjev. Tako je *Ameriško društvo za proučevanje etnične zgodovine* organiziralo septembra 1996 poseben simpozij v Miamiju na Floridi, katerega udeleženci, večinoma ameriški zgodovinarji, so se ukvarjali z vprašanji delovanja etničnih skupnosti oziroma priseljskih skupin v Združenih državah Amerike (v nadaljevanju besedila ZDA) med drugo svetovno vojno.¹

Zanimanje za omenjeno problematiko je v zadnjih dveh desetletjih močno poraslo, saj so se odprli številni novi arhivi in sicer predvsem arhivi organizacij, ki so jih ustanovili izseljenci med drugo svetovno vojno, ter tistih organizacij, ki so v okviru ZDA sledile delovanju izseljskih skupin med drugo svetovno vojno.²

Vprašanje izseljencev, zlasti njihov odnos do starih domovin med kriznimi obdobji, je bilo prisotno tudi na svetovnem kongresu zgodovinarjev v Montrealu leta 1995.³ Ob tem naj omenimo, da so kanadski organizatorji obdarovali udeležence kongresa s knjigo o kanadskih etničnih skupnostih v obdobju druge svetovne vojne.⁴ Vse to kaže, da predstavlja vprašanje etničnih skupnosti v priseljskih državah, zlasti raziskovanje njihovega delovanja med 2. svetovno vojno (odnos do dogodkov v stari domovini med 2. svetovno vojno), eno od tematik, s katero se moderno svetovno zgodovinopisje v najnovejšem obdobju vse intenzivneje ukvarja.

Tudi v Sloveniji so bila v zadnjem desetletju in pol izdana nekatera dela, ki so poskušala prikazati reakcijo slovenskih Američanov na dogodke na slovenskem etničnem ozemlju med in po 2. svetovni vojni.⁵

¹ Immigration History Society, American Ethnic Groups during the World War II. Miami, Florida, Sept. 15-18, 1996.

² V tem okviru je omembe vreden zlasti arhivski fond Office of Strategic Services - Foreign Language Division, ki se nahaja v Vsedržavnem arhivu (National Archive) v Suitlandu v ameriški zvezni državi Maryland. To organizacijo (bila je del Office of Strategic Services, predhodnice CIA) je med drugo svetovno vojno vodil Allan Cranston, kasnejši senator iz Kalifornije in eden izmed šestih nominiranih kandidatov demokratske stranke za predsednika ZDA na volitvah leta 1980.

³ Peoples in Diaspora: Changing Sources, Forms, and Meanings. *18th International Congress of Historical Sciences - Proceedings: Reports, Abstracts, and Introductions to Round Tables*. Montreal, August 27 to September 3, 1995, str. 109-136. M. Mark Stolarik: Emigre Groups in the Creation or Resurrection of New States in East-Central Europe, in the Twentieth Century, prav tam, str. 469-471.

⁴ *Canadian Ethnic Groups during the World War II*. Toronto, 1995.

⁵ S tem vprašanjem sem se ukvarjal tudi sam, v knjigi *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*. Gre za predelano doktorsko disertacijo, ki sem jo pod mentorskim vodstvom prof. dr. Toneta Ferencu obranil na Filozofski fakulteti v Ljubljani leta 1983. (Matjaž Klemenčič: *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji: Naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne*. Maribor 1987, (dalje Klemenčič, Ameriški Slovenci in NOB), str. 279-281). Zelo odmevne so bile reakcije slovenskih Američanov na tako

Ko obravnavamo ta vprašanja, moramo imeti pred očmi, da so Američani oziroma vlada ZDA izoblikovali (in še danes oblikujejo) svojo politiko na podlagi znanstvenega pristopa. Tako lahko v arhivih različnih svetovalcev ameriških predsednikov in članov ameriške administracije najdemo odprte mnoge možne rešitve zapletenih mednarodnih vprašanj, ki naj bi jih ameriška vlada podpirala. Ker so bila dogajanja na jugoslovanskih tleh med prvo in drugo svetovno vojno (še zlasti pa nastajanje jugoslovanske države med prvo in mednacionalni odnosi v nekdanji Jugoslaviji med drugo svetovno vojno) zelo zapletena, so se tudi ameriški politiki ukvarjali z vprašanjem, kako reševati nastale težave. Danes, ko je minilo že več kot pol stoletja od konca druge svetovne vojne in skoraj osem desetletij od konca prve svetovne vojne, lahko ugotavljamo, da je o takšnih ali drugačnih možnih rešitvah razpravljal ta ali oni visoki uradnik ameriške administracije že med drugo svetovno vojno, marsikatera od teh razmišljanj pa so se pojavila tudi že med prvo svetovno vojno. Na takšne primere nas opozarja tudi hrvaški zgodovinar Ivan Čizmić v članku, ki govori o principu samoodločbe narodov in ameriški politiki na področju bivše Jugoslavije v obdobju od Wilsona do Roosevelta.⁶ Čizmić ugotavlja, da je Woodrow Wilson že 27. maja 1916 izjavil, da ima vsako ljudstvo pravico do izbire državnosti v okviru katere bo živelo.⁷ Seveda pa Wilsonova predstava o naravni pravici vseh ljudstev, da si vladajo sami, ni bila sprejemljiva za vse. Tako je ameriški ambasador v Habsburški monarhiji F. Penfield, ki je z Dunaja poročal o reakcijah na ta razmišljanja zapisal, da za Habsburško monarhijo, v kateri je živelo 10 različnih ljudstev, ta teza ne more biti sprejemljiva.⁸ Wilson je ob vojni napovedi ZDA Nemčiji 6. aprila 1917 zapisal: "*Borili se bomo za to, kar obstoji v dnu naših duš, to je za demokracijo vseh tistih, ki so zatirani, da bodo lahko dvignili svoj glas in izbrali svoje vlade. Torej za svobodo malih narodov ter za univerzalno uporabo pravic in da bo prišlo do zveze svobodnih narodov, ki bo lahko zagotovila mir ter preživetje vseh ljudstev in zagotovila, da bo svoboda vladala vsemu svetu v svoji univerzalni in absolutni obliki.*"⁹

Znanstven pristop ameriške vlade do jugoslovanskega vprašanja med prvo svetovno vojno se kaže tudi v dejstvu, da je ameriška vlada zaprosila predstojnika Oddelka za južni vzhod pri State departmentu, Alberta H. Putneya, da prouči jugoslovansko vprašanje in predlaga rešitev. Putney, ki je bil tudi nekdanji dekan prav-

imenovano tržaško vprašanje. Andrej Vovko je za *Slovenski koledar* napisal članek o korespondencah predsednika Slovensko-Ameriškega narodnega sveta Etbina Kristana o boju Slovencev v ZDA za jugoslovanske meje na Primorskem in Koroškem; Andrej Vovko: Etbin Kristan o boju za jugoslovanske meje na Primorskem in Koroškem. *Slovenski koledar*, 1990, str. 156-159; isti: The Foundation of the Yugoslav Emergency Council in New York. *Slovene Studies* 1988, št. 2, str. 191-197) isti: Ustanovitev "Yugoslav Emergency Council" v New Yorku. *Zgodovinski časopis*, 1987, št. 3, str. 523-527). O tem so razmišljali v številnih objavljenih spominih posamezni priseljenci v ZDA, med njimi tudi pokojna Ana Praček-Krasna. (Ana Praček Krasna: *Moja ameriška leta*. Koper 1980, str. 155-158). Samo Kristen je o podobni tematiki napisal dober pregled pisanj in stališč glavnih ameriških časopisov do tržaškega vprašanja. (Samo Kristen: Ameriški tisk in Trst spomladi 1945. Konec nekega zavezništva. *Zgodovinski časopis*, 1990, št. 1, str. 101-112).

⁶ Ivan Čizmić: The Principle of Self-Determination of Nations and American Policy in the Region of the Former Yugoslavia from Wilson to Roosevelt. *Reflections on American Exceptionalism* (ured. David K. Adams in Cornelis A. van Minnen). Amsterdam 1996, str. 148-167.

⁷ Prav tam, str. 148.

⁸ U. S. Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, (dalje FRUS), *The Lansing Papers 1914-1920*, št. 2. Washington, 1939, str. 656.

⁹ Čizmić, n. d., str. 149.

ne fakultete v Illinoisu ter avtor številnih knjig o mednarodnih financah, je kmalu predlagal tri možnosti in sicer: vključitev vseh Jugoslovanov v habsburški imperij, vrnitev v predvojno stanje ali pa ustanovitev jugoslovanske države. Pri tem se je nekako najbolj nagibal k tretji možnosti, vendar pa naj bi takšna jugoslovanska država vključevala le Srbe in Hrvate, ne pa tudi Slovencev, katerih zgodovinske vezi z Avstrijo so bile po njegovem prepričanju, da bi jih prekinili. Za tako rešitev jugoslovanskega vprašanja se je zavzemal tudi zaradi jezikovnih razlik med Slovenci na eni ter Srbi in Hrvati na drugi strani. Glede Reke in Trsta je dejal, da po naravnem pravu pripadata Italiji, vendar pa naj bi Reka vseeno postala del Avstrije in sicer kot njen edini izhod na morje.¹⁰ Ko obravnavamo ta vprašanja, je pomembno še opomniti, kaj je Wilson januarja leta 1918 pravzaprav predlagal v znamenitih 14. točkah, ki jih je prebral v govoru obema domovoma ameriškega kongresa 8. januarja 1918 glede jugoslovanskega vprašanja.¹¹ Tako je v 10. točki dejal: "*Ljudstva Avstro-Ogrske, ki jo želimo videti ohranjeno in varno, morajo imeti najbolj svobodno možnost za avtonomni razvoj*". Vidi se, da Wilson še januarja 1918 ni verjel v razpad Avstro-Ogrske, ampak se je zavzemal za njeno preureditev, ki bi omogočila ljudstvom svoboden in demokratičen razvoj v okviru avstroogrskih meja.¹²

Da v prvih mesecih leta 1918 ameriška politika še ni izoblikovala stališča o jugoslovanski državi, dokazuje tudi ameriški odnos do Črne gore. Oktobra 1917 je kralj Nikola z ameriško privolitvijo začel pripravljati črnogorsko ambasado v Washingtonu. Ameriški predsednik Wilson v svojih 14. točkah, nekaj mesecev kasneje priznal pravico do lastne države tudi Črnogorcem. Črnogorski kralj Nikola, ki se je zavedal srbskih želja, si je močno prizadeval za ameriško priznanje zavezniškega statusa za svojo državo. Tako je 7. maja 1918 Thomas Page, ameriški ambasador v Rimu informiral Wilsona, da mu je kralj Nikola med obiskom v Rimu dejal, da so Črnogorci prepričani, da jih bodo ZDA podprle v teh prizadevanjih in da vidijo v ZDA utelešenje svobode in demokracije. Za črnogorskega ambasadorja v Washingtonu je kralj Nikola imenoval Gvozdenovića, ki ga je 20. septembra 1918 sprejel tudi predsednik Wilson. Gvozdenović je ob tem dogodku za ameriški tisk tudi izjavil: "*Majhne in zatirane države gledajo na zmago ZDA kot na garancijo za njihovo rešitev in tudi Črna Gora, ki je najmanjša med zavezniki, išče svobodo pri svojih zaveznikih*".¹³ Seveda so bile ob teh dogodkih zanimive tudi reakcije ameriškega tiska. Tako je *Washington Star* dne 3. novembra 1918 zapisal, da so aspiracije Črnogorcev enake kot aspiracije ostalih narodov iste rase, da bi postali del jugoslovanske konfederacije, medtem ko bi ohranili avtonomijo, neodvisnost in tradicije.¹⁴

Kljub vsemu pa je tudi v ZDA končno prevladalo stališče, da se podpre združitev jugoslovanskih narodov. Kako pomembno je bilo stališče italijanskih Američanov ob reševanju primorskega vprašanja, dokazuje tudi pismo, ki ga je vplivni ameriški senator Henry Cabot Lodge poslal italijanski skupnosti v Bostonu marca 1919, v katerem je zapisal, da je "*Italija gledala na Reko tako, kot so naši predniki gledali na*

¹⁰ Prav tam, str. 149.

¹¹ Birdsall S. Vial: *American History since 1865*. New York 1989, str. 203.

¹² Čizmić, n. d., str. 150.

¹³ FRUS, The Lansing Papers, 1914-1920, leto 1, Washington 1939, str. 44; Arhiv Ministarstva vanjskih poslova, Beograd, Arhiv Saveznog Sekretariata za spoljne poslove, Arhiv Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Srbije, fond srbskega ambasadorja v Washingtonu.

¹⁴ Čizmić, n. d., str. 151.

reko Mississippi"; tako razmišljanje je izhajalo iz ameriškega razmišljanja, da je vsak narod, ki bi poskušal napasti ustje Mississippija, sovražnik ZDA. Henry Cabot Lodge je tudi izjavljal, da "je Reka italijanska po krvi, jeziku in tradicijah. Tako so italijanske zahteve, da bi ustvarila naravne vezi med Reko in matično državo popolnoma upravičene".¹⁵ Predsednik Jugoslovanskega odbora iz Londona, dr. Ante Trumbić, ki je bil po rodu Hrvat, se je 30. oktobra 1918 obrnil na Jugoslovanski narodni odbor v Washingtonu s prošnjo, da bi le-ta posredoval pri ameriški vladi, naj s 50.000 možmi okupira strateška področja Dalmacije, Istre, Kranjske, Hrvaške in Slavonije. Bal se je namreč, da bi ta področja okupirali srbska ali italijanska armada, kar bi imelo hude politične posledice. Ameriška predstavnika komiteja, hrvaškega porekla, Nikola Gršković in Ante Hinković, sta o tem govorila s pomočnikom državnega sekretarja (Philipssom), ki ju je vprašal, zakaj Jugoslovanski odbor tako nasprotuje srbski okupaciji. Odgovorila sta mu, da bi srbska okupacija pospešila velikosrbske apetite, avstroogrski Jugoslovani pa ideje velike Srbije nočejo sprejeti. Omenila sta še, da če se bo stvar razpletla drugače, bo to najverjetneje pripeljalo do državljanske vojne, ki bi lahko bila usodna za svetovni mir. Kljub temu da so nekateri visoki uradniki in ministri Wilsonove administracije zares razmišljali in tudi predlagali zasedbo omenjenih območij, je State Department v odgovoru z dne 11. novembra 1919 vendarle zapisal, "da se Američani ne bodo vmešavali v probleme Reke ali v jadransko vprašanje, saj ima ameriška vlada opraviti z drugimi pomembnejšimi vprašanji". Zaradi tega Trumbićevega predloga je prišlo na poziv italijanske vlade do velikih protestov italijanskih izseljencev v ZDA. Razmere je izkoriščal tudi član ameriškega kongresa italijanskega porekla, Fiorello La Guardia (kasnejši župan New Yorka), ki je neprestano poudarjal, da obstajajo med Čkoslovaško in Jugoslavijo velike razlike, saj se je Čkoslovaška borila na strani zaveznikov, Jugoslavija pa proti njim.¹⁶

Primorsko vprašanje je bilo pomembno celo na predsedniških volitvah leta 1920. Slovenski Američani so podpirali demokrata Jamesa Coxa, italijanski Američani pa republikanskega kandidata Warrena G. Hardinga.¹⁷ Kljub vsemu pa so uradniki ameriškega State Departmenta med obema vojnama bili ves čas nenaklonjeni jugoslovanski državi in ji niso zaupali. Ameriški politiki in ameriško javno mnenje so Jugoslavijo, ki je nastala po sporazumu v Versaillesu, imeli za neuspešno in umetno tvorbo.

Med drugo svetovno vojno sta ameriška država in ameriška vlada v glavnem sledili britanski politiki, in to tako glede jugoslovanskega vprašanja, kakor glede vprašanja četnikov ter partizanov na področju nekdanje Jugoslavije. Ob tem pa velja omeniti, da so se ameriški visoki uradniki veliko ukvarjali zlasti z usodo Jugoslavije po drugi svetovni vojni in puščali glede tega vprašanja odprte najrazličnejše možnosti. Tako je ameriški podsekretar za zunanje zadeve, Sumner Welles, v svoji knjigi spominov zapisal, da je Roosevelt velikokrat razmišljal, naj bi vprašanja meja ter državnih oblik in držav, v katerih bi naj posamezni narodi živeli, reševali na podlagi splošne samoodločbe narodov. Tako naj bi za razrešitev sporov

¹⁵ Prav tam, str. 155.

¹⁶ Prav tam, str. 154-155.; Victor S. Mamatey: *The United States and East Central Europe*. Princeton, New Jersey 1957, str. 91.

¹⁷ *Ameriška domovina*, Cleveland, 20. 9. 1920, št. 100, str. 1; Poziv Lahom, da volijo republikance.

med Srbi, Hrvati in Slovenci uporabili plebiscit in tako enkrat za vselej odpravili vprašanja, ki so tako bremenila Karađorđevićovo Jugoslavijo. Po Wellesu Roosevelt ni skrbela ekonomija teh treh narodov, če bi se odločili za neodvisne države, niti ga ni kaj dosti skrbela revščina, ki se je po razpadu Avstro-Ogrske ter sporazumu v Versaillesu vse bolj bohotala na teh območjih. Welles je v svojih spomilih še poudaril, da je Roosevelt predlagal plebiscite tudi za rešitev vprašanj zatiranih narodnih manjšin.¹⁸ Tako je Roosevelt v pismu 14. julija 1941 opozoril Churchilla, naj nikomur ne obljublja, da bodo ostale meje po koncu vojne nespremenjene, še posebej pa naj ne obljublja Trsta Jugoslaviji, prav tako pa tudi Jugoslavija ne bo obnovljena takšna kot je bila pred vojno. Podobne zahteve je Roosevelt postavil Churchillu tudi glede obnovitve Češkoslovaške in Nizozemske, saj naj bi šlo za "*primer neumne zgodbe*". V tem pismu je Roosevelt predlagal plebiscite kot možnost za obuditev malih držav v interesu svetovne harmonije, saj naj bi le tako "*odstranili Hrvate od srbskih vratov in obratno*". Churchilla je Roosevelt celo prosil, naj izjavi, da ni bilo nobenih povojnih garancij za teritorije, populacije ali ekonomije.¹⁹ Churchill na ta Rooseveltov predlog ni odgovoril.

Zanimiva je tudi Čizmičeva razlaga, zakaj je Roosevelt omenjal v svojem govoru študentskemu kongresu v Washingtonu, da so med bojujočimi se državami na strani antifašistične koalicije med drugimi tudi Norveška, Českoslovaška, Poljska, Srbija in Grčija.²⁰ 18. maja 1944 naj bi Roosevelt v pismu Churchillu med drugim zapisal, da mu je kralj Peter ob pogovorih o možnostih rekonstrukcije Srbije (in ne Jugoslavije), izjavil, da je Srb, vendar pa bi on osebno raje imel Jugoslavijo, pa čeprav naj bi različne državne tvorbe v okviru nekakšne Balkanske konfederacije razrešile večino težav.²¹ Konfederacija kot rešitev jugoslovanskega vprašanja je bila močno prisotna v londonskih političnih krogih. Nekateri člani britanske vlade so nasprotovali ponovni obnovitvi Jugoslavije in podpirali njeno razdelitev po etničnih kriterijih, ki bi nato postali del Podonavske federacije. Hkrati so se člani jugoslovanske vlade v Londonu zavzemali za nekakšno skupno Jugoslavijo, v kateri bi Slovenci, Hrvati in Srbi imeli skupno le vojaško obrambo in zunanje zadeve, vsa ostala področja pa bi bila stvar njenih posameznih delov.²²

Zanimivo je, da naj bi po zapisih hrvaških emigrantov leta 1944 tudi sovjetski maršal Tolbuhin poslal v Zagreb delegacijo, ki se je srečala z poglavnikom Antejem Pavelićem in mu predlagala, da bi Sovjetska Zveza Hrvatsko priznala za neodvisno državo, če bi bila ta država komunistična, kar pa naj bi ta odklonil.²³

State Department je bil zaskrbljen zaradi obsega državljanske vojne v Jugoslaviji, ki se je kazala tudi v sporih med južnimi Slovani v ZDA ter v Južni Ameriki. Zanimivo je, da je direktor Office of War Information, Elmer Davis, sklical predstavnik jugoslovanskih izseljencev 18. septembra 1942 na sestanek, ki ga je vodil že omenjeni Allan Cranston. Na tem sestanku je šestnajst predstavnikov jugoslovanskih Američanov podpisalo sledečo resolucijo: "*Zavezujemo se, da bomo sledili pozivu ameriške vlade, naj delujemo v skupnosti z vsemi Američani, ne glede na na-*

¹⁸ Sumner Welles: *Seven Decisions That Shaped History*. New York 1951, str. 136.

¹⁹ Roosevelt and Churchill, *Their Secret Wartime Correspondence* (ur. Francis L. Loewenheim, Harold D. Langley, Manfred Jonas). New York 1975, str. 149-151; Roosevelt Churchill 14. 7. 1941.

²⁰ Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, str. 192.

²¹ Čizmič, n. d. str. 160.

²² Prav tam, str. 160.

²³ Prav tam, str. 160-161.

rodnost ali rasno poreklo, pri živih nalogah in delu, s ciljem, da zmagamo in si pridobimo svobodo. Zavezujemo se, da bomo nasprotovali vsem naporom, s katerimi skušajo Američane jugoslovanskega porekla organizirati enega proti drugemu." ²⁴

Zanimivo je tudi ugotavljanje reakcij slovenskih izseljencev na dogajanja med drugo svetovno vojno, ki so povezane s predlogi za spreminjanje meja in oblikovanje novih državnih tvorb, in sicer tako, kot so o tem poročali viri sodobnih obveščevalnih služb. *Office of Strategic Services - Foreign Language Division* je namreč zelo pozorno spremljal dogajanja med izseljenci v tem obdobju in njihove reakcije na dogajanja v stari domovini, kakor tudi njihove reakcije na predloge o spremembah meja in ustvarjanju novih držav, ki so bile zelo številne zlasti na področju vzhodne Srednje Evrope.

Ameriški Slovenci so že med obema svetovnima vojnama zelo ostro reagirali na vsak primer nasilja nad Slovenci v zamejstvu. O vprašanih slovenskih manjšin zunaj meja Jugoslavije pa je veliko pisal tudi slovenski etnični tisk v ZDA. Med obema vojnama so Slovenci skupaj s Hrvati organizirali številne protestne manifestacije in pošiljali peticije oblastem ZDA, da bi podprle boj za ohranitev etnične identitete slovenskih manjšin, kakor tudi zoper nasilje proti posameznim slovenskim inštitucijam. Ob tem je bilo še posebej omenjeno nasilje italijanskih fašistov nad Slovenci v Italiji. Tako so v največji slovenski naselbini v ZDA, v Clevelandu, organizirali protestne manifestacije v Slovenskem narodnem domu na St. Clairu Avenue, ko je prišlo do požiga Slovenskega narodnega doma v Trstu. ²⁵

Aktivnosti slovenskih priseljencev med drugo svetovno vojno lahko razdelimo na dve obdobji. Prvo obsega čas od izbruha druge svetovne vojne do konca leta 1942. To je obdobje, v katerem so slovenski priseljenci in njihovi voditelji podpirali boj jugoslovanskih ljudstev proti silam osi, in sicer tako, da so si dopisovali s pomembnimi svetovnimi voditelji, člani jugoslovanske vlade in kasneje z njenimi voditelji v izgnanstvu. ²⁶ Voditelji slovenskih bratskih podpornih organizacij v ZDA so ustanovili tudi *Jugoslovanski pomožni odbor - Slovensko sekcijo*, da bi za trpečo domovino zbrali finančno pomoč, ki naj bi jo poslali po koncu vojne. Za predsednika so izbrali predsednika Slovenske narodne podporne jednote, Vincenta Cainkarja. ²⁷

V začetku leta 1942 so slovenski Američani s pomočjo *Zveze slovenskih župnij* organizirali še en pomožni odbor, ki so ga koordinirale slovenske župnije v ZDA. Te aktivnosti je organiziral pater Bernard Ambrožič, slovenski katoliški duhovnik, ki mu je uspelo pobegniti iz Jugoslavije pred Hitlerjevim napadom. Ambrožič je organiziral aktivnosti *Zveze slovenskih župnij* s pomočjo duhovnikov slovenskega porekla in pod geslom takojšnje pomoči, kar je praktično pomenilo, da so slovenski Američani zbrali sredstva in jih preko vatikanske banke odposlali škofu Gregoriju Rožmanu v Ljubljano. V svojem uradu v Ljubljani je škof Rožman organiziral pomoč za Slovence, žrtve fašističnega terorja, še zlasti pa za tiste, ki so iz Gorenjske in Štajerske pobegnili v Ljubljansko pokrajino. ²⁸ Na ta način si je škof Rožman

²⁴ Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, str. 194.

²⁵ *Ameriška domovina*, Cleveland, 16. 7. 1920, št. 82, str. 1; Demonstracije proti Jugoslovanom v Trstu; 19. 7. 1920, št. 83, str. 1; Besna borba Lahov proti Jugoslovanom v Trstu; 23. 7. 1920, št. 85, str. 1; Uradne vesti o barbarizmu Lahov.

²⁶ Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, str. 165.

²⁷ Prav tam, str. 166-169.

²⁸ Prav tam, str. 169-171.

pridobil pomoč ameriških državljanov za svoje humanitarne dejavnosti. Na političnem področju je *Zveza slovenskih župnij* prav tako zahtevala združitev celotnega slovenskega etničnega ozemlja.

Drugo obdobje dejavnosti slovenskih priseljencev v ZDA se je pričelo decembra 1942, po ustanovitvi *Slovenskega ameriškega narodnega sveta*.²⁹ Iz enega od pripravljanih sestankov na Slovenski narodni kongres, na katerem so izvolili omenjeni *Slovenski ameriški narodni svet*, so poslali resolucijo ameriškemu državnemu sekretarju Cordellu Hullu, s katero so protestirali proti označevanju primorskih Slovencev kot tujcev iz sovražne države. Ko so ZDA vstopile v drugo svetovno vojno, so se morali državljani vseh tistih držav, s katerimi so bile ZDA v vojni, registrirati pri ameriških oblasteh. To je veljalo tudi za Slovence iz Primorske in Hrvate iz Istre, ki so bili formalno državljani Italije. V resoluciji so poudarili dejstvo, da so primorski Slovenci in Hrvatje emigrirali v ZDA v glavnem med obema svetovnjima vojnoma. Ker je bil glavni razlog njihove emigracije pobeg pred fašizmom, jih naj ameriške oblasti ne bi obravnavale kot sovražne tujce. Ta akcija ameriških Slovencev, ki je bila usklajena s podobno akcijo jugoslovanske vlade v izgnanstvu, je bila uspešna.³⁰

5. decembra 1942 so predstavniki slovenskih ameriških organizacij zasedali v Slovenskem narodnem domu na St. Clair Avenue v Clevelandu na slovenskem narodnem kongresu in ustanovili *Slovenski ameriški narodni svet*. Na tem kongresu je bilo prisotnih 528 delegatov slovenskih ameriških bratskih podpornih, kulturnih ter političnih organizacij. Med delegati so bili predstavniki vseh političnih frakcij v ameriško slovenskem etničnem in političnem gibanju, med njimi tudi predstavniki socialistično, liberalno in klerikalno usmerjenih organizacij. Prisotni so bili tudi predstavniki jugoslovanske vlade v izgnanstvu, ki so sicer lahko pozdravili kongres, vendar pa jim organizatorji niso dovolili aktivno sodelovati v programu kongresa. Kot predstavniki jugoslovanske vlade v izgnanstvu so se kongresa udeležili jugoslovanski veleposlanik Konstantin Fotić ter člani vlade Franc Snoj, dr. Miha Krek in dr. Boris Furlan. Zanimivo je, da je kongres pozdravil tudi Slovenec iz Primorske (dr. Ivan Marija Čok), poleg njega pa še župan Clevelanda (Frank Lausche) ter predstavniki hrvaških in srbskih ameriških bratskih podpornih organizacij.³¹

Na kongresu so izvolili tudi vodstvo *Slovenskega ameriškega narodnega sveta*.³² Tako je bil za predsednika izvoljen Etbín Kristan, za častnega predsednika Louis Adamič, za prvo podpredsednico Marie Priesland (predsednica Slovenske ženske zveze) in za drugega podpredsednika Janko Rogelj (predsednik Ameriške bratske

²⁹ Prav tam, str. 214-217.

³⁰ Prav tam, str. 191-201.

³¹ Prav tam, str. 214-218.

³² Kasnejšo usodo Slovenskega ameriškega narodnega sveta je avtor tega prispevka podrobno obrazložil že v svoji disertaciji. Bolj ko je postajalo Slovincem v ZDA jasno, da se je v Sloveniji poleg odpora proti okupatorju dogajala tudi sprememba družbenega sistema in komunistična revolucija, teže je bilo ohranjati enotnost v politični akciji. Tam je podrobno dokumentirano orisal odstopne izjave posameznih katoliških ameriško-slovenskih voditeljev, tako katoliških duhovnikov, kot tudi voditeljev katoliških podpornih organizacij ter desnih socialistov. Po vseh teh odstopih se je SANS iz vseslovenske ameriške organizacije spremenil v organizacijo, ki je podpirala slovenske partizane, medtem ko je na drugi strani Zveza slovenskih župnij opozarjala na obstoj drugih gverilskih skupin v Sloveniji. Ta zveza je tudi podprla humanitarno akcijo škofa Rožmana. Prim. Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, str. 165-267.

zveze). Poleg tega je bil za sekretarja izvoljen Kazimir Zakrajšek (eden vodilnih ameriško-slovenskih duhovnikov), za blagajnika Josip Zalar, sicer glavni tajnik Kranjsko slovenske katoliške jednote, za zapisnikarja pa Mirko Kuhelj, pomožni tajnik Slovenske narodne podporne jednote.³³

Kongres je razpravljal in sprejel resolucije o slovenskih Američanih in vojni, položaju Slovencev v Jugoslaviji in sosednjih državah, bodočnosti Jugoslavije in o politični akciji slovenskih Američanov. V resoluciji o položaju Slovencev v Jugoslaviji in sosednjih državah so še posebej obravnavali zahtevo po združenih Sloveniji, to je Sloveniji, v kateri bi vsi Slovenci živeli v eni državi.³⁴ Kongres je sprejel tudi resolucijo proti poskusom Otta Habsburškega, da bi se ustanovila federacija podonavskih dežel v Srednji Evropi. Obsodili so tudi poskus ustanoviti avstrijski bataljon v sklopu ameriške vojske, v katerem bi služili priseljenci iz dežel bivše Habsburške monarhije oziroma njihovi potomci. S tem je Otto Habsburški vsaj simbolično poskusil ustvariti v očeh ZDA videz enotnosti narodov z območja Srednje Evrope.³⁵

Zanimivo je, da je večina Američanov (tako priseljencev kakor tudi njihovih potomcev), ki so se v ZDA preselili iz Habsburške monarhije, protestirala proti ustanovitvi takšnega bataljona; zlasti je bilo polno protestov poljsko, slovensko, hrvaško, slovaško in ostalo etnično časopisje.³⁶ O tem sta si dopisovala tudi Louis Adamič in Eleanor Roosevelt, ki je na to vprašanje opozorila tudi svojega soproga, predsednika ZDA Franklina Delana Roosevelta. Tako je končno prišlo do ukinitve tega bataljona.³⁷

Zanimivo je, da iz tega obdobja izhajajo mnoga druga razmišljanja o ustanovitvi novih federacij v vzhodni srednji Evropi. Mnoga med njimi niso predlagala ponovne ustanovitve Jugoslavije.³⁸ Skoraj nobeno ni predlagalo zadovoljive rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja, to je združitve večine ozemlja, ki so ga Slovenci pojmovali kot svoje etnično ozemlje. Izjema je bil le predlog za ustanovitev Podonavske katoliške federacije pod vodstvom Otta Habsburškega, katero naj bi sestavljale Slovaška, Avstrija, Madžarska, Romunija, Hrvaška in Slovenija skupaj Primorsko ter južno Koroško.³⁹

Ko danes po več kot pol stoletja razmišljamo o teh dogodkih, se nam poraja misel, da so omenjeni predlogi delo Vatikana oziroma delo Kazimirja Zakrajška. Ker pa so vatikanski arhivi, s pomočjo katerih bi lahko prišli do ustreznih do-

³³ Prav tam, str. 215.

³⁴ Prav tam, str. 216.

³⁵ Prav tam, str. 215.

³⁶ National Archives of the United States, Suitland Maryland, R.G. 165, box 1959, fond OSS, Foreign Language Division, Foreign Nationality Groups in the United States, (dalje NAUS-OSS-FLD) Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, No. 123, 13. 5. 1943, Otto Habsburg.

³⁷ Franklin D. Roosevelt Memorial Library. Hyde Park, New York, Fond Eleanor Roosevelt, War Department, Bureau of Public Relations, Press Branch: Austrian Infantry Battalion to be organized by U. S. Army, 19. 11. 1942; Adamič Eleanor Roosevelt, 28. 11. 1942; Franklin D. Roosevelt Eleanor Roosevelt, 7. 12. 1942; Patterson Eleanor Roosevelt, 16. 12. 1942; Eleanor Roosevelt Adamiču, 23. 11. 1942; *Amerikanski Slovenec*, Chicago, 28. 5. 1943, št. 104, str. 1, Razpustitev Habsburškega bataljona.

³⁸ NAUS, OSS-FLD, Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, no. 129, 24. 5. 1943. The Idea of Federation in Central and Eastern Europe, As Reflected among Political Refugees and Foreign Nationality Groups in the United States.

³⁹ Prav tam, str. 22.

kazov, še zaprti, so to danes le domneve.⁴⁰

Ameriške oblasti so idejam o spremembah zemljevidov po drugi svetovni vojni, ki so jih razvijali voditelji etničnih skupnosti v ZDA in politični emigranti, sledili zelo pozorno. Zato so ustanovili že omenjeni poseben oddelek predhodnika Centralne obveščevalne službe (Central Intelligence Agency) - *Office of Strategic Service*, oziroma tako imenovani tujejezični oddelek te službe. - *Foreign Language Division of the Office of Strategic Service*. Ta organizacija je že maja 1943 pripravila memorandum za direktorja strateških služb, Williama Donovana, pod naslovom *Ideja federacij v srednji in vzhodni Evropi kot jo odsevajo politični emigranti oziroma begunci in priseljenske skupnosti v ZDA*.⁴¹ Šlo je za zanimiv dokument, v katerem so bile predstavljene vse možnosti za federacije v vzhodni srednji in jugovzhodni Evropi, in sicer na način, kot je o njih razpravljalo etnično priseljsko časopisje v ZDA in kot so jih v svojih govorih predstavili posamezni voditelji.

V tem dokumentu je o katoliški federaciji zapisano: "V številnih člankih v etničnem časopisju so prezentirani interesi Vatikana: (...) katoliškim duhovnikom v Sloveniji in Ameriki naj bi Vatikan tajno zagotovil, da bodo vsi Slovenci (na slovenskem etničnem ozemlju, op. M. K.) združeni po vojni. Ti članki kažejo na tendenco Vatikana, da bi prevzel etnični pristop k povojnim rešitvam v srednji in vzhodni Evropi, ki bi bile podobne tistim, ki jih zagovarjajo poljski in avstrijski legitimistični krogi (...)".⁴² Karta Habsburške oziroma tako imenovane Podonavske federacije, ki je bila objavljena v istem dokumentu, prikazuje Slovenijo ter Hrvaško zunaj meja Jugoslavije in skupaj s Češkoslovaško, Avstrijo, Madžarsko ter Romunjo kot konstitutivni del te federacije.⁴³

Dne 15. januarja 1943 sta delegacijo Slovenskega ameriškega narodnega sveta sprejel direktor Urada za strateške službe, DeWitt Polle in državni podsekretar Sumner Welles. Louis Adamič je predstavil delegacijo, ki je zastopala 250.000 slovenskih Američanov in Slovenski ameriški narodni svet. Memorandum, ki ga je ta skupina predala zgoraj omenjenima ameriškima politikoma, je predstavila razmere v Sloveniji med drugo svetovno vojno in potrebo po združenju ter avtonomni Sloveniji v svobodni federativni in demokratični Jugoslaviji, ki bi bila del svobodnega in federativnega Balkana ter del svobodne in federativne Evrope.⁴⁴

Louis Adamič, Etbin Kristan in znameniti hrvaški ameriški violinist Zlatko Baloković so kmalu ustanovili gibanje za koordiniranje akcij jugoslovanskih priseljencev. Tako se je Kristan od 20. do 24. februarja 1943 udeležil *Hrvaškega ameriškega narodnega kongresa* v Chicagu. Kmalu za tem so tudi progresivni srbski Američani organizirali *Srbski ameriški vidovdanski kongres*. Louis Adamič in ostali jugoslovanski ameriški voditelji so želeli ustanoviti združeno organizacijo

⁴⁰ Zakrajšek sicer zanika kakršnokoli vpletenost v tovrstne dejavnosti. Prim. pismo Kazimirja Zakrajška Louisu Adamiču, 25. 1. 1943. Darko Friš: *Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1928-1958)*. *Viri*, št. 8. Ljubljana 1995, str. 170 in pismo Kazimirja Zakrajška DeWitt Poolu 4. 2. 1943; prav tam, str. 174-175.

⁴¹ NAUS, OSS-FLD, Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, no. 129, 24 Maj, 1943. *The Idea of Federation in Central and Eastern Europe, As Reflected among Political Refugees and Foreign Nationality Groups in the United States*.

⁴² Prav tam, str. 25.

⁴³ Prav tam, str. 27.

⁴⁴ Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, str. 232-236.

ameriških Srbov, Hrvatov in Slovencev, da bi skupaj podprli prizadevanja jugoslovanskih narodov na bodoči mirovni konferenci po drugi svetovni vojni, o čemer je Adamič sanjal že od leta 1939.⁴⁵

Kristan, Baloković ter vodja progresivnih srbskih Američanov Žarko Bunčić so odposlali skupno pismo vsem trem ameriškim jugoslovanskim organizacijam, v katerem so le-te povabili na sestanek 19. junija 1943, in sicer z namenom, da ustanovijo skupno organizacijo ameriških Srbov, Hrvatov in Slovencev - to je ustanovitve *Združenega odbora*. Udeleženci tega sestanka so poslali Adamiču telegram, v katerem so ga pozdravili kot predsednika *Združenega odbora ameriških Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Julija 1943 so ameriški Bolgari in Makedonci ustanovili *Bolgarsko-makedonski ameriški narodni kongres* na sestanku v Detroitu. Kristan, ki je na tem kongresu zastopal *Združeni odbor*, je povabil ameriške Bolgare in Makedonce, naj pristopijo k Združenemu odboru, kar so ti tudi sprejeli in izvolili dva predstavnika (enega Bolgara in enega Makedonca). Po pristopu *Bolgarsko-makedonskega ameriškega narodnega kongresa* k *Združenemu odboru* se je ta preimenoval v *Združeni odbor južnoslovanskih Američanov*.⁴⁶

Ob koncu leta 1944 in v prvi polovici leta 1945 so ameriški slovenski voditelji preusmerili svoje aktivnosti k reševanju tržaškega, primorskega in koroškega vprašanja. Delo na tem področju so nadaljevali tudi po drugi svetovni vojni. S svojo aktivnostjo jim je uspelo pritegniti pozornost zakonodajnih teles posameznih ameriških zveznih držav in ameriškega kongresa. To velja še zlasti za tako imenovano tržaško vprašanje, za katerega se je pričelo zanimati tudi precej članov Kongresa, zlasti znancev in prijateljev Adamiča ter Balokovića.⁴⁷

Tako je senat zvezne države Washington sprejel resolucijo z zahtevo, da se tržaško vprašanje reši ugodno za Slovence; resolucijo je zvezni senator Warren R. Magnusen predstavil tudi ameriškem senatu v okviru splošne razprave o jugoslovanskem problemu.⁴⁸ Pismo, v katerem so bile podane zahteve po spremembi ameriške politike do tržaškega vprašanja, je ameriškemu državnemu sekretarju Jamesu F. Byrnesu poslal tudi Louis Adamič.⁴⁹ V aktivnosti za rešitev tržaškega vprašanja v korist Slovenije se je vključilo tudi mnogo ameriških Slovencev, ki so poslali na stotine pisem predsedniku ZDA Harryju Trumanu in ameriškemu državnemu sekretarju.⁵⁰

Ponovno pa se bomo vrnil na poročila tujejezičnega dela strateških služb (*Office of Strategic Services - Foreign Language Division*), konkretno na poročilo z naslovom *Slovenci se obračajo na Moskvo* z dne 10. maja 1945. V njem lahko zasledimo naslednjo analizo: "*Začel se je prosovjetski trend v slovensko ameriški skupnosti, ki je začela podpirati Tita in njegove partizane. Ta podpora se je še povečala z vero, da bo Rusija pomagala Slovincem pri pridobitvi njihovih ozemelj. Vsi, z izjemo klerikalcev, se sedaj obračajo k Moskvi.*"

⁴⁵ Western Reserve Historical Society Cleveland, fond Rogel, šk. 1, Louis Adamic Janku Roglju, 3. 9. 1939.

⁴⁶ Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB*, str. 232-235.

⁴⁷ Prav tam, str. 236.

⁴⁸ US Senate Legislature, February 7, 1944. *Congresional Proceedings and Debates of the 78th Congress 2nd Session*, The problem of Yugoslavia, A resolution read Senator Warren Magnuson in the U.S. Senate.

⁴⁹ Princeton (N.J.) University Library, fond Adamic, Adamic J. Byrnesu, 13. 4. 1946.

⁵⁰ Pisma hrani National Archives v Washingtonu v fondih State Departmenta.

Po navajanju nekaterih levičarskih slovenskih etničnih časopisov lahko kot dokaz za slovensko ameriške pro-sovjetske poglede v memorandumu preberemo: "(...) v januarju 1945 je Amerikanski Slovenec iz Chicaga, najstarejši slovenski ameriški časopis in glasilo štirih katoliških slovenskih bratskih podpornih organizacij zelo naravnost zapisal, da je Moskva edino upanje vseh Slovanov. Običajno anti-sovjetski in kritičen do partizanov je Amerikanski Slovenec izgleda sedaj prepričan, da bodo Slovenci imeli možnost ponovne združitve le, če bodo podprli Tita in Rusijo. V Amerikanskem Slovencu celo beremo '... menimo da bosta Trst in Gorica naša le, če jih bodo okupirale slovanske čete, če ne, bosta postala last drugih ...'. V skladu s tem je Amerikanski Slovenec 20. aprila 1945 podpiral jugoslovansko rusko pogodbo o prijateljstvu in sodelovanju 'kot edini možni korak'.⁵¹ V istem dokumentu lahko beremo še nekatere zanimive citate iz komentarjev Jamesa M. Trunka (v resnici Jurija ali Georgea, op. M. K.), ki naj bi bil jugoslovanski delegat na pariški mirovni konferenci (v resnici je bil le svetovalec enega od slovenskih udeležencev mirovne konference v Parizu, op. M. K.). Jurij Trunk je avtor knjige Amerikanski Slovenci, ki je izšla v Celovcu v letih 1912-1913. Ko se plebiscit na Koroškem ni iztekel v slovensko korist, je pobegnil pred nemško-avstrijskimi grožnjami in našel pribežališče v Združenih državah, kjer je leta 1924 postal župnik v najvišje ležeči slovenski naselbini na svetu, v nekaj manj kot 4000 m nad morjem ležečem Leadvillu v Coloradu. Trunk je zagovarjal prorusko stališče Amerikanskega Slovenca, češ da je ravno zaradi Rusije mogoče, da se bodo ameriški vojaki vrnili iz bojišč, namesto da bi se bojevali še naprej. *Ameriška domovina*, konzervativni slovenski katoliški časopis je napadel tiste, ki so zagovarjali proruska stališča v ameriško-slovenski skupnosti, in zapisal, da bodo Slovenci zgubili ameriško podporo, če se bodo obrnili k Moskvi. Trunk je ugotavljal, da so Jugoslovani izgubili ameriško podporo že po prvi svetovni vojni, ko ameriška stališča glede vprašanj meje z Avstrijo in Italijo niso bila naklonjena Slovencem, čeprav takrat komunisti še skoraj niso imeli vpliva v jugoslovanski politiki. V tem času so Američani pomagali Nemcem in pustili Slovence na cedilu.⁵²

Kot lahko opazimo iz navedenih izjav, so se mnogi ameriški Slovenci obrnili na levo oziroma k Sovjetski zvezi, ker so menili, da bo zveza Jugoslavije s Sovjetsko zvezo pomagala pri pridobivanju Trsta za Slovence.

Uradnik tujejezičnega oddelka Urada za strateške službe je v citiranem dokumentu zaključil, da niso liberalni levousmerjeni Slovenci čutili nič manjše potrebe kot konzervativci pri obrambi svoje podpore prosovjetski Jugoslaviji. To naj bi po mnenju tega uradnika tudi dokazovalo, da so slovenski katoliki sodelovali v jugoslovanski narodnoosvobodilni borbi in da je gibanje v Jugoslaviji bilo bolj široko zastavljeno, in ne povsem komunistično. Še več - uradnik je bil mnenja, da je eden izmed glavnih ciljev tega gibanja vključitev Trsta v slovensko nacionalno ozemlje.⁵³

Maja 1945 je kar nekaj hrvatskih etničnih časopisov na severoameriškem kontinentu podpiralo boj Titove vlade za priključitev Trsta k Jugoslaviji. Tako lahko v

⁵¹ *Amerikanski Slovenec*, Chicago 20. 4. 1945, št. 32, str. 3; Jugoslavija sklenila pogodbo z Rusijo.

⁵² NAUSOSS-FLD, Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, no. B-353, 10 5 1945, Slovenes turn to Moscow, str. 1-5.

⁵³ Prav tam, str. 4.

Zajedničarju, glasilu Hrvatske bratske zajednice beremo, da "je ameriška vladna politika na račun spravljanja v neroden položaj njene zaveznice Jugoslavije teško razumljiva, posebno če vemo, kako je Italija izdajalsko zasedla našo zemljo in kako je Mussolini teroriziral in sistematično uničeval naše ljudi. Za nas pride Amerika prva, vendar pa ne moremo pomagati, ko smo slabe volje, ko gledamo na kakšen način naša (ameriška, op. M. K.) vlada gleda na naše slovansko sorodstvo - antislovanski sentiment, ki se odraža v delu našega tiska, ki prejema pomoč in podporo nekaterih članov naše vlade ni niti opravičen, niti ni v interesu te dežele."

Vendar pa niso vsi slovenski Američani podpirali prosovjetskega stališča v skupnosti, kakor tudi ne prosovjetski in komunistični režim v Jugoslaviji. Naj se vrnemo k memorandumu, kjer je zapisano, "(...) na skrajni desnici so nekateri klerikalni elementi ostali trdni v svoji opoziciji do Moskve. Ameriška domovina je predstavljala njihovo glasilo in v njem lahko beremo, da so gledali le slabo v Titu in njegovih partizanih. Splošni jugoslovanski razvoj v tem času glede na poročila Ameriške domovine ni označevala ločitev cerkve od države ampak ločitev države od boga in vere. Stališče Amerikanskega Slovence je Ameriška domovina obsodila. Uspeh (vključitev delov zahodnega slovenskega etničnega ozemlja v Jugoslavijo, op. M. K.) ne opravičuje sredstev in je tako neupravičljivo da se nekateri ljudje, ki bi bili radi katoliki, spogledujejo s partizani (...)"⁵⁴

Kot zgodovinar, ki je pregledal celotno *Ameriško domovino* in njene predhodnike (*Clevelandsko Ameriko* in *Novo Domovino*), moram priznati, da nisem bil presenečen nad obsodbami komunizma v Jugoslaviji kot tudi prokomunističnih pogledov nekaterih skupin med ameriški Slovenci, ampak da so me zelo presenetili argumenti, saj so tako *Ameriška domovina* kot tudi njeni lastniki imeli v svoji zgodovini mnogo sporov s katoliškimi duhovniki in katoliško ideologijo.

Kot splošni komentar k gornji debati moram poudariti, da so prosovjetska stališča med slovenski Američani (med tako imenovano levico in med tako imenovano desnico) lahko razumljena kot gesta nezaupanja do Zahoda, ki po prvi svetovni vojni ni pomagal Slovincem pri doseganju njihovega cilja, to je pri združitvi vseh slovenskih etničnih ozemelj v zedinjeno Slovenijo.

Ob koncu druge svetovne vojne je slovenska partizanska armada uresničila svoj cilj združitve celotnega slovenskega etničnega ozemlja. Partizanske sile so bile v Trstu, nadzirale so južno Koroško ter Beneško Slovenijo. Vendar pa so se morale iz Koroške umakniti že 19. maja 1945, še pred tem (12. maja 1945) pa se je morala jugoslovanska partizanska armada umakniti tudi iz Trsta na tako imenovano Morganovo linijo. Vse do danes zgodovinarji ne vedo natančno, kakšni so bili razlogi za obnašanje zahodnih zaveznikov do jugoslovanske armade, ki je bila do tedaj prepoznana kot zaveznik v bojih proti nemškemu nacizmu in italijanskemu fašizmu. Zgodovinarji sumijo, da je podpisovanje sporazuma o prijateljstvu in sodelovanju med Titovo vlado in Sovjetsko zvezo tako razjezilo zahodne zaveznike, da so postali sovražni do slovenskih želja po zedinjeni Sloveniji. Angleški brigadir in diplomat Fitzroy Maclean, šef britanske vojaške misije pri Vrhovnem štabu narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije je v biografiji Josipa Broza Tita med drugim zapisal: *Od kar je prišel na oblast ni Tito storil nič takšnega, da bi ugajal javnosti na Zahodu. Spomin na*

⁵⁴ Prav tam, str. 5.

njegovo pogumno bojevanje zoper skupnega sovražnika je kmalu zasenčil njegov brezobzirni totalitarizem, ki ga je pokazal v svojem ravnanju, kakor tudi v še bolj jasnih znakih, da je vedno bil in da je še vedno predvsem sovjetski agent. Na pariški mirovni konferenci leta 1946 so se vlade zahodnih sil lotevale tržaškega problema še posebno iz tega zornega kota. V diskusijah o tem problemu, ko je o njem diskutirala z jugoslovansko kraljevsko vlado med vojno, je britanska vlada naravnost podpirala jugoslovanske zahteve do Trsta in okoliških območij. Britanska vlada tudi ni pokazala nobenega znaka, da nasprotuje temu v raznih komunikacijah s Titom od leta 1944 dalje. Na etnografskem področju so Jugoslovani lahko utemeljevali te svoje zahteve vsaj tako dobro kot Italijani. Povrh vsega pa so bili Jugoslovani zavezniki Britanije med vojno, med tem ko so ji bili Italijani sovražniki.⁵⁵

Ponovno se lahko vrnemo na pisanje *Ameriške domovine*, ki je že 16. maja 1945 zapisala, da je Moskva kriva za Titova dejanja, s katerimi je skušal rešiti tržaško vprašanje za hrbtom zaveznikov. Tako lahko izjavo v *Ameriški domovini*, da "...če Jugoslavija izgubi Trst, bo zato kriva komunistična vlada Jugoslavije, kot tudi tisti ameriški sopotniki, ki so tako entuziastično ploskali vsemu kar je začel Tito..."⁵⁶ razumemo kot pogled tega časopisa v prihodnost.

Združeni odbor južnoslovanskih Američanov je leta 1945 objavil in razpečal 30 strani dolg pamflet (*Trieste by A. J. P. Taylor of Magdalen College, Oxford*), ki je utemeljil slovensko pravico do tega mesta.⁵⁷ Združeni odbor je že leta 1944 v obliki pamfleta v 25.000 izvodih tudi izdal angleški prevod članka dr. Josipa Smodlake o tržaškem vprašanju.⁵⁸ Od leta 1945 do leta 1954 so slovenski Američani poslali kar precejšnje število pisem uradnikom ameriške vlade in zunanjega ministrstva o tržaškem vprašanju. Akcije levo usmerjenih slovenskih in ostalih Američanov iz ozemlja nekdanje Jugoslavije so bile koordinirane z jugoslovanskimi oblastmi. Demonstracije so morali pripravljati previdno, saj živi v Združenih državah nekaj milijonov italijanskih Američanov, ki bi lahko vsak čas organizirali protidemonstracije.⁵⁹ Objektivni zgodovinar pa mora priznati, ko iščemo razloge za obnašanje ameriških oblasti do tržaškega vprašanja, da so na ameriških volitvah bili pomembni tudi glasovi teh nekaj milijonov italijanskih Američanov.⁶⁰

⁵⁵ Fitzroy Maclean: *Disputed Barricade, The Life and Times of Josip Broz Tito Marshal of Yugoslavia*. London 1957, str. 337-338. Na citirano navedbo me je opozoril Samo Kristen, ki se mu za to najlepše zahvaljujem.

⁵⁶ *Ameriška domovina*, Cleveland, 16. 5. 1945, št. 113, str. 2; Tako se ne gradi temelje za mir.

⁵⁷ NAUS, OSS-FLD, Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, no. B-400, 29 9 1945, Topics of September in the Foreign Nationality Press.

⁵⁸ Smodlaka dr. Josip: *J. B. Tito and Fran Barbalich*. Jugoslavia and Italy. New York 1944.

⁵⁹ *Izbrana pisma* Louisa Adamiča (ur. Henry A. Christian). Ljubljana 1981; Louis Adamic Josipu Brozu Titu 23. 10. 1944, str. 36; Louis Adamic Uptonu Sinclairju 17. 6. 1946, str. 405.

⁶⁰ V fondu OSS, Foreign Language Division lahko najdemo tudi poročila o aktivnostih in razpoloženju italijanskih Američanov, Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, no. B-328, 12 3 1945, Italian Americans on Yalta; Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, no. B - 345, 6. 4. 1945 Italian Americans organize to demand allied status for Italy; Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, no. B-322, 5 3 1945, Yugoslav Border Question Flares Anew among Italian Americans; Memorandum by the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services, no. N-179, 24 1 1945, The Italo-Yugoslav Border Problems in the Italian Language Press.

Matjaž Klemenčič

 PLANS FOR THE CHANGES OF INTERNATIONAL FRONTIERS, ESTABLISHMENT OF NEW STATES AND NEW FEDERATIONS AND CONFEDERATIONS IN EAST-CENTRAL EUROPE, THE POLICY OF THE UNITED STATES AND THE AMERICAN SLOVENIANS DURING WORLD WAR I AND WORLD WAR II

 Summary

The aim of this contribution is to survey the opinions of high ranking members of the American Administration and the U.S. Congress on the questions of International Frontiers and the possible establishment of new states in East-Central and South-Eastern Europe during the first and the second World War. The author gives special emphasis to the question of the reactions of Slovenian Immi-

grants to the United States to the policy of the United States towards the reconstruction of Yugoslavia, the possible establishment of the new states, and other bonds among the nations in the region, and towards the question of Trieste. The article shows also how the American government followed the reactions of immigrants from the region to American policy towards their old homelands during World War I and World War II.

President Woodrow Wilson said in May 1916: "each people has the right to choose the sovereignty under which it is to live." On April 6, 1917 the United States declared War on Germany. In his declaration of War Wilson said: "We will fight for (...) democracy, so that all those who are oppressed can raise their voice and choose their government; for freedom of small nations, for the universal dignity of rights (...)"

In June 1917 the head of the Near Eastern Division of the State Department suggested the creation of an independent Yugoslav State as a solution to the Yugoslav problem. It would include Serbs and Croats, but not Slovenians, whose historical bonds with Austria were too old to disrupt, and because the Slovenes were separated from the Serbs and Croats by linguistic differences (...)

In point 10 of Wilson's famous Fourteen Points, which he presented to a joint session of Congress on January 8, 1918, he said: "The peoples of Austro-Hungaria which we wish to see preserved and ensured, need to be given the freest possibility for autonomous development."

In spite of this, the United States at the end of the World War I reluctantly supported the creation of the Yugoslav state.

It is necessary to mention that, during World War II according to the Under Secretary of State Sumner Welles, President Roosevelt thought of using plebiscites to settle once and for all the friction among Serbs, Croats and Slovenians.

Roosevelt mentioned plebiscites as a possible solution to the Yugoslav question, so that it would be possible to keep the Croats away from the throats of the Serbs and vice versa also in a letter to Winston Churchill on July 14, 1941.

In the United States immigrants from Yugoslavia followed U.S. policy very closely; the special organization Foreign Language Division of the Office of Strategic Services followed the political activities of the immigrant organizations and individuals from the refugee community in the United States. The author presents basic facts of the history of the movement among Slovenian and other South Slavic Americans during World War 2, especially the operations of the Yugoslav Relief Committee - Slovene Section, the Slovenian American National Council, and of the United Committee of South Slavic Americans.

Anti-Croat propaganda, led by Konstantin Fotić, the Yugoslav Ambassador to the United States, and other Serb and Croat nationalists in the first half of 1942 led to great splits among American Serbs and Croats. To mend these divisions, the Director of the Office of Strategic Services, Elmer Davis, called for a meeting of representatives of the Yugoslav immigrants in the United States on September 18, 1942. At this meeting sixteen representatives of the Yugoslav Americans signed the following resolution: "We pledge ourselves to follow the lead of the American government in working for unity of all Americans regardless of national or racial extraction in the vital task of winning this war for freedom. We agree to oppose all efforts to get Americans of Yugoslav extraction against each other."

The reactions of Slovenian Americans to American policy with regard to the question of Trieste after World War II is studied in detail. The basic reaction was that the Slovenian community turned to the left. Slovenian Americans turned to the left or to the Soviet Union, as they thought that alliances of Yugoslavia with the Soviet Union would be helpful in gaining Trieste for the Slovenians.

An analyst of the OSS Foreign Nationalities branch concluded in one of the reports on the Slovenian ethnic press in the United States in 1945 that the "Liberal and leftist Slovenes in America, no less

than the conservatives, have felt the need of maintaining a continued defense of their support of a pro-Soviet Yugoslavia. The burden of their recent utterances has been to show that Slovene Catholics participated in the Yugoslav liberation movement and that Movement itself is broadly representative, and not "purely Communistic." Moreover it is asserted, one of the principal aims of the Movement (sic!) is the incorporation of Trieste in Slovene national territory.

Rozina Švent

Maj 1945 - nekateri so izbrali drugačno 'svobodo'

V začetku maja 1945, ko je bil osvobojen že velik del Slovenije, se je okoli 25.000 Slovencev odločilo za odhod v tujino. V veliki večini so bili to vojaki - domobranci in manjše skupine četnikov, ki so se tik pred odhodom preimenovali v Slovensko narodno vojsko, ki naj bi bila sestavni del kraljeve (Mihajlovičeve) vojske v Jugoslaviji. Njen poveljnik je postal general Franc Krener.¹

Civilni begunci in vojaki so se umikali preko Ljubelja in se tam predali angleškemu 5. korpusu, ki je bil v sestavi 8. armade. Po predaji orožja pod humperškim gradom, so jih Angleži nastanili v taborišču na Vetrinjskem polju, ki leži jugozahodno od Celovca. Taborišče je bilo sestavljeno iz dveh delov - civilni in vojaški del, ki sta imela vsak svojega poveljnika. Vojaško taborišče je vodil poročnik W. E. Ames (nekateri pisci ga pišejo kot Hames), civilnega pa major Paul Barre. Praviloma se civilisti in vojaki medsebojno niso smeli obiskovati, vendar je bilo to pravilo zaradi sorodstvenih vezi pogosto kršeno oziroma se je na tihem dopuščalo. Že v nekaj dneh sta se obe taborišči (glede na obstoječe možnosti nastanitve) kar dobro organizirali in življenje je postalo dokaj znosno.

Kot osnova za nadaljnje razmišljanje nam služi dnevnik Franca Perniška (1907), pisatelja in publicista, med drugo svetovno vojno propagandista in predavatelja na protikomunističnih sestankih in pisca časopisnih člankov, ki ga je pisal vse dni begunstva - do preselitve v Argentino leta 1949.² V začetnem delu avtor opisuje svojo pot v begunstvo in življenje v taborišču.

(...) 22. maja

Kruh, ki ga doslej še nismo videli, so nam danes pripeljali. Je sicer star vojaški komiš, toda otroci so ga s slastjo použili. Velika, neprecenljiva dobrina je kruh, to poznavamo sedaj, ko ga tako stradamo.

Pred tedni sem čital knjigo "L'eroica felicitá giaponese" in nisem mogel doumeti japonske skromnosti in preprostosti. Sedaj pa vidim, kako lahko človek skromno živi. Na slamnjači ali pa na golih tleh sladko zaspim in se spočijem. Taborišče je polno primitivnih ognjišč, dve opeki med njima zakurjen ogenj in na njem

¹ Krener Franc (1898-1973), častnik; 1942 interniran v Italiji, spomladi 1943 postane poveljnik ilegalne Komande mesta Ljubljane, oktobra pa je imenovan za poveljnika organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva. Aprila 1945 ga je Narodni odbor povišal v polkovnika nato pa še v brigadnega generala; 3. 5. 1945 postane poveljnik Slovenske narodne vojske (SNV) in vodi njen umik na Koroško. S preobleko v civilna oblačila se je izognil predaji, leta 1947 se je preselil v Argentino. Po nekaterih virih (Vestnik 1985, št. 3, str. 228) naj bi dobival pokojnino, ki mu jo je priznalo in plačevalo obrambno ministrstvo Zvezne republike Nemčije.

V zvezi z njegovim ravnanjem okoli predaje in vračanja domobrancev so se že takoj po vojni vnele številne polemike; nekateri so mu pripisovali glavno krivdo za vračanje domobrancev, ker naj bi jih zaveznikom predstavil kot nemške pomožne policijske enote. Še številnejši pa so mu zamerili izognitev predaji, kajti po moralni dolžnosti naj bi poveljnik delil skupno usodo svojega moštva, ne pa da ga "žrtvuje kot klavno živino".

² France Pernišek: Moj begunski dnevnik - od 4. maja 1945 do 15. septembra 1945. (fotokopija rokopisnega dnevnika v NUK). Dnevnik je bil v letih 1985-1986 objavljen tudi v reviji Duhovno življenje, ki izhaja v Argentini. Objavljeni dnevnik je bil delno vsebinsko popravljen, nekateri bolj kritični deli so bili izpuščeni in so tukaj objavljeni prvič.

konservne škatlje in škatljice, umivalniki in v tem se kuha jed. Kraljevsko tekne, če je v njej količkaj mesa in maščobe.

Pogled na naše revno taborišče je na večer svojski, da lep. Liki veliki smaragd se blišči mogočna Košuta, v skrivnostno modrino se odevajo manjši hribi s svojimi veličastnimi smrekovimi gozdovi, kakor tančice gozdnih in vodnih vil plavajo nad gozdnimi jezери in jezerci bele meglice. Dan polagoma ugaša. Taborišče postaja eno samo ognjišče. Ogenj pri ognju bajno razsvetljuje vso okolico in dimi se dvigajo proti nebu. Od ognja sem prihaja veselo žuborenje glasov, živahna, udarna pesem spremljana od harmonik. Vmes slišiš hrzanje konj in mukanje živine. Nad vsem tem pa plava veličasten božji mir, ki je tako silen in mogočen, da tudi to živahno taborišče polagoma umiri in ko stopam med 11. in 12. ponoči skozi tabor vlada v njem tihi mir. Liki lahko brnenje se čuje smrčanje ljudi in živine. Luna s svojo lučjo srebri šotore in zvezde nad njimi prijetno mežikajo. Tu in tam kak betežnik sedi ob vhodu v šotor in čuvaji ob majhnih ognjičih zro za utrinki in iščejo svoje zvezde. Utrinki se trgajo in križajo nebo, a vsi hite daleč, daleč proti jugu, proti domovini ... Le rahel kašelj nadušljivih starcev in zlovešče skovikanje sove za trenutek prekine ta božji mir. O te zlovešče sove! Kako oduren je vaš skovik. Kako me pretresa in z nekim nepojmljivim strahom mi napolnjuje dušo. Ne morem se otresti vere in zavesti, da ta skovik prinaša grozo. Bežim pred njim, groza me je!

24. maja

Danes je praznik Marije Pomočnice kristjanov. Naš slovenski praznik. Misli mi uhajajo doli na Brezje, kjer so se vsako leto na ta dan zbirale in zgrinjale okrog čudodelne podobe Marije pomagaj množice romarjev. Danes pa svetišče sameva. Še mi smo v taborišču morali sliko sneti, ker silno dežuje. Bolan sem in niti v cerkev ne morem. Zato pa v srcu tem bolj iskreno in vdano molim.

Danes so začeli z odvažanjem Srbskih prostovoljcev in četnikov.³ Radi silnega dežja je ta odvoz zelo žalostna zadeva. Vojaki so mrki in nemi. Vse taborišče je eno samo blatno jezero.

25. maja

Tatvine v taborišču se množijo in škoda je vsak dan večja. Konji ponoči zginjajo. Domobranci kradejo konje in jih prodajajo za liter žganja. Kolesa prodajajo za hlebec kruha. Te dni so našli v gozdu ubitega nekega domobranca. Pobit je bil s koli. O uboju se šušljajo čudne vesti. Mož je imel 40.000 L denarja, ki ga je razkazoval pri kvartanju. Isto noč, ko je bil v gozdu nad gradom ubit, so zginili tudi 4 domobranci, ki so bili v njegovi kvartopirski družini. To so strašne dogodivščine, ki mečejo temno senco na del domobr.

27. maja

Danes odhaja prvi transport domobrancev. Povelje za odhod je kar snoči nenadoma prišlo.⁴ Odhaja tehnična četa ing. Škofa žandarmerija in del štaba.⁵ S

³ Pernišek pozabi omeniti, da so tega dne vrnili tudi komoro SNV - 40 mož z 20 vozmi in konji. Po nekaterih izjavah naj bi komora s seboj odnesla tudi celoten seznam vojakov, ki so bili v vetrinjskem taborišču.

⁴ Dokument z dne 26. 5. 1945 je objavil Vestnik leta 1970, št. 5, str. 163-164 v angleškem izvirniku in v slovenskem prevodu:

stricem Jožetom, ki tudi odhaja smo se zjutraj na naglo poslovili. Ves čas sem mu prigovarjal, naj ostane med nami civilisti. Toda ne vem, kaj ga tako žene med vojake. Mene silno boli srce, ker nič ne vemo, kam fantje odhajajo. Govore, da v Italijo v vojaška taborišča.⁶

Ob 10. dopoldne imamo v Vetrinju v župni cerkvi novo sv. mašo, ki jo daruje novomašnik g. Žakelj Vinko. Prav nič ni veselega na teh svečanostih. Že cerkev sama je pusta, razpoloženje pa je žalostno ne pa veselo. Za novomašnika in njegove starše je to najsrečnejši dan v življenju, ali bi vsaj moral biti. Pri tej naši mizeriji pa je človek strašno žalosten takih slovesnosti.

"Ukaz za premik

1. Moštvo

Vsi Hrvati, srbski četniki, slovenski četniki in 600 slovenskih domobrancev bo iz tega taborišča odšlo na novo področje jutri, 27. maja.

2. Zbiranje

Hrvatski (Hrvati!) in srbski četniki se bodo zbirali na svojih sedanjih področjih. Slovenski četniki in slovenski domobranci se bodo zbrali v ločenih skupinah na odprtem prostoru jugozahodno od glavnega vhoda, slovenski domobranci naj bodo bližje glavni cesti.

3. Čas

Vsi oddelki se bodo zbrali in bodo pripravljeni za premik ob 8. uri. Vkrčavanje se bo pričelo ob 9. uri. Transport bo odpeljal takoj, čim bodo vozila polno natovorjena in se bodo vrnila, da odpeljejo ostale.

4. Vkrčavanje

Vrstni red vkrčavanja bo:

Slovenski domobranci

Slovenski četniki

Srbski četniki

Hrvati

Vsakdo bo vzel s seboj samo toliko prtljage, kolikor jo more osebno nositi.

5. Obrok hrane (ta točka je v prevodu pomotoma izpuščena-op. R.Š.)

Vsi bodo dobili hrano za 27. in 28. maj.

6. Konji

Konji, ki jih še imajo Hrvati in četniki, bodo izročeni slovenskim domobrancem, ki bodo zanje skrbeli, dokler se jih ne bo dokončno odstranilo.

7. Taborišče

Poveljniki bodo poskrbeli, da bodo njihova taboriščna področja očiščena in pospravljena.

Slovenski general

Ames

Hrvatski poveljnik

Lt. Mx. Regt.

Srbski četniški poveljnik

poveljnik taborišča

VETRINJE

⁵ V knjigi F. Ižanca: *Odprti grobovi I*, (pravo ime avtorja je Marjan Kocmur) je na str. 114-115 podatek, da je tistega dne odšlo na pot 800 vojakov. Na pot naj bi odšel tehnični bataljon pod poveljstvom ing. Janeza Škofa in Slovenska žandarmerija pod poveljstvom podpolk. Franceta Šturma.

⁶ Ob tridesetletnici - gradivo k vračanju domobrancev - avtor nepodpisan iz varnostnih razlogov. Vestnik 1975, št. 7/8, str. 96: "Razlogi za to bili naslednji: Prvič, da bomo združeni z ostalimi našimi četami; drugič, ker je zaradi bombardiranih cest in železnic naše oskrbovanje v Avstriji pretežko, zaradi potrebnega prevoza preko Alp; tretjič, ker bomo tako dalje od meje in iz vidika komunistov. Vse to je bilo po naših željah in novica je zgledala toliko bolj resnična, ker je bilo nekaj skupin naših civilnih beguncev takoj po prihodu v Avstrijo prepeljanih v Italijo (moji starši in ostali člani družine so bili med njimi). Ta govornica je vojake navdušila in jih povezala še bolj s čustvom edinstva in zaupanja v naše vodstvo in zaveznike. Tako se dobro spominjam sledečega primera. Nek akademik, verjetno Glavačeve skupine, se je med kratkim odmorom pri vežbanju približal vojakom in začel govoriti o političnih razvojih. Ko se je dotaknil vprašanja domobrancev na Koroškem, je bil mnenja, da bi bilo boljše odložiti uniforme, se preveč ne kazati, še manj vežbati, ker je nevarnost, da nas bodo komunisti skušali dobiti iz zavezniških rok. Vojaki so ga imeli za komunističnega propagandista, ki skuša zanesti seme needinosti in nezaupanja, da bi se vojaki počasi razšli po svojih poteh. Moral je zato pobrati šila in kopita ter še rešiti zdravo kožo ob pravem času."

28. maja

*Ne moremo verjeti, nihče ne verjame!*⁷ Srbe in domobrance so Angleži v Področci izročili Titovi vojski. To je povedal Ljotičev mlajši sin,⁸ ki je snoči pribežal v našo taborišče. On tako pripoveduje, je ušel iz transporta. Za božjo voljo nas prosi, naj tega Angležem ne povemo, sicer ga bodo aretirali in ponovno oddali. Mi tega ne verjamemo. Gotovo gre zopet za kako velesrbsko - mihajlovičevsko propagando, ki hoče čim več naših fantov zopet spraviti v hribe. Mi smo zaradi Mihajlovičeve vojaške potegavščine strahotno krvaveli in ne gre, da bi še enkrat nasedli. Prepričani smo, da Angleži take barabije ne bi napravili.

Danes je prišel iz Rima dr. Prešeren⁹ kot sel dr. Kreka.¹⁰ Iz poročila je jasno, da smo mi brez politične veljave. Dr. Krek politično nič ne pomeni. Kar more storiti, to opravi lahko po osebnih zvezah, ki si jih je ustvaril kot minister v Londonu in kasneje v Sredozemskem odboru. Po priznanju Tita so ga dr. Izidor Cankar,¹¹ dr. Kuhar¹² in Snaj¹³ snubili za OF in ker ga niso mogli pridobiti, so mu začeli groziti.

⁷ V taborišče so že pred tem prišli nekateri domačini iz okolice mesta predaje (Področce) in opozorili vojake, da jih zavezniki izročajo partizanom, vendar jim ni nihče verjel. Proti nekaterim so celo zelo grobo nastopili.

⁸ Gre za mlajšega sina Vlada. "Baje" naj bi se pri zasliševanju nekaj zapletel, zato mu niso verjeli in so ga celo obdolžili, da širi četniško propagando. Glej Ernest Hirschegger: Godničev "Grozen opomin" in moj zanesljiv spomin (Vestnik 1985, št. 4, str. 315-316): "Zadeva z Ljotičem pa je sledeča: Moja služba v štabu IV. polka (Gorske divizije) je bila adjutantska in obveščevalna. Imel sem motorno kolo. Dne 26. 5. zjutraj se odpeljem s pošto (dnevni raport) za generala Krenerja. Že blizu mesta zagledam mladega fanta v angleški uniformi, a brez pokrivala, kako sredi ceste maha z rokama, naj ustavim. Vpraša me, ali sem četnik. (Imel sem jugoslovansko kokardo na kapi in podporočniške epulete na ramah). Povem, da; in sicer Slovenec. Roti me, naj povem našim, da gredo transporti v Jugoslavijo in da je on ušel. Vprašam ga, ali je pripravljen to povedati mojemu komandantu. Pritrdil je, povabim ga na motor in prisede. Generalu Krenerju v Celovcu oddam pošto, predstavim fanta, ki je, kot pravi, Ljotičev sin in da ima povedati važno novico. General ga pelje v sobo, jaz pa sem se vrnil v Vetrinj. O tem sem takoj poročal majorju Mehletu. Popoldne istega dne sem zvedel, da je Ljotič na zaslišanju pri podpolkovniku Drčarju (in kapetanu Kovaču). Namenoma sem čakal v bližini barake, kjer je uradoval Drčar, da bi bil na razpolago, če bi me klical k zaslišanju; a me niso, pač pa sem zvečer slišal govorjenje, da so Ljotiča topli in mu grozili."

⁹ Dr. Anton Prešeren (1883-1965) duhovnik; dolgoletni asistent v Družbi Jezusovi v Rimu.

¹⁰ Dr. Miha Krek (1897-1969) politik SLS; po smrti dr. A. Korošca (1940) je postal glavni tajnik banovinskega odbora JRZ za Slovenijo. V vladi je bil od leta 1935 dalje. Aprila 1941 se je umaknil v tujino in bil do avgusta 1943 minister in podpredsednik jugoslovanske emigrantske vlade v Londonu. Zatem poslanik pri medzavezniškem posvetovalnem odboru za Italijo do sklenitve sporazuma Tito-Šubašić. Kot član begunske vlade je zaveznike seznanjal s položajem v Sloveniji; redno je sodeloval s svojimi prispevki tudi na londonskem radiu. Leta 1944 je v Rimu ustanovil Narodni odbor za inozemstvo, ter si prizadeval, da bi ob koncu vojne zavezniki zasedli Slovenijo. Spomladi 1945 si je zelo prizadeval rešiti slovenske domobrance pred izročitvijo jugoslovanskim oblastem. V Rimu je skrbel tudi za slovenske begunce in pozneje za njihovo izseljevanje v prekomorske države. Leta 1947 se je tudi sam preselil v ZDA in bil v vodstvu Zveze krščansko-demokratskih strank iz srednje Evrope.

¹¹ Dr. Izidor Cankar (1886-1958) umetnostni zgodovinar, kritik, pisatelj, prevajalec in diplomat; od leta 1936 deloval v diplomaciji; 1936-1942 je bil poslanik v Buenos Airesu, 1942-1944 v Ottawi. Med 2. svetovno vojno je bil zelo kritičen do sporov med srbskimi in hrvaškimi politikami v begunski vladi in njihovi podpori kolaboracionistom v domovini. Zavzemal se je za izboljšanje odnosov te vlade s SZ, ki bi nam lahko neposredno pomagala pri naših prizadevanjih za popravo mej na Z in S. Vseskozi je obsojal sodelovanje z okupatorji in leta 1944 vstopil v Šubašičevo vlado kot minister za prosveto, pošto in telegraf. Upal je, da bo slovenske cerkvene predstavnike in domobrance odvrnil od sodelovanja z okupatorjem. Zaradi neaktivnosti te vlade je iz nje izstopil. Po vojni je bil nekaj časa jugoslovanski poslanik v Grčiji; 1947 se je upokojil in se posvetil strokovnemu delu.

¹² Dr. Alojzij Kuhar (1895-1958) časnikar in politik; kot duhovnik je bil že pred 2. svetovno vojno referent za izseljence. Pred napadom na Jugoslavijo je odšel v tujino, najprej v New York nato v London in se tam priključil begunski vladi kot poslanik pri poljski emigrantski vladi in član informativnega urada jugoslovanske vlade. Od jeseni 1941 je redno sodeloval v oddajah za Slovence na londonskem radiu.

Cankar je sam prišel k njemu v Bari in ga je pridobival, češ da je le v sodelovanju z Rusijo zavarovana naša usoda in naša bodočnost. Zato se naša politika mora popolnoma nasloniti na Rusijo in ker je Tito nosilec te politike, moramo z njim sodelovati. Ker je dr. Krek sodelovanje odklonil, mu je Cankar zagrozil, da bo moral oditi iz sredozemskega odbora. Istega mnenja kakor dr. Krek so bili tudi ostali njegovi slovenski prijatelji v Rimu. Cankar je grožnjo uresničil. Dr. Kreka je v sredozemskem odboru zamenjal Smiljanić, katerega pa je že čez en mesec s partizani pognal iz urada Smodlaka.¹⁴ Krek politično sedaj nič ne pomeni zaradi tega, ker so Titovci v Italiji prevzeli vse jugoslovanske urade. Pri tej zadevi je zanimivo dejstvo, da je deložaciji Smiljanića prisostoval kot partizan salezijanski duhovnik dr. Šaruga, prekmurski Slovenec. V južni Italiji se nahaja do 5000 Jugoslovancev, ki se nočejo vrniti v domovino in niso hoteli iti v Titovo vojsko. Nekaj časa so Angleži izročali te ljudi Titovcem, sedaj ne več. Njihovo življenje je težko, ker morejo živeti le v skupnih taboriščih. Angleži nudijo pomoč le tem. Privatnikom ne dajejo ne podpore, niti ne morejo dobiti dela, ker Titovci jim nagajajo kjerkoli jim morejo. Za privatiziranje pa je v Italiji treba mnogo denarja. Beguncem nudi nekaj časa pomoč angleška vojaška uprava, potem pa jih prevzame UNRA.¹⁵ Mi imamo pravico do podpore UNRE. Dr. Krek je mnenja, da je sedanje stanje le začasno. Polagoma se začneja politična ofenziva proti Rusiji in eo ipso tudi proti TITU. Mirovne konference še dolgo ne bo, ker morajo razmere dozoreti. Glede bodoče Jugoslavije ni jasnosti, izdelan načrt in program imajo samo komunisti. Vse ostale politične skupine so brez načrta in programa. Razkol med Jugoslavlani je velik. Slovenci in Srbi bi še šli skupaj ne pa drugi. Krnjević¹⁶ se mnogo trudi in dela za samostojno in svobodno Hrvatsko. Ameriški Hrvati imajo povsod svoje politične zastopnike in propagandiste in ti delajo za samostojno in svobodno Hrvaško. Ameriški ministrski predsednik ima v ameriški armadi in upravi svoje politične opazovalce in agente. Nek ameriški častnik, član te službe, je prišel tudi k bivšemu tržaškemu nadškofu dr. Fogarju¹⁷ in ga je vprašal za mnenje, kaj misli o Jugoslaviji in Trstu. Odgovor nadškofa je bil približno tale: - Jugoslavija je nemogoča zaradi Hrvatov, Trsta in še nekaterih drugih perečih vprašanj. Zaradi Trsta bodo vedno

Posebej odmevni so bili njegovi govori iz septembra 1944, v katerih je pozival domobrance naj se priključijo partizanom. Po vojni je ostal v Veliki Britaniji in skrbel za slovenske izseljence. Leta 1950 se je preselil v ZDA in postal vodja tiskovnega urada za Jugoslavijo pri Narodnem svetu za Svobodno Evropo. Njegovi govori so bili ponatisnjeni l. 1960 v ameriški Prosveti in nato še v Vestniku 1960 št. 6, str. 107-112. V prvem 8. 9. 1944 je opozoril na napačno politiko do okupatorja oz. sodelovanja z njim, v drugem 10. 9. je govoril o razlogih, zakaj je F. Snoj šel v Slovenijo in začel sodelovati z OF, v zadnjem 11. 9. pa se je obrnil neposredno na domobrance in jih pozval: "Vsi tisti, ki se hočete boriti za osvobodjenje domovine - in to bi moral biti danes najvišji vzor vsakega slovenskega človeka - pojdite po najkrajši poti k Osvobodilni fronti, ki je v imenu Jugoslavije in v imenu zaveznikov pooblaščen, da vodi borbo za naše osvobodjenje!"

¹³ Franc Snoj (1902-1962) politik, od leta 1938 poslanec JRZ za ljutomerski okraj, minister brez listnice v več vladah. Ob napadu na Jugoslavijo se je umaknil v Jeruzalem, od tam v Kairo in nato v ZDA. Leta 1944 se je vrnil na osvobojeno ozemlje v Sloveniji in postal 5. maja 1945 minister za lokalni promet Narodne vlade Slovenije. Leta 1947 je bil na Nagodetovem procesu obsojen na 7 let ječe s prisilnim delom (po štirih letih bil pomiloščen).

¹⁴ Josip Smodlaka (1869-1956) hrvaški politik, diplomat in publicist.

¹⁵ Pravilno UNRRA; The United Nations Relief and Rehabilitation Administration.

¹⁶ Juraj Krnjević (1895-?), hrvaški politik.

¹⁷ Dr. Alojzij Fogar (1882-1971) tržaško-koprski škof; uprl se je fašističnemu poseganju v cerkvene zadeve, zato je moral leta 1936 škofovsko mesto zapustiti. Zavzemal se je tudi za obrambo slovenske manjšine, po vojni pa pomagal slovenskim beguncem v Italiji.

trenja. Če postane svobodna luka, ga bo nekega dne zasedla najmočnejša sosednja država. Gdansk je šolski primer. Če ga prepuste Italiji, bo predmet silnega spora med Jugoslavijo in Italijo. Ustanovi naj se Zvezna država Slovenija, z vsemi Slovenci na vsem slovenskem teritoriju. Trst naj bo v tej državi, do njega oziroma do njegove luke pa imajo vsi narodi enako pravico. Amerikancem je ta misel simpatična, vendar pa se o tem vprašanju doslej niso še prav nič izjavili. Naši zastopniki s tem načrtom soglašajo. Tudi glede Podonavske federacije se Zavezniki niso še izjavili. Glede Slovenije so naročili podrobne referate o kulturnih, zgodovinskih, gospodarskih in cerkvenih razmerah i. dr. Naša dolžnost je, da Angležem povemo, da smo za kralja Petra in proti Titu, ker smo protikomunisti in prosimo za zaščito. Naš beg iz domovine je političen uspeh.¹⁸

29. maj

Prekrasen sončen dan. Fantje III. polka odhajajo.¹⁹ Veseli so in razposajeni in njihova pesem odmeva po vsem taborišču. Kamijon za kamijonom odhaja in morje belih robcev maha fantom v pozdrav. Harmonike tako veselo pojo, da jih niti brnenje avtomobilov ne uduši. Le iz daljave se slišijo veseli zvoki, ki polagoma zamirajo. Žene in dekleta jih s solznimi očmi spremljajo, dokler zadaj za Zakamnom ne izginejo izpred oči. Meni pa je tesno pri srcu, ker se mi zdi sumljiv skrivnostni molk Angležev o bodočnosti naših vojakov.²⁰

¹⁸ Tega dne je bilo vrnjenih 3000 vojakov SNV in sicer 4. polk pod poveljstvom majorja Antona Mehleta in dopolnilni bataljon pod vodstvom kapetana Pavlovčiča. Predani so bili v Področici in Pliberku.

¹⁹ Tudi tega dne je bilo predanih 3000 vojakov na zgoraj omenjenih postajah. Poveljnika 3. polka sta bila podpolkovnik Maks Kunstelj in kapetan Stamenković. Predana je bila tudi artilerijski divizion pod vodstvom kapetana Gabrijela (Jelka) Hočevarja.

²⁰ Pri operaciji predaje SNV je resnično šlo za strogo varovano povelja. O tem nam govorita kar dva dokumenta, ki sta bila objavljena v knjigi *The Repatriation from Austria in 1945 - The documentary evidence* z dne 28. in 29. 5. 1945:

PRO WO 170/4352 Cover and Deception - Security (z oznako Top secret)

1. ... 2. It is of the highest importance that NO unauthorised disclosures od Allied practice on this and kindred subjects should be made in any form whatever, even now that hostilities have ceased. This applies to methods used in specific ops and to gen policy. Any knowledge od the subject will continue to be treated as TOP SECRET.
3. It is undesirable that this order should arouse undue comment and its distribution will be limited to comds down to a Bn level, Staff offrs and Fd Coy comds.

GFHA/ST

Lt Col GS

USNA Kirk Papers Subject: Disposal of Jugoslavs in Austria

As a result of a series of conferences at Eight Army Main on 26/27 May, the following arrangements were made,

(A) JUGOSLAVS

- (i) All Jugoslavs, civil and military, in the hands of Allied troops in AUSTRIA will be returned to JUGOSLAVIA provided that it is not neccesary to use force to do so.
- (ii) Jugoslavs who cannot be disposed of with the provisions of para (i) above will be hold in aus. acomodation as can be provided under, and will be fed by AHC (slabo čitljivo!) arrangements.
- (iii) They will be arranged into classes "A" and "B" in acordance with AFH signal of 23 May, ref FX 80915.
- (iv) Those who fall into class "A" will be dealt with in accordance with policy contained in that signal. Class "B" will ressis under AHC arrangements for a minimum period of eight weeks, during which arrangements will be made for their evacuation to Southern Italy as set out in AFM signal of 23 May.
- (v) As far as possible without the use of force, members of bouth class "A" and "B" will be disarmed at the earliest opportunity. If disarming them involvs force, the matter will be referred to AFH who will make arrangements for their evacuation to ITALY where further ... (nečitljivo!) ona be taken.

Naše taborišče postaja plen nemške požrešnosti. Ker vojaki ne smejo imeti s seboj ne koles in ne več prtljage, kolikor jo morejo sami nesti, prodajajo kolesa. Nemci jih hočejo imeti za hleb kruha ali za ene moške hlače.²¹ Tako nas hočejo še poslednjega premoženja oropati. Konja kupijo za par hlebov kruha. Nesramnost in predrznost teh ljudi je brezmejna.

30. maj

"Fantje se zbirajo s kranjske dežele, dekleta se jokajo, kaj b'jo začela" tako razposajeno odmeva po taborišču pesem vojakov hrabrega Rupnikovega polka.²² Z njim odhaja tudi zelo veliko Cirkničanov - civilistov. Angleži nobenemu civilistu ne branijo, da odide z vojaki.

Proti večeru se zopet pojavijo v taborišču Srbi, ki trde, da so ušli iz transportov, ki jih Angleži v Podrošci in Pliberku predajajo Titovcem. Enako delajo tudi z domobranci, kar so jim povedali tamkajšnji domačini. Fantje se zaklinjajo, da je vse resnica kar povedo. Jaz jim sedaj verjamem, ker sem se čudil, da so Angleži puščali, da so civilisti v tolikem številu odhajali z vojaki, ko v taborišču niso dovolili, da bi se vojaki pomešali med civiliste. Novica se je raznesla tudi med ljudi in polasča se jih panika. Povsod je videti strte in obupne obraze, v šotorih glasno jočejo. Vprašujejo nas, če je grozna novica resnična, mi pa jim odgovora ne moremo dati, ker nič ne vemo. N.O.²³ je bil o grozni novici obveščen že 28. maja. Vprašali so angleško komando in ta je zatrjevala, da vojake odpeljujejo v Italijo in če mar Angležem ne zaupamo. General Krener je še danes zjutraj na križišču ceste 331 vprašal majorja Barreja, kam fante vozijo. In ta mu je zatrjeval, da v Italijo. Priča tega pogovora je bil g. Lekan.

Danes je pribežal v taborišče tudi dr. Janež,²⁴ ki je v Pliberku ušel iz transporta in povedal, da v resnici Angleži domobrance izročajo Titovcem. Sedaj ni nobenega dvoma več. Ubogi fantje, strašna je njih usoda. Strašna bo nocojšnja noč tistih domobrancev, ki so še v taborišču in morajo zjutraj oditi, ko vsi natančno vedo, kam gredo. Že te dni je mnogo fantov odšlo v gore in v gozdove, a zdaj jih bo še več, saj to je njihova rešitev.²⁵

31. maj

NOTE: *There was considerable discussion upon the interpretation of the term "use of force". It was finally agreed that local commanders appeared to be using their direction in a satisfactory manner as to the means used to persuade Yugoslavs that they should return to Yugoslavia, and that it was ... (nečitljivo) to attempt to make any further interpretations." ...*

²¹ Tisti, ki so govorce o vračanju vzeli resno, so se preoblekli v civilna oblačila (ki jih je v taborišču primanjkovalo, saj ljudje niso računali na daljše bivanje v Avstriji - odšli so največ za 14 dni, da se razmere doma umirijo) in se pomešali med civiliste ali pa umaknili iz taborišča.

²² Odšlo naj bi 2800 mož SNV pod vodstvom polkovnika Vuka Rupnika in 1. in 2. bataljon majorja Richarja in kapetana Šušteršiča ter 3. bataljon kapetana Miloša Šabiča. Transportu naj bi se pridružilo tudi 20 žensk.

²³ Narodni odbor za Slovenijo, osrednji politični in predstavniki organ slovenskega protirevolucionarnega tabora; v taborišču so ga vodili dr. Joža Basaj, France Kremžar, dr. Franc Bajlec, Marko Kranjc in dr. Celestin Jelenc.

²⁴ Dr. Janez Janež (1913-1990) zdravnik in misijonar na Kitajskem in Tajvanu.

²⁵ V številnih spominskih zapisih najdemo poročila, da je bilo vetrinjsko taborišče izredno slabo zastraženo. Dejstvo, da je bil v neposredni bližini tudi gozd, je kar samo po sebi napeljevalo na beg, vendar so se za to možnost odločili le redki.

Praznik sv. Rešnjega telesa danes obhajamo. Naša srca so strta, naše duše žalostne do smrti. Prestali smo strašno noč in ta trenutek, ko se pri sv. maši spominjamo največje skrivnosti naše sv. vere, nakladajo Angleži poslednje fante na automobile. Fantje so nemi in mirni. Polk je komandant razpustil in dal fantom prosto pot, naj gredo komor hočejo. "Kamor jih odšlo 8 tisoč, gremo še mi. Bili smo tovariši v boju, ostanemo z njimi tudi v smrti."²⁶ Svaka sem s težavo pregovoril, da je ostal pri nas. Ubogi fantje, kako strašna je vaša usoda! Ljubi Bog nas razume. Sredi maše, ki je na grajskem dvorišču, je začelo deževati in je tudi med skromno procesijo ves čas deževalo. Za nas danes ni veselja. Za nas obstaja ta trenutek le razpoloženje Gospodovo in njegovih učencev po sv. večerji, ko so odšli na Oljsko goro v smrt Gospodovo. O Gospod, ta trenutek razumem Tvoj vzdih: "Moja duša je žalostna do smrti!" Nisi imel človeka na zemlji, ki bi ti pomagal, neizprosna je bila volja Očetova. To, kar se je zgodilo z domobranci, se utegne vsak trenutek zgoditi tudi z nami. Mi na svetu nimamo več nobenega prijatelja! Nas so v naši najtežji uri vsi zapustili, kar so Tebe, o Gospod, vsi zapustili. Ostani z nami, vsaj ti Gospod, ostani z nami v naši smrtni uri.

Grem skozi taborišče. Ljudje so prepadli, objokani in nemi zro na prostor, kjer je stalo domobransko taborišče. Prav tak se mi zdi ta prostor, kakor hiša iz katere so odnesli mrliča. Ne morem se nanj ozreti brez žalosti.

Popoldne je bil dr. Meršol²⁷ poklican k majorju Barreju na angleško vojaško komando v Celovec. Tam jima je major Johnson sporočil, da mora biti za jutri zjutraj pripravljenih za transport v Jugoslavijo 2700 civilistov in sicer 1200 za Področje, 1500 za Pliberk. Major Barre je ob tem sporočilu pobledelel kot zid. Dr. Meršol je pojasnil, da to pomeni smrt za vse begunce, ker partizani bodo vse poklali in prosi, naj se ta ukrep prekliče. Vsi begunci smo kraljevi pristaši in smo proti Titu, zato je povratek v Titovino za nas vse sigurna smrt. Prav tako je ugovarjal major Barre in prosil, naj se Johnson obrne na višje poveljstvo. To je tudi storil in po daljšem telefoniranju dosegel, da odidejo v Jugoslavijo samo tisti, ki se za to prostovoljno odločijo. Vsi drugi pa ostanemo begunci in bomo izročeni v oskrbo in zaščito angl. rdečemu križu. Naše begunstvo bo trajalo najmanj 2 leti, lahko pa tudi za vedno ostanemo v tujini. Tisti, ki jutri prostovoljno odidejo domov, se morajo nocoj do 1/2 10 javiti.

1. junija

Prvikrat obhajamo prvi petek v tujini in v silni žalosti. Vse je v solzah in obhajilna miza je oblegana.

Pri dopoldanskem obisku je major Barry izjavil, da Angleži nad nikomer ne bodo izvajali pritiska za povratek v domovino. Kdor pa hoče iti, lahko gre!

V taborišču je mučno ozračje. Kadar se ozrem na prazen prostor kjer so bili domobranci, se spominjam ubogih fantov in mi stopa pred oči njih strašna usoda. Strašno so nas Angleži razočarali. Podlejšega izdajstva si ni mogoče predstavljati.

²⁶ Z zadnjim transportom je bilo vrnjenih 500 mož, čeprav se v nekaterih zapisih pojavljajo pretirane številke, ki govorijo o 2700 vrnjenih. Predvidevam, da so avtorji računali 1. polk v polni sestavi in niso upoštevali, da so v zadnji noči pobegnili številni vojaki. Prav tako se je v celoti izognilo predaji celotno vodstvo SNV.

²⁷ Dr. Valentin Meršol (1894-1981) zdravnik; slovenski vodja civilnega taborišča, ki je s skupno intervencijo z majorjem Barrejem preprečil vrnitev civilnih beguncev v Jugoslavijo.

Dvakrat smo bili izdani, a to tretje izdajstvo presega vsa prejšnja. Dobri Corsellis,²⁸ ki je naš iskren prijatelj, priznava, da je Angleže, ki imajo z nami opravka, sram tega dejanja.

Ne preostane nam nič drugega, tako je danes pametno mislil ljubi dr. Meršol, kakor da zapremo bolečino v svoje srce in ne zabavljamo čez Angleže. Smo pač begunci, izročeni na milost in nemilost Angležem. Mi moremo in moramo samo prositi.

Za povratek domov se je prijavilo 260 ljudi. To so sami taki, ki so Nemcem morali voziti pri umiku pratež. Za nas je to samo olajšanje, ker ti ljudje niso bili naših misli in so bili razširjevalci in posredniki komunistične propagande.

2. junij

Naredil se je krasen dan. Lepota dneva vpliva tudi na ljudi, ki so postali vedrejšje volje.

V roke mi je prišlo pismo, ki ga je zaradi domobrancev pisal generalu Krenerju angleški generalmajor Murray. Pismo je pisano v nemščini in sicer doslovno takole:²⁹

Vom Generalmajor Murray Befelshaber der 6then Britischen Panzerdivision zum General Krener, des Slovenischen Landeswehr:

- "1. Der mir gegebene Befehl besagt, dass ihre Gruppe mit der Baur'n an gewisse Orte zu gewissen Zeiten zubefördern ist.
2. Ich bin nicht unterrichtet worden über das Ziel der Zuge und ich selbst weiss darüber nicht Bescheid. Dies geht mich überall nicht an.
3. Der mir Weiterhin zugegangene Befehl besagt, dass diese Beförderung, falls menschenmöglich ohne Gewaltanwendung zu geschehen hat. Ich beabsichtige diese Befehle auszuführen und ich würde es ausserordentlich bedauern, müste ich dabei Gewalt anwenden.
4. Als Soldat führe ich diesen Befehl aus, der mir von einer höheren Stelle gegeben worden ist. Als Soldat müssen Sie mir selbst dabei behilflich sein."

Jaz mislim, da je sedaj odveč koga sumničiti krivde za usodo naših fantov. Angleži imajo v ozadju politične račune in mi smo drobiž s katerim jih plačujejo. Bližnja bodočnost bo pokazala, kaj so plačali s krvjo naših najboljših mož in fantov.

3. junij

Major BARRE je danes napovedal za jutrišnji dan visok obisk. Taborišče mora biti snažno in urejeno, ni pa treba pripravljati nobenega sprejema in špalirja.

4. junij

²⁸ John Corsellis, angleški pisatelj in pravnik, tedaj v službi britanske vojske.

²⁹ Slovenski prevod dokumenta (Vestnik 1962, št. 12, str. 318):

1. Dobil sem povelje, da vaša enota odpotuje z vlakom ob določenih časih na določene kraje.
2. Nisem obveščen o končnem cilju vlakov in o tem ne vem nič določenega. To se mene tudi ne tiče.
3. V smislu nadaljnega povelja imam nalog, da se to izvrši, kolikor je človeško možno brez uporabe sile. Jaz imam namen to povelje izvršiti in bi mi bilo zelo žal, če bi moral pri tem uporabiti silo.
4. Kot vojak izpolnujem, kar mi je bilo ukazano z višjega mesta in Vi, kot vojak, mi morate biti pri tem v pomoč.

Zjutraj je major Barre rekel, da obiska ne bo. Okrog 10. ure se je vrnil in povedal, da obisk pride. Okrog 11. so vojaki in policija popolnoma obkolili in zastražili taborišče. Ljudje so postali vznemirjeni češ, da nas bodo začeli nakladati in odpeljevati v Titovino. Vznemirjenje se stopnjuje. Ob 1/2 13 se je v taborišče pripeljala cela vrsta avtomobilov z angleškimi oficirji. Sredi kolone je bil avto maršala ALEKSANDRA, ki je stopil z voza in si ogledal taborišče. Pustil si je predstaviti vodjo našega taborišča dr. MERŠOLA in se z njim skupaj dal fotografirati. Primarij je maršalu v kratkih besedah povedal, da smo slovenski begunci kraljevi pristaši, da smo proti Titu, ker je komunist in je vpeljal v Jugoslaviji komunistično diktaturo. Prosimo za angleško pomoč in zaščito, da nas ne izroče TITU, ker bi ta izročitev bila naša sigurna smrt, kakor bodo po veliki večini pomorjeni tudi vsi domobranci, ki so bili pred dnevi vrnjeni v Jugoslavijo. Maršal mu je na to odgovoril: "Kar mene zadeva, lahko ostanete tukaj."

Še isti večer je izšlo glede jugoslovanskih beguncev armadno povelje, ki se glasi:
New army policy respective Jugoslavs effective forewith:

1. No Jugoslavs will be returned to Jugoslavia or handed over to Jug. troops against their will.
2. Jugoslavs who bore arms against TITO will be treated as surrendered personel and sent to Viktring Camp and disposal. Further instructions awaited.
3. All this personel will be regarded as displaced personel and ultimately routed via Italy.
4. No evacuation from Viktring TFO.³⁰

Ljudje so se potem, ko jim je poročnik Krištof³¹ to povelje prebral, močno oddahnili. G. Krištof je sicer domobranski oficir, a ker je tolmač na angleški komandi v Vetrinju, ga Angleži niso izročili z drugimi. Ta je prvi staknil to povelje in nas obvestil. Prepis originalnega dokumenta bomo dobili jutri. Tako se je tudi zgodilo.

5. junija

Na vse zgodaj se je po taborišču raznesla vest, da so Titovi partizani vdrli na Koroško in da so streljali angleške obmejne straže. Angleži odhajajo s tanki čez Dravo proti Ljubelju. Ponoči smo res slišali drdranje avtomobilov in ropot tankov, ki je bil tako močan, da me je prebudil, čeprav spim v tovarni pod hribom in daleč od ceste. Novico o napadu partizanov razširjajo tuk. angleški vojaki.

Danes smo ustanovili v našem taborišču podružnico Jugoslovanskega dobrodelnega društva, ki ima sedež v Rimu.

Zaključek

Vetrinjski dogodki oziroma vetrinjska tragedija je navkljub več kot petdesetletni odmaknjenosti še vedno zavita v skrivnost. Predvsem izstopata dva problema:

³⁰ Prevod je bil objavljen v *Vetrinjski tragediji*, str. 47-48.

Nov armadni postopek glede Jugoslovancev veljaven v bodoče:

1. Noben Jugoslovane ne bo vrnjen v Jugoslavijo ali izročen jugoslovanskim četam proti njegovi volji.
2. Jugoslovanci, ki so se borili proti Titu, se bodo smatrali kot osebe, ki so se predale, ter bodo poslani v taborišče Vetrinj na razpoložanje v pričakovanju nadaljnjih navodil.
3. Vse te osebe se bodo smatrale kot preseljene osebe in bodo končno poslani v Italijo.
4. Vetrinjsko taborišče ne bo izpraznjeno.

³¹ France Krištof.

1. število vrnjenih domobrancev; 2. neposredna odgovornost za predajo SNV oziroma domobrancev.

ad 1) Pri tem problemu se pred zgodovinarja postavi vprašanje, kateremu viru zaupati. Na voljo imamo kar nekaj virov oziroma poročil (navedeni so po časovnem vrstnem redu):

1. 1. Poročilo predsednika NO dr. Jožeta Basaja in člana NO dr. Franceta Bajleca z dne 1. 6. 1945 - točka 18 (*Slovenska beseda, Buenos Aires, 6/1955, št. 5/6, str. 59*)

"V dneh od 27. do 31. 5. je bilo odpeljano iz taborišča v Vetrinju oficirjev in vojakov SNV:

27. 5.	600
28. 5.	3000
29. 5.	1800
30. 5.	3000
31. 5.	2700

Skupno 11.100

Po izjavi g. polkovnika Vizjaka je bilo med temi 500-600 beguncev, ker so angleške oblasti dovolile, da z vojsko poljubno lahko odhaja tudi civilno begunstvo."

1. 2. *The Repatriations from Austria in 1945*, str. 287, dokument PRO FO 1020/39 z dne 7. - 8. 6. 1945, v točki 2 "Skupno število izročenih":

Hrvatov	12.196
Srbov	5.480
Slovencev	8.263
Črnogorcev	400
Konji	350
Vozovi	49

26.339

1. 3. Poročilo dr. Godniča o dogodkih v Vetrinju maja 1945 (ena od 4 originalnih kopij se nahaja v NUK) - Spittal na Dravi, 11. januarja 1947:

1. prevoz		
2. prevoz (28. 5.)	nekaj čez	2000
3. prevoz (29. 5.)	ca	2000
4. prevoz (30. 5.)	nad	2000
5. prevoz (31. 5.)	okoli	500

6500

Ker dr. Godnič nima podatka za prvi transport, lahko povzamemo druge vire, ki govore o 40 + 600 vrnjenih vojakih, kar skupno nanese 7140 oseb.

1. 4. *Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora: 1941-1945*. ZDA (Cleveland): Tabor ZDSPB, 1985 navaja poimenske podatke za 9047 vrnjenih borcev.

Še več zmede povzročijo številni spominski zapiski, objavljeni v različnih zdomskih publikacijah. Največ jih je bilo objavljenih v naslednjih publikacijah: Vestnik, Tabor, Slovenska beseda (vse v Argentini) in Klic Triglava (London).

Verjetno je najbolj pravilna ugotovitev nekaterih piscev, da točnega števila vrnjenih (in pobitih) ne bomo nikoli ugotovili.

ad 2) Iskanje odgovornih za izročitev pripadnikov SNV se je začelo že prve dni junija 1945 in lahkozapišemo, da še vedno traja. Med glavnimi krivci se najpogosteje omenjajo:

2. 1. Vojaško vodstvo SNV oziroma njen poveljniški kader z generalom Krenjerm na čelu, ki ni pravilno ocenilo takratnega vojaškega položaja.

- Napačna (in prepozna!) smer umika SNV proti severu in to skupaj z nemško vojsko (celo tudi sami v nemških uniformah in oboroženi z nemškim orožjem).

- Zapostavljanje obveščevalnega in izvidniškega dela v enotah SNV, ki niso pravočasno ugotovile, da se je IX. korpus premaknil proti Trstu in Gorici in jim s tem izpraznil prostor v smeri Godovič - Čepovan - Brda, od koder bi imeli možnost umika v Furlanijo, kjer so se zaveznikom že predale četniške formacije in primorski domobranci (SNVZ - Slovenski narodni varnostni zbor).

Umik čez Sočo je tudi ustašem svetoval Ilija Jukić, vendar ga ti niso poslušali oziroma so odšli na pot prav tako prepozno. Zato se jim je zgodila še večja tragedija, da njihove predaje Angleži na Koroškem niso sprejeli in so se morali vdati Titovi vojski.

- Popolno ignoriranje opozoril, ki sta jih iz Londona že leta 1944 poslala dr. Miha Krek in dr. Alojzij Kuhar. Predvsem sta opozarjala na sklepe Teheranske konference " (...) da vsakogar, ki ga dobijo zavezniške oblasti v roke oblečenega v nemško uniformo ali z nemškim orožjem morajo izročiti zavezniški državi, kamor pripada po državljanstvu, brez preiskave, ali je izročitev utemeljena ali ne." (*Vestnik 1986 št. 1, str. 66*)

- Nerazumljivo dejstvo, da niso verjeli (zaupali) poročilom domačinov in pobeglih vojakov, ki so prišli v Vetrinj in opozarjali na dejstvo, da gredo vsi transporti nazaj v Jugoslavijo. Pri vsakem od njih so našli kaj 'spotakljivega'; eni naj bi širili četniško, drugi komunistično propagando. Namesto odločne akcije so čas zapravljali z brezplodnim razpravljanjem in pisanjem peticij ter slepo zaupali v "dobre in poštene Angleže - gentlemene, ki česa takega niso zmožni storiti".

2. 2. Politično vodstvo - NO za Slovenijo, ki se je nerealno zanašal na dobre zveze z zahodnimi zavezniki. Pri tem so povsem zanemarili delovanje njihovih (predvsem angleških) obveščevalnih služb, ki so zelo vestno spremljale dogajanje v Jugoslaviji oziroma v Sloveniji. Podobno vlogo so imele tudi zavezniške misije pri Vrhovnem štabu NOV.³²

2. 3. Zavezniki - predvsem Angleži, ki se niso menili za usodo vrnjenih vojakov ampak so brezosebno - administrativno izvrševali ukaz svojega vojaškega poveljstva (ob privolitvi političnega vodstva). Za domobrance je bil usoden predvsem ukaz z dne 14. 5. 1945, ki ga je podpisal Lt. Gen. B. H. Robertson - predvsem 3. točka, ki se nanaša na Jugoslovane: "All surrendered personnel of

³² Številne podatke o tem delovanju najdemo v knjigi T. M. Barkerja: *Socialni revolucionarji in tajni agenti*. Ljubljana 1991.

established Yugoslav nationality who were serving in German Forces should be disarmed and handed over to local Yugoslav forces."³³

Prava ironija pa je v tem, da je istega dne tudi maršal Tito izdal povelje 1., 2., 3. in 4. armadi ter GŠ Hrvaške in Slovenije, ki se glasi: "Preduzmite najenergičnije mjere da se po svaku cjenu spreči ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa, pojedinaca. U koliko postoje izmedju zarobljenicima i uhapšenicima takva lica koja treba da odgovaraju za dela ratnih zločinstva predavati ih na reverz vojnim sudovima radi daljeg postupka."³⁴

In vendar se je zgodilo, da je bila velika večina vrnjenih domobrancev že meseca junija 1945 pobitih na različnih moriščih širom Slovenije!

Zgodovinar dr. Dušan Biber je postavil hipotezo, zakaj se to povelje ni dosledno uresničevalo: "Obrat v tej politiki zadnji teden maja je bil zelo verjetno v zvezi s tržaško krizo, ki se je nadaljevala, in z bojaznijo, da bi repatriiranci, čeprav razoroženi, utegnili postati peta kolona, ki bi jo vodili njihovi pobegli somišljeniki v severni Italiji, od katerih so nekateri že delali za zavezniško obveščevalno službo. Jugoslovanska armada je bila 24. maja v polni pripravljenosti."³⁵

Rozina Švent

MAY 1945 - SOME CHOSE A DIFFERENT "FREEDOM"

S u m m a r y

Since 1945 numerous articles have been published abroad by Slovenian emigrees in an attempt to shed light on the background of a tragic event, which took place immediately after the end of the Second World War. In what is also known as Vetrinje Tragedy, several thousand Home Guard members were ruthlessly executed by the Slovenian partisans and buried in unmarked mass graves, after having been sent back to Yugoslavia from Carinthia by the Allies. Among the authors of these articles were also former Home Guard members who, in one way or another, succeeded in avoiding repatriation to Yugoslavia. Although many aspects of this obscure event are yet to be clarified, one can say that it was, to some extent, also a combination of unfortunate coincidence. The subject of greatest speculation has been the exact number of those returned (most of whom were subsequently killed), with estimations ranging from 7,000 to 12,000. Related to this are the questions of responsibility for this tragedy; such as why were the Home Guard members sent back to Yugoslavia in the first place, who among the Allies signed the military order for their return and how great was the co-responsibility of the Slovenian political and military leadership in the military camp. Today, fifty years after the tragedy, some of these obscurities may be clarified by means of published documents and other secondary sources, such as written memories, testimonies, and, in our case, the diary of a runaway who recorded events as they occurred, almost every day. He also recorded his personal views and experience of the life in the camp as well as the rumours circulating among fellow runaways and the acts of some individuals.

So many controversies on this subject could be expected considering that, until the beginning of the Fifties, the Yugoslav authorities denied knowledge of any such post-war events, forbidding any verbal or written reference to the subject. On the other side, the survivors (emigrees) and a large majority of the victims' relatives wished to contribute, in this way, towards the clarification of these tragic events.

³³ Dokument je objavljen v zbirki dokumentov *The Repatriation from Austria in 1945*, str. 101. Ob tem opozarjam na časovno nelogičnost. Po boju pri Borovljah 11. maja (po nekaterih navedbah že 10. maja!), ko so si domobranci skupaj z nemško vojsko izsilili prehod preko Drave, so že takrat morali položiti orožje in so prišli v vetrinjsko taborišče neoboroženi (pri predaji orožja so bili angleški vojaki precej nenatančni, saj so številni domobranci poskrili kar nekaj orožja, predvsem pištol).

³⁴ *The Repatriation from Austria in 1945*, str. 103.

³⁵ T. M. Barkerja: n. d., str. 292-293.

Anka Vidovič-Miklavčič

Prispevek k zgodovini ljutomerskega okraja v letih 1935-1941

Novi politični dogodki, ki so si sledili z nastopom vlade dr. Milana Stojadinovića sredi leta 1935, so tudi v Ljutomerskem okraju prispevali k živahnemu družbenopolitičnemu in kulturnemu življenju. Vrstile so se proslave in ustanovitve različnih organizacij od prosvetno-kulturnih do političnih. Poleg tega naj omenimo še velik dogodek 1. septembra 1935, ko so odprli novo banovinsko cesto, ki je tekla iz okraja Maribor-levi breg prek Slovenskih goric do Gornje Radgone v Ljutomerski okraj.¹

Po padcu režima Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) in z vstopom dr. Antona Korošca v Stojadinovićevo vlado junija 1935 so se v Dravski banovini obnavljale ali oživljale katoliške organizacije, hkrati pa so se vrstili številni tabori mož in fantov. Potem ko je notranji minister dr. Korošec zakonito obudil v režimu JNS razpuščeno Prosvetno zvezo v obeh škofijah, so sledili obnovitveni občni zbori prosvetno katoliških društev po vseh okrajih. Ponekod so kmalu zatem proslavili tudi društvene jubileje. V Ljutomeru so imeli velik prosvetni praznik v nedeljo 22. septembra 1935, na katerem so proslavili 35-letnico delovanja prosvetno katoliškega društva, 10-letnico na novo zgrajenega "Katoliškega doma", ob tej priliki so razvili tudi nov društveni prapor in slednjič še 25-letno dušnopastirsko delo msgr. Andreja Lovreca v župniji Ljutomer.² Društveni prapor je bil izdelan po načrtih arhitekta Pengova v firmi "Ecclesia" v Ljubljani. Po cerkvenem obredu in govoru prof. dr. Jožefa Jeraja iz Maribora je sledilo zborovanje pred Katoliškim domom, kjer ni manjkalo pisanih narodnih noš. Slavnostni govornik je bil dr. Josip Hohnjec, prof. bogoslovja v Mariboru in predsednik Prosvetne zveze v lavantinski škofiji. Kot predstavnik študentske mladine je zborovanje pozdravil Ciril Žebot, kot predstavnik prekmurskih fantov pa Franc Glavač iz Beltincev. Na slovesnosti je domači odbor prosvetnega društva sedmim članom izročil častne diplome v zahvalo za njihovo požrtvovalno delo.³

Tudi politično življenje je postalo vse bolj razgibano, pripravljala se je ustanovitev nove vsedržavne stranke Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ). Potem ko je bila JRZ uradno prijavljena kot nova vsedržavna stranka in je objavila svoj program in statut, so se vrstila politična zborovanja JRZ tudi v Dravski banovini. Hkrati pa so potekala zborovanja tudi političnih nasprotnikov. Seveda so bila zborovanja opozicije s strani oblastnih organov prepovedana in marsikje preprečena. Tako npr. je bilo zaradi prepovedi razbito eno prvih zborovanj v okviru slovenskega ljudskega gibanja 15. avgusta 1935 v Ljutomeru, ki se ga je udeležilo več sto ljudi iz ptujskega in ljutomerskega okraja ter Prekmurja. Oblast je prepovedala tudi zborovanje slovenskega ljudskega gibanja 1. septembra prav tako v Ljutomeru. Še pred začetkom shoda je namreč orožništvo streljalo na udeležence in pri tem ubilo demonstranta Alojzija Mavriča, nekaj pa je bilo ranjenih. Prav tako je bilo

¹ Slovenec, LXIII, 1. 9. 1935, št. 200.

² Slovenec, LXIII, 26. 9. 1935, št. 221a.

³ Prav tam.

preprečeno napovedano protestno zborovanje v Sv. Juriju ob Ščavnici.⁴ Da bi ljudstvo pomirili, posebej zaradi ljutomerskih dogodkov, in ga preusmerili k politiki slovenskega dela JRZ, je že 15. septembra 1935 potekalo zborovanje JRZ v Križevcih pred Slomškovim domom. Prisotnih naj bi bilo po poročilu v Slovincu nad 2000 fantov in mož, ki so prišli iz Murskega polja, Slovenskih goric in Prekmurja.⁵ Zborovanje je začel ravnatelj posojilnice v Gornji Radgoni Franc Snoj, medtem ko je dal besedo ministru dr. Mihi Kreku posestnik Alojzij Štuhec. Za dr. Krekom so govorili še Marko Kranjc iz ptujskega okraja in dr. Josip Leskovar iz Maribora. Dr. Krek je v govoru poudarjal zasluge politika dr. Korošca in pozival ljudi, naj mu tudi v domačem okraju ostanejo zvesti. Vlada dr. Milana Stojadinovića, tako je govoril Krek, hoče popraviti razmere z reformami, uvesti red v javni upravi in utrditi zaupanje ljudi v zakon in oblast.⁶

V ljutomerskem okraju so se prvi krajevni odbori JRZ ustanovili že 10. oktobra 1935. V Gornji Radgoni so za predsednika izvolili Franca Snoja, tajnika posojilnice v Gornji Radgoni, za podpredsednika Janeza Lančiča, posestnika iz Gornje Radgone. Krajevno organizacijo JRZ v Križevcih je vodil predsednik Alojzij Štuhec, posestnik iz Stare Nove vasi, podpredsednik Matija Vavpotič, posestnik v Lukavcih, v Ljutomer-mestu je bil predsednik Jakob Rajh, posestnik in banski svetnik in podpredsednik msgr. Andrej Lovrec, župnik, oba iz Ljutomera, v Ljutomeru-okolici je bil predsednik Franc Slavič, posestnik na Cvenu, podpredsednik Ignac Lipovec, posestnik v Podgradju. Še pred koncem oktobra sta začeli delovati krajevna organizacija JRZ v Cezanjevcih pod predsedstvom Ivana Ribiča ml. in podpredsednika Franca Dunaja, posestnika, oba iz Cezanjevcev in pa krajevna organizacija v Mali Nedelji pod predsedstvom Lovra Špindlerja, posestnika v Moravcih in podpredsednika Franca Kolbla, posestnika v Drakovcih.⁷ Dne 27. oktobra 1935 so ustanovili več krajevnih organizacij JRZ, tako v Gornji Radgoni-okolici, kot predsednik jo je vodil Franc Šantl, posestnik in župan v Črešnjevcih, podpredsednik Franc Rožman, posestnik iz Lomanošev, v Negovi, kjer je predsedniške posle vodil Anton Ivanuša, oskrbnik iz Negove in podpredsedniške Jakob Klemenčič, posestnik iz Ivanjcev, v Veržeju Franc Galunder, posestnik iz Veržeja in Jože Slavič posestnik iz Bunčanov, v Slatini Radenci Franc Korošec, posestniški sin in Jože Golob, posestnik iz Noričij (Noričje), v Sv. Juriju ob Ščavnici Franc Plavec, posestnik iz Bolehnačevčev in Ivan Rantuša, posestnik iz Grabonošev, in v Štrigovi, kjer sta predsedovala Franc Makovec, posestniški sin iz Razkrižja in Josip Žuman, posestnik iz Šaferskega.⁸ Konec oktobra so ustanovili okrajni odbor JRZ Ljutomer, predsednik je bil Franc Snoj iz Gornje Radgone, ki je imel veliko zaslug pri ustanavljanju organizacij JRZ v tem okraju, podpredsednik Alojzij Štuhec iz Stare Nove vasi v občini Križevci, tajnik Janez Lančič iz Gornje Radgone in blagajnik Franc Slavič iz Cvena.⁹ Strankinih

⁴ Ivan Regent: *Progresivna preusmeritev ljudskega gibanja v Sloveniji med vojnama*. Ivan Regent, Ivan Kreft: *Progresivna Slovenija, Trst in Koroška*. Murska Sobota 1964, str. 196. Podrobno: Drago Novak: *Prlekija 1941-1945*. Ljubljana 1987, str. 41-43.

⁵ Slovenec, ponedeljski, VIII, 16. 9. 1935, št. 37; bržkone je navedeno število prisotnih iz propagandnih motivov previsoko, saj glasilo Bojevnik 27. 9. 1937 navaja, da je bila udeležba za polovico manjša. Tudi Ivan Kreft in Drago Novak v svojih delih navajata, da je bilo ljudi na tem zborovanju precej manj.

⁶ Slovenec, ponedeljski, VIII, 16. 9. 1935, št. 37.

⁷ Slovenec, LXIII, 23. 10. 1935, št. 244a.

⁸ Slovenec, LXIII, 1. 11. 1935, št. 252a.

⁹ Prav tam; Slovenec, LXIII, 3. 11. 1935, št. 253a.

shodov se je udeleževala tudi moška mladina, ki se je zbirala v organizaciji Mladine JRZ. Delovala je po vsej državi, v Dravski banovini je vključevala predvsem člane iz katoliške Zveze fantovskih odsekov in Mladinske Kmečke zveze.

Leta 1939 so ustanovili v Ljutomeru tako kot na drugih železniških postajah krajevno poverjeništvo Kluba železničarjev JRZ, ki je poleg politične dejavnosti reševal v okviru strankinega programa tudi stanovsko-sindikalna in strokovna vprašanja železničarjev. Na letnem občnem zboru spomladi 1940, ki sta se ga udeležila iz Ljubljane Pavle Masič in Viktor Cimperman in pa ljutomerski župan, so znova izvolili star odbor s predsednikom Dragičem Mihailovičem.¹⁰

Z novo vladavino JRZ so zamenjali po okrajih tudi članstvo Županske zveze, ki so jo poslej sestavljali in vodili pretežno člani JRZ. V okviru tečajev, ki jih je priredila Županska zveza v Dravski banovini, da bi pripomogla k uspešnosti županovanja tudi na podeželju, je potekal tak tečaj za župane vseh občin okraja 4. marca 1937 v Ljutomeru.¹¹ Opravljena je bila tudi zamenjava članstva v cestnih odborih. Ti so delovali že v času diktature oziroma vladavine JNS v okviru novega cestnega zakona iz leta 1929. Imeli so vlogo pomožnega organa oblastne samouprave za zgraditev in vzdrževanje cest. Z naredbo bana dr. Marka Natlačena, ki je po zapletih šele v začetku septembra 1935 prevzel mesto bana v Dravski banovini, so tudi v okraju Ljutomer imenovali nove člane okrajnega cestnega odbora. Za načelnika je bil imenovan, kot je določal zakon, predsednik občine na sedežu okraja, to je bil tedaj za Ljutomer še Lovro Kuharič, član JNS in za namestnika načelnika in hkrati za odbornika Jakob Rajh, član JRZ. Tudi odborniki so bili večinoma aktivni delavci na političnem in gospodarskem področju.

Ko je notranji minister dr. A. Korošec razrešil stare in imenoval nove člane banskega sveta, ki je bil poleg banovinskega odbora pomemben organ banovinske samouprave, je bil za okraj Ljutomer imenovan že znani Alojzij Štuhec.¹² V katoliškem taboru obnovljena Kmečka zveza decembra 1935 v Ljubljani je imela kot najštevilnejša stanovsko-strokovna organizacija v Dravski banovini pomembno vlogo v kmečkem gibanju. V tem času posebej imenovana tudi "novodobna kmečko-stanovska organizacija", je, poleg katoliške Zveze združenih delavcev, med prvimi v okviru socialnega nauka Cerkev in s tem na osnovi slovenske katoliške družboslovne misli utirala pot stanovstvu oziroma načrtovanemu korporacijskemu redu. V Dravski banovini so se v naslednjih letih, predvsem pa v letih 1936-1939 ustanavljali krajevni odbori Kmečke zveze in njihovi mladinski odseki, imenovani Mladinska KZ (MKZ).¹³ V ljutomerskem okraju so se v letu 1936 med prvimi krajevnimi KZ ustanovili 26. aprila v Ljutomeru¹⁴ in Križevcih,¹⁵ 3. maja v

¹⁰ Slovenski železničar, LII, 1. 5. 1940, št. 5.

¹¹ Slovenski gospodar, LXXI, 24. 2. 1937, št. 8.

¹² Domoljub, XLVIII, 18. 12. 1935, št. 51.

¹³ Več o Kmečki zvezi in Mladinski KZ glej Anka Vidovič-Miklavčič: Kmečko stanovsko gibanje v okviru SLS v zadnjem desetletju stare Jugoslavije. Revija 2000, 1989, št. 46/47, str. 213-234; ista: Kmečko stanovsko gibanje v klerikalnem taboru na Slovenskem 1935-1941. Borec, 1990, št. 1, str. 71-143; ista: Ustanovitev in razvoj Mladinske kmečke zveze (MKZ) v okrajih Dravske banovine. Kronika, 1993, št. 1, str. 5-14; ista: *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana, 1994, str. 259 (zlasti poglavje Mladinska KZ, str.137-147).

¹⁴ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond BAN-2, fasc. 17001-18800/1937.

¹⁵ ARS, BAN-2, fasc. 25001-26500/1937.

Cezanjevcih,¹⁶ 1. junija v Sv. Juriju ob Ščavnici,¹⁷ 11. junija v Veržeju,¹⁸ 14. junija v Apačah,¹⁹ 19. julija v Negovi,²⁰ 6. decembra v Gornji Radgoni,²¹ 26. decembra v Mali Nedelji²² in slednjič 3. januarja 1937 v Razkrižju.²³ V okraju, poslej z dvanajstimi občinami, je delovalo deset krajevnih KZ. Na ustanovnih občnih zborih, ko so izvolili vodstvo KZ, so ponavadi sprejeli tudi program in resolucije, ki so bile odraz težkih gospodarskih razmer in potreb tamkajšnjega kmečkega prebivalstva. Tako so npr. v Križevcih 1936 v resoluciji zahtevali primerno zvišanje cen živine in drugih kmečkih pridelkov, določitev cen v državnem merilu s sodelovanjem kmetijskih strokovnjakov, prodajo klavne živine prek zadruge in sanacijo zadružništva. Sodili so tudi, da so za izboljšanje kmečkega gospodarstva nujno potrebne trgovinske pogodbe z državami, kamur naj bi izvažali kmetijske pridelke. Zahtevali so tudi izbojevanje "široke samouprave", ki naj bi pripomogla nasploh k izboljšanju gospodarskega položaja v Dravski banovini.²⁴ Dne 15. avgusta istega leta so imeli v Križevcih velik kmečki tabor, katerega so se udeležili člani KZ in drugi kmetje iz Murskega polja. Na taboru je med drugimi govoril tudi dr. Fran Kulovec, ki je bil ves čas tesno povezan z dejavnostjo Kmečke zveze v Dravski banovini. V govoru se je predvsem pomudil pri organizacijski rasti KZ in perečem vprašanju likvidnosti kmečkih hranilnic. Po taboru so izvolili okrajni odbor KZ za Ljutomerski okraj.²⁵ Vodstvo KZ si je prizadevalo vključiti čimveč kmečke mladine, zato so se v naslednjih letih ustanavljali še mladinski odseki pri krajevnih KZ. Mladinski odseki KZ (fantov in deklet) so, sodeč po poročilih v glasilu Kmečke zveze *Oraču*, živahno delovali v Cezanjevcih, Križevcih, Ljutomeru-okolici, oziroma v združeni občini Ljutomer, Mali Nedelji in Sv. Juriju ob Ščavnici.²⁶ Sicer pa o delovanju krajevnih KZ pričajo tudi letne skupščine okrajnega odbora. Na eni zadnjih pred aprilskim zlomom 1941, 4. februarja 1940 v Gornji Radgoni je bilo rečeno, da so pričele "posamezne krajevne KZ živahno delovati", vodstvo okrajnega odbora pa so še nadalje zaupali Alojziju Štuhcu.²⁷ Na skupščini so sprejeli nekaj pomembnih predlogov. Nastajajoče kmetijske blagovne zadruge naj bi svoje delo naslanjale na krajevne KZ, ki bi sodelovale pri vnovčevanju kmetijskih pridelkov. Zaradi velikih razlik med cenami industrijskih in kmetijskih pridelkov naj bi država uravnavala cene za industrijske proizvode, še posebej za gnojila. Treba je graditi javna skladišča za sadje, žito in druge pridelke, iz javnih sredstev naj se tudi namenijo vsote za pospeševanje živinoreje. Zahtevajo tudi določitev roka za odplačilo dolgov pri Privilegirani agrarni banki, namreč "naši člani bi radi plačevali anuitete, pa tega takoj ne zmorejo". Tudi lovski zakon bi se moral prilagoditi zahtevam kmečkega prebivalstva. Nemudoma je treba začeti z melioracijo zemljišč,

¹⁶ ARS, BAN-2, fasc. 20301-21400/1939.

¹⁷ ARS, BAN-2, fasc. 14001-15500/1937.

¹⁸ ARS, BAN-2, fasc. 10601-12500/1936.

¹⁹ ARS, BAN-2, fasc. 12501-14000/1936.

²⁰ ARS, BAN-2, fasc. 1-2800/1941.

²¹ ARS, BAN-2, fasc. 31001-0/1937.

²² ARS, BAN-2, fasc. 9001-11000/1938.

²³ ARS, BAN-2, fasc. 17001-18800/1937.

²⁴ Domoljub, XLIX, 13. 5. 1936, št. 20.

²⁵ Slovenski gospodar, LXX, 5. 8. 1936, št. 32.

²⁶ Primerjaj Orač, 1. marec, maj, junij 1938, št. 4, 6, 7; Orač, 11. julij 1939, št. 7.

²⁷ Vestnik za organizacijska vprašanja, priloga Orača, 1. marec 1940, št. 3, str. 11.

regulacijo rek in potokov, zlasti pa z gradnjo mostu čez Muro pri Veržeju.²⁸

Okrajna KZ Ljutomer je imela svojega predstavnika tudi v osrednjem vodstvu KZ. Na občnem zboru KZ 20. februarja 1938 v Celju je bil izvoljen v glavni odbor KZ iz okraja Ljutomer Alojzij Štuhec.²⁹ V letu 1937 se je ustanovila Kmetijska zbornica v Ljubljani, imenovana tudi "kmečki parlament". Na volitvah 27. junija istega leta sta bila iz okraja izvoljena Jakob Rajh iz Ljutomera in njegov namestnik Ciril Vrečar iz Ščavnice v občini Gornja Radgona.³⁰

Tako kot v drugih pretežno kmečkih okrajih se je tudi v ljutomerskem ustanovila Zveza absolventov kmetijskih šol (ZAKŠ), ki naj bi pospeševala strokovno kmetijsko izobrazbo kmečke mladine in oživiljala Krekove poglede na osamosvojitve kmeta. "Nova generacija šolane kmečke mladine" je imela ustanovni občni zbor 17. novembra 1935 v Ljutomeru ob udeležbi članov ZAKŠ iz ljutomerskega in radgonskega sodnega okraja.³¹

V liberalno-unitarnem taboru so se po kongresu Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) sredi leta 1936 v Beogradu in po banovinski skupščini v Dravski banovini postopoma oživljale njene organizacije v okrajih in v občinah. Seveda so imeli ob reorganizaciji stranke JNS na terenu ponekod pomembno vlogo poleg sokolskih društev še druge kulturno-prosvetne organizacije, ki so delovale pod okriljem Zveze kulturnih društev. Tako kot v drugih okrajih spomladi in poleti 1937 so se tudi v ljutomerskem zvrstili najprej občni zbori občinskih organizacij in nato še okrajne organizacije JNS. Predsednik okrajne organizacije JNS je bil Franc Skuhala. Na okrajni strankini skupščini 27. maja 1937 je poročal o delu občinskih organizacij JNS in poteku delnih občinskih volitev tajnik Gregor Šašelj. O političnem položaju sta govorila senator Ivan Pucelj, ki se je med drugim pomudil tudi pri izvajanju sanacije kreditnega zadružništva, in pa narodni poslanec tega okraja Avgust Lukačič. Za predsednika okrajne JNS so znova izvolili Franca Skuhalo in tajnika Gregorja Šašlja.³²

Hkrati z utrjevanjem občinskih organizacij JNS so se ustanovljale tudi okrajne organizacije mladine JNS (MJNS). Ustanovni občni zbor MJNS za okraj Ljutomer je bil 15. avgusta 1937. Kot poroča Jutro, se je tega dne zbralo okrog sedemdeset mladincev-delegatov iz občin okraja. O smernicah nove mladinske organizacije, ki naj bi delovala v okviru jugoslovanske ideje, je govoril dr. Branko Alujević iz Ljubljane, o političnih razmerah v državi pa že omenjeni Avgust Lukačič. Za predsednika MJNS tega okraja so izvolili Branka Puconjo, mladega posestnika iz Cvena, v odboru pa so bili zastopniki iz vseh občin.³³ Po priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji se je narodnoobrambno gibanje v obmejnih krajih močno razživel in potekale so številne narodnoobrambne prireditve, katerih pobudniki in organizatorji so bile tudi okrajne sokolske in kulturno-prosvetne organizacije iz liberalno-unitarnega tabora. V tem času so takšne množične "nacionalne prireditve"

²⁸ Prav tam.

²⁹ Orač, L, 1. februar 1938, št. 3.

³⁰ Domoljub, L, 1. 7. 1937, št. 26.

³¹ ARS, fond Društvena pravila (dalje DP), fasc.19001-21400/1935; Brazda, II, 1935, nepag. str.; več o Zvezi absolventov kmetijskih šol (ZAKŠ) Anka Vidovič-Miklavčič: Vloga in organizacijski razvoj Zveze absolventov kmetijskih šol in Zveze absolventk kmetijsko-gospodinskih šol na Slovenskem v zadnjem desetletju stare Jugoslavije. Kronika, 1989, št. 3, str. 238-247.

³² Jutro, XVIII, 22. 5. 1937, št. 117; 29. 5. 1937, št. 122.

³³ Jutro, XVIII, 17. 8. 1937, števil. 190; Domovina, XX, 2. 9. 1937, št. 36.

zajele obmejne kraje tudi v ljutomerskem okraju, kot npr. v Gornji Radgoni, Apačah itd.

Tudi v tem okraju je bolj ali manj delovala Zveza slovenskih kmetov (ZSK) iz privržencev v diktaturi razpuščene Pucljeve Slovenske kmetske stranke. Pododbor ZSK je bil ustanovljen decembra 1934 v Križevcih, člani pa so bili, kot poroča *Kmetski list*, iz številnih krajev Murskega polja. Njen poglavitni akter je bil tedaj Pavle Horvat iz Male Nedelje,³⁴ ki pa je že za petomajske volitve 1935 prešel k dr. Vladimirju Mačku in tudi v okraju kandidiral na njegovi opozicijski listi.³⁵ Pomemben dogodek za nacionalne organizacije tudi v obravnavanem okraju je bil obisk predsednika stranke JNS Petra Živkovića, ki je v začetku junija 1937 obiskal Slovenijo. Na poti na Štajersko se je ustavil tudi v Ljutomeru. Tu se je srečal s predstavniki stranke ne le iz tega okraja, marveč tudi iz lendavskega in mursko-soboškega.³⁶ Kmečka mladina v tem taboru se je organizirala v Zvezo kmetskih fantov in deklet (ZKFiD), ki so bili politično nekateri včlanjeni tudi v MJNS, nekaj pa je tudi podpiralo kmečko-delavsko oziroma ljudskofrontno gibanje. Tako kot drugod so bila tudi v tem okraju nekatera društva ZKFiD povezana s komunisti. V okraju so DKFiD najprej ustanovili v Sv. Juriju ob Ščavnici, zatem v Očeslavcih v občini Gornja Radgona in v Moti pri Ljutomeru. Med temi je po svojem vplivu in dejavnosti najbolj izstopalo društvo v Sv. Juriju ob Ščavnici (Videm ob Ščavnici).³⁷ Omenimo naj ustanovitelje tega društva, poleg Bratka in Ivana Krefta še Ivana Nemca, ki je 1938 kot uslužbenec Zveze slovenskih zadrug postal član ožjega vodstva ZKFiD, leta 1939 pa njen glavni tajnik.

V okraju so delovali poleg JRZ in oživljene JNS še privrženci dr. Vladka Mačka. Med slednjimi je bil zlasti dejaven že omenjeni posestnik Pavle Horvat, ki je bil tudi član konzorcija *Slovenska zemlja*, glasila slovenskega kmečko-delavskega ljudstva.³⁸ Na govorice med ljudmi v ljutomerskem okraju, češ da se "zbirajo okoli Slovenske zemlje ljudje, ki žele spraviti Slovence pod hrvaški klobuk", je Slovenska zemlja odgovarjala, da opozicijsko gibanje dr. Mačka hoče dati "vsakemu narodu svoje. Hrvaški klobuk to je isto, kakor če bi očitati vladnim somišljenikom srbski ali mohamedanski klobuk! Ne gre za klobuk, ampak za pravilno pot."³⁹ Ko so imeli 5. aprila 1936 v Presiki blizu Središča ob Dravi privrženci kmečko-delavskega gibanja "velik shod", so se ga udeležili tudi "slovenski kmetje in delavci" iz ljutomerskega in ptujskega okraja. V imenu ljutomerskega je tedaj govoril kmet Pavle Horvat, sicer pa sta med govorniki omenjena še rudar Franc Kovač in študent Jože Kerenčič, doma v Jastrebcih na Kogu. Slednji se je v govoru predvsem zadržal, kot je pisala Slovenska zemlja, pri "obupnem socialnem položaju delavstva in kmetov".⁴⁰ Pa tudi drugih shodov ob slovensko hrvaški meji so se udeleževali kmetje iz ljutomerskega okraja. Po hrvaškem zgledu so tudi v Sloveniji in posebej v severovzhodnih okrajih propagirali kmečko-delavsko združništvo pod okriljem Sloge.

³⁴ *Kmetski list*, XVII, 23. 1. 1935, št. 4; Več o Zvezi slovenskih kmetov Anka Vidovič-Miklavčič: *Zveza slovenskih kmetov v letih 1932-1935*. Zgodovinski časopis, 1989, št. 4, str. 555-569.

³⁵ *Domoljub*, XLVIII, 8. 5. 1935, št. 19; *Slovenec*, LXIII, 7. 5. 1935, št. 103 a.

³⁶ *Jutro*, XLVIII, 9. 6. 1937, št. 131.

³⁷ Ela Majcen-Kolar: Spomini na ustanovitev in delo društva kmetskih fantov in deklet v Vidmu ob Ščavnici. *Pot kmečkega ljudstva v OF*. (ur. Drago Košmrlj in Janko Liška), Ljubljana 1986, str. 333-33; prav tam, str. 32-34.

³⁸ *Slovenska zemlja*, I, 17. 10. 1935, št. 4.

³⁹ *Slovenska zemlja*, I, 14. 12. 1935, št. 8.

⁴⁰ *Slovenska zemlja*, I, 15. 4. 1935, št. 7.

Kmetsko-delavsko gibanje, kot sestavni del ljudskofrontnega gibanja, kjer se je čutila aktivnost komunistov, je bilo prisotno tudi v tem okraju, kar je vplivalo na živahno volilno gibanje za občinske volitve. V Dravski banovini so potekale postopoma, največ občin je volilo v letu 1936 in 1937, precej pa tudi še 1938, pri čemer je razgret volilni boj zajel tudi podeželske občine. Štajersko katoliško politično glasilo *Slovenski gospodar* je npr. avgusta 1936 pisalo, da se morajo vse krivice, ki so bile storjene ljudstvu pod režimom JNS, "z občinskimi volitvami popraviti" in da so za Slovenijo "izrednega pomena".⁴¹ Obenem je glasilo svarilo podeželsko prebivalstvo pred združeno opozicijo in pred t. i. "gospodarskimi listami", kjer se ponekod "krijejo člani JNS", ponekod pa komunisti in t. i. mačkovci, ter pozivalo volilce, naj se odločijo za kandidate z liste JRZ. Četudi je režim JRZ obljubljal nov volilni zakon, so bile volitve, tako občinske kot kasneje skupščinske, javne in ponekod izvedene z nasiljem. Občinske volitve so v tem okraju potekale pretežno v letu 1936, nekaj pa v letu 1937 in 1938. JRZ kot JNS so ponekod v občinah paktirale tudi s politično opredelitvijo nemških priseljencev in pa z nemškutarji.⁴²

Med prvimi so bile volitve v Gornji Radgoni in sicer 5. aprila 1936, kjer je zmagala lista JRZ,⁴³ v Križevcih pri Ljutomeru 30. avgusta istega leta, zmagala je lista JRZ, (Matija Vavpotič) kot edina lista, ki je dobila "vse glasove in vse odbornike", torej 24 odbornikov.⁴⁴ Sledile so volitve 25. oktobra v občinah Apače, Ljutomer-mesto, Ljutomer-okolica, Mala Nedelja, Negova, Slatina Radenci, Štrigova. V teh občinah je zmagala lista JRZ, razen v občini Ljutomer-mesto, z zmago liste JNS in s 15 odborniki in v Apačah z zmago liste Nemcev s 23 odborniki.⁴⁵ V Veržeju so bile volitve 6. decembra, kjer je zmagala lista JRZ z 18 odborniki,⁴⁶ 3. maja so volili v občini Sv. Jurij ob Ščavnici, zmagala je lista JRZ z 22 odborniki, opozicijska pa je dobila 2 odbornika.⁴⁷ V Cezanjevcih so bile volitve 6. junija 1937, zmagala je lista JRZ (Fran Dunaja) z 18 odborniki.⁴⁸ Ni moč ugotoviti zakaj so bile 27. marca 1938 znova volitve v Štrigovi s 70% udeležbo, kjer je zmagala opozicija (Tomislav Kovač) z 21 odborniki proti listi JRZ (Anton Trstenjak) le s 3 odborniki in pa v Veržeju s 65 % udeležbo, z zmago liste JRZ (Franc Galunder) z 18 odborniki. V novi občini Razkrižje je tega dne prav tako dobila lista JRZ (Ignac Hajnovič) 17 odbornikov, opozicija (Stjepan Skramljec) pa 1 odbornika.⁴⁹ Ko sta se občini Ljutomer-mesto in Ljutomer-okolica leta 1937 združili, so bile ponovno volitve 19. decembra 1937. Zmagala je lista JRZ (Franc Slavič) z 28 odborniki proti opozicijski listi (Lovro Kuharič) z 2 odbornikoma.⁵⁰

Veliko slavje je bilo ne le v Ljutomeru, temveč po vsej Prlekiji avgusta 1938. Slovenski gospodar je že dober teden prej vabil prebivalce na obeležitev 70-letnice

⁴¹ Slovenski gospodar, LXX, 5. 8. 1936, št. 32.

⁴² Ivan Regent-Ivan Kreft: *Progresivna preusmeritev političnega življenja med vojnoma v Sloveniji in v Trstu*. Murska Sobota 1962, str. 146, 147.

⁴³ Delavska fronta, I, 11. 4. 1936, št. 15. Politične vesti.

⁴⁴ Slovenec, ponedeljski, I, 31. 8. 1936, št. 35.

⁴⁵ Slovenec, ponedeljski, 26. 10. 1936, št. 43; Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana 1966, str. 110, 111; Jutro, ponedeljsko, IX, 26. 10. 1936, št. 46a.

⁴⁶ Slovenec, ponedeljski, IX, 7. 12. 1936, št. 49; Jutro, ponedeljsko, IX, 7. 12. 1936, št. 49 nima podatkov o volitvah v tej občini.

⁴⁷ Delavska fronta, I, 9. 5. 1936, št. 19.

⁴⁸ Slovenski gospodar, LXXI, 2. 6. 1937, št. 22; 9. 6. 1937, št. 23.

⁴⁹ Slovenec, ponedeljski, XI, 28. 3. 1938, št. 13; Slovenec, LXVI, 29. 3. 1938, št. 72a; Slovenski gospodar, LXXII, 30. 3. 1938, št. 13.

⁵⁰ Slovenski gospodar, LXXI, 22. 12. 1937, št. 51.

prvega tabora, ki je bil v Ljutomeru 9. avgusta 1868 in pa 20-letnice Jugoslavije. Proslava je potekala 28. avgusta pod pokroviteljstvom "narodnega voditelja" dr. A. Korošca.⁵¹ Proslava je imela kot manifestacija za "naša narodna načela, za našo veliko Jugoslavijo in za kralja" poseben pomen in mesto v narodnem življenju prebivalcev Slovenske Štajerske in Prekmurja. Zlasti še, če upoštevamo, da je preteklo komaj nekaj mesecev po Hitlerjevi priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu, nacistična propaganda pa je trdovratno novačila prebivalce, še posebej ob naši severni meji, na kar je opozarjal tako meščanski kot delavski tisk.

V počastitev tega praznika je prinesel Slovenec slavnostno "Prleško prilogo", s katero je predstavil z različnih zornih kotov svet med Muro in Dravo in omenil "najodličnejše Prleke" (kardinala dr. J. Missio, F. Miklošiča, prelata dr. J. Kovačiča, prof. dr. M. Murka, in pisatelja F. Ks. Meška).⁵²

Po poročilu Slovenca se je narodnega tabora udeležilo okrog 10.000 ljudi. Že pred deveto uro zjutraj je postal Ljutomer "pravo mravljišče veselega naroda iz Prlekije".⁵³ Poročevalec je zapisal: "...kmečki narod se je pripeljal z vlaki, na okrašenih vozovih, kolesih, prihitel v pisanih narodnih nošah, na konjih in peš iz okoliških vasi".⁵⁴ Ob udeležbi predstavnikov posvetnih oblasti, katoliških društev in Cerkve so govorili dr. A. Korošec, dr. J. Hohnjec, J. Klekl. Dr. Hohnjec se je v govoru spomnil pobudnikov taborskega gibanja in prvih taborov na Slovenskem v prejšnjem stoletju, posebej prvega pred 70 leti v Ljutomeru. Med drugim je poudaril, da je za ta čas posebej pomembno ohranjati silo, "ki je rešilna za vse slovenstvo: narodna zavest in narodna kultura".⁵⁵ Dr. Korošec je govoril tudi o zunanji in notranji politiki. Uvodoma je poudaril, da "je program slovenskih taborov uresničen" v narodni državi Jugoslaviji. Povedal je tudi, da z vsemi sosedi živimo v mirnem prijateljstvu. Ko je bil govor o notranji politiki, je dejal, da bodo volitve v bližnji prihodnosti, vendar verjetno še brez novega volilnega zakona. Morda bo prav novo izvoljeni parlament izpolnil vladno obljubo in poskrbel za nov volilni zakon.⁵⁶

Na skupščinskih volitvah 11. decembra 1938 je nastopalo v ljutomerskem okraju več volilnih list. Na Stojadinovičevi listi JRZ, je kandidiral Franc Snoj, kot njegov namestnik pa Alojzij Štuhec. Na listi Združene opozicije je bil med kandidati krščanski socialist Martin Kores iz Maribora in namestnik Andrej Mir, viničar iz Hermancev (p. Sv. Miklavž pri Ormožu).⁵⁷ Poleg teh so na listi Združene opozicije postavili kandidate še iz vrst "mačkovcev" Mirka Bujana, iz vrst JNS Franca Skuhala, na listi Dimitrija Ljotiča pa je bil Matija Golob. V okraju je bilo po podatkih v Slovencu (13. decembra) 10.776 volilnih upravičencev, od teh je volilo 7074. V okraju je zmagala vladna lista JRZ (Franc Snoj, namestnik Alojzij Štuhec), ki je dobila 6249 glasov. Občina Negova se je odlikovala po tem, da je imela relativno manjšo volilno abstinenco in da je vseh 479 volilcev glasovalo za listo JRZ, podobno občina Apače, kjer je od vseh 334 volilcev volilo vladno stranko 333, le eden je oddal glas opoziciji, M. Koresu. Res pa je, da je bila prav v

⁵¹ Slovenec, LXVI, 28. 8. 1938, št. 197a.

⁵² Slovenec, LXVI, 28. 8. 1938, št. 197a, Prleška priloga Slovenca.

⁵³ Slovenec, ponedeljski, XI, 29. 8. 1938, št. 35.

⁵⁴ Slovenski gospodar, LXXII, 31. 8. 1938, št. 35.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Slovenska vas, II, 30. 11. 1938, št. 13.

Apačah volilna abstinenca med najvišjimi, od 1231 ni volilo 897 volilnih upravičencev in da je v Apaškem polju kot izraziti geografski enoti živelo tudi nemško prebivalstvo. Tudi v Cezanjevcih so slavili zmago JRZ, saj je od 371 volilcev dalo glasove 366 in le pet glasov za opozicijo (Skuhala, JNS). Sicer pa je glede na udeležbo pri volitvah Franc Snoj dobil poleg v teh treh omenjenih občinah največ glasov v domači Gornji Radgoni, od 983 volilcev 970 glasov, v Ljutomeru od 955 volilcev 907, Sv. Juriju ob Ščavnici od 813 volilcev 770, Veržaju od 251 volilcev 212, Slatina Radenci od 334 volilcev 298 in Križevcih od 774 volilcev 704. Takšno zmago JRZ je v nekaterih občinah pripisati tudi podpori članov Stokovne zveze viničarjev, ki so prestopili iz krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze k desni katoliški delavski organizaciji Zvezi združenih delavcev, ta pa je podpirala režimski Jugoras. Najmanj glasov in to 165 je dobila lista JRZ v občini Štrigova, kjer je sicer volilo le malo nad polovico volilnih upravičencev, od 1049 le 505, toda v vsem okraju je prav v tej občini dobil največ glasov (220) dr. Vladimir Maček. V Razkrižju je bila volilna udeležba le malo nad polovico, od 375 volilcev je glasovalo za JRZ 291 glasov, za dr. Mačka 75 in za JNS (Skuhala) 8 glasov.⁵⁸ Združena opozicija (nosilec dr. Vladimir Maček) je po ugotovljenih nepopolnih podatkih za okraj Ljutomer dobila skupaj 817 glasov, pri tem jih je nekaj več dobil kandidat Skuhala iz stranke JNS 405, in sicer v Mali Nedelji 99, Križevcih 70, Ljutomeru 45, Sv. Juriju ob Ščavnici 42, Veržaju 39, Slatini Radenci 36 in preostalih občinah od 5 do 13 glasov. Drugi kandidat na opozicijski listi dr. Mačka (Bujan) je dobil v okraju skupaj 295⁵⁹ in sicer le v Štrigovi 220 in v Razkrižju 75 glasov. Najmanj, 16 glasov, je dobil krščanski socialist Martin Kores in le 7 glasov Golob na listi Dimitrija Ljotića.⁶⁰

Ko se je kmalu po skupščinskih volitvah 1938 oblikovala nova vlada dr. M. Stojadinovića, je od Slovencev poleg dr. Mihe Kreka postal minister brez listnice Franc Snoj, poslanec iz ljutomerskega okraja. Bil je poleg politične in prosvetne dejavnosti tudi priznan strokovnjak za kreditno združništvo, leta 1937 pa so ga izvolili za državnega starešino Zveze jugoslovanskega gasilstva.⁶¹

Da bi zajezili nacistično demagogijo in dvignili slovensko zavest obmejnemu prebivalstvu, so zlasti v letih po anšlusu potekale uspešne akcije ne le liberalnih organizacij, marveč tudi katoliške Slovenske straže, ki je imela za Dravsko banovino svoj sedež v Mariboru. Pri obdarovanju revnejših družin in šol tako v krajih na Koroškem kot na Štajerskem, so zajeli tudi kraje v ljutomerskem okraju. Tako so npr. v Gornji Radgoni obdarovali nekaj revnejših družin, šolam v Gornji Radgoni, Negovi, Slatini Radenci, Kapeli pa so darovali slovenske knjige.⁶²

Vedno bolj težavno je postajalo vprašanje organiziranosti sezonskega oziroma poljedelskega delavstva v okraju, zato se je poleg že delujoče Zveze poljedelskih delavcev v Murski Soboti ustanovila v začetku leta 1941 še v Ljutomeru,⁶³ obe pa sta delovali v sklopu že omenjene Zveze združenih delavcev.

Z izidom zakona o gospodarskih zadrugah septembra 1937 in z dejavnostjo

⁵⁸ Slovenec, LXVI, 13. 12. 1938, št. 285.

⁵⁹ Prav tam; v pregledu za okraj Ljutomer je navedeno v nepravilnem seštevku število 396, dopuščamo pa tudi možnost, da ni vse navedeno.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Slovenec, LXVI, 22. 12. 1938, št. 293a.

⁶² Slovenski gospodar, LXXV, 12. 2. 1941, št. 7.

⁶³ Slovenski gospodar, LXXV, 26. 3. 1941, št. 13.

Zadružne zveze, Kmečke zveze in Kmetijske zbornice si je banovina vse bolj prizadevala gospodarsko dvigniti kmečke posestnike, zato so kot liberalna Zveza slovenskih zadrug, pospešeno širili zadružno vzgojo in utrjevali zadružno zavest. Štaterski Slovenski gospodar je npr. pozival kmečko prebivalstvo, da je treba vse storiti za rešitev slovenskega kmeta na severni meji, zato naj se vključujejo v "močne organizacije kmetijskega zadružništva", s čimer bi tudi kmečki pridelki dobili primerne cene in dobre odjemalce v tujini.⁶⁴ Na podlagi novih pravil v smislu novega zadružnega zakona iz leta 1937 so 1939 v okraju npr. uspešno utirale pot Agrarna kreditna zadruga v Gornji Radgoni, in Agrarna kreditna zadruga v Ljutomeru,⁶⁵ ter Posojilnica v Križevcih.⁶⁶ Poleg tega pa so se ustanovljale blagovne zadruge, ki so sodelovale z Osrednjo blagovno zadrugo v Mariboru. Tu bomo navedli dve v Ljutomeru, eno pod naslovom Kmetijska blagovna zadruga z. o. j.⁶⁷ in drugo Vinarska zadruga v Ljutomeru, z. o. j.⁶⁸ Tudi v Križevcih je delovala Kmetijska nabavna in prodajna zadruga, ki je imela nad 200 članov s trdnim jamstvom. Na letni skupščini 9. marca 1941 so ugotovili, da zadruga razpolaga z večjim premoženjem in da je v preteklem poslovnem letu lepo napredovala.⁶⁹

Po sporazumu Cvetković-Maček se je povsod živahno obravnavalo vprašanje ustanovitve Banovine Slovenije, ki naj bi tudi v gospodarskem življenju prinesla nekaj izboljšav. Strankine organizacije JRZ so na sestankih obravnavale aktualno vprašanje ustanovitve banovine, obrambno delo proti sovražnikom države in grozečo "najbližjo nevarnost" - komunizem. Marca 1941 je na seji okrajne JRZ govoril Korošček naslednik dr. Fran Kulovec. Navzočim je pojasnil, kot je poročal Slovenski gospodar, notranjo in zunanjo politiko vlade, o vzrokih preložitve ustanovitve banovine Slovenije v tem negotovem času, in pa posebej o tedaj aktualni temi: o pomirjenju med strankami. Glede položaja Jugoslavije v zunanji politiki pa je dr. Kulovec zatrdil, da bo vlada storila vse za ohranitev miru.⁷⁰ Toda kmalu je z aprilsko katastrofo 1941 tudi Prlekijo zasedla sovražna vojska.

Anka Vidovič-Miklavčič

BEITRAG ZU DER GESCHICHTE VON BEZIRK LJUTOMER ZWISCHEN

DEN JAHREN 1935-1941

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Erörterung dieser Zeit ist auf den Umriß der Organisierung folgender politischer Parteien konzentriert: Jugoslovanska radikalna zajednica - JRZ (Jugoslawische radikale Union), Jugoslovanska nacionalna stranka - JNS (Jugoslawische Nationalpartei) und der so genannten Maček Bewegung. Weiter werden auch folgende Bauernstandsorganisationen behandelt: Bauernunion, Union der Bauernschulabsolventen und Union slowenischer Bauern, und dazu noch einige Genossenschaftsorganisationen, die im Bezirk Ljutomer tätig waren, nach dem im September 1937 Landbaugenossenschaftsgesetz in Kraft getreten war. Während dieser Zeit wurden verstärkt Jugendorganisationen - von landbaugenossenschaftlichen, kultur- bis zu politischen wiederbelebt oder erneuert. Von den be-

⁶⁴ Slovenski gospodar, LXXIV, 1. 5. 1940, št. 18.

⁶⁵ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 15. 7. 1939, št. 56, priloga k 56. kosu, str. 357 in 358.

⁶⁶ Prav tam, 22. 7. 1939, št. 58, priloga k 58. kosu, str. 373.

⁶⁷ Prav tam, 26. 6. 1939, št. 59, priloga k 59. kosu, str. 381.

⁶⁸ Prav tam, str. 382.

⁶⁹ Slovenski gospodar, LXXV, 19. 3. 1941, št. 12.

⁷⁰ Slovenski gospodar, LXXV, 5. 3. 1941, št. 10.

deutenderen Ereignissen im Bezirk sind der 70. Jahrestag des ersten sog. Tabor (erste slowenische politische Versammlung) und der 20. Jahrestags Jugoslawiens näher beschrieben. Die Feier, die im Sommer 1938 stattfand, wurde zu einer wichtigen Manifestation für das Slowenentum und für den Staat Jugoslawien. Eine verstärkte Organisierung im Rahmen des slowenischen Teils von JRZ (Jugoslawischer nationaler Union) ist auch aus den Resultaten der von 1936 bis März 1938 verlaufenden Kommunalwahlen, sowie Parlamentswahlen 1938 ersichtlich. Auch der Bezirk Ljubljana wurde vor allem in den Jahren vor dem April Zusammenbruch in 1941 von der Nationalwehrarbeit im Rahmen liberaler, bzw. katholischer Organisationen erfaßt.

Drago Novak

Volitve v ljutomerskem okraju v letu 1945 in 1946

Priprave, potek in rezultati volitev v ljudske odbore v ljutomerskem okraju

Prve povojne volitve v Sloveniji v krajevne ljudske odbore, ki so bile konec julija in v avgustu 1945, so potekale tam, kjer jih ni bilo med vojno. Takšen je bil tudi ljutomerski okraj. Izvedba volitev je bila zaupana ministrstvu za notranje zadeve, ki je imenovalo okrožne, te pa so imenovala okrajne volilne komisije. V okrajno volilno komisijo za Ljutomer so bili za izvedbo teh volitev imenovani: Ivo Čeh, učitelj iz Bučevcev, Justina Letonja, šivilja, Venčeslav Vilar, trgovec; oba iz Ljutomera, Martin Husjak, viničar iz Slamnjaka, Jakob Kolarič iz Berkovcev ter dr. Franc Farkaš, sodnik iz Stare Nove vasi.¹

Glavna naloga volilnih komisij je bila priprava volilnih imenikov. Glede na volilno pravico je bilo treba upoštevati odlok Predsedstva SNOS z 30. junija 1945, ko je le-to dopolnilo volilni odlok iz marca 1944 ter določilo, komu naj se vzame volilna pravica. Po tem odloku naj bi se odvzela: sodelavcem okupatorja, članom fašističnih organizacij, okupatorjevega policijskega aparata, obsojencem sodišč narodne časti in drugim.² Pravico do pritožbe so imeli vsi, ki so jih iz volilnih imenikov izpustili. Koliko ljudi na osnovi tega odloka v ljutomerskem okraju za te volitve ni dobilo volilne pravice, ni mogoče ugotoviti. Vsekakor pa je bilo tudi nekaj takih. Kandidatne liste so imele pravico postavljati samo množične organizacije.

Volitve so bile tajne, prvič so volile tudi ženske. Opozicija tokrat ni nastopala na volitvah. Volilna komisija okraja Ljutomer je za izvedbo teh volitev pravočasno pripravila volilne imenike. Volilne imenike so razstavili nekaj dni pred volitvami. Ljudje so si jih z zanimanjem ogledovali, o čemer nam poroča Vilko Kolar takole: "S kakšnim zanimanjem so si ljudje hodili gledat razgrnjene volilne imenike! Vsakdo je hotel videti sebe napisanega v tem državljanskem dokumentu. Hkrati pa si ogledati, če so izpadli tisti, ki jim je sodišče za narodno čast odvzelo to pravico."³

Kmalu so v okraju začeli organizirati številna predvolilna zborovanja. Ob proslavi 70. letnice Kasaškega društva Ljutomer so 17. junija 1945 organizirali "Dan muropolske konjereje". Ob tej priložnosti je bila v Sokolskem domu v Ljutomeru svečana akademija, kjer so manifestirali tudi za prve povojne volitve.⁴ Ko se je v Ljubljani začel mladinski kongres, so prvi dan tega kongresa, 24. junija 1945, v Ljutomeru organizirali velik okrajni mladinski miting. Več kot 2000 udeležencev se je zbralo na Glavnem trgu in nato krenilo v Sokolski dom. Zbranim je spregovoril član IOOF Jože Lampret o vlogi mladih pri pripravi prvih povojnih volitev.⁵ Julija 1945 so v okraju organizirali še več predvolilnih zborovanj, tako 9. julija na osnovni šoli v Cezanjevcih, kjer sta o pomenu prvih povojnih volitev spregovorila Štefan Joha in Stane Novak; 10. julija je bilo zborovanje v

¹ Vestnik Mariborskega okrožja (dalje VMO), 17. 7. 1945, št. 24.

² Jera Vodušek Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992, str. 300.

³ Vilko Kolar: *Po veliki zmagi*. Ljubljana 1978, str. 64.

⁴ VMO, 19. 6. 1945, št. 10.

⁵ VMO, 28. 6. 1945, št. 16.

Bučečovcih,

udeležence

sta z volitvami seznanila Ivo Čeh in partizanka Marija Kolarič-Mira; 20. julija je bilo zborovanje v Logarovcih, navzočim sta govorila Janez Ros-Jan in Vilko Kolar. Zborovanja so bila tudi v Štrigovi, Lukavcih pri Ljutomeru in drugod.⁶

Razpored zborovanj je pripravila okrajna propagandna komisija za okraj Ljutomer. Iz razporeda je razvidno, katere kraje je treba obiskati in kateri aktivisti morajo v teh krajih organizirati predvolilna zborovanja.⁷

Volitve v okrajne in okrožne narodnoosvobodilne odbore so se začele najprej 29. julija 1945 v Ljubljani in so se nato nadaljevale v avgustu drugod po Sloveniji.⁸ Poleg odposlancev v NOO so hkrati volili tudi delegate v okrajno skupščino.

Celotno ozemlje ljutomerskega okraja so razdelili na tri volilna območja. Volitve v ljutomerskem okraju so bile 5., 15. in 18. avgusta 1945. Volitve so potekale brez kakšnih volilnih neredov. Volišča so bila povsod okrašana, precej ljudi je volilo že v dopoldanskih urah.

Izid volitev v prvi volilni enoti 5. avgusta 1945:

Ime kraja	Volilni upravičenci	Oddani glasovi	Udeležba v %
Stročja vas	356	356	100
Presika	270	270	100
Podgradje	235	235	100
Gresovščak	190	190	100
Stara cesta	429	417	97,2
Cezanjevci	146	144	98,6
Branoslavci	281	281	100
Radomerje	425	425	100
	2352	2338	99,4

Iz preglednice je razvidno, da je bila volilna udeležba 5. avgusta v tem volilnem območju v šestih krajih 100%, najslabša je bila na Stari cesti, kjer je znašala 97,2, sledijo Cezanjevci, kjer je znašala udeležba 98,6%. V celoti pa je znašala 99,4%.⁹

V drugi volilni enoti so potekale volitve 15. avgusta 1945. Tu so bili doseženi naslednji volilni izidi:

⁶ VMO, 2. 8. 1945, št. 31; 4. 8. 1945, št. 32; 7. 8. 1945, št. 33.

⁷ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Osvobodilna fronta Ljutomer 1945-1950, šk. 1.

⁸ J. Vodušek Starič, n. d., str. 301.

⁹ VMO, 9. 8. 1945, št. 34.

Ime kraja	Volilni upravičenci	Oddanih glasov	Udeležba v %
Ljutomer	888	888	100
Sv. Urban	500	488	97
Stanetinec	154	154	100
Ključarovci	227	227	100
Grabrovnik	406	402	99
Jalšovec	179	179	100
Robadje	575	575	100
Lukavci	222	222	100
Noršinci	312	312	100
Štrigova	303	303	100
Železna Gora	549	517	94
Razkrižje	838	838	100
	5162	5105	98,89

Tega dne se je od 5162 volilnih upravičencev udeležilo volitev 5105. Volilna udeležba je torej znašala 98,89%. Najslabša je bila volilna udeležba v Železni Gori in pri Sv. Urbanu, torej na območju Štrigove.¹⁰

Zadnje volitve so bile 18. avgusta 1945 v tretji volilni enoti.

Ime kraja	Volilni upravičenci	Oddanih glasov	Udeležba v %
Veržej	451	451	100
Križevci pri Ljutomeru	557	557	100
Stara Nova vas	291	291	100
Vučja vas	260	259	99,62
Buččevci	141	141	100
Grlava	323	323	100
Logarovci	376	376	100
Mala Nedelja	824	800	97,09
Godemarci	274	274	100
Cven	732	732	100
Selišči	274	274	100
Bolehnečici	260	260	100
Radoslavci	215	213	99,07
Kuršinci	320	320	100

¹⁰ VMO, 18. 8. 1945, št. 38.

Bunčani	142	142	100
	5440	5413	99,72

Na teh zadnjih volitvah v okraju je bila najslabša udeležba na voliščih pri Mali Nedelji, kjer je znašala 97,09%, in v Radoslavcih, kjer je znašala 99,07%.¹¹

Ko analiziramo celotne prve volitve v ljutomerskem okraju po osvoboditvi, lahko dobimo naslednjo sliko: vpisanih je bilo 12.954 volilnih upravičencev, na volitve jih je prišlo 12.856, oziroma volilna udeležba v okraju je znašala 99,7%. Najslabša volilna udeležba v okraju je bila na Železni Gori, kjer je znašala 94%, in pri Sv. Urbanu, kjer so našteali 97% udeležbo. Oba kraja sta sodila v območje Štrigovo.

Ob primerjavi volilne udeležbe na teh volitvah v ljutomerskem in radgonskem okraju, lahko ugotovimo, da je udeležba v radgonskem okraju znašala 90,48% (na ljutomerskem pa 99,7%), tako da je bila udeležba v ljutomerskem okraju večja celo za nekaj več kot 9%.

Primerjava udeležbe v ljutomerskem okraju in v širšem slovenskem prostoru lahko pokaže, da je bilo takrat v Sloveniji na volitvah 636.340 volilnih upravičencev, na volišča pa jih je odšlo 609.868 ali 95,8%, tako so bili rezultati v ljutomerskem okraju glede udeležbe volilcev v Sloveniji celo nekoliko boljši.¹²

Zanimivo je, da so na teh volitvah organizatorji objavili samo podatke o številu upravičencev, število oddanih glasov in odstotke volilne udeležbe, nikjer pa nisem mogel zaslediti, s kolikšnim številom glasov je bil izvoljen kandidat. Za okrajni ljudski odbor Ljutomer je ohranjen seznam krajevnih NOO z izvoljenimi člani. Tako ugotovimo, da je bil v Ljutomeru izvoljen Štefan Joha, na Cvenu Ferdo Magdič, v Križevcih Franc Skuhala.¹³

V krajevnem ljudskem odboru Veržej sta čez nekaj dni odstopila predsednik Jožef Osterc, zaradi zaposlenosti v gospodarstvu in tajnik Franc Galunder ml. Na nadomestnih volitvah sta bila izvoljena Anton Farkaš, kmet v Veržeju za predsednika in Ivan Ciglar za tajnika.¹⁴

Volilci so na teh volitvah hkrati volili tudi zastopnike v okrajno skupščino Ljutomer. Le-ti pa so na prvi seji izvolili okrajni ljudski odbor Ljutomer v naslednji sestavi: Jožko Slavič, predsednik, Vilko Kolar, podpredsednik, Marija Petovar, tajnica. Ostali člani pa so bili: Alojz Pihler, Stane Simonič, Štefan Joha, Stane Novak, Ivan Horvatič, Slavko Ivanjšič in Mirko Rajh. Prosvetni referat je vodil Bogomir Regoršek, okrajni šolski nadzornik pa je postal Vilko Kolar. Sekretar okrajnega komiteja KPS za Ljutomer je bil Janez Ros-Jan, ki je bil nekaj časa tudi predsednik okrajnega odbora OF.

O izidu volitev v NOO so v Ljutomeru razpravljali 22. avgusta 1945 na posvetu novoizvoljenih predstavnikov. Zborovanje je bilo v Sokolskem domu. Posvetovanju so prisostvovali: član SNOS Jože Kocbek, delegat IOOF Ivan Bratko, ki je imel glavni referat. O volitvah je poročal tudi Jože Pavličič, tožilec za mariborsko okrožje, ki je med drugim govoril tudi o razvoju ljudske oblasti in položaju viničarjev. Ob koncu posveta so predsedstvu Narodne vlade Slovenije poslali reso-

¹¹ VMO, 23. 8. 1945, št. 40.

¹² J. Vodušek Starič, n. d., str. 301-302.

¹³ PAM, Osvobodilna fronta Ljutomer, 1945-1950, šk. 1.

¹⁴ *Kronika osnovne šole Veržej za leto 1946.*

lucijo, v kateri se izrekajo za Jugoslavijo, odklanjajo pa vrnitev dinastije Karađorđevićev.¹⁵

Kakšnega večjega odmeva na izid volitev v Ljutomerskem okraju časopisje ni prineslo. Iz skopih poročil pa le lahko ugotovimo, da so bili organizatorji volitev z izidom v okraju zadovoljni. Slabši izid je bil na štrigovskem območju. Vzrok je težko ugotoviti; ali so aktivisti preveč zanemarili to območje ali pa so bili vzroki kje drugje.

Volitve v ustavodajno skupščino Demokratične federativne Jugoslavije v Ljutomerskem okraju

Prvi 'krst' na povojnih volitvah so prebivalci Slovenije in s tem tudi Ljutomerskega okraja že prestali. Zdaj so bile pred vrati nove volitve v Ustavodajno skupščino Jugoslavije. Prvega septembra 1945 je namreč začasna ljudska skupščina DFJ razpisala volitve v ustavodajno skupščino. Dogovorjeno je bilo, da bodo volitve 11. novembra 1945. Volitve v ustavodajno skupščino Jugoslavije so bile razpisane v zvezni zbor (zvezna lista) in zbor narodov (federalna lista). Razen tega je nastopala še "črna skrinjica" ali "skrinjica brez liste". Slednja je omogočila vsem, ki niso bili za Ljudsko fronto Jugoslavije in njene kandidate, do so vrgli kroglico vanjo.

Tem volitvam so pripisovali velik političen pomen, zato je priprave spremljala močna dejavnost partije, fronte in drugih. Okrajni komite KPS v Mariboru so okrepli; tja je prišel Viktor Avbelj-Rudi, na Ljutomersko območje pa so poslali Danico Badovinac, dolgoletno aktivistko. Volilni imeniki so morali biti pravočasno pripravljene (do 1. 9. 1945). Izdelani so bili sezname volilnih upravičencev, nato so jih obravnavali na konferencah, kjer je vsakdo lahko predlagal koga naj se izbriše. Poročila kažejo, da so pri pripravi volilnih imenikov imeli v okrožjih in okrajih različne pristope. V mariborskem okrožju so črtali v povprečju 10% volilcev, največ v okrajih Maribor, Ptuj in Ljutomer (od 10-18%). Podatki se nanašajo na začetek septembra 1945.¹⁶ Takrat je živelo v okraju 20.000 ljudi, ki bi lahko glede na starost volili, vendar jih od teh 15% ni dobilo volilne pravice, to je pomenilo, da so črtali približno 3000 oseb. To pa ni tako majhno število. Znano je, da so bili v Ljutomeru predlagani za izključitev iz OF med drugimi tudi naslednji: Ema Bukovec, nameščenska Mlekoprometa v Ljutomeru, Franc Akerman, mali kmet iz Ljutomera, Ančka Šoba, nameščenska, Franc Obilčnik, računovodja, Ivan Kupljen ter Edvard Žitek. Omenjeni so bili obsojeni bodisi zaradi gospodarskega kriminala ali 'povezovanja z narodnimi izdajalci'.¹⁷

Okrožna volilna komisija v Mariboru je imenovala za izvedbo teh volitev okrajno komisijo za Ljutomer, ki so jo sestavljali: dr. France Zavašnik, sodnik, Stane Novak, trgovski pomočnik, Marija Petovar, uradnica, Jolanda Kuhar, abiturientka, Sašo Kukovec, študent, vsi iz Ljutomera in Ivan Kociper, kmet iz Stanovcev.¹⁸

¹⁵ VMO, 25. 8. 1945, št. 41.

¹⁶ J. Vodušek Starič, n.d., str. 344.

¹⁷ PAM, Okrajni odbor OF Ljutomer 1945-1946, šk. 1.

¹⁸ VMO, 11. 9. 1945, št. 47.

Aktivisti okraja Ljutomer so v okraju organizirali več predvolilnih zborovanj in propagirali LFJ. Največje tako predvolilno zborovanje v okraju je bilo v nedeljo, 14. oktobra 1945, v Ljutomeru. Glavni govornik je bil Zoran Polič, pravnik in minister za notranje zadeve ter nosilec liste v mariborskem okrožju. Bilo je sicer dogovorjeno, da bo zbrani množici na Glavnem trgu v Ljutomeru tega dne govoril predsednik Narodne vlade Slovenije Boris Kidrič. Na poti v Ljutomer pa je imel v Ormožu lažjo prometno nesrečo, ko je džip, v katerem se je peljal, zavozil s ceste na travnik, pri čemer se je Boris Kidrič z glavo udaril v notranjost avtomobila. Ko je prišel v Ljutomer, je množico samo pozdravil in šel počivat. Tako je govoril namesto njega Zoran Polič. Zbranim je govoril o vlogi in pomenu nove ljudske oblasti, agrarni reformi ter o obnovi domovine. Še posebej je opozoril na sovražnike, ki so se vrinili v našo oblast. Pri tem je omenjal, da nekateri odborniki delajo napake iz nerodnosti, drugi pa namenoma. Med ostalim je poudaril: "Ako ljudje v vaših krajevnih odborih delajo napake namenoma, ker so se kot sovražniki vrinili v naše vrste, zahtevajte zbor volilcev, ki si bodo izvolili sposobnejše ljudi." Svoj govor pa je zaključil: "Samo v enotnosti bomo zmagali!" Za njim sta govorila še Ivan Ribič in Vilko Kolar, okrajna kandidata za zvezni zbor.

Istega dne popoldne, ko je bilo zborovanje v Ljutomeru, pa so bile na dirkališču na Cvenu pri Ljutomeru prve poveljne konjske dirke. Na tej manifestaciji je udeležencem spregovoril Boris Kidrič, ki si je od prometne nesreče že nekoliko opomogel. Govoril je o pomenu volitev ter graditvi nove ljudske oblasti. Svečano je odprl konjske dirke.¹⁹ Ob slovesu je v razgovoru z ljutomerskimi aktivisti povedal: "Zaupajte Partiji, delajte kot doslej, in videli boste, da boste po 11. novembru zadovoljni, ko boste slavili zmago."²⁰

Predvolilna zborovanja so bila tudi v ostalih krajih v okraju. V časopisnih poročilih je mogoče razbrati, da je bilo v okraju celo več kot 200 takih zborovanj in predvolilnih sestankov. Tako so bila taka zborovanja na Kogu, Sv. Miklavžu, Ivanjkovcih, Branoslavcih, Krapju, Veržeju, Cvenu, Cezanjevcih, Logarovcih, Berkovcih, Jeruzalemu, Vinskih vrhovih in drugod. Povsod so razpravljali o volitvah in tudi o drugih vprašanjih.

Dopisnik v Ljudski pravici pod naslovom "V Ljutomerskem okraju pojdemo vsi volit Tita" opisuje potek zborovanj v okraju in vsebine razprav. Med drugim je zapisal: "Vsi volilci bodo že zgodaj zjutraj pohiteli na volišča, da oddajo glas za Kolarja in Ribiča, ki sta oba na listi ljudske fronte, katere nosilec je maršal Tito." V nadaljnjem pa pravi: "V ljutomerskem okraju bo ostala 'skrinjica za odpadke', kot jo ljudstvo imenuje, prazna, skrinjico Ljudske fronte pa bomo napolnili do vrha."²¹

Osvobodilna fronta je postavila svoje poslanske kandidate. V glavnem so povsod postavili enega kandidata, le tu in tam dva, tak primer je bil tudi v ljutomerskem okraju. Tako sta nastopala dva kandidata. Prvi kandidat je bil Ivan Ribič, mlinar in posestnik iz Cezanjevcev, njegov namestnik pa je bil Rado Pušenjak, sicer domačin, doma iz Cezanjevcev, takrat pa je stanoval v Mariboru. Drugi

¹⁹ VMO, 16. 10. 1945, št. 62.

²⁰ V. Kolar, n. d., str. 104.

²¹ Ljudska pravica (dalje LP), 9. 11. 1945, št. 170.

kandidat je bil Vilko Kolar, šolski nadzornik v Ljutomeru, njegov namestnik pa je bil Simon Kutnjak, posestnik iz Razkrižja.²²

Še pred volitvami se je 22. oktobra 1945 v Ljubljani sestal CK KPS; navzoči so bili vsi sekretarji okrožij KPS v Sloveniji. Med ostalim so analizirali politične razmere ter ugotavljali, da so v mariborskem okrožju slabe, da so se aktivisti preveč držali pisarn ter da zaradi oddaljenosti od centra ni bilo aktivistov na terenu od zadnjih volitev v KNOO. Dogovorili so se, naj gredo aktivisti na teren. Nadalje so ugotavljali, da se najslabše obnaša duhovščina v lendavskem okraju, kjer je razbit SKOJ. Nekatere skojevke so celo v Marijini družbi.²³

V pripravah na volitve je bila v okraju precej aktivna duhovščina. Tako se Vilko Kolar spominja: "Protiljudski kler je, vzpodbuden z zagrebškim pastirskim pismom, postal zelo delaven, pri čemer je uporabil že stare preizkušene metode zastraševanja. Prav zaradi tega smo naskrivaj hodili v cerkve poslušat pridige, da bi vedeli, odkod veje najhujši protiljudski veter in kateri duhovniki so bolj in kateri manj strupeni".²⁴

Volitve 11. novembra 1945 so potekale v okraju brez večjih izgredov. Volilne komisije so skrbele za okrasitev volišč. Volišča so bila lepo okrašena, zlasti skrinjice OF, 'črna' pa je bila brez okrasja. Zlasti ženske so bile vesele, saj so prvič volile državne poslance. Neka ženska je na volišču v Razkrižju, ko so ji povedali, kako naj voli, dejala: "Samo za Tita bom glasovala". Na drugi strani pa je na nekem volišču na radgonskem območju volilka vprašala volilno komisijo "Kje je skrinjica za Boga?".²⁵ Dogajalo se je torej marsikaj.

Izidi volitev v Ustavodajno skupščino 11. novembra 1945 v okraju Ljutomer so bili naslednji:

Volilni upravičenci	Oddanih glasov	Zvezna lista		Brez liste	Federalna lista	Brez liste
		I. kand.	II. kand.			
18.003	15.603	5.365	4.512	5.725	9.257	6.344
	86,66%	34,38%	28,88%	36,74%	59,39%	40,61%

Volilni rezultati povedo naslednje: od 18.003 volilnih upravičencev v okraju se je udeležilo volitev 15.603 ali 86,66%. Za prvega kandidata, to je Ivana Ribiča, je glasovalo 5365 volilcev ali 34,38%, drugi kandidat Vilko Kolar pa je dobil 4512 glasov ali 28,88%. Izvoljen je bil torej Ivan Ribič. Brez liste je bilo na zvezni listi 5725 glasov ali 36,74%. Za federalno listo je glasovalo 9257 volilcev ali 59,39%. Brez liste na federalni listi pa je bilo 6.344 glasov ali 40,61%.²⁶

Poglobljena analiza teh volitev po krajih v okraju kaže, da je največ glasov v črni skrinjici bilo oddanih pri Sv. Urbanu, kjer je na federalni listi od 369 odanih glasov bilo v črni skrinjici 277 kroglic, temu sledi Cven I., kjer je od 439 oddanih

²² UL SNOS in NVS, št. 45, 20. 10. 1945.

²³ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje ARS I), fond CK ZKS, šk. 1, seja CK KPS 22. 10. 1945.

²⁴ V. Kolar, n. d., str. 105.

²⁵ Slovenski poročevalec (dalje SP), 14. 11. 1945, št. 175.

²⁶ ARS I, fond CK ZKS, Okrajni komite KPS Ljutomer 1945-1946.

glasov bilo v črni skrinjici na federalni listi 205 kroglic, in na Stari cesti, kjer je od 359 oddanih glasov dobila črna skrinjica na federalni listi 170 glasov.²⁷

Volitve so bile po ugotovitvah pripadnikov OF samih prava katastrofa za okraj. Nihče se najbrž tega ni nadejal. Morda je ponekod prišlo celo do presipanja kroglic iz 'črne' v skrinjico LFJ. Dogajalo se je tudi to, da so bile skrinjice brez liste neobložene, kamor si volilci (ker je bilo kroglico slišati) niso upali oddajati kroglic. Pri volitvah so jih opazovali tudi člani komisije, saj so hoteli vedeti, komu bodo zaupali svoj glas. Znano je, da so nekatere volilce hodili klicat na dom, naj se udeležijo volitev, saj bodo v nasprotnem primeru izgubili pokojnino, živilske karte in drugo. Dopovedovali so jim, da se morajo udeležiti volitev, ker je abstinenca na volitvah dejanje proti lastni državi. Kljub temu so bili rezultati takšni, da se z njimi organizatorji volitev niso mogli ponašati

Rezultati volitev so postavili v radgonskem okraju OF v še slabšo luč. Primerjamo volilne rezultate med ljutomerskim in radgonskim okrajem, dobimo naslednjo sliko: v radgonskem okraju se je udeležilo volitev 79,24% volilcev (Ljutomer 86,66%), za zvezno listo je glasovalo 42,10%, brez liste 57,90 (Ljutomer za zvezno listo 63,26%, brez liste 36,74%), za federalno listo 42,30%, brez liste 57,70% (Ljutomer federalna lista 59,39%, brez liste 40,61%). Skrinjica brez liste je tako v ljutomerskem okraju za zvezni zbor dobila 36,74%, za zbor narodov pa 40,61%, v radgonskem okraju pa v zveznem zboru 57,90%, v zboru narodov pa 57,70%. Slabo so za LF izpadle volitve tudi v okraju Dolnja Lendava, kjer se je volitev udeležilo 76% volilcev in je skrinjica brez liste za zvezni zbor dobila 54% glasov, za zbor narodov pa 56,40%.²⁸

Volitve je Vilko Kolar ocenil v svojih spominih takole: "Proti polnoči so bili rezultati popolni, z njimi nismo bili zadovoljni, nasprotno bili smo zelo potrti. Vedeli smo, da bo reakcija vplivala na omahljive volilce, katerim je znala na vse mogoče načine prikazati, da bomo propadli in da bo Matjaževa vojska s pomočjo Angležev opravila s komunisti, nismo pa mislili, da bo dosegla toliko glasov. Kljub temu, da je v našem okraju OF prepričljivo zmagala, pa so se reakcionarni krogi na tihem veselili in slavili uspeh".²⁹

Že takoj, drugi dan po volitvah, je tisk objavil, da so v Gornji Radgoni in Dolnji Lendavi izidi volitev v pravem nasprotju z velikanskim uspehom, ki ga je dosegla OF po vsej Sloveniji.

O novembrskih volitvah v Sloveniji je razpravljala tudi partijska konferenca KPS v Ljubljani 22. novembra 1945. Razen druge razprave je Edvard Kardelj spregovoril tudi o volitvah v Sloveniji. Med drugim je opozoril, da volitve niso izpadle tako, kot so pričakovali, da niso znali ugotoviti, kje so glavne sovražnikove sile v Sloveniji, niso poslali svojih najmočnejših sil tja, kjer je bil sovražnik najmočnejši. Pokazalo pa se je, da je bil sovražnik najmočnejši v mariborskem okrožju. Popolnoma je nedopustno, da je bila cela partijska organizacija iznenadena. Celotna naša partijska organizacija v mariborskem okrožju na čelu z okrožnim komitejem je popolnoma odpovedala. Partijske organizacije niso dovolj upoštevale, da je bilo mariborsko okrožje, predvsem njegov spodnji del, najmanj ali skoraj nič povezan z osvobodilnim bojem, partizani so zelo redko zašli tja, ljudstvo je bilo torej slabo

²⁷ Prav tam.

²⁸ LP, 14. 11. 1945, št. 175.

²⁹ V. Kolar, n. d., str. 122.

seznanjeno z bistvom boja. CK KPS je dolžan, da pripravi ustrezne administrativne ukrepe. Napake take vrste so nedopustne in nujno je, da slede kazni.³⁰

Dopisnik pa je v prispevku z naslovom "Ob primeru Radgone in Lendave" v Ljudski pravici 15. novembra 1945 takole ocenil volitve na tem območju: "Vsi kulturbundovci, posamezni protinarodni duhovniki, črnoborzijanci in špekulanti, komaj včeraj amnestirani, so strahovali in zaslepljali ljudstvo. Grozili so z intervencijo in jo na dan volitev obetali vsako uro, vsako minuto. Vsak čas bo vdrla prek meje Petrova vojska, belogardisti, so govorili: 'Vsakdo, ki bo volil LF, bo ustreljen,' itd. Varali so ljudstvo, da hoče naša oblast izseliti njihove otroke v Sibirijo. Nekateri duhovniki so ocenjevali, da je črna skrinjica brez liste 'božja skrinjica'. Skratka z grožnjami, terorjem in lažmi so hoteli ljudstvo s starimi metodami odvrniti od prave poti." Pisec nato v nadaljevanju pravi: "Ljudje, ki so 11. 11. strahovali ljudstvo v Radgoni, Lendavi z intervencijo, so ljudje, ki so v nekdanji bivši Jugoslaviji preko iste meje klicali 'odrešitelja Hitlerja'.³¹

Prezreti ne gre dejstva, da so to območje v severovzhodni Sloveniji večkrat že od maja 1945 obiskovali "križarji" ali "Matjaževa vojska", kakor so jih nekateri imenovali. Še posebej so povečali svojo dejavnost, ko je Andrej Glušič jeseni 1945 organiziral Glavni obveščevalni center s podružnicama v Gradcu in Celovcu.³² Pošiljali so 'trojke' v Slovenske gorice, Prekmurje in celo na Pohorje. V času pred volitvami so podkrepili svojo dejavnost. Oglašali so se na nekaterih postojankah, organizirali kurirsko mrežo, zbirali podatke, ropali in grozili ljudem, da jim bodo sežgali domačije, če jih bodo prijavili oblastem. Bili so povezani z nekaterimi duhovniki. Večkrat je prišlo do spopada z Narodno milico. Člani OZNE so jih v okolici Ljutomera nekaj zajeli in odvedli v zapore. Med ljudmi so širili gesla, da bo prišla kraljeva vojska in rešila deželo komunizma. Gesla, da bodo s pomočjo Angležev zlomili Titovo Jugoslavijo, so ponekod padla na ugodna tla.

Za takšen poraz LFJ na teh volitvah na obravnavanem področju bi lahko našli več vzrokov. Ugotoviti moramo, da je bila v okraju v tem času velika antipropaganda s strani posameznikov. Znano je, da na Murskem polju živi večinoma kmečki živelj, ki se je bal skupnih kotlov ter kolhozov. Časopis Slovenec je tu še pred vojno imel precej bralcev, na drugi strani je širil alarmantne vesti iz SZ o veliki bedi, lakoti in podobno. Tu je imel tudi že pred vojno močan vpliv domačin, voditelj SLS dr. Anton Korošec. Večji kmetje, ki so jih takrat imenovali "kulake", so imeli precejšen vpliv na želarje, bajtarje in viničarje. Obvezni odkup ni najbolje vplival na kmete. Kmetje so bili proti zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji. Reakcija je širila parole o skupnih kotlih. Rdeča armada je namreč ob zasedbi Radgone maja 1945 delila hrano iz vojaških kotlov lačnemu prebivalstvu in to so izkoristili za propagandno vizijo o skupnih kotlih ter s tem ljudi odvrčali od LFJ.

Pastirsko pismo, ki ga je izdala jugoslovanska škofovska konferenca v Zagrebu 20. septembra 1945, v katerem so katoliški duhovniki ostro obsojali postopke nove oblasti, je odmevalo tudi med prebivalci ob Muri. Omenili smo že vdore skupin "Matjaževe vojske", ki so še povečali svojo dejavnost v predvolilnem času. Gesla, da

³⁰ ARS I, fond CK ZKS, Partijska konferenca KPS 22. 11. 1945.

³¹ LP, 15. 11. 1945, št. 176.

³² J. Vodušek Starič, n. d., str. 340; glej tudi Zdenko Zavadlav: *Križarji - Matjaževa vojska na Slovenskem*. Ljubljana 1994, str. 24.

bodo s pomočjo Angležev zlomili Titovo Jugoslavijo, so ponekod padla na ugodna tla.

Jeseni 1944 so na ozemlju Slovenskih goric delovale enote kozakov, ki so se borile na strani nacistične Nemčije. Te so ropale po vaseh, morale, požigale domove partizanskih družin, vse to pa so si ljudje zapomnili in ugotavljali, češ kakšni so Rusi. Maloštevilni aktivisti na tem področju so bili mladi in neizkušeni. Težko bi bilo, da bi danes krivili nje, da niso storili vse za volilno zmago. Najbrž je ponekod prišlo na voliščih tudi do zamenjave vsebine skrinjic, saj bi brez tega verjetno bili rezultati za LFJ še slabši. Najbrž pa je tudi res, da so bili ljudje premalo seznanjeni z OF in njenimi cilji; mislili so pač, da se bo vrnila 'stara' Jugoslavija in s tem kralj Peter.

Slabi rezultati LFJ na novembrskih volitvah v ljutomerskem okraju niso ostali neopazni. Padla je ostra kritika na ljutomerski partijski komite in še posebej na okrožni komite KPS za mariborsko okrožje. Prav okraji Ljutomer, Gornja Radgona, Dolnja Lendava in Murska Sobota so imeli najslabši uspeh na teh volitvah, saj je tu v dveh okrajih bilo v 'črni skrinjici' več kot polovica oddanih glasov.

Posledice so bile rigorozne. Centralni komite KPS je razrešil vse sekretarje okrajnih komitejev KPS in razpustil vse osnovne partijske organizacije v okrožju. Poostrena so bila tudi merila za sprejem v partijo. Članstvo partije, razen tistih, ki so bili sprejeti med narodnoosvobodilnim bojem, je moralo znova med kandidate. Poostrili so tudi merila za ponoven sprejem v redno članstvo.

V Ljutomeru je postal sekretar okrajnega komiteja KPS Ivan Fajdiga, ki so ga poslali iz Ljubljane. Dotedanji sekretar okrajnega komiteja za Ljutomer Ivan Rosjan je odšel na novo službeno dolžnost v Prevalje. Postavili so tudi nov okrajni komite KPS, ki je preveril članstvo in ustanavljal nove osnovne organizacije. Kdo so bili novi člani okrajnega komiteja za okraj Ljutomer takoj po volitvah, nisem mogel ugotoviti. V nekoliko poznejšem času se omenjajo: Bogo Verdev, organizacijski sekretar, odgovoren za kadre in SKOJ, Marija Petovar, odgovorna za agitprop in AFŽ, Stane Novak, odgovoren za ljudsko oblast, Bogdan Zupan za notranjo upravo, Alojz Vrbnjak, odgovoren za sindikat. Kot član komiteja pa se omenja tudi Henrik Ribič-Muk.³³

Politični položaj se je v okraju le počasi izboljševal. Pred pristaše LFJ so bile v okraju proti koncu leta 1945 postavljene nove naloge v zvezi z uredbo o začasnih ureditvi prejemkov viničarjev, zakonom o agrarni reformi in kolonizaciji v Sloveniji ter še posebej v zvezi z zakonom o razlastitvi posestev, ki jih obdelujejo koloni in viničarji. Pred vrati so bile tudi razprave v zvezi s sprejemom nove ustave FLR Jugoslavije.

Volitve v ustavodajno skupščino Ljudske republike Slovenije

Slovenski volilci so šli po več kot enoletnem premoru ponovno na volitve jeseni 1946. Tokrat naj bi si izbrali zastopnike v slovensko ustavodajno skupščino. Ker so se zadnje volitve v ustavodajno skupščino DFJ v okraju slabo iztekale za nosilce LF, so si zato aktivisti za izvedbo teh volitev bolj prizadevali in bolj pripravili teren, da se dogodki zadnjih volitev ne bi ponovili. Delo ni bilo lahko. Politični položaj v okraju v nekaterih krajih poleti 1946 ni bil ravno najboljši. To lahko razberemo iz poročila, ki ga je sekretar okrajnega komiteja Ljutomer Ivan

³³ ARS I, fond CK ZKS, Okrajni komite KPS Ljutomer 1945-1946.

Fajdiga poslal 28. maja 1946 okrožnemu komiteju KPS Maribor, kjer med drugim poroča: "Zadnje čase se še vedno opaža in čuti zelo močna propaganda s strani sovražnikov predvsem na terenu Sv. Tomaž, Savci, Mala Nedelja, kakor tudi po nekaterih krajih Murskega polja. Ko je bil 22. tega meseca sklican pri Sv. Tomažu sestanek, za katerega so bili obveščeni sigurno vsi ljudje, se istega ni udeležil nihče. V isti noči pa je bila izvršena od naših nasprotnikov listkovna akcija. Vidi se, da hočejo naši nasprotniki z alarmantnimi vestmi popolnoma zmešati in spraviti ljudi iz tira." V nadaljevanju poroča, da so na zboru volilcev v Stročji vasi sestanek motili nasprotniki in skušali spraviti zbor volilcev s pravega tira v napačno smer.³⁴

O pripravah na volitve so razpravljali tudi na seji okrajnega komiteja KPS Ljutomer 28. avgusta 1946. Okrajni sekretar Fajdiga je najprej poročal s partijske konference v Ljubljani ter razložil, kako je treba pristopiti k izvedbi volitev. Na sestanku so razpravljali o kandidatih, namestnikih za oktobrske volitve. Pri tem so ugotavljali, da je treba za poslance izbrati ugledne ljudi, ki imajo vpliv med volilci. Določili so člane komiteja, ki so bili odgovorni za izvedbo volitev. Tako je bil za teren Sv. Miklavž zadolžen Henrik Ribič-Muk, Stane Novak za volišče Sv. Tomaž in Marija Petovar za Ljutomer.³⁵

Volitve v ustavodajno skupščino Slovenije so bile razpisane za nedeljo 27. oktobra 1946.³⁶ Organizirane opozicije tako kot na volitvah v zvezno skupščino, ni bilo. Krajevne organizacije so imele nalogo čimbolj množično pripraviti predvolilne sestanke, okrajni komite KPS Ljutomer pa je razporedil aktiviste za posamezne sestanke.

Na predlog okrajnega izvršnega odbora OF Ljutomer je bila imenovana okrajna volilna komisija za okraj Ljutomer v naslednji sestavi: predsednik Franc Zavašnik, pravnik, tajnik Bogo Verdev, posestniški sin, člani Jožko Glavnik, Tončka Dernikovič, delavka, ter Bogdan Zupan, trgovski pomočnik, vsi iz Ljutomera. Namestnik predsednika je bil Avgust Fekonja, nameščeneec, namestnik tajnika Jakob Meško, šolski nadzornik, oba iz Ljutomera, ter namestniki članov: Maks Verbančič, zadružnik s Koga, Drago Magdič, delavec iz Borejcev, ter Janez Žagar, nameščeneec iz Ljutomera.

Okraj Ljutomer je bil razdeljen na dve volilni enoti. Prvo volilno enoto so sestavljali naslednji kraji: Vučja vas, Bučecovci, Stara Nova vas, Bunčani, Križevci pri Ljutomeru, Lukavci, Veržej, Grlava, Cven, Noršinci, Cezanjevci, Ljutomer, Radomerje, Stročja vas, Razkrižje, Globoka, Presika, Slamnjak in Gresovčak. Drugo volilno enoto pa so sestavljali naslednji kraji: Mala Nedelja, Veličane, Sv. Miklavž, Ivanjci, Branoslavci, Radoslavci, Kuršinci, Godemarci, Trnovci, Savci, Sejanci, Ključarovci pri Ormožu, Lahonci, Sv. Tomaž, Žerovinci in Stara cesta.³⁷

V okraju Ljutomer so bili predlagani naslednji kandidati:

Prva volilna enota:

- I. Kandidat: Franc Lubej, učitelj, sekretar prezidija SNOS Ljubljana
namestnik: Franc Skuhala, kmet, Križevci pri Ljutomeru
- II. Kandidat: Jožko Slavič, kmečki sin, Ljutomer
namestnik: Matija Habjanič, zadružnik, Rinčetova graba

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ UL LRS, št. 61 226, 13. 9. 1946.

³⁷ PAM, Okrajni odbor OF Ljutomer 1945-1946, šk. 1.

Druga volilna enota:

- I. Kandidat: Ivan Fajdiga, sekretar okrajnega komiteja KPS Ljutomer
namestnik: Maks Meško, kmet, Lahoncev
- II. Kandidat: Martin Hodžar, vinogradnik, zadržnik zadruga Svetinje Brebrovnik
namestnik: Franc Štuhec, kmet, Radoslavci.³⁸

Po vsem okraju so aktivisti tudi tokrat organizirali več predvolilnih zborovanj.

Na teh zborovanjih so volilce seznanjali s predlaganimi kandidati, s pomenom volitev ter vplivali na udeležbo.

Volilci iz Veržeja so se zbrali 11. oktobra 1946 v Sokolski (Hedžetovi) dvorani. Zborovanju je prisostvoval Franc Lubej. Poudaril je pomen volitev. Med drugim je omenil, da so te volitve takšne, kot jih slovenski narod še ni imel, saj doslej še nikoli ni imel svoje vlade. Tisoč let je bil v sužnosti notranjih in zunanjih sovražnikov.³⁹

Franc Lubej je bil na predvolilnem sestanku tudi na Cvenu 12. oktobra 1946 in 13. oktobra v Križevcih pri Ljutomeru. Govoril je o pomenu volitev ter volilce seznanil z nalogami ljudske oblasti. Dne 13. oktobra je bil predvolilni sestanek nekdanjih viničarjev v Ljutomeru. Tudi tukaj je govoril poslanski kandidat Franc Lubej. Med ostalim je poudaril "Vi ste postali na svoji zemlji svoji gospodarji. Vaša last so te gorice, ki so sto in stoletja pile pot vaših dedov in pradedov."⁴⁰

Na okrajni konferenci podružnice Sindikata prosvetnih delavcev v Ljutomeru 19. oktobra 1946 sta na predvolilnem zborovanju govorila Ivan Fajdiga in Vilko Kolar. Pozivala sta prosvetne delavce, naj opravijo svojo dolžnost in se udeležijo volitev. Mestni odbor OF Ljutomer pa je 24. oktobra organiziral veliko predvolilno zborovanje v Titovem domu v Ljutomeru. Zbralo se je veliko ljudi. Na zborovanju je govoril namestnik kandidata Franc Skuhala. Bil je tudi kulturni program.⁴¹ Številna zborovanja so bila tudi drugod po okraju.

Volitve so bile v nedeljo 27. oktobra 1946 in so v okraju potekale povsem normalno, brez incidentov. Ljudje so šli na volitve v glavnem že v dopoldanskih urah. Volišča so bila lepo okrašena. Iz šolske kronike osnovne šole v Cezanjevcih pa za te volitve med ostalim razberemo: "V Cezanjevcih je bila udeležba 95%. Mladina je s harmoniko in z zastavami prišla na volišče. Tako je slovenski narod dobil prvič v zgodovini svoj parlament."⁴² Podobno se je dogajalo tudi na drugih voliščih.

Volilni rezultati so bili naslednji:⁴³

Volilna enota	Štev. volilnih upr.	Oddani glasovi		I. kandidat	Štev. glasov	%	II. kandidat	Štev. glasov	%	Abstinenca
		štev.	%							
I.	10.219	9.938	97,3	Lubej F.	5.835	58,9	Slavič J.	4.085	41,1	281
II.	7073	6.463	91,4	Fajdiga I.	4.260	65,9	Hodžar M.	2.203	34,1	610
	17.292	16.401	94,8							891

³⁸ UL LRS, št. 67 260, 12. 10. 1946.

³⁹ Ljudska pravica, 15. 10. 1946, št. 242.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ PAM, Okrajni odbor OF Maribor 1945-1946, šk. 1.

⁴² *Kronika osnovne šole Cezanjevci za leto 1946.*

⁴³ UL LRS, št. 71, 9. 11. 1946.

Rezultati teh volitev v ljutomerskem okraju kažejo, da je od 17.292 volilnih upravičencev volilo 16.401 volilcev, volilna udeležba je torej znašala 94,8%. V prvi volilni enoti je zmagal Franc Lubej, ki je dobil 5835 glasov ali 58,9%. Drugi kandidat Jožko Slavič pa je dobil 4085 ali 41,1%. V drugi volilni enoti je zmagal Ivan Fajdiga, ki je dobil 4260 ali 65,9%, njegov nasprotnik Martin Hodžar pa le 2203 glasov ali 34,1%. Volitev se ni udeležilo 891 volilcev ali 5,2% volilnih upravičencev.

Štrigovsko območje se na teh volitvah več ne omenja, saj je od aprila 1946 sodilo k Hrvaški.

V ustavodajno skupščino LR Slovenije sta tako bila izvoljena Franc Lubej, sekretar prezidija SNOS, ki je v letih 1919 do 1938 deloval kot učitelj v Ljutomeru, ter Ivan Fajdiga, doma iz Sodražice, nekaj časa je bil sekretar okrožnega odbora OF v Novem mestu. Po volitvah novembra 1945 pa je bil poslan v ljutomerski okraj.

Če tudi tokrat primerjamo izide teh volitev med ljutomerskim in radgonskim okrajem, lahko ugotovimo, da se je na radgonskem okraju udeležilo od 16.916 volilnih upravičencev 15.821 volilcev ali udeležba je znašala 93,5% (Ljutomer od 17.292 volilnih upravičencev pa 16.401 volilcev, oziroma 94,8%). Iz tega sledi, da je bila udeležba v ljutomerskem okraju boljša le za 1,3%. Nekoliko boljša je bila udeležba v celotnem mariborskem okrožju, saj je tu od 249.152 volilnih upravičencev volilo 237.066, to je 95,1%. V vsej Ljudski republiki Sloveniji je tokrat bilo 743.401 volilnih upravičencev, od tega je glasovalo 712.703 volilcev ali volilna udeležba je znašala 95,87%.

Volitve v ustavodajno skupščino Ljudske republike Slovenije so v ljutomerskem okraju podobno kot drugod po Sloveniji uspele. Organizatorji volitev so bili z njimi precej zadovoljni. V spomilih je Vilko Kolar v knjigi *Po veliki zmagi* v zvezi s temi volitvami zapisal: "Volitve so bile dobre. Množična udeležba je omogočila, da so mnoga volišča že v dopoldanskih urah zaprli."⁴⁴

V šolski kroniki osnovne šole Veržej pa med ostalim za leto 1946 razberemo: "Dne 27.10.1946 so se izvršile volitve v ustavodajno skupščino ljudske republike Slovenije. Kljub motnjam in zavajanju ljudi od reakcije je bila udeležba pri volitvah kar lepa. 91,8% volilcev (dejanska udeležba pa je bila 94,8%) in volilk si je s svobodnim glasovanjem izvolilo svoje poslance, ki so sprejeli prvo ustavo Ljudske republike Slovenije."⁴⁵

Volilna udeležba na treh obravnavanih volitvah v okraju je nihala.

Največja je bila na volitvah v NOO avgusta 1945, ko je znašala 99,7%. Najslabša pa je bila na volitvah v ustavodajno skupščino DFJ, ko je znašala le 86,66%. Volilna udeležba se je zopet povečala na volitvah v ustavodajno skupščino Slovenije oktobra 1946, ko je znašala 94,8% in so si prebivalci ljutomerskega okraja izvolili svoje predstavnike v NOO, republiške in zvezne organe.

⁴⁴ V. Kolar, n.d., str. 181.

⁴⁵ *Šolska kronika osnovne šole Veržej za šolsko leto 1946.*

Drago Novak

DIE WAHLEN IM BEZIRK LJUTOMER IN DEN JAHREN 1945 UND 1946

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die ersten Wahlen nach dem zweiten Weltkrieg im Bezirk Ljutomer fanden im August 1945 statt, als Abgesandte für die Volksbefreiungsräte und Delegierte für die Kreisversammlung gewählt wurden. Die Opposition nahm bei den Wahlen nicht teil. Der Bezirk wurde in drei Wahlkreise aufgeteilt. Auf den Vorwahlversammlungen informierten die Aktivisten der Befreiungsfront die Wähler über die Bedeutung und den Verlauf der Wahlen. Die Wahlbeteiligung lag bei 99,7%; die Wahlergebnisse im Bezirk waren zufriedenstellend.

Die zweiten Wahlen für die jugoslawische Konstituante am 11. November verliefen etwas abwechslungsreicher. Die Vorbereitungen dazu wurden durch die Tätigkeit der Kommunistischen Partei, der Volksfront und anderen im ihren Rahmen befindlichen politischen Organisationen begleitet. Ähnlich wie anderswo wurden auch im Bezirk Ljutomer etwa 10 - 18% der Wähler aus den Wahllisten gestrichen. Die Mitglieder der Volksfront organisierten zahlreiche Vorwahlversammlungen und Besprechungen; so sprach auf der Versammlung in Cven der Präsident der slowenischen Regierung Boris Kidrič und in Ljutomer der Innenminister Zoran Polič. In jedem Wahlkreis wurden zwei Kandidaten aufgestellt. Bei den Wahlen gab es keine Ausschreitungen; die 86,6% Wahlbeteiligung war für die Organisatoren nicht zufriedenstellend. Für die Liste der Befreiungsfront fielen die Wahlen schlecht aus; auf der Bundesliste stimmten für die leere Liste (ohne Kandidaten - die sog. schwarze Urne) 36% der Wähler, und auf der entsprechenden slowenischen Liste sogar 40,6%. Die Organisatoren gaben selbst zu, die Wahlen seien für sie katastrophal ausgefallen. Die schlechten Wahlergebnisse im ganzen Kreis Maribor so wie auch im Bezirk Ljutomer wurden auf der Konferenz der Kommunistischen Partei Sloweniens besprochen, was die Amtsenthebung aller Bezirkssekretäre, sowie die Auflösung der Parteiorganisationen zur Folge hatte. Die Parteiorganisationen konnten nur langsam wiederhergestellt werden. Es gab mehrere Gründe für die schlechten Wahlergebnisse: die Bevölkerung war zu wenig über die Befreiungsfront informiert; gleichzeitig gab es eine aktive Gegenpropaganda, die die Bevölkerung vor dem Kommunismus gewarnt und die Ankunft der königlichen Armee in Aussicht gestellt hatte, usw.

All ihre Aufmerksamkeit schenken die Aktivisten der Befreiungsfront den Wahlen für die slowenische Konstituante (27. Oktober 1946), um die Mißerfolge wie bei den letzten Wahlen zu vermeiden. Zahlreiche Vorwahlversammlungen und Besprechungen wurden organisiert; man bemühte sich um den ständigen Kontakt mit den Wählern. Der Bezirk wurde in zwei Wahlkreise aufgeteilt, und für jeden wurden zwei Kandidaten aufgestellt. Mit den 94,8% Wahlbeteiligung war die Volksfront bei diesen Wahlen wieder erfolgreich.

Zdenko Čepič

Zakonske osnove racionirane preskrbe v Jugoslaviji 1945-1948

Preskrba prebivalstva z živili, potrošnimi industrijskimi izdelki, to je oblačili, obutvijo in t.i. tehničnim blagom, sodi v vojnih časih, pa tudi neposredno po vojni med osrednje in tudi težje probleme, tako za posameznika - potrošnika kot tudi za državno oblast, ki jo mora zagotoviti. V Jugoslaviji je bilo vojno gospodarstvo z racionirano prehrano in prisilnim odkupom uvedeno jeseni 1940; konec avgusta je vlada izdala uredbo o ukrepih za preskrbo prebivalstva in vojske s kruhom, s katero je uvedla prisilni odkup vseh presežkov pšenice in pšenične moke (300 kg pšenice, 240 kg moke na vsakega člana gospodinjstva),¹ oktobra so bili uvedeni brezmesni dnevi (četrtek, petek),² od srede januarja 1941 je vključevalo tudi prisilni odkup koruze in koruzne moke,³ saj je bilo od 1. januarja 1941 dovoljeno izdelovati in prodajati le "ljudski kruh", izdelan iz 40% enotne presejane pšenične moke ter iz 60% koruzne moke.⁴ Živilske nakaznice za kruh, testenine, moko in druge mlevske izdelke so bile uvedene konec januarja oziroma s 1. februarjem 1941.⁵ Okupatorji so uvedli na svojih okupacijskih območjih svoj preskrbovalni sistem, ki je temeljil na načelih racionirane preskrbe,⁶ kar je uvedlo tudi narodnoosvobodilno gibanje za preskrbo civilnega prebivalstva na območjih, ki jih je obvladovalo.

Po koncu druge svetovne vojne je bilo vprašanje, kako zagotoviti prebivalcem normalno preskrbo s prehrabnim in industrijskim blagom, eno tistih, ki se jih je morala nova oblast v Jugoslaviji nemudoma lotiti. Že tri dni po uradnem koncu vojne je na predlog ministra za trgovino in preskrbo začasne vlade DFJ izdal Gospodarski svet osnovni zakonski predpis za urejanje preskrbe. To je bila uredba o načrtnem razdeljevanju in potrošnji blaga,⁷ na osnovi katere je bila organizirana tako imenovana racionirana preskrba. Ta je ostala v veljavi do začetka marca leta 1948, ko je bila uvedena kot osnovni način preskrbe prebivalstva zagotovljena (garantirana) preskrba z živili in industrijskimi predmeti. Ta način preskrbe oziroma ukrepi, ki jih je država uzakonjala in izvajala za preskrbo v prvih treh letih po drugi svetovni vojni, se ni bistveno razlikoval od tistih neposredno pred začetkom vojne v Jugoslaviji. Sprva je bila preskrba na način, kakršen je značilen za vojno gospodarstvo, mišljen kot začasen, dokler ni bila od začetka marca 1948 uvedena zagotovljena preskrba kot del političnega sistema in način uvajanja socializma v Jugoslaviji; v preskrbni sistem je namreč spadal tudi sistem odkupov kmetijskih

¹ Službeni list Kraljevske banske uprave dravske banovine, 70. kos, št. uredbe 413, z dne 31. avgusta 1940 (dalje SL, 70-413/31. 8. 1940).

² SL, 81-515/9. 10. 1940.

³ SL, 5-28/15. 1. 1941.

⁴ SL, 1-9/1. 1. 1941.

⁵ SL, 7-58/22. 1. 1941.

⁶ O nemškem preskrbovalnem sistemu glej I. Križnar: Značilnosti gospodarstva radovljiškega okrožja v prvih dveh letih nemške okupacije, str. 196-198.

⁷ Uradni list Demokratične Federativne Jugoslavije, št. 32, št. predpisa 281, z dne 15. maja 1945 (dalje UL DFJ, 32-281/15. 5. 1945).

pridelkov, kar pa se je 'izrodilo' v način 'razrednega boja' proti kmetom. Že prvi zakonski ukrep za urejanje preskrbe je pokazal osnovne značilnosti le-te vse do ukinitve zagotovljene preskrbe leta 1952. Osnovna značilnost "smotrne in umne preskrbe prebivalstva" je bila *"načrtno razdeljevanje in potrošnja"* (podčrtal Z. Č.) vseh predmetov, za katere se pokaže potreba."⁸

Na teh osnovah je bila izvajana racionirana preskrba v prvem povojnem obdobju, znanem tudi kot obdobje obnove. To je bila sicer preskrba, znana za vojno gospodarstvo držav, ki so bile v vojni oziroma ja vojna potekala na njihovem ozemlju, značilna pa je tudi za čas po vojni, ko so zaradi posledic vojne mnoge države obdržale način 'vojne' preskrbe. Na ta način so namreč prilagajale porabo nezadostni proizvodnji, hkrati pa zagotavljale zaščito porabnikov pred špekulantskim dvigovanjem cen, ki bi ga lahko povzročalo ekonomsko delovanje trga. Takšno preskrbo je označevalo pomanjkanje in 'karte' kot sredstvo kontrole potrošnika in trgovine.

Življenje se sicer mnogokrat razlikuje od normativne ureditve, vendar pa so v sistemu, kakršen je bil v veljavi v Jugoslaviji v prvih povojnih letih, ko je bilo prevladujoče administrativno upravljanje vsega družbenega in tudi osebnega življenja, bili prav zakonski prepisi tisti, ki so določali in uravnavali življenje posameznika v vseh podrobnostih. To se je še najbolj kazalo prav skozi sistem preskrbe prebivalstva, od katerega je bil odvisen vsakdo. Ker je bil politično upravni sistem tak, da je temeljil na administrativnem izvajanju zakonskih predpisov, je prav zakonodaja tista, ki jo je treba poznati in upoštevati, ko želimo spoznati in razumeti način življenja, konkretno, preskrbo prebivalstva. Seveda je imel sistem svoje 'stranpoti', ki jih je občutil v praksi skoraj sleherni potrošnik, vendar to ni predmet te predstavitev načel preskrbe prebivalstva.

Preskrba je bila načrtovana, administrativno vodena, centralizirana in kontrolirana. Vsa industrijska podjetja so morala tako telefonsko, telegrafsko ali pisno obveščati upravo za preskrbo, ki je bila v okviru Ministrstva za trgovino in preskrbo, o količini izdelanega blaga,⁹ kar je bil način, da je lahko državni upravni organ načrtoval oziroma usmerjal razdeljevanje blaga oziroma usklajeval porabo s proizvodnjo. Preskrbo je vodilo Ministrstvo za trgovino in preskrbo (MTP) jugoslovanske vlade na administrativni način. Delovalo je od osnovanja začasne vlade DFJ marca 1945 do ukinitve aprila 1950, ko je njegovo vlogo in naloge Ministrstva za državne nabave, to je aprila 1949 prevzelo skrb za državne nabave in odkup, prevzel Svet za blagovni promet v funkciji ministrstva. Ta je bil ukinjen januarja 1953 v skladu z ustavnim zakonom. Ministrstva za trgovino in preskrbo so bila kot poseben resor tudi v republiških vladah z nalogo voditi preskrbo na ravni republike in v nižjih upravnih enotah. Večino zakonskih predpisov o preskrbi je izdalo ministrstvo za trgovino in preskrbo oziroma Gospodarski svet v sodelovanju s tem ministrstvom. Pri tem je šlo v glavnem za uredbe, odločbe in pravilnike, ki so skupaj z določili o odkupu kot delom preskrbovalnega sistema predstavljali veliko večino zveznih zakonskih aktov, objavljenih v uradnem listu FLRJ, kar kaže, da je k problematiki preskrbe pristopila državna oblast predvsem na način administrativnega, večkrat sprotnega oziroma začasnega reševanja. Preskrba je bila organizirana in vodena tako, da so nižji upravni organi, republiška MTP in njim odgovorni okrajni

⁸ Prav tam.

⁹ UL DFJ, 52-473/ 24. 7. 1945.

ljudski odbori, ta določila izvajali. Zakonski akti, ki jih je izdajalo slovensko MTP,

so bili v veliki meri le prenos tistega, kar je predpisovalo zvezno MTP. To je določalo merila in tudi količine koliko bo (je) posameznik določenega blaga dobil.

Slovenska vlada in njeno MTP sta sprejemala sklepe in navodila za njihovo izvajanje iz Beograda in nista mogla niti smela sama določati posebnega preskrbovalnega sistema. Minister za preskrbo in trgovino NVS dr. Lado Vavpetič je na seji vlade oktobra 1945 sporočil, "da nimamo pravice kalkulirati."¹⁰ V vsem obdobju, ko je veljala racionirana oziroma zagotovljena preskrba, ni slovenska vlada na svojih sejah razpravljala o organizaciji preskrbe, pa tudi o sami problematiki preskrbe so govorili bolj poredko, več v prvih mesecih po koncu vojne. Je pa prav na področju preskrbe edinokrat prišlo do 'politične' zamenjave v slovenski vladi, ko je moral decembra 1945 odstopiti Lado Vavpetič z mesta ministra za trgovino in preskrbo, ker "se je (njegova politika - op. Z. Č.) oslanjala na trgovce in pridobitne posameznike, ne pa na delovno ljudstvo," kot je ocenil politbiro slovenskih komunistov.¹¹

O načelih oziroma političnih pogledih na probleme v preskrbi prebivalstva, ne pa o konkretnih rešitvah, te so bile v pristojnosti vlade oziroma ministrstva in Gospodarskega sveta, je razpravljal tudi politbiro CK KPJ, organ, ki je v resnici usmerjal celotno življenje v državi. Pa še v teh primerih so se ukvarjali bolj z vprašanjem odkupov kot s preskrbo v ožjem pomenu. Tako so na primer konec decembra 1946 na politbiroju sklenili, da se količina kruha na prebivalca zmanjša,¹² kar se je izrazilo z odredbo ministra za trgovino in preskrbo o dnevniških obrokih kruha, sprejeto mesec dni kasneje.¹³

Za porabnika, ki je bil odvisen glede preskrbe od države in njene 'volje', je bila ena bistvenih značilnosti, da je bilo določeno, kateri predmeti so spadali pod načrtno razdeljevanje in porabo. Že v prvem zakonskem določilu o načrtnem razdeljevanju in potrošnji blaga je bilo rečeno, da bodo določeni predmeti, ki se bodo na ta način razdeljevali. Z odločbo 12. maja 1945 je bilo določeno, da se razdeljujejo kot racionirani naslednji proizvodi: od kmetijskih vse vrste žita (pšenica, rž, ječmen, oves), koruza, riž, vse vrste oljnega semena, tekstilne surovine (bombaž, volna, konoplja, lan), vsa živina, meso, mast, slanina, sir in vse vrste surovih kož; od gozdnih drva, stavbni, jamski in les za pohištvo; od rudarskih vse vrste premoga; od industrijskih vse vrste moke, otrobi, vse vrste jedilnega olja, sol, sladkor, tobaki izdelki, vžigalice, tkanine in izdelki iz njih, vse vrste usnja in obutev, železo in kovine in polizdelki ter izdelki iz teh materialov, elektrotehnični izdelki, nafta in njeni derivati ter drugi kemični izdelki.¹⁴ Mesec dni kasneje je bilo to še bolj natančno določeno, tako da so bili naštetni posamezni izdelki, ki so spadali pod načrtno razdeljevanje in porabo; od prehrabnih predmetov so to bili: vse vrste žita, vse vrste moke, testenine, živina, maščobe, siri, sladkor, sol, od tekstilnih surovine (bombaž, volna itd.) in izdelki kot metrsko blago (z izjemo

¹⁰ ARS, fond Vlada LRS, 5. redna seja 1. 10. 1945.

¹¹ ARS I, fond CK ZKS, IK CK ZKS šk. 2; seja PB CK KPS 25. 12. 1945; o razlogih, zaradi katerih je moral L. Vavpetič odstopiti, glej J. Vodušek Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992, str. 402-406.

¹² *Politbiro CK KPJ 1945-1948*, Izvori za istoriju Jugoslavije, serija A, tom II, knjiga I. Beograd 1995, str. 185; zapisnik z 24. 12. 1946.

¹³ UL FLRJ, 8-74/ 28. 1. 1947.

¹⁴ UL DFJ, 32-282/ 15. 5. 1945.

mrežaste tkanine za zavese), konfekcijski izdelki, perilo, nogavice, naglavne rute, moški klobuki in čepice, puloverji, brisače, posteljnina, sukanec, vrvi in motvoz, vreče, odeje, sanitetna vata, gaze in obveze, to je v resnici skoraj vsi izdelki iz tekstila. Enako je veljalo za izdelke iz usnja in gume oziroma za surovine (kože, usnje).¹⁵

Določeno je bilo tudi, kdo sme posamezno vrsto blaga, ki spada pod načrtno razdeljevanje in potrošnjo, kupovati in kdo prodajati. Kupovanje je bilo omogočeno le fizičnim in pravnim osebam, ki so blago potrebovale za domačo uporabo, proizvodnjo, predelavo in prodajo. Določeno je bilo, da smeta biti med izdelovalcem in porabnikom le dva posrednika: trgovec na debelo in na drobno in da se število posrednikov ne sme zvišati, če je imelo določeno blago le enega posrednika. Blago se je lahko prodajalo le na krajih, ki so bili za to določeni in opremljeni, torej v trgovskih lokalih; pri kmetijskih pridelkih je bila mogoča izjema. MTP je določil tudi količino blaga, ki so jo smeli potrošniki kupovati in jo imeti v gospodinjstvu za domačo rabo. Z odločbo je bila prepovedana blagovna menjava oziroma plačevanje storitev z blagom.¹⁶

Poleg teh določil so bile določene tudi cene za izdelke racionirane preskrbe oziroma kako se cene zanje določajo in koliko je pri posameznem blagu trgovcu dovoljenega 'kosmatega zaslužka'. Pri obutvi je bil ta na primer 25%, pri prehrambnem blagu 20%, pri alkoholnih pijačah 10%.¹⁷ Iz predpisov o normiranju cen, torej iz racionirane preskrbe, so bili izvzeti luksuzni predmeti, ki "niso bistvenega pomena za vojno in narodno gospodarstvo". To so bili prevsem predmeti za osebno uporabo, kolikor jih je pač še bilo v zalogah trgovin. Med predmeti, ki niso bili podvrženi državnim regulativim, naštetih je bilo 45, so bila glasbila, otroške igrače, luksuzno in slogovno pohištvo, cilindri, bele srjace za frak in smoking s trdim naprsnikom, plesna obutev, krzno in izdelki iz krzna, pahljače, lornjoni in gledališki daljnogledi, sončniki, palice in dežniki z držajem iz dragih kovin, slonove kosti, bambusa in druge luksuzne tvarine, peneča se vina, čajno pecivo, sladoled in vsi slaščičarski izdelki, kozmetični in parfumerijski izdelki, jedilni pribor iz alpake in srebra, itd.,¹⁸ skratka predmeti, ki so jih pred vojno uporabljali le 'buržujji'. Zakonsko je bila tedaj urejena tudi prodaja blaga v prosti prodaji, to je tistega, ki ni spadalo pod načrtno razdeljevanje in potrošnjo.¹⁹

V letu 1945 so bili za posamezne artikle sprejeti odloki, s katerimi so bili ti dani v prosto prodajo. To so bili tisti artikli, ki jih je bilo po mnenju MTP dovolj na trgu in kupci niso imeli težav z njihovo nabavo. Julija sta bila tako v prosto prodajo dana cement in opeka, pod pogojem da cementarne in opekarne izdelajo zadostne količine, o čemer so morali konec vsakega meseca poročati svojim federalnim ministrstvom, ta pa zveznemu MTP.²⁰ Takšni pogoji so bili postavljeni tudi za prosto prodajo kisa. Za mesec dni, v oktobru 1945 so bili v prosti prodaji tudi sandali in otroški čevlji. Avgusta so bile v prosto prodajo puščene tudi

¹⁵ UL DFJ, 40-366/ 12. 6. 1945.

¹⁶ UL DFJ, 40-367/ 12. 6. 1945.

¹⁷ UL DFJ, 34-305/ 22. 5. 1945.

¹⁸ UL DFJ, 34-309/ 22. 5. 1945.

¹⁹ UL DFJ, 40-361/ 12. 6. 1945.

²⁰ UL DFJ, 54-512/ 31. 7. 1945.

cigarete, ker je proizvodnja zadoščala za normalno preskrbo,²¹ oktobra pa tudi vžigalice, ker so

bile zaloge, ki naj bi po mnenju MTP zadoščale za 8 do 10 mesecev. Porabo pa je bilo treba ves čas spremljati.²² V začetku leta 1946 so bile v prosto prodajo prepuščene tudi lončene peči in pečnice,²³ maja lignit,²⁴ gradbeni material, pa tudi čebula, fižol in krompir.²⁵ Za te je bilo oktobra 1945 določeno, da spadajo pod režim načrtnega razdeljevanja in porabe, pa tudi pod odkup. S tem so bile določene tudi količine teh pridelkov, ki so jih pridelovalci po oddaji lahko obdržali; za vsakega člana družine je pridelovalec lahko obdržal 30 kg fižola in 120 kg krompirja, kar pa so federalna ministrstva za trgovino in preskrbo lahko zmanjšala, pač glede na zaloge oziroma prehranske navade tamkajšnjega prebivalstva.²⁶

Ena pglavitnih značilnosti racionirane preskrbe je bilo razdeljevanje blaga na nakaznice, v žargonu imenovane karte. Za celotno jugoslovansko ozemlje so bile te uvedene konec julija 1945. Takrat je izšel odlok o uvedbi enotnih legitimacij za preskrbo ter potrošniških knjižic za celotno državno ozemlje. Povsod so morale začeti veljati 15. septembra.²⁷ Hkrati je izšel tudi pravilnik o legitimacijah za preskrbo in o potrošniških knjižicah, s katerim je bilo natančno predpisano, kdo dobi potrošniško knjižico in pod kakšnimi pogoji. Načela, uvedena s tem odlokom in pravilnikom, so kljub spremembam v preskrbovalnem sistemu ostala v veljavi do ukinitve 'kart'. Osnovni pri tem so bili kraj bivanja in možnost "samooskrbe" ter zaposlitev glede na težavnost dela.

Pogoj, da je posameznik dobil legitimacijo za preskrbo, je bil kraj njegovega stalnega bivališča oziroma značaj tega kraja. Ta je moral biti tak, da se večina prebivalcev ni ukvarjala s kmetijstvom; moralo je biti urbano naselje. Legitimacija, veljala je eno leto, je preskrbovancu omogočala pridobitev ustrezne potrošniške knjižice, s katero je lahko kupoval blago, ki je spadalo v smislu uredbe o načrtnem razdeljevanju in preskrbi med racionirano. Tisti, ki niso stalno živeli v naseljih s prevladujočim kmetijskim prebivalstvom, in so bili "proizvodniki živil", torej kmetovalci, niso imeli pravice prejemati živila iz racionirane preskrbe. Potrošniško knjižico pa je lahko dobil tudi zaposleni v kraju zaposlitve. To so bile dodatne potrošniške knjižice, ki so jih prejeli delavci glede na težavnost fizičnega dela, ki so ga opravljali oziroma glede na starost oskrbovanca (otroci).

Potrošniških knjižic je bilo več vrst in so se med seboj razlikovale po barvi oziroma oznakah. Vse so imele za določeno blago v določeni količini kupone, ki jih je trgovec ob predaji blaga preskrbovancu izrezal iz potrošniške knjižice. Osnovna je bila splošna državljanska (oznaka G), ki so jo prejeli vsi prebivalci, upravičeni do načrtovane preskrbe. Veljavnost te potrošniške knjižice je bila tri mesece, medtem ko je bilo treba dodatne potrjevati vsak mesec, delavci zaposleni pri težjih in lažjih fizičnih delih oziroma družinski poglavarji pa na šest mesecev.

²¹ UL DFJ, 58-552/ 10. 8. 1945.

²² UL DFJ, 81-769/ 23. 10. 1945.

²³ UL FLRJ, 1-8/ 1. 1. 1946.

²⁴ UL FLRJ, 37-246/ 7. 5. 1946

²⁵ UL FLRJ, 40-268/ 17. 5. 1946.

²⁶ UL DFJ, 84-806/ 30. 10. 1945.

²⁷ UL DFJ, 54-505/ 31. 7. 1945.

Dodatnih potrošniških knjižic pa je bilo več vrst. Dve sta bili za delavce, prva pri težkem fizičnem delu (R-1), druga za delavce pri lažjem fizičnem delu (R-2); kdo so bili ti je odredil minister za trgovino in preskrbo zvezne vlade v sporazumu z ministrom za socialno politiko zvezne vlade. Dve vrsti knjižic sta bili za otroke: do dveh let

starosti (D-1) in od dveh do sedmih let (D-2). Dodatno knjižico so dobivale tudi nosečnice od 6. meseca nosečnosti dalje (T) in bolniki z dieto (B), pa tudi "družinski poglavarji", za kar so se šteli tudi samci, ki so vodili samostojno gospodinjstvo (K). Vsak preskrbovanec je tako lahko imel več potrošniških knjižic. V pravilniku so bili tudi upoštevani tisti, ki sicer niso imeli pravice do racionirane preskrbe (samooskrbovanci - kmetovalci), ko so začasno (nad 3 dni) bivali v mestu. Ti so za čas bivanja dobili potrošniške knjižice in ustrezno število kuponov, medtem ko so tisti, ki so potovali v drug kraj in so bili oskrbovanci racionirane preskrbe, v tem kraju lahko koristili svoje potrošniške knjižice. Kdor pa je odšel za več kot 15 dni iz kraja, kjer je veljala racionirana oskrba na 'karte', v kraj, kjer ta ni veljala, je moral svojo potrošniško knjižico oddati v kraju stalnega bivanja. Enako je veljalo v primeru selitve.²⁸

Ta sistem legitimacij za preskrbo in potrošniških knjižic je ostal v veljavi leto dni, do septembra 1946, ko so bile knjižice zamenjane z živilskimi nakaznicami. Maja 1946 je bila izvedena zamenjava obrazcev potrošniških knjižic z živilskimi nakaznicami, julija 1946 pa je bil z odredbo sistem razdeljevanja racioniranih industrijskih izdelkov potrošnikom poenostavljen. Racionirane industrijske izdelke, razen tistih, ki jih za normalno preskrbo ni bilo dovolj - te so še naprej delili le na nakaznice (bone) - so uporabnikom v večjih mestih in industrijskih krajih, ki jih je določilo republiško MTP, 'delili' s posebnimi potrošniškimi kartami. Bile so za splošno kategorijo potrošnikov, za zaposlene oziroma tiste, ki so bili z njimi glede preskrbe izenačeni in za otroke pod 14. leti in so imele določeno število enot in kuponov.²⁹

Novo potrošniške liste oziroma živilske nakaznice za preskrbo z racioniranimi živili in drugimi gospodinjskimi potrebščinami za prebivalce mest in delavskih naselij so uvedli v začetku novembra 1946. V pravilniku MTP je bil razdelan celoten sistem racionirane preskrbe, kakršna je bila v veljavi v Jugoslaviji do uvedbe zagotovljene preskrbe v marcu leta 1948 oziroma tudi v tem sistemu. To velja predvsem za način razdeljevanja 'kart' in za način prodaje oziroma razdeljevanja blaga, vključno s kontrolo potrošnikov in prodajalcev.

Potrošniški listi, to so bile živilske nakaznice in potrošniške knjižice za gospodinjstvo, so se po določenem sistemu dodeljevali prebivalcem tistih mest in naselij, ki jih je določil zvezni minister za trgovino in preskrbo na predlog republiškega, delavcem in nameščencem zaposlenim v podjetjih splošnega državnega pomena, torej državnih podjetjih pod upravo zvezne države ter tudi delavcem in nameščencem podjetij važnejšega pomena (katera so to bila, je posebej določeval republiški MTP). 'Karte' so pripadale tudi njihovim družinskim članom. Prebivalci, ki niso bili določeni za racionirano preskrbo, so se preskrbovali po drugih predpisih oziroma niso bili deležni racionirane preskrbe.

²⁸ UL DFJ, 54-504/ 31. 7. 1945.

²⁹ UL FLRJ, 60-429/ 26. 7. 1946.

Vsi porabniki racionirane preskrbe so bili razvrščeni v potrošniške razrede, po katerih so dobivali živilske nakaznice za mesec dni. Bilo jih je 6 vrst: za delavce prvega razreda (obrazec TD), delavce drugega razreda (SD), delavce tretjega razreda (LD), osnovni razred potrošnikov (M), za otroke do 2 let (O-1) in za otroke od 2. do 14. leta (O-2). Za celotno gospodinjstvo, kateremu je bila mogoča nabava kurjave, je bila potrošniška knjižica (obrazec H) izdana za najmanj leto dni. Iz nje

je moralo biti razvidno število članov gospodinjstva. Živilske nakaznice so bile izdajane ločeno za kruh in moko, za meso in maščobe, za sladkor in sol.

Za normalno funkcioniranje racionirane preskrbe je bil pomemben sistem razdeljevanja živilskih nakaznic porabnikom in način razdeljevanja oziroma prodaje blaga. Za prvo je bil vzpostavljen sistem zaupnikov, ki so imeli na skrbi razdeljevanje 'kart', za drugo pa je skrbela trgovska mreža. Da je vsak porabnik dobil nakaznico in da ni bila mogoča zloraba teh, so skrbeli hišni in ulični zaupniki za preskrbo. Vsak porabnik je moral dati overiti svoje potrošniško potrdilo - potrošniški list hišnemu zaupniku, s čimer je ta potrdil, da upravičenec v resnici prebiva na navedenem naslovu, kar je bil pogoj za izdajo živilske nakaznice. To so morali storiti vsak mesec (do zadnjega dne meseca), da so lahko za naslednji mesec prejeli živilsko nakaznico. Za zaposlene pa je morala poleg hišnega zaupnika za preskrbo overiti potrošniški list še uprava oziroma vodja podjetja, kjer je bil upravičenec do živilske karte zaposlen. Točno je morala biti navedena vrsta dela, poklic oziroma dolžnost, ki jo je opravljal. Pri invalidih je morala biti točno navedena stopnja invalidnosti.

Razdeljevalni sistem, ta je bil hkrati tudi v vlogi kontrole potrošnikov in celotne preskrbe, je bil zgrajen od hišnih zaupnikov, ki so bili lahko v mnogočem odločilni za posameznega porabnika, preko uličnih zaupnikov, ki so jim morali hišni vsak mesec do 20. predati spisek upravičencev v hiši, do uradov za racionirano preskrbo pri ljudskih odborih. Ti so na podlagi potrošniških potrdil, ki so jih dobili od uličnih zaupnikov, razvrščali potrošnike v razrede in na osnovi tega razdelili živilske nakaznice. Te so uporabniku predali hišni zaupniki. Točno so bili določeni roki za vsako opravilo; do kdaj je moral hišni predati spisek stanovalcev uličnemu zaupniku in kdaj je moral ta pripraviti in oddati potrdila uradu, oziroma kdaj je urad izdal nakaznice. Urad za racionirano preskrbo je moral obračun poslati okrajnemu ljudskemu odboru, ti pa so morali poročati oddelku za racionirano preskrbo pri republiškem MTP, ki je moral do 20. v mesecu poslati na predpisanem obrazcu poročilo o izdanih živilskih izkaznicah zveznemu MTP.

Racionirana živila so potrošniki na podlagi živilskih nakaznic lahko kupili v trgovinah, ki jih je določil ljudski odbor. Ta je določil tudi koliko kupcev se lahko v posamezni trgovini preskrbuje. Vsak se je moral v trgovini, ki si jo je izbral sam, prijaviti do 4. dne v mesecu. V tistem mesecu se je lahko oskrboval le v tej trgovini, kjer se je prijavil, kar je trgovec moral potrditi z žigom in hkrati sporočiti "prijavo potrošnika" oziroma število le teh ljudskemu odboru. Ta je nato na podlagi števila potrošnikov dal nalog prodajalcu na debelo, da mu je izdal blago, ki so ga nato prevzele trgovine na osnovi števila pri njih prijavljenih potrošnikov. Kdaj in kaj bodo trgovci imeli na zalogi oziroma bodo prodajali na 'karte' je bilo objavljeno v časopisih ali na kak drug krajevno običajen način. Trgovci so pri prodaji iz živilske nakaznice odrezali kupon za ustrezno blago in količino.

Racionirana živila so se izdajala v določenem času, ta je bil označen na odrezkih ali ga je določal pristojni ljudski odbor, vendar ni smel čas izdaje trajati dlje kot 10 dni. Kruh se je lahko prodajal le za en dan ali za dan vnaprej, moka, če je bila izdana namesto kruha pa za 5 dni vnaprej. Po zaključku prodaje je moral trgovec podati natančen obračun o prodanem blagu z nalepljenimi odrezki živilskih nakaznic pristojnemu organu. Ti pa so morali te hraniti tri mesece, vsaj enkrat mesečno pa so morali kontrolirati tudi skladišča prodajalcev na drobno.³⁰

Hkrati z določili o načinu razdeljevanja prodaje živil, ki je bil z manjšimi spremembami v veljavi v vsem času racionirane in tudi zagotovljene preskrbe, je bila uzakonjena tudi razvrstitev prebivalstva v potrošniške razrede. Potrošniki iz vsakega razreda so se z racioniranim blagom preskrbovali po normah, ki jih je določilo zvezno MTP in sicer za vsako gospodarsko panogo posebej. Potrošniških razredov je bilo šest: trije za delavce oziroma zaposlene glede na stopnjo težavnosti dela, splošni razred potrošnikov in 2 za otroke glede na starost (do dveh let in od 2. do 14. let). V prvi potrošniški razred so bili uvrščeni vsi delavci, ki so delali "neposredno pri proizvodnem postopku", v drugem in tretjem so bili delavci v posameznih panogah, pomožnih delih ali tisti, ki niso imeli potrebne strokovne izobrazbe. Kot delavci so se šteli vsi, ki so bili v najemniškem razmerju in so bili zavarovani pri ustanovah socialnega zavarovanja. S fizičnimi delavci so bili tako izenačeni tudi uslužbenci in tisti, ki so opravljali intelektualne poklice. Tako so bili v prvem potrošniškem razredu univerzitetni profesorji, člani akademij znanosti in umetnosti, direktorji kulturnih in znanstvenih ustanov, glavni uredniki časopisov in revij, vodilni državni uslužbenci in politiki, vključno z zveznimi in republiškimi poslanci, pa tudi imetniki reda narodnega heroja. Z drugim razredom so bili izenačeni priznani umetniki in strokovni delavci državnega aparata, v tretjem pa so bili novinarji, dijaki srednjih šol in študenti, osebni upokojenci pa tudi duhovniki. Tisti, ki so bili stari nad 14 let in niso spadali v noben razred, so bili uvrščeni v splošni razred potrošnikov; to so bile n.pr. gospodinje.³¹

Za vsak razred je bila točno določena količina racioniranih živil, ki so jih dobili na svoje 'karte'. Tako so januarja 1947 dobili v prvem potrošniškem razredu dnevno 800 g kruha, v drugem 600 g, v tretjem 500 g, v splošnem ter otroci pa po 300 g.³² Dva meseca kasneje so se količine zmanjšale. Če niso bile zagotovljene količine kruha, so potrošniki dobili moko v razmerju 3/4 količine kruha.³³

Za udarnike, tiste ki se "goreče trudijo za obnovo in za gospodarsko izgradnjo", so bile določene dopolnilne potrošniške karte, s katerimi so ti imeli pravico do mesečnega nakupa 2 kg pšenične krušne moke, 1 kg bele moke, 0,5 kg maščob in sladkorja in 0,25 kg soli. Pravico so imeli nabaviti do vrednosti 2000 dinarjev tudi določene količine industrijskih izdelkov, predvsem oblačil in obutve (3,0 m blaga z vsem potrebnim za obleko, 1 izdelano moško obleko ali ženski kostim, suknjo ali plašč, klobuk ali čepico, 2 moški srajci ali ženske kombineže, 2 para spodnjih hlač ali ženskih hlač, 3 robce, 3 pare moških ali ženskih nogavic, 5 m tkanine za žensko obleko, 1 par čevljev, 2 kosa toaletnega mila, 0,5 kg mila za pranje, 1 m³ drv itd.).³⁴

³⁰ UL FLRJ, 76-541/ 20. 9. 1946.

³¹ UL FLR, 76-543/ 20. 9. 1946.

³² UL FLRJ, 8-74/ 28. 1. 1947.

³³ UL FLRJ, 19-137/ 7. 3. 1947.

³⁴ UL FLRJ, 40-266/ 17. 5. 1946.

Iz racionirane preskrbe pa so bili izključeni tisti, ki so neko živilo pridelali sami. Tako so bili na primer novembra 1946 iz racionirane preskrbe z mastjo in mesom izločeni vsi tisti, ki so redili prašiča ali ga kupili; nakaznic za mast naj ne bi dobili leto dni, za meso pa tri mesece za vsakih 50 kg žive teže prašiča. Izključitev je veljala za vse člane družine 'samooskrbovanca', pri čemer se je čas neprejemanja nakaznic računal glede na število družinskih članov in težo prašiča. V primeru 80 kg težkega prašiča je bila 4-članska družina izključena iz racionirane preskrbe z maščobami za 6 mesecev, z mesom pa mesec in pol. Vsak zakol je moral biti javljen ljudskemu odboru, ki se je o teži zaklane živali prepričal in odračunal živilske nakaznice, prav tako pa je bil kontroliran tudi nakup.³⁵

Za kmete, ki so pridelovali žito in ga oddajali odkupnim podjetjem po normiranih cenah (obvezna oddaja), je bila tudi izdana odredba, s katero so jim bile dane možnosti oziroma ugodnosti pri preskrbi z racioniranimi industrijskimi izdelki. Kmetom je bilo na ta način omogočeno, da so na nakaznice kupovali izdelke tekstilne, usnjarske, kovinske in kemične industrije v vrednosti 30% zneska, ki so ga prejeli za oddani presežek žita. Večjo ugodnost pa so imeli tisti pridelovalci žita, ki so po normiranih cenah prodajali svoje tržne viške (potem, ko so opravili obvezno oddajo); ti so imeli pravico do nakupa v vrednosti 50% zneska, ki so ga prejeli za prodano žito. Določeno pa je bilo razmerje med industrijskimi izdelki, ki so jih lahko pod temi pogoji kupovali pridelovalci žita. Tako so lahko kupili 55% tekstila in obutve, 40% kovinskih izdelkov (orodja in opreme) in 5% predmetov kemične industrije, v kar se je štelo tudi steklo za okna, petrolej, milo in umetna gnojila. To jim je bilo omogočeno za dva mesece in je bila vodena stroga kontrola razdeljevanja, pri čemer je bil upoštevana količina žita v posameznih krajih, da je bila razdelitev pravilna oziroma potrebe kmetov zadovoljene. Za kontrolo so bila zadolžena republiška MTP.³⁶

V pripravah na uvedbo planskega gospodarstva je aprila 1947 začela veljati uredba o načrtnem razdeljevanju industrijskega blaga, kar je pomenilo da je bilo točno določeno kdo in koliko bo dobil 'doma' proizvedenih industrijskih izdelkov. Kot zadnja med šestimi 'porabniki' je bila široka potrošnja, torej preskrba prebivalstva. Industrijski izdelki so bili razdeljeni na racionirane, to je tiste, ki so se prodajali na 'karte', na kontingentirane, ki so se razdeljevali po načrtu republiškega MTP in na tiste v prosti prodaji.³⁷ Tak je bil primer s sladkorjem in tkaninami, pa tudi s cementom, posodami; jeseni 1947 so bili ti proizvodi, ko je ugotovilo zvezno MTP, da jih je dovolj za racionirano preskrbo, puščeni v prosto prodajo.³⁸ MTP pa je tudi predpisalo, kdo lahko blago v prosti prodaji prodaja, določilo pa je tudi ceno. Sladkor je v prosti prodaji stal 100 dinarjev za 1 kg, medtem ko je po enotni ceni veljal 33 dinarjev. Razliko je bilo treba po navodilu finančnega ministrstva nakazati na poseben račun.³⁹ Določene so bile tudi cene na drobno za živila iz racionirane preskrbe; za kg masti na 'karto' je kupec moral odšteti 55, za kg mesa glede na kakovost od 36 do 45, za liter mleka 9, za kg krompirja 6

³⁵ UL FLRJ 76-650/ 12. 11. 1946.

³⁶ UL FLRJ, 53-366/ 2. 7. 1946.

³⁷ UL FLRJ, 31-252/ 15. 4. 1947.

³⁸ UL FLRJ, 87-624, 632/10. 10. 1947.

³⁹ UL FLRJ, 91-672/ 25. 10. 1947.

dinarjev.⁴⁰ V prosto prodajo so bile "glede na zadosti povečano proizvodnjo" puščene tudi bombažne, volnene in svilene tkanine po določenih cenah, veljavnih za celotno državo. Najdražje je bilo volнено blago za moške plašče - 1500 dinarjev za 1 m; meter flanele je veljal 185, klota od 280-440, blago za moške srajce od 180-225, blago za posteljnino od 250-390 dinarjev itd.⁴¹

Za preskrbo delavcev, ki so živeli v krajih, kjer ni bilo trgovske mreže, so bile v večjih državnih tovarnah organizirane trgovine za prodajo racioniranih živil in industrijskih izdelkov - delavske preskrbovalnice. Te so lahko imele tudi lastno gospodarstvo, t.i. ekonomije, na katerih so pridelovale same, lahko pa so tudi nabavljale živila neposredno od kmetov.⁴²

Racionirano preskrbo kot začasni način, čeprav je bil v veljavi več kot dve leti in pol, je v začetku marca 1948 vlada z vrsto odredb nadomestila z zagotovljeno preskrbo. Namen te in celotni sistem, ki je začel delovati na osnovi teh odredb, je bil bolj 'politično in ideološko' opredeljen, kajti v Jugoslaviji se je z uvedbo načrtnega gospodarstva in izvajanjem petletke začel graditi socializem po sovjetskem vzorcu. V preambuli k uredbi o preskrbi prebivalstva, s katero je bil ta celotni sistem preskrbe opredeljen do njegove ukinitve, so bili navedeni razlogi za njegovo uvedbo: "(...) da se vsi za delo sposobni državljani vključijo v proizvodnjo in vsak nagradi po svojem dejanskem prispevku k ljudski skupnosti, izvajajoč ustavno načelo: 'Vsak državljan je dolžan delati po svojih sposobnostih; kdor skupnosti ne daje, tudi ne more od nje prejemati.'; da bi se prebivalci mesta in podeželja enakomerno preskrbovali s kmetijskimi pridelki oziroma industrijskimi izdelki, razvijala pravilna izmenjava med industrijo in kmetijstvom ter še bolj okrepila zveza med delavcem in kmetom."⁴³

Zdenko Čepič

LEGAL ASPECTS OF RATIONED SUPPLY IN YUGOSLAVIA FROM 1945 TO 1948

S u m m a r y

The supply of food and industrial consumer products, such as clothing, footwear and technical goods, was a major problem in Yugoslavia during the Second World War and immediately after it, both for the population who suffered shortages and the authorities who had to provide it. Securing a normal supply of food and industrial goods was one of the most urgent tasks the new Yugoslav government had to face as the war ended in May 1945. Three days after the war had officially ended, the government passed a basic legal regulation on the basis of which rationed supply was organized. This kind of supply resembled in many aspects that used in Yugoslavia immediately before the war. Although originally intended as a temporary measure, rationing remained in effect for three years. At the beginning of March 1948, it was substituted with regular supply, which was propagated as an integral part of the new political system and a way of introducing socialism in Yugoslavia.

The main characteristic of rationed supply was a planned distribution and consumption of all items in demand. The supply was planned, organized and administered by the Yugoslav Ministry of Commerce and Supply. The federal legal provisions regulating rationed supply were implemented, at the republic's level, by the respective Ministries of Commerce and Supply and the subordinated District People's Committees. The legal acts passed by the Slovenian Ministry were, to a large extent, merely a

⁴⁰ UL FLRJ, 95-698/ 8. 11. 1947.

⁴¹ UL FLRJ, 95-697/ 8. 11. 1947; prodajalec zaposlen v državni trgovini je takrat zaslužil 2000-2800 din. UL FLRJ, 97-713/ 15. 11. 1947.

⁴² UL FLRJ, 110-824/ 27. 12. 1947.

⁴³ UL FLRJ, 12-62/ 11. 2. 1948.

transmission of the federal, prescribing which categories of people were entitled to rationed supply and the maximum quantities of particular items that each individual could receive.

Consumers who depended on the "good will" of the state for the procurement and distribution of supplies were most affected by the legal provisions prescribing which items were subject to planned distribution and consumption, and who was entitled to buy and sell specific goods. Goods were only to be sold on designated and adequately equipped commercial premises. The Ministry of Commerce and Supply also prescribed the maximum quantity of goods consumers were allowed to buy and stock in their households for domestic use. One of the main features of rationed supply was the distribution of goods against coupons, the so-called "cards". These were introduced throughout entire Yugoslav territory at the end of July 1945. Whether one was entitled to receive rationed supplies depended on the nature of one's place of permanent residence. This had to be predominantly urban in character, with the majority of inhabitants not engaged in agriculture. Those whose permanent residence was not in a mainly rural area, but produced food themselves, were not entitled to rationed supply. Technically, one could claim supplies only by presenting coupons which were then cut out from consumer books by a merchant in exchange for a particular commodity. These books, which were of several types and varied in colour and markings, contained a limited number of coupons for each commodity. Those entitled to rationed supply were classified into several consumer categories according to which they received monthly quotas of coupons for a clearly stated quantity of goods. In January 1947, for example, the daily allowance for the first consumer category was 800 g of bread, the second 600 g and the third 500 g. In general, each child was entitled to 300 g daily.

For rationed supply to function in practice, an appropriate distribution of both coupons and goods had to be secured. To this end, networks of commissioners and merchants were set up. The first were responsible for the distribution of "cards" among consumers, and the second for the distribution and sale of goods. The task of house and street commissioners' was to see that every consumer received coupons and that any abuse was prevented. Consumers were able to buy rationed foodstuffs with their coupons in shops designated by the local authorities who also determined the maximum number of consumers each shop could supply. Rationed foodstuffs were only available for limited periods specified on the coupons, but no longer than ten days. One could only buy the quantity of bread sufficient for one day or, at the most, two. What and when merchants were going to have in stock was announced in the newspapers.

The same was the situation with the supply of industrial goods. These were classified into three categories. In the first were rationed goods which were sold for coupons, in the second those subject to quotas which were distributed according to a plan of the republic Ministry of Commerce and Supply, and in the third those intended for free sale. However, even the goods in free sale were subject to regulations specifying who was allowed to buy and at what price.

UDK 001.891 Ferenc T.

Milan ŽEVART, dr., redni profesor Univerze v Mariboru v pokoju, SI-3320 Velenje, Šmarska cesta 4

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

ORIS RAZISKOVALNE DEJAVNOSTI DR. TONETA FERENCA

Prispevek obravnava raziskovalno dejavnost univerzitetnega profesorja, znanstvenega in arhivskega svetnika dr. Toneta Ferenca do začetka leta 1997, ko je njegova bibliografija obsegala 646 enot, med njimi številne samostojne publikacije. Ferenc je preučeval predvsem okupacijo in odpor proti okupatorjem na Slovenskem v času 2. svetovne vojne, a pri tem upošteval širše dogajanja. Ferenc, ki je najboljši poznavalec arhivskega gradiva za zgodovino Slovencev v obdobju 1941-1945, je tudi največ opravil pri znanstvenem objavljanju virov omenjenega obdobja. Velika kakovost Ferencovih del v znatni meri temelji na vztrajnem in sistematičnem zbiranju virov ter obvladovanju velikih količin zgodovinskega gradiva. Brez upoštevanja Ferencovih del ni mogoče razpravljati o zgodovini Slovencev v letih 1941-1945.

UDK 001.891 Ferenc T. "1959/1997"

Jasna FISCHER, dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

ŠTIRIDESET LET DR. TONETA FERENCA NA INŠTITUTU ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Direktorica Inštituta za novejšo zgodovino predstavlja delo zgodovinarja prof. dr. Toneta Ferenca, ki je tesno povezano z delovanjem Inštituta. Na njem je bil, razen krajšega časa, zaposlen od ustanovitve inštituta junija 1959 do upokojitve v začetku leta 1997. Na inštitutu je opravljal vrsto vodilnih upravljalških nalog; bil je ravnatelj (1971-1975), prvi iz vrst strokovnjakov, ko se je začel uresničevati koncept programske širitve raziskovalnega dela; bil je večkrat predsednik inštitutovega sveta, nazadnje pa predsednik upravnega odbora (1994-1996); vodil je tudi znanstveno raziskovalno delo in arhiv. Od leta 1981 do 1995 je predaval zgodovino druge svetovne vojne in NOB na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

UDK 930.1:929 Ferenc T.

Zdravko KLANJŠČEK, zgodovinar, izredni profesor Univerze v Ljubljani v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Lepodvorska ul. 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

PROF. DR. TONE FERENC IN VOJAŠKO ZGODOVINOPISJE V SLOVENIJI

Dejavnost prof. dr. Toneta Ferenca na področju vojaške zgodovine kot dela splošne zgodovine 2. svetovne vojne na Slovenskem je obsežna. Ko je še bil študent zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je sodeloval pri pripravi rokopisov *Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, Boji v Sloveniji*. Uredil je zvezke od 7 do 11 v slovenščini. Bil je soavtor in recenzent obsežne knjige *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945*. Napisal je pomembne vojaško zgodovinske monografije in je dosegel najvišjo stopnjo kot zgodovinar, raziskovalec in pedagog za obdobje 2. svetovne vojne na Slovenskem.

UDC 001.891 Ferenc T.

Milan ŽEVART, Ph.D., Retired Full Professor of University in Maribor, SI-3320 Velenje, Šmarska c. 4
Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2,
Slv., (Ger., Eng.)

THE RESEARCH WORK OF TONE FERENC

The paper deals with the research work of Tone Ferenc, Ph.D, university professor, Scientific and archive councillor, for the period up to the beginning of 1997. By that time his bibliography counted 646 titles, among them a number of independent publications. Ferenc has dedicated most of his research to the Second World War period in Slovenia, its occupation and national resistance, however, with reference to global events. As the leading expert for archive material on the history of Slovenes between 1941 and 1945, he played a major role in the publication of scientific sources for that period. The high quality of his published work is the fruit of a persistent and systematic collection of sources and his mastery of extensive historical material. Today, one can hardly discuss the Second World War history of the Slovenes without reference to Ferenc's work.

UDC 001.891 Ferenc T. "1959/1997"

Jasna FISCHER, Ph.D., Scientific Councillor, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana,
Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2,
Slv., (Eng., Eng.)

FORTY YEARS OF DR. TONE FERENC AT THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

The director of the Institute for contemporary history presents the historian prof. dr. Tone Ferenc whose work was closely connected with that of the institute. With the exception of a brief period of time, he was employed at the institute since its establishment in June 1959 until his retirement in the beginning of 1997. He held many top administrative positions: he was the principal (1971-1975), first from the ranks of experts when the realisation of concept of research programme expansion began; he was a twice the president of the Institute Council, and finally the chairman of the Administrative Board (1994-1996); he also conducted scientific research and the archives. From 1981 to 1995 he lectured on history of World War II and National Liberation War at the Faculty of Philosophy in Ljubljana.

UDC 930.1:929 Ferenc T.

Zdravko KLANJŠČEK, Retired Associate Professor of University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana,
Lepodvorska ul. 2

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2,
Slv., (Eng., Eng.)

PROFESSOR TONE FERENC AND MILITARY HISTORY IN SLOVENIA

The contribution of Professor Tone Ferenc, Ph.D, to military history, as a part of the general history of the Second World War in Slovenia, is comprehensive. As a history student at the Faculty of Philosophy of the Ljubljana University, he participated in the preparation of manuscripts for *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov; Boji v Sloveniji* (Miscellany of the Documents and Data on the National Liberation War of the Yugoslav Peoples; Battles in Slovenia) He was the editor of Volumes 7 to 11 in Slovene, and the co-author and reviewer of a voluminous book "Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945" (The National Liberation War in Slovenia 1941-1945). He also wrote important military monographies and can be regarded as the highest authority, as historian, researcher and pedagogue, for the Second World War in Slovenia.

UDK 061.6 IZDG "1959"

Aleš GABRIČ, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni
trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

USTANOVITEV INŠTITUTA ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

Ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja je potekala brez sodelovanja strokovne javnosti. Njegove naloge so bile prenesti težišče zgodovinskega raziskovanja na novejšo dobo in povečati vlogo marksistične znanosti v humanistiki, saj so komunistični ideologi poudarjali, da je proučevanje preteklosti preveč "klerikalno". Ustanovitev leta 1959 je sovpadala z zaostrenostjo odnosov med oblastjo in univerzo v Ljubljani, zlasti Filozofsko fakulteto, kar je dalo Inštitutu svojevrsten politični pečat. Kmalu po ustanovitvi Inštituta so se morali partijski ideologi soočiti z dejstvom, da se mora podrežati predpisom, veljavnim za znanstvene ustanove, in da ne more biti le strokovni servis vladajoče stranke.

UDK 373.5 (497.4 Celje) "1895"

Franc ROZMAN, dr., redni profesor, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška c. 160

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

ODMEV CELJSKEGA GIMNAZIJSKEGA VPRAŠANJA LETA 1895 V SLOVENSKEM TISKU

Na osnovi poročil v časnikih Slovenec, Slovenski narod, Novice, Domovina, Zgodnja Danica in Südsteirische Post predstavlja avtor odmeve ob zaostreni razpravi o financiranju gimnazijskih vzporednic v Celju. To je pripeljalo do padca Windischgraetzove vlade in pomeni prelomni trenutek v avstrijski notranji politiki. Odmevi v časopisih so bili glede na njihovo politično umeritev različni, vendar so vsi zagovarjali slovenske zahteve in opozarjali na vse bolj nacionalistična nemška stališča.

UDK 331.106.24 (497.4) "1890/1990"

France KRESAL, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

STO LET RAZVOJA KOLEKTIVNIH POGODB NA SLOVENSKEM

Razprava prikazuje razvoj kolektivnih pogodb na Slovenskem od prvih pojavov konec 19. stoletja v okviru avstrijske delavskozaščitne zakonodaje, podrobnejši razvoj v okviru kraljevine Jugoslavije in nov sistem kolektivnih pogodb po letu 1990. Razvoj kolektivnih pogodb je umeščen v evropski okvir z upoštevanjem specifičnih gospodarskih in družbenih razmer na Slovenskem.

UDC 061.6 IZDG "1959"

Aleš GABRIČ, Ph.D., Scientific Associate, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

FOUNDING THE INSTITUTE FOR THE HISTORY OF THE WORKERS' MOVEMENT

The Institute for the History of the Workers' Movement in Ljubljana was founded without professional scientific cooperation. The task of the Institute was to increase the importance of Marxist doctrine in the humanities, by shifting the focus of historical research from distant historical periods, condemned as too "clericalist" by Communist ideologists, to more recent. Its foundation in 1959 coincided with a straining of the relationship between the state authorities and the University of Ljubljana, especially the Faculty of Arts, leaving a peculiar political mark on the Institute. The Communist Party ideologists realised, soon after the foundation of the Institute, that it could not exist merely as a professional service for the political interests of the ruling party but had to abide by the rules governing any scientific institution.

UDC 373.5 (497.4 Celje) "1895"

Franc ROZMAN, Ph.D., Full Professor, Faculty of Pedagogy, University in Maribor, SI-2000 Maribor, Koroška c. 160

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

RESPONSES IN SLOVENE PRESS REGARDING THE CELJE GYMNASIUM ISSUE IN 1895

On a basis of reports in the papers Slovenec, Slovenski narod, Novice, Domovina, Zgodnja Danica and Sudsteirische Post, the author presents the responses to the aggravated discussion on financing parallel classes in the Celje gymnasium. This issue brought about the downfall of the Windischgrätz government and represented the turning point in Austrian domestic policy. The responses in newspapers varied according to their political orientation, but they all defended Slovenian demands and warned against ever increasing nationalistic German tendencies.

UDC 331.106.24 (497.4) "1890/1990"

France KRESAL, Ph.D., Scientific Research Councillor, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

HUNDRED YEARS OF DEVELOPMENT OF COLLECTIVE AGREEMENTS IN SLOVENE TERRITORY

The paper describes the development of collective agreements in Slovene territory since they first appeared within the framework of Austrian legislation on workers' security at the end of the 19th century. It shows their development in prewar Yugoslavia in greater detail and presents the new system of collective agreements which was introduced after the year 1990. Collective agreements have evolved within the context of European development, yet have been characterized by specific economic and social conditions in Slovene territory.

UDK 001.891 Valjevec F. + 061.6 Südost-Institut

Dušan NEČAK, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva c. 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

FRITZ VALJEVEC IN SÜDOST-INSTITUT V MÜNCHNU

Avtor v prvem delu razprave podrobno prikazuje življenje in strokovno dejavnost Fritza Valjavca, enega od ustanoviteljev Inštituta za jugovzhod v Münchnu in enega najpomembnejših nemških raziskovalcev problematike jugovzhodne Evrope in s tem tako Jugoslavije kot Slovenije. V drugem delu razprava oriše dejavnost tega inštituta, ki ima velik pomen za poznavanje nemške jugovzhodne politike tako s svojimi publikacijami kot tudi s svojo znanstvenoraziskovalno dejavnostjo.

UDK 811.163.6:323(436)"1918"

Elio APIH, profesor Univerze v Trstu v pokoju, I-34136 Trieste, Via Commerciale 95

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (ital., angl.)

NENAVADNA FRAZEOLOGIJA NEKE SLOVENSKE SLOVNICE (1918)

Avtor predstavlja "Teoretično in praktično slovnico slovenskega jezika" ("Grammatica teoretico-pratica della lingua slovena") iz leta 1918, v predgovoru katere piše, da je prva slovenska slovnica namenjena Italijanom. Avtor je dr. Bruno Guyon, ki je leta 1917 živel v Špetru Slovenov (San Pietro al Natisone). Slovnica je pisana tudi za "potrebe tedanjega trenutka", tj. italijanske vojaške politike in vsebuje tudi napotila za 'dialoge' kot npr.: "Moramo ga aretirati, izprašati, vkleniti v lisice" ... "Vaši tovariši so podle živali ..." ipd.

Z. Č.

UDK 342.26 (497.4) "1929"

Miroslav STIPLOVŠEK, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva c. 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

UKINITEV OBLASTNIH SAMOUPRAV IN OBLIKOVANJE BANSKE UPRAVE DRAVSKE BANOVINE LETA 1929

Avtor predvsem na osnovi virov osvetljuje pomen državnopravnih ukrepov kralja Aleksandra po uvedbi diktature leta 1929 za položaj Slovenije v jugoslovanski državi. V tem pogledu sta pomenili ukinitev samouprav ljubljanske in mariborske oblasti ter oblikovanje Dravske banovine in njene kraljevske banske uprave veliko prelomnico. Jugoslovanski del slovenskega ozemlja je bil spet združen v eni upravni enoti, hkrati pa je bila ukinjena sleherna samouprava in boj za avtonomijo Slovenije se je vrnil na izhodišče.

UDC 001.891 Valjevec F. + 061.6 Südost-Institut

Dušan NEČAK, Ph.D., Full Professor, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva c. 2

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

FRITZ VALJAVEC AND THE SÜDOST INSTITUT IN MUNICH

In the first part of the paper the author presents in detail the life and professional activity of one of the founders of the Southeastern institute in Munich and one of the most important German researchers of the problems of SE Europe and thereby of both Yugoslavia and Slovenia. The second part describes the activities of this institute which through its publications as well as its scientific research has significantly contributed to our understanding of German policy toward Southeast.

UDC 811.163.6:323(436)"1918"

Elio APIH, Retired Professor of University in Trieste, I-34136 Trieste, Via Commerciale 95

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ital., Eng.)

UNUSUAL PHRASEOLOGY OF A CERTAIN SLOVENE GRAMMAR BOOK (1918)

The author presents the book "Theoretical and practical grammar of Slovene language" ("Grammatica teoretico-pratica della lingua slovena") from the year 1918. The foreword of the book states that it is the first Slovene grammar designed for Italians. It was written by dr. Bruno Guyon who in 1917 lived in San Pietro al Natisone in Venezia Giulia. The grammar was also designed to meet the "needs of the time", that is, the needs of Italian military policy. It contains, among other things, examples for "dialogues" such as: "He must be arrested, interrogated, handcuffed"... "Your comrades are vile animals." etc.

Z. Č.

UDC 342.26 (497.4) "1929"

Miroslav STIPLOVŠEK, Ph.D., Full Professor, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva c. 2

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

THE ABOLITION OF AUTONOMOUS DISTRICTS AND THE INSTITUTION OF THE BAN'S ADMINISTRATION OF DRAVSKA BANOVINA IN 1929

The author uses various sources to elucidate the relevance of the administrative measures, introduced by King Alexander after the imposition of his dictatorship in 1929, for the political position of Slovenia within the Kingdom of Yugoslavia. The abolition of the Autonomous Districts of Ljubljana and Maribor, and their substitution with *Dravska banovina* (Ban's Province) and its Royal Ban's Administration, spelled a major turning point in the political history of Slovenia. The Slovene lands in Yugoslavia were, thereby, returned under a single administrative unit, any form of Slovene self-administration annihilated and its struggle for autonomy brought back to the starting point.

UDK 141.826: Kardelj E.

Janko PRUNK, dr., redni profesor, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

IDEJNOPOLITIČNI NAZOR EDVARDA KARDELJA V OKVIRU EVROPSKEGA SOCIALIZMA

Avtor poskuša na osnovi obsežnega izvirnega publicističnega in arhivskega gradiva analizirati in oceniti idejnopolitični nazor Edvarda Kardelja v okviru evropskega socializma. V analizi Kardeljevega pisanja in tudi političnega ravnanja v vseh treh obdobjih (pred 2. svetovno vojno, med njo in v povojnem času socialistične Jugoslavije) pride do zaključka, da je bil Kardelj vse življenje v svojem nazoru zvest revolucionarnemu marksizmu leninistične variante. Za zadnje delo *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (1977) si avtor dovoljuje hipotezo, da bi ga bilo moč ocenjevati kot izstop iz leninistične paradigme.

UDK 329.15(497.1:47+57)"1940"

Jože PIRJEVEC, dr., redni profesor, Univerza v Trstu, I-34135 Trst, Via Lazzaretto Vecchio 6

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

SKLEP SEKRETARIATA IZVRŠNEGA KOMITEJA KOMUNISTIČNE INTERNACIONALE ŠT. 688
Z DNE 15. SETTEMBRA 1940

Avtor povzema in komentira dokument iz arhiva za proučevanje dokumentov novejša zgodovine iz Moskve. V njem sekretariat Izvršnega komiteja Komunistične internacionale odgovarja generalnemu sekretarju KPJ Josipu Brozu-Titu na vprašanja glede nameravanega sklica partijskega kongresa ali konference, sindikalne organiziranosti delavstva in glede ustanavljanja oboroženih enot za zaščito demonstracij pred policijo. Vse to je vodstvo Kominterne odsvetovalo. Sekretariat IK KI je nasprotoval Titovi revolucionarni gorečnosti tudi v vprašanju o strmoglavljenju vlade in vzpostavitvi ljudske vlade, svetoval pa mu je oblikovanje širše ljudske fronte s krogi pripravljenimi sodelovati s komunisti.

UDK 940.5 (450=163.6) "1935/36"

Milica KACIN-WOHINZ, dr., znanstvena svetnica v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Celovška c. 143

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (ital., angl.)

OB 'ABESINSKI' VOJNI

Avtorica obravnava malo znano poglavje iz zgodovine Primorske: kako so doživljali Slovenci v Italiji njeno vojno v Etiopiji v letih 1935-1936, ki je, med drugim, prekinila meddržavna pogajanja med Italijo in Jugoslavijo. Več stotin vojaških obveznikov je dezertiralo v Jugoslavijo, drugi so ob vpoklicu demonstrirali proti režimu, bili so tudi prebegi na etiopsko stran in pomoč gverili. Med prebivalstvom, ki ga je prizadelo vojno gospodarstvo, racioniranje preskrbe in avtarkija, se je poglobilo uporništvu, kar sta izkoristili KPI in slovenska narodnorevolucionarna organizacija za snovanje protifašistične in protivojne ljudske fronte.

UDC 141.826: Kardelj E.

Janko PRUNK, Ph.D., Full Professor, Faculty of Social Sciences, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

POLITICAL VIEW OF EDVARD KARDELJ WITHIN THE FRAMEWORK OF EUROPEAN SOCIALISM

On a basis of comprehensive original publicistic and archive material the author attempts to analyse and assess the political view of Edvard Kardelj within the framework of European socialism. Through analysis of Kardelj's writing and also his political conduct during all three periods (before the World War II, during it and in the postwar socialist Yugoslavia), he comes to a conclusion that Kardelj remained true to revolutionary Marxism of Leninist type throughout his life. According to author's hypothesis, Kardelj's final work *Courses of development of socialist self-managing political system* (Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, 1977) indicates a withdrawal from Leninist paradigm.

UDC 329.15(497.1:47+57)"1940"

Jože PIRJEVEC, Ph.D., Professor, University in Trieste, I-34135 Trieste, Via Lazzaretto Vecchio 6

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

RESOLUTION NO. 688 OF THE SECRETARIAT OF THE EXECUTIVE COMMITTEE OF THE COMMUNIST INTERNATIONAL FROM SEPTEMBER 15, 1940

The author summarizes and comments on a document found in the archive for the study of documents of most recent history in Moscow. In this document, the Secretariat of the Executive Committee of the Communist International replies to the questions, asked by the Secretary-general of the Communist Party of Yugoslavia, Josip Broz-Tito. His questions concerned the intended convening of a Party congress or conference, trade union organization of labouring class and the formation of armed units for protection of demonstrations against police. The Comintern leadership advised him against all of this. The Secretariat of the ECCI opposed Tito's revolutionary zeal also on the question of overthrowing the government and establishing a people's government, and advised him to form a wide people's front with various circles which were willing to cooperate with communists.

UDC 940.5 (450=163.6) "1935/36"

Milica KACIN-WOHINZ, Ph.D., Retired Scientific Councillor, SI-1000 Ljubljana, Celovška c. 143

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ital., Eng.)

SLOVENES AND THE 'ABYSSINIAN' WAR

The author deals with a little known chapter from the history of Primorska, and how the Slovenes in Italy experienced the war in Ethiopia, in 1935 and 1936, which had, among other things, disrupted the negotiations between Italy and Yugoslavia. Several hundreds of military conscripts deserted to Yugoslavia, others publicly demonstrated against their conscription, and there were also cases of defection to the Ethiopian side and helping guerrillas. The Communist Party of Italy and the Slovenian National Revolutionary Organisation took advantage of growing public discontent with the war economy, rationed supply and autarchy, for the formation of an anti-Fascist and anti-military national front.

UDK 940.533.6(436.5=863)

Marjan LINASI, zgodovinar, Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec, SI-2380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

NACISTIČNA OBLAST NA KOROŠKEM 1938-1945 IN NJENA POLITIKA DO SLOVENCEV

Avtor obravnava nacistično oblast, njene strukture in nosilce ter namene in cilje na Koroškem severno od senžermenske meje od anšlusa 13. 3. 1938 in južno od nje od 6. 4. 1941 do konca 2. svetovne

vojne. Prizadevanja struktur nacističnega sistema, tako nacionalsocialistične stranke (NSDAP), v kateri je bilo na Koroškem severno od senžermenske meje včlanjenih 10 % prebivalstva, kot ostalih političnih in oblastnih struktur ter varnostno-policijskega aparata, so bila usmerjena v ustrahovanje prebivalstva in zatiranje vsakršne opozicije, in v radikalno ponemčenje slovenskega prebivalstva. Zapovedali so uporabo izključno nemščine v vsem javnem življenju, vključno z otroškimi vrtci in šolami, k nemškemu bogoslužju pa so prisilili tudi katoliško cerkev. Dodobra so izkoristili tudi gmotne in človeške potenciale, slednje tudi v smislu vojaške in delovne mobilizacije.

UDK 355.425 (497.4-17) "1938/45"

Risto STOJANOVIČ, dr., kustos v pokojju, SI-2380 Slovenj Gradec, Gubčeva 5

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

O NEKATERIH ZNAČILNOSTIH PROTINACISTIČNEGA ODPORA KOROŠKIH SLOVENCEV V LETIH 1938-1945

Avtor na podlagi arhivskih virov (Inštituta za narodnostna vprašanja, Arhiva Republike Slovenije, Ministrstva za notranje zadeve RS, Koroškega pokrajinskega muzeja, Zveze koroških partizanov v Celovcu in Vojaškozgodovinskega inštituta v Beogradu) ter literature predstavlja pogloblitve značilnosti protinacističnega boja koroških Slovencev od anšlusa do konca 2. svetovne vojne: preganjanje Slovencev v Avstriji, njihov odpor, rast partizanskih enot na Koroškem in razvoj narodnoosvobodilnega gibanja, žrtve med koroškimi Slovenci, materialno škodo ter zaključne boje 2. svetovne vojne, ki so potekali v Evropi prav na Koroškem.

UDK 940.533.6 (497.4-18)

Metka FUJS, višja kustodinja, Pokrajinski muzej Murska Sobota, SI-9000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

IZHODIŠČA MADŽARSKÉ OKUPACIJSKE POLITIKE V PREKMURJU

Avtorica je pripravila strnjeni pregled izhodišč, ki so opredelila madžarsko okupacijo Prekmurja. Najprej je bila to protianonska madžarska državna politika, ki ni nikoli priznala rezultatov mirovnega procesa po 1. svetovni vojni in si je za svoje revizionistične težnje iskala zaveznikov med evropskimi fašističnimi režimi. Drugo dejstvo je bila sama narodna in verska sestava prekmurskega prebivalstva, med katerim so se različne skupine tudi različno opredeljevale do madžarske zasedbe v aprilu 1941. V skladu s slednjim je bil odnos okupacijske uprave do posameznih skupin, pri čemer je še posebej izstopal odnos do avtohtonega slovenskega prebivalstva, ki mu je nova oblast namenjala največ svoje pozornosti v obliki propagande in izobraževanja. To pa ni moglo skriti, da je šlo vendar le za privid - kuliso vojne, ki je tudi med prekmurskim prebivalstvom terjala svoje žrtve.

UDC 940.533.6(436.5=863)

Marjan LINASSI, Historian, Director of Carinthian Provincial Museum in Slovenj Gradec, SI-2380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

NAZI AUTHORITY IN CARINTHIA IN THE PERIOD FROM 1938 TO 1945 AND ITS POLICY TOWARDS SLOVENES

In this paper the author discusses the Nazi authority, its structures and bearers, its purposes and goals on Carinthian territory north of the Saint-Germain border (since annexation on March 13, 1938) and south of it (since April 6, 1941) until the end of the World War II. All efforts of Nazi structures, from Nazi party (NSDAP) which included 10 percent of Carinthian population north of the Saint-Germain border, that being the highest percentage of involved population among all countries in the German Reich, to other political and authoritative structures and repressive apparatus, particularly the gendarmerie, the police, the Gestapo and the Security service (SD), were directed, beside the terrorization of population and suppression of any opposition, also toward radical Germanization of Slovene population. To achieve this goal the Nazis availed themselves also of kindergartens and schools, they commanded the exclusive use of German language in all public life and even forced the Catholic church to perform the worship in German. They fully exploited material and human potentials, the latter by military mobilization of male population.

UDC 355.425 (497.4-17) "1938/45"

Risto STOJANOVIČ, Ph.D., Retired Curator, SI-2380 Slovenj Gradec, Gubčeva 5

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

SOME FEATURES OF ANTI-NAZI RESISTANCE BY THE CARINTHIAN SLOVENES IN THE YEARS BETWEEN 1938 AND 1945

On the basis of archive sources (Institute for National Questions, Archives of the Republic of Slovenia, Ministry of Interior Affairs, Carinthian Provincial Museum in Slovenj Gradec, League of Carinthian Partisans in Klagenfurt and Institute for Military History in Belgrade) and literature, the author presents the main features of the anti-Nazi resistance by the Carinthian Slovenes in Austria, the development of the National Liberation Movement and Partisan units in Carinthia, the victims among the Carinthian Slovenes, the material damage and the final Second World War combats in Europe which took place in Carinthia.

UDC 940.533.6 (497.4-18)

Metka FUJS, Senior Curator, Provincial Museum of Murska Sobota, SI-9000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

PRINCIPLES OF THE HUNGARIAN OCCUPATIONAL POLICY IN PREKMURJE

The author has prepared an outline review of the principles which determined the Hungarian occupational policy in Prekmurje. In the first place, there was the policy of the Hungarian state which had never recognized the Trianon Peace Treaty after the First World War, and sought alliance with the Fascist regimes in Europe to ensure support for its revisionist tendencies. The second factor was the structure of the population in Prekmurje. Different ethnic and religious groups responded differently to the Hungarian occupation in April 1941 and the attitude of the occupying authorities towards individual groups varied in accordance with that response. Very particular was the relationship with the autochthonous Slovenian population to whom the new authorities dedicated the greatest attention through propaganda and education. However, this attention was only a mirage with a real war behind the scenes which took its toll also among the people of Prekmurje.

UDK 940.533.6 (497.4-18) "1941"

Bojan GODEŠA, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

ODMEVI O RAZMERAH V PREKMURJU V PRVIH MESECIH MADŽARSKE OKUPACIJE V LJUBLJANSKEM LEGALNEM DNEVNEM ČASOPISJU

Avtor v razpravi opisuje kako je ljubljansko legalno dnevno časopisje (Slovenec, Jutro) prikazovalo razmere v Prekmurju pod madžarsko zasedbo. Kljub sorazmerni maloštevilnosti člankov so bile

prekmurske razmere opisane dokaj natančno in iz različnih zornih kotov. V člankih zasledimo vesti o nemški zasedbi Prekmurja, o prihodu madžarskega okupatorja in njegovih raznovrstnih ukrepih na političnem, vojaškem, upravno-teritorialnem, gospodarskem, socialnem, kulturnem in športnem področju. Časopisni članki kot vir tako dopolnjujejo podobo o prekmurskih razmerah med okupacijo.

UDK 338.245 (497.4 Radovljica) "1941/43"

Ivan KRIŽNAR, zgodovinar, SI-1000 Ljubljana, Pod hribom 26

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

ZNAČILNOSTI GOSPODARSTVA RADOVLJIŠKEGA OKROŽJA V PRVIH DVEH LETIH NEMŠKE OKUPACIJE

Avtor na podlagi nemških arhivskih dokumentov predstavlja gospodarstvo večjega dela Gorenjske v času nemške okupacije. Okupator je uvedel totalitarno nemško državno ureditev in vojno gospodarstvo z razdeljevanjem surovin, energije in delovnih moči, določil proizvodnjo, maksimalne cene in porabnikom razdeljeval blago na nakaznice. Industrijsko proizvodnjo je preusmeril za potrebe vojske, nekoliko moderniziral kmetijstvo, medtem ko so obrt, trgovina in turizem nazadovali. Napovedana gospodarska prenova je leta 1943 usahnila zaradi pomanjkanja delavcev, gradbenega materiala in denarja za modernizacijo in nove naložbe.

UDK 338.245 (497.4 Maribor) "1941/45"

Marjan ŽNIDARIČ, dr., Muzej narodne osvoboditve, SI-2000 Maribor, Ulica heroja Tomšiča 5

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

TOVARNA LETALSKIH MOTORJEV V MARIBORU (1941-1945)

V prispevku prikazuje avtor organiziranost in delovanje Tovarne letalskih motorjev v Mariboru med 2. svetovno vojno, ki so jo nacistični okupatorji zgradili na novo. Sodila je v ožji krog tovarn, ki so bile za nemško vojno letalstvo življenskega pomena.

UDC 940.533.6 (497.4-18) "1941"

Bojan GODEŠA, Ph.D., Scientific Associate, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

THE RESPONSES IN LEGAL LJUBLJANA DAILY PAPERS ON CONDITIONS IN PREKMURJE DURING THE FIRST MONTHS OF HUNGARIAN OCCUPATION

The author describes how the legal Ljubljana dailies (Slovenec, Jutro) presented the conditions in Prekmurje during the Hungarian occupation. Despite of comparatively small number of articles, the

situation in Prekmurje was portrayed rather accurately and from different angles. The articles contain news on German occupation of Prekmurje, on arrival of Hungarian occupier and his diverse measures in political, military, administrative-territorial, economic, social, cultural and sporting sphere. As a source of information, the newspaper articles complement the picture of conditions in Prekmurje during the occupation.

UDC 338.245 (497.4 Radovljica) "1941/43"

Ivan KRIŽNAR, Historian, SI-1000 Ljubljana, Pod hribom 26

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

ECONOMIC CHARACTERISTICS OF THE RADOVLJICA DISTRICT IN THE FIRST TWO YEARS OF GERMAN OCCUPATION

On the basis of German archive documents, the author presents the economic situation of the greater part of Upper Carnolia under German occupation. The occupier imposed a Germanic totalitarian regime and a war economy, controlling the distribution of raw materials, energy and labour, fixing maximum prices and introducing coupons for the distribution of goods to the public. Industrial production was reorientated to serve the needs of the army, and agriculture modernised to some extent while crafts, trade and tourism suffered regression under the occupation. By 1943, the planned economic reform failed due to the shortage of labour, construction material and finance required for modernisation and new investments.

UDC 338.245 (497.4 Maribor) "1941/45"

Marjan ŽNIDARIČ, Ph.D., Director of Museum of National Liberation, SI-2000 Maribor, Ulica heroja Tomšiča 5

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE AIRCRAFT ENGINE FACTORY IN MARIBOR (1941-1945)

The article presents the organization and functioning of the aircraft engine factory built by the Nazis in Maribor, which was one of the factories that were of vital importance to the German Air Force in the Second World War.

UDK 321.64 (436)

Wolfgang NEUGEBAUER, dr., znanstveni vodja, Stiftung Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, A-1010 Wien, Wipplingerstraße 8

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

AVSTRIJCI IN NACIONALSOCIALIZEM: ŽRTVE ALI STORILCI? O ODNOSU DO ODPORA IN KOLABORACIJE

Avtor izhaja iz mnenja, da je bil nacionalsocializem kot avstrijski fašizem avtohtono politično gibanje in ne le podružnica nemškega. Delež avstrijskega prebivalstva včlanjenega v nacistično stranko je bil v času 2. svetovne vojne nad povprečjem tretjega rajha. Avstrijci so bili v veliki meri sosterilci nacistične politike v okupiranih državah. Predstavlja tudi odpor proti nacizmu v Avstriji. Odporniško gibanje ni

bilo enotno; razdeljeno je bilo tako teritorialno kot tudi svetovnonazorsko oz. politično. Ugotavlja, da so Avstrijo osvobodili zavezniki in da je padlo pri tem več zavezniških vojakov kot je bilo članov avstrijskega odporniškega gibanja.

Z. Č.

UDK 940.533.6 (474:497.4)

Božo REPE, dr., docent, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva c. 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

BALTIŠKE DRŽAVE MED DRUGO SVETOVNO VOJNO IN PRIMERJAVA S SLOVENIJO

Avtor obravnava razmere v baltiškimi državami med 2. svetovno vojno in jih primerja z razmerami v Sloveniji. Ugotavlja, da je bil cilj nemškega okupatorja enak: izselitev ali uničenje večine prebivalstva in germanizacija tistih, ki so oz. bi uspešno prestali rasne meritve. Pri baltičnih narodih je bil ta cilj zastavljen dolgoročno, pri Slovencih kratkoročno, zato so se ukrepi okupatorjev in okupacijski sistemi razlikovali. V praksi je bil okupacijski sistem v baltičnih državah bolj podoben italijanskemu kot pa nemškemu v Sloveniji. Bistvena razlika med baltičnimi državami in Slovenijo je v tem, da je v Sloveniji obstajalo močno, dobro organizirano in vojaško aktivno osvobodilno gibanje, medtem ko je bilo v baltičnih državah omejeno zgolj na politično dejavnost in propagandno aktivnost.

UDK 940.533.6 (4-11)"1943"

Czesław MADAJCZYK, dr., Polska Akademia Nauk, Instytut Historii im. T. Manteuffla, P-00-272 Warszawa, Rynek Starego Miasta 29/31

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (pol., angl.)

RAZHAJANJA GLEDE OKUPACIJSKE POLITIKE V PRVI POLOVICI LETA 1943

Avtor predstavlja razmišljanja in poskuse nacističnih in fašističnih oblasti iz začetka leta 1943, ko so doživele poraz pri Stalingradu, da bi s političnimi sredstvi, tj. novo, bolj milo politiko na okupiranih območjih v Sovjetski zvezi pridobili tamkajšnje prebivalstvo za sodelovanje. Predvsem pa so želeli Italijani prepričati Nemce, da je potrebno zavezniški Atlantski listini in v njej predvideni povojni ureditvi sveta postaviti nasproti t.i. Evropsko listino, v kateri bi sile Osi predstavile okupiranim narodom svoje poglede na svet po vojni oz. kaj bodo ti pridobili od zmage sil Osi. Italijani pri Nemcih s svojim predlogom niso imeli uspeha.

Z. Č.

UDC 321.64 (436)

Wolfgang NEUGEBAUER, Ph.D., Scientific leader, Stiftung Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, A-1010 Wien, Wipplingerstraße 8

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

AUSTRIANS AND THE NATIONAL SOCIALISM: VICTIMS OR PERPETRATORS? ON RELATION TO RESISTANCE AND COLLABORATION

The discussion is based on the author's opinion that the National Socialism as the Austrian version of fascism, was an autochthonous political movement and not merely a branch of German National Socialism. Namely, the share of Austrian population affiliated with the Nazi Party during the World War II was above the average in Third Reich. Moreover, the Austrians were to a large extent the co-

perpetrators of Nazi policy in occupied states. The author also presents the resistance against Nazism in Austria. The Resistance Movement was not uniform; it was divided territorially as well as ideologically and politically. The author finds that Austria was liberated by the allies and that more allied soldiers were killed on that occasion than there were members of Austrian Resistance Movement.

UDC 940.533.6 (474:497.4)

Božo REPE, Ph.D., Assistant Professor, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva c. 2

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

BALTIC STATES DURING THE SECOND WORLD WAR AND THEIR COMPARISON WITH SLOVENIA

The author compares the situation in the Baltic states with that in Slovenia during the Second World War when all were occupied by Germany. His conclusion is that the final objective of the German occupier was essentially the same in each country: the extermination and deportation of the majority of population or the Germanisation of those fortunate enough to pass the racial tests. In the case of the Baltic peoples, such an objective was to be achieved in the long-term, whereas in Slovenia, it was supposed to be more immediate. This policy was reflected in the different types of occupation and measures applied by the Germans in the respective countries. The German occupation in the Baltic states resembled more that of Italians than that it applied in Slovenia. The main difference between Slovenia and the Baltic states was that, in the former, the resistance movement was strong, well-organised and military active, whereas in the latter, this was limited to mere political and propagandist activity.

UDC 940.533.6 (4-11)"1943"

Czesław MADAJCZYK, Ph.D., Polska Akademia Nauk, Instytut Historii im. T. Manteuffla, P-00-272 Warszawa, Rynek Starego Miasta 29/31

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Pol., Eng.)

DIVERGENCES ON OCCUPATION POLICY IN THE FIRST HALF OF THE YEAR 1943

The author presents considerations and attempts of Nazi and fascist authorities in the beginning of 1943 (when they were defeated at Stalingrad) to gain the collaboration of population in occupied territories of the Soviet Union by political means with a new and milder policy. But, most of all, Italians tried to convince Germans that the Axis powers should draw up their own charter in opposition to the allied Atlantic Charter and its planned arrangement of the world after the war. In the so-called European charter, the Axis powers would present to the occupied nations their own views on the postwar world and explain what these nations would gain by the victory of the Axis. The Italian proposal did not succeed with Germans.

UDK 940.547 (470 Katyn)

Damijan GUŠTIN, mag., višji strokovni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

KATYN V TISKU NA SLOVENSKEM 1943-1945

Članek najprej na podlagi literature prikazuje nemško odkritje množičnega grobišča poljskih oficirjev - vojnih ujetnikov v Katynu pri Smolensku in politično dogajanje okoli njega v vojnem in povojnem času. V osrednjem delu članka avtor prikazuje poročanje in stališča slovenskega ilegalnega in legalnega časopisja (ki je bilo pod kontrolo okupatorjev) o dogodku in njegovih političnih in civilizacijskih implikacijah. Prikazuje tudi opredeljevanje med nemško in sovjetsko verzijo o usmrtni vojni ujetnikov v Katynu, kjer ugotavlja popolnoma nasprotni opredelitvi glede storilcev v obeh slovenskih političnih taborih.

UDK 342.395 (497.4) SNOO "1941"

Janko PLETERSKI, dr., akademik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

ZGODOVINA IN DELO PRAVNIKOV

Avtor opozarja na vprašanje, za katerega meni, da bi tudi pravoslovje moralo danes problem podrobneje preučiti. To je III. zasedanje Vrhovnega plenuma OF dne 16. 9. 1941 v Ljubljani, ko je bil ustanovljen Slovenski narodni osvobodilni svet kot organ oblasti. Dogodek zadeva vprašanje o razmerju med priznavanjem mednarodnopravne kontinuitete jugoslovanske države in med priznavanjem nastanka slovenske države v obdobju 1941-1945. SNOO je prvi v zgodovini nastali oblastni organ, ki realno uveljavlja načelo suverenosti slovenskega naroda, načelo njegove pravice do samoodločbe, in ki ustvarja začetek njegove narodne države. Opozarja da ni zunaj OF nihče ustanovil konkurenčnega organa samostojne slovenske državne oblasti. Pri tem pogrša pravno mnenje.

UDK 930.253 (497.4) ARS

Marija OBLAK-ČARNI, arhivska svetnica v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Brdnikova 34A

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

ARHIVSKO GRADIVO NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA 1941-1945 IN NJEGOVA STROKOVNA OBDELAVA

Članek prikazuje arhivsko obdelavo gradiva organov, organizacij in vojaških enot narodno-osvobodilnega gibanja (200 tekočih metrov, 650 fondov in zbirk) iz časa 2. svetovne vojne, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Gradivo je urejeno po načelu provenience, znotraj fondov pa po ureditveni shemi. Prejeti dopisi so praviloma ločeni od poslanih. V vojnih razmerah so namreč do jeseni 1944 uporabljali ta najenostavnejši način odlaganja dokumentov. Razmere na osvobojenem ozemlju so pred koncem vojne že omogočile bolj urejeno dopisovanje, predvsem pa pregled nad odloženim arhivom. Zato so Izvršni odbor OF, Slovenski narodnoosvobodilni svet in nekateri drugi organi in organizacije, ki so tedaj tam delovali, lahko začeli prejeti in poslane dopise združevati v zadeve.

UDC 940.547 (470 Katyn)

Damijan GUŠTIN, M.A., Senior Professional Collaborator, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

KATYN IN THE SLOVENIAN PRESS (1943-1945)

Using written sources, the paper initially deals with the German discovery of a mass grave of executed Polish officers, prisoners of war, in Katyn near Smolensk, as well as the political reactions to this incident during and after the Second World War. The central part is dedicated to the response of the Slovenian underground and official press (also controlled by the occupying authorities), presenting different reports and positions on the event, and its political and social implications. The author concludes by pointing out that the two political camps in Slovenia, opting between the German and Soviet version of this incident, adopted totally opposite positions as to who was responsible for the execution.

UDC 342.395 (497.4) SNOO "1941"

Janko PLETERSKI, Ph.D., Academician, Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

HISTORY AND THE LEGAL PROFESSION

The author presents an issue which, according to him, should be studied in more detail by current jurisprudence. It regards the formation of the Slovene National Liberation Council (SNLC) as a governing body, at the Third Session of the Supreme Plenary of the LF, held on September 16, 1941, in Ljubljana. The event gave rise to the question of the relation between the international recognition of the legal continuity of the Yugoslav state and that of the Slovene state, founded in the period from 1941 and 1945. The SNLC was the first national governing body in history, which actually asserted the right of the Slovene nation to sovereignty and self-determination, thus creating the basis for the formation of its state. The author underlines that there was no attempt beyond the Liberation Front to form an alternative autonomous national governing body. He misses an opinion of the modern legal profession in this matter.

UDC 930.253 (497.4) ARS

Marija OBLAK-ČARNI, Retired Archives Councillor, SI-1000 Ljubljana, Brdnikova 34A

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

ARCHIVE MATERIAL ON THE NATIONAL LIBERATION WAR (1941-1945) AND ITS PROCESSING

The paper deals with the archival processing of the material from the Second World War period (200 running metres, 650 group records and collections), which was produced by various bodies, organisations and military units of the National Liberation Movement and is now deposited in the Archives of the Republic of Slovenia. The material has been classified according to origin and, within individual group records, according to classification schemes. The received material is regularly kept separately from the issued. This basic method of document depositing was used in wartime conditions until Autumn 1944. Towards the end of the war, the situation on the liberated territory allowed a more ordered correspondence and, especially, an exercise of control over the deposited archives. This enabled the Executive Committee of the National Liberation Front, the Slovenian National Liberation Council and other organisations to begin subject classification of the received and issued documents.

UDK 329.15 (497.4)"1941/45"

Vida DEŽELAK-BARIČ, mag., višja strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

MED FORMALNO, EMOCIONALNO IN ZAVESTNO PRIPADNOSTJO KOMUNISTIČNI PARTIJI SLOVENIJE V ČASU OKUPACIJE

V razpravi je na primeru partijske šole novomeškega okrožja analiziran razkorak med realno obstoječim in željenim oziroma zahtevanim tipom člana Komunistične partije Slovenije v času 1941-1945. Le-ta je bil posledica posebnih razmer, povzročenih z okupacijo, ko je pri sprejemanju novih članov v KPS bila odločilna njihova narodnoosvobodilna in ne toliko revolucionarna zavzetost. Pomanjkanje slednje je skušalo partijsko vodstvo že med vojno preseči z organizirano idejnopolitično vzgojo novih članov in s tem utemeljevati posameznikovo angažiranost ne samo na narodnoosvobodilni temveč tudi na revolucionarni pobudi.

UDK 447.994 (497.4)"1943/45":347.994

Ferdo GESTRIN, dr., akademik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

NESREČA ALI NAKLEPNI UMOR

Razprava obravnava umor aktivista OF Alojza Štrumblja s Sarskega, vasice blizu Iga pri Ljubljani, po veliki nemški ofenzivi jeseni 1943. V domači hiši je bil v noči med 19. in 20. decembrom 1943 aktivist po nesreči obstreljen. Da bi dejanje zakrili, so se udeleženci dogodka, domačini in člani patrolje VOS, dogovorili za inscenirani nemški napad. Ranjenega aktivista so odnesli iz hiše in ga s streli iz puške umorili. Že naslednji dan se je začel postopek preiskave, ki je trajal do aprila 1944. Dva civilista in en vosovec so bili obsojeni na smrt, dva člana VOS pa na težko prisilno delo. Prispevek poleg mnogih tregedij v 2. svetovni vojni osvetljuje tudi organizacijo in delovanje sodne veje oblasti narodno-osvobodilnega gibanja.

UDK 321.64(497)"1943"

Teodoro SALA, profesor Univerze v Trstu v pokoju, I-34136 Trieste, Via Gerardi 6

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (ital., angl.)

ZATON POLITIKE FAŠIZMA NA BALKANU

Avtor razpravlja o spremembah strateškega položaja Italije na Balkanu v letu 1943. Na teh edinih italijanskih zasedenih območjih v Evropi v 2. svetovni vojni je bilo 655.000 italijanskih vojakov. Od teh je prišlo septembra 1943 v nemško ujetništvo okoli 393.000 mož, mnoge pa so Nemci postrelili ali so padli v bojih. Zlom notranje italijanske moči se je zaradi boja z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem zgodil konec leta 1942. Osrednje oblasti so nepotrebno nadaljnje vojaške prisotnosti opazile, a niso ukrepale; poslej je bilo tekmovanje z Nemčijo za strateško prevlado na tem območju izgubljeno. Avtor vidi v tem razkroj italijanske politike na Balkanu, zlasti proti Jugoslaviji, ki so jo gradili več kot pol stoletja, kar je kapitulacija Italije septembra 1943 le še potrdila.

D.G.

UDC 329.15 (497.4)"1941/45"

Vida DEŽELAK-BARIČ, M.A., Senior Professional Collaborator, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

BETWEEN THE FORMAL, EMOTIONAL AND CONSCIOUS MEMBERSHIP OF THE COMMUNIST PARTY OF SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

Using the example of the Novo mesto district Communist Party school, the paper analyses the contrast between the desired model and the actual member of the Communist Party of Slovenia between 1941 and 1945. Under the particular circumstances of the occupation, an eagerness to fight for national liberation became a more important criterion for acceptance to Party membership than revolutionary fervour. The Party leadership attempted to compensate for the lack of the latter by organising compulsory ideo-political education for new members during the war, so that their actions would be motivated by Communist revolution as well.

UDC 447.994 (497.4)"1943/45":347.994

Ferdo GESTRIN, Ph.D., Academician, Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

ACCIDENT OR PREMEDITATED MURDER?

The paper deals with the controversial death of Alojz Štrumbelj, a Liberation Front activist from Sarsko, a hamlet near the village of Ig, on the outskirts of Ljubljana. He was shot dead on the night of December 19, 1943, after a major German offensive, by which time the fratricidal war in Slovenia was ablaze. At his home, Štrumbelj was first wounded in an apparently accidental shooting involving civilian villagers and members of VOS (Security-Intelligence Service) who, after having decided to conceal their crime and present his death as a consequence of a German attack, carried him out of the house and finished him off with guns. Although a criminal investigation and judicial process began the following day, the verdict was not reached until the beginning of April 1944. A regular court sentenced two civilians and one VOS member to death, while two other members were sentenced to hard labour. As well as presenting one of the too many human tragedies of the Second World War, this paper sheds light on the structure and activity of the judicial power of the Liberation Front after the capitulation of Italy.

UDC 321.64(497)"1943"

Teodoro SALA, Retired Professor of University in Trieste, I-34136 Trieste, Via Gerardi 6

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ital., Eng.)

THE DECLINE OF FASCIST POLITICS IN THE BALKANS

The author discusses the changes in Italy's strategic position in the Balkans in the year 1943. Italy had 655.000 soldiers stationed in this area which was its only occupied territory during the second world war. 393.000 of them fell into German captivity in September 1943, while many others died in combat or were shot by the Germans. The war against Yugoslav liberation movement led to the breakdown of Italy's inner power at the end of 1942. The central authorities recognized the needlessness of further military presence, but took no appropriate action; from then on the rivalry with Germany for strategic domination over this area was lost. This was, according to the author, the cause of the decay of Italian politics regarding the Balkans, especially of its policy toward Yugoslavia which Italy had been developing for more than half a century. Its capitulation in September 1943 was merely a confirmation of that fact.

UDK 940.53 (497.4-15 Gorica)

Boris MLAKAR, mag., višji strokovni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1.

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (ital., angl.)

GORIŠKA SREDINA

Med 2. svetovno vojno je na Primorskem, posebej še na Goriškem, sicer ne številčno močna, vendar ugledna skupina pripadnikov katoliškega političnega tabora, ki je ilegalno delovala že pod fašistično diktaturo v tridesetih letih, odklanjala taktično kolaboracijo vrha Slovenske ljudske stranke v Ljubljanski pokrajini ter seveda tudi organizacijo protipartizanskih vaških straž na Primorskem. Po drugi strani ta "goriška sredina" ni mogla aktivno sodelovati z Osvobodilno fronto ter partizani, ker sta jo pri tem motila monopolna vloga komunistične partije ter odločitev za takojšnji oboroženi odpor. Zavzemala se je za strpen odnos do vseh slovenskih subjektov ter za združeno Slovenijo v okviru demokratične in federativne kraljevine Jugoslavije.

UDK 955.4/5 (497.4-15)"1941/43"

Slavica PLAGUTA, mag., Goriški muzej, SI-5000 Nova Gorica, Kromberg, Grajska c. 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (ital., angl.)

PARTIZANSKA IZDAJATELJSKA DEJAVNOST NA PRIMORSKEM PRED KAPITULACIJO ITALIJE

Organizacije NOG so pred kapitulacijo italijanske vojske na Primorskem razvile obsežno ilegalno izdajateljsko dejavnost. Izdajale so periodične in neperiodične publikacije. Te so osvobodilnemu gibanju služile za širjenje propagande, imele pa so tudi velik kulturni pomen. Po letih, ko so italijanske fašistične oblasti na Primorskem zatirale vsako kulturno in narodno dejavnost, so se širile med prebivalstvom, ga pridobivale za cilje novega gibanja. Pripomogle so k ponovnemu oživljanju slovenskega knjižnega jezika v javni rabi.

UDK 061.6:341-222 (497.4-15)"1945/46"

Metka GOMBAČ, višja svetovalka, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska ul. 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

POMEN IN VLOGA ŠTUDIJSKEGA ODSEKA PRI POKRAJINSKEM NARODNOOSVOBODILNEM ODBORU ZA SLOVENSKO PRIMORJE IN TRST 1945-1946

Študijski odsek pri Pokrajinskem narodnoosvobodilnem odboru za Slovensko primorje in Trst (PNOO), je deloval od poletja 1945 do konca leta 1946. V sodelovanju z Oddelkom za mejna vprašanja iz Ljubljane, ki ga je vodil dr. Lojze Ude in Inštitutom za proučevanje mednarodnih vprašanj, katerega znanstveni tajnik je bil dr. Fran Zwitter, se je s svojimi sodelavci angažiral pri pripravi vrste elaboratov, brošur, knjig, ki so nastajali v letih 1945 in 1946 kot dokazno gradivo o upravičenosti zahtev po priključitvi Slovenskega primorja in Trsta k Jugoslaviji. Spomladi 1946, ko je na Primorsko prišla mednarodna razmejitvena komisija izvedencev, je odsek pripravil dve razstavi, organiziral sprejeme za komisijo po krajih, kjer se je komisija gibala, sodelovali z anketno komisijo pri popisu prebivalstva in svoje delo kronal s sodelovanjem pri pripravi Spomenice PNOO, ki so jo predstavniki PNOO 12. marca 1946 izročili članom razmejitvene komisije. V letu 1946 so začeli ob nazivu študijski odsek ali pa namesto njega uporabljati naziv Inštitut za proučevanje Julijske krajine in Trsta.

UDC 940.53 (497.4-15 Gorica)

Boris MLAKAR, M.A., Senior Professional Collaborator, Institut for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ital., Eng.)

THE 'CENTRISTS' FROM GORIZIA REGION

During the Second World War, a group of distinguished members of the Catholic political camp, though small in number, made their influence felt in Primorska (Slovenian littoral region) and, especially, Goriška (Gorizia Region). The group, also known as the "Centrists" (Goriška sredina), had been operating underground since the Fascist dictatorship in the Thirties. On the one hand, they opposed tactical collaboration of the Slovenian People's Party leadership with the occupier in the Ljubljana province as well as the formation of anti-Partisan village guards in Primorska. On the other, they could not enter into open cooperation with the Liberation Front and the Partisans, being disturbed by the monopolistic role of the Communist Party and their determination for immediate armed resistance. Instead, the fraction advocated tolerance between all Slovenian parties and stood for a united Slovenia in the framework of a democratic and federal Yugoslav kingdom.

UDC 955.4/5 (497.4-15)"1941/43"

Slavica PLAGUTA, M. A., Director of Goriški muzej, SI-5000 Nova Gorica, Kromberg, Grajska c. 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ital., Eng.)

PARTISAN PUBLISHING ACTIVITY IN PRIMORSKA BEFORE THE CAPITULATION OF ITALY

By the time of the Italian capitulation, the National Liberation Front organisations had developed a considerable underground publishing activity. Periodic and non-periodic publications were used by the National Liberation Movement both for spreading its propaganda and the promotion of national culture which had been suppressed in Primorska for many years by the Italian Fascist regime. The publications also aimed at gaining public support for the objectives of the new movement and contributed to the revival of the Slovene literary language in public.

UDC 061.6:341-222 (497.4-15)"1945/46"

Metka GOMBAČ, Senior Counselor, Archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska ul. 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE STUDY SECTION OF THE REGIONAL NATIONAL LIBERATION COMMITTEE FOR PRIMORSKA AND TRIESTE (1945-1946)

The Study Section of the Regional National Liberation Committee (RNLC) for the Slovenian Littoral and Trieste operated from Summer 1945 to the end of 1946. The Section cooperated with the Department for Border Issues from Ljubljana, directed by Lojze Ude, and with the Institute for the Study of International Issues, with Fran Zwitter as Research Secretary, in the preparation of a series of detailed reports, brochures and books originating from 1945 and 1946, which were to be used as material evidence to support claims for the annexation of Primorska (the Slovenian Littoral) and Trieste to Yugoslavia. In Autumn 1946, for the occasion of the visit to Primorska by an international commission of experts for border issues, the Section prepared two exhibitions, made arrangements for the reception of the commission in the places it intended to visit, cooperated with another commission in the population census and, as a crown, helped in the preparation of a RNLC memorandum which was handed to the members of the border commission on March 12, 1946. That year, the Study Section was gradually renamed the Institute for the Study of the Julian March and Trieste.

UDK 325.2 (497.1=50)"1947"

Nevenka TROHA, dr., asistentka-doktorica, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

OPTANTI ZA ITALIJANSKO DRŽAVLJANSTVO Z OBMOČJA PRIKLJUČENEGA SLOVENIJI LETA 1947

Avtorica obravnava strukturo ljudi, ki so v skladu z 19. členom mirovne pogodbe z Italijo vložili opcijo za ohranitev italijanskega državljanstva. Med tistimi, ki so po letu 1947 vložili opsijske izjave, je bilo največ priseljenih Italijanov, ki so v veliki večini odšli že pred koncem vojne in so samo urejali svoj državljanski status, medtem ko avtohtonih Italijanov na tem območju ni bilo. Med Slovenci, ki so zaprosili za opcijo, je bilo veliko žensk, ki so bile poročene z Italijani, ne tako malo pa tudi tistih, ki so se po letu 1945 odselili ali pa so pobegnili.

UDK 355.425(450)"1943/1945":940.533

Giampaolo VALDEVIT, profesor, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I-34136 Trieste, Salita di Gretta 38

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (ital., angl.)

ZAVEZNIKI IN ODPORNIŠTVO V SEVEROVZHODNI ITALIJI

Osvoboditev in okupacija: v strategiji Angloameričanov so v tem vrstnem redu ravnali s sovražnimi območji. Kar zadeva italijansko odporniško gibanje so sporazumi iz decembra 1944 med vrhovnim poveljstvom zavezniških sil (AFHQ) in med CLNAI (Comitato di liberazione Alta Italia, Odbor narodne osvoboditve za Severno Italijo) predstavljali jamstvo, da bodo zadeve šle v najavljeno smer. Toda od takrat je bilo zavezniškimi poveljstvom tudi jasno, da tega jamstva v Julijski krajini ni. Tu sta perspektiva, da bodo oblast prevzele slovenske sile in tudi njihov pritisk na italijansko odpornišvo napovedovali, da se lahko ponovi "grška izkušnja". Da bi se ji izognili, so zavezniki skušali narediti vse, da bi v trenutku, ko bo propadel nacizem, ne prišlo do brezvladja. Tako se je vojna zaključila z "dirko za Trst".

UDK 940.548.5(73) OSS: Šubašić

Dušan BIBER, dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Celovška 263

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

PASTIR BREZ ČREDE. DR. IVAN ŠUBAŠIĆ IN OSS SHEPHERD PROJECT

Razprava je zasnovana na dokumentih newyorškega urada ameriške tajne obveščevalne službe Office of Strategic Services (OSS - Urad strateških služb), deklasificiranih šele 1986. Obravnava sodelovanje dr. Ivana Šubašića, bana Hrvatske in zadnjega predsednika begunske kraljeve jugoslovanske vlade v Londonu, z OSS. Prvotni načrt iz septembra 1943 za prodor v Jugoslavijo in pridobitev hrvatskega domobranstva na stran zaveznikov v sodelovanju s Titovimi partizani za skupni boj proti nemškimi zavojevalcem ni bil uresničen. Dr. Ivan Šubašić je bil od leta 1942 dalje v tesnih zvezah z OSS, avgusta 1943 pa se je tudi formalno pridružil tej obveščevalni organizaciji. Vrsta telegramov *Ivan Cables* in pozneje *Shepherd Cables Series #2* od 17. maja 1944 do 15. februarja 1945 vsebuje zelo pomembne politične informacije o dejavnostih ministrskega predsednika dr. Ivana Šubašića in jugoslovanskega kralja Petra II. v njihovih odnosih z Britanci, oziroma o pogajanjih z maršalom Titom. Ti obveščevalni podatki so presegali okvir redne diplomatske dejavnosti ambasade ZDA v Londonu in njihovo razkritje bi bilo lahko resno ogrozilo britansko-ameriške odnose.

UDC 325.2 (497.1=50)"1947"

Nevenka TROHA, Ph. D., Research Assistant, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

THE INHABITANTS OF THE TERRITORY ANNEXED TO THE SLOVENIA WITH THE 1947 PEACE TREATY WHO OPTED FOR ITALIAN CITIZENSHIP

The paper presents the structure of those inhabitants from the territory annexed to Yugoslavia by means of a peace treaty with Italy in 1947, who, on the basis of its Article 19, opted for the preservation of Italian citizenship. The majority of those who presented their applications after 1947 were Italians who had left the territory before the end of the Second World War and only wanted to clarify their citizenship status. There were no autochthonous Italians in the area. Among the Slovene applicants there were many women married to Italians and quite a few of those who had transferred or fled abroad after 1945

UDC 355.425(450)"1943/1945":940.533

Giampaolo VALDEVIT, Professor, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I-34136 Trieste, Salita di Greta 38

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ita., Eng.)

THE ALLIES AND THE RESISTANCE IN NORTH-EAST ITALY

Liberation and occupation: such was the Anglo-American strategy in dealing with enemy territories. In case of Italian Resistance Movement, the agreements made in December 1944 between the Supreme Command of the Allied Forces (AFHQ) and the CLNAI (Comitato di liberazione Alta Italia, the National Liberation Council for North Italy) represented a guarantee that matters would proceed in designated direction. But at that time it was also clear to the Allied Commands that such guarantee did not exist in Julian March. Here, the possibility of Slovene forces taking over the power and their pressing on Italian Resistance threatened the recurrence of "the Greek experience". To avoid such scenario the Allies tried everything to prevent the outbreak of anarchy when Nazism came to ruin. Thus the war ended with "the race for Trieste".

UDC 940.548.5(73) OSS: Šubašić I.

Dušan BIBER, Ph.D., Retired Scientific Councillor, SI-1000 Ljubljana, Celovška 263

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

THE SHEPHERD WITHOUT SHEEP. DR IVAN ŠUBAŠIĆ AND THE OSS SHEPHERD PROJECT

This paper, based almost entirely on the OSS New York Office's Secret Intelligence (SI) files, declassified only in 1986, deals with the activities and affiliation of Dr Ivan Šubašić, the former Governor of Croatia and the last Prime Minister of the Yugoslav Royal Government in Exile in London, with the OSS. The original *Penetration of Yugoslavia Project* of September 1943, which was intended to win the Croat Home Guards (Domobrans) over to the side of the Allies to fight together with Tito's Partisans against the German invaders, was not implemented. Since 1942, Dr Ivan Šubašić kept in close touch with the OSS and in August 1943 he formally joined this intelligence service. From 17 May 1944 to 15 February 1945 a series of cables, named the *Ivan Cables* and later the *Shepherd Cables Series #2*, provides very important political information on the activities of the Prime Minister, Dr Ivan Šubašić, and King Peter II of Yugoslavia, their relations with the British, and the negotiations with Marshal Tito. This intelligence was outside the scope of the regular diplomatic activities of the US Embassy in London, and any leakage would have seriously jeopardised British-American relations.

UDK 327 (73:497.1)"1945/..."

Matjaž KLEMENČIČ, dr., izredni profesor, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška c. 160

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

NAČRTI ZA SPREMINJANJE MEJA, USTVARJANJE NOVIH DRŽAVNIH TVORB IN MED-DRŽAVNIH POVEZAV V VZHODNI SREDNJI EVROPI, POLITIKA ZDA TER AMERIŠKI SLOVENCIMED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Prispevek podaja pregled stališč in razmišljanj visokih ameriških politikov in uradnikov o vprašanju meja in morebitnem ustanavljanju novih državnih tvorb v vzhodni, srednji in jugovzhodni Evropi med 1. in 2. svetovno vojno. Avtor prikazuje tudi reakcije slovenskih izseljencev v ZDA na politiko ZDA do obnovitve Jugoslavije po 2. svetovni vojni; morebitno ustanavljanje drugačnih državnih tvorb in povezav v vzhodni, srednji in jugovzhodni Evropi; reševanje tržaškega vprašanja. V nadaljevanju je prikazano kako je ameriška vlada spremljala odnos izseljencev do dogodkov v stari domovini, predvsem v povezavi s politično opredelitvijo ZDA do teh dogodkov.

UDK 323.272(497.4)"1945":930

Rozina ŠVENT, mag., bibliotekarka, Narodna in univerzitetna knjižnica, SI-1000 Ljubljana, Turjaška 1
MAJ 1945 - NEKATERI SO IZBRALI DRUGAČNO 'SVOBODO'

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, št. 2, slov. (angl., angl.)

Prispevek obravnava številne nejasnosti v zvezi z 'Vetrinjsko tragedijo', ki se je dogajala po koncu 2. svetovne vojne, maja in v začetku junija 1945, ko je bilo v Jugoslavijo vrnjenih več tisoč domobrancev in so bili nato v večini pobiti na različnih množičnih moriščih po Sloveniji. Prispevek prikazuje na osnovi dnevniških zapisov Franca Perniška, pisatelja in publicista, kako so begunci zaznavali vračanje domobrancev, oz. njihovo življenje v taborišču. Na koncu podaja avtorica pregled različnih navedb o številu iz Koroške vrnjenih domobrancev.

UDK 323 (497.4)"1935/41"

Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

PRISPEVEK K ZGODOVINI LJUTOMERSKEGA OKRAJA V LETIH 1935-1941

Na ravni mikroraziskave je pregledno orisana organiziranost političnih strank, kmečko stanovskih, prosvetno kulturnih, mladinskih in nekaterih združenih organizacij v času vladavine JRZ v letih 1935-1941. Z njihovo dejavnostjo se povezujejo tudi volilni rezultati občinskih volitev (1936, 1938) in skupščinskih 1938. V letih pred aprilskim zlomom 1941 se je tudi v tem okraju čutilo živahno narodnoobrambno gibanje tako v liberalnem kot katoliškem političnem taboru.

UDC 327 (73:497.1)"1945/..."

Matjaž KLEMENČIČ, Ph.D., Associate Professor, Faculty of Pedagogy, University in Maribor, SI-2000 Maribor, Koroška c. 160

PLANS FOR THE CHANGES OF INTERNATIONAL FRONTIERS, ESTABLISHMENT OF NEW STATES AND NEW FEDERATIONS AND CONFEDERATIONS IN EAST-CENTRAL EUROPE, THE POLICY OF THE UNITED STATES AND THE AMERICAN SLOVENIANS DURING WORLD WAR 1 AND WORLD WAR 2.

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

The aim of this contribution is to survey the opinions of high ranking members of the American Administration and the U.S. Congress on the questions of International Frontiers and the possible establishment of new states in East-Central and South-Eastern Europe during the first and the second World War. The author gives special emphasis to the question of the reactions of Slovenian Immigrants to the United States to the policy of the United States towards the reconstruction of Yugoslavia, the possible establishment of the new states, and other bonds among the nations in the region, and towards the question of Trieste. The article shows also how the American government followed the reactions of immigrants from the region to American policy towards their old homelands during World War I and World War II.

UDC 323.272 (497.4)"1945":930

Rozina ŠVENT, M.A., Librarian, National and University Library, SI-1000 Ljubljana, Turjaška 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

MAY 1945 - SOME CHOSE A DIFFERENT "FREEDOM"

The article deals with numerous questions surrounding the so-called Vetrinje tragedy which took place immediately after the end of the Second World War, in May and June of 1945. The tragedy happened when most of the several thousand Home Guard members, after being returned to Yugoslavia from Italy and Austria by the Allies, were executed by the Partisans. Given that this Slovenian exodus was one of the forbidden and concealed subjects under the previous regime, which left the places of execution unmarked, it is not surprising that it has received so much attention in the emigrant literature after the war.

UDC 323 (497.4)"1935/41"

Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, Ph.D., Senior Scientific Associate, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF LJUTOMER DISTRICT (1935-1941)

At micro-research level, the author reviews the organisation of political parties as well as educational, cultural, youth and cooperative associations between 1935 and 1941, when *Jugoslovenska radikalna zajednica* (the Yugoslav Radical Community) was in power. Their activity influenced the results of the local government (1936-1938) and the Parliament (1938) elections. The national-defence movement was strongly felt in this district, both in the Liberal and Catholic camps, until its suppression in April 1941.

UDK 442.82 (497.4 Ljutomer)"1945/46"

Drago NOVAK, mag., svetovalec v pokoju, SI-1291 Škofljica, Babškova pot 31

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (nem., angl.)

VOLITVE V LJUTOMERSKEM OKRAJU V LETIH 1945 IN 1946

Avtor strnjeno v kronološkem zaporedju predstavlja problematiko prvih treh volitev v okraju Ljutomer po 2. svetovni vojni. Prikaže volitve avgusta 1945 v narodnoosvobodilne odbore, 11. novembra 1945 v ustavodajno skupščino DFJ ter 26. oktobra 1946 v ustavodajno skupščino LRS. Predstavi priprave, izvedbo ter analizira rezultate.

UDK 330.342.15(497.1)"1945/48"

Zdenko ČEPIČ, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

ZAKONSKE OSNOVE RACIONIRANE PRESKRBE V JUGOSLAVIJI 1945-1948

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVII, 1997, 2, slov. (angl., angl.)

Na podlagi zakonodaje predstavlja avtor način racionirane preskrbe prebivalstva v Jugoslaviji od konca vojne do marca 1948. Bila je centralizirana, načrtovana, administrativno vodena in kontrolirana.

Določeno je bilo, katero blago je bilo načrtno razdeljevano, kdo je smel posamezne vrste blaga kupovati in kdo prodajati, količine in cene. Veljale so potrošniške nakaznice - 'karte'. Potrošniki so bili razdeljeni v potrošniške razrede glede na težavnost dela, ki so ga opravljali. Tisti, ki so hrano pridelovali sami niso bili vključeni v racionirano preskrbo.

UDC 442.82 (497.4 Ljutomer)"1945/46"

Drago NOVAK, M.A., Retired Counselor, SI-1291 Škofljica, Babškova pot 31

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Ger., Eng.)

ELECTIONS IN THE LJUTOMER DISTRICT IN 1945 AND 1946

The author presents a chronological summary of the problems surrounding the first three elections after the Second World War in the Ljutomer district. He deals with the elections to the National Liberation Committees, held in August 1945, those to the Constitutional Assembly of the Democratic Federation of Yugoslavia, held on November 11, 1945, and those to the Constitutional Assembly of the People's Republic of Slovenia, held on October 1946. He presents the preparations and execution of the elections and analyses their results.

UDC 330.342.15 (497.1)"1945/48"

Zdenko ČEPIČ, Ph.D., Scientific Associate, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVII, 1997, No. 2, Slv., (Eng., Eng.)

LEGAL ASPECTS OF RATIONED SUPPLY IN YUGOSLAVIA FROM 1945 TO 1948

The author presents the legal aspects of rationed supply in Yugoslavia from the end of the Second World War to March 1948. Rationing was centrally planned, administered and controlled by the

Ministry of Commerce and Supply which also prescribed which goods were subject to planned distribution, who was entitled to buy and sell them, in what quantities and at what prices. Consumers, who were categorised according to the physical demands of their employment, could only buy goods with consumer coupons, popularly called "cards". Those who could produce food for themselves were not entitled to rationed supply.
